

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XLII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2009**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:757808>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-02**



Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)



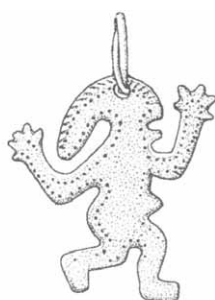
UDK 902/904

ISSN 0350-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA – VOL. XLII
2009.



VAMZ 3. SERIJA

VOL. XLII, str. 1–537

ZAGREB 2009.

Časopis koji je prethodio:

ARKIV ZA POVJESNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIV ZA POVJESNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŠTVA, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARKEOLOŠKOGA DRUŠTVA, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900), V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44 – otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84); XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII. (1993-94); XXVIII-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998); XXXII-XXXIV (1999-2000); XXXIV (2001); XXXV (2002); XXXVI (2003); XXXVII (2004); XXXVIII (2005); XXXIX (2006); XL (2007), XLI (2008).

Nakladnik:

Publisher:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:

Editorial Committee's Address:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:

Chief Editor:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

Technical Editor:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Međunarodni redakcijski odbor:

International Editorial Committee:

HELMUT BUSCHHAUSEN (Wien), JOHN CHAPMAN (Durham), PETER KOS (Ljubljana),
PRESTON MIRACLE (Cambridge)

Redakcijski odbor:

Editorial Committee:

JACQUELINE BALEN, ŽELJKO DEMO, IVAN RADMAN LIVAJA

Lektura:

BOŽENA BUNČIĆ (hrvatski jezik), SONIA WILD BIĆANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

TOMISLAV BILIĆ, SONIA WILD BIĆANIĆ, IVAN MIRNIK, BARBARA SMITH DEMO (engleski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA KULTURU GRADA ZAGREBA, Ilica 25, 10 000 Zagreb
i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, Runjaninova 2, 10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK: Birotisak, Zagreb

2009.

SADRŽAJ

CONTENTS – INHALT – SOMMAIRE

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Predgovor 9

JACQUELINE BALEN

Dubravka Balen-Letunić – životopis 12

IVAN DRNIĆ

Popis radova Dubravke Balen-Letunić. 17

Izvorni znanstveni radovi:**Original scientific/scholarly papers:**JACQUELINE BALEN – TOMISLAV BILIĆ – MAJA BUNČIĆ – IVAN DRNIĆ
– ANA SOLTER

Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor – šuma Gaj 23

Results of rescue excavations on the site of Ivandvor – Gaj Forest 56

TOMISLAV BILIĆ

Jadranska Oigigija i vučedolski bog metalurgije – dva primjera historijskog
(dis)kontinuiteta 73

Adriatic Ogygia and Vučedolian god of metallurgy – two examples of
historical (dis)continuity 80

ANDREJA KUDELIC

Ranobrončanodobni keramički nalazi s lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka 85

Early Bronze Age ceramic finds from the Ivanovci Gorjanski – Palanka site 98

SANJIN MIHELIC

Pretpovijesni nalazi iz Aljmaša i pitanje zlatnog nalaza iz Dalja 105

Prehistoric finds from Aljmaš and the question of the gold finding from Dalj 123

TIBERIUS BADER

Bemerkungen über ein wenig bekanntes Artefakt: Der bronzezeitliche
Lanzenschuh im Karpaten-Donau-Raum 129

Opaske o jednom slabo poznatom artefaktu brončanoga doba: peta koplja
u Karpatsko-Podunavskom prostoru 147

DARIA LOŽNJAK DIZDAR

Grobovi uglednica kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Prilog
poznavanju ženske nošnje kasnog brončanog doba na prostoru južne Panonije 157

Burials of female notables from the later phase of the Urnfield Culture in
Northern Croatia. A contribution to the knowledge of female wear in the
Late Bronze Age in Southern Pannonia 179

LUKA BEKIĆ

- Jalkovec – Police, Jama K 8 i ostali nalazi Kulture polja sa žarama 183
 Jalkovec – Police, Pit K 8 and other finds of the Urnfield Culture. 194

NIVES MAJNARIĆ PANDŽIĆ

- Zagrebački Gradec i njegova okolica u prapovijesti 199
 The prehistory of Zagreb Gradec and its surroundings. 210

BIBA TERŽAN

- Japodska nevesta iz okolice Novega Mesta. 213
 A Iapodian bride from the vicinity of Novo Mesto 227

MARTINA BLEČIĆ KAVUR

- Japodske podlaktične narukvice. Simbolika ženskog principa u optjecanju ideja
 i djela jadranske kulturne *koiné*. 231
 Japodian forearm bracelets. The symbolism of the female principle in the
 circulation of ideas and creations of the Adriatic cultural *koiné*. 250

DUNJA GLOGOVIĆ

- Gospodarica konja na željeznodobnim privjescima iz Kastva i Grobnika 259
 The mistress of the horses on Iron Age pendants from Kastav and Grobnik . . . 268

MARKO DIZDAR

- Željezni pojasi tipa Zvonimirovo LT 6 kao dio ženske srednjolatske nošnje
 u zapadnoj Panoniji i na jugoistočnoalpskom prostoru 271
 Iron belts of the Zvonimirovo LT 6 type as the part of female middle
 La Tène wear in the Western Pannonia and the South-Eastern Alpine area 292

IVAN DRNIĆ

- Dvije pojasne kopče tipa Laminci iz Dalja 305
 Two belt buckles of the Laminci-type from Dalj. 316

†ZDENKA DUKAT – JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ

- Dionizijev novac Sirakuze u Starom Gradu na Hvaru 321
 Syracusan coinage of Dionysius the Elder from Stari Grad on the island
 of Hvar 336

KARLA GUSAR – DARIO VUJEVIĆ

- Istraživanja tumula Matakova Glavica u Podvršju 339
 Excavations of a grave mound at Matakova Glavica in the village
 of Podvršje 349

ZEF MIRDITA

- O problemu etničkog podrijetla Dardanaca. 357
 On the problem of the ethnic origin of the Dardanians. 386

EXHLALE DOBRUNA-SALIHU

- Reljef božanstva vina i veselja iz centralnog dijela Dardanije (Kosova) 387
 A relief of the wine and merriment deity from the Central Dardanian
 area (Kosovo). 392

VLATKA VUKELIĆ

- Sarkofag Maksimijane Emilije iz Siska. 393
 The sarcophagus of Maximiana Aemilia from Sisak. 417

ERDAL ESER

- From the Roman settlement of Aigai to Ayas 421
 Od rimskog naselja Aigai do Ayasa 440

ZDENKO ŽERAVICA

- Konavle – križevi kao simbol kršćanstva na srednjovjekovnim kamenim
 nadgrobnim spomenicima – mramorima 443
 Konavle – crosses as a symbol of Christianity on mediaeval stone
 sepulchral monuments – »marbles« 461

ANA AZINOVIĆ BEBEK

- Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. stoljeća oko crkve sv. Nikole
 biskupa u Žumberku 463
 Seventeenth and Eighteenth century finds round the church of
 St Nicholas Bishop in Žumberak 484

Pregledni radovi**Reviews****MARCEL BURIĆ**

- Crtice o povijesti arheološkog istraživanja Gradca u Bapskoj i njegovih
 istraživača 489
 Notes on the history of archaeological excavations on Gradac at Bapska
 and its excavators. 502

NIKŠA PETRIĆ

- Pretpovijest Dubrovnika 509
 The prehistory of Dubrovnik 517

Stručni rad**Professional paper****IVAN MIRNIK**

- Tragovi skupnih nalaza zlatnog rimskog carskog novca iz Slavonije u
 numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu 519
 Traces of hoards of Roman Imperial gold coins from Slavonia in the
 Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection 524

PREDGOVOR

Na tragu uhodane prakse povremenog posvećivanja svezaka Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu pojedinim stručnim djelatnicima Muzeja članovi njegova Uredništva odlučili su 42. svezak 3. serije muzejskog znanstveno-stručnog glasila posvetiti umirovljenoj muzejskoj savjetnici Dubravki Balen-Letunić. U Arheološkome muzeju u Zagrebu ona je, naime, provela čitav radni vijek, prošavši na taj način u njemu i sve faze stručnog napredovanja, od statusa kustosa-pripravnika, potom kustosa i višeg kustosa te u konačnici i muzejskog savjetnika. Pozornost, također, zaslužuje i podatak da je više od dvadeset godina odgovorno i savjesno obavljala dužnost voditeljice Pretpovijesnog odjela Muzeja, a ujedno bih istaknuo da je prije umirovljenja obnašala i dužnost matičara za arheologiju za područje Hrvatske. Umjesto nizanja detalja iz njezina životopisa, o čemu će više riječi biti na drugom mjestu, u ovoj prigodi želio bih istaknuti okolnosti za koje vjerujem da su u značajnoj mjeri obilježile njezino ukupno djelovanje u Muzeju. Osobito se to odnosi na razumijevanje i susretljivost najbližih suradnika, poglavito onih s kojima je surađivala odmah po dolasku u zagrebački Muzej. Bila je, naime, u rijetkoj prigodi – nazvao bih to i svojevrsnom privilegijom – učiti od vrsnih stručnjaka, koji su joj u različitim sferama arheološkog i muzeološkog djelovanja plodotvorno i nesebično pomagali. Stečena arheološka znanja i bogato muzeološko iskustvo primijenjivala je u kasnijem radu, prenoseći ih i mlađim suradnicima, njezinim aktualnim nasljednicima u muzejskom Pretpovijesnom odjelu.

Gotovo je nepotrebno isticati da se u tekstu koji najavljuje najnoviji svezak muzejskoga godišnjaka, a posvećen je osobi s kojom me povezuje dugogodišnje poznanstvo, teško osloboditi stanovite količine patetike i subjektivnosti. Unatoč tomu vjerujem da nije pretjerano zaključiti da bismo teško pronašli relevantnog sugovornika koji bi doveo u pitanje njezinu nesvakidašnju zanesenost arheologijom u svim njezinim oblicima te iskrenu privrženost Muzeju, ustanovi koju je uvijek smatrala drugim domom. Savjesno i s mnogo ljubavi vodila je brigu o dijelu spomeničkog fundusa koji joj je bio povjeren, a također i o vrijednoj arhivskoj građi, koju je obilno koristila u stručnom i znanstvenom radu. Aktivno se zauzimala za različite oblike osuvremenjivanja Muzeja ili preciznije, za prilagođavanje tradicionalnih oblika djelovanja novim, suvremenim muzeološkim tendencijama. Sukladno tomu prioritarnim ciljem smatrala je potrebu za čuvanjem, a po mogućnosti i unapređivanjem ugleda što su ga Muzeju priskrbile prethodne generacije njegovih djelatnika.

Poznanstvo pisca ovih redaka s Dubravkom Balen-Letunić traje od davnih studentskih dana, ali je po završetku studija, kao što najčešće biva, svatko od nas krenuo drugačijim putem. Nas nekoć licina, pripadnika iste ili bliskih generacija, ubrzo se, međutim, ponovno okupila, zahvaljujući činjenici što smo se gotovo istodobno, premda ne i u istoj kalendarskoj godini, zaposlili u zagrebačkom Arheološkome muzeju. Ako bih nakon tolikih godina prijateljstva i suradnje trebao izdvojiti osobine koje se meni čine njoj najprimjerenijima, poglavito bi to bio naglašeni entuzijazam, kao i uzorna pedantnost i sistematičnost, vrline koje su razmjerno rijetke u današnjem vremenu. Za nju se bez dvoumljenja može kazati da joj je arheologija uvijek bila prirasla srcu, a osobito se to odnosi na pretpovijesnu arheologiju. Naklonost prema toj grani arheologije iskazivala je još od prvih godina studija, što je u to vrijeme bio razmjerno rijedak slučaj. Zaposlivši se u Pretpovijesnom odjelu zagrebačkog Arheološkog muzeja stekla je mogućnost dubljeg profiliranja osobnih prioriteta pa je u takvom kontekstu pozornost usmjerila prema kasnijim pretpovijesnim razdobljima. U tomu je imala dragocjenu podršku i svesrdnu pomoć starijih kolegica na Odjelu, Ksenije Vinski-Gasparini i Ru-

žice Drechsler-Bižić, koje su joj, što je često isticala, uvijek bile uzorom, ne samo u istraživačkom, terenskom radu, nego i u ponekad podejnjivanom i nepravedno zanemarivanom muzeološkom djelovanju. *Multum egerunt, qui ante nos fuerunt, sed non peregerunt!* Tu mudru izreku na najbolji je način ugradila u svoj rad, smatrajući da su njezini prethodnici mnogo toga obavili, a na svima nama je da slijedimo njihove tragove i nastavimo tamo gdje su oni stali. Istaknuo bih, također, da je muzeološki segment njezina djelovanja bio osobito zapažen, budući da je on uključivao i nezahvalan rad na cjelokupnom revidiranju i sustavnom sređivanju spomeničkog fundusa Pretpovijesne zbirke. Taj zadatak ona je, naime, obavila iznimno uspješno i, usudio bih se kazati, u skladu s vrlo visokim muzeološkim standardima. Nije bez značenja niti podatak da se to događalo nakon temeljitog preuređivanja muzejskih čuvaonica. U takvim specifičnim okolnostima ona je vodila brigu o pohranjivanju spomeničkog fundusa Pretpovijesne zbirke, što svakako nije nimalo jednostavan zadatak, budući da je riječ o zbirci s velikom količinom spomeničke građe, jednoj od najvećih među zbirkama kojima raspolaže zagrebački Arheološki muzej. Vjerojatno nije slučajno što je upravo čuvaonica Pretpovijesne zbirke mnogima poslužila kao primjer i svojevrsni ogledni obrazac dobro sređenog i primjerno organiziranog depozitarija. Dodao bih također da je kao voditeljica Pretpovijesnog odjela imala istaknutu ulogu u koncipiranju i realizaciji novog, aktualnog izložbenog postava, kao i odgovarajućeg vodiča po stalnoj izložbi Pretpovijesne zbirke.

Pišući ove retke osjećam se ponukanim istaknuti da su mi u najljepšem sjećanju trenutci što smo ih svojedobno provodili na istim terenima, sudjelujući u istraživanju pojedinih ličkih lokaliteta. U tom pogledu sa simpatijama i nostalgijom prisjećam se zajedničkog boravka u Prozoru kod Otočca, gdje sam niz godina imao prigodu sudjelovati u istraživanjima rimskog Arupija, a istodobno je ekipa kojoj je članom bila i Dubravka Balen-Letunić obavljala arheološka istraživanja na tamošnjoj gradini Veliki Vital. Tada smo obilazili i dobro upoznali mnoge zanimljive pretpovijesne i rimske lokalitete na širem ličkom području. Bilo je to u vrijeme posve drugačijih okolnosti, u slikovim krajolikima i teško ponovljivom ugođaju, u uvjetima u kojima još nije bilo moguće koristiti današnje blagodatni novoizgrađene cestovne infrastrukture, koja je tešku pristupačnost i druge poteškoće s kojima se trebalo nositi gotovo posve poništila i, na neki način, relativizirala. Istražujući tada značajne japodske lokalitete u Lici i na području Ogulinsko-plašćanske zavale osnažila je i produbila specifičan odnos prema bogatoj materijalnoj ostavštini Japoda, što je opstalo kao konstanta u odnosu na njezine stručne prioritete. Tu činjenicu potvrđuju i brojni znanstveni i stručni prilozi što ih je svih proteklih godina često objavljivala, okrunivši ih naposljetku i monografskim izdanjem posvećenim toj populaciji, objavljenim u nakladi ogulinskog ogranka Matice hrvatske.

Među najznačajnijim ostvarenjima njezina ukupnog djelovanja u Muzeju svakako je, čini mi se, realizacija dugo pripremanog izložbenog projekta s naslovom „Tri tisuće godina pretpovijesti – Remek djela metalnih razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj«. Navedena izložba, za koju je nedavno nagrađena i godišnjom nagradom Hrvatskog arheološkog društva „Josip Brunšmid«, bila je održana od rujna 2008. do ožujka 2009. god. u poznatom Keltskom muzeju u Hochdorfu u Njemačkoj. Premda je realizacija izložbe rezultat sinergijskih napora u kojima su sudjelovali brojni pojedinci iz Hrvatske i iz Muzeja u kojemu je izložba bila postavljena, upravo je Dubravka Balen-Letunić izložbu autorski osmislila te aktivno sudjelovala u njezinoj finalizaciji. Osim što je riječ o projektu kojim je, barem do tog trenutka, na još nezabilježen način u toj sredini bio prezentiran taj iznimno značajan segment hrvatske arheološke baštine, navedena će izložba svakako biti upamćena i po činjenici što je tada prvi put bila okupljena te zajedno izložena reprezentativna spomenička građa iz niza hrvatskih muzejskih institucija, kao i iz nekoliko istaknutih inozemnih muzejskih ustanova, poglavito iz Mađarske, Austrije i Njemačke. Riječ je o muzejima u Budimpešti, Beču, Mainzu i Berlinu u kojima se čuvaju neki iznimno značajni nalazi, većinom načinjeni od zlata, koji potječu iz krajeva obuhvaćenih naslovom izložbe.

Posvećujući Dubravki Balen-Letunić ovaj redoviti svezak muzejskoga godišnjaka, u kojemu su suradnici i autori, domaći i strani, s kojima je održavala prisne kolegijalne i prijateljske odnose i koji su odgovarajućim priložima značajno obogatili njegov sadržaj, želja nam je bila na dostojan način odužiti joj se za sve što je tijekom mnogih godina ostvarila za dobrobit Muzeja koji joj je toliko prirastao srcu.

Ante Rendić-Miočević

Crtež: K. Rončević



DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ – ŽIVOTOPIS

Dubravka Balen-Letunić rođena je u Zagrebu 14. 11. 1942. Osnovnu školu i gimnaziju pohađala je u rodnome gradu, gdje je 1962. i maturirala. Iste godine upisala je redoviti jednopredmetni studij arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te je uz kraći prekid studija, 1970. i diplomirala. U siječnju 1974. zaposlila se kao kustosica pripravnica na Pretpovijesnom odjelu Arheološkoga muzeja u Zagrebu. Godine 1976. stekla je zvanje kustosice, 1982. više kustosice, a potom 1987. muzejske savjetnice. Od kolovoza 1985. sve do 09. siječnja 2009., kad odlazi u mirovinu, bila je voditeljica Pretpovijesnog odjela zagrebačkog Arheološkog muzeja.

Dubravka Balen-Letunić provela je čitav svoj radni vijek u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Tijekom dugog perioda bila je članica redakcije Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu, članica Upravnog vijeća Muzeja, voditeljica matične djelatnosti za arheološke muzeje i zbirke Rep. Hrvatske te članica brojnih povjerenstava pri Ministarstvu kulture i Gradskom uredu za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba.

Dubravka Balen-Letunić aktivno je djelovala i u Hrvatskom arheološkom društvu, kao njegova dugogodišnja članica, a jedno vrijeme obnašala je i funkciju rizničarke Društva.

Proteklih godina obavljala je gotovo sve muzejske poslove: sređivanje zbirke, rekognosciranje, terenska istraživanja, reorganizacije stalnoga postava (2004. izradila je koncepciju za novi stalni postav Pretpovijesnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu) te priređivanje izložaba. Stručno-istraživački i znanstveni rad od samog je početka usmjerila na proučavanje kultura brončanog i željeznog doba kontinentalnoga dijela Hrvatske. Autorica je brojnih tekstova i članaka koje je najčešće objavljivala u Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu, ali i glasilima drugih, za arheologiju relevantnih, ustanova i muzeja: Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (Split), *Opuscula archaeologica* (Zagreb), *Situla* (Ljubljana), *Minerva* (London), *Godišnjak Gradskog muzeja u Varaždinu*, *Osječki zbornik* i dr.

Bila je suradnica ili koordinatorica mnogobrojnih izložbi, a u ovoj prigodi spomenut ćemo samo neke koje su ostale zabilježene s odgovarajućim katalozima: *Igre i igračke u prethistoriji i antici* (1982), *Die Neandertaler und die anfänge Europas* (Eisenstadt, 1994), *Vukovar se predstavlja Europi i svijetu* (Beč, 1994), *Arte e cultura in Croazia* (Arezzo, 1991; Torino, 1993), *Zagreb prije Zagreba* (1994), *Muzeopis* (1996), *Od Golubice do mira /De la colombe a la paix; From the dove to peace* (Pariz, 1997), *Konavle – srednovjekovna groblja* (Cavtat, 2001, Zagreb 2003, Beč 2005). Među najveće izložbene projekte zasigurno treba spomenuti izložbe *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada* (Zagreb 2004; Osijek i Varaždin 2005) i *Dreitausend Jahre Vorgeschichte – Meisterwerke der Metallzeit im kontinentalen Kroatien* (Hochdorf 2008–2009). U njihovoj realizaciji okupila je veliki broj stručnjaka za metalna razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj. Oni su napisali i prigodne tekstove u katalozima, koje je također ona uredila: za potonju je dobila i godišnju nagradu Hrvatskog arheološkog društva „Josip Brunšmid«, budući da je tim međunarodnim izložbenim projektom svjetskoj publici na najbolji način predstavljena pretpovijesna metalna arheološka baština iz kontinentalne Hrvatske.

Kao vrsna stručnjakinja, i nadalje vrsna muzealka, nakon Domovinskog rata bila je angažirana na poslovima revizije građe i izradi stalnog postava Muzeja grada Iloka.

Samostalno ili kao članica ekipe obavljala je mnogobrojna istraživanja od kojih izdvajamo: istraživanja grobnih humaka grupe *Martijanec-Kaptol* u Goričanu i Kraljevcu (1974., 1975., 1977.,

1979.), naselja kasnobrončanodobne kulturne grupe *Velika Gorica* na položaju Pogorišće u Orešju Donjem (1984.) kod Zeline, zaštitna istraživanja naselja eneolitičke *lasinjske kulture* u Dubrancu (1995.), gotovo posve uništenog izgradnjom vikend naselja. Kao suradnica Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine četiri je godine sudjelovala pri rekognosciranju i istraživanju grobnih humaka u okolici Gackog, Trebinja, Bileće i Ljubinja (1987.–1990.) u okviru petogodišnjeg projekta »Istraživanje praistorijskih gradina i tumula na području istočne Hercegovine«. Kroz to vrijeme ubicirano je i kartirano oko četiri tisuće, a istraženo nešto više od stotinu grobnih humaka kamene i kamenozemljane konstrukcije s ukopima iz ranog i srednjeg brončanog te starijeg željeznog doba. Mada su sekundarni ukopi u kasnom srednjem vijeku razorili dio grobova iz pretpovijesnih razdoblja, preostala je građa proširila saznanja o *cetinskoj* i *posuškoj* kulturi ranog i srednjeg brončanog doba, a isto tako i za precizniju razradu kronološkog slijeda kultura kao i tijeku etnogenetskog razvoja na prostoru istočne Hercegovine kroz razdoblje željeznog doba. Članicom je i ekipe okupljene oko projekta »Hrvati Crvene Hrvatske – korijeni, pokrštanje i življenje do kraja srednjeg vijeka«. Vodila je istraživanja na srednjovjekovnoj nekropoli oko crkve Sv. Nikole u konavoskoj Kuni (1997.). Naime, nekropola je smještena na platou pretpovijesnog naselja (gradine) iz eneolitika i starije etape željeznog doba, a srednjovjekovni ukopi registrirani su u masivnim dobro sačuvanim bedemima naselja kao i u neposrednoj blizini podignutim kamenim humkama. Iste je godine radila i na nekropoli stećaka oko crkve Sv. Luke u Brotnicama smještenoj podno brda Osojnik na kojem je ubicirano pretpovijesno naselje (gradina). Rezultati istraživanja vođenih u okviru spomenutog projekta okosnica su izložbe *Konavle – srednjovjekovna groblja* postavljene u Cavtatu, Dubrovniku, Zagrebu, Puli, Rijeci, Makarskoj, Splitu, Zadru, Mostaru i Beču.

Posebno moramo istaknuti njezina istraživanja u Lici te u Ogulinsko-plašćanskoj udolini. Od 1974. kada je i došla u Muzej sudjelovala je, mogli bismo reći, na svim lokalitetima na kojima su istraživali djelatnici Pretpovijesnog odjela, stoga ne treba čuditi da se iste godine sudjelovalo na istraživanjima u Međimurju i Lici. Iskopavanje ranobrončanodobne nekropole pod humkama u Ličkom Osiku (1974.) bila su njezin prvi susret s arheologijom Like. Slijedila su istraživanja naselja (gradina) na Velikom Vitlu u Prozoru (1975.), Masnikosinoj gradini u Pećanima (1978.), Crkvini u Kompolju, Maloj Karauli u Širokoj Kuli (1978.), Rudini u Sincu (1979.), Piplici u Lovincu (1985.) i mnogim drugima, ali i istraživanja privremenog boravišta kasnobrončanodobnih ljudi u Jozginoj pećini u Trnovcu Ličkom (1981.), koja su pružila veliku količinu podataka o načinu stanovanja i življenja kako predjapodskog tako i japodskog stanovništva ličkog prostora. Uz naselja i dalje su vršena istraživanja japodskih nekropola kako u Lici tako i u Ogulinsko-plašćanskoj udolini, u Smiljanu (1980.1981.), Trojvrhu (1982.), Trošmariji (1983. 1984.), Skradniku (1988., 1990., 2001.) i drugim lokalitetima.

Dubravka Balen-Letunić pripada generaciji koja je znanje o muzejskoj struci sticala od vrsnih muzealaca s kojima je imala čast raditi, a svoje znanje vrlo rado prenosila na mladu generaciju Pretpovijesnog odjela. Dube, kako ju kolege najčešće oslovljavaju, i dalje je rado viđena u ustanovi u kojoj je provela čitav radni vijek, poželimo joj stoga da palača Vranicani na Zrinskom trgu 19 i nadalje bude mjesto na koje će rado dolaziti.

Jacqueline Balen

POPIS RADOVA DUBRAVKE BALEN-LETUNIĆ

1977/78.

- 1 – Prilog proučavanju nakita Koszider horizonta u jugoslavenskom Podunavlju. Zusammenfassung: Beitrag zur Erforschung von Ziergebilden des Koszider-Horizontes im donauländischen Jugoslawien. *VAMZ*, 3.s., 10–11/1977/78: 97–114.

1979/80.

- 2 – Nastavak istraživanja tumula u Goričanu 1979. godine. *VAMZ*, 3.s., 12–13/1979/80: 233.
3 – Prehistorijsko naselje u Sv. Petru Ludbreškom. *VAMZ*, 3.s., 12–13/1979/80: 244–245.

1980.

- 4 – Istraživanja tumula u Goričanu kod Čakovca 1979. godine. *Muzejski Vjesnik*, 3/1980: 49–50.
5 – Goričan, Čakovec – prehistorijski tumuli. *AP*, 21/1980: 59–60.
6 – *Ukrasi na keramici od prehistorije do srednjeg vijeka*. Katalog izložbe. Zagreb, 1980. (zajedno s: T. Težak, A. Rendić-Miočević, K. Simoni).

1981.

- 7 – Grobovi kasnog brončanog i starijeg željeznog doba iz okolice Karlovca. Zusammenfassung: Spätbronzezeitliche und früheisenzeitliche Gräber aus der Umgebung von Karlovac. *VAMZ*, 3.s., 14/1981: 11–23.
8 – *Nakit od prehistorije do srednjeg vijeka*. Katalog izložbe. Varaždin, 1981. (zajedno s: R. Drechsler-Bižić, A. Rendić-Miočević, K. Simoni).
9 – Kameno oružje i oruđe s područja Hrvatskog zagorja (Zusammenfassung), *GodGMV*, 6/1981: 5–16.

1982.

- 10 – *Igračke u prehistoriji i antici*. Katalog izložbe. Varaždin, 1982. (zajedno s: A. Rendić-Miočević).
11 – Prehistorijske minijaturne posude – igračke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zusammenfassung: Vorgeschichtliche kleine Spielzeuggefäße aus dem Archäologischen Museum in Zagreb. *VAMZ*, 3.s., 15/1982: 69–87.
12 – Nakit od prehistorije do srednjeg vijeka. *VAMZ*, 3.s. 15/1982: 273.
13 – Igre i igračke u prehistoriji i antici. *Umjetnost i dijete*, 82/1982: 40–47 (zajedno s: A. Rendić-Miočević).

1983.

- 14 – Probna istraživanja u selu Trojvrhu. *ObHAD*, 15/1, 1983: 19. (zajedno s: L. Bakarić).
15 – Naselje brončanog doba u Jozginoj pećini. *ObHAD*, 15/1, 1983: 18 (zajedno s: R. Drechsler-Bižić).

1983/84.

16. – Grob starijeg željeznog doba iz Sv. Petra Ludbreškog. Zusammenfassung: Ein Grab der älteren Eisenzeit aus Sv. Petar Ludbreški. *VAMZ*, 3.s., 16–17/1983/84: 69–73.

1984.

17 – Probno istraživanje gradine u Orešju Donjem. *ObHAD* 16/3/1984, 38–39. (zajedno s: L. Bakarić).

1985.

18 – Ostava kasnog brončanog doba iz Maličke. Zusammenfassung: Hortfund aus der Spätbronzezeit in Malička. *VAMZ*, 3.s., 18/1985: 35–44.

1986.

19 – Revizijska istraživanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj Gori. Zusammenfassung: Revisionforschungen von Tumuli der älteren Eisenzeit in Duga Gora. *IzdHAD*, 10/1986: 45–58.

20 – *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Katalog izložbe. Koprivnica, 1986: kt. 21, 36–38, 44, 46, 47, 51.

21 – Istraživanje gradine Trsište u Trošmariji. *ObHAD*, 18/1, 1986: 21–22.

22 – Latenske žvale iz Slavonskog Kobaša. Zusammenfassung: Latenèntensen aus Slavonski Kobaš. *VAMZ*, 3.s., 19/1986: 141–147.

1987.

23 – Prehistorijski nalazi s gradine Kiringrad. Zusammenfassung: Forgeschichtliche Funde aus Kiringrad. *VAMZ*, 3.s., 20/1987: 1–30.

24 – Arheološki nalazi s područja općine Gornje Dubrave. *Zbornik 16 historijskog arhiva u Karlovcu*. Karlovac, 1987: 241–251.

25 – 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. *Arheo* 6/1987: 45–46.

1988.

26 – *Vučedol treće tisućljeće*. Katalog izložbe. Zagreb, 1988: kt. 1, 6–8, 15–19, 25–27, 29, 30, 37, 40, 43, 48, 50, 74, 76, 185, 199, 207–209, 220–222, 236.

27 – Nekoliko ostava iz kasnog brončanog doba u Srijemu. Zusammenfassung: Einige Hortfunde der Späten Bronzezeit aus Syrmien. *VAMZ*, 3.s., 21/1988: 5–16.

28 – Istraživanje gradine Trsište u Trošmariji kraj Ogulina u 1985/86. godini. *VAMZ*, 3.s., 21/1988: 161–162.

1989.

29 – Uz 70. obljetnicu života Ksenije Vinski-Gasparini. *ObHAD* 21/2, 1989: 43–44.

30 – Arheološke članke valja pažljivo čitati. *ObHAD* 21/3, 1989: 63–64.

1990.

31 – Bibliografija Dr. Ksenija Vinski-Gasparini od 1950–1987. godine. *VAMZ*, 3.s., 23/1990: 9–15.

32 – Perle s tri lica pronađene na području Like. Zusammenfassung: Perlen mit drei Gesichtern aus dem gebiet der Lika. *VAMZ*, 3.s., 23/1990: 41–54.

33 – Nakit od prehistorije do srednjeg vijeka. Katalog izložbe. Vinkovci, 1990: 5–7 (zajedno s: A. Rendić-Miočević, K. Simoni).

1991.

34 – *Tesori Nazionali della Croazia*. Katalog izložbe. Arezzo, 1991: 79–82, kt. 1–29, 31–48, 89, 98–108.

1991/92.

35 – Nalaz ratničke opreme iz Krka. Zusammenfassung: Fund einer Kriegerausrüstung aus Krk. *VAMZ*, 24–25/1991/92: 21–34.

1992.

36 – *Archeologia i rat. Archeology and War*. Katalog izložbe. Zagreb, 1992: 58.

1993.

37 – *Arte e cultura in Croazia*. Katalog izložbe. Torino, 1993: 79–82, kt. 1–29, 31–48, 89, 98–108.

38 – *Arheološki muzej u Zagrebu – izbor iz fundusa*. Katalog izložbe. Zagreb, 1993: 79–82, kt. 1–29, 31–48, 89, 98–108.

1994.

39 – *Brončano doba*. In: A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ (ed.). *Zagreb prije Zagreba*. Katalog izložbe. Zagreb, 1994: 25–29, kt. 38, 48, 59–67, 69–86, 128–129.

40 – Dubranec – naselje lasinjske kulture. *ObHAD* 26/2, 1994: 42–45.

41 – *Die Neandertaler und die anfangs Europas*. Katalog izložbe. Eisenstadt, 1994: kt. 2, 6, 8, 20, 22, 30, 35, 46, 49, 50.

1994/5.

42 – Arheološka baština Vukovara. *Bilten 3 zelenog pokreta Vukovara*. Zagreb, 1994/5: 12.

1995.

43 – In memoriam – Ksenija Vinski-Gasparini (1919–1995). *ObHAD* 27/3, 1995: 91–92.

1995.

44 – Novi kasnobrončanodobni lokaliteti sa zagrebačkog područja. Zusammenfassung: Neue spätbronzezeitliche Fundstellen in Zagreber Stadtbereich. *IzdHAD*, 17/1995: 13–23.

1995/96.

45 – Figuralno ukrašene trapezoine pojase kopče tipa Prozor. Zusammenfassung: Die Figürlich verzierten trapezförmigen Gürtelbleche vom Typ prozor. *VAMZ*, 3.s., 28–29/ 1995/96: 23–38.

1996.

46 – *Pretpovijesna naselja i nekropola vukovarske Lijeve bare*. In: Ž. DEMO (ed.). *Vukovar Lijeve bara. Summary: Vukovar – Lijeve bara the history of an archaeological site – Relics, research, renown*. Katalog izložbe. Zagreb, 1996: 32–33, kt. 4–6, 54–57.

47 – *Pretpovijesna zbirka*. In: D. BALEN, Z. DUKAT (eds.). *Muzeopis*. Katalog izložbe. Zagreb, 1996: 30, 73–76, kt. 6–12, 13, 17–29, 48.

48 – Errare humanum est. *ObHAD* 29/1, 1996: 62–64.

1997.

49 – *Urbana središta istočne Hrvatske u prošlosti. Centres urbains de la Croatie orientale dans le passé; Urban centres of eastern Croatia in the past*. In: B. ŠULC (ed.). *Od Golubice do mira. De la colombe a la paix; From the dove to peace*. Katalog izložbe. Zagreb/Pariz 1997: 15–23, 28–29, 33–35, 39–41 (zajedno s: A. Rendić-Miočević).

1998.

50 – Bogdanovci u pretpovijesti. In: V. HORVAT (ed.). *Bogdanovci svjedočanstvo opostojanosti vjekovnog Hrvatskog naselja*. Zagreb, 1998: 7–13.

51 – Novogradiški kraj u pretpovijesti. In: T. ĐURIĆ, N. PELEH (eds.). *Nova Gradiška 250 godina*. Nova Gradiška, 1998: 49–52.

1999.

- 52 – Jantar u Hrvatskoj u pretpovijesnom i antičkom razdoblju. CD-ROM *Put jantara – putovanje u prošlost duž rimskih trgovačkih cesta*. Sopron, 1999 (zajedno s: M. Šegvić).
- 53 – The Amber Trail in Croatia. In: *Landscapes and monuments along the ambar road*, Sopron, 1999: 24–27 (zajedno s: M. Šegvić).
- 54 – Djelovanje don Š. Ljubića u arheološkom odjelu Narodnog muzeja u Zagrebu. *Zbornik radova – Osnivači i prvi kustosi muzeja u hrvatskoj*. Osijek, 1999: 246–251 (zajedno s: A. Rendić-Miočević).

1999/2000.

- 55 – Japodske nekropole s ogulinskog područja. Zusammenfassung: Japodische Gräberfelder aus dem gebiet von Ogulin. *VAMZ*, 3.s., 32–33/1999/2000: 23–61.

2000.

- 56 – Ogulinski kraj u pretpovijesti. In: *Ogulin, povijesna i kulturna baština*. Ogulin, 2000: 24–29.
- 57 – *Milenijske skice i natuknice*. Katalog izložbe. Zagreb 2000: kt.16, 42.

2001.

- 58 – *Kacige u Hrvatskoj*. Katalog izložbe. Zagreb, 2001: kt. 1 (20–21), kt. 4 (26–27), kt. 6 (30–31), kt. 7 (32–33).

2002.

- 59 – *Žumberak od prapovijesti do kasne antike*. Katalog izložbe. Zagreb, 2002: kat. 10, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 34, 35.
- 60 – *Oživljene kulture. Summary: Revived Cultures*. Katalog izložbe. Ljubljana 2002: 16, 18, 20, 21, 22, 34, 36, 38, 41, 42, 43, 44, 51, 65.

2003.

- 61 – *Stalni izložbeni postav pretpovijesne zbirke. The permanent exhibit of the Prehistoric Collection*. Vodič. Zagreb, 2003: 1–8.

2004.

- 62 – Kalup za lijevanje voštanih modela certosa fibula iz Siska. Summary: Mould for casting wax models of Certosa fibulae from Sisak. *OA*, 27/2004: 251–256.
- 63 – *Japodi. The Iapodes. Die Japoden*. In: D. BALEN-LETUNIĆ (ed.). *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada – Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. Warriors at the crossroads of East and West. Krieger am scheideweg zwieschen Ost und West*. Katalog izložbe. Zagreb, 2004: 212–257, kataloške jedinice: D-22, D-23, D-43, MK-2, MK-4, MK-8, MK-32, K-3, K-6, K-7, K-8.
- 64 – *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada. Krieger an der Grenzescheide zwieschen Ost und West*. In: *EuroCity* (revija hrvatskih željeznica). 2004: 142–145.
- 65 – Prilog topografiji šaregradskog prostora. Summary: The contribution to the Archaeological Topography of the Šaregrad Region. *OZ 27/ 2004*: 15–34.
- 66 – Hallstatt. In: *Geološka ekskurzija u sjeverne vapnenačke Alpe. Vodič Hrvatskog geološkog društva*, 2004: 32–33.
- 67 – R. Drechsler-Bižić – Dobitnica nagrade »Don Frane Bulić« za životno djelo. *ObHAD*, 36/3, 2004: 21–23.
- 68 – Povijest muzeja, Kasno brončano doba, starije i mlađe željezno doba. In: *Vodič 3 pretpovijesne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 2004: 7–14, 62–85.

2005.

- 69 – Ružica Drechsler-Bižić. *VAMZ*, 3.s., 37/(2004) 2005: 9–11.
70 – Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada. *Glas Gradskog muzeja Karlovac* IV/1, 2005: 23–26.
71 – Putovi soli u starijem željeznom dobu. HTV emisija »Sol života«, 2005, urednik M. Bušić.
72 – In memoriam, Josip Vidović 1943–2005. *ObHAD*-a 37/3, 2005: 198–199 (zajedno sa Ž. Škoberne)
73 – Potok u srcu Zagreba. Katalog izložbe. Zagreb, 2005: 90 (kat. 2).

2006.

- 74 – Warriors at the crossroads of East and West: The Erly Iron Age in Continental Croatia. *Minerva*, January/February 2006, London: 17–20.
75 – *Japodi – arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću*. Ogulin, 2006: Matica Hrvatska, ed. Modruš.
76 – Kasnolatenški noževi tipa Pritoka – Bela Cerkev. Late Latene Knives of the Pritoka-Bela Cerkev. *VAPD*, 99/2006: 63–70.
77 – *Zagrebačka županija i Grad Zagreb*, In: A. DURMAN (ed.). *Stotinu hrvatskih arheoloških lokaliteta*. Zagreb, 2006: 3–6 (zajedno sa Ž. Škoberne).
78 – *Sol*. In: S. MIHELIĆ (ed.). *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*. Katalog izložbe. Zagreb, 2006: 127–134, 159.
79 – In memoriam, Zdenka Dukat (6. studenoga 1941 – 9. studenoga 2006.). *ObHAD*, 38/3, 2006: 197–199.
80 – Zdenka Dukat. *VAMZ*, 3.s., 39/2006: 10–11.

2007.

- 81 – Novi prikaz japodskog ratnika iz okolice Gračaca. Summary: A new representation of a Iapodian warrior from the Gračac area. *Situla* 44/2007: 381–390. (Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan)
82 – Bernsteinstrasse – Eine Zeitreise entlang der römischen Handelsstrasse; Amber Road – A journey throughout ages along a Roman Age commercial road; Borostyánko Ut – Idoutazás egy római kereskedeelmi úton. Edukativni CD-ROM u okviru Austrijsko-Mađarskog Interreg IIIa programa (zajedno s grupom autora).
83 – Ivan Šarić – dobitnik nagrade »Don Šime Ljubić«. *ObHAD*, 39/3, 2007: 28–30.
84 – Bik – simbol plodnosti i snage u kulturama pretpovijesnih razdoblja Taurus, symbol of fertility and strength in prehistoric cultures. Konferencija o izvornim pasminama i sortama kao dijelu prirodne i kulturne baštine, Šibenik, 13.–16. studenog 2007: 8–11.
85 – Tekstovi za *MobileGuide* po stalnom postavu pretpovijesne zbirke: Ostave Sviloš, Tenja, Kloštar Ivanić; Grobovi nekropole Zagreb-Vrapče; Askosi i šalice iz Dalja; Izbor predmeta iz naselja Sv. Petar Ludbreški; Žare i askos iz grobova u Kaptolu; Nakit od bronce i srebra iz razdoblja mlađeg željeznog doba; Oružje ratnika iz razdoblja mlađeg željeznog doba.
86 – Zdenka Dukat, 6. studenoga 1941 – 9. studenoga 2006. *VMKH* 1–4/2007: 153–155.

2008.

- 87 – *Die Japoden und ihr Land*. In: *Dreitausend Jahre Vorgeschichte – Meisterwerke der Metallzeit im kontinentalen Kroatien*. Katalog izložbe. Eberdingen, 2008: 139–159.
88 – *Vorwort – Der gang durch die Vorgeschichte im kontinentalen Kroatien*. In: *Dreitausend Jahre Vorgeschichte – Meisterwerke der Metallzeit im kontinentalen Kroatien*. Katalog izložbe. Eberdingen, 2008: 19–27.
89 – In Memoriam Ružica Drechsler-Bižić (1920.–2008.). *ObHAD*, XI/2, 2008: 157–159.
90 – In Memoriam Ružica Drechsler-Bižić (1920.–2008.), *Godišnjak/Jahrbuch/* 37/35, Sarajevo 2008, 261–263.

91 – Izvorište arhivskih podataka: Izvadci iz putnih bilježnica Josipa Brunšmida o rimskim nalazima s dunavskog limesa. *VAMZ*, 3.s., 41/2008: 417–438 (zajedno s I. Radman Livaja).

2009.

92 – *Bulla* – an amulet and ornament of the Japodian wear. In: G. TIEFENGRABER, B. KAVUR, A. GASPARI (eds.). *Keltske studije II, Studies in Celtic Archaeology*. Montagnac, 2009: 225–234.

93 – Tri tisuće godina pretpovijesti – remekdjela metalnog doba kontinentalne Hrvatske. Dreitausend Jahre Vorgeschichte – Meisterwerke der Metallzeit im kontinentalen Kroatien. *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, 6/2009: 4–6.

94 – Ususret stalnom postavu Muzeja grada Iloka, *IlZb 2*, (zajedno s J. Balen), u tisku

Ivan Drnić

JACQUELINE BALEN – TOMISLAV BILIĆ –
MAJA BUNČIĆ – IVAN DRNIĆ – ANA SOLTER

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB

REZULTATI ZAŠTITNIH ISTRAŽIVANJA NA LOKALITETU IVANDVOR – ŠUMA GAJ

UDK 903.4:930.26'08/14'(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Rad donosi rezultate istraživanja lokaliteta Ivandvor – šuma Gaj kod Đakova. Na nalazištu je otkriveno naselje pripadnika sopotske kulture koje možemo datirati u razdoblje od 5010. do 4500. god. pr. Kr. Osim sopotskog naselja na nalazištu je evidentirano i srednjovjekovno naselje datirano od 8. do 14. st. te su ustanovljeni i sporadični nalazi iz razdoblja antike datirani nalazima novca u 2.–4. st.

Ključne riječi: DMR, polje vidljivosti, neolitik, sopotska kultura, antika, novac, srednji vijek, naselje

Key words: DEM, viewshed, Neolithic, Sopot culture, Roman period, coins, Middle Age, settlement

Položaj i opis nalazišta (A.S.)

Lokalitet Ivandvor – šuma Gaj smješten je na povišenom položaju, gredi, oko 3,5 km zapadno od Đakova, na cesti za Đakovačke Selce i Ergelu Ivandvor.¹ Uzvisina na kojoj je smješteno naselje sa sjeverne i južne strane omeđena je niskim vodoplavnim područjem (gdje su prokopani i kanali) (slika 1).

* Za Dubravku, koja je znanje o muzejskoj struci sticala od vrsnih muzealaca s kojima je imala čast raditi, a svoje znanje vrlo je rado prenosila na mlađu generaciju. Njezina ljubav i, možemo reći, odanost prema Muzeju pokazuje i nama, mlađim generacijama kako se treba odnositi prema struci. Želeći dokazati da i mlađe generacije muzealaca razmišljaju na isti način, njoj u čast djelatnici s čak četiri odjela Muzeja udružili su snage, pružajući potporu i po-

moć jedni drugima, i to od samih početaka na terenu, sve do konačne verzije ovog teksta. Smatramo da je provođenje ideje o jedinstvu i dogovoru unutar ustanove najbolji način kako treba ići dalje.

** Materijal na tablama nacrtali su Krešimir Rončević i Miljenka Galić na čemu im najsrdnije zahvaljujemo.

¹ Lokalitet je istraživao tijekom ljeta 2006. i nalazi se na trasi autoceste A 5. Naručitelj zaštitnih arheoloških istraživanja bilo je Ministarstvo kulture, a izvršitelj zaštitnih radova koji uključuju arheološka istraživanja i konzervaciju pokretnih arheoloških nalaza Arheološki muzej u Zagre-

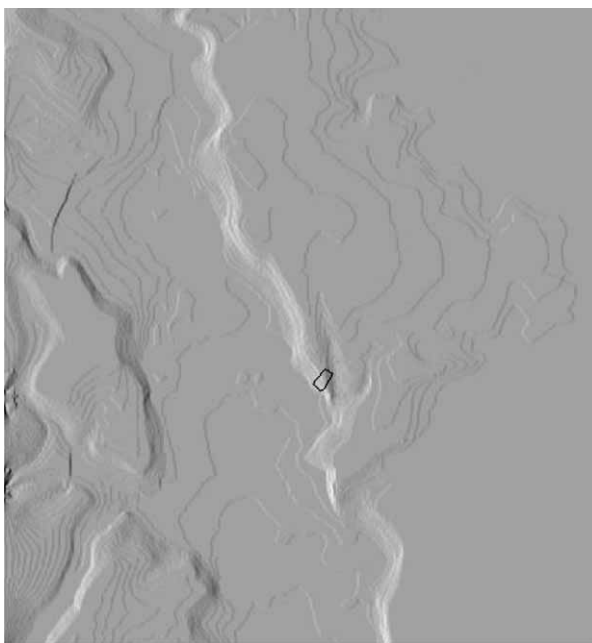
bu. Arheološke radove je vodila Jacqueline Balen, a u iskopavanjima su kao dio stručne ekipe sudjelovali: Ana Solter, zamjenica voditeljice iskopavanja te Ivan Drnić, Ivana Turčin, Anita Ivanković, Pavle Dugonjić, Petra Brkić i Katari-
na Gerometta (BALEN 2007).

Na sjeverozapadnom dijelu terena bili su posađeni suncokreti, dok je jugoistočni dio bio pod šumom te stoga sasvim uništen korijenjem drveća. Lokalitet je gotovo po sredini presječen kanalom (smjer kanala je SI–JZ).

Kako za prostor Hrvatske za manje površine ne postoji detaljan digitalni model reljefa (dalje u tekstu DMR) za naše nalazište smo ga izradili iz obrisa reljefa iscrtanih na karti 1:5000. Takav način je, zasigurno najčešće korišten u arheologiji za dobivanje DMR-a. Put prebacivanja između obrisa reljefa na karti i DMR-a najčešće se provodi u tri koraka (WHEATLEY – GILLINGS 2002: 113–114):

1. digitalizacija obrisa karte u vektorski format
2. rasterizacija vektorskih obrisa
3. interpolacija visinskih vrijednosti između linija obrisa

No moguće je interpolirati visinske vrijednosti izravno iz vektorskih linija te tako izbjeći jednu mogućnost pogreške iz postupka. Mi smo napravili sva tri koraka i to uz pomoć GRASS v.surf.contour modula kao završnog (slika.1).



Slika 1: osjenčan DMR dobiven v.surf.contour modulom i pozicija lokaliteta

Figure 1: shaded DEM obtained with a v.surf.contour module and the position of the site

Polje vidljivosti² može se smatrati najvažnijim čimbenikom u pronalaženju odgovora zašto je neki lokalitet na određenom mjestu, a ne na tolikim drugima na kojima je mogao biti. Naravno da vidljivost nije jedini faktor, ali vidljivost s jednog lokaliteta ili pak kumulativno polje vidljivosti više lokaliteta daju veliki prinos u proučavanju arheološkog krajolika.

2 Ovo je prvi prikaz primjene polja vidljivosti u hrvatskoj arheološkoj literaturi te su stručni nazivi autorov prije-

vod engleskih izraza i mogu biti podložni kasnijim promjenama.

Određivanje polja vidljivosti (*viewshed*) danas je standardni alat među većinom GIS paketa. Ono se koristi kako bi se odredilo koje pozicije (tj. mreža polja) na digitalnom modelu reljefa mogu biti povezana neprekinutom ravnom linijom s točkom gledanja unutar bilo koje unaprijed određene udaljenosti. Ukratko, računa koja mjesta ili objekti nisu sakriveni topografskim obilježjima i tako su vidljivi s određene točke gledišta (LLOBERA 2003: 29). Pojam vidljivost se ovdje odnosi na svjesne radnje u prošlosti koje su služile, ne samo da informiraju i organiziraju mjesto, već i da nameću ponašanje unutar i oko njega (WHEATLEY – GILLINGS 2000: 3). Analiza polja vidljivosti može biti na jednom lokalitetu (*single viewshed*); na više lokaliteta (*multiple viewshed*) kao logično spajanje dva ili više polja vidljivosti (CONOLLY – LAKE 2006: 226); kao kumulativno polje vidljivosti (*cumulative viewshed*) gdje svako polje unutar mreže bilježi broj lokaliteta s kojeg je vidljivo (WHEATLEY 1995: 171–186); potpuno polje vidljivosti (*total viewshed*), slično kumulativnom, računa polje vidljivosti iz svakog polja u mreži DMR-a te ih zbraja zajedno (LLOBERA 2003: 33).

Postoji veliki broj pitanja i problema vezanih za računanje polja vidljivosti putem GIS-a (WHEATLEY – GILLINGS 2000; CONOLLY – LAKE 2006: 228–232). Točno određivanje teorijske vidljivosti između dvije točke uvelike ovisi o tome koliko dobro DMR prezentira stvarnost. Kada postoje dvojbe oko toga koliko je DMR kvalitetan, svakako treba uzeti u obzir Fisher-ovu (1994:163) teoriju o vjerojatnom polju vidljivosti (*probable viewshed*). Isto tako, očigledno je da prisutnost visoke vegetacije jako utječe na vidljivost (*tree factor*). Najjednostavnije rješenje je na svako relevantno polje u DMR-u nadodati prosječnu visinu lokalne vegetacije (WHEATLEY – GILLINGS 2000: 5). Analize polja vidljivosti rade se na modernim digitalnim modelima reljefa koje ne možemo sa sigurnošću koristiti kod računanja vidljivosti rane prošlosti. Svaka interpretacija polja vidljivosti podložna je i atmosferskim uvjetima, mogućnosti promatrača da razlikuje oblike kao i visini promatrača jer GIS paketi primaju samo jednu visinsku vrijednost (LOCK – HARRIS 1996: 214–240). Svakako moramo uzeti u obzir i koliko dobro se neki objekt može vidjeti s određene udaljenosti i tu je jako važan kontrast između objekta i pozadine. Teorija nejasne (*fuzzy*) vidljivosti pretpostavlja da isti promatrač pod drugačijim okolnostima ne vidi objekt jednakom jasnoćom (ili ga ne vidi uopće), kao i neki drugi promatrač pod istim okolnostima (FISHER 1994: 164–165; OGBURN 2006).

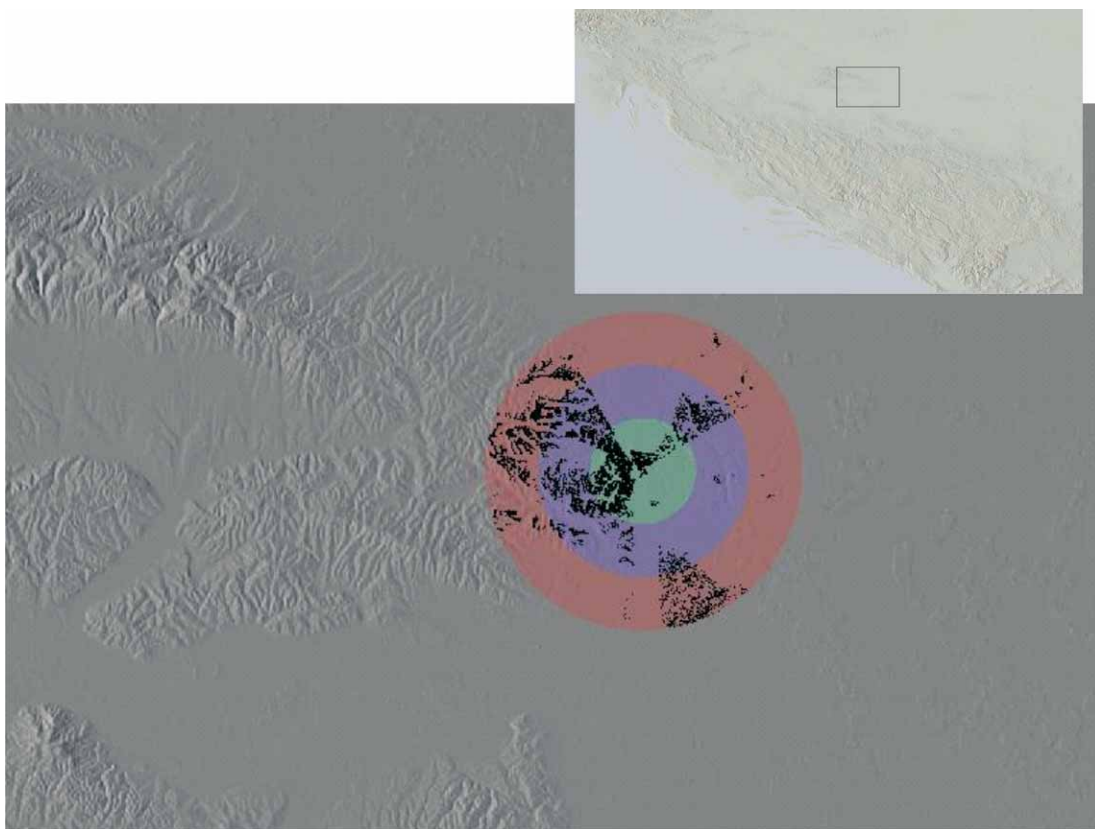
Za dobivanje digitalnog modela reljefa na kojem se računa polje vidljivosti koristili smo model CIAT-CSI SRTM s poljem veličine 90 metara (JARVIS et al. 2008) te ASTER-GDEM³ s poljem veličine 15 metara. GIS program koji smo koristili je GRASS⁴ GIS 6.4. te smo SRTM 90 m prebacili Gauss – Krueger koordinatni sustav zone 6.⁵ Točku od koje smo računali polje vidljivosti je najviša točka na lokalitetu s koordinatama 6529729, 5019516 i visinom od 113.5 metara nadmorske visine.

Lokalitet Ivandvor – šuma Gaj smješten je na povišenom djelu grede te kontrolira sa zapadne strane vizualni prostor sve do same šume Borovik i podnožja Dilj planine dok mu je s istočne strane prema Đakovačkom Gaju polje vidljivosti uvelike smanjeno, čak možemo reći da ga nema (sl. 2). Kada se polje vidljivosti računa na velike udaljenosti, postoji velika mogućnost da male promjene u visini i položaju promatrača rezultiraju velikim razlikama u obliku i veličini polja vidljivosti. Zbog toga dobro je ponoviti akciju s drugim parametrima kako bismo se uvjerali da su rezultati postojani. U našem slučaju odstupanja su mala, pa ih možemo za sada prihvatiti kao nevažna jer nemamo neki određeni objekt ili cilj koji nam je važan da bude dio polja vidljivosti. Polje vidljivosti je zasigurno važan faktor u smještaju ovog lokaliteta prvenstveno zbog kontrole cijele ravni do Dilj planine.

3 METI i NASA

4 Geographic Resources Analysis Support System

5 http://spatial-analyst.net/wiki/index.php?title=MGI/_Balkans_coordinate_systems



Slika 2: polje vidljivosti 15 km od točke gledišta, visina promatrača 1.7 m.⁶

Figure 2: viewshed 15 km from the viewpoint, observer height 1.7 m.

Polje vidljivosti je samo jedna od mnogih prostornih analiza unutar Geografskih informacijskih sustava (GIS). GIS je teško precizno ili suvislo definirati, ponajviše zbog toga što je dio istraživanja raznih disciplina te je prilagođen potrebama arheologije. U najstrožem smislu GIS su računalni sustavi čija je glavna zadaća spremanje, uređivanje, analiziranje i prikazivanje geografskih informacija. Ipak, ova bi se definicija mogla primijeniti na mnoge tehnologije. Individualne komponente koje tvore GIS nisu nove. GIS nije jedan program, već se sastoji od mnogih raznih softverskih tehnologija (WHEATLEY – GILLINGS 2000: 9).

Rezultati arheoloških istraživanja

Lokalitet Ivandvor – šuma Gaj proteže se između stacionaža 63+350 do 63+550.⁷ Ukupna istražena površina iznosila je 16000 m².

⁶ Visina 1.7m je standardna visina koja se koristi u slučaju odraslog čovjeka (WHEATLEY, GILLINGS 2002: 205).

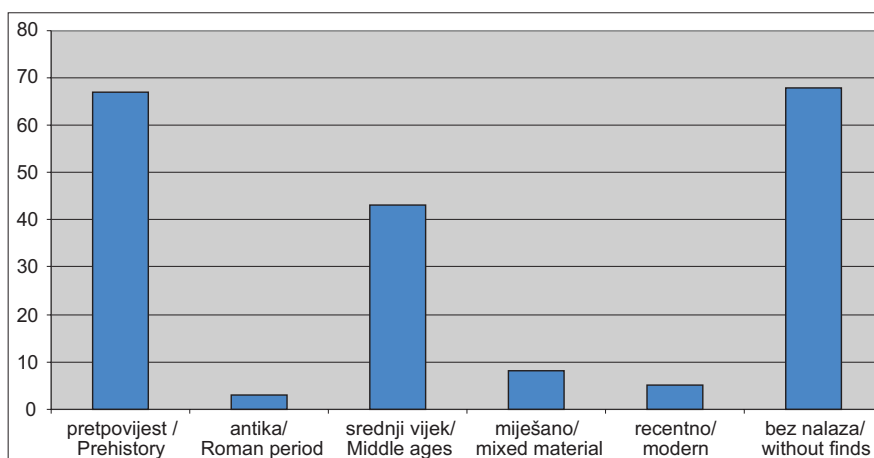
⁷ Stacionaža na autoputu određuje se znakom kilometarska oznaka za autoputeve ili brze puteve. Znak se postavlja svakih 1,0 km, a brojevi rastu od početka do kraja autoputa. Stacionaža autoputa raste od sjevera prema jugu, odnosno zapada prema istoku.

U provedenim zaštitnim arheološkim istraživanjima sloj humusa SJ 001 (10YR 4/6 dark yellowish brown) skidao se strojno. Relativna debljina humusa iznosila je između 20 do 30 cm, kada se dolazilo na sterilni sloj, tj. zdravicu. Na nalazištu je ustanovljeno nekoliko geoloških slojeva: sasvim na zapadnom dijelu ustanovljena je žuta glina, SJ 002 (10YR 5/6 yellowish brown), a na istočnom i južnom dijelu crveni pijesak – SJ 166 (7.5 YR 6/6 – reddish yellow). Sasvim na jugu (□ od 1 do 18) ustanovljen je naplavinski sloj – SJ 305 (2.5YR 5/3 – light olive brown). Ustanovljena su još dva sloja: SJ 402 žuta glina koja je ispod SJ 166 i SJ 85, glina s vapnencom u sastavu, koja se mjestimično javlja odmah ispod humusa, a ponekad i ispod ostalih stratigrafskih jedinica.

Kulturni slojevi nisu se očuvali niti na jednom dijelu nalazišta te su vjerojatno uništeni poljoprivrednom obradom.

Arheološki lokalitet prostire se na površini između stacionaža 63+325⁸ i 63+500. Između st. 63+500 i 63+600 nije pronađen niti jedan objekt, a objekti (jame) jenjavaju i na južnoj padini (od st. 63+450 do 63+500). Najveća je koncentracija objekata zabilježena između st. 63+325 i 63+450, tj. na samome platou grede. Zanimljivo je da na južnoj padini nalazišta nisu koncentrirani ukopani objekti, što možemo tumačiti činjenicom da je padina prestrma te je stoga najvjerojatnije bila nepovoljna za naseljavanje.

Ukupno su istražena 194 ukopana objekta, od čega je najviše pretpovijesnih, zatim srednjovjekovnih, dok su tri jame pripisane razdoblju antike. U osam je jama pronađen miješani materijal. Za neke manje objekte – stupove nemoguće je bilo odrediti jesu li od nekih pretpovijesnih ili srednjovjekovnih konstrukcija (npr. u 13 stupova pronađen je isključivo lijep, a u tri malo ugljena, nažalost nedovoljno za C-14 analize) ili su sasvim recentne ili čak prirodne pojave (npr. od panjeva), jer u većini od njih uopće nije bilo nalaza (ukupno su iskopana 52 objekta bez ikakvih nalaza u njima). Također, ustanovljeno je nekoliko recentnih pojava čija je zapuna bila od žuta lesa (kao npr. SJ 221 222), gdje je vjerojatno riječ o zatranim rupama od panjeva. Ustanovljeno je pet recentnih



Slika 3: grafički prikaz jama po razdobljima

Figure 3: diagram showing the distribution of pits throughout different periods

8 Točno kod st. 63+300 ustanovljeno je nekoliko jama te smo proširili iskop do st. 63+325.

objekata. Od njih ističemo SJ 77 78 u □ X, Z 35, 36. Pravokutna je oblika, orijentacije SI–JZ te je najvjerojatnije nastala od rada, strojem (bagerom?) ili kao probna sonda, te melioracijski kanal imenovan kao SJ 199 200) koji je uništio veći broj jama i ide gotovo po sredini nalazišta.

Da je položaj iskorištavan u II. svjetskom ratu, osim same, jako povoljne strateške pozicije potvrđuju nam i nalazi čahura u jami označenoj kao SJ 320 321 i nalazi ručnih bombi u SJ 271 272.⁹

Pretpovijesni nalazi (J.B.)

Najstarije naselje na položaju Ivandvor – šuma Gaj po pokretnim nalazima i aposolutnim datumima možemo pripisati nosiocima sopotske kulture. Osim na ovom položaju materijal iste kulturne provenijencije na prostoru Đakovštine ustanovljen je u Gorjanima (položaj Kremenjača), Đakovačkoj Satnici (položaj Katinska), položaju Grabrovac u Đakovu, Rakovoj pustari, Štrbincima, Budrovcima (položaj Jabučanje), Viškovcima, Mrzoviću (MARKOVIĆ 1982; 1984: 15; ŠIMIĆ 1995: 12–13). Na trasi autoceste C 5 istražena su još tri sopotska naselja, na položaju Krčavine kod Novih Perkovaca (MARKOVIĆ-BOTIĆ 2008), Debela šuma kod Starih Perkovaca (FILIPEC et al. 2009: 21) te na položaju Kaznica – Rutak kod Đakovačkih Selaca (HRŠAK-PAVLOVIĆ 2007: 16–17).

Mora se naglasiti da je tijekom istraživanja dosta teško bilo definirati zapune objekata, jer je korijenje drveća jako posušilo zemlju, pa su zapune na površini izgledale puno manje nego što su to doista bile. Uglavnom je riječ o manjim, plićim jamama te višećelijastim većim objektima, ovalna oblika (dimenzija oko 7 do 8 metara) ili izdužena oblika (cca 10 x 5 metara). Ustanovljeni su i uski kanali, vjerojatno od samostojećih drvenih pregrada, nepoznate namjene. Slične su pronađene i na sopotskom nalazištu Dubovo Košno kod Županje (MARIJAN 2007: 64). Niti za jedan ukopani objekt ne možemo sa sigurnošću reći da je korišten kao stambeni, jer nisu pronađeni tragovi stupova uokolo objekata niti *in situ* elementi kao, recimo, peći ili ognjišta.¹⁰ U nekim objektima je ustanovljeno po nekoliko dublje ukopanih rupa (moguće od stupova?), što nam može potvrditi postojanje lakih konstrukcija koje su ih djelomično natkrivale. U nekim objektima kao, recimo, u SJ 106 107 ustanovljena je veća koncentracija kućnoga lijepa što nam potvrđuje postojanje čvršćih nadzemnih konstrukcija na nalazištu, samo što nažalost ili su uništene naknadnim ukopavanjem ili obradom zemlje ili nisu obuhvaćene iskopom.

Na nalazištu su, djelomično na SI strani, te na JZ strani, odnosno na padini ustanovljeni ostaci jarka. Prilikom iskopavanja nije izgledalo da je riječ o jednom objektu, već o više manjih koji su se tek kasnije spojili u jedan. Na padini, odnosno na JI strani, jarak je dubine 3 metra i ljevkaasto se sužava prema dnu.¹¹ Na platou, odnosno na SI strani jarak je plići, mjestimice do 2 metra te mjestimično uništen mlađim srednjovjekovnim jamama (npr. SJ 184 185). Na planu nalazišta vidljivo je da ostatak jarka na padini čini krug s jarkom iskopanim na sjeverozapadnoj strani nalazišta, pa pretpostavljamo da je riječ o jedinstvenom kružnom opkopu.

Zapune pojedinih objekata sadržavale su veće količine pokretnih nalaza što nam pokazuje da su nakon napuštanja njihovi ukopi korišteni kao otpadne jame. Od pokretnih nalaza u najvećem su broju pronađeni ulomci keramičkih posuda, zatim kućnog lijepa te naposljetku nalazi kamena. U

9 Dva puta na teren smo pozivali policiju kako bi nam uklonili eksplozivna sredstva. Jamu SJ 271 272 nismo do kraja iskopali iz objektivnih, sigurnosnih razloga.

10 U literaturi se javljaju vrlo proturječni stavovi o zemuničkom načinu stanovanja, od autora koji svaki veći ukopani objekt tumače stambenim, do onih koji negiraju

zemunički način stanovanja. Parametri po kojima bi neki ukopani objekt bio definiran kao stambeni navedeni su kod TRIPKOVIĆ 2007: 26-27.

11 Ukop rova u terenskoj dokumentaciji vodi se kao SJ 408, dok su SJ 377 i SJ 407 zapune rova.

nekoliko su jama (SJ 41, 263, 281, 289, 393) ustanovljeni tragovi žitarica i mahunarki: jednozrne pšenice (*T.monococcum*), dvozrne pšenice (*T. dicoccum*) i leće (*Lens culinaris*).¹²

Keramički materijal s Ivandvora možemo podijeliti na grubu i finu keramiku. Keramika grube fature načinjena je od slabo pročišćene gline s dosta primjesa pijeska i sitnih kamenčića. Većinom je svijetlije boje od one fine fature. Keramika fine fature je glatka, sa sitnim primjesama pijeska i uglavnom mat. Oblici se svode na nekoliko osnovnih tipova, uglavnom je riječ o blago bikoničnoj zdjeli ravna ili izvijena ruba (T.1:10; T.2:9; T.3:6; T.5:1), loncima S-profilacije često s ušicom ili ručkom pod rubom (T.1:11,12; T.3:2,5; T.4:2), bikoničnom lončiću (T.1:5; T.2:6,7; T.4:1,5) te posudama na šupljim, zvonastim nogama (T.1:1,2,7–9,13; T.2:1; T.4:6). Zastupljene su i bute s rogolikim ručkama (T.2:3) te konične zdjele (T.4:3,4).

Ukrašavana je uglavnom gruba keramika i to u vidu plastičnih traka pod rubom lonaca s otiscima prsta te plastičnim izbočinama (T.3:3,4; T.5:4). Fina keramika rjeđe je ukrašena, također kao i kod grube keramike prevladavaju plastične aplikacije smještene najviše na bikoničnom prijelomu. Samo nekoliko ulomaka bikoničnih zdjela ukrašeno je kružnim udubljenjima ili urezanim linijama (T.1:10; T.4:12; T.5:1).¹³ Prema S. Dimitrijeviću način ukrašavanja kao na T.1:10 karakterističan je za I-B i II stupanj sopotske kulture, a slični primjerci potječu iz Otoka, Klokočevika (DIMITRIJEVIĆ 1968: sl. 11: 3,4, T.IV: 14, T.VI: 9; T.VII: 2,9; T.VIII: 5), Štrbinaca (MARKOVIĆ 1982: T.2: 3) te iz Hermanovog vinograda (ŠIMIĆ 2008: 28, kat. br. 12).

	RUBOVI / <i>RIMS</i>	DNA / <i>VESSEL</i> <i>BOTTOMS</i>	SREDIŠNJI ULOMCI / <i>FRAGMENTS OF</i> <i>VESSEL BODIES</i>	RUČKE/ DRŠKE / <i>HANDLES</i>	NOGE / <i>LEGS</i>	Ukupno / <i>Total</i>
GRUBA/ <i>COARSE</i>	638	415	6656	325	4	8038
FINA/ <i>FINE</i>	476	183	2219	51	123	3052
						11090

Tablica 1: Brojnost keramičkih ulomaka po fakturi

Table 1: Occurrence of ceramic fragments according to fature

Ostala keramička produkcija (sveukupno je riječ o 36 predmeta, bilo čitava, bilo ulomaka, izrađena od pečene gline) svodi se uglavnom na utege kruškolika oblika (T. 2:4; T.3:7; T.4: 13,14) različite veličine i težine tako da ne možemo govoriti o nekom uniformnom tipu (pronađeno je pet cijelih te 10 ulomaka) te ulomke od zapečene gline (10 kom.) nedovoljne veličine da bismo rekli pripadaju li također utezima. Osim utega pronađena je i keramička perla (T.4:7), manja kugla (T.2:5), piramidalan predmet zaravnjenih bridova i četvrtasta presjeka (T.3:12) te tri plosnate ploče nepravilna oblika (T.3:9). Također je pronađena jedna žlica, ulomak cjedila te dva okruglasto obrađena ulomka keramike s probušenom rupom u sredini (T.5:3,5). Ovi posljednji učestalo se tumače da su

¹² Arheobotaničke analize napravila je Kelly Reed iz Londona.

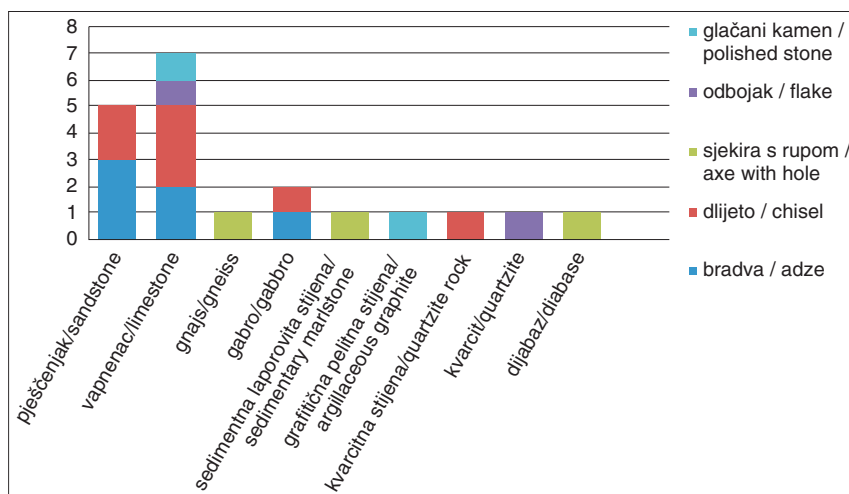
¹³ Na nalazištu je pronađeno desetak ulomaka zdjela ukrašenih kao ulomak objavljen na T. 1:10, dok su ukrasi na T.4:12 i T.5:1 prisutni samo na jednom ulomku keramike. Ulomci na T.1:10 i T.5:1 potječu iz iste zapune SJ 106.

korišteni kao pršljenci za vretena ili da su upotrebljavani kao privjesci (HOFMANN et al. 2009: 92).¹⁴ Od predmeta kulture namjene može se jedino izdvojiti noga žrtvenika grube fakture (T.1:3).

Cjelokupni kameni materijal možemo podijeliti na glačane alatke, cijepanu litičku produkciju te alatke abrazivnih svojstava. Učestali su tipovi i sirovine kakvi su već ustanovljeni i na drugim sopotskim lokalitetima (BALEN – BURIC 2006). Sirovinski materijal od kojeg su izrađene kamene izrađevine svodi se uglavnom na pješčenjake i vapnence za izradu glačanih alatki (sl. 4) te rožnjaka za cijepane rukotvorine.¹⁵ Ustanovljena je samo jedna pločica od opsidijana.

Veliki je broj žrvnjeva (10 komada, cijelih ili ulomaka; T.2:2), a ustanovljena su i tri rastirača (T.3:10; T.4:9). Od glačanih alatki prevladavaju bradve (T.2:8; T.3:11,13), dlijeta (T.3:8, T.4:10,11) te sjekire s rupom za nasad (T.1:4),¹⁶ a vidljiva je i sekundarna uporaba alatki.¹⁷

Po nalazima kamenih čepova (T.4:8), odbojaka te glačalica možemo pretpostaviti da su glačane alatke izrađivane u naselju.



Slika 4: Grafički prikaz udjela sirovina glačanih kamenih rukotvorina

Figure 4: Diagram showing proportions of raw materials in polished stone tools

Na nalazištu je ukupno pronađeno 188 cijepanih litičkih rukotvorina, unutar 57 stratigrafskih jedinica (slojeva ili jama).¹⁸ Zbog već ranije navedene specifične situacije na lokalitetu, odnosno činjenice da je sopotsko naselje jako uništeno kasnijim ukopavanjima, dio rukotvorina nalazio se u jamama sa srednjovjekovnom keramikom, zatim u jamama bez keramičkog inventara, kao i u humusu te naplavinskom sloju (riječ je o 23 stratigrafske jedinice u kojima je pronađeno 45 rukotvori-

¹⁴ Postoji tumačenje po kojima bi takvi predmeti bili korišteni za igru ili kao muzički instrumenti. Na podatku zahvalnost dugujem Dubravki Balen-Letunić.

¹⁵ Analizu glačanih kamenih artefakata proveo je Hrvoje Posilović iz Geološko-paleontološkog zavoda PMF-a.

¹⁶ Pri analizi glačanih alatki držali smo se tipologije po ANTONOVIĆ 2003, pri čemu je dlijeto alatka sa sječivom manjim od 2,5 cm.

¹⁷ Na mnogim mjestima na alatu vidljiva su sekundarna popravljivanja i oštrenja. Ustanovljeno je u jednom slučaju da je prirodna valutica stijene korištena kao alatka jer su na njoj uočljivi tragovi glačanja (PN 115).

¹⁸ Pri analizi cijepane građe držali smo se tehnoloških i tipoloških kategorija po ŠOŠIĆ – KARAVANIĆ 2004.

NEOLITIK		OSTALO	
SJ	kom	SJ	kom
13	2	1	7
19	1	83	1
41	1	88	1
55	1	102	2
81	4	110	1
90	1	126	1
92	1	166	1
96	1	167	2
106	8	184	7
128	2	203	2
134	2	229	4
150	6	233	1
152	1	235	1
172	4	237	2
186	1	239	1
188	3	249	1
192	1	265	1
195	15	283	2
201	3	305	3
209	1	309	1
223	2	311	1
247	3	344	1
263	2	359	1
269	31		
289	2		
328	11		
338	3		
355	19		
367	3		
377	3		
382	2		
393	1		
399	1		
407	1		

Tablica 2: Brojnost rukotvorina po stratigrafskim jedinicama

Table 2: Occurrence of tools in stratigraphic units

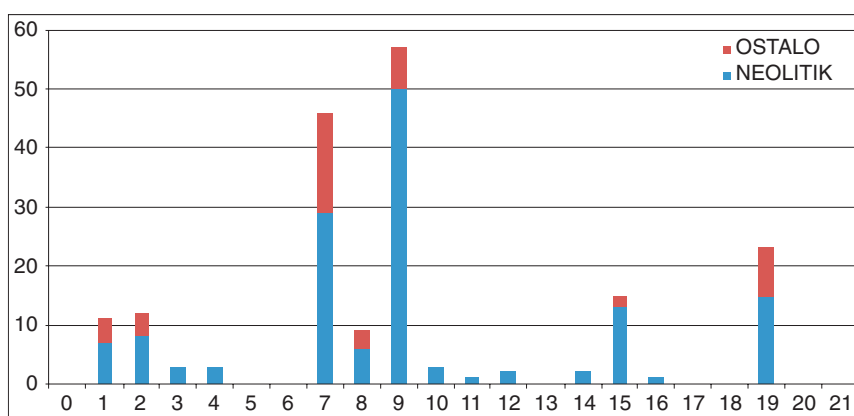
na). Materijal iz tih stratigrafskih jedinica razvrstan je u skupinu ostalo (vidi tablicu 2), iako je najvjerojatnije da je i u tim slučajevima riječ o neolitičkoj građi. Rukotvorine koje su pronađene u sigurno determiniranim neolitičkim jamama ima ukupno 143. Kao što se to iz tablice može vidjeti u zapunama jama uglavnom su pronalazeni sporadični nalazi litičkih rukotvorina, dok se količinom cijepane litičke građe ističe pet jama: SJ 106 107, 195 196, 269 270, 328 329, 355 356.

Od tehnoloških kategorija prevladavaju sječiva, a zatim odbojci (slika 5). Rukotvorine s okrinom također su dosta zastupljene, što nam ukazuje na prvu fazu proizvodnje na samom lokalitetu.

Ustanovljena je vrlo velika fragmentiranost sječiva, što možda ukazuje na namjerno lomljenje sječiva zbog proizvodnje prigodnih oblika za određeni tip alatke, što je ustanovljeno i pri analizi neolitičkih rukotvorina s lokaliteta Slavča (ŠOŠIĆ – KARAVANIĆ 2004: 29).

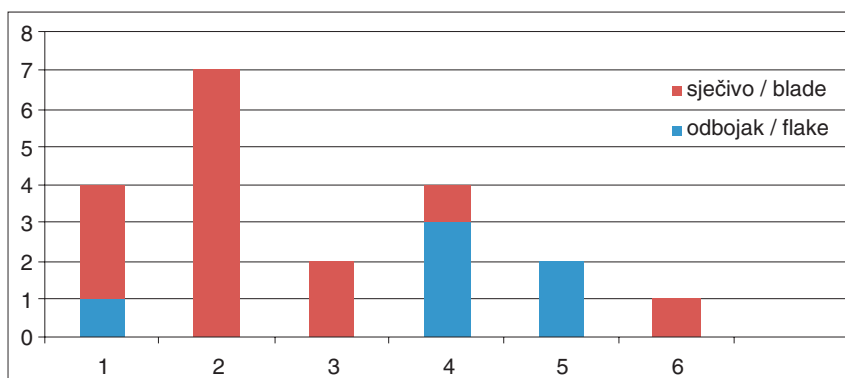
Među građom je ustanovljeno 27 alatki, što čini 14,36%, dok sigurno razdoblju neolitika pripada 20 alatki, odnosno 14% (slika 6). Najviše su zastupljena sječiva s obradom na jednom rubu (T.5:6,8). Na tri rukotvorine ustanovljen je sjaj, što se učestalo tumači da je nastalo od rezanja bilja ili nekog drugog organskog materijala. Grebala su češća na odbojcima (T.5:10), a ustanovljena su i dva svrdla (T.5:7,9). Među materijalom je uočena i jedna strelica s trnom za nasad (T.1:6). Strelice s ostalih sopotskih nalazišta uglavnom su bifacijalno obrađene, dok je kod ove obrađena samo dorzalna strana.

Ako usporedimo rezultate analize cijepane građe s Ivandvora s lokalitetom Slavča (do sada jedino s tog lokaliteta sopotske kulture imamo provedenu tehnološku i tipološku analizu cijepanih artefakata), dobivamo sličan rezultat, osim što su na Slavči brojniji odbojci od sječiva (ŠOŠIĆ – KARAVANIĆ 2004).



Slika 5: Grafički prikaz udjela tehnoloških kategorija: 0. gomolj ili oblutak, 1. prvotni odbojak, 2. drugotni odbojak, 3. prvotno sječivo, 4. drugotno sječivo, 5. prvotna pločica, 6. drugotna pločica, 7. odbojak, 8. odbojčić, 9. sječivo, 10. pločica, 11. jezgra za odbojke, 12. jezgra za sječiva, 13. jezgra za pločice, 14. miješana jezgra, 15. ulomci jezgara, 16. krijestasta sječiva, 17. dotjerujući odbojci jezgre, 18. odbojci od obrade, 19. krhotine, 20. okrhci, 21. neodredivi komadići.

Figure 5: Diagram showing proportions of technological categories: 0. pebble, 1. primary flake, 2. secondary flake, 3. primary blade, 4. secondary blade, 5. primary bladelet, 6. secondary bladelet, 7. flake, 8. small flake, 9. blade, 10. bladelet, 11. core for flakes, 12. core for blades, 13. core for bladelets, 14. mixed core, 15. core fragments, 16. crested blades, 17. platform rejuvenation flake, 18. retouching flakes, 19. chunks, 20. chips, 21. indeterminate pieces.



Slika 6: količina tipova alatki i tehnološki tip na kojemu su izrađene: 1. obrađeni komadić, 2. komadić s obradom na jednom rubu, 3. komadić s obradom na dvama rubovima, 4. grebalo, 5. strugalo, 6. svrdlo

Figure 6: quantity of tool types and type of technology used for their production: 1. retouched piece, 2. piece with one retouched edge, 3. piece with two retouched edges, 4. endscraper, 5. scraper, 6. drill

Prema dobivenim apsolutnim datumima sopotsko naselje na Ivandvoru trajalo je od 5050. god. pr. Kr. do 4490. god. pr. Kr. (tablica 3). Datumi su grupirani u dvije vremenske skupine: I. 5050.–4780. i II. 4730.–4490. koje možda sugeriraju postojanje dvaju naselja sopotske kulture. To nam nažalost nije potvrđeno i analizom keramičkih oblika. Materijal je dosta uniforman te se u potpunosti uklapa u I B/ II stupanj po S. Dimitrijeviću; uz već spomenuti ukras izveden kružnim udubljenjima tu ubrajamo tip posude s plastičnim aplikacijama na bikoničnom truhu na T.2:6 (DIMITRIJEVIĆ 1968: 37, T.V/7; HORVÁTH – KALICZ 2003: fig.5: 17; KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 2006: 13, sl. 2), bute s rogolikim ručkama te posude na šupljim nogama. Naselja iz istog razdoblja imamo potvrđena na Sopotu (KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 2006: 14), Slavči (MIHALJEVIĆ 2006: 32–33) te u Krčavinama (MARKOVIĆ – BOTIĆ 2008: 16, sl. 1).

Kako je sopotsko naselje/naselja dosta uništeno kasnijim ukopavanjima nismo u mogućnosti reći nešto o organizaciji i izgledu naselja. Dobiveni najstariji datumi potječu iz jarka na južnoj padini (SJ 407), što navodi na postojanje starijeg naselja koje je bilo manje te opasano dubokim jarkom, a u kasnijoj fazi se proširilo i na sjeverozapad.¹⁹ Ipak, datum iz jame SJ 41 42, koja je smještena izvan kružnog opkopa, je također dosta rani (tablica 3: Beta 226738) te govori u prilog tome da je starije naselje funkcioniralo i izvan kružnoga opkopa.

Slična situacija ustanovljena je i na lokalitetu Petrivente u županiji Zala (Transdanubija) (HORVÁTH – KALICZ 2003). Tamo je pronađen rov koji je opasivao centralni dio sopotskog naselja. Dio sopotskih objekata pronađen je izvan rova, što je navelo autore na mogućnost postojanja dvaju, vremenski različitih naselja. Ipak to nije bilo potvrđeno tipološkom analizom keramičke građe. Karakteristike materijala u potpunosti odgovaraju stupnju I B/II po S. Dimitrijeviću, odnosno Bicske tipu te kulture. Apsolutni datumi iz naselja Petrivente pokrivaju vremenski slijed od 5330. do 4540. god. pr. Kr. (HORVÁTH – KALICZ 2003: 13–19).

¹⁹ Postojanje jaraka ustanovljeno je na drugim sopotskim nalazištima, primjerice Sopotu (Krnarić Škrivanko 2006: 16), Štrbincima (DURMAN 1982: 33), Hermano-

vom vinogradu (ŠIMIĆ 2008: 6), Starom Valpovu (ŠIMIĆ 2009: 19,21).

Lab. broj	Kontekst i materijal	$\delta 13 C$	Datum (BP)	Kalibrirani datum
Beta 241649	uzorak 125 (zub), SJ 90	-21.3	5620+/-50	4670–4640 cal BC
Beta 241648	uzorak 303 (kost), SJ 195	-19.1	5640+/-40	4700–4490 cal BC
Beta 226738	uzorak 77 (kost), SJ 41	-20.6	5890+/-40	4940–4730 cal BC
Beta 226737	uzorak 275 (ugljen), SJ 407	-25.0	6060+/-40	5050–4840 cal BC
Beta 226736	uzorak 275/2 (ugljen), SJ 407	-24.8	6000+/-50	5010–4780 cal BC
Beta 226731	uzorak 91 (ugljen), SJ 194 (II zapuna u 106107)	-25.2	5780+/-50	4730–4500 cal BC

Tablica 3: apsolutni AMS datumi

Table 3: absolute AMS dates

Na osnovi apsolutnih datuma dobivenih iz nekolicine sopotskih nalazišta na prostoru istočne Hrvatske, poglavito Sopota, Slavče i Dubova – Košna napravljena je kronološka podjela stupnjeva sopotske kulture, odnosno pokušalo se uskladiti apsolutne datume s relativnom kronologijom S. Dimitrijevića (uz dodatnu podjelu stupnja II na A i B). Po toj podjeli stupanj I B datiran je od 5480. do 5070., stupanj II A od 5030. do 4770., II B od 4800. do 4250. i III stupanj od 4340. do 3790. god. pr. Kr. (OBELIĆ et al. 2004).

Stupanj I B	5480–5070 BC
Stupanj II A	5030–4770 BC
Stupanj II B	4800–4250 BC
Stupanj III	4340–3790 BC

Tablica 4: podjela sopotske kulture po OBELIĆ et al. 2004.

Table 4: chronology of Sopot culture according to Obelić et al. 2004.

Odmah je uočljivo da su datumi I B stupnja dosta visoki, a da pritom još nemamo apsolutno kronološki potvrđeno postojanje I A stupnja po podjeli S. Dimitrijevića. Iz dobivenih datuma na tablici 4 vidljivo je preklapanje kasne starčevačke i sopotske kulture.²⁰ Iako je očekivati kratkotrajno preklapanje starčevačke i sopotske kulture, na temelju trenutno dostupnih podataka postavlja se pitanje o postojanju, odnosno izdvajanju I A stupnja.

Drugi problem predstavljaju datumi dobiveni za III stupanj po S. Dimitrijeviću (vidi tablicu 4) koji se preklapaju s datumima dobivenim za lasinjsku kulturu na čitavom prostoru njezina ras-

²⁰ Na trasi autoceste A 5 u blizini Tomašanaca (lokalitet Palača) istraženo je naselje pripadnika starčevačke kulture apsolutno kronološki datirano od 5660. do 5300. god. pr. Kr. Datumi s tog nalazišta obrađeni su u radu pod naslovom The Issue of Chronology and the Settling of the

Starčevo Culture in Northern Croatia kojeg potpisuju J. Balen, K. Gerometta i M. Burić (u tisku). Još niži datumi dobiveni su na nalazištima Galovo i Zadubravlje (MI-NICHREITER – KRAJCAR BRONIĆ 2006).

prostiranja. Lasinjska kultura kao srednjoeolitička pojava datira se od cca 4300. do 3900. god. pr. Kr. (RUTTKAY 1996; SOMOGYI 2000: 6; BALEN 2008a). Problem predstavlja i to što između III stupnja sopotske kulture i lasinjske kulture moramo računati i na barem kratkotrajno postojanje stupnja Sopot IV, odnosno ranoeneolitičku fazu sopotske kulture, koja je istovremena sa Seče kulturom u SZ Hrvatskoj (MARKOVIĆ 1994: 85), a koja je uočena i na eponimnom nalazištu Sopot (KRZNNARIĆ ŠKRIVANKO 2007: 46).

Primjeri Ivandvora i već spomenutog lokaliteta Petrivente u Mađarskoj, na kojima nije bilo moguće na osnovi uniformnog materijala razlikovati stupnjeve, dok su datumi pokazali duži životni vijek naseljavanja na jednome mjestu, pokazuju nam da ustaljena relativna kronologija temeljena na tipološkim i stilskim karakteristikama keramike ponekad ne pruža dovoljnu preciznost pri određivanju pojedinih faza/stupnjeva.

Nakon iznesenih problemskih pitanja, smatramo (za sada) ipak opravdanim sopotsku kulturu, odnosno ono što nazivamo klasičnom sopotskom kulturom (stupnjevi I–III po S. Dimitrijeviću) datirati nešto kraće, odnosno najkasnije do cca 4500. god. pr. Kr.,²¹ budući da prije pojave lasinjske kulture još moramo pretpostaviti postojanje eneolitičke faze sopotske kulture, odnosno Sopot IV po S. Markoviću. Hoće li se morati provesti određena revizija stupnjeva ipak će pokazati vrijeme, odnosno moći će se nešto više reći tek kada bude objavljena keramička građa s većeg broja sopotskih nalazišta potkrijepljena apsolutnim datumima.

Nalazi iz razdoblja antike (I. D. – T.B.)

U uvodnom dijelu teksta navedeno je da se tri objekta s lokaliteta Ivandvor – Gaj mogu datirati u razdoblje antike. Većina pronađenih predmeta potječe iz zapune SJ 344 dugačkog rova SJ 345, dimenzija 8, 96 m x 1, 56 m i dubine 0, 84 m koji se nalazio u kvadrantima y/z/a 27, z 28. Nešto keramičkog i staklenog materijala te komad željeza pronađeno je u zapuni SJ 359 ukopanog objekta nepravilnog oblika SJ 360, dimenzija 4, 60 m x 1, 78, dubine 0, 35 m i smještenog u kvadrantima w 26/27, x 27. Jedan ulomak keramičke posude nalazio se u zapuni stupa SJ 79/80, promjera 0, 58 m i dubine 0, 17 m, smještenog u kvadrantu z 43. Nekoliko keramičkih ulomaka se nalazilo u zapunama srednjovjekovnih jama, primjerice SJ 102 i SJ 154.

Navedeni objekti vjerojatno predstavljaju ostatke manjeg zaseoka ili samostalnog seoskog imanja, koje se može dovesti u vezu s velikim naseljem ruralnog karaktera smještenim nekoliko stotina metara sjevernije. Nažalost, nekakav konkretniji zaključak nije moguće iznijeti zbog premale količine podataka prikupljenih u istraživanju. Spomenuto naselje, istraženo na površini većoj od 100 000 m², bilo je organizirano u tri odvojene cjeline, koje se međusobno razlikuju prema broju istraženih objekata, količini nalaza te fazama gradnje. Primjerice, nastanak zapadnog dijela naselja se na osnovi numizmatičkih nalaza datira u 2. polovinu 2. st. da bi se u 2. polovini 3. i u 4. st. naselje počelo razvijati u smjeru SI i JZ (LELEKOVIĆ 2008: 13–14). S obzirom na predmete pronađene u zapuni SJ 344 a koji se sa sigurnošću mogu datirati u kasnoantičko razdoblje, primjerice neki karakteristični keramički i stakleni oblici te novac, objekt SJ 345 je istovremen s drugom razvojnom fazom navedenog naselja.

Slična ruralna naselja pronađena su i na drugim lokalitetima istraženim u sklopu zaštitnih iskopavanja na međunarodnom koridoru 5 C, primjerice ono u Starim Perkovcima – Sela datirano je

21 Prilikom datiranja sopotske kulture moramo uzeti u obzir i datume dobivene za vinčansku kulturu, pogotovo jer se učestalo kraj sopotske kulture izjednačava s krajem vinčanske kulture. Dobiveni datumi za kraj vinčanske kulture kreću se oko 4500. god. pr. Kr. (BORIĆ 2009). Tako-

đer, vrlo važnom smatramo usporedbu A. Veluščka po kojoj je materijal iz Resnikova prekopa, apsolutno datiran oko 4600. god. pr. Kr. sličan onome Seče kulture (VELUŠČEK 2006: 44)

od 1. do 4. st. (HARAŠA 2008: 74–75), a u Petrijevcima (Josipovac) na lokaciji Verušed od 2. do pol. 4. st. (FILIPEC et al. 2009: 49–54). U blizini Virovitice istražen je lokalitet Kiškorija – Jug na kojem su utvrđeni ostaci sela – *vicusa* datiranog od 2. do 5. st., vjerojatno do naseljavanja Huna u provinciju Panoniju Saviju (JELINČIĆ 2006: 62–63, 2007: 30–31), a prilikom izgradnje vinkovačke obilaznice otkriveno je selište iz rimskog vremena na lokalitetu Liskovac (OŽANIĆ 2007: 175; 2009: 79–142). Navedeni lokaliteti su od iznimnog značenja za razumijevanje života u selima antičkog razdoblja, budući da su donedavno istraživanja tih naselja bila zanemarena u korist većih urbanih centara ili vila rustika.

Rimska je vlast često izvršavala preseljenja domicilnog stanovništva na novoosvojenim područjima, bilo zbog potreba administrativne reorganizacije ili naprosto s ciljem pacifikacije određenih populacija, što je vidljivo u ruralnim naseljima koja nemaju horizont koji bi se mogao datirati u kraj mlađeg željeznog doba, što je slučaj i s onim na Ivandvoru. Ipak, u nekim slučajevima postoji taj slijed. Primjerice, na lokalitetu Szakály – Réti földek, smještenom u dolini rijeke Kapos u Transdanubiji, otkriveni su ostatci naselja keltskih Herkunijata čiji je nastanak datiran u sredinu 1. st. pr. Kr. Rimsko osvajanje ovog prostora nije se odrazilo na kontinuitet naseljavanja te je naselje nastavilo živjeti zadržavajući pretpovijesne tradicije u arhitekturi, agrikulturi i lončarstvu duboko u 2. st. a tek u 3. i 4. st. dolazi do značajnijeg prihvaćanja rimskih utjecaja (GABLER 1982: 104–106). Slična situacija je zabilježena i na nekoliko srijemskih lokaliteta gdje su otvorena kasnolatska naselja Skordiska nesmetano funkcionirala tijekom 1. st. primarno zadržavajući svoj protohistorijski karakter (BRUKNER 1988: 95–96; 1995: 91).

Antički horizont s područja Đakovštine poznat je ponajprije s kasnoantičke-ranokršćanske nekropole na Štrbincima, smještene oko 3 km jugoistočno od Đakova, čiji je manji istražen dio datiran u drugu pol. 4. st. (GREGL 1995: 183, MIGOTTI – PERINIĆ 2001: 163–165, MIGOTTI: 2004: 208). Na istu je lokaciju u novije vrijeme, doduše s ponešto zadržke, ubicirana i antička *Certissia* poznata iz antičkih izvora (MIGOTTI et al. 1998: 78). Uz Štrbince poznato je još četrdesetak lokaliteta s kojih potječe manja količina nalaza, a koji uglavnom predstavljaju ostatke seoskih naselja i rustičnih vila (KNEZOVIĆ 2005: 61–49).

Među pokretnim nalazima antičkog razdoblja s lokaliteta Ivandvor – Gaj nalaze se ulomci keramičkih posuda, pet komada brončanog novca, ulomci staklenih posuda, željezni nož, dio kamenog žrvnja te ulomak narukvice od staklene paste.

1. tanjuri (lat. *phiala*, HILGERS 1969: 74)

Prvu i najbrojniju skupinu predstavljaju primjerci sa zadebljanim, profiliranim rubom, kosih ili blago konkavnih stijenki i ravnog dna, a zastupljeni su s ukupno 31 komadom (T. 6:2–6, Sl. 8:1–3). Faktura posuda varira od grube s dosta primjesa pijeska do glatke s nešto kvalitetnije pročišćenom glinom. Boja površine je kod većine primjeraka siva, u dva slučaja okersiva i oker, a u jednom sivocrna. Presjeci su podjednako sive i oker boje dok tvrdoća iznosi 2 mekana i 3 normalno tvrda keramika. Visina posuda je, kod primjeraka kod kojih je to bilo moguće utvrditi, između 4, 4 cm i 5 cm dok se raspon promjera ruba kreće između 13 i 20, 5 cm. Ovu skupinu tanjura možemo okarakterizirati kao *upotrebnu keramiku lokalne proizvodnje*.²²

Drugu skupinu čine tanjuri horizontalno izvučenog ruba, zakošenog recipijenta i ravnog dna, zastupljeni s četiri primjerka (T. 6:1, 7, Sl. 8:5–6). Promjer ruba rekonstruiranog primjerka iznosi

²² Termin *upotrebna keramika lokalne proizvodnje*, *provincijalna keramika* i *industrijska keramičarska proizvodnja* preuzeti su iz: JELINČIĆ 2009: 10–11.

31 cm, a visina 4, 7 cm (T. 6:1). Boja keramike je crvena, a mjestimično su vidljivi tragovi crvenog premaza koji je gotovo u potpunosti nestao. Debljina stijenke je 0, 7 cm, a tvrdoća iznosi 3 normalno tvrda keramika. Na horizontalno izvučenom rubu nalaze se dva paralelno postavljena žlijeba. Na jednom manjem ulomku vidljivi su tragovi maslinasto zelene glazure (Sl. 8:6).

Svojim oblikom i ukrasom ističe se jedan primjerak izrađen od pročišćene gline (T. 6:7; Sl. 7). Rub mu je izvučen i užlijebljen, stijenka recipijenta blago je zakošena s udubljenjima izvedenim utiskivanjem prsta a dno ravno. Boja vanjske površine je crvena, dok je unutrašnja stijenka oker boje s tragovima žučkaste glazure. Promjer ruba iznosi 31 cm, a visina je 6, 1 cm. Debljina stijenke je 0, 7 cm, a tvrdoća 3 – normalno tvrda keramika. Na unutrašnjoj strani dna tanjura nalazi se ukras u obliku krugova, koji se sastoje od malih trokuta a izvedeni su u tehnici žigosanja. Oblik stijenki nastao utiskivanjem prsta možda predstavlja imitaciju staklenog posuđa s naboranim ukrasom koji se javlja u 1. i 2. st. i traje sve do 4. st. ili možda fasetiranog ukrasa karakterističnog za 3.–4. stoljeće. Slično izveden ukras nalazi se na stijenci keramičke zdjele kvalitetnije izvedbe pronađene u grobu S 14 na lokalitetu San Materno, Ascona u Švicarskoj, datiranom između 120. i 150. g. (BIAGGO-SIMONA 1999: 238, T. 142:5). Žigosani ukras kružnog oblika ispunjen trokutima nalazi se na nekoliko zdjela iz Stenjevca datiranih u 1.–2. st. (VIKIĆ-BELANČIĆ 1965: 98, Sl. 20/1) te na unutrašnjoj stijenci dna zdjele koja potječe s lokaliteta Veliki Brijun – Dobrika (PRÖTTEL 1996: T. 52:21 a–b), dok se sličan kružni ukras zabilježen na ulomku ručke koja vjerojatno potječe sa Štrbinaca (MIGOTTI et al. 1998: 35 (kat. br. 93)). Ova tehnika ukrašavanja se razvija na pretpovijesnim tradicijama ali i pod utjecajem istočno-mediteranskih radionica. Proizvodnja posude ukrašenih ovom tehnikom na području Panonije započinje u 1. st. da bi se intenzivirala u periodu kasne antike, osobito u drugoj polovini 3. st. kao nadomjestak za luksuzno posuđe od tere sigilate (BRUKNER 1981: 30–31, NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 200–201).

Tanjuri se kao keramički oblik korišten u pripremanju i posluživanju, a ponekad i kultu pojavljuju na prostoru Donje Panonije krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. dolaskom Rimljana. Najraniji oblik predstavljaju tzv. *pompejanski tanjuri* koji su bili predložak za kasnije provincijske oblike, koji su se proizvodili sve do početka 4. st. (BRUKNER 1981: 39, T. 12–17). Tipološki najbliže analogije prvoj grupi s Ivandvora čine tanjuri druge skupine sa sisačkog lokaliteta Kovnica (WIEWEGH 2001: 95–96, T. 10–24) dok s prostora rimskog Singidunuma paralele možemo naći u tanjurima *tipa III/44* datiranim od sredine 2. do u 4. st. (NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 112, 216). Tanjuri T 2 s lokaliteta Kiškorija jug također imaju zadebljali rub, no tipološki su nešto drugačiji od naših primjeraka, jer je recipijent pličić a stijenke manje zakošene (JELINČIĆ 2009: 46). Primjerci tanjura kosih ili konveksnih stijenki i u unutrašnjosti zadebljalog ruba su poznati i s vinkovačkih lokaliteta Šokadija, Muzej i Komercijalna banka (OŽANIĆ 2004: 85, T. 15:2,3, T. 16:13, T. 62:7,10, T. 71:1,5).

Posude *tipa III/13* iz Singidunuma, datirane od sredine 2. do kraja 3. st., a koje karakterizira horizontalno izvučen obod, kose ili blago zaobljene stijenke recipijenta te ravno dno mogu dovesti u vezu s primjercima naše druge grupe (NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 100–101, 215). Neki od navedenih tanjura imaju izvučene rubove ukrašene paralelnim žljebovima što je slučaj i s nekoliko naših primjeraka (T. 6:1 i Sl. 8:6). Ukras u obliku tri paralelna žlijeba na izvučenom rubu ima jedan primjerak iz Vinkovaca s lokaliteta Šokadija, a tanjur/zdjela s položaja Komercijalna banka ima ravno izvučen, neukrašen rub, zakošene stijenke i ravno dno (OŽANIĆ 2004: 176, 185, T. 64:5, T. 74:16). Vodoravno izvučen i ukrašen rub te glazirana unutrašnjost, zabilježeni na dvije zdjele s lokaliteta Kiškorija – jug, karakteristike su iznimno brojne skupine tanjura i zdjela datiranih od 3. do u 5. st. (JELINČIĆ 2009: 56–57, T. 35).



Slika 7: tanjur ukrašen žigosanim ukrasom (foto: I. Krajcar)

Figure 7: plate with stamped ornament (photo: I. Krajcar)

2. tarionici (lat. *mortarium*, HILGERS 1969: 68)

Tarionici predstavljaju karakterističan keramički oblik uporabnog posuđa korištenog u rimskoj kuhinji. Po svom obliku odgovaraju zdjelama, ali su zbog svoje specifične namjene izdvojeni u posebnu skupinu. Korišteni su u procesu obrade hrane i začina, točnije njihovog miješanja i usitnjavanja, na što ukazuje pijesak, odnosno sitni kamenčići umetani u unutrašnju stjenku, pri čemu je korišten tučak – *pistillum*.²³ Na prostoru Panonije tarionici se počinju proizvoditi od razdoblja Flavijevaca, i to u radionicama Petovija (*officina Iustiniana*) i Akvinkuma, da bi se kasnije, sve do 5. st. izrađivali u gotovo svim provincijskim radionicama, ali i u ruralnim sredinama u okviru lokalne proizvodnje upotrebne keramike (BRUKNER 1981: 31, JELINČIĆ: 2009: 50).

Na lokalitetu Ivandvor – Gaj pronađeni su ostaci dviju posuda ovog tipa (T. 7: 6–7). Promjer ruba oba primjerka iznosi 29 cm. Rub im je izvučen sa žlijebom, na jednom ulomku je vidljiv dio izljeva, a recipijent je blago zaobljen. Vanjska površina je crvene boje, a unutrašnja, u čijoj strukturi se nalaze zrnca pijeska, je premazana maslinastozelenom glazurom. Prosječna debljina stijenke je 0,9 cm.

Analogije ovim tarionicima moguće je pronaći diljem Panonije i Mezije, primjerice u trećoj skupini tarionika s već spomenutog lokaliteta Sisak – Kovnica, koje karakterizira izvučeni rub te jače ili slabije prstenasto zadebljanje na unutrašnjoj strani ruba (WIEWEGH 2001: 96, T. 11: 7–13, T. 12: 14–28), zatim u Iloku (JELINČIĆ 2003: 81, T. 2:12–14), Srijemskoj Mitrovici (BRUKNER 1981: 38, 16–18), Virovitici – Kiškorija jug (JELINČIĆ 2009: 50, T. 31:61), primjercima tipa I/55 antičkog Singidunuma datiranih u 4. i početak 5. st. (NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 41, 208) odnosno treću skupinu tarionika provincije Mezije I prema tipologiji Lj. Bjelac. Oni su od druge pol. 3. st.

²³ Pronađeno je relativno malo primjeraka ovog oblika izrađenih uglavnom od kamena, pa se pretpostavlja da je većina bila od organskog materijala, vjerojatno drveta,

koje je praktičnije za upotrebu osobito u keramičkim tarionicima (BJELAJAC 1992/1993: 139).

uvoženi iz Petovija da bi se od početka 4. do početka 5. st. proizvodili u lokalnim radionicama. Karakterizira ih kvalitetna tamnozelenomaslinasta ili crvenosmeđa glazura kojom je premazana unutrašnja stijenka (BJELAJAC 1992/1993: 146–148, T. IV: 3–4).

3. zdjele (lat. *acetabulum*; *caccabus*, HILGERS 1969: 34, 40)

Zdjele su u rimskoj kuhinji korištene za pripremanje i serviranje hrane. Na lokalitetu Ivandvor – Gaj pronađeni su ulomci tri zdjele nešto zaobljenog tijela s izvučenim ili uvučenim rubom, grublje fature. Promjer ruba je između 17 i 23 cm, a boja površine je siva do crna s presjecima oker i crne boje. Debljina stijenki je od 0,5 cm do 0,7 cm, a tvrdoća 2 – mekana i 3 – normalno tvrda keramika. Ove jednostavno oblikovane zdjele bile su upotrebljavane tijekom cijelog antičkog razdoblja, a porijeklo im je pretpovijesno.

Slični primjerci poznati su s lokaliteta Virovitica – Kiškorija jug i Orešac – tip Z 2 (T. 34), Siska (WIEWEGH 2001: 94–95, T. VII: 19–21), srijemskih nalazišta Srijemske Mitrovice i Gomolave (BRUKNER 1981: T. 78: 12–15), itd.

4. lonci (lat. *aula*, *olla*, HILGERS 1969: 39)

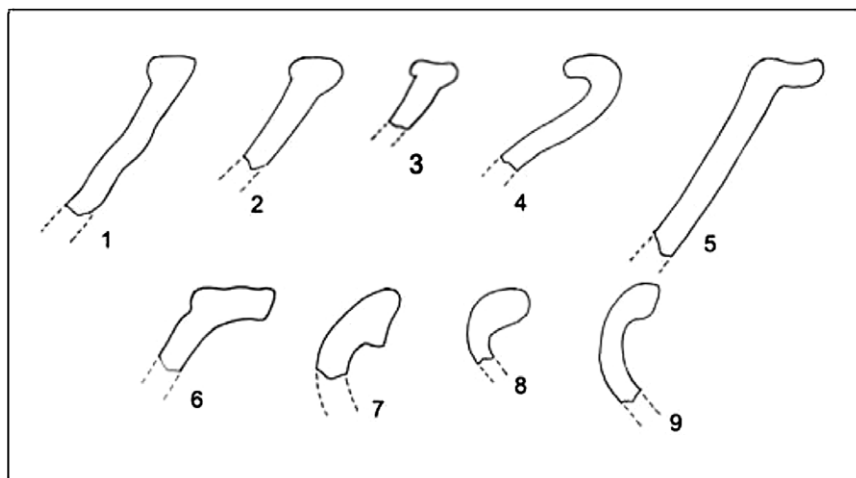
U svakodnevnom životu lonci su upotrebljavani za pripremanje i skladištenje hrane. Pronađeno je ukupno sedam ulomaka koji se mogu svrstati u ovu skupinu keramičkog posuđa. U prvu skupinu možemo svrstati primjerke grublje i porozne fature, s primjesama pijeska, izvučenog ruba, okercrne i crne boje površine i oker presjeka (Sl. 8: 7–9). Debljina stijenki iznosi 0,5–0,6 cm, a tvrdoća 2 mekana i 3 normalno tvrda keramika. Analogije ovim primjercima su više nego brojne, pa možemo spomenuti primjerke koji potječu iz rimskog naselja na lokalitetu Kiškorija jug – tip L 2 (JELINČIĆ 2009: 30, T. 4:10), Iloka (JELINČIĆ 2003: 81, T. 26–27, 30–31), Vinkovaca (OŽANIĆ 2004: 103, T. 30:10–14, 16, T. 57:45–46, 48, 51, T. 67:2–4).

Ovi oblici lonaca koje možemo svrstati među upotrebno posuđe lokalne proizvodnje svoje porijeklo vuku iz keramografije pretpovijesnog razdoblja (VIKIĆ-BELANČIĆ 1965: 103). Kao predmet masovne potrošnje, pored seoskih naselja, izrađivani su i u radionicama manjih i većih provincijskih centara o čemu svjedoče ulomci grubih lonca pronađeni u lončarskim pećima Murse, Cibala itd. (VIKIĆ-BELANČIĆ 1976: 33).

Drugoj skupini pripadaju lonci izrađeni od pročišćene gline, crvene boje površine s ostacima crvenog premaza i sivim presjekom. Prema obliku i načinu izrade predstavljaju rimske oblike. Prvi primjerak (T. 7:3) ima blago uvučen, profiliran rub, cilindričan vrat i zaobljen trbuh koje dijeli plastična traka. Promjer ruba je 21 cm, prosječna debljina stijenke je 0,45 cm, a tvrdoća 2 – mekana keramika. Kod drugog lonca zadebljali, profilirani rub je izvučen dok je tijelo bikoničnog oblika (T. 7:2). Promjer ruba je 18 cm, debljina stijenke 0,5 cm, a tvrdoća 2 – mekana keramika. Ulomak jednog lonca sličnog oblika i tehnoloških karakteristika potječe iz Vinkovaca (OŽANIĆ 2004: 141, T. 29). Treću posudu karakterizira ravan, zadebljali rub, kratki vrat i zaobljeno tijelo (T. 7:8). Promjer je 18 cm, a debljina stijenke 0,40 cm.

5. poklopci (lat. *operculum*, HILGERS 1969: 70)

Poklopci su keramički oblik koji je služio za pokrivanje posuda prema čijem rubu su i bili oblikovani. Na lokalitetu Ivandvor-Gaj pronađeni su ulomci četiri poklopca s višom čepastom drškom grublje fature, sive i oker boje (T. 7:9). Zbog jednostavnosti u oblikovanju analogije ovim primjercima nalazimo na brojnim panonskim lokalitetima, primjerice Kiškorija jug – tip P 2 (JELINČIĆ 2009: T. 24:096, T. 27: 066–067, 074–075, 096, 100), Sisak (WIEWEGH 2001: 95, T. VIII: 29, 31–32), Ilok (JELINČIĆ 2003: 82, T. III: 19), Vinkovci (OŽANIĆ 2004: 112–113, T. 59:1, 3),



Slika 8: presjeci keramičkih posuda
Figure 8: cross-sections of ceramic vessels

Beograd – tip VIII-4, itd. (NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 155, 221). Oblik drške odgovarao bi i nekim primjercima iz Sirmiuma (BRUKNER 43: T.130:13, T. 131: 25).

6. trakaste ručke

U SJ 344 pronađeno je pet, a u SJ 359 jedan ulomak trakastih ručki, blago profiliranih, okercrvene te u jednom slučaju sive boje površine i sivog presjeka (T. 7:12). Mogle su pripadati vrčevima, lonacima ili možda amforama.

7. dna

Među keramičkim ulomcima iz SJ 344 izdvojeno je ukupno 25 komada koji pripadaju tipu ravnih dna posuda lošije kvalitete.²⁴ Nekoliko primjeraka izrađeno je od gline s primjesom krupnijih komada pijeska. Boja površine većinom je siva, u šest slučajeva oker, a tvrdoća 2 – mekana i 3 – normalno tvrda keramika. Na jednom ulomku kvalitetne izrade nalazi se dio natpisa „...SA”, urezan nakon pečenja posude (T. 7: 11). Možemo pretpostaviti da je grafit mogao upisati lončar koji je izradio posudu, ali isto tako i vlasnik te posude.²⁵ Jedan ulomak pripadao je plitkom prstenastom dnu kvalitetne keramičke posude izrađene od dobro pročišćene gline (T. 7:13). Vanjska površina je tamnosivomede boje dok je unutrašnjost prekrivena zelenom glazurom. Promjer dna iznosi 5 cm, prosječna debljina stjenke je 0,75 cm, a tvrdoća 4 vrlo tvrda keramika.

Pored keramičkih nalaza u SJ 344 pronađen je i manji željezni nož, dužine 15,5 cm i širine 2 cm. Karakterizira ga blago zaobljen hrbat i ravna oštrica te trn pravokutnog presjeka (T. 7: 10). U istom objektu nalazio se ulomak kamenog žrvnja, dimenzija 14,4 x 7,5 x 3,2 cm zaglađene gornje i donje plohe. Ulomci većih kamenih žrvnjeva i željezni noževi pronađeni su na naselju Kiškoriya – jug (JELINČIĆ 2006: 66; 2007:33).

²⁴ Svi primjerci restauriranih tanjura s lokaliteta Ivandvor-Gaj imali su ravna dna.

²⁵ Neki grafiti koji su se nalazili na posudama označavali su sadržaj i količinu koju su posude mogle zaprimiti

što vjerojatno nije slučaj kod našeg primjerka jer se grafit nalazi s donje strane dna posude, odnosno na loše vidljivom mjestu.

Pronađeno je i tridesetak ulomaka staklenih posuda od kojih možemo izdvojiti dva dna i dva ulomka ruba. Prvo dno je blago uvučeno, izrađeno od stakla žutozelene boje, promjera 4, 1 cm s izvučenim stajaćim prstenom dok je drugo ravno s izvučenim stajaćim prstenom iste boje i promjera 3,4 cm (T. 6:8–9). Dna su vjerojatno pripadala čašama ili manjim zdjelama. Jedan ravni, blago zadebljani rub, načinjen od vrlo kvalitetnog stakla, promjera 8 cm je vjerojatno pripadao stožastoj čaši tipa Is 106a/109c ili možda lampi stožastog oblika²⁶ (T. 6:11). Čaše, odnosno pehari su omiljen oblik u kasnoantičkom razdoblju a primjerci stožastog oblika predstavljaju najzastupljenije staklene posuda prilagane u grobove 4. st. na prostoru cijele Panonije, što potvrđuje njihova brojnost i na štrbinčkom groblju (MIGOTTI: 197: T. III:Sl.3, T. IV:Sl. 4, T. V:Sl. 4, itd.). Ulomak izvučenog ruba, promjera 10 cm, je načinjen od mutnog stakla zelenkaste boje mogao bi biti čaše kuglastog ili ovoidnog recipijenta (T. 6: 10). Ovaj tip se izrađivao na način da se nakon rezanja rub nakratko zagrijavao kako bi postao zaobljen. Posude s ovakvim rubovima javljaju se od 1. do 4. st., iako su najzastupljenije od sredine 2. do sredine 3. st. (LAZAR 2003: 18, Sl. 6:1).

Prilikom poliranja, odnosno izvan zatvorenog arheološkog konteksta pronađen je u kvadrantu a 28 ulomak narukvice D-presjeka izrađene od staklene paste crne boje, sjajne, neukrašene površine. Promjer narukvice je oko 7 cm, debljina 0,7 a širina 0,45. Primjerak se tipološki može smjestiti u tip A 2, a koji se datira od 3.–4. st. i dalje (SPEAR 1998: 54, BULJEVIĆ 1999: 193). Poznati su brojni primjerci ovih narukvica koji potječu s panonskih nalazišta, pa tako i sa Štrbinaca (MIGOTTI et al. 1998: 108: 17 (kat. br. 13), 51 (kat. br. 154–156), T. 1; MIGOTTI – PERINIĆ 2001: 17–18, 51, 108),²⁷ dok je na lokalitetu Kiškoriya jug pronađeno ukupno sedam ulomaka kasnoantičnih narukvica izrađenih od crne staklene paste, među kojima su tri glatke površine. Datirane su, s obzirom na trajanje naselja, u period od 3. do početka 5. st. (JELINČIĆ 2007: 216–217, 218, T. 1:1, 4, 7).

Sveukupno je pronađeno pet primjeraka novca: jedan Hadrijanov as (Kat. br. 1; Sl. 9: 1), kojeg nije bilo moguće pobliže determinirati zbog jakog stupnja istrošenosti, kao i činjenice da je znatno korodirao. Novac je mogao biti dugo vremena u optjecaju, ali je nemoguće točno utvrditi je li on u ispunu dospio u 2., 3. ili čak 4. stoljeću. Na aversu vidimo carevu glavu, dok se na reversu nazire ženski lik, nesumnjivo neka od personifikacija koje su carevi stavljali na naličje novca, no nije moguće utvrditi koja. Kovanje brončanog novca August je ostavio na upravljanje Senatu, a to su pravo potvrđivali i svi sljedeći carevi, pa otud oznaka SC na reversu. Svakako je Hadrijanov novac bio dugo vremena u optjecaju na našem području, tako da se njime ne može datirati ispunja. Kronološki slijede dva Galijenova antoninijana, nominalno srebrni novac (počeo se kovati za Karakale), koji je do 260. godine sadržavao svega 5–8% srebra, a do kraja njegove vladavine samo 2% (KOS 1998: 31; REECE 2002: 29). U numizmatici ova se „legura” bronce i srebra naziva *billon*, a nastala je kao posljedica goleme inflacije te deprecijacije novca koja je u 3. st. zahvatila Carstvo. Za antoninijane je karakteristična zrakasta kruna na glavi cara prikazanog na aversu, dok prikazi na reversu svjedoče carskoj propagandi, kao i na drugom novcu. Jedan Galijenov antoninijan kovan je u Rimu (Kat. br. 3; Sl. 9: 3), dok drugome, zbog oštećenja, nije moguće sasvim precizno odrediti tip, a time ni kovnicu; u obzir dolaze Lugdunum (tada bi novac bilo moguće precizno datirati u 259. godinu), Viminacium (254–255. godine) ili azijska kovnica, možda u Kiziku (Kat. br. 2; Sl. 9: 2). Četvrti primjerak novca iz SJ 344 *nummus* je Maksimijana Herkulija, iskovan u Rimu 305. godine (Kat. br. 4; Sl. 9: 4).

26 Staklene čaše koničnog oblika s područja Slovenije I. Lazar datira u 4. st. dok su lampe koničnog oblika, neukrašene stijenki i zaobljenog dna datirane u nešto šire vremensko razdoblje od 4. do 6. st. (LAZAR 2003: 116–117, Sl. 35. 3.9.1, 3.9.2, 197, Sl. 52:9.1.1). Ovaj primjerak bi vjerojatno odgovarao peharu (uvjetno rečeno pošto je riječ

o lampi) tipa 8C prema tipologiji Šaranović-Svetak za prostor Donje Panonije datiranog u 4. i 5. st. (ŠARANOVIĆ-SVETEK 1986: 18, T. IV:4).

27 Zbog velikog broja ovih narukvica pronađenih na Štrbinčima B. Migotti smatra da su se vjerojatno i proizvođile na tom području (MIGOTTI et al. 1998: 108).

Ovaj tip brončanog novca uveo je Dioklecijan novčanom reformom 294. godine, a sadržavao je nekih 4% srebra (KOS 1998: 259; CORBIER 2005: 335–336). Naš primjerak kovan je za Maksimijana upravo u godini njihove zajedničke abdikacije. Posljednji, peti primjerak novca maleni je brončani kov Licinija I iz Siscije (Kat. br. 5; Sl. 9: 5), koja je tijekom čitavog konstantinovskog razdoblja kovala brončani novac za potrebe graničnih provincija uz srednji tok Dunava. Nakon 313. Licinije je zadržao Panoniju, ali Konstantin već u jesen 316. godine zauzima Sisciju, nešto prije bitke kod Cibala (CAMERON 2005: 90). Tako nam ovaj Licinijev kov predstavlja posljednje svjedočanstvo njegove vlasti nad Panonijom.

Iz kataloga nalaza vidljiva je velika razlika između najstarijeg (117–138) i najmlađeg (315–316) primjerka. No ono što se također može primijetiti jest činjenica da je svaki od nađenih primjeraka bio relativno uobičajen za svoje vrijeme pa se vrlo lako mogao naći u posjedu lokalnog stanovništva koje je živjelo u velikom ruralnom naselju u neposrednoj blizini rova. Hadrijanov as, Galijenovi antoninijani, tetrarhijski *nummus*, konstantinovski mali brončani kov – sve su to primjeri kovova u najširoj upotrebi, korištenih za manje transakcije karakteristične za svakodnevni život provincije.

KATALOG NALAZA:²⁸

1. Nalazište: Ivandvor-Gaj

Vladar: Hadrianus (117–138)

Datacija: (117–138)

Nominala, kovnica: As, Roma

Literatura: RIC I² –

Av.: nečitko. Pop.: Glava cara d.

Rv.: nečitko. Tip: ženska figura stoji l.

Dim.: 24 mm. Težina: 4.53 g. Pol. kal.: 5.

Kvadrant Z27. SJ 344. PN 69. x= 3.82 m. y= 2.51 m. z= 113.03 m.

Datum pronalaska: 2006-07-22. Izlizan i korodiran.

2. Nalazište: Ivandvor-Gaj

Vladar: Gallienus (254–268)

Datacija: (254–268)

Nominala, kovnica: Antoninijan, neodrediva

Literatura: RIC V.1 36, 297 ili 654

Av.: (GALLIENVVS PF AVG) ili (IMP CP LIC GALLIENVVS AVG). Pop.: Glava sa zrakastom krunom d., oklop ili draperija.

Rv.: (ROMAE AETERNAE). Tip: Roma sjedi l. na štitu, drži Viktoriju i koplje.

Dim.: 18 mm. Težina: 1.40 g. Pol. kal.: 1.

Kvadrant Y27. SJ 344. PN 79. x= 3.07 m. y= 4.54 m. z= 113.00 m

Datum pronalaska: 2006-07-26. Korodiran.

²⁸ Katalog je rađen uz pomoć računalnog programa NUMIZ, © Numizmatički kabinet Narodnog muzeja u Ljubljani.

3. Nalazište: Ivandvor-Gaj

Vladar: Gallienus (254–268)

Datacija: (260–268)

Nominala, kovnica: Antoninijan, Roma

Literatura: RIC V.1 282

Av.: (IMP GALLIENVVS AVG). Pop.: Glava sa zrakastom krunom d.

Rv.: (SOLI CONS AVG). Tip: Pegaz d., skače prema nebu; oznaka u egzergu nije čitljiva.

Dim.: 18 mm. Težina: 1.17 g. Pol. kal.: 5.

Kvadrant Y27. SJ 344. PN 78. x= 3.10 m. y= 4.78 m. z= 112.90 m.

Datum pronalaska: 2006-07-26. Korodiran.

4. Nalazište: Ivandvor-Gaj

Vladar: Maximianus (285–305)

Datacija: (305)

Nominala, kovnica: Nummus, Roma

Literatura: RIC VI 123b, –*/RP-Q

Av.: MAXIMINVS NOB CAES. Pop.: Glava s lovorovim vijencem d.

Rv.: SAC MON VRB AVGG ET CAESS NN. Tip: Moneta stoji d., drži vagu u d. ruci i rog obilja u l.

Dim.: 29 mm. Težina: 8.07 g. Pol. kal.: 11.

Kvadrant Y27. SJ 344. PN 81. x= 3.47 m. y= 4.55 m. z= 112.86 m.

Datum pronalaska: 2006-07-26. Dobro sačuvan.

5. Nalazište: Ivandvor-Gaj

Vladar: Licinius I (307–325)

Datacija: (315–316)

Nominala, kovnica: AE 2, Siscia

Literatura: RIC VII 17, –(A)/SIS()

Av.: IMP LIC LICINI(VS PF AVG). Pop.: Glava s lovorovim vijencem d.

Rv.: IOVI CONS – ERVATORI. Tip: Jupiter stoji l., preko l. ramena nosi *chlamys*,

oslanja se na žezlo, u d. ruci drži Viktoriju na globusu; ispred njega orao l. s vijencem u kljunu.

Dim.: 21 mm. Težina: 1.61 g. Pol. kal.: 6.

Kvadrant Y27. SJ 344. PN 80. x= 3.09 m. y= 4.58 m. z= 112.00 m.

Datum pronalaska: 2006-07-26. Otkrhnut

Ostaci naseljavanja iz antičkog razdoblja na lokalitetu Ivandvor – Gaj su rijetki, ukupno tri objekta, pa se na osnovi relativno malobrojnog pokretnog arheološkog materijala pronađenog u njihovim zapunama mogu donjeti ograničeni zaključci. Kao što je uobičajeno najzastupljeniji su ulomci keramičkih posuda među kojima su najbrojniji primjerci upotrebne keramike nastali u okvirima lokalne produkcije. Takvo posuđe, izrađivano od strane lončara – amatera za osobne potrebe ili distribuciju na manjem području, karakteriziraju jednostavni oblici načinjeni rukom i na lončarskom kolu, gruba faktura, često s primjesom pijeska, kvarca i tinjca te neujednačena boja nastala zbog pečenja u jednostavnim pećima u kojima je bilo teško održavati stalnu temperaturu. Od keramičkih oblika ove skupine na Ivandvoru – Gaju su najbrojniji tanjuri zadebljalog ili profiliranog ru-



ba, zakošenih ili konkavnih stijenki i ravnog dna dok su ulomci zdjela, lonaca i poklopaca relativno malobrojni. Možemo pretpostaviti da je proizvodnja ovog posuđa intenzivirana u kasnoantičkom razdoblju s obzirom na to da se ekonomsko i socijalno nazadovanje Carstva odrazilo i na keramičku produkciju tako da se većina potreba za keramičkim posuđem namirivala iz manjih lokalnih radionica smještenih u sklopu seoskih gospodarstava dok su luksuzniji proizvodi postali rijedi (NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 199).

U manjem su broju zastupljeni primjerci tzv. *provincijalne keramike* koja je nešto kvalitetnija od predhodne skupine, proizvedene u nekoj od radionica manjih provincijskih centara, rustičnih vila ili seoskih imanja i namjenjene nešto širem tržištu. U ovu grupu bismo mogli svrstati tri lonca izrađena od pročišćene gline i s tragovima crvenog premaza, zatim ulomke dva glazirana tarionika te tanjuri izvučenog, ukrašenog ruba i glazirane unutrašnje stijenke među kojima se ističe primjerak sa žigosanim ukrasom i stijenkama ukrašenim utiskivanjem prsta što možda predstavlja imitaciju ukrasa sa staklenih posuda. Spomenuti glazirani primjerci predstavljaju karakteristične oblike kasnoantičkog perioda. Naime, proizvodnja posuda ukrašenih glaziranjem se zbog relativno jednostavnog tehnološkog procesa, inače poznatog još od 1. st., intenzivirala u 3., da bi u 4. st. doživjela vrhunac (BRUKNER 1981: 34; NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 202).

Iznimnom kvalitetom izdvaja se ulomak niskog prstenastog dna posude izrađen od dobro pročišćene gline i vrlo dobro pečen te premazan zelenom glazurom s unutrašnje strane. Vjerojatno predstavlja proizvod radionice smještene u nekom od većih urbanih središta koje su proizvodile robu za široko tržište.

Od tridesetak ulomaka stakla treba izdvojiti dva dna i dva ruba, od kojih je jedan pripadao čaši ili lampi koničnog oblika, posudama koje su bile omiljene u kasnoantičko vrijeme, osobito u 4. st. Kasnoantički oblik predstavlja i ulomak narukvice D-presjeka izrađena od staklene paste crne boje.

Potvrdu za datiranje objekata u kasnoantičko razdoblje, prvenstveno rova SJ 344 iz kojeg potječe, nalazimo u numizmatičkom materijalu. Naime, četiri od pet primjeraka novca datiraju se u drugu polovinu 3. i prvu polovinu 4. st., odnosno od Galijena do Licinija I.

Srednjovjekovni nalazi (M.B.)

Srednjovjekovni materijalni ostaci pronađeni su ukupno u 38 jama. Manji je broj jama bio ukopan u starije, pretpovijesne ili antičke, jame ili rovove, no zbog ranije navedenih razloga (loša vidljivost, ostaci korijenja drveća, duboko oranje) nisu uvijek bili potpuno jasni njihovi odnosi (npr. jama SJ 185 koja je ukopana u dio sopotskog rova na platou). Promatrajući rasprostranjenost objekata na istraženju površini, vidljivo je da se objekti nalaze posvuda, osim na krajnjem jugu, što i nije neobično jer je na tom dijelu vrlo strma padina. Nastanjen je bio samo istaknuti, visoki dominantni položaj. Uz sjeverozapadni rub iskopa nešto je gušća koncentracija srednjovjekovnih objekata te je vjerojatno taj dio naselja još uvijek pod neistraženom površinom. U tom dijelu nalaze se jame koje se mogu pripisati najranijem horizontu naselja. Sjeverni i sjeveroistočni dio istraženju površine zasa-da je moguće opredijeliti u najkasniju fazu naseljavanja ovog položaja.²⁹ Sjeverno od šume Gaj, istražen je lokalitet istog toponima, Ivandvor, gdje su pronađeni ostaci naselja (kuće, ognjišta i bunari) datiranog u razdoblje 14.–16. stoljeća (LELEKOVIĆ 2008: 15). Zbog vrlo male udaljenosti između spomenuta dva lokaliteta, i već uočene horizontalne stratigrafije, nameće se pretpostavka kako je riječ o tragovima istog, višeslojnog srednjovjekovnog naselja, koje se vremenom pomicalo u neposrednu blizinu.

Prosječna relativna dubina istraženih jama je oko 40–50 cm, ali su pojedine bile i dublje ukopane (npr. SJ 127, SJ 230, SJ 284 itd). O njihovoj namjeni za sada je teško preciznije govoriti. Oblici i dimenzije ukopanih jama su raznovrsni, od manjih nepravilnih kružnih, do onih većih ovalnih ili pak nekolicine koje sugeriraju da su izvorno možda i bile pravokutnog oblika. Zapunjene su bile uglavnom tamnom zemljom s puno ugljena, brojnim ulomcima keramike, nešto rjeđe kostima, dok su drugi keramički ili metalni predmeti slabo zastupljeni. Nezahvalno je spekulirati o mogućnosti da su ostali ukopi u kojima nije bilo nikakvih nalaza na neki način povezani sa srednjovjekovnim objektima, s obzirom na to da se ne pojavljuju uz njih u nikakvim pravilnim niti povezivim cjelinama.

Keramičko posuđe čini najveći dio pokretne građe. Zapune pojedinih objekata sadržavale su veliku količinu keramičkih ulomaka (npr. SJ 51, SJ 126, SJ 225, SJ 267), a podjednak broj objekata sadržavao je vrlo malo ulomaka. Dimenzije objekata nisu pak proporcionalne s količinom materijalnih ostataka. Tipološki, keramika je vrlo skromna. Uobičajeno, najbrojniji oblik odnosi se na lonce, kod kojih se razlikuje nekoliko oblika (te se razlike najčešće očituju u međusobnom odnosu promjera otvora, najšireg dijela trbuha i dna), a drugi na zdjele, kod kojih je također prisutna tipološka raznolikost. Rubovi lonaca uglavnom su jednostavni, koso odrezani ili imaju slabo ili jače izvučenu donju usnu. Samo je jedan rub jače profiliran (T.10:5), a taj je ulomak ujedno i najmlađi nalaz. Najzastupljeniji je ukras izveden utiskivanjem kotačića, a slijede žlijebljene horizontalne linije, dok je najmanji broj ulomaka ukrašen valovnicom. Unutar tih tehnika i motiva ukrašavanja također postoje varijacije. Prisutne su kombinacije valovnica i horizontalnih linija, a sporadično se pojavljuje i ukras izveden utiskivanjem tupim predmetom u vidu kosih zarezova nagnutih na lijevu ili desnu stranu (T.8:4), obično na vratu ili ramenu posude, ispod kojih obično ide valovnica ili horizontalna linija. Jedan je ulomak ukrašen češljem (T.8:1). Uočljiva je dominacija ukrasa horizontalnom žli-

²⁹ Ovom su prilikom prikazani osnovni podaci koji se odnose na keramičku građu, važni za tipološko kronološke odrednice ovog nalazišta. Rezultati cjelokupne analize keramike i njihov odnos prema objektima, što će pružiti mo-

gućnost grupiranja određenih jama i razlikovanja pojedinih faza naselja, te širim analogijama, biti će predmet zasebnog rada.

jebljenom linijom i kotačićem na loncima kojima i drugi elementi ukazuju na razdoblje 12. i 13. stoljeća, dok jame gdje prevladava ukras valovnicom pokazuju odlike ranijih razdoblja, a u takvim je pak cjelinama ukras kotačićem izuzetno rijedak. Nabrojani elementi svjedoče o tragovima života na ovom položaju od 8. sve do 13. stoljeća, a ukazuju na kontinuitet i u 14. stoljeću. Ipak, najviše materijalnih ostataka u ovom je trenutku moguće šire datirati od 11. do 13. stoljeća, dok se u manjem broju javljaju oni iz starijeg razdoblja. Slijedi izbor keramike prema stratigrafskim jedinicama i kronološkim okvirima.

Zapuna SJ 118 nije sadržavala puno keramike, ali zanimljiva je zbog jedinstvenog ulomka na nalazištu koji ukazuje na najraniji horizont naseljavanja. Riječ je o rubu i dijelu stijenke lonca. Rub je lagano izvijen, jednostavan, blago zaobljen na vrhu. Ukrašen je češljem na ramenu (a vjerojatno i na truhu) – stupci od četiri do šest kratkih horizontalnih zarezova (T.8:1). Ulomak iz Blizne (Varaždin), koji nosi isti ukras, datiran je u prvu polovinu 8. stoljeća (BEKIĆ 2008: 108, slika 3/3). Devinska Nova Ves groblje je na kojemu je ovakav ukras čest (EISNER 1952: Obr.5./10; Obr.14./12; Obr.18/4, 6, 8; Obr.57./3; Obr. 65./6), a veže se uz keramiku podunavskog tipa. To je groblje bilo u funkciji od polovine 7. do kraja 8. stoljeća (EISNER 1952: 333). Jedan lonac u konjaničkom grobu br. 13 u Brodskom Drenovcu također nosi ovakav ukras (VINSKI-GASPARINI – ERCEGOVIĆ 1958: 147; TOMIČIĆ 2002: 136, 137/33), a tamošnje je groblje trajalo do u prva desetljeća 9. stoljeća (VINSKI-GASPARINI – ERCEGOVIĆ 1958: 149). Osim tog ulomka, sačuvan je i ulomak ruba i stijenke zdjele. Bikoničnog je oblika, rub je koso odrezan prema unutra, a ukrašena je jednostrukom niskom valovnicom u gornjem dijelu, ispod ruba (T.8:2).

Keramika iz SJ 311 također je specifična. Sadržaj jame čine lonci malih dimenzija, kratkog vrata te jednostavnih, koso odrezanih ili zaobljenih rubova. Prevladava motiv valovnice, a zastupljena je i češljasta varijanta. Prisutne su i kombinacije ukrasa, a izdvojen je ulomak ruba i dijela stijenke lončića ukrašen okomitim zarezima na vratu, tj. gornjem dijelu truha, te široko žlijebnim, plitkim horizontalnim linijama po ostatku tijela (T.8:4). Jednostavnost rubova i motivi ukrašavanja keramike odgovarali bi stilu 10. stoljeća (SEKELJ IVANČAN et al. 2005: 153).

Radiokarbonski datum za SJ 102 rezultirao je rasponom godina od 880.–1020. (tablica 5). Lonac (T.8:3), odnosno njegov rub, najbliži je loncu s Ledina (SEKELJ IVANČAN et al. 2005: 185, T.7/42). Sačuvan je rub i dio dna sa stijenkom koja je ukrašena jednostrukom valovnicom u donjem dijelu truha. Malo je keramike u toj jami, a valovnica je jedini ukras. Uspoređujući dobivene datume s datiranim naseljem Ledine kod Torčeca (SEKELJ IVANČAN et al. 2005: 168), jama se može datirati u drugu polovinu 10. i početak 11. stoljeća.

Keramika iz SJ 267 pokazuje odlike 11. stoljeća. Rubovi su jednostavni, koso odrezani. Prevladava ukras žlijebljenih horizontalnih linija, u relativno pravilnom razmaku, i valovnice (T.8:5). Ukras izveden kotačićem nalazi se samo na jednom ulomku stijenke (vjerojatno lonca). Promjeri otvora uži su od tijela lonaca, dok lonac ukrašen jednostrukom valovnicom po čitavom tijelu svoj najširi dio ima visoko, na prijelazu ramena u truh. Vrlo sličan lonac potječe iz Ledina kod Torčeca (SEKELJ IVANČAN et al. 2005: 186, T.8/53), a primjerak s vitkijim tijelom i kraćim vratom nalazi se u obližnjoj zapuni (SJ 309) objekta SJ 310 (T.8:6). Ukrašen je jednostrukim plitko žlijebnim valovnicama. Sličnost je vidljiva ponovno u ulomku s Ledina (SEKELJ IVANČAN et al. 2005: 179, T.1/8). Iz jame SJ 69 izdvojen je rub i dio tijela lonca (T.8:7). Na ramenu ima snop gustih horizontalnih linija ispod kojega je češljasta valovnica, a zatim ponovno slijede guste horizontalne linije skroz prema dnu – spiralni ukras. Rub je jednostavan, koso odrezan, a donja usna lagano izvučena i zaobljena. Lonac je specifičan i jedini takav primjerak u ovom naselju. Takvi se rubovi, ali i kombinacija ukrasa, u Srbiji, na Velikom Gradcu, javljaju u horizontu naselja 11. stoljeća (JANKOVIĆ 1981: 49, sl.22/B; T.VI/18; T.VII/7; T.IX/34).

Nešto mlađi horizont predstavljali bi nalazi iz SJ 324 koji su datirani od 1040.–1270. godine (tablica 5), što je vrlo širok raspon, ali prema odlikama keramike taj se raspon može suziti na razdoblje 12./13. stoljeće. Rubovi lonaca blago su izvijeni prema van, koso odrezani, a donja usna jače je izražena. Prema klasifikaciji rubova T. Sekelj Ivančan, ovi primjerci bili bi najbliži tipu II. b (nazire se tzv. „Kragen”) (SEKELJ IVANČAN et al. 2005: 147, Tablica 3). Vrat je kratak, a trbuh širi od promjera otvora. Jedan lonac ukrašen je dubokim utiskivanjem kotačića s motivima trokuta i četverokuta (T.9:1). Drugi lonac ukrašen je valovnicama, i to s dvije isprepletene na vratu te jednostrukim po ostatku tijela (T.9:2). Lonac ovakvoga oblika, s nešto manje izvučenom donjom usnom, pronađen je i na obližnjem nalazištu Josipovac Punitovački – Veliko polje I (JANEŠ 2009: 244, T.3/3), a objekt u kojemu je nađen datiran je C 14 metodom od 1200.–1280. godine (JANEŠ 2009: 239), što se uklapa i u okvire dobivenih datuma za objekt SJ 324.

Izduženi lonci kojima je otvor širi od trbuha karakteristični su u SJ 225 (T.9:3,6,7). Sačuvani su rubovi i dijelovi trbuha lonca. Manji dio sačuvan je od lonca koji je ukrašen duboko žlijebljenim horizontalnim linijama (T.9:6), dok je loncu ukrašenom valovnicama (vidljiva su tri reda) sačuvan i veći dio trbuha (T.9:7). „Kragen” rub je izražen, a u gornjem dijelu rub je plitko žlijebljen. Ovakav tip ruba odgovarao bi vinkovačkom primjerku (SEKELJ IVANČAN 2001: T.II/5), a takvi su rubovi datirani u 12./13. stoljeće. Loncu (T.9:3) ukrašenom kotačićem otvor je također najširi dio, a rub je jednostavan, ravno odrezan. Zdjela (T.9:4) je zvonolikog oblika, visoka je 12 cm, otvor je duplo širi od dna, a ukrašena je kratkim valovitim linijama. Rub je koso odrezan prema unutra. Prema M. Takácsu pojava zdjela seže u početak 10. stoljeća, dok bi najbliži oblik spomenutoj zdjeli svoj početak imao u prvoj pol. 13. st. – Tip 3 (TAKÁCS 1996: 184, Abb.19). Primjerak s Ivandvora ima manje izraženo dno i jednostavniji obod (TAKÁCS 1996: 164, Abb.11/8), što bi ju eventualno moglo pomaknuti na početak 13. stoljeća. Na tabli su prikazane sve zastupljene varijante ukrasa, ali cjelokupno, u ovoj jami prevladava ukras žlijebljene horizontalne linije. Ukras valovnicom javlja se i kao čista linija, ali i vrlo gusto, s preklapanjima. Zastupljen je i jedan ulomak ukrašen češljastom valovnicom. S obzirom na spomenute elemente pogodne za dataciju, keramički oblici iz ove cjeline mogu se datirati u drugu polovinu 12. i početak 13. stoljeća. Rubovi većinom imaju izvučenu i zaobljenu donju usnu, a često izgledaju sedlasto – izvučen je i gornji dio što plohu čini lagano konkavnom.

Ponovno je vrlo širok raspon datuma, 1220.–1400. godine (tablica 5), dobiven za zapunu SJ 126, u koji se uklapa i keramički materijal, ali ipak bliže početku. Zapuna objekta sadržavala je velik broj keramičkih ulomaka, a izrazito dominira ukras izveden kotačićem. U puno manjem broju pojavljuju se horizontalne linije, a valovnica se javlja samo sporadično. Lonac (T.9:5) je sivkaste boje, loše pečen – s rupicama, stjenke su tanke a na unutrašnjoj stijenci vidljivi su otisci prstiju. Ukrašen je kotačićem, a ukras više podsjeća na gusti cikcak uzorak nego na klasično utiskivanje kotačićem. Takav sitni pravilni otisak pojavljuje se od prve polovine 13. stoljeća (SEKELJ IVANČAN – TKALČEC – ŠILJEG 2003: 116). Obod je jako izvijen, rub je okomito odrezan i ima plitko udubljenje. Znatno je širi od tijela koje je stupastog/cilindričnog oblika, slabo naglašenog trbuha i ramena. Prostorno najbliže, lonac gotovo istih karakteristika pronađen je u srednjovjekovnom naselju na pustari Štrosmajerovac, a datiran je od 14.–16. stoljeća (Osijek 2009: 89, sl.118). Ipak, s obzirom na kontekst nalaza i karakteristike samog lonca, nalaz s Ivandvora ne bi se datirao kasnije od samog početka 14. stoljeća.

U zapuni SJ 51 također se nalazilo puno keramike, prevladava ukras izveden kotačićem (T.10:2), a slijedi ga ukras žlijebljenih horizontalnih linija (T.10:1). Valovnica se pojavljuje na svega par ulomaka. Najviše su zastupljeni jednostavni koso odrezani obodi i oni s izvučenom donjom usnom. U većini slučajeva otvor je širi od tijela ili su jednake širine. Uzimajući u obzir i nalaz ostruge i elemente keramike i dalje je riječ o horizontu naselja iz 13. stoljeća.

Već su ranije spomenute zdjele, a najveći primjerak (v-14 cm, pr. dna 13 cm) nalazio se u SJ 154. Zdjela je rekonstruirana (T.10:3). Obod je ukrašen dvostrukom valovnicom koja se mjestimično isprepliće, a ostali dio tijela s jednostrukim vrlo plitkim i niskim valovnicama. Gornji rub je ravno (horizontalno) odrezan i ima plitki žlijeb. Dno je lagano prstenasto izvučeno. Još je jedna manja zdjela sačuvana u punom profilu, a nalazila se u SJ 322 (T.10:4). Zdjela je sivosmeđe boje, a po cijelom tijelu ukrašena je utiskivanjem kotačića, u relativno pravilnim razmacima linija. Rub je koso odrezan prema unutra. Dno je neznatno prstenasto izvučeno. Riječ je o dubokim zdjelama sa širokim gornjim dijelom, koje se sužava prema dnu. Nedostatak prostorno bližih analogija ostavlja mogućnost da se na temelju ukrasa datira u širi raspon od 11.–13. stoljeća. Zdjele sličnih, ali ne potpuno istih, profilacija pronađene su u Beogradu (Mali Kalemegdan, Istočno podgrađe), a datirane su u drugu pol. 11. i u 12. stoljeće (BIKIĆ 1994: 16, Sl.4/6, 7; 18, Sl.5/2, 4, 9), a jedan ulomak, također slične profilacije kao i zdjela iz SJ 154, datirana je u kraj 13. i prvu četvrtinu 14. stoljeća (BIKIĆ 1994: 21, Sl.8/5). Još jedan nalaz iz Srbije (Braničevo) pokazuje sličnost s manjom zdjelom ukrašenom kotačićem (T.10:4), a pronađena je u srednjovjekovnom sloju datiranom u 12. i prva desetljeća 13. stoljeća (POPOVIĆ – IVANIŠEVIĆ 1988: Sl.3/12).

Ulomak koji svjedoči o kasnijoj fazi naselja (14.–16. st.), koje se nalazilo sjevernije na trasi iste autoceste (LELEKOVIĆ 2008: 15), je profiliran rub (T.10:5) iz SJ 5, finije je fature, izrađen od pročišćene gline sa sitnim pijeskom. Lonci ovako profiliranih rubova pronađeni u Beogradu datirani su od 1427.–1521. godine (BIKIĆ 1994: 77, Sl.8/4), dok su takvi nalazi iz Mađarske i Rumunjske već prisutni u 13. stoljeću (BIKIĆ 1994: 77). S obzirom na to da je sačuvan samo rub lonca i da je nepoznat njegov oblik i način ukrašavanja, ovaj se ulomak okvirno može datirati u razdoblje 14.–15. stoljeća.

Osim keramičkog posuđa, ostale nalaze čini nekoliko metalnih predmeta, ulomci glinenih kugli, ulomci brusnog kamena, pršljen, i diskoidni keramički predmeti. Metalni nalazi iz pouzdanih srednjovjekovnih cjelina relativno su oskudni. Konjska i konjanička oprema zastupljena je nalazima ostruge i potkove. Željezna ostruga³⁰ pripada tipu s kotačićem (T.11:1). Sačuvan je dio lučnih krakova i dio trna. Trn je rascijepljen blizu spoja s krakovima. Sačuvani dijelovi sadrže dovoljno elemenata za mogućnost usporedbe i dataciju. Ipak, za precizniju dataciju važno je više elemenata, a prvenstveno zvjezdica (kotačić) i završna pločica (JAKOVLJEVIĆ 2008(2009): 108–109). Iz tog razloga prema tipologiji A. Ruttkaya ovaj je primjerak moguće svrstati u okvire tipa C (RUTTKAY 1976: 347, Abb. 72). Ostruge ovog tipa datiraju se od druge polovine 13. do sredine 14. stoljeća (RUTTKAY 1976: 351). Slična ostruga pronađena je na Kamengradu kod Koprivnice, a datirana je nešto užim vremenskim rasponom u drugu polovinu 13. do početka 14. stoljeća (DEMO 1984: 326, 328, 331, Sl.8:1), a slična je situacija i s ostrugom iz Vukovara (položaj Supoderica) datirane u sredinu i drugu polovinu 13. stoljeća (DEMO 1996: 95, sl. 65; 96, kat.65). Noviji nalaz ostruge toga tipa potječe s nalazišta Šepkovića (Velika Gorica) (BUGAR 2008: 190, sl.50, 192). Keramički oblici koji su bili sastavni dio iste zapune kao i ostruga, pokazuju odlike 13. stoljeća.

Željezna konjska potkova³¹ (T.11:3) također nije cjelovita. Sačuvan je samo jedan krak koji je uzak, a krajevi krakova zanemarivo se sužavaju u odnosu na gornji dio. Uz rub su sačuvane tri pravokutne rupice za čavle, a prva i druga su povezane kanalićem koji se produžava prema kraju potkove.³² Pronađena je u dubokoj jami koja pak ne daje dovoljno drugih elemenata za pobližu dataciju. Slične potkove, ali ne sasvim pogodne za izravnu usporedbu, u većem su broju zastupljene na

30 PN 33; SJ 51; dimenzije: širina kraka – 0,96 cm; raspon krakova na najširem dijelu ulomka – 5,25 cm.

31 PN 62; SJ 323/(284); dimenzije: debljina kraka – 0,7 cm; širina kraka – 2,37; sačuvana dužina – 10,1 cm.

32 O nekim tipološkim i kronološkim odrednicama vidi kod BUSULADŽIĆ 2005.

mađarskom lokalitetu Kána, (TEREI-HORVÁTH 2007: 227, 8.kép/8), datiranom od sredine 12. do sredine 13. stoljeća (TEREI-HORVÁTH 2007: 215). No u ovom slučaju takva je datacija preniska, pa bi se moglo datirati tek od sredine 13. stoljeća.

Još su dva željezna predmeta koja je teže točno definirati (dio noža?, ili neke druge alatke (T.11:2) te možda ulomka manje željezne sjekirice (T.11:4)).

Dva su ulomka brusnog kamena, izduženog plosnatog oblika (T.11:5).³³

U nekoliko jama (SJ 25, 86, 190, 203, 311, 322) nalazili su se ulomci glinenih predmeta koji se obično nazivaju kuglama. Riječ je o grumenju od gline, koji su ponekad pažljivo oblikovani i zaglađeni, tako da imaju ovalan ili čak pravokutni oblik (T.10:9, 10) ili, češće, su sasvim nepravilnog oblika. Nema cjelovitih primjeraka, ali uočljivo je da su svi različitih oblika (kuglasti, valjkasti, nepravilni) i dimenzija, i da nije postojao nikakav standard pri izradi ovih predmeta. Ovakvi su predmeti česti, ali ne i neizostavni u srednjovjekovnim naseljima. Upravo ta činjenica dovodi u pitanje pretpostavku o njihovoj funkciji u svakodnevnom životu, u svrhu grijača. Iz tog bismo ih razloga nalazili posvuda. Konkretno, u naselju na Ivandvoru nisu ustanovljena ognjišta niti izvan niti unutar srednjovjekovnih jama. Iako postoje razna tumačenja, taj problem nije još dovoljno razjašnjen. Vremenski i prostorno, najbliža paralela trenutno je naselje Josipovac Punitovački – Veliko Polje I (JANEŠ 2009: 238).³⁴

Zanimljivi su nalazi ulomci četiri kružne keramičke ploče.³⁵ Jedna je cjelovita (T.10:7), a tri su fragmentirane (T.10:6). Sve su različitih veličina. Oblikovane su rukom, tako da čine nepravilni krug, a vidljivi su i otisci prstiju.³⁶

Od predmeta koji bi upućivali na proizvodnju tkanine, sačuvan je jedino ulomak malog pršljena (T.10:8).³⁷

Arheobotanička analiza provedena je na uzorcima iz četiri srednjovjekovna objekta (SJ 25, SJ 265, SJ 309 i SJ 347).³⁸ Najviše su zastupljene žitarice (prapšenica, pšenica, raž, proso, kao i velik broj neodredivih vrsta), a također su prisutne i mekinje. Zabilježen je i velik broj raznovrsnih korovskih biljnih vrsta (amarant/štir, broćika, crvena vlasulja, troskot, bijela loboda, šaš i neodredive vrste), dok se u manjem broju pojavljuju mahunarke (grašak). Uspoređujući dobivene rezultate s onima iz pretpovijesnih jama, vidljiv je raznolikiji repertoar biljnih vrsta u razdoblju srednjeg vijeka, posebno žitarica.

Metodom C14 analiziran je ugljen iz pet srednjovjekovnih jama, međutim dobiveni datumi iz jame SJ 318, očito zbog kontaminacije i naknadnih novovjekovnih intervencija, rezultirali su

33 PN 59; SJ 267; dimenzije: sačuvana dužina – 8,6 cm; širina – 3,1 cm; debljina – 1,4 cm; PN 31; SJ 257; dimenzije: sačuvana dužina – 5,07 cm; širina – 3,36 cm; debljina – 2,56 cm.

34 U puno većim količinama kugle su bile dio inventara jama na nalazištu Beketinci-Bentež, i interpretirane su kao grijači za tekućine (MINICHREITER – MARKOVIĆ 2009: 45), a na nalazištu Jurjevac-Stara Vodenica nalazile su se gotovo u svim jamama (BALEN 2008: 34).

35 PN 136; SJ 311. Debljine se kreću između 1,15 i 1,4 cm, dok je promjer moguće izmjeriti samo na dva primjerka, a iznose 8,3 cm i 10,26 cm.

36 Funkcija ovih predmeta nejasna je. Međutim, kontekst nalaza vrlo je zanimljiv. Pronađeni su u jami SJ 311,

koja je pak specifična po loncima malih dimenzija. Predmeti su svakako imali svoju svrhu i bili su upotrebljavani, na što ukazuje njihova boja, odnosno činjenica da je na svakom disku jedna strana bila jače izložena vatri. Iako bližih analogija za sada nema, nameće se pretpostavka da su mogli služiti kao poklopci spomenutim loncima malih dimenzija. Sličan primjer, iako nije riječ o namjenski izrađenom predmetu, nalazi se u praškom muzeju. Jednoj posudi (nalazište Mančice), dno druge posude poslužilo je kao poklopac, a novcem je datirano u posljednju četvrtinu 10. stoljeća (RADOMÍRSKÝ – RICHTER 1974: 69/2).

37 PN 8; SJ 154; dimenzije: visina – 2,17; debljina – 0,97.

38 Na temelju keramičke građe navedeni objekti okvirno se mogu datirati u razdoblje od 11.-13. stoljeća.

širokim, i definitivno neodgovarajućim, vremenskim rasponom od 16. stoljeća do iza Drugog svjetskog rata. Stoga su u obzir uzeta preostala četiri rezultata. Riječ je o sljedećim jamama:

Lab. broj	Kontekst i materijal	δ 13 C	Datum (BP)	Kalibrirani datum
Beta 226728	U-111 (ugljen), SJ 102,	-25.3	1070–930	880–1020 cal AD
Beta 226730	U-18 (ugljen), SJ 126	-26.4	690–630	1260–1320 cal AD
Beta 226729	U- 33 (ugljen), SJ 126	-26.9	600–560 730–550	1350–1390 cal AD 1220–1400 cal AD
Beta 226732	U-247 (ugljen), SJ 203	-25.6	1060–910 850–830	890–1040 cal AD 1100–1120 cal AD
Beta 226735	U-262 (ugljen), SJ 324	-26.8	920–680	1040–1270 cal AD

Tablica 5: Apsolutni datumi za razdoblje srednjeg vijeka

Table 5: Absolute dates obtained for the mediaeval period

Vidljivo je da je raspon godina na nalazištu vrlo širok, što svakako upućuje na višekratno korištenje ovog položaja. Najraniji datumi dobiveni radiokarbonskom metodom sežu u sam kraj 9. stoljeća, a najmlađi u početak 15. stoljeća. Međutim, preliminarna analiza keramičke građe nije pokazala značajke 15. stoljeća dok na 14. stoljeće ukazuje samo jedan ulomak (T.10:5). No kako su i datumi dobiveni unutar svakog objekta također prilično široki, u ovom bi se slučaju mogao u obzir uzeti najstariji datum. Dakle, na osnovi tipoloških i stilskih obilježja keramike i dobivenih apsolutnih datuma, naselje, odnosno njegove faze moguće je smjestiti u vremenski okvir 8.–14. stoljeća. Detaljnijom obradom građe eventualno će se moći ustanoviti jesu li određene grupacije jama i kronološki povezane, odnosno kako se naselje širilo i pomicalo u određenom periodu.

LITERATURA:

ANTONOVIĆ, D. 2003 – *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji. Summary: Neolithic ground stone industry in Serbia*. Beograd, 2003: Arheološki institut.

BALEN, J.

– 2007. Ivandvor – šuma Gaj. In: J. MESIĆ (ed.). *HAG*, 3/2006 (2007): 14–16.

– 2008. *Rezultati zaštitnih istraživanja na trasi autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaj. Katalog izložbe*. Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 2008.

– 2008a. Apsolutni datumi sa zaštitnih istraživanja na prostoru Slavonije kao prilog poznavanju kronologije srednjeg eneolitika. Summary: Absolute dates acquired from salvage excavations in Slavonia as a contribution to the middle eneolithic chronology. *VAMZ*, 3.s., 41/2008: 17–35.

BALEN, J. – M. BURIĆ 2006 – Litički nalazi sopotske kulture na području Hrvatske. Litische funde der Sopot-kultur auf dem territorium Kroatiens. In: A. TOMAŽ (ed.). *Od Sopota do Lengyela: prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo. Between Sopot and Lengyel: Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*. Koper, 2006: 35–38: *Založba Annales*.

- BEKIĆ, L. 2008 – Usporedba keramike 8. stoljeća s Blizne i Šarnjaka kod Varaždina. In: M. GUŠTIN (ed.). *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino*. Mediterranea. Ljubljana, 2008: 107–112.
- BIAGGIO-SIMONA, S. 1999 – Regione H: Ticino (H.1–H.17) (Locarno, Minusio, Muralto, Ascona, Losone, Stabio). In: C. SCHUNCANY – S. MARTIN-KILCHER – L. BERGER – D. PAUNIER (eds.). *Römische Keramik in der Schweiz / Céramique romaine en Suisse / Ceramica romana in Svizzera*. Basel, 1999.
- BIKIĆ, V. 1994 – *Srednjovekovna keramika Beograda*. Beograd, 1994: Arheološki institut.
- BJELAJAC, LJ. 1993 – Mortaria in the Moesia Danube Valley. *Starinar*, 43–33/1992–1993: 139–148.
- BORIĆ, D. 2009 – Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans. *UPA*, 169/2009: 191–245.
- BRUKNER, O.
– 1981. *Rimska keramika u Jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije. Roman Ceramic Ware in the Yugoslav Part of the province Lower Pannonia*. Beograd, 1981.
– 1988. Kontinuitet domorodačkih naselja u vreme rimske dominacije. *GZPSKV*, 18/1988: 95–102.
– 1995. Domorodačka naselja. In: *Arheološka istraživanja duž autoputa kroz Srem. Summary: Archaeological investigations along the highway routes in Srem*. Novi Sad, 1995: 91–136.
- BUGAR, A. 2008 – Naselje ranog srednjeg vijeka Velika Gorica-Šepkovčica. In: M. GUŠTIN (ed.). *Srednji vek, Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino*. Mediterranea. Ljubljana, 2008, 179–193.
- BULJEVIĆ, Z. 1999 – Kasnoantičke narukvice od stakla i gagata u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu. Zusammenfassung: Spätantike Glas und Gagatarmbänder in der Altertumssammlung des archäologischen Museums in Split. *VAHD*, 92/1999: 189–205.
- BUSULADŽIĆ, A. 2005 – Potkove pohranjene u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Horseshoes held in antiquity collection of the National museum of Bosnia-Herzegovina. *OpA*, 29/2005: 247–274.
- CAMERON, A. 2005 – The reign of Constantine, A.D. 306–337. In: BOWMAN, A.K. – P. GARNSEY – A. CAMERON (eds.). *The Cambridge Ancient History*,² Vol. XII. Cambridge, 2005: 90–109.
- CONOLLY, J. – M. LAKE 2006 – *Geographical information systems in archaeology*, Cambridge University Press, 2006.
- CORBIER, M. 2005 – Coinage and taxation: the state's point of view, A.D. 193–337. In: BOWMAN, A.K., – P. GARNSEY – A. CAMERON (eds.). *The Cambridge Ancient History*,² Vol. XII. Cambridge, 2005: 327–392.
- DEMO, Ž. 1984 – Castrum Keukaproncha/Kuwar-počeci istraživanja. Summary: Castrum Keukaproncha/Kuwar – The first investigations: an archaeological and historical study. *PodZb*, 10/1984: 320–360.
- DEMO, Ž. 1996 – *Vukovar – Lijeva bara*. Zagreb, 1996.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1968 – Sopotsko-lendelska kultura. *Monographiae Archaeologicae* (Zagreb), 1, 1968.
- DURMAN, A. 1982 – Štrbinci, Đakovo. *AP*, 23/1982: 32–34.

- EISNER, J. 1952 – *Devinska Nova Ves. Slovanske pohřebišťe*. Bratislava, 1952.
- FILIPEC, K. et al. 2009 – FILIPEC, K. – D. ROKSANDIĆ – M. ŠIŠA VIVEK – M. KARNELUTI. *Arheološke slike Slavonije, arheološka istraživanja na trasi autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaž*. Zagreb, 2009: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- FISHER, P.F. 1994 – Probable and fuzzy models of the viewshed operation. In: M. WORBOYS (ed.). *Innovations in GIS I*. London, 1994: 161–175: Taylor & Francis.
- GABLER, D. 1982 – Aspects of the development of Late Iron Age settlements in Transdanubia into the Roman period (evidence based upon the excavations at Szakály in Southern Hungary). In: A. R. HANDS i D. R. WALKER (eds.). *Studies in the Iron Age of Hungary. BAR International Series*, 144, 1982.
- GRASS Development Team 2009 – *Geographic Resources Analysis Support System (GRASS) Software*, Version 6.4.0. URL: <http://grass.osgeo.org>
- GREGL, Z. 1995 – Kasnoantička nekropola Štrbinci kod Đakova. Summary: Late Roman Cemetery Štrbinci (Đakovo Vicinity). *OpA*, 18/1994: 181–190.
- HARAŠA, I. 2008 – Stari Perkovci – Sela. In: B. MATICA (ed.). *HAG*, 4/2007 (2008): 74–75.
- HILGERS, W. 1969 – *Latenische Gefässnamen, Beziehungen, Funktion und Form Römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen*. Düsseldorf, 1969: Rheinland-Verlag.
- HOFMANN R. et al. 2009 – HOFMANN, R. – Z. KUJUNDŽIĆ – VEJZAGIĆ – J. MÜLLER – K. RASSMANN – N. MÜLLER-SCHEESSEL. Rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne. *GZM*, NS 50–51/2008–2009 (2009): 11–178.
- HORVATH, L. – N. KALICZ 2003 – Újkőkori település feltárása Petriventén (Zala megye). Excavation of a Neolithic site at Petrivente (Zala county). *Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Archaeological Investigations in Hungary 2001*. Budapest, 2003: 5–29.
- HRŠAK, T. – I. PAVLOVIĆ 2007 – Kaznica – Rutak. In: J. MESIĆ (ed.). *HAG*, 3/2006 (2007): 16–18.
- JAKOVLJEVIĆ, G. 2008 (2009) – Srednjovjekovna konjanička oprema i naoružanje s područja Bilogore. Medieval riding gear and weapons from the Bilogora area. *OpA*, 32/2008 (2009): 101–131.
- JANEŠ, A. 2009 – Srednji vijek. Summary: Medieval Period. In: L. ČATAJ (ed.). *Josipovac Punitovački – Veliko Polje I. Zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5*. Zagreb, 2009: 233–246.
- JANKOVIĆ, M. 1981 – *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u X–XI veku*. Beograd, 1981.
- JARVIS A. - H.I. REUTER – A. NELSON – E. GUEVARA 2008 – Hole-filled seamless SRTM data V4, International Centre for Tropical Agriculture (CIAT), URL: <http://srtm.csi.cgiar.org>.
- JELINČIĆ, K.
- 2003. Rimska keramika iz Iloka. Summary: Roman Pottery from Ilok. *Prilozi*, 23/2003: 79–88.
 - 2006. Zaštitno arheološko iskopavanje lokaliteta Virovitica-Kiškorija jug. Summary: Rescue Archaeological Excavation on Virovitica-Kiškorija jug Site. *AnnInstArchZag*, 2/2006: 61–66.
 - 2007. Kasnoantičke narukvice od staklene paste s lokaliteta Virovitica – Kiškorija jug. Glass Paste Bracelets from late Antiquity from the Site of Virovitica-Kiškorija South. *Prilozi*, 24/2007: 213–220.
 - 2007a. Virovitica – Kiškorija jug. In: *Zapadna virovitička obilaznica*. Katalog izložbe. Virovitica, 2007: 29–34.

- 2009. *Rimska keramika lokalne proizvodnje na području hrvatskog dijela rimske provincije Gornje Panonije*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb, 2009.
- KNEZOVIĆ, I. 2005 – Prilog antičkoj arheološkoj topografiji Đakovštine. *Đakovo i njegova okolica. ZborMuzĐak*, 7/2005: 61–90.
- KOS, P. 1998 – *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998.
- KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 2006 – Istraživanja na Sopotu. Die Ausgrabungen auf Sopot. In: A. TOMAŽ (ed.). *Od Sopota do Lengyela: prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo. Between Sopot and Lengyel: Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*. Koper, 2006: 11–19; Založba Annales.
- KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 2007 – Sopot. In: J. MESIĆ (ed.). *HAG*, 3/2006 (2007): 45–47.
- LAZAR, I. 2003 – Rimsko steklo Slovenije. The Roman Glass of Slovenia. *OpInstArSlov*, 7. Ljubljana, 2003.
- LELEKOVIĆ, T. 2008 – Ivandvor. In: B. MATICA (ed.). *HAG*, 4/2007 (2008): 12–15.
- LLOBERA, M. 2003 – Extending GIS-based visual analysis: the concept of visualsapes, *International Journal of Geographic Information Science*, 17/ 2003, 1: 25–48.
- LOCK, G. – T. M. HARRIS, 1996 – Danebury Revisited: An Iron Age Hillfort in a Digital Landscape. In: M. ALDENDERFER – H.D.G. MASCHNER (eds.). *Anthropology, Space, and Geographic Information and Analysis*: 214–240: Oxford University Press.
- MARIJAN, B. 2007 – Nasebinski elementi na neolitičkome lokalitetu Dubovo-Košno kod Županje. Summary: Settlement elements at the neolithic site of Dubovo-Košno near Županja. *ArAdriatica*, 1/2007: 55–84.
- MARKOVIĆ, Z. 1982 – Prilog poznavanju prehistorijskih nalazišta u Đakovštini. *Zbornik muzeja Đakovštine. Đakovo i njegova okolica* (Đakovo), 2/1982: 93–103.
- MARKOVIĆ, Z. 1984 – Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine. Zusammenfassung: Zu einigen Fragen des Neolithikums, Äneolithikums und der Bronzezeit im Gebiet von Našice und Đakovo. *IzdHAD*, 9, 1984: 13–29.
- MARKOVIĆ, Z. 1994 – *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Zusammenfassung: Nordkroatien vom Neolithikum bis zum Anfang der Bronzezeit*. Koprivnica, 1994.
- MARKOVIĆ, Z. – K. BOTIĆ 2008 – O neolitičkoj keramici iz Novih Perkovaca kod Đakova. Über die neolithische Keramik aus Novi Perkovci bei Đakovo. *Prilozi*, 25/2008: 15–32.
- MIGOTTI, B. – M. ŠLAUS – Z. DUKAT – LJ. PERINIĆ 1998 – *Accede ad Certissiam*. Katalog izložbe. Zagreb, 1998.
- MIGOTTI, B. 2004 – Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja 2001. Summary: The 2001 excavation of late Roman cemetery at Štrbinci near Đakovo. *ARadRaspr*, 14/2004: 141–246.
- MIGOTTI, B. – LJ. PERINIĆ 2001 – Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije. *ARadRaspr*, 13/2001: 103–204.
- MIHALJEVIĆ, M. 2006 – Istraživanje nalazišta Slavča – Nova Gradiška. Erforschung der Fundstelle Slavča-Nova Gradiška. In: A. TOMAŽ (ed.). *Od Sopota do Lengyela: prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo. Between Sopot and Lengyel: Contributions to*

- Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*. Koper, 2006: 29–34: Založba Annales.
- MINICHREITER, K. – I. KRAJCAR BRONIĆ 2006 – New Radiocarbon Dates for the Early Starčevo Culture in Croatia. *Prilozi*, 23/2006: 5–16.
- MINICHREITER, K. – Z. MARKOVIĆ 2009 – Beketinci-Bentež, zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste Slavonica godine 2007. i 2008. Summary: Beketinci, Bentež, archaeological rescue excavations on the Slavonica motorway in 2007 and 2008. *ObHAD*, 2009, 1: 38–47.
- NIKOLIĆ–ĐORĐEVIĆ, S. 2000 – Antička keramika Singidunuma. Summary: Antique Pottery from Singidunum. In: M. POPOVIĆ (ed.). *Singidunum*, 2. Beograd, 2000.
- OBELIĆ, B. et al. 2004 – OBELIĆ, B. – M. KRZNARIĆ ŠKRIVANKO – B. MARIJAN – I. KRAJCAR BRONIĆ. Radiocarbon dating of Sopot culture sites (late Neolithic) in eastern Croatia. *Radiocarbon*, 46/2004, 1: 245–258.
- OGBURN, D. E. 2006 – Assessing the level of visibility of cultural objects in past landscape. *JAS*, 33/2006, 3: 405–413.
- Osijek 2009. – Seoba naroda i srednji vijek*. Vodič kroz stalni postav. Z. Bojčić (ed.), Osijek, 2009.
- OŽANIĆ, I. 2004 – *Tipologija rimske keramike iz Vinkovaca*. (Neobjavljeni magistarski rad). Zagreb, 2004.
- OŽANIĆ, I. 2007 – Keramika tankih stijenki s tri odabrana položaja u Vinkovcima. Thin-walled Pottery from Three Chosen Sites in Vinkovci. *Prilozi*, 24/2007: 173–180.
- OŽANIĆ, I. 2009 – Rimski nalazi s lokaliteta Liskovac – Južna obilaznica Vinkovaca. Roman Finds from the Liskovac/Vinkovci South Beltway Site. *Prilozi*, 26/2009: 79–142.
- POPOVIĆ, M. – IVANIŠEVIĆ, V. 1988 – Grad Braničevo u srednjem veku. *Starinar*, 39/1988: 125–179.
- PRÖTTEL, F. 1996 – Mediterrane Feinkeramikimporte des 2. bis 7. Jahrhunderts n. chr. im oberen Adria-raum und in Slowenien. *Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen*, 2, 1996: Espelkamp.
- RADOMĪRSKÝ, P. – M. RICHTER 1974 – Korpus české středověké keramiky datované mincemi. *SBNMP*, 28/1974, 2–4: 57–172.
- REECE, R. 2002 – *The Coinage of Roman Britain*. Stroud, 2002.
- RIC – *The Roman Imperial Coinage*. Vol. I² (SUTHERLAND, C.H.V.). London, 1984. Vol. V, Part I. (WEBB, P.H.), London, 1927. Vol. VI. (SUTHERLAND, C.H.V.). London, 1967. Vol. VIII (BRUUN, P.M.). London, 1966.
- RUTTKAY, A. 1976 – Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *SlovArch*, 24/1976, 2: 245–395.
- RUTTKAY, E. 1996 – Zur Chronologie der Kanzianiberg-Lasinja Grupe. *AÖ*, 7/1996, 2: 43–48.
- SEKELJ IVANČAN, T. 2001 – Prilog analizi keramike iz Duge ulice kao pokazatelja rasprostriranja srednjovjekovnog naselja u Vinkovcima. Zusammenfassung: Beitrag zur Analyse der Keramik aus der Duga ulica als Anzeige der ausdehnungsfläche der mittelalterlichen Siedlung in Vinkovci. *ARadRaspr*, 13/2001: 227–274.

- SEKELJ IVANČAN, T. – T. TKALČEC – D. SLOVENEK – B. LUGOVIĆ 2005 – Analiza keramike s ranosrednjovjekovnog naselja na položaju Ledine kod Torčeca. Analyse der Keramik aus der frühmittelalterlichen Siedlung am Standort Ledine bei Torčec. *Prilozi*, 22/2005: 141–186.
- SEKELJ IVANČAN, T. – T. TKALČEC – B. ŠILJEG 2003 – Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici Torčeca. Summary: The Results of Analysis of Finds and Sites of the Early Middle Ages in the Surroundings of Torčec. *Prilozi*, 20/2003: 113–130.
- SOMOGYI, K.A. 2000 – Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga Somogy megyében. *ComArHung*, 2000: 5–48.
- SPAER, M. 1988 – The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine. *JGS*, 30/1988: 51–61.
- ŠARANOVIC–SVETEK, V. 1986 – *Antičko staklo u jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije*. Zusammenfassung: *Römisches Glas aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior*. Novi Sad, 1986.
- ŠIMIĆ, J.
- 1995. Prapovijest Đakovštine. *Diacovensia*, 1/1995: 11–27.
 - 2008. *Hermanov vinograd, arheološko nalazište mlađeg kamenog doba u Osijeku*. Katalog izložbe. Z. BOJČIĆ (ed.). Osijek, 2008: Arheološki muzej Osijek i Muzej Slavonije Osijek.
 - 2009. Neolitička naselja između Drave i Karašice. In: A. ANDRAŠEK et al. (eds.). *Zbornik 3. 1884–2009*. Belišće, 2009: 15–21: Grad Belišće – Muzej.
- ŠOŠIĆ, R. – I. KARAVANIĆ 2004 – Cijepani litički materijal s prapovijesnog nalazišta Slavča, Nova Gradiška. Summary: Technological and typological analysis of the chipped stone assemblage from the prehistoric site of Slavča, Nova Gradiška. *VAMZ*, 3. s., 37/2004: 17–41.
- TAKÁCS, M. 1996 – Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.–14. Jahrhunderts der kleinen Tiefebene. *ActaArchHung*, 48/1996: 135–195.
- TEREI, G. – A. HORVÁTH 2007 – Az Árpád – kori kána falu vasleletei. *CommArchHung*, 2007: 215–246.
- TOMIČIĆ, Ž. 2002 – Keramika iz (ponekih) ranosrednjovjekovnih grobalja kontinentalnog dijela Hrvatske. In: M. GUŠTIN (ed.). *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp*. Ljubljana, 2002: 129–141.
- TRIPKOVIĆ, B. 2007 – *Domaćinstvo i prostor u kasnom neolitu – vinčansko naselje na Banjici*. Summary: *Household and Space in the late Neolithic – Vinča Settlement at Banjica*. Beograd, 2007: Srpsko arheološko društvo.
- VELUŠČEK, A. 2006 – Resnikov prekop – sondiranje, arheološke najdbe, kulturna opredelitev in časovna uvrstitev. In: A. VELUŠČEK (ed.). *Resnikov prekop, najstarejša koliščarska naselbina na Ljubljanskem barju*. *OpInstArSlov*, 10/2006: 19–85: Založba ZRC.
- VIKIĆ–BELANČIĆ, B. 1965 – Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji. Résumé: *Queques caractéristiques de la céramique du haut empire dans la Pannonie du sud-ouest*. *Stari-nar*, 13–14/1962–63: 89–112.
- VIKIĆ–BELANČIĆ, B. 1976 – Keramika grublje fature u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce. Zusammenfassung: *Rauhe Keramik in Südpannonien mit besonderer Berücksichtigung der Urnen und Töpfe*. *AVes*, 26/1975: 25–45.

- VINSKI-GASPARINI, K. – S. ERCEGOVIĆ 1958 – Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu. Zusammenfassung: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Brodski Drenovac. *VAMZ*, 1/1958: 129–161.
- WHEATLEY, D. 1995 – Cumulative Viewshed Analysis: A GISBased Method for Investigating Intervisibility, and its Archaeological Application. In: G. LOCK – Z. STANCIC (eds.). *Archaeology and Geographic Information Systems: A European Perspective*. London, 1995: 171–186: Taylor and Francis.
- WHEATLEY, D. – M. GILLINGS 2000 – Vision, Perception and GIS: developing enriched approaches to the study of archaeological visibility. In: G. LOCK (ed.). *Beyond the Map: Archaeology and Spatial Technologies. NATO Science Series A: Life Sciences*, Vol. 321. Amsterdam, 2000: 1–27: IOS Press.
- WHEATLEY, D. – M. GILLINGS 2002 – *Spatial technology and archaeology: the archaeological applications of GIS*. London, 2002: Taylor & Francis.
- WIEWEGH, Z. 2001 – Rimska keramika iz Siska s lokaliteta „Kovnica. Summary: Roman Pottery of Siscia from the „Mint” locality. *OpA*, 25/2001: 89–149.

SUMMARY

RESULTS OF RESCUE EXCAVATIONS ON THE SITE OF IVANDVOR – GAJ FOREST

The site of Ivandvor – Gaj forest is situated on an elevated position – a ridge – some 3,5 km west of Đakovo, on the road to Đakovački Selci and the Ivandvor Horse farm. A total of 16000 square meters were excavated during the campaign, with a total of 194 structures. Most of the structures were prehistoric, some were mediaeval, while three pits belonged to the Roman period. In eight of the pits mixed material was found. It was impossible to determine whether some of the smaller constructions (posts) were prehistoric, mediaeval, or modern, perhaps even of natural origin, since most of them did not contain any finds. As much as five modern structures were recognized. Shells and hand grenades in some of the pit fillings, together with the site's dominating position, demonstrate that it was used during the WW II.

Position of the site and its description (A.S.)

Viewshed can be considered as the most important factor in finding the answer to why a certain site is placed on a certain location, rather than on some other among possible locations. Certainly the visibility is not the sole factor, yet the visibility from a single site or cumulative viewshed from a number of sites significantly contribute to the analysis of archaeological landscape.

To obtain a digital relief model for calculating the viewshed we have used the CIAT-CSI SRTM model with a 90-m field size (JARVIS et al.) and ASTER-GDEM with a 15-m field size. As a GIS program we have used GRASSGIS 6.4 and we have transferred the SRTM 90 m to the Gauss – Krueger coordinate system for the zone 6. The point from which we have calculated the viewshed is the highest point of the site with coordinates 6529729, 5019516 and a height of 113.5 m above the sea-level.

The site of Ivan Dvor –Gaj forest is situated on an elevated part of a ridge and it controls – from the western side – the visual area all the way to the Borovik forest itself and the foot of the Dilj Mountain, while on its eastern side – towards Đakovački Gaj – its viewshed is significantly limited, almost to the point we could say it is completely non-existent (Fig. 2). When a viewshed is calcula-

ted for large distances, there is a great possibility that small change in the height and position of the observer result in greater differences in form and size of the viewshed. Therefore, it is desirable to repeat the action with different parameters to ascertain whether the results are consistent. In our case the divergences were small and we can think of them for now as irrelevant since we do not have any particular structure or objective important enough to form a part of the viewshed. The viewshed was certainly an important factor in the placement of this site, in the first place because of the control of the entire plateau, all the way to the Dilj Mountain.

Prehistoric finds (J.B.)

The earliest settlement on the site, according to both mobile finds and AMS dates, can be attributed to the Sopot culture. The structures are mostly small, shallow pits on the one hand, and complex multi-celled larger structures, oval (7–8 m in size) or elongated in form (ca. 10 x 5 m), on the other. Narrow canals were also recognized, probably belonging to self standing wooden barriers, whose purpose remains unknown. Not a single subterranean structure could be defined with any degree of certainty as a residential space, because neither traces of posts around the structures were noticed, nor any *in situ* elements, for example ovens or hearths. Some of the objects contained several deeper (post?) holes, which suggests the existence of certain lighter constructions that could have partially covered them. Within some of the objects, for example SU 106 107, a larger concentration of clay plastering was noticed, which suggest the existence of more solid constructions above ground, although they were destroyed during subsequent diggings or in agricultural works (perhaps they were simply outside the excavation perimeter). Remains of a ditch were noticed on the SW side, that is, on the slope, partially also on the NE side of the site. At the slope, that is, on the SE side, the ditch is 3 m deep and narrows towards the bottom.³⁹ On the plateau, that is, on the NE side the ditch is shallower, occasionally only 2 m deep, and at some places it is destroyed by later, mediaeval pits. Remains of the ditch on the slope, as seen on the site plan, form a circle with a channel excavated on the NW side of the site, and we suggest it represents a continuous circular ditch.

Fillings of certain structures contained larger quantities of mobile finds, showing us that their cavities were used as waste pits after their abandonment. The most numerous finds were fragments of ceramic vessels, clay plastering, and lithic finds. In some pits traces of cereals and legumes were found: einkorn wheat (*T. monococcum*), emmer wheat (*T. dicoccum*), and lentil (*Lens culinaris*).

Ceramic finds from Ivandvor consisted of both coarse and fine pottery. The former is manufactured from poorly filtrated clay with a significant presence of sand and small pebbles. It is in the main lighter-toned than the fine facture pottery. The latter is smooth, with small amount of sand and its tone is mostly matt. The pottery appears in several basic forms: as moderately biconical vessels of flat or rounded rim (Pl. 1:10; Pl. 2:9; Pl. 3:6; Pl. 5:1), S-profile pots, often with a slot or handle below the rim (Pl. 1:11,12; Pl. 3:2,5; Pl. 4:2), biconical cups (Pl.1:5; Pl.2:6,7; Pl.4:1,5), and vessels standing on hollow bell-shaped legs (Pl.1:1,2,7–9,13; Pl.2:1; Pl.4:6). A *butte* with horn-like handles (Pl.2:3) and conical bowls (Pl.4:3, 4) were also recovered from the site. Coarse pottery is the one that is most often ornamented, with finger-impressed plastic bands below the pot's rim and plastic bulges (Pl.3:3,4; Pl.5:4). Fine facture pottery is seldom ornamented, but – not unlike the coarse pottery – it is most often ornamented with plastic applications, generally placed on the biconical ridge. Only several fragments of biconical vessels were ornamented with circular notches or engraved lines (Pl.1:10; Pl.4:12; Pl.5:1).

³⁹ The ditch is documented as SU 408, while SU 377 and SU 407 represent its fillings.

The remaining pottery mainly consisted of pear-shaped weights (Pl. 2:4; Pl.3:7; Pl.4: 13,14) of different sizes and weights, so that we cannot speak of an uniformed type. Further, we have found a ceramic bead (Pl.4:7), small ball (Pl.2:5), pyramid-shaped object with flatted edges, quadrangular in cross section (Pl.3:12), and three flat plaques of irregular form (Pl.3:9). Also, we have found a spoon, fragment of a strainer, and two spheroid ceramic fragments, fashioned with an opening in the centre (Pl.5:3, 5). With respect to cult objects, only a leg of a coarse pottery altar could be singled out (Pl. 1:3).

The complete lithic assemblage can be systematized into polished tools, chipped lithic products, and ground tools. Tool types and raw materials are of a type we are already familiar with from other Sopot sites (BALEN-BURIĆ 2006). Raw material for the stone tools was mainly sandstone and limestone for the polished (Figure 4) and chert for the chipped tools. A single obsidian bladelet was also found. There were many millstones (10 specimens, whole or fragmented; Pl.2:2), and three handstones (Pl.3:10; Pl.4: 9). Among polished tools, the most numerous are adzes (Pl.2:8; Pl.3: 11,13), chisels (Pl.3:8, Pl.4:10,11), and axes with a socket-hole (Pl.1:4); one can also observe a secondary usage of some of the tools. Because we have found stone plugs (Pl.4:8), flakes and polishers, we can assume that polished tools were manufactured within the settlement.

One hundred eighty-eight chipped stone artefacts were found in all on the site, within 57 stratigraphic units (layers or pits), out of which 143 specimens came from securely determined Neolithic pits. The most frequent technical category consisted of blades, followed by flakes (Figure 5). Artefacts with cortex were also frequent, which points to a primary phase of manufacture being performed on the site itself. Twenty-seven tools were recognized among the complete material, which is 14,36%, while 20 of them were securely dated to the Neolithic, that is, 14% (Figure 6). The most frequent were blades with one retouched side (Pl.5:6, 8). Endcrappers are more often on flakes (Pl.5:10), and two drills (Pl.5:7, 9) were also recognized. Finally, a single tanged arrowhead was singled out (Pl. 1:6).

Judging from the absolute dates, the Sopot settlement at Ivandvor existed from 5050 BC to 4490 BC (Table 3). Dates are grouped into two clusters: I. 5050–4780 and II. 4730–4490, which might suggest the existence of two settlements of the Sopot culture. This is not, unfortunately, supported by the analysis of pottery forms. The material is more or less of a homogeneous nature, and belongs to phase I B/ II, according to S. Dimitrijević. Since the Sopot settlement(s) was significantly damaged with later diggings, we are not in a position to say anything about the settlement's organization and form. The specimens that gave the earliest dates came from the southern slope ditch (SU 407), which suggests the existence of an earlier settlement that had encompassed a smaller area and was encircled by a deep ditch, expanding to the NW in the later phase. But the date given by a specimen from the pit SU 41 42, outside the circular ditch, is also rather early (Table 3: Beta 226738), suggesting that the earlier settlement functioned also outside the circular ditch.

Based on absolute dates for several Sopot settlements in Eastern Croatia, especially Sopot, Slavča and Dubovo – Košna, we have made a chronological division of phases within the Sopot culture, trying to conform the absolute dates with S. Dimitrijević's relative chronology (adding the division of phase II to phase II A and phase II B). According to this chronology, phase I B belongs to the period from 5480 to 5070, phase II A from 5030 to 4770, phase II B from 4800 to 4250, and phase III from 4340 to 3790 BC (OBELIĆ et al. 2004).

It is immediately obvious that the dates for phase I B are rather early, while we do not have the absolute chronological confirmation for the existence of Dimitrijević's phase I A. From the dates in Table 4 one can see the overlap between the Late Starčevo and Early Sopot culture. The Starčevo culture lived to c. 5300 BC (WHITTLE et al. 2002). Although a short overlap between the

Starčevo and Sopot culture was to be expected, a question emerges – based on the data we have at our disposal at the moment – of the existence, that is, of a distinct character of phase I A.

The dates for Dimitrijević's phase III (see Table 4) represent another problem, since they overlap with the dates for the Lasinja culture acquired from the whole area of its expansion. The latter is a Middle Neolithic manifestation beginning in c. 4300 and ending in c. 3900 BC (RUTTKAY 1996; SOMOGYI 2000: 6; BALEN 2008a). The third problem is in the fact that between phase III of Sopot culture and the beginning of Lasinja culture we are obliged to presume the existence of phase IV of Sopot culture, that is, its Early Eneolithic phase (MARKOVIĆ 1994: 85), present on the eponymous site of Sopot itself (KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 2007: 46).

After emphasizing certain problematic issues, we believe that (at the moment) it is warranted to chronologically place what we are accustomed to call the Classical Sopot culture (phases I– III according to S. Dimitrijević) somewhat earlier, that is, to c. 4400 BC, since we have to presume the existence of an Eneolithic phase of Sopot culture, that is, Sopot IV (according to Z. Marković), preceding the emergence of the Lasinja culture. Time will show whether there will be a need for certain revision of chronology; we will be able to say more only when the pottery from larger number of Sopot sites is published, supported with the absolute dates.

Roman period finds (I.D. – T.B.)

Traces of Roman period settlement on the Ivandvor – Gaj site are rather scarce, consisting in all of three structures – SU 345 (trench), SU 360 (pit), and SU 80 (post). They probably represent the remains of a smaller village or remote agricultural manor that can be associated with a larger rural settlement a few hundred meters to the north. This settlement, with the excavated area of more than 100 000 m², was separated out into three distinct areas, differing in the number of excavated objects, quantity of finds, and the phases of development. For example, the foundation of the western part of the settlement, based on numismatic finds, is placed in the second half of the 2nd century, while the settlement spread to the NE and SW in the second half of the 3rd and in the 4th century (LELEKOVIĆ 2008: 13–14). With regards to finds from the trench (SU 344), securely dated in the Late Antiquity, we are inclined to associate this structure with the second phase of the development of the aforementioned settlement.

Similar rural settlements from the same period were recognized in other sites, excavated during rescue excavations on the international corridor 5 C, for example in Stari Perkovci – Sela (HARAŠA 2008; 74–75) and Petrijevcu (Josipovac), on the site of Verušed (FILIPEC et al. 2009; 49–54). Kiškorijska – South, not far from Virovitica, showed the existence of a rural settlement – *vicus* from the 2nd to 5th centuries, probably existing until the Huns settled the Pannonia Savia province (JELINČIĆ 2006: 62–63, 2007: 30–31). These sites are of major importance for the apprehension of life in the Roman period villages, since until recently this type of settlements was pretty much ignored – contrary to larger urban centers or *villae rusticae*.

Classical Antiquity in the Đakovo area is primarily recognized in the Late Antiquity and Early Christian necropolis in Štrbinci, some 3 km SE of Đakovo. It is dated to the second half of the 4th century, but only a small part of the necropolis is excavated (MIGOTTI, PERINIĆ 2001: 163–165, MIGOTTI: 2004: 208). The Roman town of Certissia, known from literary sources, was recently located here, although not without certain hesitation (MIGOTTI 1998: 78). Together with Štrbinci, some 40 sites are known in all; small amount of finds comes from them, and they mostly represent the remains of rural settlements and rustic villas (KNEZOVIĆ 2005: 61–49).

The most frequent archaeological material from the Ivandvor – Gaj site is represented – as expected – with fragments of ceramic vessels. Among them, the most frequent were locally produ-

ced specimens of utilitarian ceramics. It was produced by local amateur-potters for personal use or a small-scale distribution, and it is characterized by simple hand- and pottery wheel-made forms, rough facture, often with admixture of sand, quartz, and mica, and also with varied colors, a consequence of burning in simple ovens in which it was hard to maintain constant temperature. Among pottery forms of this group the most frequent were plates with protuberated or cut edge, bend or concave wall and flat bottom (Pl. 6:2–6; Fig. 8:1–3), while vessel (Pl. 7:1–2; Fig. 8:4), pot (Fig. 8:7–9), and lid fragments (Pl. 7:9) were rather scarce. We can presume that the production of this pottery intensified in the Late Antiquity, since economical and social decline of the Empire reflected on the production of pottery as well, so that the largest part of the demand for ceramic ware was fulfilled by smaller local workshops located within rural estates, while luxury products became even rarer (NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 2000: 199).

Smaller number of specimens of the so-called provincial pottery were also recovered, of a somewhat better quality than the aforementioned group. It was produced in some of the workshops in smaller provincial centers, *villae rusticae* or rural estates, and it was produced for somewhat wider distribution. In this group we can classify three pots made out of filtrated clay with traces of red coating (Pl. 7:3–4, 6), fragments of two glazed mortars (Pl. 7:5–7), and plates with drawn out ornamented edge and glazed inside wall (Pl. 6:1, 7, Fig. 8:6). Among the latter was a specimen with stamped ornament and walls decorated with finger impressions, which might represent an imitation of the ornament found on glass vessels (Fig. 7). These glazed specimens represent characteristic forms for the period of Late Antiquity: the production of vessels with glazed ornament, due to a relative simple technological procedure, known from the 1st century, intensified in the 3rd and achieved its culmination in the 4th century.

A fragment of low ring-formed vessel bottom stands out with its quality. It was made out of well-filtered clay and was solidly burned and coated in green glaze on the inside. It was probably produced in a workshop located in some of the larger urban centers that produced ware for a wider market (Pl. 7:10).

Among thirty fragments we should separate out two bottoms and two edges, one of which belonged to a glass or conical lamp, both favorite vessels in the Late Antiquity, especially in the 4th century (Pl. 7: 8–11). A fragment of D-profile bracelet, made out of black glass paste, also represents a Late Antiquity object (Pl. 7: 13).

Numismatic material supports the Late Antiquity date for the structures, especially for the trench SU 344. Four out of five coins are from the second half of the 3rd and the first half of the 4th century (Gallienus to Licinius I), while the fifth belongs to Hadrian.

Mediaeval finds (M.B.)

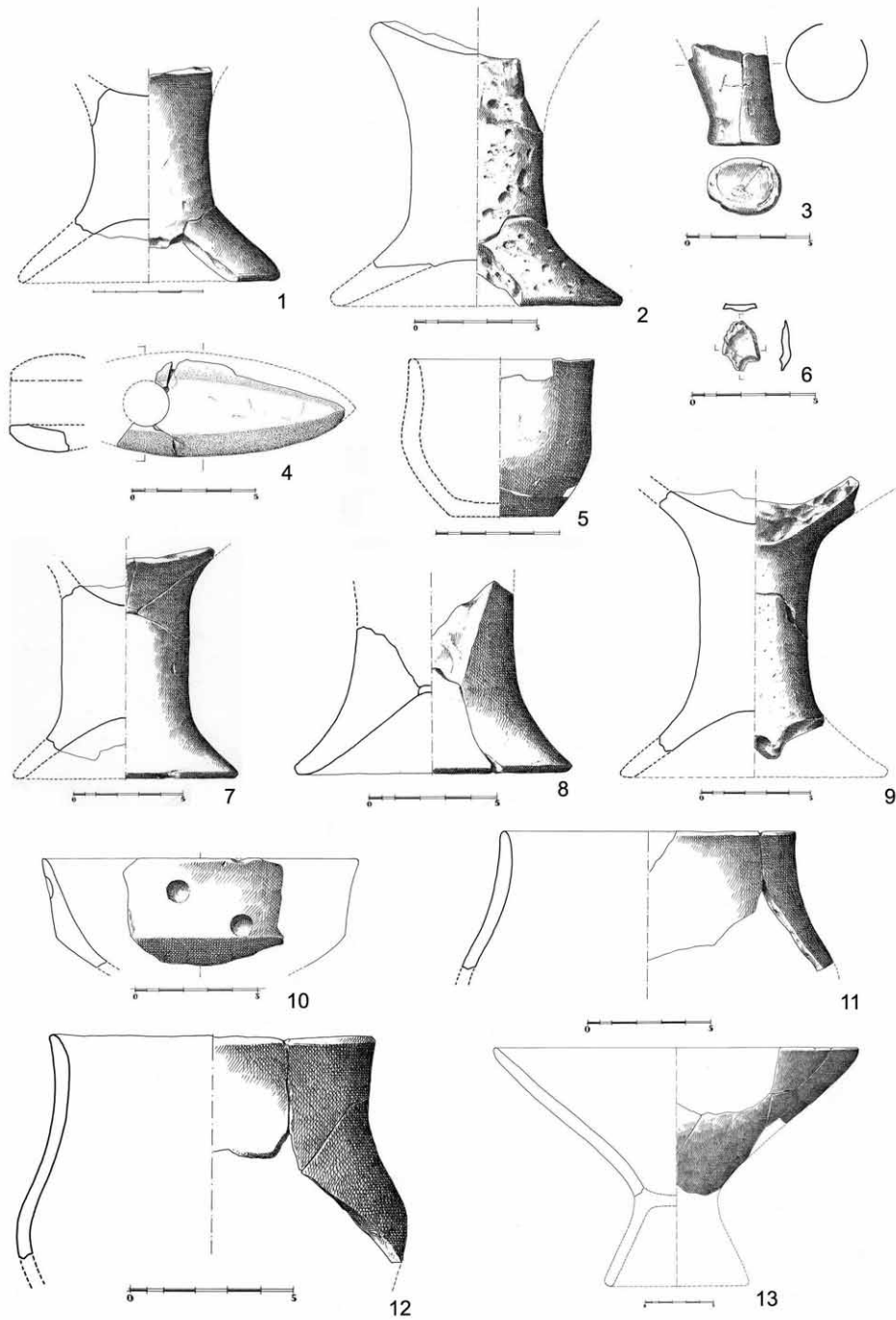
Mediaeval material was found in 38 of the pits. At the NW edge of the excavated area the concentration of mediaeval structures was somewhat denser, and that part of the settlement is probably still under the non-excavated surface. In this part the pits were found that could be attached to the earliest phase of the existence of the settlement. It is possible, at the time, to attribute the northern and north-eastern part of the excavated area to the latest phase of the settlement existing on this site. Another homonymous toponym was excavated north of the Gaj forest with remains of a settlement (houses, hearths, wells) from 14th to 16th century (LELEKOVIĆ 2008: 15). The average relative depth of the pits was 40–50 cm. The forms and dimensions of pits varied from smaller irregular circular to larger cylinder or several suggestive of an originally quadrangular form. They were mostly filled with dark earth with large quantities of charcoal, numerous ceramic fragments, somewhat more infrequently with bones, while other ceramic and metal objects appeared only occasionally.

Ceramic vessels formed the largest part of the mobile objects. Fillings of certain structures contained large quantities of ceramic fragments (for example SU 51, SU 126, SU 225, SU 267), but similar number of structures did not contain many fragments. Typologically, ceramic assemblage is very modest. As usual, the most frequent form are various pots (differing in diameter of the opening, widest part of the body and bottom), and after them bowls, also typologically diverse. Pot edges are mostly simple, cut at an angle, or have more or less drawn out lower lip. Only a single edge was found to be profoundly protuberated (Pl. 10:5), and this specimen is also the earliest. The most frequent ornaments were completed with a small wheel, followed by channeled horizontal lines, while the least numerous was the wavy line ornament. Within these techniques and ornamental motives there are variants. There are combinations of wavy and horizontal lines, and the ornament made by an impression with a blunt object is of sporadic occurrence, in the form of transverse incisions slanted towards left or right (Pl.8:4), usually on the vessel's neck or shoulder, with a wavy or horizontal line typically seen below. One fragment was ornamented with a comb (Pl.8:1). It is easy to notice on pots the domination of the ornament in the form of a channeled horizontal line and the ones made with a small wheel. Some other elements also point to their 12th and 13th century date. The pits with dominating wavy line ornament were characterized with elements of earlier periods, with very rare occurrence of the wheel made ornament. In sum, material remains testify to the traces of occupation of this site from 8th/9th to 13th/14th century. Nonetheless, at this point it is possible to date the vast majority of ceramic finds from 11th to 13th century, while earlier specimens are rather scarce.

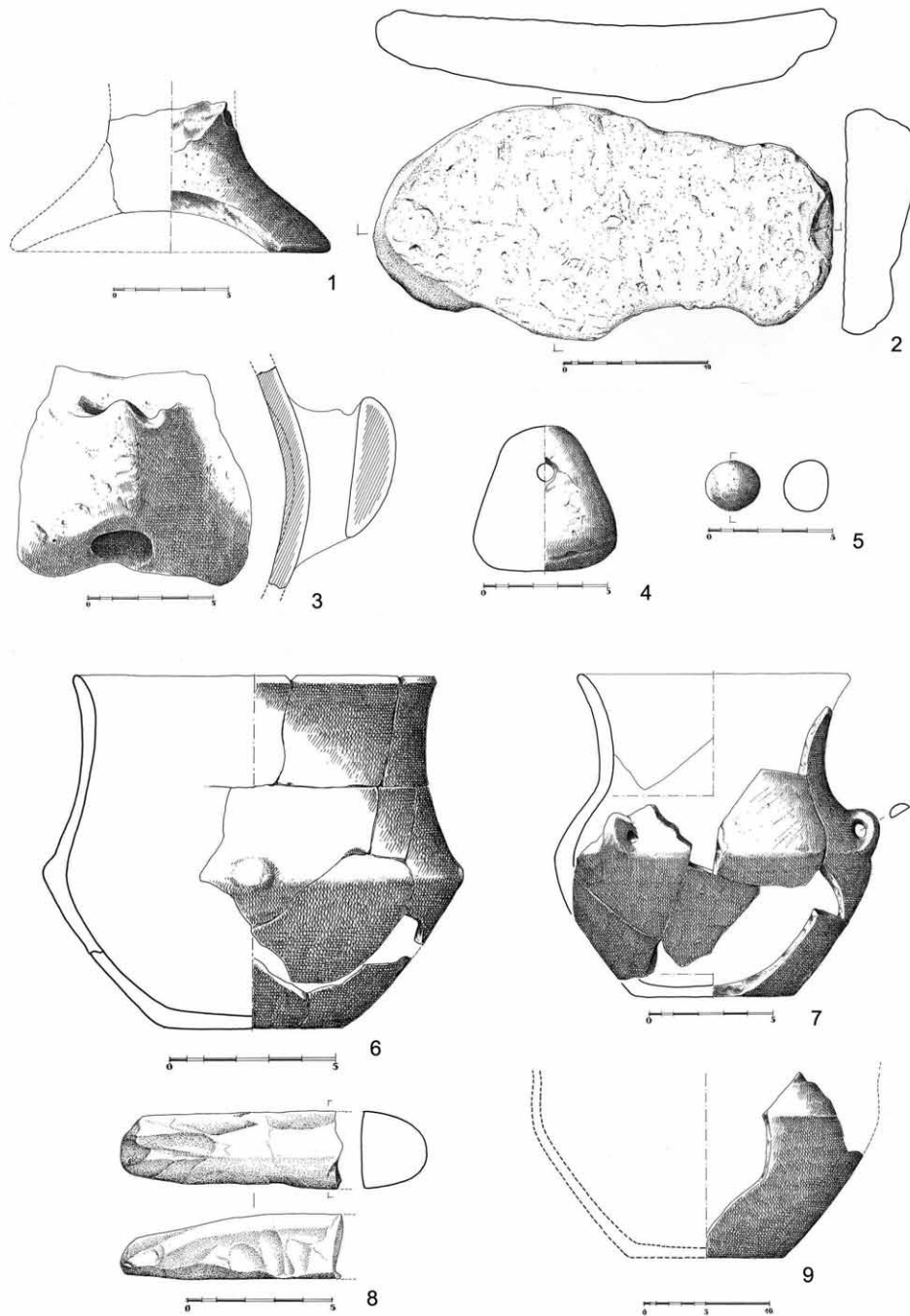
Beside the ceramic vessels, other finds consisted of several metal objects (Pl.11:1–4), clay ball fragments (Pl.10:8–9), whetstone fragments (Pl.11:5), whorl (Pl.10:7) and discoid ceramic objects (Pl.10:6–7). Horse and equestrian equipment was represented with a spur and horseshoe. The iron spur is of the spur with a wheel type (Pl.11:1). After A. Ruttkay's typology this specimen belongs to the type C frames (RUTTKAY 1976: 347, Abb. 72). Spurs of this type are dated from the second half of 13th century to the mid-14th century (RUTTKAY 1976: 351; DEMO 1984: 326, 328, 331, Sl.8:1; DEMO 1996: 95, fig. 65; 96, cat.65; BUGAR 2008: 190, fig. 50, 192). Ceramic finds found in the same filling with the spur are characteristic of the 13th century. Iron horseshoe (Pl.11:3) is also fragmentary. Similar horseshoes were present in larger number on the Hungarian site of Kána (TEREI-HORVÁTH 2007: 227, 8.kép), dated from the mid-12th to mid-13th century (TEREI-HORVÁTH 2007: 215). But in this case such dating is too low and it should be dated at the earliest in the mid-13th century.

Archaeobotanical analysis was performed on samples coming from four mediaeval structures (SU 25, SU 265, SU 309 and SU 347). The most frequent were cereals, bran, with a large number of various weed plants and a smaller number of pulses. C-14 analysis was performed on specimens coming from five mediaeval pits (SU 102, 126, 203, 318, 324). Date span was very wide, pointing to a repeated occupation of the site. The earliest C-14 dates belong to the late 9th century, and the latest to the early 15th. On the other hand, the preliminary analysis of the ceramic material did not show any characteristics of the 15th century, while the 14th was represented with a single fragment (Pl.10:4). Based on typological and stylistic characteristics of the ceramics and the absolute dates the settlement, that is, its phases, belongs to the time period between the 8th and the 14th century.

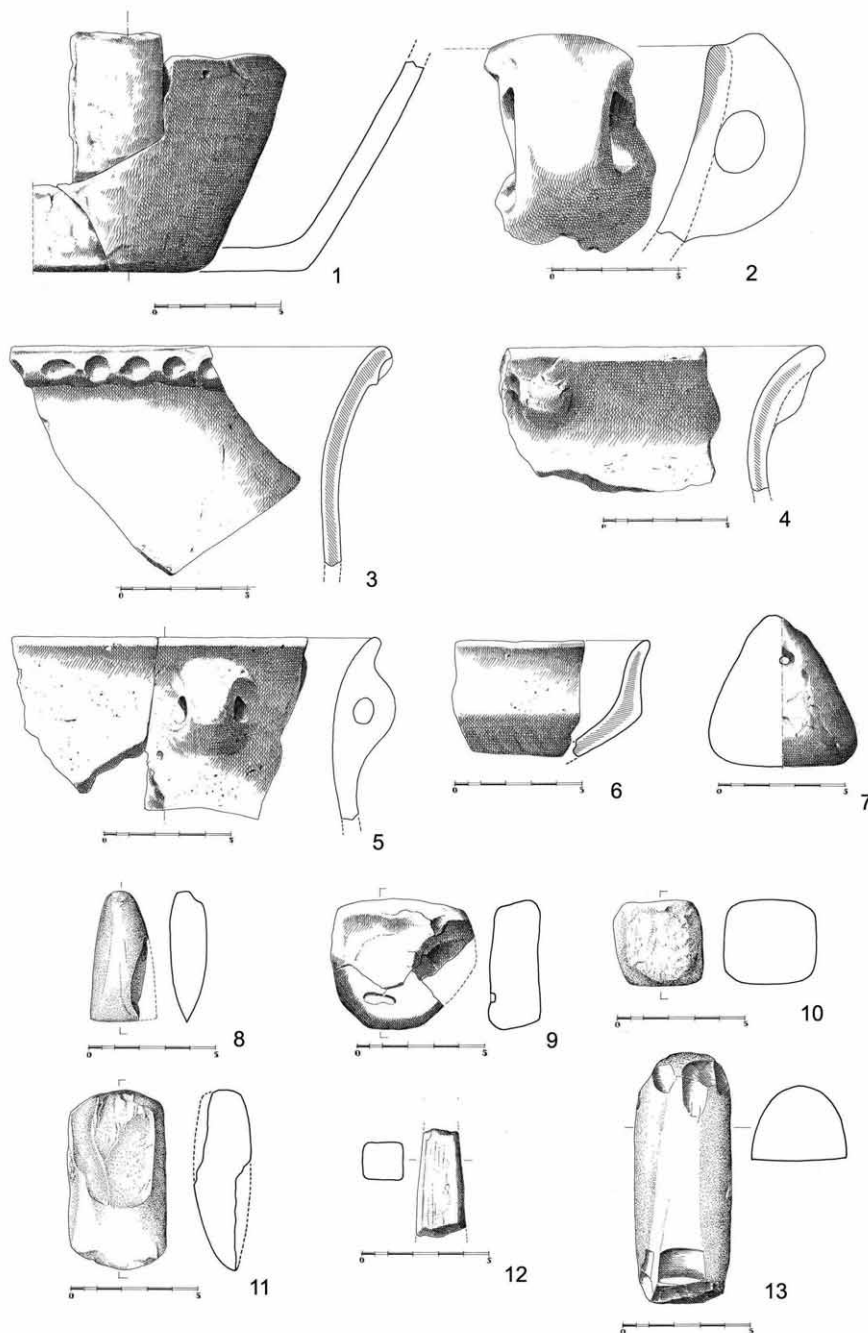
Rukopis primljen: 9.XII.2009.
Rukopis prihvaćen: 12.XII.2009.



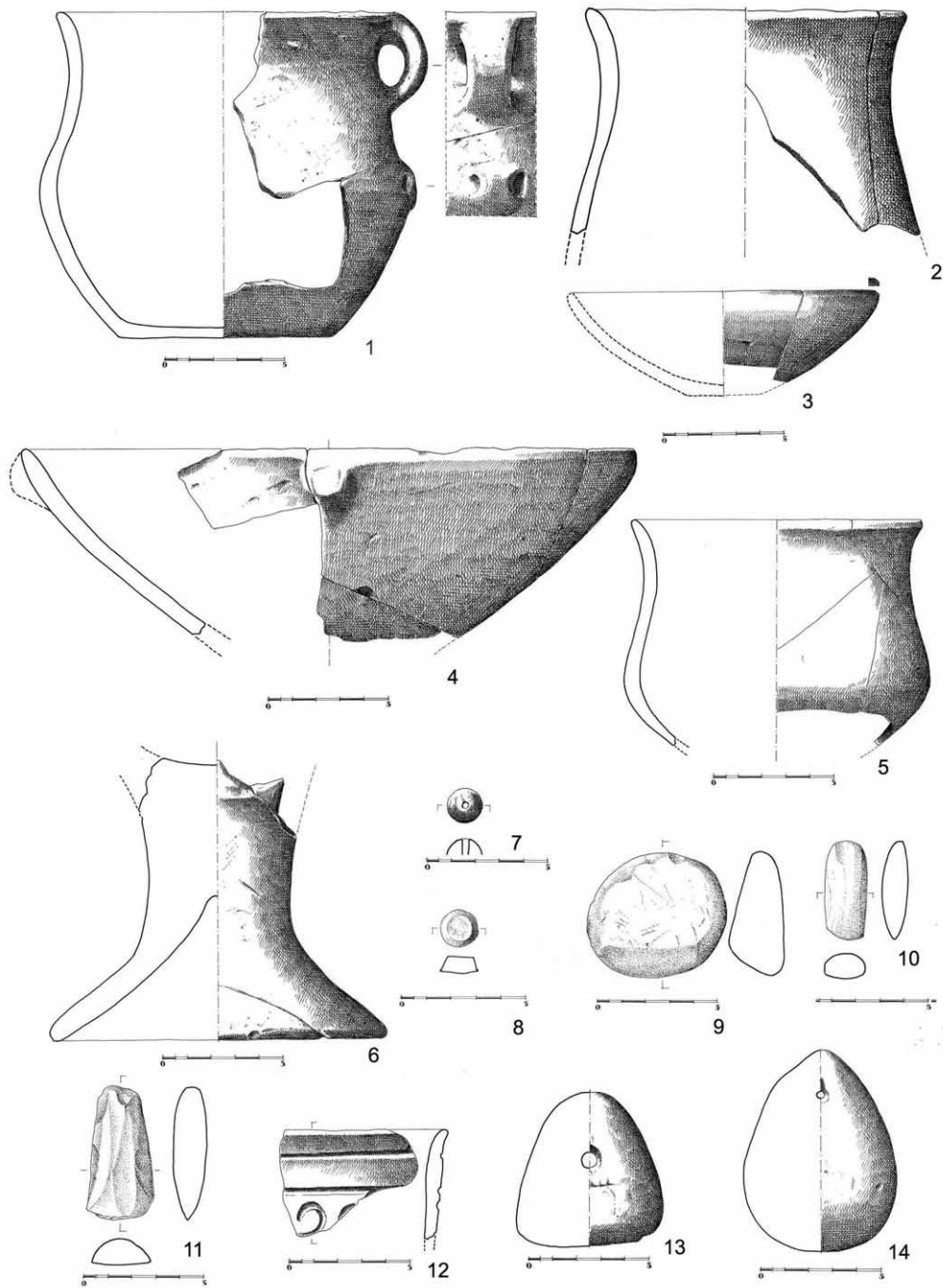
T.1. 1: SJ 13; 2-4: SJ 41; 5: SJ 90; 6: SJ 92; 7-13: SJ 106



T.2. 1,3-5: SJ 150; 2: SJ 171; 6, 7: SJ 172; 8: SJ 194; 9: SJ 186

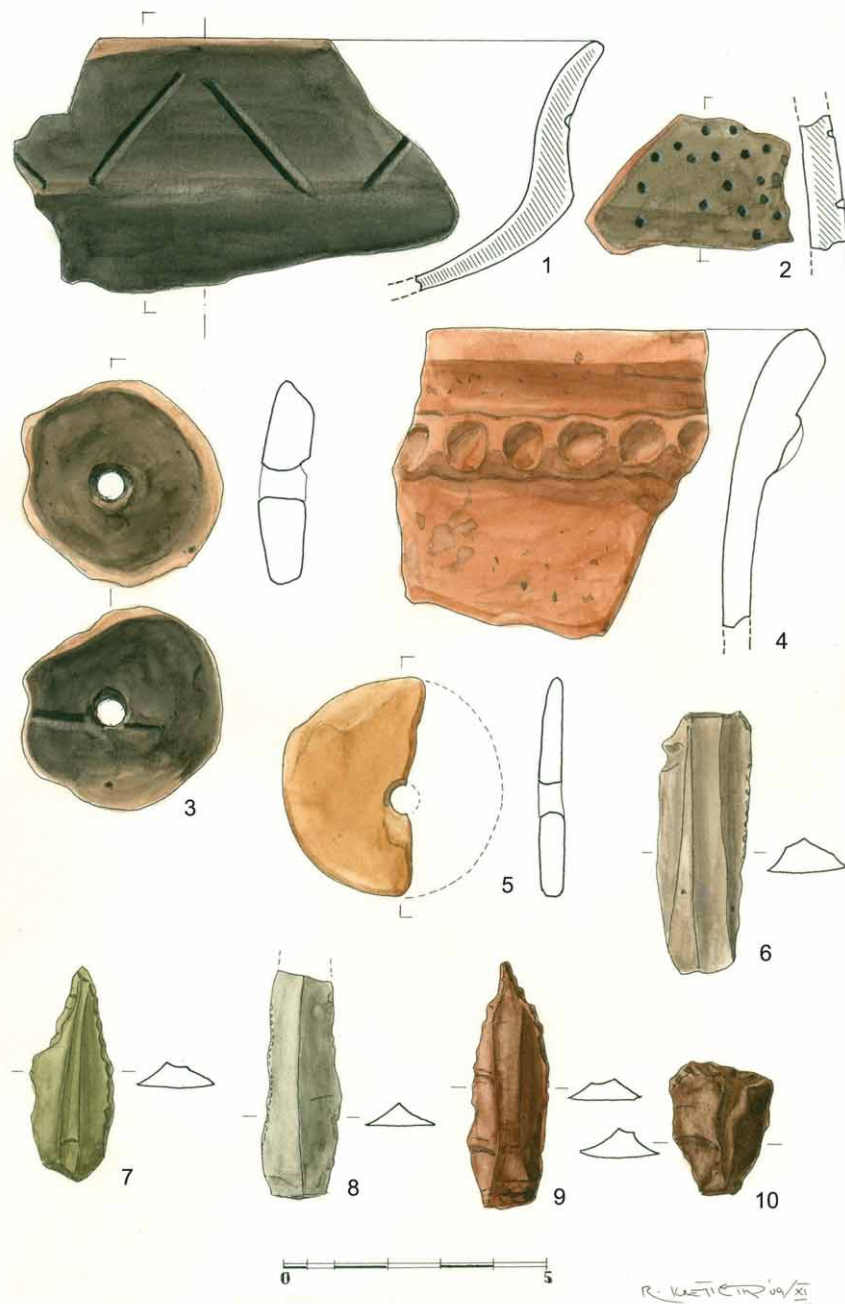


T.3. 1-5: SJ 195; 6,8: SJ 201; 7: SJ 213; 9: SJ 209; 10,11: SJ 263;
12: SJ 269; 13: SJ 388



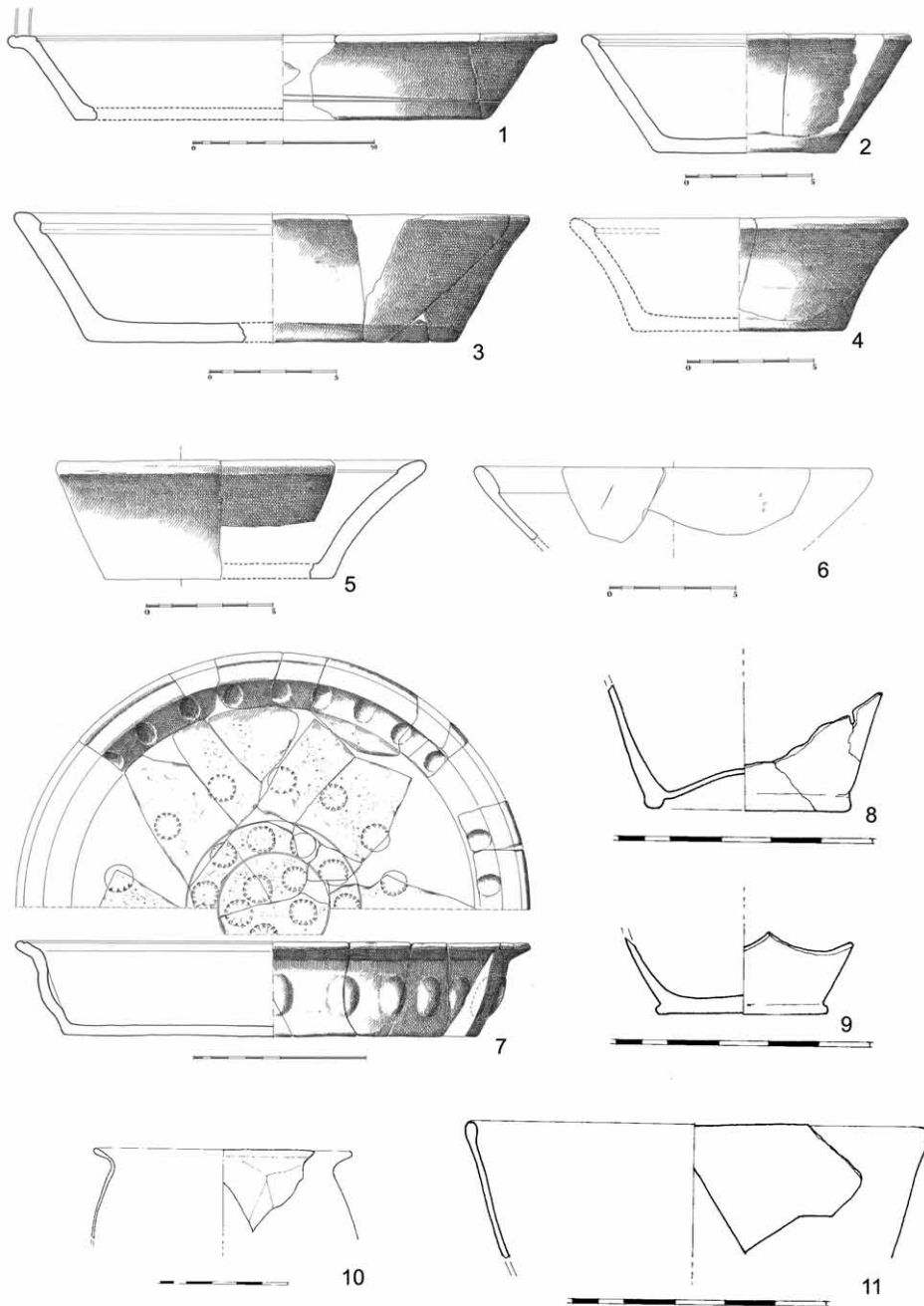
T.4. 1,3,4,7,9: SJ 269; 2,12: SJ 308; 5: SJ 279; 6: SJ 275; 8: SJ 132; 10: SJ 305;
11: SJ 285; 13: SJ 313; 14: SJ 407

Tabla 4 – Plate 4



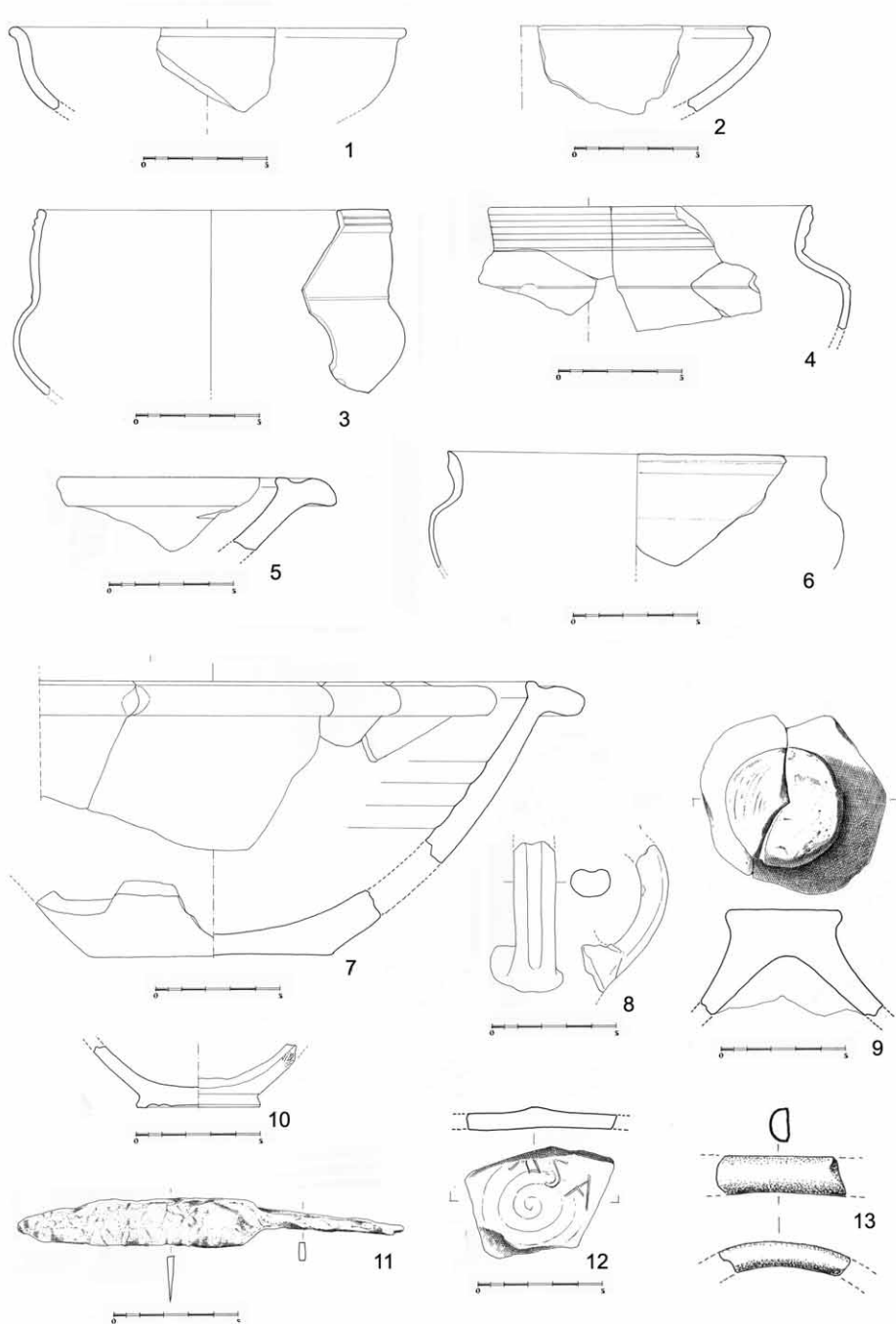
T.5. 1,8: SJ 106; 2-5: SJ 195; 6: SJ 172; 7: SJ 388; 9: SJ 269; 10: SJ 89

Tabla 5 – Plate 5



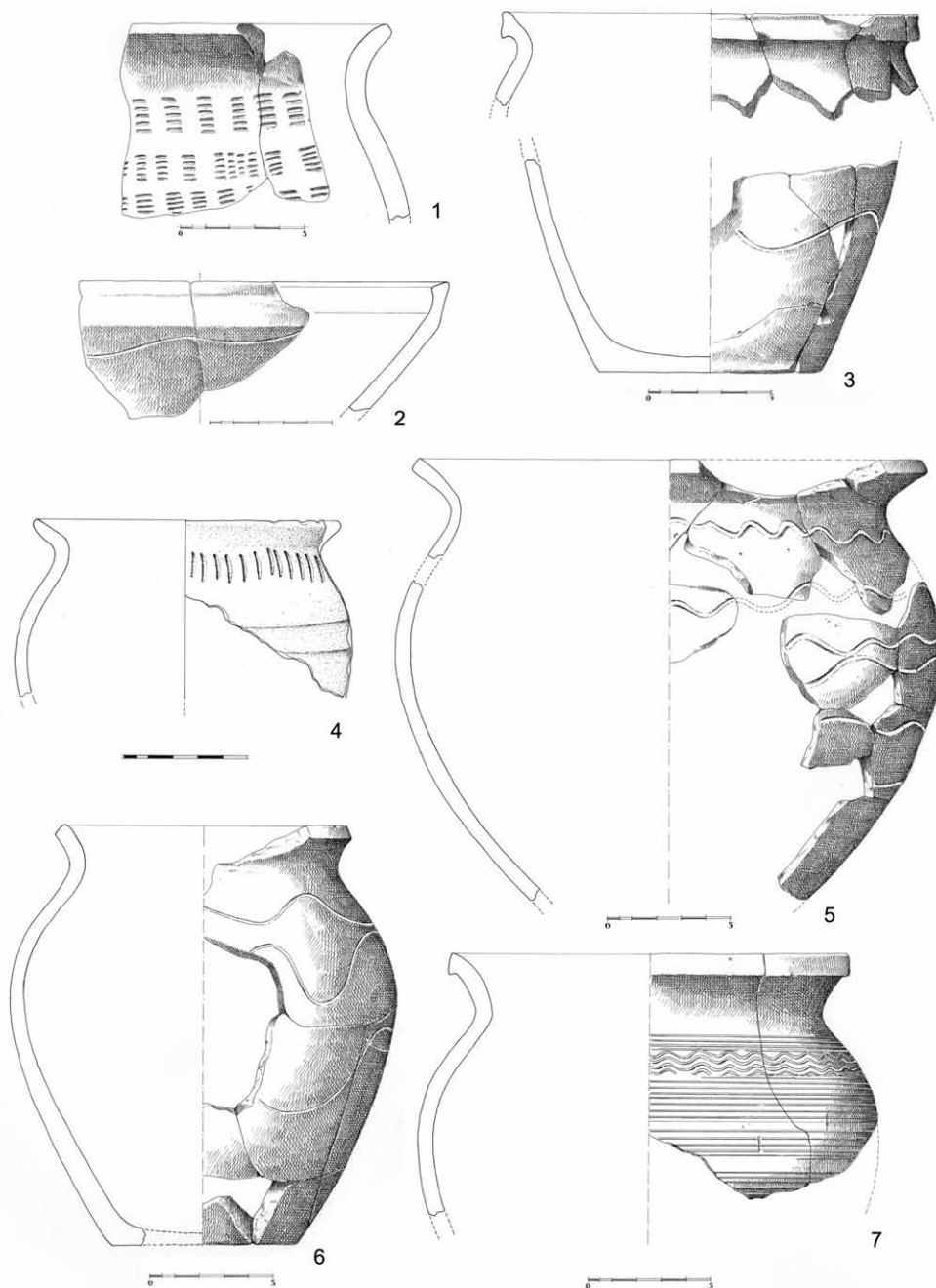
T. 6. 1-8, 10-11: SJ 344; 9: SJ 359

Tabla 6 – Plate 6



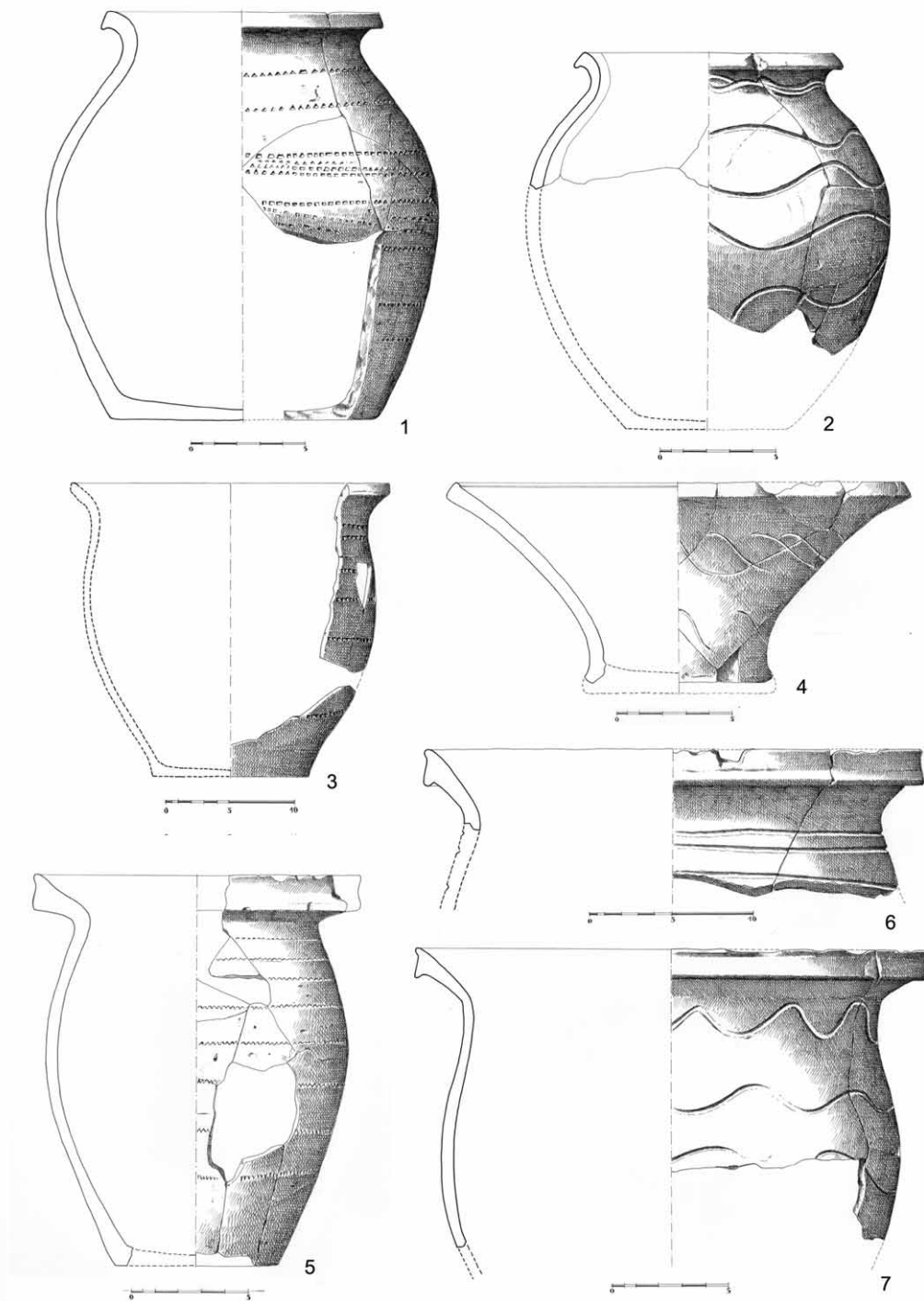
T. 7. 1-12: SJ 344; 13: SJ 1/2

Tabla 7 – Plate 7



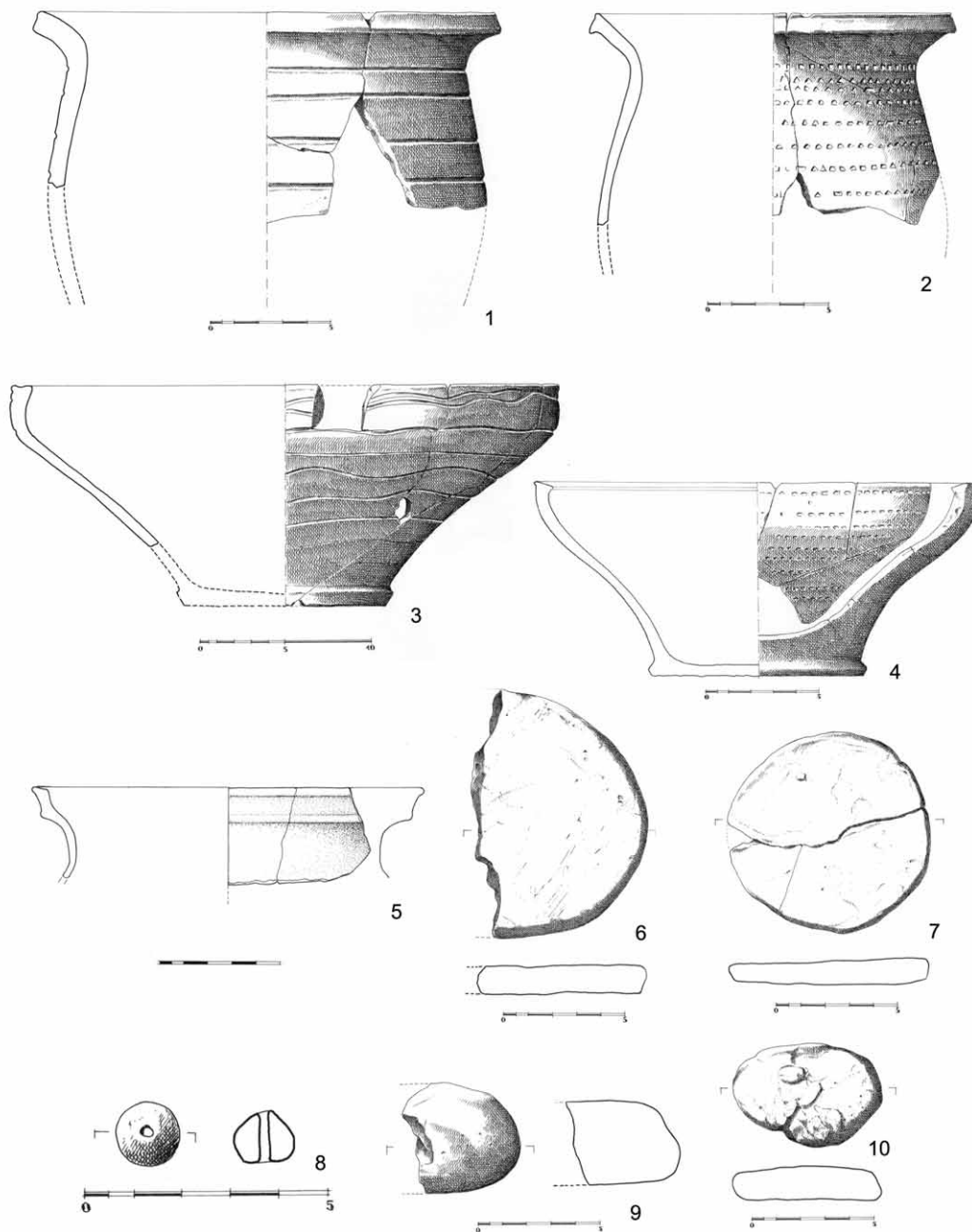
T. 8. 1-2: SJ 118; 3: SJ 102; 4: SJ 311; 5: SJ 267; 6: SJ 309; 7: SJ 69

Tabla 8 – Plate 8



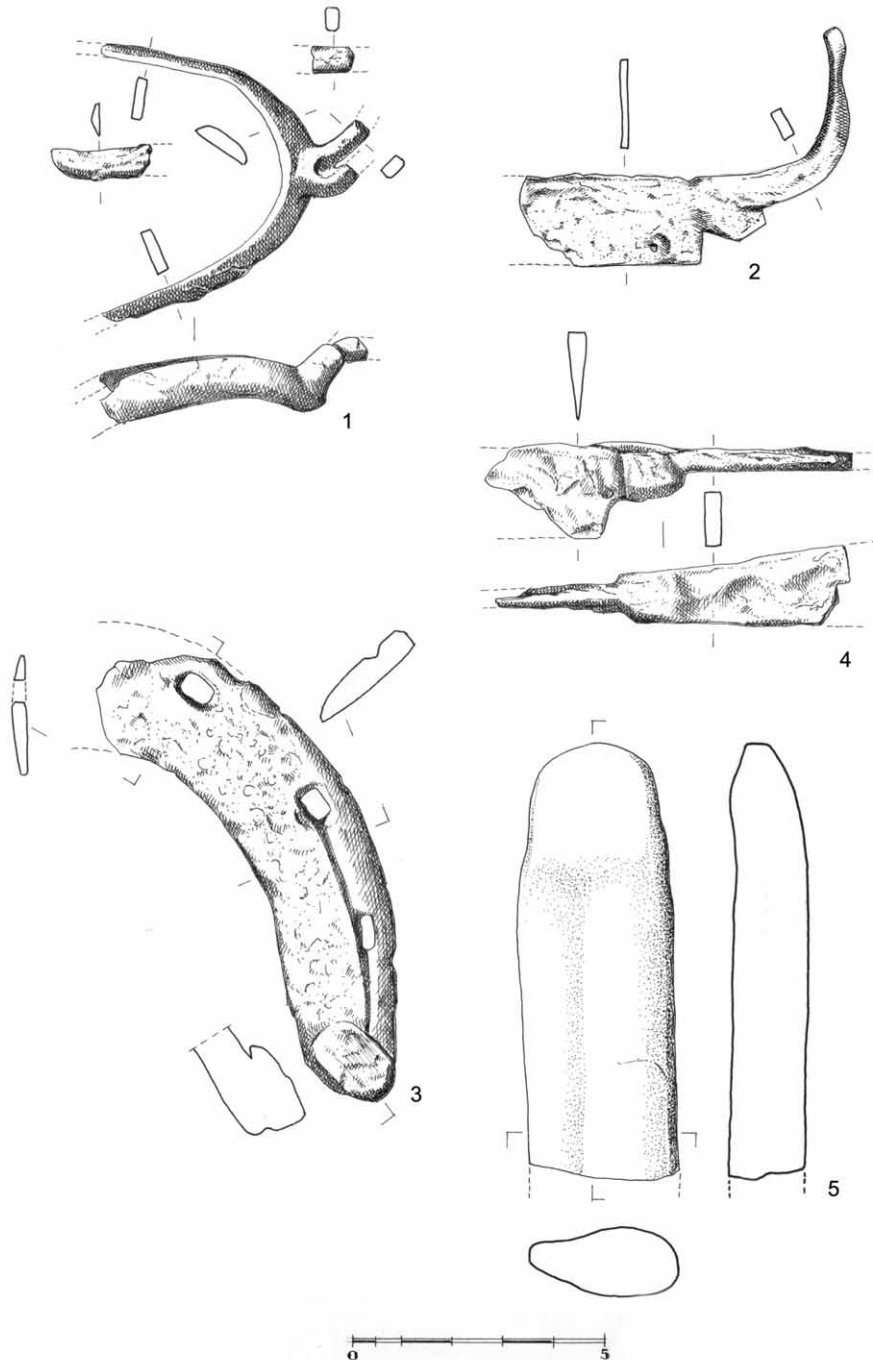
T. 9. 1-2: SJ 324; 3-4: SJ 225; 5: SJ 126; 6-7: SJ 225

Tabla 9 – Plate 9

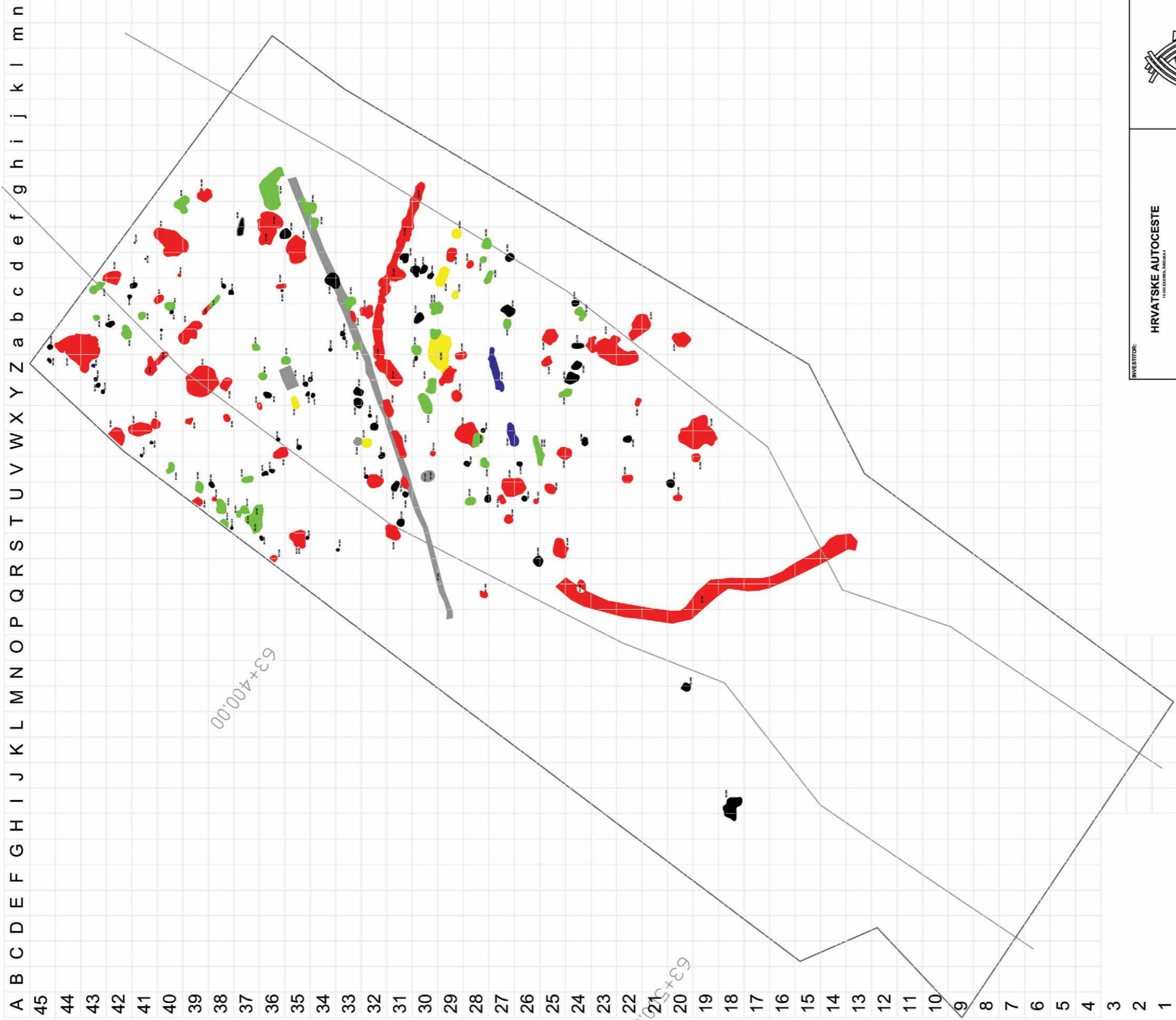


T. 10. 1-2: SJ 51; 3: SJ 154; 4: SJ 322; 5: SJ 5; 6-7: SJ 311; 8: SJ 184; 9: SJ 190; 10: SJ 203

Tabla 10 – Plate 10



T. 11. 1-2: SJ 51; 3: SJ 323; 4: SJ 229; 5: SJ 267




A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a b c d e f g h i j k l m n
 45
 44
 43
 42
 41
 40
 39
 38
 37
 36
 35
 34
 33
 32
 31
 30
 29
 28
 27
 26
 25
 24
 23
 22
 21
 20
 19
 18
 17
 16
 15
 14
 13
 12
 11
 10
 9
 8
 7
 6
 5
 4
 3
 2
 1

LEGENDA

STRATIGRAFSKE JEDINICE:

●	BRENOVLJENE	●	RECENNE
●	BEZ NALAZA	●	MUEJANE
●	PRETKOLESNE	●	ANTIČKE
—	GRANICA BEOGA	—	TRASA AUTOCESTE



 ARHEOLOŠKI INSTITUT REPUBLIKE HRVATSKE	INVESTITOR: HRVATSKE AUTOCESTE <small>15000 ZAGREB, HRVATSKA</small>
	NARUČITELJ: MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE <small>15000 ZAGREB, HRVATSKA</small>
	VRSTA PROJEKTA: ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE
SADRŽAJ: ZAVRŠNA SITUACIJA ARHEOLOŠKOG LOKALITETA Ivan Dvor - Šuma Gaj 2006.	
VODITELJ ISTRAŽIVANJA: Mr.Sc. Jacqueline Balen	DATUM: Lipanj/Srpanj 2006.
BRADA PLANA: Dipl. Arheolog Ana Solter	

TOMISLAV BILIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb
tbilic@amz.hr

JADRANSKA OGIGIJA I VUČEDOLSKI BOG METALURGIJE – DVA PRIMJERA HISTORIJSKOG (DIS)KONTINUITETA

UDK 291.215:903 (36/38:497.5)
Izvorni znanstveni rad

U Argonautici Apolonija Rođanina Kalipsin otok, koji se kod Homera naziva Ogigija, smješten je na Jadran. Antička tradicija Ogigiju čvrsto veže uza zapadna područja, što je koncept koji se može iščitati već iz Odiseje. Apolonijev prethodnik Kalimah smještio je Kalipsino obitavalište na otok Gaud kod Malte, nedaleko otoka Kossure (današnja Pantellaria). Ta je činjenica mogla imati za posljedicu Apolonijevo smještanje Kalipsinog otoka i susjednog otoka imena Keros na Jadran, to više što je postojalo određeno dupliciranje mito-geografskih lokacija na Sicilskom i Jadranskom moru. Etimologija bliskih geografskih lokacija – Vukovara, Vučedola, rijeke Vuke – odražava predslavensku toponimiju ovog područja. Ta se imena mogu povezati s rimskim bogom vatre i kovačkog umijeća Vulkanom, a ta činjenica možda odražava snažnu metaluršku tradiciju ovog područja koja potječe iz pretpovijesih razdoblja.

*Ključne riječi: Ogigija, Mljet, Malta, Pantellaria, Vučedol, Vukovar, Vulkan, Volcejske močvare
Key words: Ogygia, Mljet, Malta, Pantellaria, Vučedol, Vukovar, Vulcanus, Volcaian marshes*

UVOD

Antička tradicija ostavila je na području koje danas zauzima Republika Hrvatska neizbrisiv trag; s druge strane, naše područje, čini se, nije u nekoj većoj mjeri utjecalo na razvitak antičke civilizacije. No ono je u svakom slučaju bilo njezin dio, pa su određeni toponimi – prvenstveno oni jadranski – ušli u korpus antičke mitologije. U tom kontekstu osobito je zanimljivo djelo Apolonija Rođanina, jedina *Argonautika* (uz onu nazvanu »Orfička«), koja je u cjelovitom obliku preživjela do današnjeg dana i uz koju su sačuvane mitološki vrlo bitne sholije. U svojoj *Argonautici* Apolonije odabire tzv. zapadni put povratka Argonauta, koji je vodio od dunavskog ušća preko Balkana do Jadrana, pa uz Po/Eridan do Rajne i Rhone i dalje uz tirensku obalu Italije. Uplovivši u sjeverni Jadran zamišljenom spojnicom s Dunavom, Argonauti plove prema jugu došavši skoro do feačke Sherije – Kerkire/Krfa. Na svome putu prolaze uz nekoliko jadranskih otoka, a njihova plovidba kulminira spominjanjem Kalipsinog otoka. Ova Apolonijeva mito-geografska konstrukcija ostavila je traga i u današnjim raspravama, među onima koji pokušavaju lokalizirati mitološka kozmička

putovanja u duhu njihovih antičkih prethodnika. Na stranu s tim, zbrku oko Kalipsinog otoka nužno je raščistiti i na taj način pokušati objektivno analizirati ovaj »naš« doprinos antičkoj mitološkoj geografiji. Drugi primjer kojeg smo odlučili analizirati u ovom radu je etimologija triju podunavskih toponima – rijeke Vuke, grada Vukovara i poznatog prehistorijskog nalazišta Vučedola. Pokazuje se da su nazivi Vuke i Vukovara – sasvim izvjesno i Vučedola – stariji od slavenskog naseljavanja te da potječu barem iz antičkog razdoblja. Kako nas izvori koji spominju te toponime vraćaju u rano 1. st., zapravo na sam prag literarnih svjedočanstava o ovim krajevima, izvjesno je da njihovi nazivi potječu iz nekog starijeg razdoblja. Svjedočimo li ovdje kontinuitetu iz prehistorije nije moguće pouzdano ustvrditi, ali kontinuitet iz antike je nesumnjiv. Ako je prva pretpostavka točna, mitološki element ovdje se pokazuje kao odlučujući faktor u prenošenju tradicije preko golemih vremenskih prepreka.

1. DIO: JADRANSKA OGIGIJA

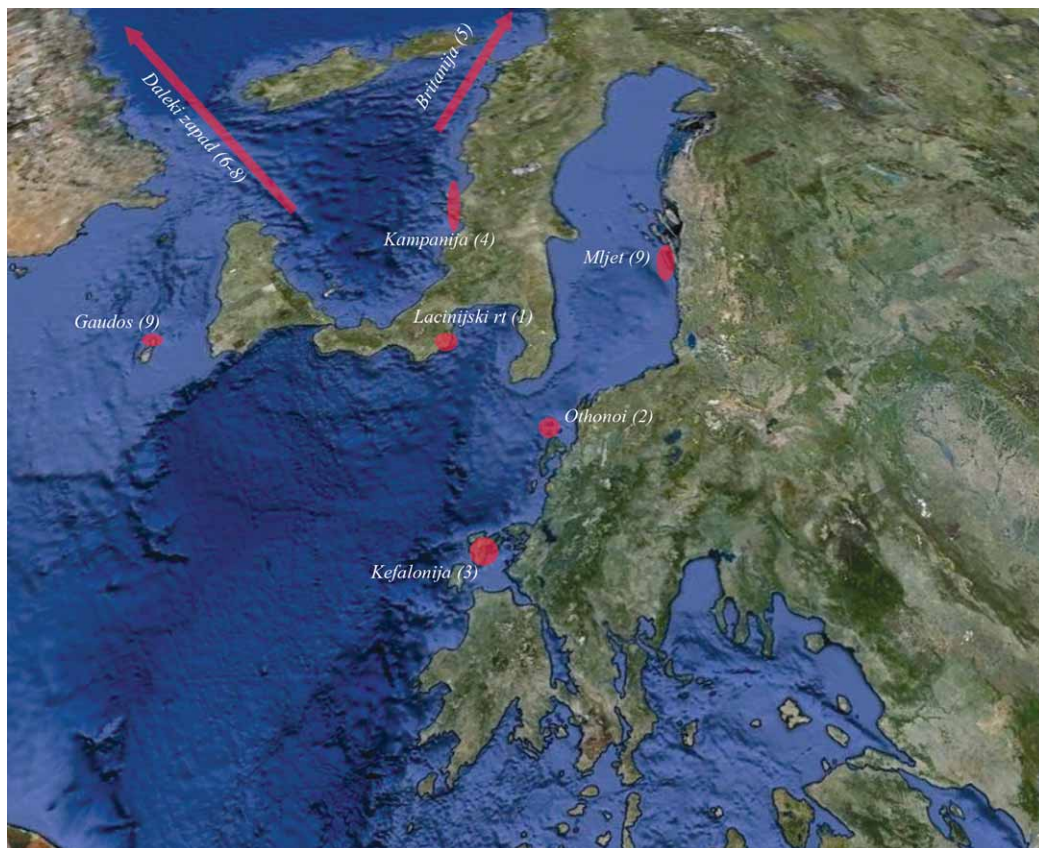
U četvrtoj knjizi *Argonautike* Apolonije Rođanin opisuje jedinstveni smještaj Kalipsine Ogigije, mitskog otoka poznatoga iz Homerove *Odiseje*, gdje je opisan kao »pupak mora« (*Od.* I.50–51). Prema njegovom izvještaju Argonauti su ploveći niz Jadran prošli pokraj otoka Nimfeje (Νυμφαία), na kojem je živjela Kalipso (A. R. IV.574–575; cf. Steph. Byz. s.v. Νυμφαία [MEINEKE 1849: 478], koji ovu informaciju prenosi iz Apolonija, WILLAMOWITZ 1884: 114, bilj. 2). Lokaciju poznaju i kasniji autori. Tako Cezar (*BC* III.26) spominje luku Nimfej nedaleko Lješa, dok Plinije (*HN* III.22.144; cf. II.96.209) tamo smješta rt Nimfej (KATIČIĆ 1995: 108), a poznajemo i Nimfej kod Apolonije (Str. VIII.5.8, XVI.2.43; Ampel. *Lib. Memor.* 8.1; Cass. Dio XLI.45.1–5; App. *BC* II.9.59; Ael. *VH* XIII.16).

Općenito je obitavalište ove nimfe čvrsto locirano na zapadu, a možemo ustvrditi da je ona u pravilu bila povezivana sa zapadnim dijelom svijeta, kako svojim obiteljskim vezama tako i svojom naravi. Istaknimo da je iz uputstava za plovidbu koje Kalipso daje Odiseju i same plovidbe (*Od.* V.270–281) razvidno da je junak plovio u smjeru istoka. Kalipso ga je uputila da drži Medvjeda (odnosi li se uputstvo na UMA ili UMi nebitno je za našu raspravu) sa svoje lijeve strane, na taj način ga upućujući na plovidbu upravo prema istoku. To je jedan od rijetkih egzaktnih podataka vezanih uz duljinu plovidbe te uz polazne i odredišne točke u čitavoj *Odiseji*. Sedamnaest je dana Odisej plovio od Ogigije do Sherije, što locira Kalipsin otok upravo toliko dana zapadno od zemlje Feačana. Kako se ona redovito poistovjećuje s Kerkirom/Krfom, možemo zaključiti da je Ogigija zamišljena 17 dana plovidbe na zapad od Krfa.

Promotrimo sada ukratko antičke lokalizacije Kalipsine Ogigije. Nju su tražili na različitim lokacijama, ali uvijek negdje na zapadu (vidi Sl.1):

- (1) Obala Brutija, nedaleko Lacinijskog rta (*HN* III.10.96; [Scyl.] *Peripl.* 13 [*GGM* i.22], cf. Iambl. *VP* 11.57);
- (2) Otoci Othonoi kod Kerkire (Procop. *Bell.* VIII.22.20–21, koji se ni sam ne čini uvjeren tom teorijom);
- (3) Kako su Kefalenjani smatrani potomcima Hermesa i Kalipso (Hes. fr. 150.30–31 MERKEL-BACH-WEST u P. Oxy. 1358 fr. 2 col. I), možemo pretpostaviti da je i Kefalonija smatrana Ogigijom, barem od strane autora ove pretpostavke (MEULI 1921: 61; WEST 1966: 435);
- (4) Obala Kampanije, pored jezera Averna i Lukrinskog jezera (Dio Cass. XLVIII.50.4);
- (5) Otok udaljen pet dana plovidbe na zapad od Britanije, »blizu mjesta ljetnog zalaska«, tj. zalaska sunca na ljetni solsticij (Plut. *De fac.* XXVI.941A, CD);

- (6) Strabon tvrdi da Kalipsinu Ogigiju, »pupak mora« (*Od.* I.50–51), Sheriju, zemlju Feačana, koji »žive daleko na bjesnjećem moru, najudaljeniji od sviju ljudi« (*Od.* VI.204–205), kao i »tok rijeke Oceana« (*Od.* XII.2) treba tražiti na Atlantskom oceanu: »Svi ovi događaji jasno se smještaju u mašti na Atlantski ocean« (Str. I.2.18; cf. III.4.4 s Krates fr. 75 BROGGIATO; cf. Krates fr. 31 METTE *ap.* Gell. *NA* XIV.6.3, također i fr. 37 BROGGIATO *ap.* Gemin. *Elem. Astron.* XVI.22 [MANITIUS str. 172.15–20]; Apolodor fr. 157 = Eratosth. IA3 *ap.* Str. I.2.37; vidi također Str. I.2.10, 31, 38, 40);
- (7) Zapad općenito (Σ HMPQ *Od.* I.85 [DINDORF 1855: i.25]);
- (8) Među (6) i (7) treba ubrojiti i Eustath. *Od.* I.51, i.17, koji povezuje Ogigiju s Platonovom Atlantidom, kao i s planinom Atlasom i Atlantikom, I.52, i.17–18;
- (9) U kontekstu Apolonijeve *Argonautike* nama je najzanimljivija lokalizacija koju donosi Kalimah, njegov prethodnik u Aleksandrijskoj biblioteci: on je povezuje s otokom Gaudom, današnjim Gozom, kod Malte (Callim. fr. 470 PFEIFFER = fr. 563a SCHNEIDER *ap.* Str. I.2.37, VII.3.6, fr. 470b PFEIFFER = 524 SCHNEIDER *ap.* Aristonik *ap.* Ammon. *De Adf. Voc. Diff.* 352.5 s.v. ὀλίγον). Kada na izidorskoj mapi iz Rima (8. st. ili ranije, Biblioteca



Sl. 1: Lokalizacije Ogigije u antici (© google.com; uredio T. Bilić- 2009).

Fig. 1: Localizations of Ogygia in Greek and Roman period (© google.com; adapted by T. Bilić 2009).

Apostolica Vaticana, MS Lat. 6018, ff. 63^v–64) nalazimo veliki otok imena *Calypsum* između Sicilije i Kartage (WILLIAMS 1997: 16, fig. 6), sigurni smo da je to posljedica poznavanja tradicije koja potiče od Kalimaha.¹

Možemo se zapitati nije li Kalimahov učenik Apolonije smjestio Kalipsin otok na Jadran, ne-daleko Melitê (Μελίτη), današnjeg Mljeta² i Kerosa (Κερωσσός)³ iz jednostavnog razloga što je Kalimah locirao Kalipsino obitavalište na Gaud, Pseudo Skilakov (111 [GGM i.89]) Γαῦλος, nedaleko Μελίτη (Malte) i *Cossure* ili *Cossyre*, Pseudo Skilakovog (111 [GGM i.89]) Κόσσυρος (današnja Pantellaria).⁴ Potpuno je nemoguće da je Homer zamišljao Ogigiju na Jadranu, iz razloga što bi to učinilo Kalipsine plovidbene instrukcije besmislenima, štoviše, one bi jednostavno bile netočne. Ako bi netko plovio od Lacinijskog rta prema Kerkiri, one bi, s druge strane, imale više smisla, iako ovaj kriterij manje-više izbacuje Gaud iz kruga »legitimnih« kandidata za Ogigiju. Štoviše, kao što smo vidjeli, Procop. *Bell.* VIII.22.20–21 locira otočje Ὀθωνοί nedaleko Kerkire (Krfra); upravo tamo otok toga imena smještaju Hesihije (*Lex.* o 164 s.v. Ὀθρωνός) i Plinije (*HN* IV.12.52; čitanja u rukopisima variraju: *Othronos*, *Otronos*, *Odronos*, *Othoronos*, *Athoronos*, *Thoronos*, *Toronos*, vidi MAYHOFF I.321.2). Čini se da je Likofron (*Alex.* 1034–1035) smatrao da je otok smješten na istoj lokaciji, osobito što ga povezuje s nedvojbeno jugoistočnojadranskim lokacijama (*Alex.* 1043 Amantija = Abantija, cf. Callim. fr. 259 Schneider *ap.* Steph. Byz. s.v. Ἀβαντίς [MEINEKE 1849: 4], Ἀμαντία [MEINEKE 1849: 82]; Steph. Byz. s.v. Ἀβαντίς [MEINEKE 1849: 3–4], Ἀμαντία [MEINEKE 1849: 82–83]; A. R. IV.1214; [Scyl.] 26 [GGM i.32–33]; Hesych. o 3430 s.v. Ἀμαντοί; Σ A. R. IV.1174–1175b [str. 308 WENDEL]; Paus. V.22.3, *Alex.* 1034 Ancintanijanci, *Alex.* 1046 Haonija). Ali u stihovima koji prethode (1027–1029) Likofron smješta Othrōnos kod Melitê, »oko koje sikanski val pritišće uz Pahin« (= Malta). Tzetz. (Σ) Lycoph. 1027 [II.318 SCHEER] objašnjava kako je ovdje na djelu zabuna između Melitê na Jadranu (koja se može povezati s »otokom Othrōnos između Epira i Italije«) te Melitê/Malte južno od Sicilije (cf. *paraph.* Lycoph. 1027 [i.88 SCHEER]). Hesych. o 164 s.v. Ὀθρωνός također donosi kako »neki tvrde da je [Othrōnos] otok južno od Sicilije« (cf. Steph. Byz. s.v. Ὀθρωνός [MEINEKE 1849: 484]). Procop. *Bell.* III.14.16 tvrdi kako Gaulos i Melitê »označavaju granicu između Jadranskog i Tirenskog mora«, što pokazuje da se i Maltu moglo smjestiti na Jadran.

1 S druge strane, Kalimah je mogao misliti i na otok Gaud (Klaud) kod Krete. Antimah fr. 142 Wyss *ap.* Σ HMPQ *Od.* I.85 [DINDORF 1855: i.24–25] čita Ὠγυλίην umjesto Ὠγυλίην, a Hes. fr. 70 RZACH (cf. fr. 204.60 M-W u P. Berol. 10560) *ap.* Σ HMPQ *Od.* I.85 [DINDORF 1855: i.25] smješta Ὀγυλίος kod Krete, dok drugi smještaju isti otok između Krete i Peloponeza (Steph. Byz. s.v. Ὠγυλος [MEINEKE 1849: 706]). To bi zaista mogao biti Gaud/Gaul, osobito ako čitamo Καυδοῦς umjesto καλοῦς ili καυλοῦς u Σ HP *Od.* I.85 (MERKELBACH – WEST 1967: 100; SCHMIDT u *PWRE* 2079.35–49 s.v. *Ogylos*; DINDORF 1855: I. 25). Eustath. Dion. Perieg. 823 [GGM II.362] spominje da se Kalipsin otok nazivao Μίλητος; ta informacija vjerojatno potječe iz Steph. Byz. s.v. Μίλητος [MEINEKE 1849: 453] te je vjerojatno pogreška za Μελίτη (WILAMOWITZ 1884: 139, 1927: 177 bilj. 1; VON GEISAU u *PWRE* 1799.50–55 s.v. *Kalypsous nēsos*). To bi smjestilo Kalipso na samu Maltu, a ne na Gozo, ali je i dalje samo modifikacija Kalimahove teze.

2 Μελίτη: A. R. IV.572, [Scyl.] 23 [GGM i.30], Ptol. *Geog.* II.16(17).14 NOBBE, Appian *Ill.* IV.16, Agathem. 23 [GGM ii.484]; *Melite*: *HN* III.26.152; *Malata*: Anon. Raven. V.24, str. 408.20 PINDER-PARTHEY; *Melta*: *Itin. Ant.* 520.2 PINDER-PARTHEY 1848: 255.

3 »Neidentificiran«, KATIČIĆ 1995: 108, koji dodaje da otok spominje i Arkadije, gramatičar iz 4. st., *De acc.* 78.4 [SCHMIDT 89.9]; cf. BÜRCHNER u *PWRE* 328.52 s.v. *Kerossos*.

4 Str. II.5.19, VI.2.11: Κόσσουρα, XVII.3.16: Κόρσουρα (cf. Cass. Dio u Zonar. VIII.14, ii.211–212 DINDORF), Κόσσουρος; Zon. VIII.14: Κόρσουρα; Plb. III.96.13: Κόσσουρος; App. *BC* I.11.96, V.11.97: Κόσσουρα; Pomp. Mel. II.7.120, Oros. V.21.11, 24.16, *Itin. Ant.* 517.6: *Cossura* (PINDER-PARTHEY 1848: 253); Sil. Ital. *Pun.* XIV.272, *HN* III.8.92, Mart. Cap. VI.648: *Cossyra*; Ov. *Fas.* III.567: *Cosyra*.

Tako imamo otoke Melitê, Kos(s)ura/-os i Gaudos/Ôgugia južno od Sicilije te otoke Melitê, Kerôssos i Numphaia/Ôgugia na Jadranu. Još nam samo preostaje dodati dva otoka imena Kerkura/Korkura (današnji Krf i Korčula) da bi zbrka bila potpuna.⁵ Uz otok Othrônos ili otoke Oth(r)ônoi, koji su također lokalizirani uz »obje« Melitê, dolazimo do jasnog zaključka o dupliciranju geografskih – ili mito-geografskih – lokacija na području Sicilskog (između Sicilije, Kalabrije i Apulije s jedne te Jonskih otoka, zapadnog Peloponeza i zapadne obale Krete s druge strane, vidi BILIĆ 2006: 16–17) i Jadranskog mora (Grci su oba poznavali kao Jonsko more i zaljev). Predaja o Mljetu kao lokaciji Odisejevog dugogodišnjeg zatočeništva, koja se nadovezuje na Eustatijeovu lokalizaciju Kalipsinog otoka na Μίλητος/Μελίτη, posljedica je upravo takvog dupliciranja. Slična je tome i – s nautičkog stajališta – potpuno besmislena lokalizacija Pavlovog brodoloma na jadransku Melitê (vidi BILIĆ 2009: 131–132 bilj. 15 i Fig. 1 na str. 117).⁶

2. DIO: VUČEDOLSKI BOG METALURGIJE

Etimologije Vukovara (tj. prefiksa *vuko-*, poradi toga što je *-var* mađarska riječ za »grad«), Vuke i Vučedola uobičajeno se izvode iz slavenske riječi »vuk«. Ali sličan naziv pojavljuje se na ovom području već u rimsko doba: Οὐολκαίοις ἔλεσι (Dio Cass. LV.32.3, »Volkejske močvare«), *paludem Hiulcam* ([Aurel. Vict.], *Epit.* 41.5, »Hiulkejska močvara«), *Pont. Vlcae* (*Tabula Peutingeriana*, V, A–B 1 DESJARDINS, »most preko Vlke«), *Vlca fluvius* (Enodije, *Panegyricus regi Theoderico*, VII.28, 206.31 VOGEL »rijeka Vlka«).⁷ Na taj je način izvjesno da imena ne potječu iz nekog slavenskog jezika. Predslavensko porijeklo imenâ Vuke i Vukovara naglašavali su već BRAŠNIĆ 1873: 11, V. KLAJČ 1880: i.166, BRUNŠMID 1902: 126 bilj. 1, te N. KLAJČ 1983: 66–69, koja navodi ranije autore (za ostalu literature vidi GRAČANIN 2006: 106 bilj. 30). U razdoblju nakon slavenskog naseljavanja već se sredinom 9. st. spominje *fluvium Valchau* u darovnici kralja Ludovika II knezu Pribini 846. godine (N. KLAJČ 1983: 19),⁸ grad ili tvrđava *Vlcou* sredinom 10. st. (*Gesta Hungarorum*, 43, N. KLAJČ 1983: 68, 146 bilj. 232), županija *Wolkow* 1220. godine u darovnici kralja Andrije II (N. KLAJČ 1983: 40, 143 bilj. 41, CD III.183), kao i brojne različite varijante tih imena tijekom srednjeg vijeka: za rijeku (Walkow 1231. godine, Wolko 1235. i 1323., Wlkou 1263., Wolkov, Wolkou, Wolkow 1300., Wolkou, Wlcha 1303., Wolkouize 1347.; CD III.346, 445, V.264, VII.382–383, VIII.69, IX.136, XI.370), grad ili tvrđavu (Valkow 1231. godine, Walkoy 1238., Walkow 1244. i 1263., Wlkou 1263., Wolko i Walco 1270., Wolco 1274., Wlko 1283., Wolk i Wolko 1291., Vlkou 1305., Wolkouar 1323.; CD III.346, IV.49, 227, V.264, 280, 537, 579, VI.66, 423, VII.56, 154, Codex andegavensis i.92), ili županiju (Wolkou i Wolcou 1221. godine, Walkow i Wolcayenses 1231., Volco 1239., Wlco 1240., 1269. i 1270., Wolcou 1246., Wolkow 1267., Wolko 1273., 1298. i 1310., Wolkow 1293. i 1322., Wlko 1311. i 1319., Wolkau i Wakow 1351., Wolkou 1376. i 1377., Walko 1378.; CD III.204, 220, 346, 348, IV.81, 120, 288, V.449–450,

5 Κόρκυρα: Str. II.5.20, VII.5.5; [Scymn.] 428 [GGM I.214]; Agathem. I.5 (= 23, [GGM II.484]); Ptol. *Geog.* II.17.14 NOBBE; Appian *Ill.* IV.16; Eustath. Dion. *Perieg.* 492 [GGM II.310]; *Corcyra: HN* III.26.152; Pomp. Mel. II.7.114; *Itin. marit.* 520; Diktys V.17; Κέρκυρα: A. R. IV.566, 571 i Σ A. R. IV.564–566 [str. 288 WENDEL]; [Scyl.] 23 [GGM i.30]; *Corcora: Anon. Raven.* V.24 [str. 407.16 PINDER-PARTHEY].

6 Osim ako netko ne smatra da su aleksandrijski brodovi zimovali na Mljetu te otamo plovili u proljeće do Siraquze (*Djela* 28:11–12)! To ne znači da obje lokalizacije

ne treba – zajedno s Korčulom kao rodnim mjestom Marka Pola na Kerkiri – potencirati u turističke svrhe. Važno je samo da znanost ne zaobilazi činjenice.

7 Prema Brašniću (1873: 11, 17 bilj. 45) u *Itinerarium Burdigalense* (*Hierosolymitanum*) 563.2 (vjerojatno pogreška za 563.1 WESSELING) trebalo bi čitati *mutatio Ulcoamne*, ali to čitanje ne nalazimo u izdanjima Pindera i Partheya (1848: 267), Toblera (1877: 8) te Geyera (1898: 9).

8 Tj. gotovo tri i pol stoljeća nakon što je Enodije spomenuo rijeku Vlku.

491, 537, VI.51, VII.258, 310, VIII.259, 279, 543, IX.50–51, XII.37, 56, XV.250, 255, XVII.89). Zanimljivo je da je osnova *volca* – u imenu rimskog boga vatre i kovačke vještine Volkana/Vulkana (*Volcanus/Vulcanus*) povezana s vedskim oblikom *ulká* »jureći, bačeni plamen« (RV 4.4.2, 10.68.4) i/ili *várcas* – »sjaj, bljesak« (WEST 2007: 268). Odgovarajući teonim pronađen je u imenu legendarnog osetskog kovača Kurd-Alä-Wärgona, a izvorni IE oblik *włkã pretpostavio je Meid (1957: 95–97; citiran u: WEST 2007: 268). Tako je metalurška slava »Vučedolaca« (DURMAN 1983; 1997; 2004) možda očuvana u različitim toponimima u regiji od eneolitika preko antike sve do srednjeg vijeka, otkud je nastavila svoj put – u lokalnom nazivlju – do modernog doba.

ZAKLJUČAK

Dva primjera historijskog (dis)kontinuiteta s područja koje danas zauzima Republika Hrvatska pokazuju nužnost temeljite analize prehistorijske i antičke tradicije naših prostora. Apolonijevo uključivanje jadranskih toponima u kozmičko putovanje Argonauta svjedoči o njihovom prisustvu unutar korpusa grčke mitološke geografije. Bilo da su podaci o Jadranu do Apolonija stigli preko Timeja ili nekog drugog autora, ostaje činjenica da ih je tek on uključio u korpus lokalizacija homerskih mito-geografskih podataka.⁹ To ne znači da je njegova interpretacija manje vrijedna od, primjerice, Kalimahove, ali čini se da je ona samo posljedica nedovoljnog poznavanja geografije središnjeg Mediterana. Duplikacija naziva geografskih lokacija na Sicilskom i Jadranskom moru vjerojatno je posljedica upravo tog nedovoljnog poznavanja geografije središnjeg Mediterana. S druge strane, prehistorijska manifestacija koju nazivamo Vučedolski kulturni kompleks (DIMITRIJEVIĆ 1979), svojom kompleksnom kulturom, religijom i mitologijom morala je ostaviti nekog traga među populacijama koje su ju naslijedile na istom prostoru; kako su nosioci Vučedolske kulture, kao i sve populacije koje su nastanjivale ovo područje nakon njih, govorili indoevropskim jezicima, kontinuitet u toponimiji – vrlo konzervativnom području – nije moguće sasvim odbaciti, osobito uzevši u obzir određene kultne manifestacije – prvenstveno antropomorfnu plastiku – koje se tijekom srednjeg brončanog doba pojavljuju u Podunavlju, a koje, čini se, barem djelomice potječu iz Vučedolske tradicije (LETICA 1973: 53, usporedi različitu interpretaciju u MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1982; za utjecaj Vučedolske antropomorfne plastike na brončanodobnu kultnu plastiku južnobalkanskog područja vidi MARAN 1998: II.329–330. cf. I.296–298, II.362). Tako je moguće da nazivi Vuka, Vukovar i Vučedol, zajedno s imenom srednjovjekovne županije, odražavaju tradiciju čiji se počeci vežu uz jednu eneolitičku kulturnu manifestaciju.

LITERATURA/BIBLIOGRAPHY

- BILIĆ, T. 2006 – Some northern constellations used for navigation in Antiquity. *VAMZ*, 3.s., 39/2006: 15–58.
- BILIĆ, T. 2009 – The Myth of Alpheus and Arethusa and Open-Sea Voyages on the Mediterranean – Stellar Navigation in Antiquity. *IJNA*, 38/2009: 116–132.
- BRAŠNIĆ, M. 1873 – Odlomci iz zemljopisa i narodopisa Hrvatske i Slavonije u 9. stoljeću. *Rad JAZU*, 16/1873: 7–18.

⁹ I ostale su jadranske lokalizacije plod zabuna, primjerice, Lotofazi (Hijerastamni, Bulini i Hyllini) u trogirskom zaleđu (Ps. Scylax 22 [GGM I.28]; cf. SUIĆ 1955: 136, 139–143) i Sherija u zaljevu povezanom s rijekom

Cetinom (Steph. Byz. s.v. Ἀρχιόλη [MEINEKE 1849: 24]), odnosno Alkinojev dvor na Jadranu u Istri (Hug. *Fab.* 23).

- BRUNŠMID, J. 1902 – Colonia Aurelia Cibalae. *VHAD*, n.s., 6/1902: 117–166.
- BÜRCHNER, L. 1921 – Kerossos. U: PAULY, A. – G. WISSOWA – W. KROLL – K. WITTE – K. MITTELHAUS – K. ZIEGLER (ur.), *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*. Stuttgart, 1894–1980: 328.52–58.
- CD – *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 18 svezaka. Ur. SMIČIKLAS, T. – E. LASZOWSKI – M. KOSTREŇČIĆ – S. GUNJAČA, D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ. Zagreb, 1904–1990.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979 – Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. U A. Benac (ur.), *PJZ*, III: *Eneolit*. Sarajevo, 1979: 267–341.
- DURMAN, A.
– 1983. Metalurgija vučedolskog kompleksa. Summary: Metallurgy of the Vučedol Culture complex. *OpA*, 8/1983: 1–87.
– 1997. Tin in Sotheastern Europe? Sažetak: Kositar u jugoistočnoj Europi? *OpA*, 21/1997: 1–87.
– 2004. *Vučedolski hromi bog: zašto svi metalurški bogovi šepaju? The lame God of Vučedol: why do all Gods of metallurgy limp?* Vukovar, 2004.
- VON GEISAU, H. 1919 – *Kalypsous nêsos*. U: PAULY, A. – G. WISSOWA – W. KROLL – K. WITTE – K. MITTELHAUS – K. ZIEGLER (ur.), *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*. Stuttgart, 1894–1980: 1799.33–55.
- GRAČANIN, H. 2006 – Goti i Južna Panonija. Summary: Goths and South Pannonia. *Scrinia Slavonica*, 6/2006: 83–126.
- KATIČIĆ, R. 1995 – *Illyricum mythologicum*. Zagreb, 1995.
- KLAIĆ, N. 1983 – *Crtime o Vukovaru u Srednjem Vijeku [Skizzen aus Vukovar im Mittelalter]*. Izdanje Gradskog muzeja Vukovar, 4. Vukovar, 1983.
- KLAIĆ, V. 1880 – *Zemljopis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, sv. 1. Zagreb, 1880.
- LETICA, Z. 1973 – *Antropomorfne figurine Bronzanog doba u Jugoslaviji*. Beograd, 1973.
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N. 1982 – O porijeklu srednjebročanodobne antropomorfne plastike u jugoslavenskom Podunavlju. Zusammenfassung: Über die Genesis der mittelbronzezeitlichen anthropomorphen Plastik im jugoslawischen Donauraum. *OpA*, 7/1982: 47–60.
- MAYHOFF, K. 1906 – *C. Plini Secundi Naturalis Historiae*, vol. 1. Leipzig, 1906.
- MARAN, J. 1998 – *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, 2 vols. Bonn, 1998.
- MEID, W. 1957 – Das Suffix *-no-* in Götternamen. *Beiträge zur Namenforschung*, 8/1957: 72–108, 113–26.
- MERKELBACH, R. – M.L. WEST, (ur.) 1967 – *Fragmenta Hesiodica*. Oxford, 1967.
- MEULI, K. 1921 – *Odyssee und Argonautika, untersuchungen zur griechischen Sagengeschichte und zum Epos*. Berlin, 1921.
- SCHMIDT, J. 1937 – *Ogylos*. U: PAULY, A. – G. WISSOWA – W. KROLL – K. WITTE – K. MITTELHAUS – K. ZIEGLER (ur.), *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*. Stuttgart, 1894–1980: 2078.64–2080.39.
- SUIĆ, M. 1955 – Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovom Periplusu. *Rad JAZU*, 306/1955: 121–185.

WEST, M.L. 1966 – *Hesiod: Theogony*. Oxford, 1966.

WEST, M.L. 2007 – *Indo-European poetry and myth*. Oxford, 2007.

WILLAMOWITZ-MOELLENDORFF, U. VON – A. KIESSLING 1884 – *Homerische Untersuchungen* (Philologische Untersuchungen 7). Berlin, 1884.

WILLIAMS, J. 1997 – Isidore, Orosius and the Beatus Map. *Imago Mundi*, 49/1997: 7–32.

ADRIATIC OGYGIA AND VUČEDOLIAN GOD OF METALLURGY – TWO EXAMPLES OF HISTORICAL (DIS)CONTINUITY

INTRODUCTION

Classical tradition left a considerable impact on the territory of the modern Republic of Croatia; this territory, on the other hand, did not, as it seems, make a comparable impact on the development of Classical civilization. Yet it certainly formed a part of that civilization; consequently, certain toponyms – in the first place Adriatic ones – entered the corpus of Classical mythology. The *Argonautica* of Apollonius of Rhodes – the sole *Argonautica*, other than the so-called Orphic one, preserved in its entirety, together with important mythological Scholia – is especially interesting in this context. Here Apollonius selected the so-called western return voyage for the Argonauts, which led from the mouth of the Danube through the Balkans and Adriatic up the Po/Eridanus to the Rhine and Rhone, and further down the Tyrrhenian shore of Italy. Entering the northern Adriatic through an imaginary connection with the Danube the Argonauts sailed south arriving almost as far as the Phaeacean Scheria – Kerkyra/Corfu. Their voyage led them by several Adriatic islands, culminating with the island of Calypso. This Apollonius' mytho-geographic construction has left a considerable trace in modern discussions, especially among those trying to find »earthly« locations for mythological cosmic voyages, following their Classical predecessors. Notwithstanding these controversies, this confusion concerning the island of Calypso should be cleared out and »our« contribution to Classical mythological geography should be analyzed objectively. Our second example in this paper concerns the etymologies of three Danubian toponyms – the river Vuka, the city and county of Vukovar, and the celebrated prehistoric site of Vučedol. We conclude that the names of the river and the city – almost certainly also of the site – are certainly earlier than the Slavic migration, and originated at least in the Classical period. Since the literary sources that mention these toponyms take us back to the early 1st century AD, that is, in the earliest period of the history of this region as witnessed by Classical authors, it is clear that they originated in an even earlier period. It is not possible to determine whether this is an example of continuity from Prehistory, but the continuity from the Classical period is more than evident. If the former is true than the mythological element – once again – appears to be a determinative factor in the transfer of tradition over vast obstacles offered by time.

PART 1: ADRIATIC OGYGIA

In the fourth book of his *Argonautica* Apollonius of Rhodes described what seems to be a unique localization of Calypso's island Ogygia, the mythical island described in the *Odyssey* as the »navel of the sea« (*Od.* I.50–51). According to his report the Argonauts, sailing down the Adriatic, passed by the island Nymphaea (Νυμφαία), where Calypso lived (*A. R.* IV.574–575; cf.

Steph. Byz. s.v. Νυμφαία [MEINEKE 1849: 478], who derives this information from Apollonius, WILLAMOWITZ 1884: 114, n. 2). This location was not unknown to later authors. Thus Caesar (*BC* III.26) mentioned a harbour Nymphaeum not far from Lissos, while Pliny (*HN* III.22.144, cf. II.96.209) placed there a cape of the same name (KATIČIĆ 1995: 108); we also hear of a Nymphaeum near Apollonia (Str. VIII.5.8, XVI.2.43; Ampel. *Lib. Memor.* 8.1; Cass. Dio XLI.45.1–5; App. *BC* II.9.59; Ael. *VH* XIII.16).

The abode of this nymph is of a firm western provenance, and she was as a rule associated with the western part of the world, both through her family background and through her very nature. We can emphasize that the sailing directions given by Calypso to Odysseus and the ensuing voyage (*Od.* V.270–281) suggest the hero actually sailed to the east. Calypso told him to keep the Bear (whether *Ursa Major* or *Minor* is irrelevant for our discussion) on his left, thus instructing him to sail in an easterly direction. This is one of the rare precise pieces of information concerning both the length of the voyage and the starting and ending points in the whole *Odyssey*. For seventeen days Odysseus sailed from Ogygia to Scheria, which places Calypso's island that many days' west of the land of the Phaeacians. Since the latter was regularly identified with Kerkyra/Corfu, we can deduce that Homer imagined Ogygia located 17 days to the west of Corfu.

Let us briefly analyze classical localizations of Calypso's Ogygia. It was to be found in various places, but always somewhere in the West (see Fig. 1):

- (1) The coast of Bruttium, near the Lacinian promontory (*HN* III.10.96; [Scyl.] *Peripl.* 13 [*GGM* i.22], cf. Iambl. *VP* 11.57);
- (2) The Othonoi Islands near Kerkyra (Procop. *Bell.* VIII.22.20–21, himself unconvinced by this theory);
- (3) Since the Kephallenians were treated as the descendants of Hermes and Calypso (Hes. fr. 150.30–31 MERKELBACH-WEST in P. Oxy. 1358 fr. 2 col. i), we can presume that Kephallenia was considered as Calypso's Ogygia by the author of this conjecture (MEULI 1921: 61; WEST 1966: 435);
- (4) The Campanian shore, next to the Lake Avernus and the Lucrine Lake (Dio Cass. XLVIII.50.4);
- (5) An island located five days sail westward from Britain, »near the place of the summer sunset«, that is, the sunset on the summer solstice (Plut. *De fac.* XXVI.941A, CD);
- (6) Strabo claimed how Calypso's Ogygia, »the navel of the sea« (*Od.* I.50–51), Scheria of the Phaeacians, who »far off dwell in the surging sea, the furthestmost of men« (*Od.* VI.204–205), and the »stream of the river Oceanus« (*Od.* XII.2) are to be looked for in the Atlantic Ocean: »Now all these incidents are clearly indicated as being placed in fancy in the Atlantic Ocean« (Str. I.2.18; cf. III.4.4 with Krates fr. 75 BROGGIATO; cf. Krates fr. 31 METTE *ap.* Gell. *NA* XIV.6.3, and also fr. 37 BROGGIATO *ap.* Gemin. *Elem. Astron.* XVI.22 [MANITIUS p. 172.15–20]; Apollodoros fr. 157 = Eratosth. *IA3 ap.* Str. I.2.37; see also Str. I.2.10, 31, 38, 40);
- (7) The West in general (Σ HMPQ *Od.* I.85 [DINDORF 1855: i.25]);
- (8) One should place with (6) and (7) Eustath. *Od.* I.51, i.17, who associated Ogygia with Plato's Atlantis and with the mountain Atlas and the Atlantic, I.52, i.17–18;
- (9) In the context of Apollonius' *Argonautica* the most interesting localization is certainly that of Callimachus, his predecessor in the Bibliotheca Alexandrina; he associated Ogygia with the island of Gaudos, modern Gozo, next to Malta (Callim. fr. 470 PFEIFFER = fr. 563a SCHNE-

IDER *ap.* Str. I.2.37, VII.3.6, fr. 470b PFEIFFER = 524 Schneider *ap.* Aristonikos *ap.* Ammon. *De Adf. Voc. Diff.* 352.5 s.v. ὀλίγον). When we find a large island named *Calypsum* between Sicily and Carthage on an Isidorean map from Rome (8th c. or earlier, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Lat. 6018, ff. 63^v–64, WILLIAMS 1997: 16, fig. 6), we can be certain that its author followed the Callimachean tradition.¹⁰

One wonders did Callimachus' pupil Apollonius place the island of Calypso in the Adriatic, next to Melitê (Μελίτη), modern Mljet¹¹ and Kerôssos (Κερωσσός)¹² simply because Callimachus located the abode of Calypso in Gaudos, Pseudo Scylax's (111 [GGM i.89]) Γαῦλος, near Μελίτη (Malta) and *Cossura* or *Cossyra*, Pseudo Scylax's (111 [GGM i.89]) Κόσουρος (modern Pantellaria).¹³ It is utterly impossible that Homer imagined Ogygia in the Adriatic, because that would make Calypso's navigational instructions pointless, moreover, they would simply be incorrect. If one sailed from the Lacinian promontory towards Korkyra/Corfu, this would, on the other hand, make more sense, although this criterion more or less also rules out Gaudos as a »legitimate« candidate for Ogygia. Moreover, we have seen how Procop. *Bell.* VIII.22.20–21 located the Ὀθρονί Islands near Kerkyra (Corfu); that is, exactly where the island of that name was placed by Hesychius (*Lex.* ο 164 s.v. Ὀθρωνός) and Pliny (*HN* IV.12.52; the readings of the codices are *Othronos*, *Otronos*, *Odronos*, *Othoronos*, *Athoronos*, *Thoronos*, *Toronos*, see MAYHOFF i.321.2). From *Alex.* 1034–1035 it would seem that Lycophron imagined the island placed in the same location, especially because he associated it with some undoubtedly southeastern Adriatic localities (*Alex.* 1043 Amantia = Abantia, cf. Callim. fr. 259 Schneider *ap.* Steph. Byz. s.v. Ἄβαντίς [MEINEKE 1849: 4], Ἄμαντία [MEINEKE 1849: 82]; Steph. Byz. s.v. Ἄβαντίς [MEINEKE 1849: 3–4], Ἄμαντία [MEINEKE 1849: 82–83]; A. R. IV.1214; [Scyl.] 26 [GGM i.32–33]; Hesych. α 3430 s.v. Ἄμαντοι; Σ A. R. IV.1174–1175b [p. 308 WENDEL]; Paus. V.22.3, *Alex.* 1034 Antintanians, *Alex.* 1046 Chaonia). Yet in the preceding verses (1027–1029) Lycophron locates Othrônos near Melitê, »round which the Sikanian wave laps beside Pachynus« (= Malta). Tzetz. (Σ) Lycoph. 1027 [ii.318 SCHEER] explained this as confusion between the Melitê in the Adriatic (which could be associated with the »Island Othrônos between Epirus and Italy«) and Melitê/Malta south of Sicily (cf. paraph. Lycoph. 1027 [i.88 SCHEER]). Hesych. ο 164 s.v. Ὀθρωνός also mentioned that »according to some [Othrônos is] an island to the south of Sicily« (cf. Steph. Byz. s.v. Ὀθρωνός [MEINEKE 1849: 484]). Procop. *Bell.* III.14.16 claimed how Gaulos and Melitê »mark the boun-

10 On the other hand, Callimachus might have had in mind the island Gaudos (Klaudios) near Crete. Antimachos fr. 142 WYSS *ap.* Σ HMPQ *Od.* I.85 [DINDORF 1855: i.24–25] reads Ὠγυλίην instead of Ὠγυγίην and Hes. fr. 70 RZACH (cf. fr. 204.60 M-W in P. Berol. 10560) *ap.* Σ HMPQ *Od.* I.85 [DINDORF 1855: i.25] placed Ὀγυλίος near Crete, while others place it between Crete and the Peloponnese (Steph. Byz. s.v. Ὠγυλος [MEINEKE 1849: 706]). This could well be Gaudos/Gaulos, especially if we read Καυδοῦς instead of καλοῦς or καυλοῦς in Σ HP *Od.* I.85 (MERKELBACH – WEST 1967: 100; SCHMIDT in *PWRE* 2079.35–49 s.v. *Ogylos*; DINDORF 1855: i. 25). Eustath. Dion. Perieg. 823 [GGM ii.362] mentioned that the Island of Calypso was called Μίλητος; this information probably comes from Steph. Byz. s.v. Μίλητος [MEINEKE 1849: 453], and is probably a mistake for Μελίτη (WILLAMOWITZ 1884: 139, 1927: 177 n. 1; VON GEISAU in *PWRE* 1799.50–55 s.v. *Kalypsous nēsos*). This would place it on Malta itself, rather than Gozo, but is still only a modification of Callimachus' thesis.

11 Μελίτη: A. R. IV.572, [Scyl.] 23 [GGM i.30], Ptol. *Geog.* II.16(17).14 NOBBE, Appian *Ill.* IV.16, Agathem. 23 [GGM ii.484]; *Melite*: *HN* III.26.152; *Malata*: Anon. Raven. V.24, p. 408.20 PINDER-PARTHEY; *Melta*: *Itin. Ant.* 520.2 PINDER-PARTHEY 1848: 255.

12 »Unidentified«, KATIČIĆ 1995: 108, who also reports that the island was mentioned by a 4th c. grammarian Arkadios *De acc.* 78.4 [SCHMIDT 89.9]; cf. BÜRCHNER in *PWRE* 328.52 s.v. *Kerossos*).

13 Str. II.5.19, VI.2.11: Κόσουρα, XVII.3.16: Κόρσουρα (cf. Cass. Dio in Zonar. VIII.14, ii.211–212 DINDORF), Κόσουρος; Zon. VIII.14: Κόρσουρα; Plb. III.96.13: Κόσουρος; App. *BC* I.11.96, V.11.97: Κόσουρα; Pomp. Mel. II.7.120, Oros. V.21.11, 24.16, *Itin. Ant.* 517.6: *Cossura* (PINDER-PARTHEY 1848: 253); Sil. Ital. *Pun.* XIV.272, *HN* III.8.92, Mart. Cap. VI.648: *Cossyra*; Ov. *Fas.* III.567: *Cosyra*.

dary between the Adriatic and Tyrrhenian Seas«, which shows that someone might have imagined Malta to lie in the Adriatic.

Thus we have Melitê, Kos(s)ura/-os, and Gaudos/Ôgugia south of Sicily, and Melitê, Kerôssos, and Numphaia/Ôgugia in the Adriatic. One might add two islands with the name Kerkura/Korkura (modern Korfu and Korčula) to make the confusion complete.¹⁴ Along with the island of Othronos or the Oth(r)onoi Islands, both likewise localized by »both« Melitês, we arrive at a clear conclusion concerning the duplication of geographic – or, rather, mytho-geographic – locations on the Sicilian (between Sicily, Calabria, and Apulia on the one and the Ionian Islands, western Peloponnesus, and the western coast of Crete on the other side, see BILIĆ 2006: 16–17) and Adriatic Seas (to the Greeks both were known as the Ionian Sea and Gulf). The tradition that holds Mljet as the location of Odysseus' long captivity, appending to Eustahius' localization of Calypso's island on the Μίλητος/Μελίτη, is precisely a consequence of this duplication. Not unlike it is a completely meaningless – from the nautical point of view – localization of St Paul's shipwreck on the Adriatic Melitê (see BILIĆ 2009: 131–132 n. 15 and Fig. 1 on p. 117).¹⁵

PART 2: VUČEDOLIAN GOD OF METALLURGY

The etymologies of »Vukovar« (that is, *vuko-*, since *-var* is a Hungarian word for »town«), (river) »Vuka«, and »Vučedol« are usually derived from the Slavic word for wolf, »vuk«. But a similar name was already attested in the Roman period: Οὐολκαίοις ἔλασι (Dio Cass. LV.32.3, »Volcaian marshes«), *paludem Hiulcam* ([Aurel. Vict.] *Epit.* 41.5, »Hiulcan marsh«), *Pont. Vlcae* (*Tabula Peutingeriana*, V, A–B 1 DESJARDINS, »bridge over the Ulca«), *Vlca fluvius* (Ennodius, *Panegyricus regi Theoderico* VII.28, 206.31 VOGEL »river Ulca«).¹⁶ Therefore, it could not be derived from some Slavic language. The pre-Slavic origin of the name of both Vuka and Vukovar was already emphasized by BRAŠNIĆ 1873: 11, V. KLAIĆ 1880: i.166, BRUNŠMID 1902: 126 n. 1, and N. KLAIĆ 1983: 66–69, who cites earlier authorities (for other literature see GRAČANIN 2006: 106 n. 30). In the Slavic period, we hear of *fluvium Valchau* already in the mid-9th century (donation of King Ludovic II to Count Pribina in 846, N. KLAIĆ 1983: 19),¹⁷ the town or fortress *Vlcou* in the mid-10th century (*Gesta Hungarorum*, 43, N. KLAIĆ 1983: 68, 146 n. 232), the county of *Wolkow* in 1220 (donation of King Andrew II, N. KLAIĆ 1983: 40, 143 n. 41, CD iii.183), and numerous different variants of these names during the Middle Ages: for the river (Walkow in 1231, Wolko in 1235 and 1323, Wlkou in 1263, Wolkov, Wolkou, Wolkow in 1300, Wolkou, Wlcha in 1303, Wolkouize in 1347; CD iii.346, 445, v.264, vii.382–383, viii.69, ix.136, xi.370), town or fortress (Valkow in 1231, Walkoy in 1238, Walkow in 1244 and 1263, Wlkou in 1263, Wolko and Walco in 1270, Wolco in 1274, Wlko in 1283, Wolk and Wolko in 1291, Vlkou in 1305, Wolkouar

14 Κόρκυρα: Str. II.5.20, VII.5.5; [Scymn.] 428 [GGM i.214]; Agathem. I.5 (= 23, [GGM ii.484]); Ptol. *Geog.* II.17.14 NOBBE; Appian *Ill.* IV.16; Eustath. *Dion. Perieg.* 492 [GGM ii.310]; *Corcyra: HN* III.26.152; Pomp. Mel. II.7.114; *Itin. marit.* 520; *Diktys* V.17; Κέρκυρα: A. R. IV.566, 571 with Σ A. R. IV.564–566 [p. 288 WENDEL]; [Scyl.] 23 [GGM i.30]; *Corcora: Anon. Raven.* V.24 [p. 407.16 PINDER-PARTHEY].

15 Unless anyone believed that Alexandrian ships wintered on Mljet and thence sailed to Syracuse in spring (*Acts* 28:11–12)! Which does not mean that both localizations – together with Korčula as Marco Polo's birthplace on the

Adriatic Kerkyra – should not be emphasized for tourist purposes. But it is important that scholars do not circumvent the facts.

16 According to BRAŠNIĆ 1873: 11, 17 n. 45 one should read *mutatio Ulcoamne* in the *Itinerarium Burdigalense (Hierosolymitanum)* 563.2 (perhaps a mistake for 563.1 WESSELING), but this is not the reading we find in Pinder-Parthey (1848: 267), Tobler (1877: 8), or Geyer edition (1898: 9).

17 That is, almost three and a half centuries after Ennodius mentioned river Ulca.

in 1323; CD iii.346, iv.49, 227, v.264, 280, 537, 579, vi.66, 423, vii.56, 154, Codex andegavensis i.92), or county (Wolkou and Wolcou in 1221, Walkow and Wolcoyenses in 1231, Volco in 1239, Wlco in 1240, 1269, and 1270, Wolcou in 1246, Wolkov in 1267, Wolko in 1273, 1298, and 1310, Wolkow in 1293 and 1322, Wlko in 1311 and 1319, Wolkau and Wakow in 1351, Wolkou in 1376 and 1377, Walko in 1378; CD iii.204, 220, 346, 348, iv.81, 120, 288, v.449–450, 491, 537, vi.51, vii.258, 310, viii.259, 279, 543, ix.50–51, xii.37, 56, xv.250, 255, xvii.89). It is interesting that *volca-* in the name of the Roman fire and smith-god Volcanus/Vulcanus is related to Vedic *ulká* »darting flame« (RV 4.4.2, 10.68.4) and/or *várcas-* »brilliance, glare« (WEST 2007: 268). A matching theonym was found in the Ossetic legendary smith Kurd-Alä-Wärgon, and an original Indo-European form *włkā was postulated by MEID 1957: 95–97 (cited in WEST 2007: 268). Thus the »Vučedolian« metallurgical fame (DURMAN 1983, 1997, 2004) could have been preserved in various toponyms in the region from the Copper Age through Classical Antiquity to the Middle Ages, from which it was passed on to the modern period.

CONCLUSION

Two examples of historical dis(continuity) from the territory now occupied by the Republic of Croatia show the necessity for a detailed analysis of both Prehistoric and Classical tradition pertaining to this territory. Apollonius' inclusion of certain Adriatic toponyms in the itinerary of the cosmic voyage of the Argonauts testifies to their presence in the corpus of Greek mythological geography. Whether the information on the Adriatic arrived to Apollonius through Timaeus or some other author, the fact remains that it was precisely him who included them into a corpus of localizations of Homeric mytho-geographical data.¹⁸ This does not mean that his interpretation is any less valid than that of, for example, Callimachus, but it does seem it is only a consequence of an incomplete knowledge of the geography of the Central Mediterranean. Duplication of geographical locations on the Sicilian and Adriatic Seas probably derives from this incomplete knowledge. On the other hand, the prehistoric manifestation we are accustomed to call the Vučedol cultural complex (DIMITRIJEVIĆ 1979), with its complex culture, religion, and mythology must have left some trace among the populations that inherited it in the same territory; since both the Vučedolians and every subsequent population in the region spoke an Indo-European language, the continuity in toponymy, which is indeed a very conservative discipline, is not to be completely discarded, especially taking into account certain cultic manifestations – in the first place the anthropomorphic plastic – that appeared in the Danubian region during the Middle Bronze Age, which, as it seems, at least partially derives from the Vučedolian culture (LETICA 1973: 53; compare a different interpretation in MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1982; for the influence of Vučedolian anthropomorphic plastic on the Bronze Age cultic plastic of the southern Balkan area see MARAN 1998: ii.329–330. cf. i.296–298, ii.362). Thus it is possible that the names of Vuka, Vukovar, and Vučedol, together with the name of the mediaeval county, reflect a tradition whose origins derive from an Eneolithic cultural manifestation.

Rukopis primljen: 1.XI.2009.
Rukopis prihvaćen: 15.XI.2009.

18 Other Adriatic localizations also resulted from misconceptions: Lotophagoi (Hierastamnai, Boulinoi and Hyllinoi) in the hinterland of Trogir (Ps. Scylax 22 [GGM i.28]; cf. SUIĆ 1955: 136, 139–143), Scheria in a gulf

associated with the Cetina river (Steph. Byz. s.v. Ἀρχιτάλη [MEINEKE 1849: 24]), and the court of Alcinoos in the Adriatic in Histria (Hyg. *Fab.* 23).

ANDREJA KUDELIC

*Institut za arheologiju
HR – 10000 Zagreb
Ulica grada Vukovara 68
akudelic@iarh.hr*

RANOBRONČANODOBNI KERAMIČKI NALAZI S LOKALITETA IVANOVCI GORJANSKI – PALANKA

**UDK 903.1»636/637«(497.5)
Izvorni znanstveni rad**

U radu je obrađen keramički materijal iz razdoblja ranog brončanog doba, pronađen prilikom zaštitnih iskopavanja na lokalitetu Ivanovci Gorjanski – Palanka pored Đakova. Nalazi pripadaju naselju kulture Vinkovci-Somogyvár. Uz tipološku obradu keramike u radu je predstavljeno i pregled naselja s početka ranog brončanog doba.

UVOD

U proljeće 2007. godine provedena su zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Ivanovci Gorjanski – Palanka (karta 1/7). Istražen je dio trase autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaj, površine 28 000 m². Otkriveno je jednoslojno nalazište, bez kulturnog sloja s tragovima jednostavnih ukopanih objekata.¹

Lokalitet se nalazi sjeverno od Đakova, na blago povišenom položaju, zapadno od sela Ivanovci Gorjanski. O vrlo pogodnom prostoru za naseljavanje svjedoče i nalazi koji datiraju od ranog brončanog doba, pa sve do kasnog srednjeg vijeka (BALEN 2007a: 2–12). Na istraženoj površini, osim rubnog dijela naselja iz druge polovine 2. St. Pr. Kr. (DRNIĆ 2007: 167), nalaze se ostaci naselja iz perioda ranog i kasnog brončanog doba.

Naselje ranog brončanog doba definirano je na temelju dva ukopana objekta, a keramički materijal pripada kulturi Vinkovci – Somogyvár. Kulturni sloj nije se očuvao, što je posljedica dugotrajne poljoprivredne obrade, a ostali su nam jedino ostaci ukopanih objekata. Nalaze čine ulomci keramičkih posuda kao dio zapune dviju jama. Keramički materijal ukazuje na tri osnovne podjele prema fakturi: keramika fine fature, prijelazna i gruba keramika. Keramika fine fature uglavnom je smeđe, sive i tamnosive boje, dobro je pečena i nalazimo je u tipovima zdjela i vrčeva. Površina je uglačana, ali ne i sjajna, a u sastavu se često nalazi sitan pijesak. Prijelazna i gruba keramika dolazi u svim nijansama od sive do oker i mrljaste, a uglavnom je riječ o tipovima lonaca i posudama za zali-

¹ Zahvalila bih Jacqueline Balen na ustupljenom materijalu i dokumentaciji te Miljenki Galić na izradi crteža.

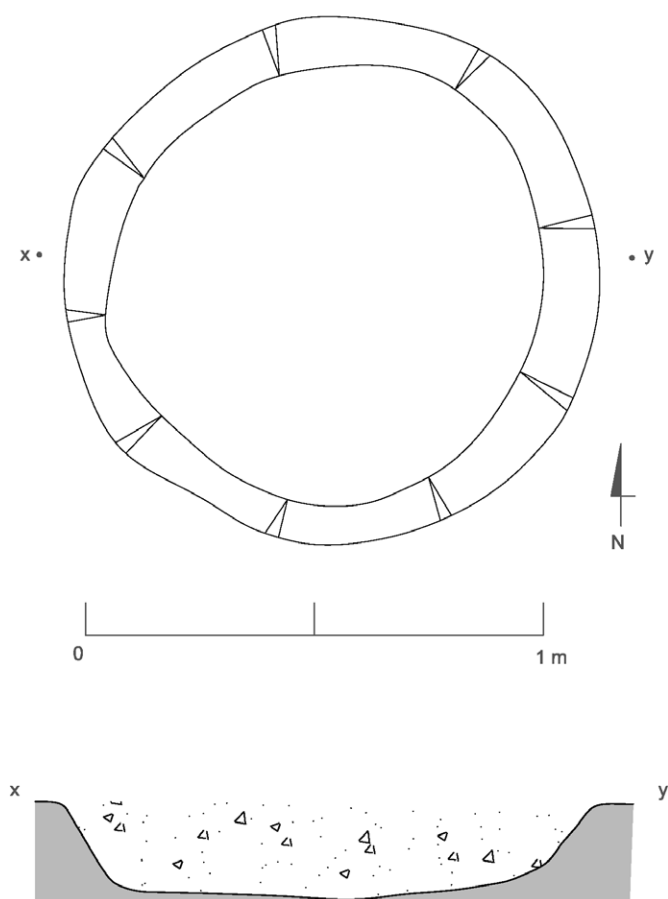
he. Donji dio posude često je premazan barbotinom, dok je gornji dio uglačan. Na temelju tipologije keramičkih posuda s lokaliteta Borzonce u južnoj Mađarskoj, M. Bondar (1995: Fig. 12–18) je izradila tipološke tabele koje čine osnovu pri obradi materijala s lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka.

OBJEKT 1 (JAMA ZA OTPATKE) (SJ 120/121)

Slika 1. SJ 120/121

Jama kružnog tlocrta (SJ 120/121), promjera je 1,30 m, dubine 30 cm i ukopana je u zdravicu. U zapuni su pronađene kosti, vjerojatno životinjske, ostaci ugljena te 53 ulomka keramičkih posuda. Ova se jama najvjerojatnije koristila kao jama za otpatke (slika 1). Keramički materijal imao je prilično istrošene rubove, a spojiti se moglo tek nekoliko ulomaka. Većina je ulomaka fine i prije-

Ivanovci Gorjanski - Palanka 2007
SJ 121



Slika 1 – Figure 1

lazne fature, tamnosive površine, a čine središnje dijelove posuda. Nekoliko je fragmenata oker boje i grube fature. Mogle su se izdvojiti dvije posude:

1. Duboka zdjela S profiliranog tijela s dvije male tunelaste ručke koje izlaze iz oboda te završavaju na ramenu posude (T. 2/2). Posudu čini više ulomaka keramike, a zdjela je mogla imati i četiri ručice. Faktura je prijelazna, dobro pečena, a površina i presjek su tamnosive boje. Prosječna debljina stijenke je od 0,4 do 0,6 cm, a raspon promjera ruba iznosi od 22 do 24 cm. Ovakav tip zdjela nalazimo na gotovo svim lokalitetima vinkovačke kulture. Zdjele su uglavnom rađene od dobro pročišćene gline, ponekad grubljeg donjeg dijela, koji je često premazan barbotinom. Zdjela pripada tipu T/5 (prema: BONDAR 1995: Fig. 17).

2. Ulomak S profilirane zdjele zadebljanog oboda (T. 3/4). Promjer ruba iznosi 18 cm, dok je prosječna debljina stijenke 0,5 cm. Keramika je fine fature, uglačana, tamnosive do crne boje površine i unutarnjih stijenki. Ovakav tip zdjele najvjerojatnije nije imao ručke i mogao bi pripadati tipu T/2 (prema: BONDAR 1995: Fig 17).

Ulomak posude čini dio dna i stijenka prijelazne fature. Vanjska površina je glatka, oker boje, dok je unutarnja površina siva, poput presjeka (T. 3/5). Promjer dna iznosi 10 cm i nije moguće odrediti kojem bi tipu posude pripadalo. Dio veće posude čini i središnji ulomak na čijoj se površini nalazi uzorak vodoravnih rebara izveden premazom svježe gline (barbotinom). Površina je sivo-smeđe boje s primjesama sitnog pijeska, a prosječna debljina stijenke iznosi od 0,6 do 0,8 cm. Zbog velike fragmentiranosti, oblik posude ne može se odrediti. Ostali ulomci predstavljaju središnje dijelove posuda uglavnom prijelazne fature, bez ukrasa, sive do tamnosive i oker površine.

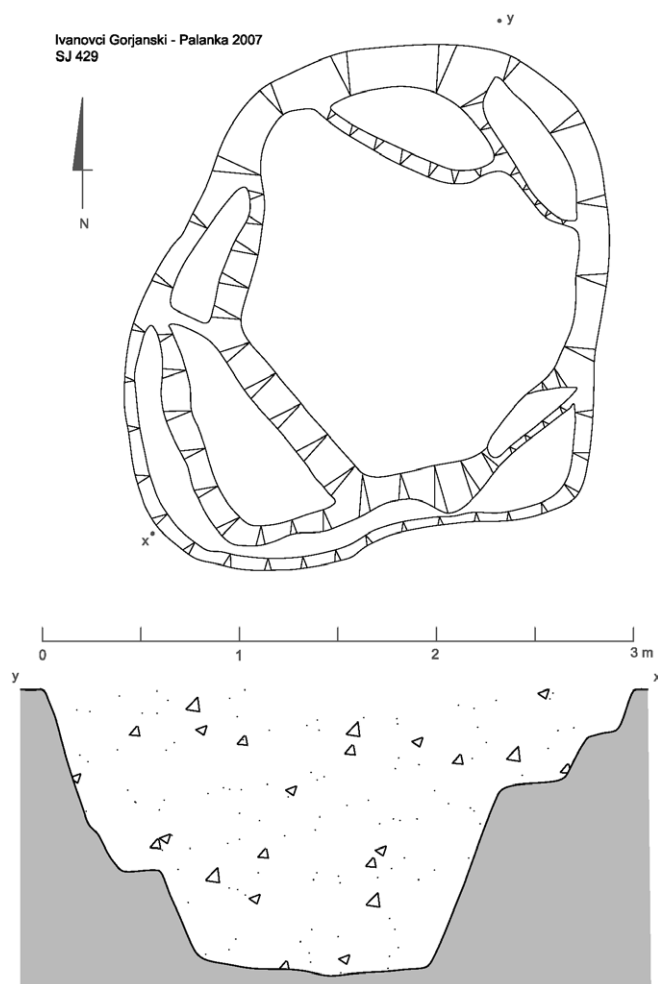
OBJEKT 2 (JAMA ZA ZALIHE) (SJ 428/429)

Slika 2. SJ 428/429

Petnaestak metara sjeverozapadno nalazi se mnogo veći objekt (SJ 428/429). Jama je ukopana u zdravicu, dimenzija 3 x 2,5 m, dok najveća dubina iznosi 1,60 m (slika 2). Objekt se sastoji od nekoliko manjih, plitkih nivoa te prostranog, ovalnog dijela koji čini najdublji dio objekta. Sličan tip objekata, iz ranobrončanodobnog naselja Börzönce, M. Bondar tumači kao velike jame za zalihe (BONDAR 1995: 200). U zapuni je pronađeno 77 ulomaka keramike fine i prijelazne fature, sive i tamnosive boje površine. Trideset jedan ulomak čini gruba keramika s tragovima barbotina i 45 vrlo grubih i slabo pečenih ulomaka posuda crvene površine sa sitnim kamenčićima u sastavu, često šupljikave površine (prosječna debljina stijenke 0,7 cm). Prema keramičkom materijalu moglo se izdvojiti osam posuda, koje čine četiri tipa.

1. Vrč

1.1. Vrč cilindričnog vrata s trakastom ručkom koja izlazi odmah ispod oboda i spušta se na zaobljeno nisko spuštено tijelo, blago bikonično pri dnu posude (T. 1/1). Vrč čini šest keramičkih ulomaka tankih stijenki, fine fature, tamnosive, uglačane površine. Unutarnja površina posude također je tamnosive boje, dok je presjek svjetlije nijanse. Promjer ruba iznosi 9,5 cm, dna 6,5 cm, dok je prosječna debljina stijenke od 0,3 do 0,5 cm. Ovaj vrč mogli bismo dodati tipologiji vrčeva kakve iznosi M. Bondar (1995: Fig. 16), ali osnovnu razliku čini smještaj ručke, koja se kod našeg primjerka nalazi neposredno ispod ruba posude i ne izlazi izravno iz oboda kao što se to redovito javlja na primjercima vrčeva s lokaliteta Börzönce (BONDAR 1995: 201). Na lokalitetima Grabrovac kod Đakova (MARKOVIĆ 2003: T. 3/2), Josipovac Punitovački-Veliko polje I (HIRSCHLER 2009: T. 1/3), Vinkovci-Tržnica (DIMITRIJEVIĆ 1982: T. 4/9), Stari Jankovci (DIMITRIJEVIĆ 1956: T.V/32, 33) nalazimo slične primjerke vrčeva.



Slika 2 – Figure 2

2. Šalica

2.1. Šalica cilindričnog vrata s trakastom ručkom koja izlazi ispod oboda i spušta se na početak zaobljenog trbuha (T. 1/2). Šalicu čine tri ulomka fine fature. Površina gornjeg dijela posude je zaglađena, dok je donji dio nešto grublji. Površina je smeđeoker boje, a presjek je tamnosive nijanse. Promjer ruba iznosi 8,5 cm, dna 5 cm, a prosječna debljina stijenke je 0,4 cm. Visina šalice je 11,5 cm, a pripadala bi tipu B/1 (prema: BONDAR 1995: Fig. 16).

3. Zdjele

3.1. Zdjela S profiliranog tijela s dvije male tunelaste ručke koje izlaze iz oboda i završavaju na rame-nu posude (T. 2/1). Zdjelu čini nekoliko ulomaka keramike prijelazne fature. Promjer ruba je između 20 i 23 cm, a raspon debljine stijenke iznosi od 0,4 do 0,6 cm. Površina je glatka, svijetlosive boje, dok su unutarnja površina i presjek tamnosive nijanse. Ovakva zdjela pripadala bi tipu T/5 (prema: BONDAR 1995: Fig. 17) i zabilježena je kao najčešći tip posuda koje se javljaju u naseljima.

3.2. Od zdjele nam je ostao tek dio oboda oštro profiliranog ruba i S-profiliranog tijela (T. 3/2). Površina je glatka, mat sive boje, prijelazne fature. Unutarnja stijenka i jezgra svjetlije su nijanse. Promjer ruba posude iznosi 18 cm, a prosječna debljina stijenke je 0,5 cm. Ovaj komad izdvaja se od ostalih ulomaka zbog veće tvrdoće keramike. Vjerojatno je opet riječ o tipu zdjele T/5 (prema: BONDAR 1995: Fig. 17).

3.3. Dio ruba zdjele blage S-profilacije sa zaobljenim trbušnim dijelom (T. 3/3). Površina je oker nijanse isto kao unutarnja stijenka i presjek keramike. Promjer ruba posude iznosi 12 cm, a prosječna debljina stijenke 0,5 cm.

3.4. Plitka zdjelica S-profiliranog tijela malih je dimenzija (T. 3/1). Očuvan je ostao samo dio ruba i trbuha zdjelice. Površina gornjeg dijela posude je zaglađena, dok je dio od ramena preko trbuha pa prema dnu posude grublji. Vanjska površina je oker nijansi, dok je unutarnja površina smeđe boje i uglačana je do sjaja. Promjer ruba iznosi 10 cm, a debljina stijenke je 0,3 cm.

U zapuni su pronađena još dva sitna ulomka od rubova dviju različitih posuda (T. 4/1,2). Oba ruba su izvučena, promjera između 22 i 26 cm. Faktura je prijelazna, površina je tamnosive i smeđe boje, a debljina stijenki iznosi između 0,5 i 0,6 cm. Tip posuda nije moguće odrediti. Zdjeli vjerojatno pripada i ostatak jednog ravnog dna, sive površine i unutarnjih stijenki te sive jezgre (T. 2/3). Promjer dna iznosi 10 cm, a zbog kosine i debljine stijenke (0,6 cm) pretpostavlja se da je dno pripadalo zdjeli.

4. Lonci

4.1. Ulomak lonca ravnog ruba iz kojeg izlazi aplicirana plastična traka (T. 4/3). Površina ulomka je glatka, svijetlosive boje kao i unutarnja stijenka, dok je presjek oker nijanse. Raspon promjera ruba posude je između 26 i 28 cm, a prosječna debljina stijenke iznosi 0,7 cm. Traka je vjerojatno dio motiva koji čini luk (tzv. brkovi). Aplicirane lučne trake koje se nalaze odmah ispod ruba posude spominje M. Bondar kao rijedak primjer ukrasa, a uglavnom se javljaju na najširem dijelu posude. Najčešće se tako smješten ukras nalazi na loncima za zalihe (BONDAR 1995: 202).

Dio lonca za zalihe tip H/8, H/9 (prema: BONDAR 1995: Fig. 14) ili dio tzv. amfore tip A/3 (prema: BONDAR 1995: Fig. 14) predstavljao bi ulomak stijenke s trakastom ručkom (T. 4/4). Na ulomku središnjeg dijela posude, debljine 0,6 cm, nalazi se ručka. Faktura je prijelazna, a površina je glatka, svijetlosive boje i s dosta primjese mrvljene tamnosive i crvene keramike. Ulomak je najvjerojatnije s najšireg dijela posude, gdje se uglavnom nalaze dvije nasuprotno postavljene ručke. Ovakve su posude čest nalaz u istovremenim naseljima (TASIĆ 1968: T. II/5, 6; DIMITRIJEVIĆ 1982: Abb. 5/20; ŠIMIĆ 1991: T. 8/1, 5; HIRSCHLER 2009: T. 10/1).

Od ostalih apliciranih dekorativnih elemenata pronađen je ulomak čepaste aplikacije (T. 4/5) kakav nalazimo u istovremenim naseljima na prostorno bliskim lokalitetima Grabrovac kod Đakova (MARKOVIĆ 2002: T.14), Josipovac Punitovački (HIRSCHLER 2009: T. 8/3) i Vinkovci-Tržnica (DIMITRIJEVIĆ 1982: T. 5/5). Ovakav ukras uglavnom se javlja na loncima i posudama većih dimenzija. Aplicirane plastične, horizontalne trake s otiskom prsta (T. 4/6, 8) također su čest ukras na posudama za zalihe i loncima, a pretežno se nalaze na prijelazu s vrata na rame posude. Površina ispod takve trake je gotovo uvijek gruba, za razliku od površine iznad trake koja je zaglađena. Takve su površine dodatno ukrašavane barbotinom, odnosno prevlačene su tankim slojem vlažne gline (T. 4/7). To je jedna od karakteristika posuda kulture Vinkovci-Somogyvár. Još se jedan oblik ukrašavanja javlja na keramici iz prezentiranog objekta. Riječ je o tehnici urezivanja motiva cik-cak (T. 4/9). Ulomak prijelazne fature predstavlja dio trbuha posude sivosmeđe površine čija je debljina stijenke 0,5 cm. Ovakvi se motivi javljaju uglavnom na vrčevima i zdjelama. Tako ornamentirana keramika rijetko se nalazi, a još se rjeđe očuvaju čitavi motivi (BONDAR 1995: 202). Tip ukrasa

nalazimo na loncima i zdjelama s lokaliteta Vinkovci-Tržnica (DIMITRIJEVIĆ 1982: T. 6/2), Josipovac Punitovački-Veliko polje I (HIRSCHLER 2009: T. 4/1, 2) i Grabrovac kod Đakova (MARKOVIĆ 2002: T. 4/1).

ANALOGNI KERAMIČKI MATERIJAL

Najzastupljeniji tip posuda jesu zdjele S-profiliranog tijela iz čijeg oboda izlazi i po nekoliko malih tunelastih ručki (T. 2/1, 2). Uglavnom su dobro pečene, sive i svijetlosive glatke površine, a donji dio posude često je grublji ili je prevučen barbotinom. Nalazimo ih na gotovo svim lokalitetima kulture Vinkovci-Somogyvár. Javlja se u različitim veličinama i oblicima u naseljima Josipovac Punitovački-Veliko polje I (HIRSCHLER 2009) i Grabrovac pored Đakova (MARKOVIĆ 2002), Vinkovci-Tržnica (DIMITRIJEVIĆ 1982), Sarvaš (ŠIMIĆ 1991), Ilok (TASIĆ 1984), Gradina na Bosutu (TASIĆ 1968), Golokut (PETROVIĆ 1991), Založnica pri Kamniku (VELUŠČEK – ČUFAR 2003). Ovakav tip zdjela široko je rasprostranjen i karakterističan je za čitavo razdoblje ranog brončanog doba. Keramičke oblike kulture Vinkovci-Somogyvár često nalazimo s posudama istovremenih kulturnih grupa kulture zvonolikih pehara (npr. Budapest-Csepel grupa u Mađarskoj) (BONDAR 1995: 239). Uz ovakve zdjele dolaze i jednostavne, S-profilirane zdjele zaobljenog tijela, a analogne tipove nalazimo na istim lokalitetima (DIMITRIJEVIĆ 1982: T.5/1; HIRSCHLER 2009: T.5/2; KALICZ-SCHREIBER – KALICZ 1999: Abb. 6/5; 12/1,7; ŠIMIĆ 1991: T.2/3).

Vrč koji smo uspjeli rekonstruirati, redovan je inventar vinkovačke keramografije (T. 1/1). Prostorno najbliži lokaliteti, čiji vrčevi tipološki odgovaraju ovima, jesu Grabrovac kod Đakova (MARKOVIĆ 2002: T.3/2) te Josipovac Punitovački-Veliko polje I (HIRSCHLER 2009: T1/3). M. Bondar u tipološkoj tabeli keramičkih posuda iz naselja Bórzónce posebno izdvaja tipove čaša, odnosno šalica, a u SJ 428/429 nalazimo tip B/1a (BONDAR 1995: Pl.173/333). Ostatak ručke aplicirane na središnjem dijelu posude ukazuje kako je najvjerojatnije riječ o ostatku lonca za zalihe ili tzv. amfore s dvije ručke koje se nalaze na najširem dijelu posude ili malo ispod njega.

Ornamentirana površina nije odlika ove kulturne pojave, barem ne u onom obliku kakav nalazimo u vučedolskoj kulturi. Tako se repertoar ukrasa svodi na apliciranje i urezivanje. Apliciranje se prakticira na posudama grube i prijelazne fature, dok se urezivanje, premda rijetko, javlja na posudama fine fature. Najčešći ornament koji se javlja na loncima jest plastična traka s otiscima prsta. Ona se uglavnom nalazi na prijelazu vrata na trbuh ili na ramenu posude. Površina ispod trake često je ukrašena jednom vrstom barbotina ili metličastog ukrasa. Ulomak posude s plastičnom aplikacijom koja se spušta iz ruba posude, nije čest primjerak. Pregledavajući literaturu i keramički materijal iz naselja kulture Vinkovci-Somogyvár gotovo da nije bilo primjerka gdje plastične aplikacije, koje često ukrašavaju lonce i zdjele, izlaze izravno iz oboda. Sličan princip ukrašavanja primijećen je na keramici s lokaliteta Koprivnička Rijeka, Rudina I (MARKOVIĆ 1981: T.13.2, T.15.5), ali ove aplicirane trake dodatno su ukrašene otiskom prsta. Keramički materijal s lokaliteta Rudina I čini dosta ulomaka i oblika koji bi pripadali kasnovučedolskom horizontu C (MARKOVIĆ 1981). Sličan oblik tzv. polumjesečasti motiv izveden apliciranom trakom javlja se na lokalitetu Szava, ali uglavnom se takav ukras postavlja na ramenom dijelu posude (ECSEDY 1979.). Dio aplikacije u obliku čepa (dugmeta) vjerojatno pripada loncu, a slične nalazimo u Iloku (TASIĆ 1984: T.II/8), Grabrovcu kod Đakova (MARKOVIĆ 2002: T.1/4), Josipovcu Punitovačkom (HIRSCHLER 2009: T. 8/3) te u ostalim istovremenim naseljima.

Jedini ukras izveden urezivanjem je cik-cak motiv. Motiv je očuvan na središnjem ulomku, pa tip posude nije bilo moguće odrediti. Ipak, prema analognom motivu s tzv. pseudovrčeva, na lokalitetu Grabrovac (MARKOVIĆ 2002: T.1/4,6; T.4/1) i Vinkovci-Tržnica (DIMITRIJEVIĆ 1982: T6/2), može se pretpostaviti tip posude. Sličan ukras nalazi se na zdjelama (DIMITRIJEVIĆ 1982:

Abb. 5/12,14) i loncima (HIRSCHLER 2009: 151, T.4/1,2). Posude ukrašene na ovaj način Dimitrijević je smjestio u stupanj A1 i A2 vinkovačke kulture (1982: 36). Na Bilogori nailazimo na identičan ukras s posuda tankih stijenki s lokaliteta Letičani-Bukvik i Babinac Severinski, ali taj je materijal određen u razdoblje C stupnja vučedolske kulture (MARKOVIĆ 1981: T. 6/7, 6/13). Uz ovakav ukras može se javiti i ubadanje.

Rano brončano doba na ovim prostorima obilježila je vinkovačka kultura, u literaturi poznatija kao Vinkovci-Somogyvár ili Somogyvár-Vinkovci. I dok se vode rasprave o periodizaciji i podjelama, čini se, kako za sada još uvijek vrijedi Dimitrijevićeva podjela kulture na stariji stupanj A1 i A2 (Horizont C1 i C2 – Vinkovci-Tržnica) te mlađi stupanj B1 (Horizont D – Vinkovci-Tržnica). Keramički materijal s lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka nedvojbeno pripada naselju vinkovačke kulture, a prema ukrašenom ulomku (T. 4/9) možemo konstatirati da naselje nije pripadalo onoj najstarijoj fazi. Naravno, zaključke je uvijek teško donositi na temelju segmenta nekog naselja, posebice ako je riječ o jednom ulomku keramičke posude. Izgleda kako tipologija keramičkih oblika nije donijela veće pomake u kronološkoj determinaciji. Što se tiče keramičkih oblika oni uglavnom tipološki odgovaraju posudama sa šireg prostora južne Transdanubije i uklapaju se u sliku ranobrončanodobnog horizonta Somogyvár-Vinkovci. Sličan materijal nalazimo i u vremenski bliskim kulturama Karpatske kotline: Csepel grupa kulture zvonolikih pehara, kultura Makó, kultura Nagyrév. Je li riječ o jedinstvenom horizontu, još se uvijek ne može sa sigurnošću tvrditi. Naselje Založnica pod Krimom svrstava se kronološki, ali i kulturološki u razdoblje kulture Somogyvár-Vinkovci (VELUŠČEK – ČUFAR 2003), a isto je i s naseljima Raščica u SI Sloveniji (ŠAVEL 2006) te Nagykanizsa-Inkey u JZ Mađarskoj (BONDAR 2003). Zapadni rub utjecaja kulturnog kompleksa Vinkovci-Somogyvár je predalpski prostor u čijim se naseljima nalazi materijal bitno različit od onog kakav u istom periodu nalazimo na tzv. matičnom području vinkovačke kulture. Razlika se, prije svega, može vidjeti u ukrašavanju posuda. Keramički materijal s prostora istočne Slavonije ne prakticira ukrašavanje urezivanjem ili je ono svedeno na minimum, dok na prostoru od zapadne Slavonije, sjeverozapadne Hrvatske i dalje prema istočnoj Sloveniji, u istom periodu, nalazimo na regionalnu varijantu horizonta Vinkovci-Somogyvár s bogatijim repertoarom urezanih ornamenta. Oblike vrčeva, amfora, zdjela, kao i male cilindrične bočice bez ukrasa ili s tek pokojim urezanim motivom možemo vezati uz klasičnu (čistu) fazu vinkovačke kulture. Keramički materijal s lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka tipološki ne sadrži nikakve povezne elemente s kasnom vučedolskom kulturom i izgleda kako su ovi nalazi odraz čistog stila vinkovačke kulture.

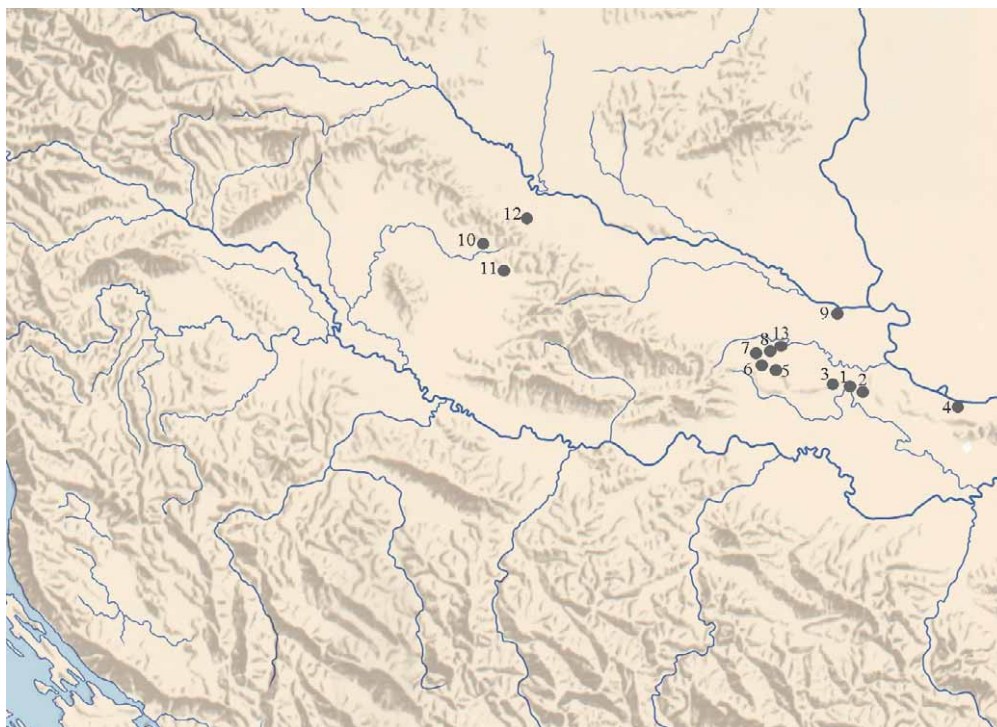
NASELJA KULTURE VINKOVCI-SOMOGYVÁR

Na temelju sve većeg broja istraživanih naselja primjetan je nedostatak nadzemnih objekata, odnosno rijetko su očuvane podnice kuća, a ostaci ukopa za stupove ne ostavljaju prostora za rekonstrukciju trajnijih nadzemnih objekata. Isto tako primjećujemo kako je broj lokaliteta sve veći, a broj naselja, npr. na prostoru istočne Slavonije, svjedoči o vremenu intenzivnog naseljavanja (Karta 1).

Na lokalitetu Ivanovci Gorjanski – Palanka pronađene su samo dvije jame koje pripadaju ovoj kulturi. Jame se nalaze na blagoj padini izdignute grede i pretpostavlja se da su ovi objekti mogli biti smješteni u središtu ili uz rub jednog naselja. Na lokalitetu su zabilježeni jedva primjetni tragovi ukopanih kolaca, ali vrlo su rijetko raspoređeni i nisu se mogli povezati u cjeline.

Pregledavajući tlocrte istraživanih naselja koja pripadaju kulturi Vinkovci-Somogyvár primjećujemo tri značajke:

- jednostavna jednoslojna naselja
- nedostatak ukopanih i nadzemnih stambenih objekata
- uniformni oblici otpadnih jama i jama za zalihe



Karta 1. Naselja kulture Vinkovci-Somogyvár: 1. Vinkovci-Tržnica; 2. Stari Jankovci; 3. Stari Mikanovci; 4. Ilok; 5. Viškovci; 6. Grabrovac; 7. Ivanovci-Gorjanski-Palanka; 8. Tomašanci; 9. Osijek-Sarvaš; 10. Orovački vinogradi; 11. Drljanovac; 12. Đurađ; 13. Josipovac Punitovački-Veliko polje I

Takva situacija ipak nas navodi na neke zaključke. Na lokalitetima s prostora južne i jugo-zapadne Mađarske, u naseljima s keramičkim materijalom kulture Somogyvár-Vinkovci nalazimo spomenute značajke. Godine 1965. I. Bona je iznio pregled lokaliteta i nalaza ranog brončanog doba u kojem navodi kako su takva naselja u pravilu na povišenim položajima (Kéthely, Nágypad, Zók-Várhegy). Većina materijala kulture Somogyvár-Vinkovci, a s prostora južne Mađarske, dolazi bez konteksta, kao slučajni nalazi. O položaju naselja ranog brončanog doba možemo već sa sigurnošću tvrditi kako se nalaze i na niskim riječnim terasama koliko i na povišenim položajima. Na lokalitetu Szava definirano je 13 ukopanih jama (ECSEDY 1979: 97). Čini se, kako je od toga pet manjih objekata, a predstavljaju plitko ukopane jame, kružnog tlocrta, dok je njih sedam većih dimenzija, promjera oko 1,5 m i najveće dubine do 1 m. Na lokalitetu Letenye, koji se nalazi uz granični prijelaz na Muri na prostoru JZ Mađarske, nalaze se tek dvije, vjerojatno otpadne jame, promjera 1,5 m s keramičkim materijalom (KALICZ 1970: 110) koji sadrži elemente kulture Somogyvár-Vinkovci.

Na lokalitetu Zók-Várhegy, I. Ecsedy nalazi ostatke s početka ranog brončanog doba. I dok se kod starijih kulturnih pojava javljaju objekti i podnice kuća, ostataka ranobrončanodobnih objekata nema. Autor spominje raštrkane „objekte« duž čitavog naseljenog platoa te naglašava razlike u odnosu na starija naselja (ECSEDY 1983: 87). Naselje se sastoji od otpadnih jama (ECSEDY 1983: Pl. VIII/4) u kojima je pronađen keramički materijal, ali i od ostataka tzv. drvenih kuća (bez tlocrta), rasprostranjenih duž čitavog platoa (ECSEDY 1983: 88). Kulturni sloj nije se sačuvao, kao ni pod-

nice kuća. Na lokalitetu Nagyárpád također nisu pronađeni trajni nadzemni objekti, ali je dokumentiran velik broj jednostavnih jamskih objekata, poluzemunica, otpadnih jama i ognjišta (BÁNDI 1977: 21).

M. Bondar objavila je 1995. godine dio naselja koje pripada kulturi Somogyvár-Vinkovci. Lokalitet Bórzőnce je jednoslojno naselje s 30 jamskih objekata od kojih njih 10 sadrži keramički materijal (BONDAR 1995: 199). Jame su kružne ili ovalne, a javljaju se u dva osnovna oblika:

- plitke kružne jame, okomitih stijenki i ravnog dna
- duboke kružne jame, promjera do 1,50 m, ravnih stijenki i ravnog dna

Ona u svome radu naglašava kako je riječ ili o kratkotrajnom naselju bez konkretnih objekata ili su objekti ostali izvan zadanih iskopa (BONDAR 1995: 199). Ostaje činjenica kako, osim jednog poluukopanog objekta, nije pronađen niti jedan trag trajnije nastambe (BONDAR 1995: 200). M. Bondar nabraja još čitav niz lokaliteta (BONDAR 1995: 230, 231) koji su definirani kao naselja kulture Somogyvár-Vinkovci, ali nažalost nisu svi lokaliteti sustavno istraživani, a mnogi nisu objavljeni.

O intenzivnom naseljavanju na prostoru međurječja Save, Drave i Dunava svjedoči sve više lokaliteta zbog brojnih zaštitnih iskopavanja duž Slavonije. Jedan od rijetkih ostataka nadzemnog objekta na našim prostorima nalazi se na lokalitetu Drljanovac, II od Bjelovara gdje su uz naselje sačuvani i ostaci groblja (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1981). U naselju je pronađena otpadna jama s keramičkim inventarom vinkovačke kulture, ali i ostacima neke vrste manje nadzemne nastambe. Riječ je o tragovima kolja promjera do 5 cm, koji čine prostor dužine 3,5 m i širine 3 m, dok se s istočne strane nalazio ulaz u nastambu (DURMAN 1982: 41). Sloj ili pod nije pronađen, kao ni ostaci kućnog lijepa. Na prostoru objekta nalazio se tek mali broj vrlo usitnjene keramike istovjetne onoj iz otpadne jame, udaljene od objekta 19 m (DURMAN 1982: 41). Jasno je kako je riječ o objektu čija namjena nije bila dulji boravak, a nedostatak kućnog lijepa možda ukazuje kako je bio prekriven nekom vrstom organskih materijala.

Na lokalitetu Orovački vinogradi također II od Bjelovara, na obroncima Bilogore već se nekoliko godina provode sustavna arheološka istraživanja jednog ranobrončanodobnog naselja (JAKOVLJEVIĆ 2004; 2005; 2006). Autor navodi kako je riječ o vinkovačkoj kulturi, a ono najzanimljivije jesu navodni nadzemni objekti i očuvane podnice kuća (JAKOVLJEVIĆ 2006: 109). S obzirom na to da lokalitet nije objavljen te nam na taj način nedostaje tlocrtna dokumentacija i uvid u keramički materijal, nisam u mogućnosti atribuirati ovaj lokalitet kao jedino do sada sustavno istraživano naselje vinkovačke kulture na našem prostoru.

Na lokalitetu Đurađ pored Virovitice u zadanom iskopu ustanovljena je tek jedna manja ovalna jama s keramičkim materijalom vinkovačke kulture, dok se ostatak pretpostavljenog naselja nalazi izvan zadanog iskopa (BALEN 2007: 16).

Na prostoru Đakovštine, zbog intenzivnih zaštitnih iskopavanja, otkriveno je nekoliko položaja s naseljima vinkovačke kulture. Na lokalitetu Josipovac Punitovački-Veliko polje I istraženo je šest jamskih objekata vinkovačke kulture (ognjište, jama-podrum, jama-radni prostor i otpadne jame), vrlo rijetko raspoređenih (HIRSCHLER 2009: 147). Naselje je smješteno na blago povišenoj gredi, a tragova nadzemnih objekata nije bilo. Uz lokalitet Ivanovci Gojanski-Palanka i neobjavljeni lokalitet Tomašanci-Palača (BALEN 2008: 29), u Grabrovcu su, kao rezultat zaštitnih iskopavanja, proizašli objekti koji, prema autoru, pripadaju ranoj vinkovačkoj kulturi s importom kasne vučedolske (MARKOVIĆ 2002: 31). S tlocrtnog plana iskopa jasno se mogu razabrati tri otpadne jame kružnog oblika koje bi pripadale vinkovačkoj kulturi, no više podataka nije se moglo izvući zbog kontekstualnih nejasnoća vezanih uz odnos vučedolskog i ranog vinkovačkog keramičkog

materijala. U blizini se nalazi neistraženi višeslojni lokalitet Viškovci-Gradina s velikom količinom površinskih ulomaka keramike vinkovačke kulture (MARKOVIĆ 1983/1984: 4). Na lokalitetu Sarvaš u Osijeku u poremećenim arheološkim slojevima nalaze se tragovi vinkovačkog naselja (ŠIMIĆ 1991: 7) u kojem nisu prepoznati ukopani objekti, ni podnice. Na eponimnom lokalitetu Vinkovci-Tržnica nalazimo podatak o sloju (TASIĆ 1983: 46), ali i obnavljanim podnicama iz horizonta A1 i A2 (DIMITRIJEVIĆ 1982: 10; MARKOVIĆ 1993: 121). Ostala naselja na vinkovačkom području zabilježena su na položajima naselja tell tipa na Gradini u Oroliku (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1974: 21), na Damića gradini u Starim Mikanovcima (DIMITRIJEVIĆ 1982: 32), dok je u Starim Jankovcima (DIMITRIJEVIĆ 1956: 9) riječ o jednoslojnom naselju na prirodno povišenoj lesnoj gredi (LOŽNJAK 2001: 36). Spominju se još i lokaliteti: Lovas, Opatovac, Sotin, Privlaka, Vuče - dol, Vukovar (MARKOVIĆ 1983/1984: 5).

Najistočniji lokalitet u Hrvatskoj s ostacima naselja vinkovačke kulture je Ilok na Dunavu. Revizijom arheološke građe iločkog muzeja, velike količine keramičkog materijala vinkovačke kulture svjedoče o većem naselju (BALEN, D. – J. BALEN, u tisku). Keramički materijal pronađen je u otpadnoj jami s tragovima ognjišta, ali interesantan je podatak o sloju (MARIĆ 1987: 4) i podnici nadzemnog objekta ili više njih, koji bi pripadali horizontu vinkovačke kulture (BALEN, D. – J. BALEN, u tisku). Prema tim podacima naselje bi bilo smješteno na najvišem položaju današnje iločke tvrđave. Ovo je jedan od rijetkih podataka o ostacima nadzemnog objekta duljeg vijeka, konkretno ostacima podnice u sloju. Iako veliki dio dokumentacije nedostaje, a posebice tlocrtna dokumentacija, dokaz čini mnoštvo ostataka kućnog lijepa te preko 20 rekonstruiranih posuda tipičnih za vinkovačku kulturu. Najnovija istaživanja u Iloku, na položaju crkve Sv. Apostola², otkrila su dio jame koju je većim dijelom ošteti srednjovjekovni grob i novovjekovni ukop. Jama je najvjerojatnije ovalna, promjera 1,20 m, a rekonstruirana dubina iznosila bi između 1 i 1,50 m (TOMIČIĆ et al. 2008: 18). Svi se ovi objekti nalaze na najvišem platou iločke tvrđave i vjerojatno su dio jednog naselja.

Na bosutskoj gradini kod Batrovaca nalaze se ostaci vinkovačkog naselja s otkrivene tri ukopane jame (TASIĆ 1983: 46). Iako detaljniji opis nije iznesen, autor naglašava nedostatak nadzemnih objekata i rijetkost očuvanih slojeva vinkovačke kulture uopće. Slične zaključke donosi i J. Petrović na temelju iskopavanja na lokalitetu Golokut gdje su pronađeni vinkovački objekti. Riječ je o jednom poluukopanom objektu u obliku osmice i dvije otpadne jame (PETROVIĆ 1991: 7–8). Autorica detaljno iznosi okolnosti nalaza te tumači objekt u sondi 56 kao poluzemunicu (oko 2,20 x 2,00 m), koja je prema ukopima za kolce koji nose neku vrstu krovne konstrukcije, predstavljala pomoćni objekt. Otpadne jame kružnog su tlocrta, promjera 1,44–1,60 m i vrlo su plitke ukopane (od 0,24 do 0,34 m) (PETROVIĆ 1991: 8). Ukopi su bili zapunjeni s komadima kućnoga lijepa i ulomcima keramike, analogne onoj pronađenoj na lokalitetima Ilok, Vinkovci i Gradini na Bosutu. J. Koledin kao prilog poznavanju rane bronce na prostoru Bačke ponovo iznosi problematiku nedovoljno objavljenih rezultata istraživanja te nekih nejasnih i nedosljednih interpretacija (KOLEDIN 2007: 10). Lokalitet Vinkovci-Tržnica za sada predstavlja jedino dokumentirano naselje vinkovačke kulture s tragovima obnavljane podnice nadzemne kuće.

ZAKLJUČAK

Keramički materijal s lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka tipičan je inventar „vinkovačkih« otpadnih jama. Keramičke posude fine fature su sive do tamnosive boje, nerijetko i oker

² Zahvalila bih kolegici K. Jelinčić na ustupljenoj dokumentaciji.

nijansi, s primjesama pijeska te glatke, mat površine. Najčešći oblici jesu vrčevi i zdjele. Jedna od značajki je i grublji donji dio posude premazan barbotinom, koji se češće javlja kod većih posuda grublje fature (lonci, posude za zalihe i sl.). Dekoracije su svedene na minimum i najčešće se javljaju u obliku aplikacija (traka s otiskom prsta) na posudama za zalihe i loncima. Rjeđe se javljaju duboki urezi na posudama finijih stijenki. Iz svega se može zaključiti kako je keramički materijal s prostora istočne Slavonije i s prostora zapadnog Srijema analogan i vrlo sličan, kako u oblicima tako i po nedostatku ukrasa. Sjevernije i zapadnije, na prostoru južne Mađarske, SZ Hrvatske i istočne Slovenije, osnovne razlike primjećuju se u ukrašenim stjenkama, tehnikom dubokog urezivanja. Izgleda kako za sada jedina zajednička crta unutar horizonta Vinkovci-Somogyvár, osim nekih tipova posuda, jesu kratkotrajna, jednoslojna naselja. Naravno, malo je istraženih čitavih naselja pa se i ovi zaključci iznose s dozom opreza.

Kultura koja slijedi nakon povlačenja vučedolskih tradicija, izgleda kako osim novina u keramičkoj proizvodnji, nosi i nov način života koji prepoznajemo u drugačijem tipu naselja. To su kratkotrajna naselja u vidu često neprepoznatljivih nadzemnih objekata, odnosno jednostavnih, privremenih nastambi. Vjerojatno je riječ o vrlo pokretnim zajednicama koje u razdoblju od polovine trećeg tisućljeća pr. Kr. naseljavaju prostor jugoistočne Europe i Transdanubije. Možda u prilog mobilnosti idu i sve češći nalazi glinenih modela, kola kao dio inventara naselja kulture Somogyvár-Vinkovci (BONDAR 1995: 234). Za sada se jedino na lokalitetu Vinkovci-Tržnica nalazi dokumentirani podatak o obnavljanim podnicama nadzemnog objekta, dok se u Iloku nalaze veće količine kućnog lijepa. Dodatno se nameće pitanje podjele kulture na više faza, a samim time i na smisao tipološko-kronološke analize keramičkog materijala. Izgleda kako se osnovne razlike mogu primijetiti na različitim geografskim prostorima u istovremenom datumskom okviru, što dalje govori o prirodnoj smjeni stanovništva i pretapanju starijih, postojećih i novih kulturnih pojava u sklopu šireg horizonta pod nazivom Vinkovci-Somogyvár.

Vinkovci – Tržnica (DURMAN, OBELIĆ 1989: 1004)
cal. BC 2460-2146 cal. BC 2455-2140
Vinkovci-Duga ulica 40 (KALAFATIĆ 2006: 24)
cal. BC 2455-2306
Ivanovci Gorjanski – Palanka
cal. BC 2460-2300
Josipovac Punitovački-Veliko polje I (HIRSCHLER 2009: 145)
cal. BC 2481-2308 cal. BC 2460-2150
Đurađ (BALEN 2007: 18)
cal. BC 2330-1940
Založnica pri Kamniku (VELUŠČEK i ČUFAR 2003: 128)
cal. BC 2444-2370
Rašćica (ŠAVEL 2006: 141)
cal. BC 2340-2110
Lavše pri Šikolah (LUBŠINA TUŠEK 2003: 171)
cal. BC 2500-2280

Slika 3. C14 datumi nalazišta vinkovačke kulture

C 14 datumi jedan su od ključnih elemenata za razumijevanje, odnosno dešifriranje ove kulturne pojave sa samog početka ranog brončanog doba. Uzorku ugljena, skupljenom iz SJ 428, analizom je određena radiokarbonska starost $BP\ 3890\pm 40$, dok su kalibriranjem dobivene godine $BC\ 2440, 2420, 2400, 2380, 2350$ i 1 sigma raspon $2460 - 2300$. Prema rezultatima C14 analize ovaj lokalitet spada u niz lokaliteta s bliskim datumskim jedinicama (Slika 3). Kasni Vučedol preklapa se sa samim početkom ranog brončanog doba (FORENBAHER 1993: 252), što se može primijetiti i na keramičkim posudama. Čini se kako kasnu fazu vučedolske kulture ne bismo mogli postavljati u period nakon 2400 g. (FORENBAHER 1993: 247), dok keramičke oblike karakteristične za kulturu Vinkovci-Somogyvár nalazimo u razdoblju između 2450. g. i 2100.g.pr. Kr. Problem kronologije ranog brončanog doba i dalje je otvorena tema, a nova istraživanja te sistematska obrada arheoloških nalazišta i nalaza, smjernice su koje nas mogu navesti na konkretnije zaljučke.

BIBLIOGRAFIJA

- BALEN, D. – J. BALEN – *Rezultati revizije arheološke građe muzeja grada Iloka*. (U tisku).
- BALEN, J.
- 2007. Đurađ – Zapad. U: *Zapadna virovitička obilaznica – zaštitna arheološka istraživanja 2005./2006. godine*. Virovitica, 2007: 13–18
 - 2007a. – *Izješće o arheološkim istraživanjima nalazišta Ivanovci Gorjanski – Palanka*. Zagreb, 2007.
 - 2008. *Rezultati zaštitnih istraživanja na trasi autoceste Beli Manastir-Osijek-Svilaj*. Katalog izložbe. Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 2008.
- BÁNDI, G. 1977 – Über die Entstehung der frühbronzezeitliche Zivilisation von Transdanubien U: *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten*. Internationales Symposium 1977. Budapest–Velem, 1977: 21–27.
- BONA, I. 1965 – The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary, I–II, *Alba Regia*, 4–5/1965: 17–63
- BONDAR, M.
- 1995. Early Bronze Age Settlements Patterns in South-West Transdanubia. *Antaeus*, 22/1995: 197–264.
 - 2003. Kora bronzkori telep Nagykanizsa – Inkey kápolnán. *Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)*, 12/2003: 49–77.
- DIMITRIJEVIĆ, S.
- 1956. Prilog daljem poznavanju Vučedolske kulture. Zusammenfassung: Ein Beitrag zum weiteren Kenntnis der Vučedoler Kultur. *OpA*, 1/1956: 5–56 + 15 T.
 - 1982. Die frühe Vinkovci Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat im Lichte der Ausgrabungen in Vinkovci (1977/78). Sažetak: Rana vinkovačka kultura i njen odnos prema vučedolskom supstratu u svjetlu iskopavanja u Vinkovcima 1977.–1978. godine. *OpA*, 7/1982: 7–36.
- DRNIĆ, I. 2007 – Nalazi iz razdoblja Latena s lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka. Summary: La Tène discoveries in the surroundings of Ivanovci Gorjanski – Palanka. *VAMZ*, 3.s., 40/2007: 167–185.
- DURMAN, A. 1982 – Prilog stratificiranju Kevderc-Hrnjevec tipa Retz-Gajarske kulture. Summary: A contribution to the stratigraphy of the Kevderc-Hrnjevac Type of the Retz-Gayary Culture. *OpA*, 7/1982: 38–54

- DURMAN, A. – B. OBELIĆ 1989 – Dates of the Vučedol Culture Complex. *Radiocarbon*, 31–3/1989: 1003–1009
- ECSEDY, I. 1979 – Die Siedlung de Somogyva-Vinkovci kultur bei Szava und einige fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. *JPME*, 23/(1978)1979: 97–136.
- ECSEDY, I. 1983. Excavations at Zók-Várhegy (1977–1982), preliminary report; *JPME*, 27/1983: 59–105
- FORENBAHER, S. 1993 – Radiocarbon dates and Absolute Chronology of the central European Early Bronze Age. *Antiquity*, 67/1993: 218–256
- HIRSCHLER, I. 2009 – *Vinkovačka kultura u: Josipovac Punitovački-Veliko polje I, zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5* (ed. Lea ČATAJ). Zagreb, 2009: 141–171.
- JAKOVLJEVIĆ, G.
- 2004. Lokalitet: Orovački vinogradi. *HAG*, 1/2004 (2005): 59–61.
 - 2005. Lokalitet: Orovački vinogradi. *HAG*, 2/2005 (2006): 101, 102.
 - 2006. Lokalitet: Orovački vinogradi. *HAG*, 3/2006 (2007): 109, 110.
- KALAFATIĆ, H. 2006. Žarni grob Vinkovačke kulture s lokaliteta Vinkovci – Duga ulica 40. A Vinkovci Culture Urn Grave from the Site at 40 Duga Ulica in Vinkovci. *Prilozi*, 23/2006: 17–28.
- KALICZ, N. 1970 – Letenye (Zala). *MittArchInst*, 1/1970: 108–110.
- KALICZ–SCHREIBER, R. – N. KALICZ 1999 – A Somogyvár-Vinkovci kultúra és a Harangedény-Csepel-Csoport Budapest Kora Bronzkorában. *Savaria*, 24–3/1998–1999: 83–114.
- KOLEDIN, J. 2007 – Prilog poznavanju ranog brončanog doba Bačke. *RVM*, 49/2007: 9–33.
- LOŽNJAK, D. 2001. Nalazišta brončanog doba na vinkovačkom području. Bronze Age sites in the Vinkovci region. *Prilozi*, 18/2001: 33–61.
- LUBŠINA TUŠEK, M. 2003 – Lavše pri Šikolah u: Zemlja pod vašimi nogami. *Arheologija na avtocestah Slovenije*. Ljubljana, 2003: 170–172.
- MAJNARIĆ–PANDŽIĆ, N. 1974 – Der Goldfund aus Orolik bei Vinkovci. *AJug*, 15/1974: 21–27.
- MAJNARIĆ–PANDŽIĆ, N. 1981 – Urnengrab der Vinkovci Kultur aus Drljanovac. *AJug*, 20–21/1981: 37–39.
- MARIĆ, R. 1987. *Ilok – arheološka istraživanja 1980–1985. Katalog izložbe*. Ilok, 1987: 3–5.
- MARKOVIĆ, Z.
- 1981. Vučedolska kultura u sjevernoj Hrvatskoj. Summary: The Vučedol Culture in North-Western Croatia. *AVes*, 32/1981: 219–271.
 - 1983/1984. Novi lokaliteti Vinkovačke kulture kod Đakova. *GSM*, 48–49/1983–84: 4–7.
 - 2002. Grabrovac kod Đakova i početak brončanog doba u sjevernoj Hrvatskoj. Grabrovac bei Đakovo und Beginn der Bronzezeit in Nordkroatien. *Prilozi*, 19/2002: 31–45.
- PETROVIĆ, J. 1991 – Nalazi Vinkovačke kulture na Golokutu. *RVM*, 33/1991: 7–16.
- ŠAVEL, I. 2006 – The Excavation Site „Behind Raščica near Krog« – the Settlement of the Somogyvár-Vinkovci Culture. *Zalai Múzeum*(Zalaegerszeg), 15/2006: 135–148.
- ŠIMIĆ, J. 1991 – Ranobrončanodobno naselje na lokalitetu Gradac u Sarvašu, s naočitim obzirom na analizu keramičkog materijala. *OZ*, 21/1991: 5–31.

TASIĆ, N.

- 1968. Die Vinkovci-Gruppe – eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien. *AJug*, 9/1968: 19–30.
- 1983. *Jugoslovensko Podunavlje od indoeuropske seobe do prodora Skita*. Novi Sad–Beograd, 1983: 39–51.
- 1984. Die Vinkovci-Kultur. U: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd, 1984: 15–32.

TOMIČIĆ, Ž – K. MINICHREITER – K. JELINČIĆ – K. TURKALJ – G. MAHOVIĆ – K. BOTIĆ – M. DIZDAR – H. KALAFATIĆ – S. KOVAČEVIĆ – Z. MARKOVIĆ 2008. Ilok – Dvor knezova iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi – rezultat zaštitnih arheoloških istraživanja 2007. Ilok – Castle of the Dukes of Ilok, St. Peter the Apostle Church, Tower 8 and Bulwarks. Results of Rescue Excavations in 2007. *AnnInstArchZag*, 4, 2008: 7–22

VELUŠČEK, A., K. ČUFAR 2003. Založnica pri Kamniku pod Krimom na Ljubljanskem barju – naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci. *AVes*, 54/2003: 123–158.

SUMMARY

EARLY BRONZE AGE CERAMIC FINDS FROM THE IVANOVCI GORJANSKI – PALANKA SITE

During the spring of 2007 rescue archaeological excavations were performed on the Ivanovci Gorjanski – Palanka site near Đakovo. We defined the Early Bronze Age settlement on the basis of two dugout constructions, while the ceramics belonged to the Vinkovci-Somogyvár Culture. We have performed a comparative analysis on the basis of the typology of ceramic vessels from the contemporaneous settlement on the site of Börzönce in Southern Hungary. Ceramic material was recovered from two dugout objects. Construction 1 (SU 120/121) was a shallow waste pit, while construction 2 (SU 428/429), somewhat larger, was probably a storage pit. The pits are located on the mild slope of an elevated ridge and it is supposed that they were placed in the centre or on the edge of a settlement. Some barely noticeable post holes were also recorded on the site, but they were rather dispersed and could not be plotted into units. Ceramic material suggests three groups, separated out according to facture: that of fine facture, intermediate and coarse pottery. The fine facture ceramics are mostly brownish, gray and dark-gray, it is well baked and represented with bowls and pots. Its surface is polished, and sand is often found in its structure. Intermediate and coarse pottery appears in every tone, from gray to ocher, and is represented mostly by bowls and storage vessels. One of its characteristics is the coarser lower part of the vessel, which is more often encountered in coarse facture pottery. Ornaments are very modest and often in the form of applications (band with fingerprints) or incisions (zigzag). From the above one could conclude that the Eastern Slavonian (Ivanovci Gorjanski-Palanka, Grabrovac near Đakovo, Sarvaš in Osijek, Vinkovci-Tržnica, Stari Mikonovci, Stari Jankovci) ceramic material is very similar to the Western Srijem material (Ilok, Golokut, Gradina at Batrovac, Gradina at Bosut-Bačka), both in its form and the lack of decoration. More to the north and west, in Southern Hungary (Börzönce, Letenye, Nagykanizsa-Inkey, Szava, Zók-Várhegy), Northern Croatia (Koprivnička Rijeka, Rudina I, Letičani-Bukvik, Babinac Severinski) and Eastern Slovenia (Založnica below Krim, Raščica), some basic differences can be observed on the vessel walls decorated with incised linear motives.

It seems that the culture following the withdrawal of Vučedolian tradition – besides the novel ceramic production – brought a novel way of life, recognized in a different type of settlement. These are short-term settlements, such as are often unrecognizable in above ground constructions, that is,

they were simple and temporary habitats. We are probably dealing with extremely mobile communities that begun to settle in South-Eastern Europe and Transdanubia in the first half of the third millennium. Perhaps their mobility is emphasized in increasing number of finds of clay cart models as a part of the Somogyvár-Vinkovci settlement inventory (BONDAR 1995: 234). At the moment the site of Vinkovci-Tržnica is the only site with any information regarding the renovation of above ground construction floorings. An additional question on the chronological division within the culture emerges, as well as on the meaning of typological and chronological analysis of the ceramic material. It seems that the basic differences could be observed in different geographical areas but within a contemporaneous chronological frame, which argues for a peaceful change of population and the transformation of earlier, existing with novel cultural manifestations within the wider horizon called the Vinkovci-Somogyvár.

C-14 dates are among the most important elements for understanding, the deciphering of this cultural manifestation at the very beginning of the Early Bronze Age. A charcoal sample taken from SU 428 is radiocarbon dated to BP 3890±40, calibrated to BC 2440, 2420, 2400, 2380, 2350 and 1 sigma span 2460–2300. According to the results of C14 analysis this site conforms to a number of similarly dated sites (Figure 3). The Late Vučedol overlaps with the beginning of the Early Bronze Age (FORENBAHER 1993: 252), which is also noticeable on ceramic vessels. It seems that the Vučedol Culture should not be dated later than 2400 BC (FORENBAHER 1993: 247), while we find ceramic forms characteristic for the Vinkovci- Somogyvár Culture between 2450 and 2100 BC. The problem of chronology of the Early Bronze Age is still an open subject, and new excavations and systematic analyses of archaeological sites and finds are pointers towards certain more tangible conclusions.

Rukopis primljen: 4.XI.2009.
Rukopis prihvaćen: 20.XI.2009.

T. 1

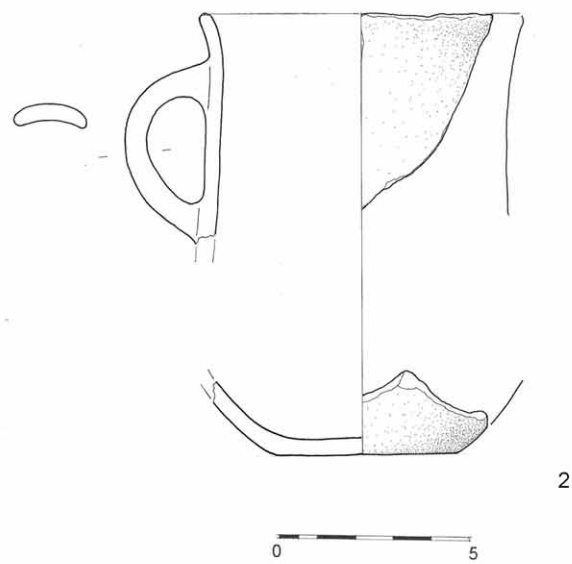
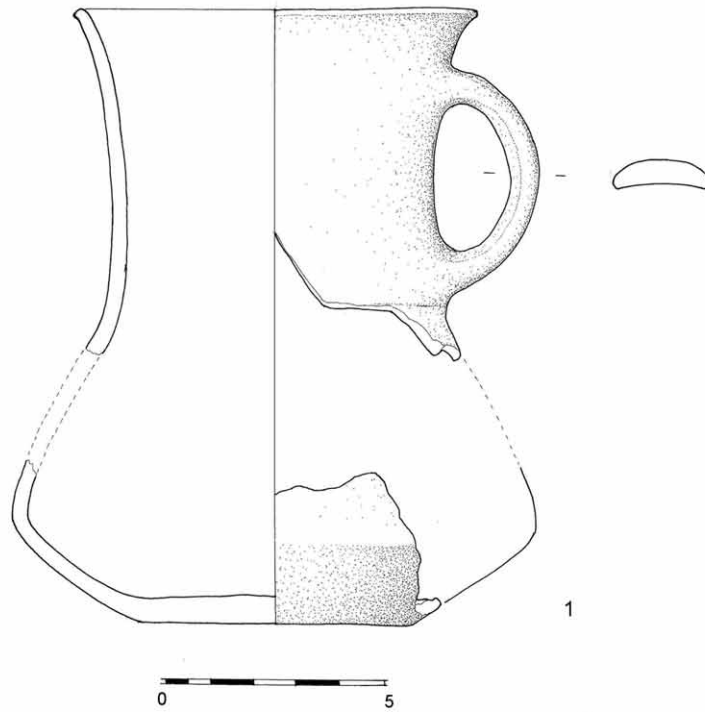
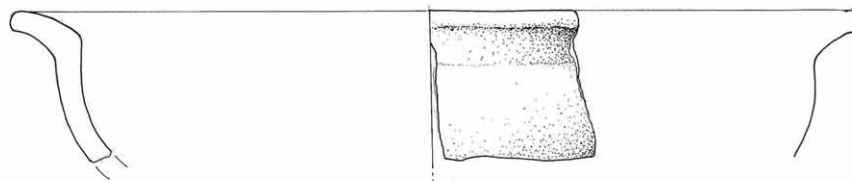
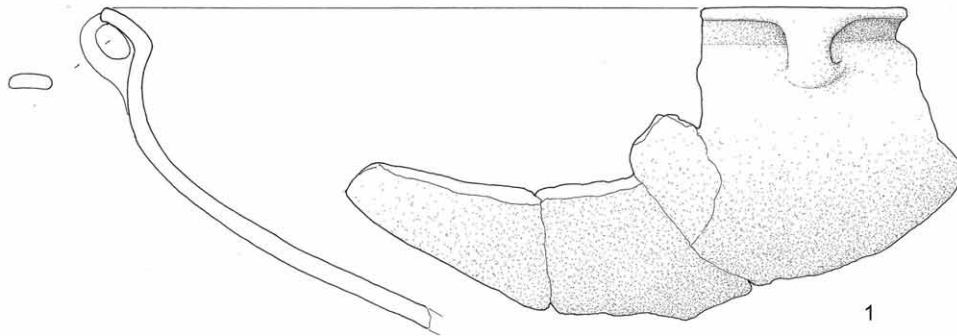
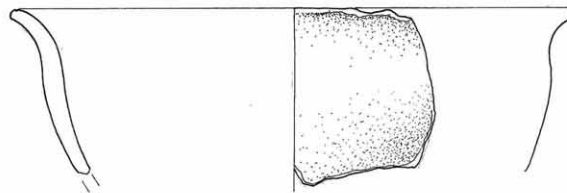


Tabla 1 – Plate 1

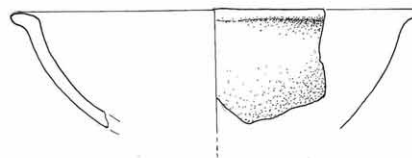
T. 2



2



3



4



Tabla 2 – Plate 2

T. 3

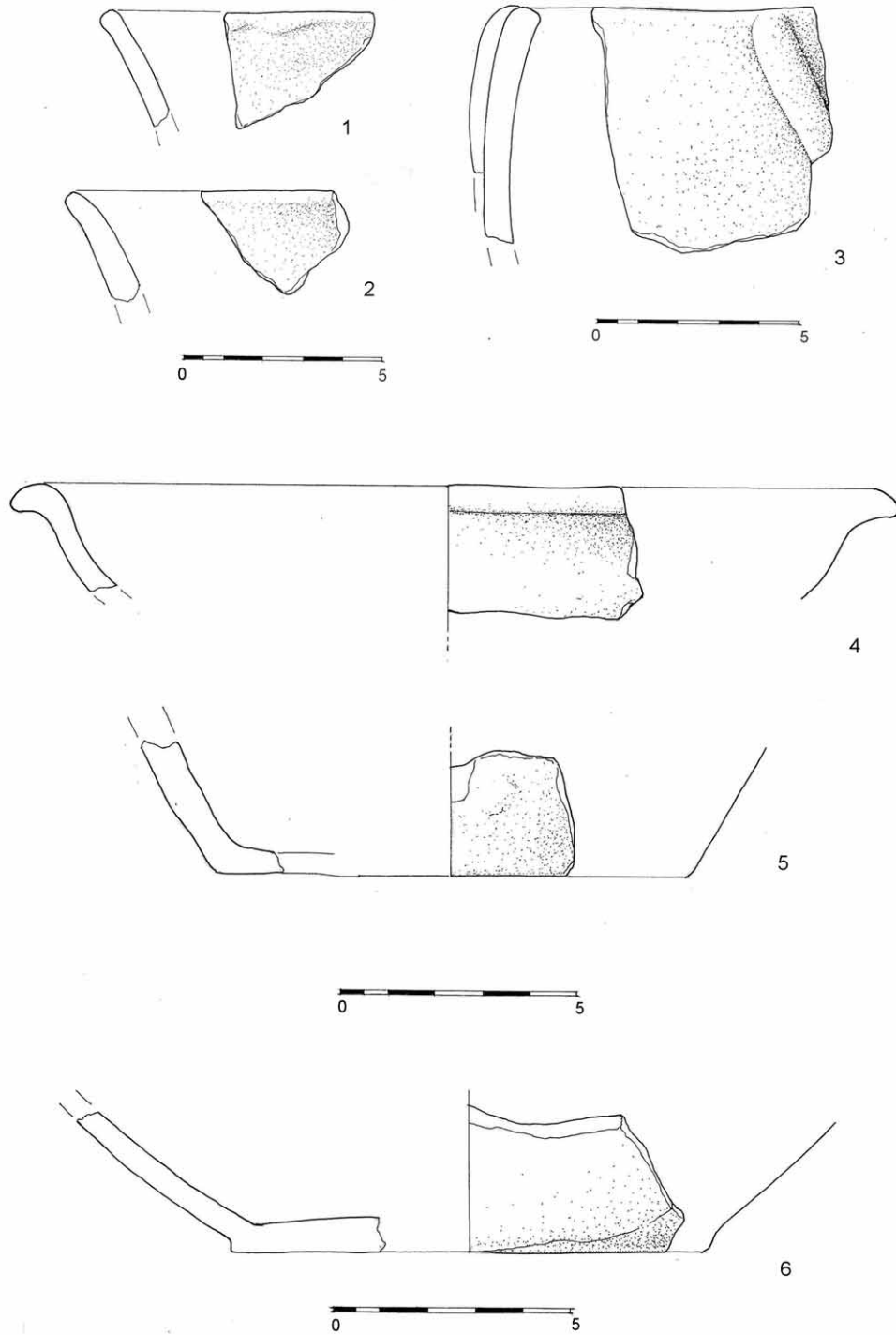


Tabla 3 – Plate 3

T. 4

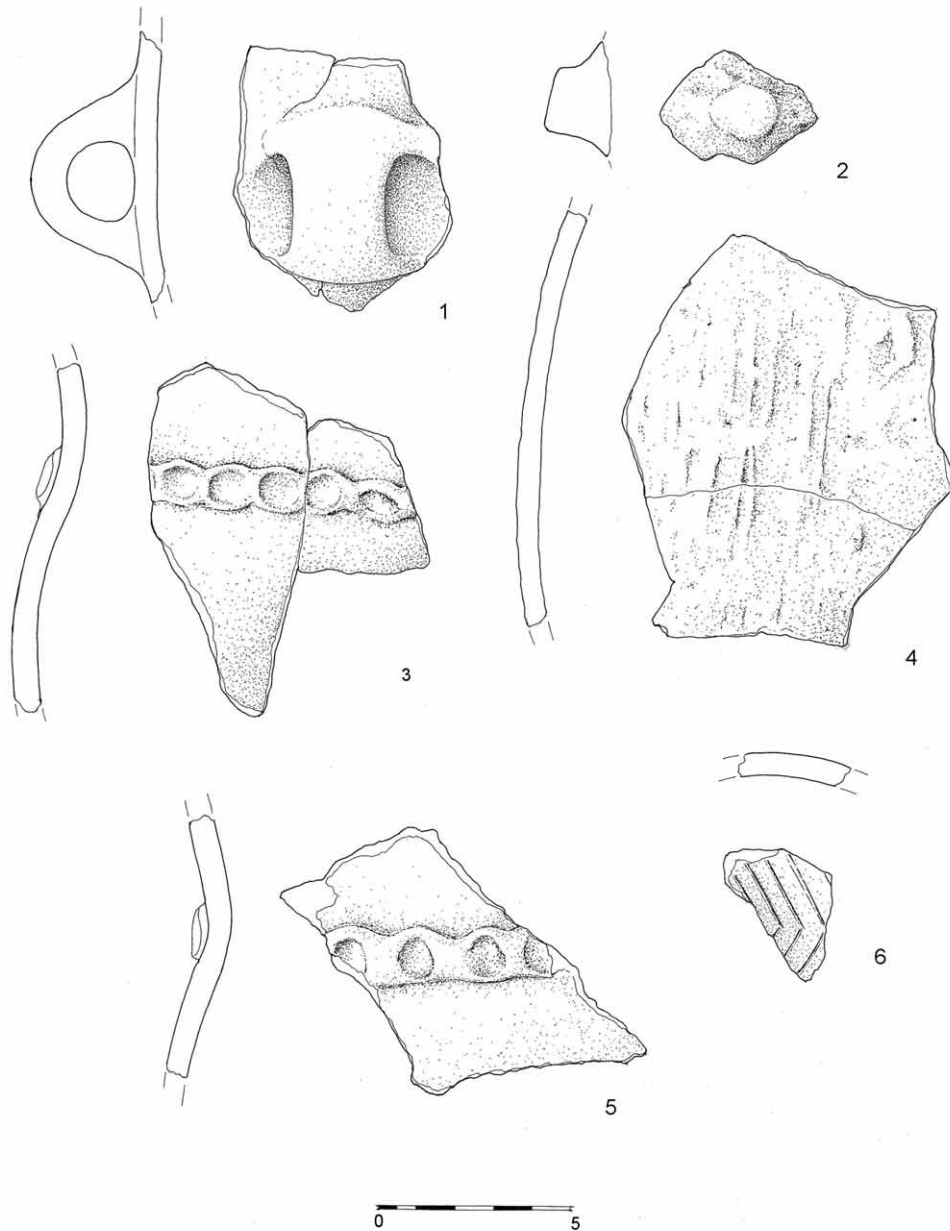


Tabla 4 – Plate 4

SANJIN MIHELIC

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB
smihelic@amz.hr

PRETPOVIJESNI NALAZI IZ ALJMAŠA I PITANJE ZLATNOG NALAZA IZ DALJA

UDK 902.3 »63«
Izvorni znanstveni rad

U radu se predstavlja devet predmeta koji se već gotovo čitavo stoljeće čuvaju u Pretpovijesnoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, za čije je mjesto podrijetla navedeno podunavsko mjesto Aljmaš. Predmeti su stečeni otkupom od Josipa Schmiederera, muzejskog povjerenika u Dalju, a pružaju uvid u naseljenost aljmaškog područja tijekom pretpovijesti s obzirom na to da pokrivaju vremenski raspon od mlađega kamenog doba do starijega željeznog doba, čime se ujedno i dobro uklapaju u razvojnu sliku pretpovijesti na prostoru Aljmaša. Za jedan predmet, brončane konjske žvale, dovodi se u pitanje svrsishodnost atribucije ekonimu Aljmaš s obzirom na uočljivu povezanost ovog predmeta s od ranije poznatim nalazima iz obližnjeg Dalja. U radu se također raspravlja o Schmiedererovoj ulozi muzejskog povjerenika u kontekstu poznatog daljskog zlatnog nalaza iz berlinskog Muzeja, koji je nestao u vihoru Drugog svjetskog rata.¹

Ključne riječi: Aljmaš, Dalj, hrvatsko Podunavlje, starije željezno doba, žvale, karičica, Schmiederer Josip, zlatni nalaz iz Dalja

Key words: Aljmaš, Dalj, Croatian Danube region, Early Iron Age, horse bits, rings, Schmiederer Josip, gold finds from Dalj

U depou Pretpovijesne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu već se gotovo stotinu godina čuva nekoliko predmeta za koje je zabilježeno da potječu iz Aljmaša, istočnoslavenskog sela smještenog nekoliko kilometara nizvodno od sutoka Drave i Dunava. Predmeti su nabavljeni 1912. godine, i to jednim dijelom kupnjom od Josipa Schmiederera u Dalju, dok je preostali dio Muzeju darovao tadašnji aljmaški župnik, Ivan Šulc. Jedini predmet za koji nema pouzdanih podataka o prispjeću je glinena amforica čiju je sliku reproducirao Z. Vinski (1958: T. X, 7), no postoje indicije da je i u ovom slučaju riječ o otkupu u kojem je sudjelovao Josip Schmiederer.

Josip Schmiederer se pojavljuje kao trgovački partner Muzeja u niz navrata, u transakcijama koje su uglavnom imale za rezultat obogaćivanje zbirke predmetima iz Dalja, kao i nekih susjednih lokaliteta.

¹ Ovaj rad posvećujem poštovanoj kolegici Dubravki Balen-Letunić, dugogodišnjoj voditeljici Pretpovijesne

zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu, s uspomenom na godine zajedničkog rada.

teta.² U razdoblju između 1906. i 1913. godine njegovim je posredstvom u Pretpovijesnu zbirku prispjelo više stotina raznovrsnih nalaza, nerijetko vrlo visoke vrijednosti. U Arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu čuva se bogata prepiska sa Schmiedererom, uključujući i njegov dopis kojim se Muzeju nudi za povjerenika pri otkupu starina u Dalji i okolici,³ o čemu će još biti riječi kasnije u tekstu. Za župnika Šulca, s druge strane, darivanje triju predmeta bio je jedini čin po kojem je ostao zabilježen u muzejskim knjigama. Kako to nerijetko biva slučaj, ne postoje nikakvi podaci o okolnostima ili mjestu nalaza, osim neizravnih podataka u muzejskom arhivu. Stoga, usprkos tome što se nalazi, kako će se vidjeti, uklapaju u razvojnu shemu pretpovijesti užeg aljmaškog područja, ta se činjenica ne bi smjela smetnuti s uma. Riječ je, po svemu sudeći, o slučajnim nalazima s jedne ili više različitih pozicija u samom mjestu ili okolici, dok za barem jedan predmet postoji opravdani oprez u pogledu atribucije ili, bolje rečeno, svrshodnosti atribucije Aljmašu, o čemu će biti više riječi u diskusiji nalaza.

Aljmaš, smješten na sjevernim obroncima Daljske planine, prvo je u nizu od nekoliko mjesta koja leže uz visoku desnu obalu Dunava u Slavoniji (karta 1). Uzmemo li se u obzir osnovne karakteristike užeg naseobinskog prostora – brežuljkasti teren u blizini važnog vodotoka, sa širokim ravničarskim predjelima u neposrednoj blizini – lako se uočava da položaj današnjeg naselja daleko nadilazi osnovne uvjete bitne pretpovijesnim populacijama pri odabiru mjesta za naseljavanje. I šira okolica Aljmaša, uostalom, pružala je odlične uvjete za život u pretpovijesti, što potvrđuju i susjedna mjesta, mahom važni arheološki lokaliteti (Bijelo Brdo, Sarvaš, Erdut, Dalj), kako tijekom pretpovijesti tako i kroz kasnija razdoblja.



Karta 1. Aljmaš i neposredna okolica.

Sve do prije četvrt stoljeća arheološki nalazi iz Aljmaša svodili su se na predmete pronađene na površini ili prigodom raznovrsnih poljoprivrednih ili građevinskih radova, dakle, na materijal koji nije bilo moguće pridružiti jasnom arheološkom kontekstu. No čak i takvim nesavršenim metodama bilo je moguće ocijeniti kako su se na užem području Aljmaša pružala naselja neolitičkih, eneolitičkih te brončanodobnih i željeznodobnih kultura (sopotska, vučedolska, badenska, vatinska, daljsko-bjelobrdska, daljska te latenska), a k tome još i pripadajuće nekropole, ustanovljene doduše tek za bjelobrdsku i daljsku kulturu (MINICHREITER 1984). M. Bulat spominje »ostatke poda neke halštatske kuće« na istočnoj strani sela, kao i nalaz »manje kasnohalštatske žare sa spaljenim

2 Iz Erduta, Bijelog Brda te Borova (npr. žara iz Erduta AMZ inv. P-4995, amforica iz Bijelog Brda P-5046, nalazi iz Borova P-6297, 6298, 6299, Borovo-Gradac P-8236).

3 Arhiv AMZ, svezak Dalj/1906 pismo Josipa Schmiederera od 17. 01. 1906.

kostima«, pronađene nešto sjevernije (BULAT 1975: 19). Jedna je pak veća halštatska žara, s četiri ručke, pronađena na Crkvini, gdje su pronađeni i daljsko-bjelobrdske nalazi, a na jednoj terasi istočno od ovog lokaliteta, poznatog kao Dolnjak ili Stepaničevac, pronađeni su uz daljsko-bjelobrdske i kasnobrončanodobni nalazi (BULAT 1975: 19; ŠIMIĆ 2000: 111). Koplja iz mlađega željeznog doba izorana su pak na nekoj njivi u okolici sela (BULAT 1975).

Prvo stručno arheološko istraživanje u Aljmašu izvedeno je 1982. godine, na lokalitetu »Podunavlje« u središtu mjesta (MINICHREITER 1982; 1984; 1985). Tom je prigodom istraženo osamdesetak kvadratnih metara pri iskopu podrumskog prostora, unutar kojeg je otkriven dio zemunice široke 4 m, a dugačke preko 9 m, koliko je iznosila otkrivena dužina unutar otkopa. Otkriveni nalazi sastoje se od naseobinskih elemenata slavonsko-srijemske vatinske kulture te daljsko-bjelobrdske kulture, a k tome još i od neolitičkih, eneolitičkih te stariježeljeznodobnih nalaza. U Zlatnoj ulici, na broju 52, 1976. godine pronađene su žare daljsko-bjelobrdske kulture sa spaljenim kostima (MINICHREITER 1984: 88, bilj. 4). O nalazima iz Aljmaša koji se čuvaju u Muzeju Slavonije u Osijeku pisao je S. Forenbaher (1991) u svom pregledu nalazišta grupe Belegiš II u istočnoj Slavoniji. Uz površinske nalaze s Crkvine i iz Zlatne ulice, kao i one s nepoznatog nalazišta u Aljmašu, Forenbaher spominje srednjobrončanodobnu keramiku. O upravo takvoj, srednjobrončanodobnoj, keramici iz Aljmaša u Muzeju Slavonije govori J. Šimić u članku o kontinuitetu nastanjivanja u sjeveroistočnoj Slavoniji tijekom brončanoga doba (ŠIMIĆ 1993a: 129, Sl. 4, 1–2, Zlatna ulica) te u radu o nalazištima daljske grupe u Daljskoj planini, među koja ubraja i Aljmaš (ŠIMIĆ 1993b). Također spominje i ulomak amforice iz rane faze slavonsko-srijemske vatinske kulture te navodi Podunavlje, Zlatnu ulicu i Crkvinu kao lokalitete s obiljem nalaza daljsko-bjelobrdske grupe, kao i s vatinskim nalazima te kasnobrončanodobnim nalazima belegiške i daljske grupe (ŠIMIĆ 1993b: 134). Jednu amforicu (pehar na nozi) iz vatinsko-belegiške faze s Podunavlja u Aljmašu objavljuje u publikaciji Blago muzeja Slavonije (ŠIMIĆ 1997, 56, kat. 8). O istim lokalitetima, uz Dolnjak, piše i u svojoj knjizi o kulturnim skupinama s inkrustiranom keramikom (ŠIMIĆ 2000).

Sljedeća iskopavanja na Podunavlju datiraju iz 2000. i 2001. godine (ŠIMIĆ 2001). U zaštitnim istraživanjima na prostoru buduće crkve Svetišta Gospe od utočišta, koja su ukupno obuhvatila 511,5 m², pronađeni su dobro očuvani pretpovijesni slojevi iz neolitičkog i eneolitičkog vremena te sloj srednjeg brončanog doba, koji je nažalost najvećim dijelom uništen, po svojoj prilici obradom vinograda. Tek se jedan objekt može sa sigurnošću pripisati ovome vremenu: prostrana jama pronađena uz južni rub iskopa, koja je sadržavala nalaze slavonsko-srijemske vatinske kulture i daljsko-bjelobrdske kulture (ŠIMIĆ 2001: 74). Prije izgradnje druge i treće faze svetišta Gospe od Utočišta, krajem 2005. godine ponovno su provedena zaštitna istraživanja na Podunavlju. I tom prilikom otkriveni su slojevi i nalazi koji odgovaraju slici stečenoj u prethodnim istraživanjima: neolitički i eneolitički, najvećim dijelom dobro očuvani slojevi i objekti te razoreni sloj srednjeg brončanog doba, ponovno tek s par sačuvanih jama (ŠIMIĆ 2005).

OPIS PREDMETA

Pretpovijesna zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu sadrži ukupno devet predmeta iz Aljmaša, tri brončana: sjekiricu, ukrasnu ploču i dio žvala; pet keramičkih: dvije amforice, odnosno pehara na nozi, manju posudu (žaru) te dva utega, kao i fragmentiranu kamenu bradvu. Žaru i utege Muzeju je poklonio Ivan Šulc, župnik u Aljmašu, dok su preostali predmeti otkupljeni od Josipa Schmiederera. Predmeti nisu objavljeni, izuzev žare na T. 3, 3⁴ te jedne od amforica (T. 2, 1; VINSKI 1958: T. X, 7).

4 U objavi VINSKI-GASPARINI 1973: T. 5,6 žara se uvukla među srodne primjerke iz Surčina, pa to ovdje ispravljamo.

1. Bradva, kamen, inv. P-6491 (T. 1, 1)

Fragmentirana kamena bradva polukružnog ili D-presjeka. Donja strana bradve je potpuno zaglađena. Veći dio sječiva je odlomljen. Oba bočna ruba s gornje strane bradve pokazuju znatna oštećenja. Sačuvana dužina: 7,4 cm; širina tjemena: 2,9 cm; širina sječiva: 4,2 cm; debljina: 1,9 cm.

2. Uteg, keramika, inv. P-6494 (T. 1, 3)

Stožasti uteg sa zakošenim rubom i koničnom bazom.

Promjer: 6,4 cm; debljina: 2,6 cm.

3. Uteg, keramika, inv. P-6495 (T. 1, 4)

Plosnati uteg u obliku kotača sa središnjim zadebljanjem na obje strane otvora.

Promjer: 8,7 cm; debljina: 1,9 cm

4. Pehar na nozi, keramika, inv. P-20607 (T. 2, 1)

Pehar na nozi s dvije trakaste X-ručke koje spajaju rub i rame posude, ukrašene s po dvije paralelne žlijebljene vertikalne linije. Na kontaktu s rubom ručke završavaju u obliku volutastih izbočenja koje također nose ukras paralelnih žlijebljenih linija. Rub posude je izvijen, četvrtasto razvučen (gotovo kvadratičan), s povišenim uglovima. Vrat je koničan, ukrašen između ručki s dvije paralelne žlijebljene linije ispod ruba te s još dvije urezane linije ispod njih (dojam je da su ove posljednje naknadno urezane preko još jedne žlijebljene: dakle, da su prvobitno bile tri žlijebljene linije). Ispod linija nalaze se sa svake strane između ručki po tri niza od tri okrugla uboda. Vrat je jasno odvojen od trbuha posudice vodoravno položenim ramenom, ukrašenim gusto poredanim širokim zarezima/ubodima između ručki. Ispod zareza teku dvije paralelne žlijebljene linije koje se prekidaju ispod ručki. Trbuh je izrazito loptastog oblika, ukrašen paralelnim vertikalnim užlijebljenim linijama koje polaze od vodoravnih linija ispod ramena te metopno zatvaraju površinu trbuha. Linije su pri vrhu oivičene okruglim ubodima. Na najširem dijelu trbuha, ispod ručki te na nasuprotnim stranama, nalaze se četiri bradavičasta izbočenja, lagano okrenuta nadolje. Vertikalne žlijebljene linije uokviruju spomenute bradavice, a na dijelovima trbuha gdje nema bradavica linije nisu žlijebljene već su urezane. Pri samom dnu posudice, noga je ukrašena s dvije paralelne žlijebljene linije. Dno posudice je ravno, s jedva primjetnim (1 mm) povišenjem.

Pehar je fine fature, crne i fino uglačane vanjske površine.

Širina ruba: 6,3 x 8,7 cm; širina trbuha: 11,9 cm; širina dna: 4,0 cm; visina: 11,1 cm; debljina stijenke: 0,25 cm.

5. Pehar na nozi, keramika, inv. P-6492 (T. 2, 2)

Pehar na nozi (amforica) s dvije polukružne X-ručke trokutastog presjeka koje spajaju rub i rame posude, sa središnjim vertikalnim rebrom, koje su na kontaktu s obodom izvorno vjerojatno završavale bradavičastim izbočenjima, no koja nedostaju. Po sredini ručki na rebrima se nalazi po jedna mala bradavica. Rub posude je izvijen, rombično razvučen te lagano sedlast, tj. s povišenim uglovima koji su trokutasto izvučeni. Vrat je koničan, ukrašen između ručki s dvije vodoravne paralelne urezane linije ispod ruba te po sredini između ručki sa svake strane, s po jednim vertikalnim rebrom, po čitavoj dužini ukrašenim sitnim točkastim ubodima. Iznad i ispod urezanih linija, uokolo čitavog vrata posude, simetrično su raspoređena četiri para po pet ili šest vodoravnih točkastih uboda. Vrat je jasno odvojen od trbuha posudice vodoravno položenim ramenom, ukrašenim gustim nizom točkastih uboda između ručki te s po jednom bradavicom po sredini između ručki (na dnu rebra). Četiri simetrično raspoređena vertikalna rebrasta izbočenja s ubodima, koja teku niz ručke i niz vrat posude nastavljaju se i na trbuhu te završavaju na najširem dijelu trbuha u vidu bradavičastih izbočenja. Po sredini i po bradavicama, rebra su ukrašena s vodoravnim nizovima od po pet do šest

točkastih uboda. Lijevo i desno od svakog rebra, paralelno s njime, teku po dva jedva primjetna plitka žlijeba, dok na četiri mjesta uokolo trbuha, između tih žljebova, teku po dvije tanke urezane linije, na vrhu kojih se nalaze vodoravni nizovi od po pet ili šest točkastih uboda. Trbuh je zaobljen, gotovo blago bikoničan, s nisko stojećim najširim dijelom. Noga ne nosi nikakav ukras te se konično sužava prema dnu, koje je sasvim ravno. Vanjska površina je svijetlosmeđa, neuglačana. Pehar je fine fature s primjesama pijeska.

Širina ruba: 5,4 x 6,8 cm; širina trbuha: 10,2 cm; širina dna: 3,7 cm; visina: 9,9 cm; debljina stijenke: 0,3 cm

6. Posuda (žara), keramika, inv. P-6493 (T. 3, 3)

Crnopolirana posuda (žara) bikoničnog tijela te ravnog dna, kojoj nedostaje gornji dio (vrat i usta). Na sačuvanom dijelu ramena uokolo čitave posude teče niz od pet horizontalnih kanelura. Trbuh je ukrašen širokim turbanastim žljebovima te s dva nasuprotna para roščića i drški.

Širina trbuha: 14,2 cm; širina dna: 5,8 cm; sačuvana visina: 8,4 cm; debljina stijenke: 0,3 cm.

7. Sjekira, bronca, inv. P-6488 (T. 1, 2)

Mala sjekira sa zaliscima uza sječivo, prijelazni oblik od sjekira s povišenim rubovima prema sjekirama s peticom. Tjeme je ravno, oštrica je lagano zaobljena i neznatno lepezasto proširena.

Dužina: 10,6 cm, širina oštrice: 2,7 cm, širina tjemenja: 1,7 cm, najveća debljina: 1,3 cm.

8. Ukrasna ploča, bronca, inv. P-6490 (T. 3, 1)

Ukrasna ploča od brončanog lima kružnog oblika izrađena tehnikom lijevanja. Gornja strana ukrašena je plastičnim narebnjima koja se koncentrično šire od blago naglašenog središnjeg izbočenja. S donje strane nalazi se lijevana petlja.

Promjer: 5,1 cm.

9. Dio žvala, bronca, inv. P-6489 (T. 3, 2)

Članak dvodijelnih žvala s dvije kapljičaste petlje na krajevima, ukrašen kosim urezima koji tvore motiv riblje kosti.

Dužina: 7,3 cm.

Fragmentirana bradva (T. 1, 1) odgovara tipu III/1a⁵ prema podjeli D. Antonović (ANTONOVIC 2003: 54–55, Sl. 32). Ovaj tip oruđa prvenstveno je korišten za izradu drvenih predmeta, a svojim asimetričnim oblikom bio je prilagođen dubljenju i tesanju drveta (ANTONOVIC 2003: 54). Ova alatka pokazuje jasne tragove upotrebe: prije svega, tjeme nosi brojne tragove udaranja, a sječivo je većim dijelom odlomljeno. Nadalje, za razliku od hrapave gornje strane, donja strana bradve je posve uglačana, po svemu sudeći uslijed sekundarnog korištenja alatke kao oruđa za glačanje drugih kamenih, keramičkih ili koštanih predmeta, nakon što je zbog oštećenja sječiva izgubila svoju izvornu funkciju. Iz vremena ovog drugog života alatke vjerojatno potječu i oštećenja na bočnim rubovima, točnije udubljenja nastala hotimičnim odbijanjem manjih odbojaka. Moguće je pretpostaviti da su ovi utori imali služiti kao oslonac za prste pri korištenju alatke kao glačalice. S obzirom na naselje sopotske kulture na Podunavlju, moguće je da upravo tamo treba tražiti mjesto pronalaska ove bradve, no sopotskih nalaza ne nedostaje niti u bližoj okolici Aljmaša, primjerice istočno od sela, na Velikoj Straži (BULAT 1975: 20).

5 S obzirom na činjenicu da je odlomljeno gotovo čitavo sječivo ne može se odrediti je li možda ipak riječ o tipu III/4, koji obuhvaća bradve (Antonović koristi termin *tes-*

la) s ukošenim sječivom. Također, zaobljeni polukružni presjek bradve zapravo je smješta negdje između podtipova *a* i *c* prema Antonović.

Jednako je tako moguće da i glineni utezi potječu s nekog od ova dva nalazišta, iako iz kasnijeg razdoblja. Konični utezi s konkavnom bazom (T. 1, 3) čest su nalaz na eneolitičkim lokalitetima. Primjerice, susrećemo ih u jasnom stratigrafskom kontekstu na nedavno istraživanim lokalitetima badenske kulture u istočnoj Slavoniji.⁶ Plosnati kružni glineni predmet sa središnjim zadebljanjem (T. 1, 4) možemo opisati kao uteg ili kao model kotača⁷, s brojnim nalazima s eneolitičkih i ranobrončanodobnih lokaliteta u Hrvatskoj i susjednim zemljama.⁸

Aljmaške amforice ili pehari na nozi (T. 2, 1–2) pripadaju dobro poznatom brončanodobnom obliku, karakterističnom, prije svega, za srednje brončano doba i za vatinsku kulturu, odnosno pojedinu njezine segmente ili inačice. Na prostoru istočne Slavonije i zapadnog Srijema ovu je vrstu posuda moguće pratiti *mutatis mutandis* još od dalekih prototipova koji se pojavljuju u okviru rane faze slavonsko-srijemske varijante vatinske kulture s kraja ranog i početka srednjeg brončanog doba.⁹ Svoj karakteristični oblik dobivaju u vrijeme faze Lovas,¹⁰ a elaborirani oblik i bogata dekoracija nastavljaju se i u razvijenoj, vatinsko-belegiškoj fazi slavonsko-srijemske vatinske kulture,¹¹ kao i u kasnome brončanom dobu u okviru Belegiš II kulture (DIZDAR 2002: 34). Oblik i način ukrašavanja dviju amforica iz Aljmaša smješta ih u srednje brončano doba, u okvire faze Lovas ili eventualno Belegiš I kulture, koje odlikuje arheološka građa karakteristična za stupnjeve Br B1, odnosno Br B2/C1 po srednjoeuropskoj relativnoj kronologiji brončanog doba.

Iako joj nedostaje gornji dio, izvorni izgled aljmaške žarice (T. 3, 3) vjerojatno ne predstavlja zagonetku. Riječ je o karakterističnom obliku Belegiš II kulture, bikoničnoj crnopoliranoj žari tzv. »pseudoprotovillanova« tipa, s razgrnutim obodom, koničnim vratom koji je ukrašen horizontalnim kanelurama te turbanasto kaneliranim trbuhom. U predloženoj podjeli žara Belegiš II kulture (FORENBAHER 1988) ovaj bi primjerak odgovarao inačici C, iako u obliku koji ponešto odstupa od standarda, posebice s obzirom na nedostatak parova drški i roščića na trbuhu, umjesto kojih se ovdje javljaju tek po dva prihvata, odnosno bradavice na ramenu. Forenbaher smješta ovu inačicu žara u vrijeme počevši od kraja Br D stupnja do zaključno u Ha A2 (FORENBAHER 1988: 33), a prostorno najbliže paralele mogu joj se naći u Sarvašu¹² te na Velikom Varodu u Erdutu,¹³ kao i na Vučedolu.¹⁴

Mala brončana sjekira sa zaliscima uza sječivo (T. 1, 2),¹⁵ posve nalik primjerku iz nedaleke ostave Bizovac, prijelazni je oblik od sjekira s povišenim rubovima k sjekirama s peticom. Meyer

6 Npr. na dva lokaliteta na trasi autoceste A5 u istočnoj Slavoniji između Đakova i Osijeka: Josipovac Punitovački-Veliko polje I (ČATAJ 2009: 117, T. 7, 2) i Josipovac-Gravinjak (u pripremi za objavu).

7 BAKKER et al. 1999, predmete ovog tipa svrstavaju među najranije arheološke pokazatelje pojave vozila na kotačima.

8 Za sumarni pregled vidi MARKOVIĆ 2002: 34.

9 Poput amfora iz Vinkovaca (DIMITRIJEVIĆ 1979: 141, T. 6, 5). Dakako, ove amfore tek u najosnovnijim crtama upućuju na to da stoje u ishodištu razvoja bogato elaboriranih oblika iz kasnijih faza.

10 VINSKI 1958: T. IX, T. X donosi više amforica koje se mogu svrstati u okvire faze Lovas, kao i vatinsko-belegiške faze te Belegiš II kulture, o čijem razvojnom slijedu vidi i MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1984: 64–68.

11 Amforice ovog tipa poznate su s brojnih lokaliteta iz bliže i dalje okolice Aljmaša, a u samom naselju već su ra-

nije dokumentirane amforice iz vatinsko-belegiške faze (ŠIMIĆ 1993: Sl. 4, 1–2). Primjerak izrazite sličnosti s amforicom na T. 2, 1 potječe iz Podunavlja (slučajan nalaz, ŠIMIĆ 1997: 55–56, kat. 7). Za najnoviji sumarni pregled ovih amforica upućujemo na objavu nalaza iz naselja grupe Belegiš na lokalitetu Josipovac Punitovački-Veliko polje I (KRMPOTIĆ 2009).

12 Sarvaš-Gradac, ŠIMIĆ 1995: T. 6, 3.

13 Erdut-Veliki Varod, VINSKI-GASPARINI 1973: T. 6, 6.

14 FORENBAHER 1990. Za pregled nalaza Belegiš II kulture u istočnoj Hrvatskoj vidi FORENBAHER 1991.

15 PIXE analiza ove sjekire koju je proveo Milko Jakšić s Instituta Ruđer Bošković pokazala je zastupljenost kositra u razini oko šest posto, a ovdje bih zahvalio dr. Jakšiću te kolegi Damiru Doračiću iz Arheološkog muzeja u Zagrebu na ovim podacima.

ovaj tip uvrštava u sjekire s peticom s jezičcima, odnosno s otvorenom peticom.¹⁶ A. Mozsolics (1967) također naglašava činjenicu da petica kod ovakvih sjekira još nije zatvorena¹⁷, dok Novotná u slučaju analognih primjeraka s lokaliteta Gajary (NOVOTNÁ 1970: 39, T. 11,215) te Nitriansky Hrádok (NOVOTNÁ 1970: 39, T. 11,216) ne upozorava posebno na taj element, već ih predstavlja uz ostale sjekire s peticom, u sklopu inačice sa špicastim otvorom. Ovakve sjekire susreću se kroz čitavo srednje brončano doba, s najranijim počecima na kraju ranog brončanog doba. Tako se u ostavi Nitriansky Hrádok javljaju uz keramiku klasične faze Mad'arovce kulture, uz dvije sjekire tipa Křtenov te sjekiru s rupom za nasad s hrptom (NOVOTNÁ 1970: 30, T. 49, 1–4, 6–11), čime se dobro vežu za horizont Apa-Hajdúsámson. Najveći broj sjekira ove grupe može se vezati uz horizont Kosziderpadlás-Zajta, (naročito uz horizont ostava Bühl-Niederosterwitz – Br B1), no kako je vidljivo prema primjeru ostave Bizovac, koja najvećim dijelom sadrži materijal karakterističan za Br D i rani Ha A stupanj te pripada fazi II ostava kasnog brončanog doba sjeverne Hrvatske, može ih se naći i u osjetno mlađem kontekstu, što, dakako, nema presudnog utjecaja na osnovnu dataciju ovog tipa, tako da za ovaj izdvojeni primjerak valja, prije svega, računati s vremenom stupnja Br B1 do Br C1.

Lijevane ukrasne ploče od brončanog lima (T. 3, 1) s narebrenim ukrasom plastičnih koncentričnih kružnica, čest su nalaz u srednjem Podunavlju i susjednim područjima tijekom srednjeg i kasnog brončanog doba.¹⁸ Teritorijalna rasprostranjenost ovih ploča većim se dijelom poklapa s onom srednjobrončanodobnih ploča s trnom, s najvećom gustoćom na području Transdanubije i međuriječja Save, Drave i Dunava (VINSKI-GASPARINI 1973: 95), ali susreće ih se i izvan ovog područja, primjerice na Glasincu u vrijeme faze IIIb-1. Aljmaški primjerak, sa središnjim izbočenjem i petljom na poleđini, nalazi odlične paralele u dvjema istovjetnim pločama iz ostave Brodski Varoš, koja sadrži materijal Br D i Ha A1 vremena (VINSKI-GASPARINI 1973: T. 57, 10, 11) ili pak u Bosni, u ostavi iz Velikog Mošunja (TRUHELKA 1913; KÖNIG 2004: T. 65, 10–20). Posve identičan primjerak pronađen je i u Srbiji, u utvrđenom naselju Veliki Vetren na planini Juhor, a M. Stojić ga pripisuje gvozdenom dobu Ia-b, odnosno Br D–Ha A1 vremenu (STOJIC 2003: 26, kat. 4). Sličnu, iako nešto manju ukrasnu ploču, nalazimo i među materijalom iz ostave Bingula-Divoš u Vojvodini (VINSKI-GASPARINI 1973: T. 86, 5), kao i u već spomenutoj ostavi Brodski Varoš (VINSKI-GASPARINI 1973: T. 57, 16–17). Među brojnim inačicama kasnobrončanodobnih kružnih ukrasnih ploča ponajprije treba upozoriti na onu najbližnju pločama poput aljmaške. Vrlo slične ili gotovo istovjetne ovim pločama, izuzev neukrašenog kružnog vijenca uz rub pločice koji može zauzimati između jedne četvrtine i jedne trećine promjera, su manji primjerci iz Brodskog Varoša (VINSKI-GASPARINI 1973: T. 57, 22–23), primjerak iz groba 1 tumula V iz Bandinog Odžaka (ČOVIĆ PJZ IV: 425, T. LXIII, 9), kojima je zajedničko i to da imaju nešto povišeni središnji dio te primjerice nešto dalja paralela iz ostave Jenišovice (KYTLICOVÁ 2007: T. 103, 44), datirana u istoimeni horizont ostava kulture Milavče-Knovize Ha A2/Ha B1 vremena. Ova posljednja ima pet stepenastih koncentričnih narebrenja istovjetne gustoće kao ploča iz Aljmaša, no i osjetno širi neukrašeni rubni pojas.

Brončani članak dvodjelnih žvala s kapljičastim petljama ukrašen nizom kosih ureza koje tvore motiv riblje kosti (T. 3, 2) svrstava se u red »tračko-kimerijskih« brončanih nalaza, za koji naj-

16 MEYER 1977: 112–114, T. 24, T. 25 s više srodnih primjera.

17 MOZSOLICS 1967: Symony-Érd, T. 27, 13; Sárbo-gárd, T. 36, 1 te Törökszentmiklós-Surján, T. 40, 1.

18 Srednjobrončanodobne ukrasne ploče s izduženim trnom poput onih iz ostave Lovas (VINSKI 1958: T. II, 5–7) smatraju se podlogom za razvoj ukrasnih ploča tijekom kasnog brončanog doba, kada ih se može naći u brojnim varijantama te različitih veličina (VINSKI-GASPARINI 1973: 95–96).

bliže paralele nalazimo u središnjoj,¹⁹ sjevernoj²⁰ i istočnoj Mađarskoj²¹ te u Rumunjskoj.²² U svom opsežnom djelu o tračko-kimerijskom krugu nalaza na prostoru jugoistočne Panonije Carola Metzner-Nebelsick iscrpno je obradila i pitanje konjske opreme, pri čemu je žvale s petljama kapljičastog oblika svrstala u osnovni tip 2 (METZNER-NEBELSICK 2002: 229, Abb. 108). Iz priloženih karata rasprostranjenosti pojedinih tipova vidljivo je da se ovaj tip u kombinaciji s urezanim ukrasom pojavljuje i zapadnije i sjevernije, u gornjem Podunavlju i gornjem Polablju,²³ a aljmaški primjerak predstavlja najjužniji do sada poznati nalaz. Analogije za dvodjelne žvale s kapljičastim petljama ili pak za one ukrašene urezivanjem moguće je naći i znatno bliže, u Hrvatskoj primjerice u Batini i Kaptolu, no kako je već rečeno, samo komad iz Aljmaša sadrži kombinaciju dviju spomenutih značajki.²⁴ U kronološkom pogledu, tračko-kimerijski nalazi karakteriziraju razdoblje prijelaznog horizonta završne kulture polja sa žarama i nastupajućeg ranohalštatskog horizonta Ha B3 i Ha C1 vremena, odnosno 9. i 8. st. pr. Kr. Prema analogiji s mađarskim ostavama Szanda, Dinnyés i Biharugra, iz kojih potječu istovjetni primjerci žvala, i ovaj aljmaški nalaz može se sinkronizirati s horizontom VI ostava Karpatske kotline²⁵, što bi odgovaralo ranohalštatskom Ha C1a stupnju prema PARE 1991, odnosno prvoj polovici i sredini 8. st. pr. Kr.²⁶

RASPRAVA

Iako za predmete iz depoa Arheološkog muzeja u Zagrebu ne raspolažemo s podacima o mjestu nalaza, s obzirom na njihovu tipološku analizu, kao i na prikazano stanje istraživanja s pregledom poznatih nalazišta s područja Aljmaša, jasno proizlazi da se bez ikakvih nedoumica uklapaju u razvojnu sliku ovog prostora. Pokušamo li pripisati ovdje objavljene nalaze pojedinim arheološkim kulturama, možemo ustvrditi da nalazi upućuju na prisustvo sopotske i badenske te možda vučedolske kulture, zatim vatinske kulture u fazi Lovas te u vatinsko-belegiškoj fazi (Belegiš I kultura), zatim Belegiš II kulture te naposljetku daljske kulture.²⁷

Podaci o provenijenciji predmeta iz Aljmaša na koje nailazimo u Arhivu vrlo su šturi, a do određenih podataka može se doći proučavanjem korespondencije sa Schmiedererom. Ovaj spominje Aljmaš u nekoliko svojih pisama, navodeći primjerice kako je s Hoffillerom obišao Dalj i Daljsku planinu te Erdut i Mariju Almaš.²⁸ Pismo zaprimljeno 20. listopada 1910. godine otkriva nam

19 Dinnyés, ostava (?) (GALLUS – HORVÁTH 1939: T. IX, 13).

20 Szanda, ostava (GALLUS – HORVÁTH 1939: T. X, 18, 19).

21 Biharugra, ostava (ranije Ugra; GALLUS – HORVÁTH 1939: T. XII, 6).

22 Cipäu, ostava (ranije Maroscsapó; GALLUS – HORVÁTH 1939: T. XXXIX, 4).

23 METZNER-NEBELSICK 2002: Abb. 110, Abb. 113.; nalazi iz grobova s bavorskih nalazišta Dietfurt i Riedenburg te nalazišta Záboř nad Labem i Platěnice u istočnoj i središnjoj Češkoj.

24 Iz Batine potječe primjerak s kapljičastim petljama glatke površine bez ukrasa (METZNER-NEBELSICK 2002: T. 36, 6), ali i primjerak s urezanim ukrasom s vanjskom petljom u obliku slova D (METZNER-NEBELSICK 2002: T. 36, 5). Kaptolski nalaz je vremenski mlađi, a petlje nemaju kapljičasti već kružni oblik (VEJVODA – MIRNIK 1971: T. V, 4).

25 PARE 1999: 369–370. Metzner-Nebelsick i za Hrvatsku uvodi šesti horizont ostava izdvojivši iz horizonta V prema Vinski-Gasparini ostave Šaregrad i Ilok (METZNER-NEBELSICK 2002, 61).

26 Za recentni pogled na kronologiju završetka kasnog brončanog doba i početka starijeg željeznog doba promatranog područja vidi PARE 1996; 1999; METZNER-NEBELSICK 2002, sumirano u LOŽNJAK DIZDAR 2004. Ovaj stupanj bi, dakako, odgovarao Müller-Karpeovom Ha B3 stupnju. Ovdje bih želio zahvaliti kolegici Dariji Ložnjak-Dizdar na vrlo konstruktivnim opaskama i komentarima ovog teksta, kao i na pomoći u vezi literature.

27 Potrebno je napomenuti da ovaj prostor pokazuje odlike područja izrazitog kontakta daljske i bosutske kulture (o odnosu te razgraničenju ovih dviju kultura vidi TASIĆ 1979, LOŽNJAK DIZDAR 2004).

28 Pismo Brunšmidu od 26. travnja 1909.

moguće podrijetlo jedne od dviju amforica, one koja je tek u novije vrijeme zabilježena u inventarnoj knjizi (T. 2, 1). Naime, u pismu moli neka mu pošalju neke predmete »...*liepo natrag, a od mojih novaca mi obcignite poštarinu i ovaj lončić ako Vam netreba kojeg sam našao u Mariji Aljmašu*«, iz čega bi se dalo zaključiti da je lončić ostao u Zagrebu. Da bi to uistinu mogao biti naš pehar ukazuje i sljedeće Schmiedererovo pismo u kojem, očigledno odgovarajući na Hoffillerov upit, donosi točnu provenijenciju ovog predmeta, navodeći položaj kao Čosinac.²⁹

Za drugi pehar s velikom dozom vjerojatnosti možemo zaključiti da potječe od Heinricha Bergera iz Aljmaša,³⁰ a moguće je da je od njega prekupljena i brončana sjekira.³¹ Berger je uz ove imao i neke druge predmete, primjerice »*još malo od željeza sitnarije*«, ali ništa što bi se sa sigurnošću moglo vezati uz predmete iz Muzeja. Kako Schmiederer u dopisnici od 9. prosinca 1911. podsjeća kako bi se u »*Mariji Almašu kod Bergera trebale prekupiti stvari*«, prilično je izvjesno da su barem neki od predmeta koji su uneseni u knjigu kao otkup iz 1912. godine prekupljeni od Bergera. Naravno, ovaj podatak nam ne kazuje baš ništa o tome odakle ti predmeti izvorno potječu.

Tražimo li mjesto provenijencije ovih predmeta među lokalitetima do sada spominjanima u literaturi lako bi se moglo zaključiti da su pozicije na Podunavlju, kao i na Crkvini te Zlatnoj ulici mogući kandidati, no ovom pitanju svakako treba pristupiti s oprezom. Osim toga, predmete dobivene kupnjom ni u kom slučaju ne bi trebalo promatrati kao utvrđenu činjenicu, već u najboljem slučaju kao uvjetno prihvatljiv podatak, tim više što se Schmiederera, kako će se vidjeti, ni u kom slučaju ne treba smatrati posve vjerodostojnim izvorom. Nadalje, za određene predmete postoje i druge objektivne okolnosti koje upozoravaju na maksimalni oprez pri razmatranju njihove provenijencije: vrijedan nalaz poput aljmaških brončanih žvala kao da vapi za materijalno supstancijalnijim ranohaštatskim nalazištem od do sada dokumentiranih sporadičnih nalaza iz Aljmaša, a obližnja nekropola na Busiji doima se upravo »ostvarenjem ovog sna«, napose uzmu li se u ozbir tamošnji nalazi konjske opreme. Naime, da bi aljmaški primjerak žvala s velikom vjerojatnošću trebalo pridružiti daljskim nalazima ukazuje i činjenica da se na gotovo svim lokalitetima na kojima smo evidentirali primjerke žvala s kapljičastim petljama i urezanim ukrasom one pojavljuju sparene upravo s tipovima psalija koje nalazimo u Dalju,³² dakle tipovima Ia,³³ Id,³⁴ IIa,³⁵ IIb³⁶ i X³⁷ prema Metzner-Nebelsick.

Prihvatimo li mogućnost da se podrijetlo aljmaških žvala uistinu može vezati uz daljske nalaze konjske opreme, valjalo bi razmotriti okolnosti pod kojima su se žvale našle među predmetima iz Aljmaša u depou Arheološkog muzeja i ocijeniti u kolikoj ih je mjeri svrsishodno objavljivati kao aljmaški nalaz.

29 Čosinac je položaj u zaseoku Marinovci jugozapadno od Aljmaša, odnosno južno od linije Aljmaš-Bijelo Brdo. Za ovaj podatak i druga pojašnjenja u vezi uže topografije Aljmaša zahvaljujem gospodinu Darku Barjaktareviću iz Aljmaša.

30 U jednom pismu, vjerojatno s kraja 1911. godine, Schmiederer spominje lončić koji je »*više u četiri čoška, ali je mali*« te donosi i grubi crtež, koji pokazuje da je riječ o upravo ovom tipu pehara.

31 U istom pismu spominje i crta i »*nadžak*«. Crtež uistinu nema neku visoku umjetničku vrijednost, ali daje dovoljno naznaka da se zaključi da predstavlja upravo našu sjekiricu.

32 To se odnosi na već spomenute nalaze Szanda, Dinnyés, Biharugra, Cipäu, Zábófi nad Labem.

33 Psalije s Darnayevih iskopavanja na Prkosu, nestale iz muzeja u Keszthelyu (DARNAY 1903: 35, sl. 9) te psalije s Daljske planine iz Muzeja Slavonije u Osijeku (METZNER-NEBELSICK 2002: T. 102, 16).

34 Arheološki muzej u Zagrebu, inv. 7267, 7268 (VINSKI-GASPARINI 1973: T. 119, 14–15). Žvale iz ostave (?) Dinnyés zapravo su nađene sa psalijama tipa Ic, vrlo bliskim daljskima tipa Id.

35 Arheološki muzej u Zagrebu, inv. 7526 (VINSKI-GASPARINI 1973: T. 119, 16–17).

36 Arheološki muzej u Zagrebu, inv. 7257 (VINSKI-GASPARINI 1973: T. 119, 18), ovaj primjerak je od željeza.

37 Naturhistorisches Museum Wien, inv. 38466, 34867 (GALLUS – HORVÁTH 1939: T. XXXVII, 4–5).

Kako je već istaknuto, s izuzetkom keramičke žare te dvaju utega koje je Muzeju donirao župnik Šulc, predmeti objavljeni u ovom radu vezuju se uz osobu Josipa Schmiederera, muzejskog povjerenika iz Dalja.³⁸ Prezime Schmiederer spominje se u vezi s otkupom predmeta iz Dalja od 1905. godine. Naime, u to je vrijeme predmete Muzeju slao izvjesni Ferdinand Schmiederer,³⁹ postolar iz Dalja, a svoju ulogu muzejskog povjerenika ubrzo je kompromitirao odlukom da vrijedni nalaz zlatnih predmeta (EBERT 1908) što ga je seljak Đuro Klepac iz Dalja pronašao pri rigolanju svog zemljišta na Daljskoj planini 1905. godine proda trgovcu starinama Josipu Lichtenecku iz Székesfehérvára,⁴⁰ umjesto da ga uputi u Narodni muzej u Zagrebu, što mu je u skladu s njegovom povjereničkom funkcijom svakako trebala biti važnija obaveza. Spomenuti zlatni nalaz, na koji ćemo se još vratiti kasnije, završio je u *Museum für Vor- und Frühgeschichte* u Berlinu, a koncem Drugog svjetskog rata izgubio mu se trag. Osim što je prokockao Brunšmidovo i Hoffillerovo povjerenje, Schmiedereru je taj potez priskrbio i probleme s vlastima, koje su mu odrezale visoku novčanu kaznu od 1800 kruna, zaplijenile neke arheološke predmete što ih je čuvao kod sebe te mu još odredile i najpoptorniju redarstvenu pažnju.⁴¹

Uskoro nakon ovih zbivanja, početkom 1906. godine, drugi se Schmiederer, Josip, javlja Brunšmidu s molbom da ga Muzej prihvati kao povjerenika, a u jednom od njegovih prvih pisama doznajemo da je on Ferdinandov brat. U istom pismu traži od Brunšmida, odnosno Hoffillera opravdanje za bratov (i svoj) potez izgovarajući se neznanjem te moli ovog da se založi za njega kod vlasti, što Hoffiller, začudo, i čini.⁴² Tijekom čitave godine Josip Schmiederer s jedne te Brunšmid i Hoffiller s druge strane intenzivno razmjenjuju pisma, a razmjenu prate i bogate pošiljke predmeta sakupljenih s različitih pozicija u okolici Dalja, među kojima se gotovo isključivo spominju zemljišta i vinogradi na Daljskoj planini, odnosno na Busiji. Sljedeće dvije godine prepiska je rjeđa, jednako kao i broj predmeta koji Schmiedererovim posredstvom dolazi u Muzej. Između 1909. i 1911. godine, kad Hoffiller istražuje na Busiji, predmeta s Busije je osjetno manje, dijelom jamačno i stoga što Hoffiller i osobno otkupljuje predmete od seljaka prilikom svog boravka na terenu, a knjige bilježe mnogo više predmeta pristiglih s Kraljevca te s drugih pozicija, poput Ciglane ili dunavskog bajera. Iako se još 1911. bilježe Schmiedererove pošiljke s Busije, poput onih iz vinogradâ F. Astaloša i dr. Hoffmana, predmeti otkupljeni tijekom 1912. godine ili ne nose pobližu oznaku mjesta odakle potječu ili su navodno pronađeni na lokacijama poput dunavske obale ili dunavskog bajera.

Stječe se dojam da, s obzirom na Hoffillerovo istraživanje i slijedom toga njegovo »pravo« na nalaze s Busije, Schmiederer nije smatrao pretjerano oportunističkim u isto vrijeme ili odmah potom

38 Svi navodi u ovom dijelu članka temelje se na korespondenciji koju su sa Schmiedererovima vodili J. Brunšmid i V. Hoffiller, a koja se čuva u Arhivu AMZ. Brunšmid je zapravo Josipa Schmiederera imenovao povjerenikom tek početkom 1910. god., kako se vidi iz Schmiedererovih sukcesivnih pisama u kojima prvo moli da ga se prihvati kao povjerenika, a zatim biranim riječima iskazuje svoju radost zbog Brunšmidove odluke: »*Primio sam Vaše pismo kojemu obradovalo i dodajem, daću svaku svezu t.j. bilo zakletva ili podpis za sigurnost i viernost položiti, i održati, samo mi je ondak mlogo laglje prolaziti kroz tudja miesta i mogu u svakoj občini sigurno se prijaviti, a svakom neprijatelju koji izdaje starinu iz Domovine na vrat skočiti...*«. Po prvi puta se potpisuje kao »povjerenik« u pismu od 9. ožujka 1910. god.

39 Ferdinanda Schmiederera i Brunšmid spominje u svojim putnim bilježnicama kao glavnog sabirača i trgovca

starinama u Dalju (Putna bilježnica I: BALEN-LETUNIĆ – RADMAN-LIVAJA 2008: 421).

40 U korespondenciji se njegovo ime različito navodi: Lichtnacker, Lichtenecher, Lichtenek, Lichteneck, Lichtnaker, Lichtnekert. U čitavoj priči pojavljuje se i Heinrich Bátor, prekupac iz Čakovara koji je također prodavao predmete Arheološkom muzeju u Zagrebu, ali je mnogo veću ulogu odigrao u opskrbi muzeja u Beču (Naturhistorisches Museum Wien) i Berlinu (Museum für Vor- und Frühgeschichte), uključujući i materijal iz Batine (METZNER-NEBELSICK 2002: 649 sq.).

41 Ne samo njemu već i Bátoru i Lichtenecku, kako se vidi iz dopisa Kraljevske kotarske oblasti u Osijeku Odjelu za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu Kraljevske zemaljske vlade od 24. prosinca 1905. god.

42 Hoffillerov dopis Odjelu za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu od 27. ožujka 1906. god.

istraživačevoj matičnoj instituciji nuditi na otkup predmete koji potječu upravo odande. Uostalom, Schmiederer je i pomagao Hoffilleru u pripremi istraživanja tako što je u njegovo ime pregovarao s vlasnicima zemljišta oko mogućnosti iskopavanja. To bi moglo objasniti zašto u to doba Schmiederer ima za Hoffillera tek pokoji nalaz s Busije, iako groblje na Busiji niti u jednom trenutku nije istraživano kao velika otvorena površina, već kao niz manjih sondi (HOFFILLER 1938: 2), često i znatno udaljenih jedna od druge, dok su se površine uokolo istraživanja i dalje rigolale i obrađivale, pa prema tome skoro sigurno i donosile na vidjelo zanimljive nalaze. Iz godina iskopavanja u situacijama kada Schmiedererovi predmeti i potječu s Busije uz njih je obično vezana neka zanimljiva apologetska priča.⁴³ Ne treba biti veliki zagovornik teorija zavjere da bi se uočilo kako pri izravnom Hoffillerovom pogađanju sa seljacima Schmiederer ima malo ili nikakve koristi, dok pri posredovanju ili pak pri prodaji vlastite svojine ona može biti osjetno veća. S druge strane, ne treba ni spominjati da nije smjelo biti niti govora o tome da časnno prezime Schmiederer i ulogu čovjeka od povjerenja još jedan brat bilo čime okalja u manje od pet ili šest godina otkako je to uspjelo Ferdinandu. Treba li onda čuditi da netko malo zaobiđe punu istinu, barem možda po vlastitom sudu, i s malim vremenskim odmakom ponudi na otkup poneki nalaz s Busije, s neznatno izmjenjenim podatkom o stvarnom mjestu nalaza?⁴⁴ Aljmaš kao navedeno mjesto provenijencije utoliko je mogao poslužiti kao odličan nadomjestak, Schmiedererovoj savjesti jamačno posve prihvatljiv, naročito uzme li se u obzir da su ostali predmeti koje je tada prodao Muzeju možda uistinu mogli potjecati s neke od pozicija u Aljmašu.

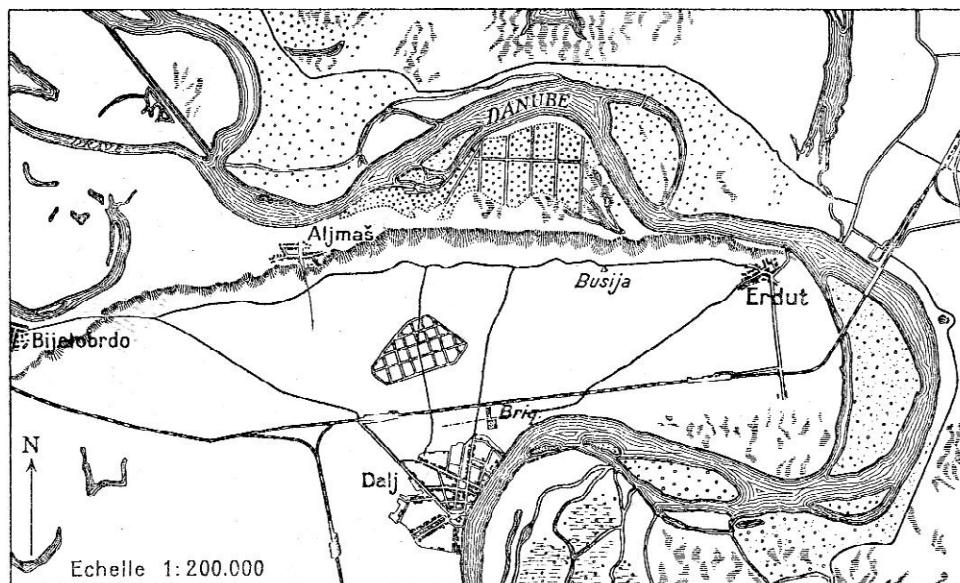
S druge strane, isto je tako jasno i da je moguće, ako je Schmiederer zapravo bio tek posrednik u prodaji, da je podatak koji je dobio od izvornog nalaznika bio lažan ili jednostavno pogrešan. Konačno, s obzirom na nevelike udaljenosti, ono što je netko mogao opisati kao položaj na Daljskoj planini nekom se drugom moglo činiti priličnije opisati kao Aljmaš, tim više što granica samog sela i katastarske općine Aljmaš seže duboko u Daljsku planinu, a standarde preciznosti pri određivanju položaja nalaza po kojima se mogao ravnati neki seljak ili nadničar prije stotinjak godina jamačno ima vrlo malo smisla ocjenjivati prema onima koji vrijede za današnje arheologe.

Sve u svemu, kada se uzmu u obzir sve navedene okolnosti, smatram da postoje vrlo jasne indicije da se ovdje objavljene žvale mogu čvrsto vezati uz od ranije poznate nalaze iz Dalja. Nužno je pritom istovremeno podsjetiti i na to da se Dalj u svim ovim slučajevima treba, prije svega, promatrati kao nadređeni zemljopisni pojam koji obuhvaća razmjerno široko područje unutar i uokolo istoimenog naselja. Sama Daljska planina, na primjer, prostire se zapravo točno između Aljmaša i Erduta, a s obzirom na položaj Prkos, Darnayevo žarno groblje u Dalju vjerojatno je vrlo lako moglo biti objavljeno kao groblje iz Erduta (ŠIMIĆ 2000: 117). Ovo obrazlaganje ima za cilj upozoriti kako bi bilo duboko pogrešno shvatiti ovaj primjerak žvala kao »još jednu točkicu« ili novi lokalitet na karti rasprostranjenosti žvala s kapljičastim petljama s urezanim ukrasom, kada je, vjerujem, posve jasno da ga se može pridružiti jednom više ili manje jedinstvenom pretpovijesnom arealu čiji izvorni karakter naposljetku ima vrlo malo veze sa suvremenim ili historijskim administrativnim podjelama. Stoga, pri proc-

43 Evo kako J. Schmiederer objašnjava nalaz velikog crnog lonca u pismu upućenom Brunšmidu 13. 06. 1910. god. (Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu, svezak Dalj/1910): »Veliki crni lonac je od Ivana Pavoševića na busiji nađen prije 30 godina otac Ivanov, držalisu na tavanu gra u njemu pak sam slučajno došao mu javiti za regolovanje njegovog vinograda, i u divanu dalisumi taj lonac na odkup i pripovedaomije, da je prije nekoliko godina vadio drveće iz istoga vinograda, i pošalju diečka od 16. g. da izvadi jednu bresku, kad ali breska stajеше u jednom posuđu, tad mu reče otac t.j. Ivan Pavošević polupajga sikerom, i

diečko udari četiri puta sa sikerom i nise polupala posuđa, pak onda reče otac t.j. Ivan daj meni sikiru i on lupi dva puta štoje mogo, i tako je razmrckalo posuđe, i kaže daje bila tako velika dasu mogli dva čovieko sestu unju (biloje glupog svieta i ostače)«.

44 Brunšmid u jednom pismu Općinskome poglavarstvu u Dalju moli naslov neka uputi Schmiederera na to da mu je »u interesu da se kod predmeta sazna što točnije nalazište, jer tim predmeti postaju vrijedniji«, dopis od 21. siječnja 1906. god.



Karta 2. Položaj groblja na Busiji u odnosu na Dalj i okolicu. Preuzeto iz HOFFILLER 1938.

jeni znanstvene relevantnosti jednog muzejskog primjerka dobivenog otkupom i bez pobliže poznatih okolnosti o mjestu nalaza, smatram kako za svaku daljnju evaluaciju podataka da je predmet prvotno bio u posjedu nekog mještana Aljmaša te da je nakon otkupa zaveden u Pretpovijesnoj zbirci Muzeja pod lokalitetom Aljmaš ima tek sekundarnu važnost, te je neophodno modificirati oznaku ovog predmeta i mjesto provenijencije navoditi, primjerice, kao Aljmaš (Dalj) ili možda još bolje kao Dalj (Aljmaš) ili već na neki treći način, ali tako da bude jasno da prenesena poruka označuje točno sljedeće: žvale iz Arheološkog muzeja u Zagrebu koje potječu s nekog lokaliteta u oklici Dalja, vjerojatno s Daljske planine, što se u ovom slučaju opet vjerojatno može izjednačiti s Busijom, a koje su uvedene u inventarnu knjigu Pretpovijesne zbirke kao nalaz iz Aljmaša.

O NESTALOM ZLATNOM NALAZU IZ DALJA

S obzirom na to da su Josip i Ferdinand Schmiederer dobili tako značajnu ulogu u ovom radu, smatram da je sasvim uputno na ovom mjestu dodatno proširiti raspravu o nekim aspektima njihovog odnosa s Muzejom. Pritom konkretno mislim na zbivanja u vezi već spomenutog zlatnog nalaza iz Dalja koji je 1908. godine objavio M. Ebert.

Ebert je objavio ukupno deset zlatnih nalaza: dva okova rađena na proboj, zoomorfnu brončanu pločicu obloženu zlatnim limom, narukvicu otvorenih krajeva, izduženu traku, karičicu, dvije perle i par koničnih pločica. Prema podacima kojima je raspolagao, predmeti su potjecali iz kosturnog groba, a na pokojnikovim je prsima bio položen i vrh željeznog koplja. Sa zlatom i kopljem je otkupljeno još šest brončanih predmeta, koje Ebert nije pobliže prikazao smatrajući kako ne čine cjelinu sa zlatnim nalazom.⁴⁵

⁴⁵ Mišljenja o izvornom karakteru ovog nalaza nisu jedinstvena: G. Kossack je primjerice smatrao kako su zlatni nalazi pripadali ranijem paljevinskom grobu, koji je naknadno poremećen latenskim kosturnim ukopom sa željez-

nim kopljem (KOSSACK 1996). Ovaj je nalaz više puta obrađivan ili citiran u stručnoj literaturi: Pandžić 1998, Metzner-Nebelsick 2003, Teržan 2009.

Korespondencija u Arhivu AMZ vezana uz nalaz i prodaju zlata pruža zanimljive podatke, no pitanje je otkrivaju li arhivski dokumenti punu istinu o čitavom slučaju. Na zbivanja oko prodaje nalaza Brunšmida je prvi upozorio Bátor, dopisnicom od 17. prosinca 1905. god., možda srdit zbog toga što je Schmiederer zlato prodao Lichtenecku umjesto njemu, koji je njih dvojicu uostalom i upoznao.⁴⁶ Brunšmid potom o tome piše Odjelu za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade (nema sačuvane kopije tog pisma), koji pak nalaže Kotarskoj oblasti u Osijeku neka istraži slučaj nezakonite prodaje 17 nalaza iz Dalja. Kotarska oblast odmah je izvršila nalog i 24. prosinca dopisom obavijestila Vladu da je nalaze pronašao seljak Đuro Klepac iz Dalja dok je 5. ili 6. prosinca 1905. god. rigolao svoje zemljište u rudini »Planina«. Na dubini od 50 do 60 cm na oko 1 čhv površine on je pronašao razne ljudske kosti, a oko njih »raštrkane nekolike predmete navodno od bronca posve zemljom zamrljane«. Odmah ih je odnio Ferdinandu Schmiedereru te su zajedno zaključili da su predmeti možda od zlata. Tri ili četiri dana nakon toga u Dalj je kradomice došao Lichteneck i otkupio predmete za 800 kruna, od kojih je Klepac dobio 600, a Schmiederer 200 kruna u ime provizije.

Smatram da se svakome tko iz ovdje navedenog zaključi kako se podatak da je Klepac onom prilikom iskopao ukupno deset zlatnih predmeta, odnosno da je Schmiederer Lichtenecku prodao cjelokupni zlatni nalaz, može uzeti za nepobitnu činjenicu, u najmanju ruku treba priznati visok stupanj vjere u istinoljubivost ljudske vrste, ili, možda nešto grublje rečeno, potpuni nedostatak kritičnosti u procjeni vjerodostojnosti izjava koje pojedinci nude za objašnjenje svojih postupaka. Nigdje, naime, nikakav mjerodavni izvor nije iz prve ruke potvrdio stvarni karakter nalaza te nam ne preostaje ništa drugo nego zaključiti da punu istinu nikada nećemo saznati. Kako je već rečeno, po zaključenju ovog slučaja uloga Ferdinanda Schmiederera kao partnera Muzeja mine, a njegovo se ime u muzejskim bilješkama pojavljuje još samo jedan jedini put, i to više od godinu dana nakon čitavog događaja.

Zanimljivo je da Brunšmid prešućuje Ferdinanda Schmiederera pri komentaru nesretne prodaje daljskog zlatnog nalaza (BRUNŠMID 1910: 236, bilješka 8), spominjući ga tek kao »nekoga suseljana koji se bavi prodavanjem starina«. Sam za sebe ovaj navod možda ne bi bio bitan da na kraju iste te bilješke Brunšmid ne progovara kako se naušnica, posve slična onoj koja je završila u Berlinu, nalazi i u Narodnom muzeju u Zagrebu. U stvari, jedina uočljiva razlika u odnosu na karičicu iz Berlina odnosi se na krajeve, koji su na zagrebačkoj karici preklapljeni. I ova naušnica potječe s Busije, ali s drugog položaja: prema bilješci u inventarnoj knjizi, pronađena je u vinogradu Miloša Očića.

Slika 1.

Karika, Dalj, zlato, AMZ inv. P-10835 (Sl. 1; T. 3, 4)
Karika od tanke žice okruglog presjeka, stanjenih preklapljenih krajeva.
Zlato, ø: 15 mm, težina: 2,51 g.



Slika 1. Zlatna karika iz Dalja,
AMZ inv. P-10835.

46 Ovo doznajemo iz Dopisa Kraljevske kotarske oblasti u Osijeku Odjelu za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu od 24. prosinca 1905. god.

Problem s vinogradom Miloša Očića je samo jedan, što je na dlaku jednako broju nalaza koji su zabilježeni s tog položaja. Da budem posve jasan, osim zlatne karičice iz Arheološkog muzeja ne postoji niti jedan drugi predmet za koji je Očićev vinograd naveden kao mjesto nalaza, a da slučajnost bude veća, Muzej je karičicu nabavio 1907. godine, znači uistinu kratko vrijeme nakon što je ista takva naušnica pronađena u rudini Đure Klepca.

Da podatak o zlatnoj karičici iz Dalja u Arheološkom muzeju u Zagrebu prođe nezapaženo možda je nehotice pridonio i Vinski, prije svega, odlukom da spomenuti nalaz ne uvrsti u svoj pregled pretpovijesnih zlatnih nalaza iz Jugoslavije (VINSKI 1959),⁴⁷ a potom i za njega nekarakterističnim propustom. Naime, osvrćući se u istom članku na nalaz koji je objavio Ebert u bilješci dodaje podatak da »jednu neobjavljenu zlatnu karičicu iz *žarnog* groba spomenute velike nekropole Dalj (...) čuva Arheološki muzej u Zagrebu« (VINSKI 1959: 224, bilješka 142). Možemo pretpostaviti da je Vinskog zavela činjenica da tri zlatne sljepoočnicarke koje se čuvaju u Muzeju potječu iz Hoffillerovih iskopavanja na Busiji i uistinu ih je moguće pridružiti žarnim grobovima⁴⁸ te je njima, čini se, nehotice dodao i četvrtu. No o ovoj posljednjoj, kako je već rečeno, apsolutno nije poznato je li pripadala kakvom grobu, a kamoli žarnom, već se jedino zna da potječe iz vinograda Miloša Očića te da je u Muzej došla 1907. godine. Sada možemo otkriti i način na koji je dospjela ovamo: otkupom, od Ferdinanda Schmiederera i to je jedini, a ujedno i posljednji put nakon 1905. god. da se njegovo ime spominje u muzejskoj dokumentaciji.

Za volju onih kojima se navedeni niz slučajnosti ne čini barem malo neobičnim složit ću se da je, naravno, posve moguće da karičica gotovo potpuno istovjetna onoj koju je objavio Ebert ipak igrom slučajnosti bude pronađena u vinogradu Miloša Očića, mjestu jedinstvenom i po tome što je karičica, čini se, jedini predmet koji je ikada pronađen ondje, a da potom dospije u ruke upravo osobi koja je otprilike godinu dana ranije već neometano raspolagala s cjelokupnim inkriminiranim zlatnim nalazom. Naravno da je moguće, ali smatram da nije i sasvim vjerojatno.

Učini li se nekome da preklopljeni krajevi zagrebačke karičice predstavljaju preveliko odstupanje od nesastavljenih krajeva kod karike iz Berlina, upozorio bih na činjenicu da i ostali parovi berlinskih zlatnih predmeta pokazuju odstupanja u obliku, veličini i težini.⁴⁹

Odlučimo li slijediti mogućnost da je zagrebačka karičica izvorno pripadala skupnom nalazu te da je Hoffiller to doznao, kako objasniti njegovo daljnje ponašanje i šutnju oko pravog karaktera ovog nalaza?

Tijekom više od stoljeća koliko je prošlo od »berlinskog incidenta« sa Schmiedererom šarolika povijest zbivanja oko trgovine arheološkim starinama potvrđuje nam kako niti sva dobra volja i trud stručnjaka niti elaborirana legislativa vezana uz ovaj problem nemaju punog učinka u sprečavanju kontinuiranog podlokavanja baštinskih resursa. Ovo iskustvo, vjerujem, dijeli velik broj arheologa, posebice oni čije aktivnosti uključuju učestalu suradnju ili čak oslanjanje na osobe koje ne vezuju stroge etičke norme primjenjive na predstavnike struke, dok se zakonske norme, s druge strane, upravo od takvih osoba često doživljavaju kao, ako već ne imaginarne, a ono barem fluidne kategorije. Kako zakonski pravorijek ne ulazi u domenu muzejskih djelatnika, netko tko se našao u

47 Na jednom mjestu navodi kao svjesnu odluku da izostavi iz izlaganja, među ostalim, »nekoliko pojedinačnih zlatnih nalaza što ih čuva Arheološki muzej u Zagrebu« (VINSKI 1959: 209).

48 AMZ inv. 10830 (1909., vinograd Luke Poštića, grob 86), 10831 (1910., vinograd Ivana Pavoševića, grob 1), 10836 (1911, vinograd Nikole Panišića, grob 5). Prve dvije su dosta slične ovdje objavljenoj karičici te karičici iz

Ebertove objave, a treća je zapravo od pozlaćene bronce, a ne od zlata.

49 Primjerice, promjeri perli od zlatnog lima iznose 35 i 28 mm, a težina im je 36 i 19 grama, dok konične pločice pokazuju i veće razlike (promjeri 11 i 34 mm, a težina 12 i 60 grama). Berlinska i zagrebačka karičica imaju posve isti promjer (15 mm) te gotovo jednaku težinu (berlinska je teška 2 g, a zagrebačka 2,51 g).

situaciji u kojoj se (možda bio) našao Hoffiller nije pred sobom imao lak zadatak te je svakako mogao smatrati da je, u cilju optimiziranja zaštite arheoloških nalaza i nalazišta, daljnje inzistiranje na represivnim mjerama uputnije zamijeniti blažim pristupom i ponovnim pružanjem ruke suradnje. Već smo izrazili čuđenje što se Hoffiller pristao zauzeti za prijestupnika kod vlasti, predlažući da kazna ne bude viša od 350 kruna, što je imalo za posljedicu da je vlast preinačila svotu koju je Schmiederer dužan platiti smanjivši je s 1800 na samo 600 kruna. Uzevši u obzir neke temeljne i opće poznate obrasce ljudskog ponašanja, vjerojatno se i bez utjecanja Maussu i inim proučavateljima fenomena darivanja možemo domisliti tome da je Schmiederer morao osjećati poriv da se na neki način zahvali na ovakvom potezu. Je li dostajalo puko »hvala« ili je pak posegnuo za nekim konkretnijim oblikom iskazivanja zahvalnosti možda nikada nećemo doznati, no smatramo kako nije sasvim izvan granica vjerojatnosti da je pronašao savršen način da se zahvali i istovremeno iskupi za svoj nesmotreni potez. Pod pretpostavkom da je zlatni nalaz iz Klepčevog vinograda prodao okrnjen, zadržavši jedan dio za sebe (vrlo vjerojatno bez inicijalne namjere da ga »spasi« već da ga proda naknadno), teško da je bilo moguće učiniti išta prikladnije nego koliko-toliko nadoknaditi štetu svom dobročinitelju i osobi/instituciji protiv koje je zapravo u početku i zgriješio ne upativši joj nalaz kao jedinom valjanom adresatu. Ukoliko su se stvari zaista više ili manje odvijale na ovakav način, nije teško razumijeti da su, barem u ljudskom smislu, Hoffilleru ruke morale biti vezane, jer je bilo kakvim objelodanjivanjem stvarnog stanja stvari Schmiedereru ponovno mogao navući nevolje na vrat. Stoga je isto tako vjerojatno da je Schmiederer svoj »poklon« i uvjetovao svojevršnim zavjetom šutnje. S druge strane, Schmiederer je mogao i inzistirati na tome da je karičicu uistinu pronašao u vinogradu Miloša Očića, ne otkrivši Hoffilleru punu istinu. Postoji, razumije se, i treća mogućnost: da je karičica zaista pronađena u spomenutom vinogradu, što bi značilo da čitava ova zamišljena pripovijest gubi smisao. Ništa od svega ovoga, nažalost, vjerojatno nikada nećemo do kraja razjasniti.

Hoffiller je tijekom studenog 1906. god. boravio u Slavoniji i Srijemu, a posjetio je i Dalj. Tada je posve sigurno susreo Schmiederera i moguće je da mu je tada u ruke došla spomenuta karičica.⁵⁰ Ako je u njega u to vrijeme i bilo ljutnje na prekupce starina, ona jamačno nije više bila usmjerena na Ferdinanda Schmiederera, već prije svega na Đulu Weissa, Skivu i doktora Hoffmana, za koje u pismu Brunšmidu navodi kako im narod nosi starine na prodaju te u jednom trenutku doslovno tvrdi: »Ja ne dvojim, da oni stvari van eksportiraju«.⁵¹

Danas je, dakako, nemoguće ustanoviti u kakvom su odnosu izvorno mogli biti zagrebačka karičica i Klepčev nalaz, no nedoumice oko uloge Ferdinanda Schmiederera daju naslutiti da nije posve nevjerojatno da se sudbina, Sveti Nikola ili netko treći pobrinuo da daljski zlatni nalaz ipak ne nestane u cijelosti u vihoru Drugog svjetskog rata. Već je više puta ponovljeno da se s obzirom na manjak potpunih podataka nijedno od razmišljanja iznesenih u tekstu ne može smatrati utemeljenim na neporecivim činjenicama te stoga unaprijed prihvaćam svaki prigovor ove vrste. No nakon svega iznesenog ipak se postavlja pitanje bi li uistinu bilo presmiono zaključiti da je ranog prosinca 1905. godine Schmiederer uz deset berlinskih zlatnih predmeta u rukama uistinu držao i jedanaesti, zlatnu karičicu iz Arheološkog muzeja u Zagrebu? Moje je mišljenje da ne bi.

50 U pismu od 17. lipnja 1906. god. Josip Schmiederer se između ostalog raspituje hoće li tko iz Muzeja uskoro naići, jer ima »jedan zlatan prsten od starina alje divan«. To je jedini put da se ovaj predmet spominje u korespondenciji.

51 Pisano u Mitrovici 14. studenog 1906. god.

LITERATURA

- ANTONOVIĆ, D. 2003 – Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji. Summary: Neolithic ground stone industry in Serbia. *Arheološki institut, Posebna izdanja* (Beograd), 37/2003.
- BAKKER, J. A. – J. KRUK – A. E. LANTING – S. MILISAUSKAS 1999 – The Earliest Evidence of Wheeled Vehicles in Europe and the Near East. *Antiquity*, 73–202/1999: 778–790.
- BALEN-LETUNIĆ, D. – I. RADMAN-LIVAJA 2008 – Izvorište arhivskih podataka: izvadci iz putnih bilježnica Josipa Brunšmida o rimskim nalazima s dunavskog limesa. Summary: The Source of archaeological information: extracts from Josip Brunšmid's traveler's books on Roman finds from the Danubian limes. *VAMZ*, 3.s., 41/2008: 417–438.
- BRUNŠMID, J. 1909 – Prehistorijski predmeti iz srijemske županije. *VHAD*, n.s., 10/1909: 231–237.
- BULAT, M. 1975 – Daljska Planina. *GSM*, 28/1975: 19.
- ČATAJ, L. 2009 – Badenska kultura. Summary: Baden Culture. in: L. ČATAJ (ed.). *Josipovac Punitovački-Veliko polje I. Zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5. Eneolitičko, brončano doba i srednjovjekovno naselje*. Zagreb, 2009: 105–139.
- DARNAY, K. 1903 – A dályai urnatemető. *ArchÉrt*, 1903: 30–37.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979 – Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla. Zusammenfassung: Archäologische Topografie und Auswahl archäologischer Funde vom Vinkovcer Boden. In: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata. IzdHAD*, 4, 1979.; 201–269.
- DIZDAR, M. 2002 – Brončano doba. Translation: Bronze Age In: M. DIZDAR *et al.* (eds.). *Vinkovci u svijetu arheologije*. Vinkovci, 2002: 31–37.
- EBERT, M. 1908 – Der Goldfund von Dalj. *JÖAI*, 11/1908: 259–276.
- FORENBAHER, S.
– 1988. On »Pseudoprotovillanova« Urns in Yugoslav Danube Area. *OpA*, 13/1988: 23–41.
– 1990. Vučedol–Streimov vinograd: horizont kasnog brončanog doba. Summary: Vučedol–Vineyard Streim: Late Bronze Age horizon. *OpA*, 14/1990: 55–68.
– 1991. Nalazišta grupe »Belegiš II« u istočnoj Slavoniji. Summary: Sites of the Late Bronze Age »Belegiš II« Group in Eastern Slavonia. *OpA*, 15/1991: 47–69.
- GALLUS, S. – T. HORVÁTH 1939 – Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. *DissPann*, Ser. 2, 9/1939.
- HOFFILLER, V. 1938 – *Corpus Vasorum Antiquorum*, Fasc. 2. Beograd, 1938.
- KÖNIG, P. 2004 – Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. *PBF* (Stuttgart), 20–11, 2004.
- KOSSACK, G. 1996 – Flügelperlen: Bemerkungen zu spätbronzezeitlichen Goldschätzen aus den Karpatenländern. In: T. KOVÁCS (ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest, 1996, 339–360.
- KRMPOTIĆ, M. 2009 – Grupa Belegiš. Summary: Belegiš Group. In: L. ČATAJ (ed.). *Josipovac Punitovački-Veliko polje I. Zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5. Eneolitičko, brončano doba i srednjovjekovno naselje*. Zagreb, 2009: 171–232.
- KYTLICOVÁ, O. 2007 – Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen. *PBF* (Stuttgart), 20–12, 2007.

LOŽNJAK DIZDAR, D. 2004 – Odnos daljske i bosutske grupe na prostoru hrvatskog Podunavlja. Zusammenfassung: Das Verhältnis der Dalj- und Bosut-Gruppe auf dem Gebiet des kroatischen Donauraums am Anfang der älteren Eisenzeit. *Prilozi*, 21/2004:19–35.

MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N.

- 1984. Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji. Zusammenfassung: Die mittlere Bronzezeit in Ostslawonien. *IzdHAD*, 9, 1984: 63–90.
- 1998. Brončano i željezno doba. In: (S. DIMITRIJEVIĆ – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ (eds.) *Prapovijest*, Zagreb, 161–369.

MARKOVIĆ, Z. 2002 – Grabrovac kod Đakova i početak brončanog doba u sjevernoj Hrvatskoj. Zusammenfassung: Grabrovac bei Đakovo und Beginn der Bronzezeit in Nordkroatien. *Prilozi*, 19/1984: 31–45.

MAYER, E. F. 1977 – *Die Äxte und Beile in Österreich*. PBF (München), 9–9, 1977.

METZNER-NEBELSICK, C.

- 2002. *Der »Thrako-Kimmerische« Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. Berlin, 2002.
- 2003. Der Schatz von Michalków in Galizien, Ein Beitrag zu seiner Struktur und Deutung, *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 2003, Berlin, 2003, 56–67.

MINICHREITER, K.

- 1982. Zaštitno arheološko sondiranje prapovijesnog naselja »Podunavlje« u Aljmašu (općina Osijek). *GSM*, 46/1982: 6–8.
- 1984. Prilozi daljem proučavanju brončanog doba u Slavoniji i Baranji. Summary: Contributions to further study of the Bronze Age in Slavonia and Baranja. *Zbornik radova 4. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, 1. Osijek, 1984: 73–93.
- 1985. Aljmaš »Podunavlje«, Osijek – višeslojno prapovijesno nalazište. *AP*, 24/1985: 23–25.

NOVOTNÁ, M. 1970 – Die Äxte und Beile in der Slowakei. *PBF* (München), 9–3, 1970.

PARE, C. F. E.

- 1991. *Swords, Wagon-graves, and the Beginning of the Early Iron Age in Central Europe*, Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg Heft 37, Marburg, 1991.
- 1996. Chronology in Central Europe at the End of the Bronze Age. *ActaArchæol.*, 67/1996: 99–120.
- 1999. Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa I, Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.). *JRGZ*, 45–1/1998 (1999): 293–433.

RICHLY, H. 1894 – *Die Bronzezeit in Böhmen*. Wien, 1894.

STOJIC, M. 2003 – *Veliki Vetren*. *Arheološki institut. Posebna izdanja* (Beograd), 38/2003.

ŠIMIC, J.

- 1984. Nalaz južnopanonske inkrustirane keramike iz Kopačeva. Summary: The find of South Pannonian incrusted ceramics from Kopačevo. *AnOs*, 3/1984: 23–43.
- 1993a. Kontinuitet nastanjivanja tijekom brončanog doba u sjeveroistočnoj Slavoniji. Kontinuierliche Ansiedlungen der Bronzezeit in Nordostslawonien. *IzdHAD*, 16, 1993: 127–148.
- 1993b. Nalazi daljske grupe u Daljskoj planini. Zusammenfassung: Fundorte der Daljgrupe in Daljska planina. *Prilozi*, 10/1993: 35–46.

- 1995. Horizont kasnog brončanog doba na lokalitetu »Gradac« u Sarvašu. Zusammenfassung: Horizont der späten Bronzezeit auf der Fundstelle »Gradac« in Sarvaš. *OZ*, 21/1995: 31–48.
 - 2000. *Kulturne skupine s inkrustiranom keramikom u brončanom dobu sjeveroistočne Hrvatske*. Summary: Cultural groups with encrusted ceramics in the Bronze Age in North-East Croatia. Osijek, 2000.
 - 2001. Aljmaš – Podunavlje, zaštitno istraživanje prapovijesnog višeslojnog nalazišta. Summary: Aljmaš – Podunavlje. Archaeological rescue excavations of a prehistoric site. *ObHAD*, 2001, 3: 70–75.
 - 2005. Aljmaš-Podunavlje. *HAG*, 2/2005: 7–8.
- TASIĆ, N. 1979 – Teritorijalno, kulturno i hronološko razgraničenje daljske i bosutske kulture. Zusammenfassung: Territoriale, kulturelle und chronologische Abgrenzung der Kulturen von Dalj und Bosut. *Balkanica*, 10/1979: 7–23.
- TERŽAN, B. 2009 – Kaukasisches Symbolgut in Südosteuropa – Bemerkungen zu Goldfibeln von Michalków – Fokoru – Dalj, *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.)*, PAS 25, 2009, 190–216.
- TRUHELKA, Č. 1913 – Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva). *GZM*, 25/1913: 325–335.
- VEJVODA, V. – I. MIRNIK 1971 – Istraživanja prethistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege. Summary: Excavations of prehistoric barrows at Kaptol. *VAMZ*, 3.s., 5/1971: 183–210.
- VINSKI, Z.
- 1958. Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar. Zusammenfassung: Die bronzzeitliche Hortfunde von Lovas und Vukovar. *VAMZ*, 3.s., 1/1958: 1–34.
- VINSKI, Z.
- 1959. O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji. Zusammenfassung: Die urgeschichtlichen Goldfunde in Jugoslawien. *ARadRaspr*, 1, 1959: 207–236.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973 – *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Zusammenfassung: *Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.

SLIKOVNI PRILOZI:

Karta 1. Aljmaš s neposrednom okolicom. Veliki atlas Hrvatske, Zagreb, Mozaik knjiga, 2002.

Karta 2. Položaj groblja na Busiji u odnosu na Dalj i okolicu. Preuzeto iz HOFFILLER 1938.

Slika 1. Zlatna karika iz Dalja, AMZ inv. P-10835. Snimio Igor Krajcar.

Table 1–3. Predmeti iz Aljmaša u Pretpovijesnoj zbirci AMZ (karika na T. 3, 4 je iz Dalja). Nacrtała Miljenka Galić.

SUMMARY
 PREHISTORIC FINDS FROM ALJMAŠ AND THE QUESTION OF THE
 GOLD FINDING FROM DALJ⁵²

Several objects originating from Aljmaš were kept for almost a century in the depository of the Prehistoric collection of the Archaeological Museum in Zagreb. Aljmaš is an Eastern Slavonian village located a few kilometers downstream from the Drava-Danube confluence. The objects were acquired in 1912, partially purchased from Josip Schmiederer in Dalj, while the remaining number was donated to the Museum by the then parish minister in Aljmaš, Ivan Šulc. Josip Schmiederer appeared several times as a business partner of the Museum, in transactions that mostly resulted with the expanding of the Museum collection with some objects from Dalj, as well as from neighboring sites. Between 1906 and 1913 several hundred objects arrived through his mediation to the Prehistoric collection, frequently of some value. A rich correspondence with Schmiederer is kept in the Archives of the Archaeological Museum in Zagreb, including his note in which he proposes himself for a position of museum commissioner dealing with the purchase of antiquities in the area of Dalj and its surroundings.

DESCRIPTION OF OBJECTS

1. Adze, stone, inv. no. P-6491 (Pl. 1, 1)

Fragmented stone adze, semicircular or D-form in cross section. Lower side of the adze is completely polished. Most of the blade is broken down. Both lateral sides on the upper side of the adze show signs of significant damage.

Preserved length: 7,4 cm; width of the vertex: 2,9 cm; width of the blade: 4,2 cm; thickness: 1,9 cm.

2. Weight, ceramics, inv. no. P-6494 (Pl. 1, 3)

Cone weight with an oblique edge and conical base.

Diameter: 6,4 cm; thickness: 2,6 cm.

3. Weight, ceramics, inv. no. P-6495 (Pl. 1, 4)

Flat wheel shape weight with a central protuberance on both sides of the aperture.

Diameter: 8,7 cm; thickness: 1,9 cm.

4. Cup on a stand, ceramics, inv. no. P-20607 (Pl. 2, 1)

Cup on a stand with two strap X-form handles connecting the edge and shoulder of the vessel. The cup is of fine facture, with black and carefully polished outer surface.

Edge width: 6,3 x 8,7 cm; body width: 11,9 cm; bottom width: 4,0 cm; height: 11,1 cm; wall thickness: 0,25 cm.

5. Cup on a stand, ceramics, inv. no. P-6492 (Pl. 2, 2)

Cup on a stand (a small amphora) with two semicircular X-form handles triangular in cross section connecting the edge and shoulder of the vessel.

Edge width: 5,4 x 6,8 cm; body width: 10,2 cm; bottom width: 3,7 cm; height: 9,9 cm; wall thickness: 0,3 cm.

⁵² This paper is dedicated to my distinguished colleague Dubravka Balen-Letunić, the long-term head of the Prehis-

toric collection of the Archaeological Museum in Zagreb, with a memory to the years we have spent working together.

6. Vessel (urn), ceramics, inv. no. P-6493 (Pl. 3, 3)

Black polished vessel (urn) with biconical body and flat bottom, missing its upper part (neck and mouth). A line of five horizontal flutings spreads along the entire length of the preserved part of the shoulder. The body is decorated with wide turban form grooves and two pairs of small knobs and handles placed opposite to each other.

Body width: 14,2 cm; bottom width: 5,8 cm; preserved height: 8,4 cm; wall thickness: 0,3 cm.

7. Axe, bronze, inv. no. P-6488 (Pl. 1, 2)

Small axe with valves along the blade, a transitional type from flange axes towards axes with butts. The vertex is flat, blade slightly curved and somewhat fan shape widened.

Length: 10,6 cm; blade width: 2,7 cm; vertex width: 1,7 cm; maximum thickness: 1,3 cm.

8. Decorative plaque, bronze, inv. no. P-6490 (Pl. 3, 1)

Cast circular bronze sheet decorative plaque. Upper side ornamented with plastic ribbings, spread concentrically from a mildly protuberated central bulge. A cast loop on the lower side.

Diameter: 5,1 cm.

9. Bit segment, bronze, inv. no. P-6489 (Pl. 3, 2)

Joint of two part bits with two drop shape loops on endings, decorated with transversal incisions forming a fishbone motif.

Length: 7,3 cm.

Although we do not have the information regarding the precise find site of the objects kept in the depository of the Archaeological Museum in Zagreb, taking into account the typological analysis we can conclude that the finds suggest the presence of the Sopot, Baden, and perhaps Vučedol Culture, followed by the Lovas and Vatina-Belegiš (Belegiš I Culture) phases of the Vatina Culture, the Belegiš II Culture, and, finally, the Dalj Culture.

Certain objective circumstances must be taken into account when analyzing some of the objects, accompanied by maximum caution when considering their provenance: a valuable find such as Aljmaš bronze bits almost yearns for a materially more substantiated Early Hallstatt site, compared to documented sporadic finds stemming from Aljmaš (at least those finds discovered until the present day), while the nearby necropolis at Busija seems as a »dream come true«, especially if we take into account the horse gear finds coming from that site. The fact that on almost every site with documented bits with drop shape loops and incised ornaments they appear paired precisely with types of cheek pieces found in Dalj, that is, types Ia, Id, IIa, IIb, and X, according to Metzner-Nebelsick, suggests that the Aljmaš specimen should almost certainly be affiliated with the Dalj finds.

If we accept the possibility that the origin of Aljmaš bits is to be looked for together with the horse gear finds from Dalj, we should analyze the circumstances under which the bits appeared together with the finds from Aljmaš in the depository of the Archaeological Museum and evaluate whether it is prudent to publish them as a finding from Aljmaš.

The majority of objects published in this paper are to be associated with the person of Josip Schmiederer, the museum commissioner from Dalj. The surname Schmiederer is mentioned in the context of a purchase of objects from Dalj in 1905. A certain Ferdinand Schmiederer, a shoemaker from Dalj, had sent some objects to the Museum at that time, but he compromised his name very soon after, when he decided to sell a valuable find of gold objects (EBERT 1908) discovered by a peasant Đuro Klepac of Dalj during the ploughing of his field on the Dalj Mountain in 1905 to an antiquities dealer Josip Lichteneck of Székesfehérvár, instead of dispatching it to the National

Museum in Zagreb, which should have been his primary concern as a museum commissioner. This find ended up in the Berlin *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, but in the last days of the WW II it disappeared without trace. Besides losing the confidence of Brunšmid and Hoffiller, Schmiederer got into troubles with the authorities, and he was fined with 1800 kuna, some archaeological objects he kept were impounded from him, and he was given a rather vigilant police escort.

Soon after, in the early 1906, another Schmiederer, Josip, approached Brunšmid with a plea to be accepted as a commissioner by the Museum, and we gather from one of his earliest letters that he was a brother of Ferdinand. In the same letter he asks for Brunšmid's and Hoffiller's vindication, on the pretext that his brother, together with himself, was ignorant of the consequences of his actions; he further solicits Hoffiller's help with the authorities, which was, strangely, offered to him. During the entire year Josip Schmiederer on the one and Brunšmid and Hoffiller on the other side intensively exchanged letters, and this exchange was accompanied by rich shipments of objects gathered from different sites in the vicinity of Dalj, almost exclusively coming from fields and vineyards on the Dalj Mountain, that is, Busija.

It is interesting that Brunšmid does not mention Ferdinand Schmiederer when discussing the unfortunate sell of the Dalj gold finding (BRUNŠMID 1910: 236 n. 8), noting him as »a villager dealing with antiquities«. This comment would perhaps be of no importance if Brunšmid had not added, in the end of the note, that an earring, very similar to that ending up in Berlin, is kept in the Archaeological Museum in Zagreb. The only noticeable difference between the two earrings is in their endings, overlapping in the Zagreb earring (Pl. 3, 4). This earring also comes from Busija, but from a different site: according to a note in the inventory book it was found in the vineyard of Miloš Očić.

Figure 1.

Earring, Dalj, gold, AMZ inv. no. P-10835 (Fig. 1; Pl. 3, 4)

Earring of thin wire circular in cross section, with thinned overlapping endings.

Gold, \varnothing : 15 mm, weight: 2.51 g.

There is only one problem with the vineyard of Miloš Očić – and this is also the exact number of finds documented from this site. To be perfectly clear, beside the gold earring from the Archaeological Museum there is not a single object coming from the Očić vineyard. Another coincidence is that the Museum obtained the earring in 1907, shortly after an identical object was found in the turf of Đuro Klepac, purchased through Ferdinand Schmiederer, which is the only, and in the same time the last, appearance of his name in the Museum documentation after 1905.

Today it is impossible to determine the relationship between the Zagreb earring and the discovery of Klepac, but certain inconsistencies with the role of Ferdinand Schmiederer suggest that it is not completely impossible that fate – or something else – took care that the Dalj gold finding does not completely vanish in the blizzard of the WW II. Would it be presumptuous to conclude that Schmiederer in early December of 1905, together with the ten Berlin gold objects, held in his hands the eleventh, a gold earring from the Archaeological Museum in Zagreb? I believe not.

Rukopis primljen: 18.III.2009.
Rukopis prihvaćen: 26.IV.2009.

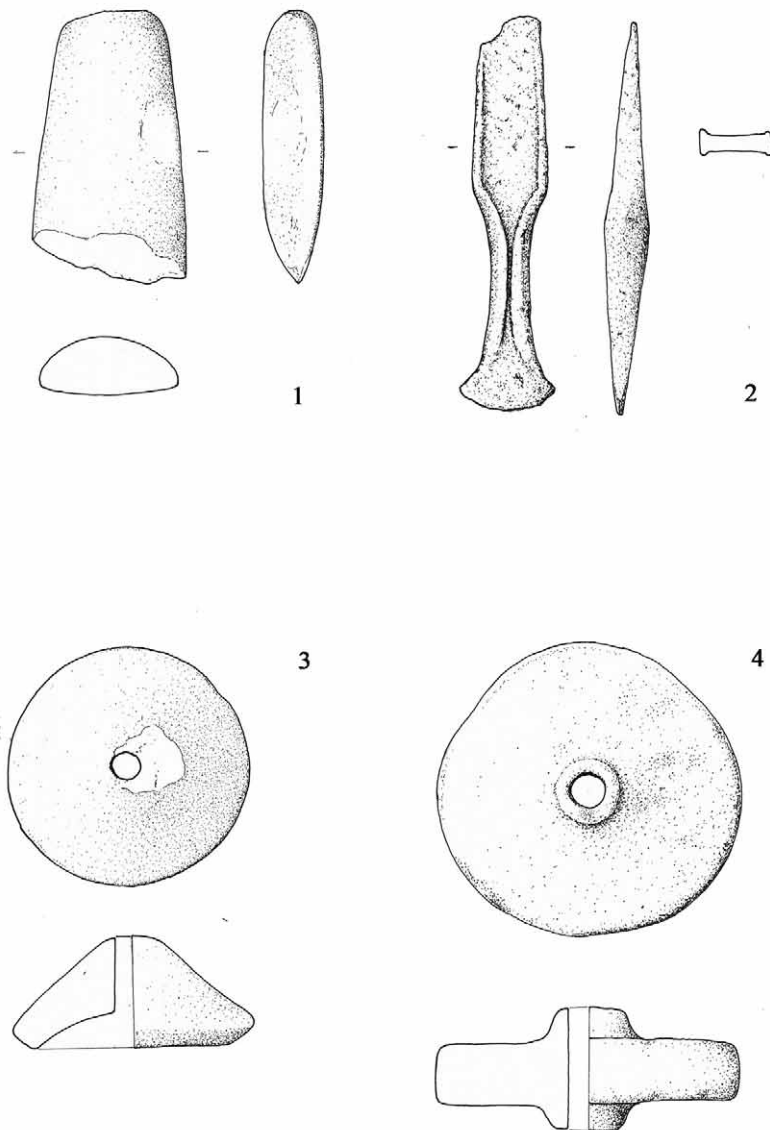


Tabla 1. *Plate 1*

Tabla 1 – Plate 1

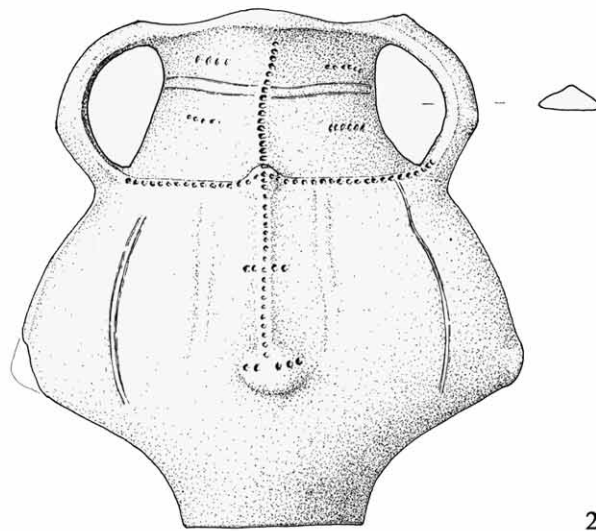
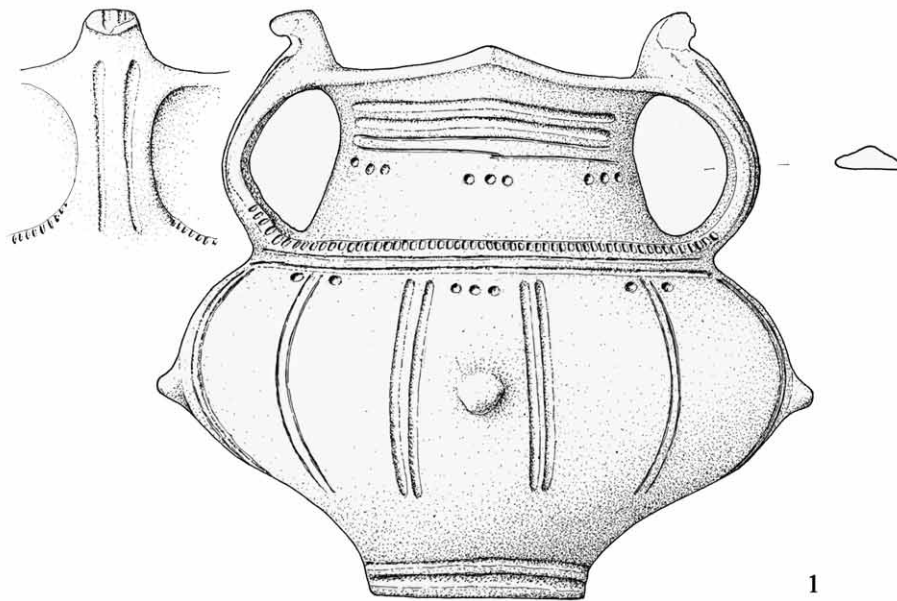


Tabla 2. *Plate 2*

Tabla 2 – Plate 2

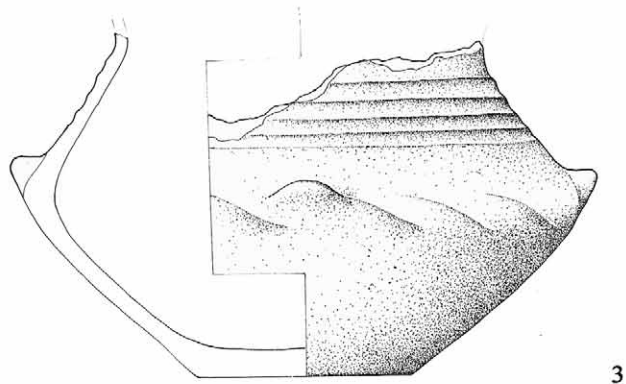
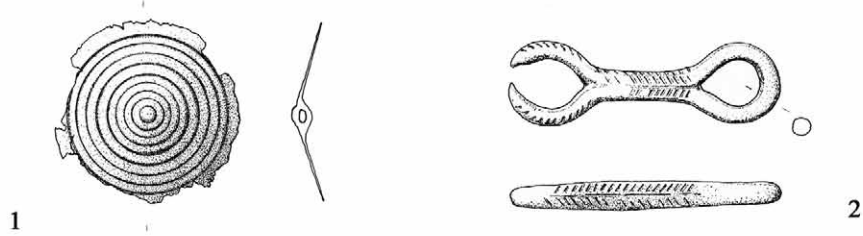


Tabla 3. *Plate 3*

Tabla 3 – Plate 3

TIBERIUS BADER

Max Eyth Str. 12
D-71282 Hemmingen
DEUTSCHLAND

BEMERKUNGEN ÜBER EIN WENIG BEKANNTES ARTEFAKT: DER BRONZEZEITLICHE LANZENSCHUH IM KARPATEN-DONAU-RAUM

UDK 903 »636–637«
Originelle wissenschaftliche Arbeit

In den vergangenen etwa hundertfünfzig Jahren hat die Forschung die bronzezeitlichen Erscheinungen, die materielle Kultur, die Artefakte im Karpatenbecken gründlich unter die Lupe genommen. Wegen der numerisch reduzierten Funde in diesem geographischen Großraum, wurde das o. g. Artefakt aus der Bronzezeit in der Fachliteratur überhaupt nicht behandelt. Oft wurde die Funktion dieser Objekte – nicht erkannt und als »ahlenförmiger Gegenstand« oder »Zweck unbekannt« – bezeichnet. Die Zahl der gefundenen Lanzenschuhe wächst im Karpatenbecken in der folgenden Epoche, in der Eisenzeit auch nicht, es sind ganz im Gegenteil noch weniger bekannt (SCHÖNFELDER 2007: 311 ff.).¹ Besser erforscht sind die bronzezeitlichen Lanzenschuhe z. B. in Griechenland (HÖCKMANN 1980: 123–125; 150–151; BAITINGER 2001: 54 ff.) oder im Westeuropa (BLANCHET 1984; BRIARD 1965; COFFYN 1985; MOHEN 1977; PEARCE 1983). Wir fassen hier, die uns aus der Literatur bekannten Exemplare aus dem Karpaten-Donau-Raum kurz zusammen, obwohl uns bewusst ist, dass es noch unveröffentlichte Stücke in den Depots der Museen gibt, oder ganz einfach wegen der zahlenmäßig unglaublich umfangreichen Literatur für diese Zeit, der eine oder andere Fund nicht berücksichtigt – wurde.

Beschreibung und Typologie

Lanzenschuhe oder »Saurotere« (Homer) haben grundsätzlich eine verjüngte konische Form, sind innen hohl und haben am oberen Ende überwiegend zwei Löcher für die Befestigung des Schaftes der Lanzen oder Speere. Die Tüllen sind in Europa, einschließlich Griechenland nicht geschlitzt, wie bei einigen Exemplaren in Zypern und in Ägypten. Im Querschnitt sind sie rund aber manchmal auch quadratisch, wie einige frühe Exemplare aus Griechenland zeigen. Diese sind eigentlich blattlose Tüllenspitzen. Zwei verschiedene Grundformen nebeneinander existieren (Griechenland, HÖCKMANN 1980: 123 ff.), mit scharfen oder mit stumpfen Spitzen.

Ihre Länge ist sehr variabel, – es gibt eine Gruppe mit langen und eine andere mit kurzen, kleinen Schaftschuhen, die erste höchstwahrscheinlich für die Lanzen die zweite für die Speere.

¹ M. Schönfelder kennt aus dem Karpatenbecken nur einen einzigen Fund, nämlich von Kosd, Ungarn, vgl. SCHÖNFELDER 2007: 322 Nr. 9.

Das unterstützen auch die zwei verschiedenen Bezeichnungen von Homer für die Lanzenschuhe: *σαυρωτήρ* und *ούρίαχος*. Während das erste Wort für die Lanzen steht, erscheint das zweite im Zusammenhang mit den Speeren.

Anlässlich der Bearbeitung und Veröffentlichung der Angriffswaffen aus Olympia hat H. Baitinger – die Lanzenschuhe typologisch gründlich bearbeitet. Er teilte den Fundstoff in vier Formen: I. Vierkantige –, II Dreikantige – III Runde Saurotere und IV Saurotere mit dreiflügeliger Spitze, die jeweils weiter in mehrere Untergruppen geteilt sind. (BAITINGER 2001: 54 ff.). Die außerordentlich geringe Zahl der Funde im Vergleich zu den Lanzen- oder Speerspitzen – nicht nur im Ost- und Westeuropa sogar in der ägäischen Bronzezeit – zeigt dass die Lanzenschuhe kein notwendiger Bestandteil der Lanze oder des Speeres waren. Sie kommen in Gräbern, Siedlungen und Hortfunden vor, oder es sind Einzelfunde. Im Arbeitsgebiet haben wir auch eine ganz kleine Zahl von Funden, insgesamt etwa siebzehn Stück, überwiegend aus Hortfunden, und nur je zwei Exemplare wurden in Siedlungen (Bucu, Pănade) und im Grab (Čáčov) gefunden.

Eine seltene und besonders auffällige Form wäre nach Hansen und anderen Forschern der »Flügelsauroter«. Dazu gehören nach ihm zwei Exemplare aus dem Hortfund von München, zwei Stücke aus der Slg. – Axel Guttmann. Weitere Flügelsaurotere stammen aus Depotfunden von Oberösterreich, Siebenbürgen und Kroatien (Miljana: SMODIČ 1956: 45, 47, 10, T.I, 12; VINSKI-GASPARINI 1973: Taf. 112, 5),² – die ausnahmslos in die jüngere Urnenfelderzeit (Ha B₁) zu datieren sind. (BORN – HANSEN 2001: 141 Abb. 110 – München; 113 – Slg. Axel Guttmann). Im ägäischen Raum, in Anatolien und Mesopotamien ist dieser Lanzenschuh nicht bekannt. Ob dieser Typ vom »Flügelsauroter«, wirklich Lanzenschuh war, – wie Hansen meint, bleibt noch offen. Eher könnte sie eine Doppelfunktion haben, sowohl als Lanzenspitze als auch Lanzenschuh. Das Exemplar aus dem Hortfund von Hida haben wir früher als Lanzenspitze betrachtet.

Ein anderes Identifikationsproblem ist es, die Gusskerne von den Sauroteren typologisch zu trennen. Nach meiner Meinung ist die Trennung einfach: Die Gusskerne haben einen Hut, einen dachförmig abgeschrägten Kopf, oder Ring, sie sind vollgegossen ohne Hohlraum (oder sehr dünn, dadurch nicht für Schäftung geeignet, z. B. eines der beiden Stücke aus dem Hortfund von Crévic) (HÄNSEL 1990: Abb. 9,5) was bei den Lanzenspitzenschuhen unerlässlich ist und die zwei Löcher für die Aufhängung bzw. zur Befestigung. Die Löcher haben meistens unterschiedliche Lagen, bei den Sauroteren unter dem Mund aber nicht immer, bei den Gusskernen bis zur Mitte des Körpers.

Katalog der Lanzenschuhe im Karpaten-Donau-Raum

Rumänien

1. Bogdan Vodă (ehem. Cuhea), ung. Izakonyha, Gde. Bogdan Vodă, Bez. Maramureş, Siebenbürgen. – Hortfund, 1980, auf dem Hügel/Berg »Zneamăn«, »Dealul Zneamăn«, 1,5 km westlich vom Ort, beim Pflügen in einem Tongefäß der Gáva-Kultur gefunden.

– Lanzenschuh?, Lanzenspitzefragment nach Chicideanu, Tutulus nach Kacsó – aus dünnem Blech, fragmentarisch, zerrissen, zerdrückt, daher heute oval im Querschnitt. L. 5,3 cm (Taf. 1,1). – Mus. Baia Mare/Nagybánya Inv. Nr. 19 521 – Autopsie 11. Sept. 2006 im Mus. Baia Mare. Das Stück ist keine Lanzenspitze, könnte ein Tutulus-Konus sein aber auch Lanzenschuh.

Lit.: BADER 1991: 75 Nr. 56, 164, Nr. 384; MOTZOI – CHICIDEANU – IUGA 1995: 141 ff. Nr. 5 Abb. 1,44; KACSÓ 2000: 209.

² Andere Exemplare wurden in Kroatien nicht gefunden, freundl. Mitt. D. Ložnjak Dizdar, E-Mail 28. 12. 2009.

2. Bucu, Gde. Bucu, Bez. Ialomița, Walachei – Fundstelle Pochină, offene Siedlung, Grabungsfund, 2006, Schnitt 65, Kassette E, in der Kulturschicht, 0,73 m tief, zusammen mit frühhallstatzeitlichen, schwarz polierten Keramikfragmenten gefunden. – Das schlanke Stück hat eine verjüngte konische Form, mit zwei Löchern unter dem Tüllenrand, leicht oval im Querschnitt, Richtung Spitze aber quadratisch, dann rund; die Spitze in der Urzeit gebogen. L. 11 cm (gestreckt), Dm der Tülle bei der Öffnung außen 1,7 x 1,5 cm, innen 1,3 x 1,3 cm, L. des Schaftloches 4,3 cm (Taf. 1,2 – nach einer Zeichnung von Rența). – Bezirksmuseum Ialomița, Slobozia.

Lit.: RENȚA 2008: 42 ff. 106 Abb. 96,14 (»*probabil folosită ca armă*« – wahrscheinlich benützt als Waffe); zusätzliche Informationen im Brief vom 15. 10. 2009.

3. Caransebeș, ung. Karánszebes, Bez. Caraș-Severin, Banat. – Hortfund, Lanzenschuh? (oder Lanzentülle?), die Spitze abgebrochen, kegelstumpfförmig, deformiert. L.(heute) 5,6 cm, Dm der Tülle an beiden Enden 1,7 bzw. 1,5 cm (Inf. Jovanović <Mus. Vršac>) (Taf. 1,3 – nach Petrescu-Dîmbovița). – Mus. Vršac Inv. Nr. 1204.

Lit.: PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977: 87 Taf. 125,17; BADER 1991: 94 Nr. 201 (mit weiterer Literatur für den Hortfund).

4. Cluj, ung. Kolozsvár, dtsh. Klausenburg, Bez. Cluj, Siebenbürgen – Hortfund III(!?), nach Téglás, vor 1886 gefunden.

– Lanzenspitze (nach I. Téglás)? oder Lanzenschuh? massiv, ohne Loch für die Schäftung, leicht gebogen, die Spitze abgebrochen, heute fehlt sie, ein anderes kleines Stück ist auch abgebrochen, aber es liegt vor. L. 18 cm, Dm. am Ende 2,5 cm (Taf. 1,4 – nach I. Téglás).

Lit.: TÉGLÁS 2005: 195 Abb. 7/81/3.

5. Crasna Vișeuului, ung. Petrovakraszna, Gde. Bistra, Bez. Maramureș, Siebenbürgen. – Hortfund, 1986 zufällig vom Bauer Grigore Mihalca, Einwohner von Petrova, etwa 2,5 km nordöstlich vom Ortskern im hügeligen Vorgebirgsland, in der Flur »După Olaha« zwischen Andesitplatten, relativ zerstreut gefunden. Bei Untersuchungen 1989 von C. Kacsó noch ein Tüllenbeil gefunden, mehrere Gegenstände sind in den Ort Petrova gelangt, davon einige Stücke 1991–92 vom Mus. Sighetul Marmației/Máramarossziget erworben. Es ist möglich dass, der Hortfund nicht vollständig zusammengestellt wurde. – Lanzenschuh, drei Gegenstände zusammengefügt: in der Öse eines Tüllenbeiles ein Ring und am Ring ein Lanzenschuh. Sie hat einen runden Querschnitt, mit ovalem Hohlraum und zwei Löchern für die Befestigung des Stiftes der Lanze. Am oberen Teil ist die Oberfläche bläsig, Patina graugrün, schlecht erhalten. L. 13,8 cm, Dm. am oberen Ende 2 cm (Taf. 1,5 – nach KACSÓ). – Beifunde: fünf Tüllenbeile; Kopfsichel; neun offene, verzierte Armringe, davon sieben vollständig erhalten; zwanzig offene, unverzierte Ringe. – Mus. Sighetu Marmației Inv Nr. (?) (noch nicht inventarisiert).

Lit.: KACSÓ 1996: 249 ff. Abb. 2c (»ahlenförmiger Gegenstand«); SOROCEANU 2003: 211 (Lanzenschuh).

6. Pánade, ung. Pánád, Bez. Alba, Kis-Küküllő vármegye, Siebenbürgen. – Fundstelle: »Sărățuri«, Prospektion mit Metalldetektor, 2009, Hortfund, 1 beschädigtes Exemplar (Taf. 1,6 – nach einer Zeichnung von N. Boroffka). – Zeitstellung: Ha A₁. – Unveröffentlicht. – Lit.: *Grabungsbericht 2008* (Mss.); freundl. Mitt. N. Boroffka, E-Mail 05. 02. 2010.

7. Satu Mare, ung. Nagyfalú, Temesnagyfalú, Gde. Secusigiu, Bez. Arad, Banat. – Hortfund, die genau Fundstelle und Entdeckungsjahr (vor dem ersten Weltkrieg) sind unbekannt. In der Fachliteratur mehrmals beschrieben und erwähnt. Zum letzten Mal hat den Fund Kacsó wieder veröffentlicht. – Lanzenschuh, mit konischer Form, die Öffnung/Mund ist U-förmig, etwa in der Mitte zwei

Löcher. Patina grau-grün. L. 7,7 cm, Dm am oberen Ende 2 cm (Taf. 2,7– nach KACSÓ). – Beifunde: Nackenscheibenaxt vom Typ B₁; Vollgriffmesser mit fünf Warzen; Messer; Absatzbeil und ein Fragment, Flachbeil; zwei Handschutzspirale; zwei offene Armringe; zehn halbmondförmige Anhänger und Fragmente; drei Stachelscheiben; Radanhänger; Spirallröhrchenfragment – alle aus Bronze – sieben Lockeringe aus Gold; drei Bernsteinperle bzw. –fragmente.– Mus. Vršac Inv. Nr. 11562.

Lit.: KACSÓ 1998: 11 ff. Taf. 3,4 (»*ahlenförmiger Gegenstand*«) (S. hier die weitere Literatur); DAVID 2002: 481 Nr. 52 Taf. 149,7.

Karpatukraine/Kárpátalja:

8. Velikaja Began´, ung. Nagybéány, Bez. Beregovo, Bereg vármegye. – Hortfund, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, mit zwei Löchern, L. ung. 11 cm. Es könnte auch ein Gusskern sein (Taf. 2,8a,b – nach BERNJAKOVIĆ – KOBÁL´).

Lit.: BERNJAKOVIĆ 1960: 364 Nr. 99 Taf. 5,9 (»*Durchschlag?... ohne Tülle*«); KOBÁL´ 2000: 98 Nr. 145 Taf. 94B,5 (»*Durchschlag*«). – Die Zeichnungen von Bernjaković und Kobál´ stimmen nicht überein.

Ungarn:

9. Gemzse, Bez. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Ostungarn. – Hortfund, 1 beim Mund beschädigtes Exemplar, der Mund konkav ausgebildet. L.? (Taf. 2,9 – nach MOZSOLICS).

Lit.: MOZSOLICS 1973: 138 f. Taf. 33,17 (»*Massives, kegeliges Bronzestück mit seitlichem Fortsatz. Zweck unbekannt*«). – Zeitstellung: Horizont Ópályi B IV b.

10. Nadap, Bez. Fejér megye, Dunántúl/Transdanubien. – Fundstelle: Jánoshegy, Hortfund, 1970, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, konisch, mit zwei Löchern unter der Mitte. L. ungf. 6,5 cm. (Taf. 2,10 – nach Makkay). Lit.: MAKKAY 2006: 8 Nr. 94 Taf. 12,94.

11. Nádudvar, Bez. Hajdú-Bihar megye, Ostungarn. – Fundstelle: Halomzug, Hortfund II, 1971, 1 vollständig erhaltenes Exemplar; stumpfkegelförmige Bronzetülle mit drei Löchern, eines davon am breiterem Rand, am schmalen Rand eine Krempe/Stulpe mit einem kleineren Loch. L. 12,2 cm, Dm. 2,9–3,1 cm. (Taf. 1,11 – nach MÁTHÉ).

Lit.: NEPPER – MÁTHÉ, *DebrDMúzÉvk*, 1971 (1972): 49 f. Abb. 12,28; MÁTHÉ 1972: 399 ff. 401 Abb. 2,28 (»*Wahrscheinlich ein Lanzenschuh*«); KEMENCZEI 1984: 176 f. Nr. 33b; MOZSOLICS 2000: 57 f. Taf. 56,28 (»*Lanzenschuh?*«).

Zeitstellung: Horizont Hajdúböszörmény, B VIa

Slowakei:

12.–13. Čáčov, ung. Csácsó, Bez. Senica (Eisner), Nitra, Nyitra vármegye, Szenicei járás. – Skelletgrab (nach Eisner ein Frauengrab), 2 vollständig erhaltene Exemplare, L. ungf. 7 cm.

Lit.: EISNER 1933: 75 Taf. 36,14.16; 296 (weibliches Skelett, »Hügelgräbersippen – danubisch-sudetische Kultur« – Mittlere Bronzezeit); SPROCKHOFF 1937: 31f. (Lanzenschuhe).

14.–17. Rimavská Sobota, ung. Rimaszombat, Gömör u. Kishont vármegye, Ostslowakei. – Hortfund, 4 vollständig erhaltene Exemplare. L. ungf. 9,3; 8,7; 8,4; 5,1 cm (Taf. 2, 14–17).

Lit.: HAMPEL 1886: Taf. 113,15–18; 1896: 146 Nr. (»*csüngő díszek?*« – Anhänger); NOVOTNÁ 1970: 114 (»*Tütenförmigspiralleche*«).

Kroatien:

18. Velika Gorica, Bez. Zagreb, Nordwestkroatien, Grabfund, Grab 1/1911, 1 vollständig erhaltenes, mit Bänden aus Ritzlinien, Punkt- und Bogenreihen reich verziertes Exemplar mit Ring, L. 11,8 cm (Taf. 6 – nach Vinski Gasparini).

Lit.: VINSKI-GASPARINI 1973: 186, 221, Taf. 103,2; 1983: 589 Taf. 89,7. Zeitstellung: Phase IV.

Vergleichstücke von Ägypten bis England

Ägypten:

Ohne Fundort. – Ein Stück, L. 28,5 cm, das Stück ist ähnlich dem von Knossos und Ialysos, geschlitzt. Mus. Berlin Inv. Nr. 11493. Lit.: WOLF 1978, 103 Taf. 14,6 (»Ende eines Lanzenschaf-tes«); HÖCKMANN 1980: 124 Anm. 149.

Zypern:

Enkomi, Distr. Famagusta, Hortfund »Trésor de Bronzes«, ein Exemplar, oben zylinderförmig weiter konisch verjüngend, mit zwei Löchern unter dem Rand.

Lit.: MATTHÄUS – SCHUMACHER-MATTHÄUS 1986: 174 Nr. 5 Abb. 25,12.

Enkomi, Distr. Famagusta, Hortfund, »Weapon Hoard«, zwei beschädigte, konische Exemplare, mit Löchern unter dem Rand. Lit.: MATTHÄUS – SCHUMACHER-MATTHÄUS 1986: 175 Nr. 58 Abb. 26,4,5.

Kition, Steinkammer, Grab 9, mit drei Lanzenspitzen und 1 vollständig erhaltener Lanzenschuh, konisch, rund im Querschnitt, mit zwei Löchern, nicht geschlitzt. L. 14,5 cm.

Lit.: KARAGEORGHIS 1974: 62 ff. 80 Nr. 317. 91 Taf. 169, Nr. 317 (»Butt spike«) – Zeitstellung: Late Cypriote B IIB; AVILA 1983: 22 Kat. Nr. 43 B-E Taf. 7,43E.

Sinda, Grabfund, 1 kurzer, konischer Lanzenschuh. Lit.: SCHAEFFER 1952: 58 Abb. 14,A5 – archaische/klassische Zeit; HÖCKMANN 1980: 124 Anm. 149.

Griechenland:

Delphi, Peloponesos. – Fundumstände: östlich vom Apollon Heiligtum, Grabung 1972, 1 Exemplar, das obere Ende verjüngt und mit Rippen und Kanneluren verziert. L. 31 cm, Zeitstellung: »début du V^e siècle«. Lit.: BCH, 97/1973: 522 Abb. 30 (»Talon de lance«); HANSEN, S. 1994: 74 Anm. 70.

Ialysos, Rhodos. – Kammergrab, 1 vollständig erhaltenes, langes, konisches Exemplar, ohne Löchern, Zweidrittel des Körpers bis zur Spitze facettiert. L. 32 cm. – SH III.

Lit.: BUCHHOLZ – KARAGEORGHIS 1971: 53 Abb. 594; HÖCKMANN 1980: 151 Gruppe L 7 Abb. 19,L 7.

Isopata/Knossos, Kreta Nomos Heraklion, – Hortfund? (nach Evans: »Isolated Deposit«). – 1 teilweise erhaltenes Exemplar, aus dem oberen Teil fehlt ein großes Stück, verjüngend konisch, im Querschnitt rund, mit zwei Löchern. L. ung. es könnte um 30 cm sein (das erhaltene größere Bruchstück 20,25 cm lang). Zeitstellung: MM III-SM I (nach EVANS).

Lit.: EVANS, A.J. *Archaeologia*, 65/1914: 2 ff. 4 Abb. 6 (bei KARO 1930: 207 Anm. 1 irrtümlich aus Mykene); HÖCKMANN 1980: 150 Gruppe L 2 Abb. 19,L 2; AVILA 1983, 51.80 Taf. 22, 162Q (nach AVILA, die zwei Stücke gehören nicht zu einem Lanzenschuh wie Evans rekonstruierte sondern sind Teile zweier Lanzenschuhe).

Kallithea, Pelopones, Achaia. – Grabfund, Grab B, 1 vollständig erhaltenes, konisches Exemplar, rund im Querschnitt, mit einem rundem Stüftloch, umrandet mit einem eingetieften Kreis, nicht geschlitzt. L. 8,9 cm – SH IIIC. Lit.: YALOURIS, N. *Athen. Mitt.*, 75/1960: 42 ff. 44 Beil. 31,3; PAPADOUPOULOS 1979: 165.228.294.330 Abb. 318 (c).354(b) – LH IIIB-C, Catlin Typ b; HÖCKMANN 1980: 125.150 Gruppe L 1 Abb. 19,L 1; AVILA 1983: 48 Nr. 108 Taf. 16,108.

Lindos, Acropolis, Rhodos. 1 Exemplar, klassischer Typ, oberer Teil rund, unterer Teil viereckig im Querschnitt, Zeitstellung: »époque archaïque«. Lit.: BLINKENBERG 1931: 194 Nr. 600 Abb. 600; HANSEN 1994: 74, Anm. 70.

Marathokephalon, Kreta, Nomos Heraklion, Tholosgrab, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, konisch, im Querschnitt rund, mit zwei Löchern, L. 7,7 cm. Zeitstellung: FM I – MM Ia (nach Brani-gan). Lit.: AVILA 1983: 80 Nr. 162Q Taf. 22,162Q

Mochlos, Kreta. – Fundumstände sind uns nicht bekannt. – 4 relativ kleine Exemplare mit stumpfen Enden, zwei quadratisch, zwei rund im Querschnitt, alle ohne Schlitz. L. 12; 9,3; 11,8; 9,5 cm. Lit.: HÖCKMANN 1980: 150 Gruppe L 3.–6.

Mykene, Peloponnes. – Ohne Fundumstände. – Ein vollständig erhaltenes Exemplar, konisch, mit Löchern, ähnlich wie das Stück von Marathokephalon. Lit.: SCHLIEMANN 1878: Abb. 120 (oben, Mitte, Foto); AVILA 1983: 50 f.

Olympia, Peloponnes, Nom. Elis, Zeusheiligtum. – zwei Exemplare: 1 vollständig erhaltenes Exemplar, konisch rund im Querschnitt, bei den Löchern der Rand verziert mit einem umlaufenden Punktkreis, bzw. Kreisaugen. L. 11,5 cm; 1 beschädigtes, abgerolltes Exemplar, oberer Teil bei der Tülle rund, unterer Teil aber rhomboid im Querschnitt, L. 20,5 cm.

Lit.: AVILA 1983: 142 f. Nr. 994.1029 Taf. 47,994; 50,1029; BAITINGER, 2001: 68 f. Taf. 54,1179 (Baitinger ordnete dieses Stück in seinem Klassifikationssystem in die Untergruppe: »III.F, runde Saurotore mit konischer Tülle.« deren Interpretation als Lanzeschuh sehr fraglich ist, nicht zuletzt aufgrund ihres geringen Tüllendurchmessers, was für eine Herkunft aus Unteritalien spricht -meinte er.)

Slowenien:

Brezovica, Bez./Kot.? – Einzelfund, 1907. – 1 Exemplar, die Spitze abgebrochen.

Lit.: TERŽAN 1995: 92 Nr. 177 (»javelin point«) Taf. 26,177.

Kučar bei Podzemelj, Bez./Kot.? – Einzelfund, 1933–1936, 1 vollständig erhaltenes Exemplar.

Lit.: TERŽAN 1995: 92 Nr. 176 (»javelin point«) Taf. 26,176.

Tschechien:

Cerekvice Horni, bei Tabor, Böhmen. 1 Exemplar. Lit.: RICHLÝ 1894, Taf.4,3; v. BRUNN 1954: 35 Anm. 55.

Červené Poříčí, Bez. Klatovy, Böhmen. – Hortfund, 1887, 1 vollständig erhaltenes kleines Exemplar, L. 6,6 cm.

Lit.: RICHLÝ 1894: Taf. 39,2 (Fundort: »Tamachov <Kron Poritschen>«); KYTLICOVÁ 2007: 257 Nr. 19 Taf. 133B,1 (»Konische Tülle«).

Lhotka Libenska, bei Plzen, dt. Pilsen, Böhmen. 2 Exemplare. Lit.: RICHLÝ 1894: Taf. 17,33; 18,58; v. BRUNN 1954: 35 Anm. 55.

Nový Dvůr, Böhmen. – Hortfund? 1 fast vollständig erhaltenes Exemplar. Lit.: STOCKÝ 1928: Taf. 29,12.

Porta Bohemica – Elbe, Gde. Libochovany-Malé Žernoseky, Bez. Litoměřice, Böhmen. Hortfund, 1 mit umlaufenden Ritzlinien, Zickzacklinien und mit zwei strichgefüllten Dreieckreihen verziertes Exemplar, L. 13 cm.

Lit.: ZÁPOTOCKÝ 1969: 297 Abb. 10,9; KYTLICOVÁ 2007: 292 f. Kat. Nr. 174 Taf. 122,40 (»Konische Spitze mit Tülle«).

Přestavky, Bez./okr. Přerov, Mähren. – Hortfund 1899, 1 konische Tülle, Lanzenschuh?

Lit.: HANSEN 1994: 500 Nr. 524;

Svinarek, heute Svinárky, Gde. Svináry, Bez./Okr. Hradec Králové, dt. Königgrätz, Böhmen. 1 Exemplar mit zwei Löchern, die Spitze abgebrochen. Lit.: DOMEČKA 1931: 94 Abb. 27,19; v. BRUNN 1954: 35 Anm. 55; LUBOŠ 2008, Abb. 11,7.

Polen:

Pszczelnik, dt. Klein Heide, Gde. Myślibórz, Bez. Myślibórz, ehem. Kr. Landsberg. – Hortfund, Lanzenschuh? 1 vollständig erhaltenes Exemplar, verziert ist durch drei Zonen mit dreieckigen Durchbrechungen sowie mit Liniengruppen, L. 21 cm. Lit.: SPROCKHOFF 1956: 36.84 Taf. 3,17 (»Lanzenschuh«); GEDL 2009: 81 Nr. 388 Taf. 29,388. Datierung: Bz. Periode V

Österreich:

Burgfried, VB Hallein, Salzburg. – Einzelfund, 1 beschädigtes Exemplar, mit Loch, L. 10,2 cm. Lit.: REITER, Br., *FÖ*, 26/1987 (1988): 217 Abb. 292.

Haidach, Glanegg, im Glantal, Kärnten. – Hortfund, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, mit zwei Löchern, die Spitze ist stumpf. L. ungf. 10 cm. Lit.: MÜLLER-KARPE 1959: 278 Taf. 128,A,9 (»Lanzenschuh mit zwei Nietlöchern«); GLEISCHER, P. 1996: 429 ff. Abb. 5,9.

»**Kainischtraun**«, Traun. – Hortfund II,1 vollständig erhaltenes Exemplar L. 12,6 cm.

Lit.: WINDHOLZ-KONRAD 2003: 46, Kat. Nr. 84 Abb. 5,84.

»**Kainisch-Schottergrube**«, Traun Hortfund, 1 beschädigtes Exemplar, L. 8,8 cm.

Lit.: WINDHOLZ-KONRAD 2003: 46, Kat. Nr. 17/16 Taf. 2,17/16..

Morzg, Salzburg. – Grabfund (III), 1 Exemplar. Lit.: HELL 1938: Abb.5,3; WEIHS 2004: 35.

Peggau, Steiermark. – Hortfund, 1 vollständig erhaltenes, konisches Exemplar, die zwei Löchern ungf. in der Mitte, L. 11,8 cm; und ein profiliertes Fragment, wahrscheinlich Lanzenschuh. Lit.: WEIHS 2004: 35 Taf. 13,124. 126.

Sommerein, BH, Bruck an der Laitha, Burgenland. – Flur Steinäcker, Gräberfeld, Grab 147, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, mit zwei Löchern, stark facettiert, L. 13 cm.

Lit.: MELZER, G., *FÖ* 14, 1975 (1976), 98 Abb. 145. – Urnenfelderzeit.

Trösing, Bez. Mureck, Steiermark. – Hortfund, 1 fast vollständig erhaltenes Exemplar, Querschnitt des Körpers oval, der Mund eingezogen, mit zwei Löchern. L. ungf. 10 cm.

Lit.: MÜLLER-KARPE 1959: 277 Taf. 126,B, 3 (»Bronzebolzen«).

Deutschland:

Biendorf, Kr. Bernburg, Mitteldeutschland. – Skelletgrab, 1 vollständig erhaltener Lanzenschuh und ein Fragment mit Drahtresten in den Schaftlöchern, L. 16,5 cm.

Lit.: SPROCKHOFF 1937: 30 ff.; v. BRUNN 1954: 8 Taf. 5,3.4

Kolno, Kr. Schönebeck, Mitteldeutschland. – Brandgrab, 2 vollständig erhaltene Lanzenschuhe mit Drahtresten in den Schaftlöchern, L. 18 cm. Lit.: SPROCKHOFF 1937: 30 ff. Abb. 21,10 Taf. 6,3; v. BRUNN 1954: 10.35 Taf. 9,9.12.

Köthen, Mitteldeutschland. – Steinpackungsgrab, 1927, Grab 1, außerordentlich reich in Inventur, 2 schlanke vollständig erhaltene Lanzenschuhe, mit Holzresten und Löchern am Rand der Tülle, L. 21, cm. Lit.: v. BRUNN 1954: 5.7 Nr. 27.28 Taf. 2,2.3.

Kronshagen, Kr. Rendsburg. – Hortfund? 1 langer zylinderförmiger Lanzenschuh?, verziert am unteren Ende mit umlaufender Liniengruppen. Lit.: SPROCKHOFF 1956: 40.84 Taf. 3,10 (»Lanzenschuh«). Bz. Periode V

Latdorf, Kr. Bernburg, Mitteldeutschland. – Einzelfund, 1 besonders kleines Stück, mit zwei Löchern unter dem Rand, L. etwa 3 cm. Lit.: SPROCKHOFF 1937: 30 ff. Taf. 1,7; 4,6; 26.6; v. BRUNN 1954: 10.35 Taf. 16,5.

München, Bayern. – Siedlungsfund, 1899 bei Kanalisationsarbeit entdeckt, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, kantig, profiliert mit Rippen, L. 13 cm; 2 Fragmente, verziert mit X- und bogenförmigen Rippen, L. noch 6,5 cm, alle drei ohne Löcher (Taf. 2,18–20). Lit.: BRUG – WEBER – SCHWAGER 1899: 119 ff.124 Taf. 8,10.11 a.b (»Lanzenschaft – Fuss«); HÄNSEL 1990, 61 (vielleicht Gusskerne).

Nienburg, Kr. Bernburg, Mitteldeutschland. – Urnenflachgrab 1, 2 recht massive vollständig erhaltene Lanzenschuhe, mit je zwei Löchern unter dem Rand, L. 10 cm. Lit.: SPROCKHOFF 1937: 30 ff.; v. BRUNN 1954: 11.35 Taf. 5,14.16.

Roxheim, Rheinland-Pfalz. – Großer Hortfund aus Altrhein, im Kiesbett, 2 Exemplare, eines davon vollständig erhalten und mit Fußplatte bei dem anderen Exemplar, die Spitze abgebrochen und gehört zum gestreckt konischem Typus. Beide ohne Löcher, L. 12,6; 8,8 cm. Ausstellung »Bronzezeit« in Speyer 2005 (Autopsie). – Freundl. Mitt. L. Sperber E-Mail 19.09. 2005; Lit.: SPERBER 2006: 195 ff. 200 Abb. 6,7–8.

Zörbig, Kr. Bitterfeld, Mitteldeutschland. – Brandgrab. – 2 Lanzenschuhe, L. 4 cm.

Lit.: SPROCKHOFF 1937: 30 ff. Abb. 9,3.4; v. BRUNN 1954: 13.35.

Frankreich:

Stücke mit oder ohne runder Fußplatte, »tubulaires« oder »tronconiques«, einige Fundorte:

Boutigny – Lit.: MOHEN 1977 Nr. 340/91-2; 341/91-2: 58; BRIARD-MOHEN 1983: 149; BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 10.

Caix, Somme, Hortfund. – 2 Exemplare, die Spitzen abgebrochen. Lit.: DÉCHELETTE 1910: 216 Abb. 68,5.6; BLANCHET 1984: Abb. 133,17.18.

Carcassonne, Aude – Lit.: GUILAINE 1969: 1 ff. Taf. 17; BRIARD-MOHEN 1983: 149 Abb. 3.

Carnoët, Quimperlé. – Hügelgrab, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, mit Tannenzweigmuster verziert. Lit.: BRIARD 1984: 130 Taf. 80,8.

Combon – Lit.: COUTIL 1898 (nicht konsultiert); BRUN – MORDANT 1988, Karte 35 Nr.5.

Essonne – Lit.: MOHEN 1977: 147 Nr.500/91-231; 501/91-204; BRIARD-MOHEN 1983: 149; BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr.9.

Essoyes – Lit.: LE CLERT 1898 (nicht konsultiert); BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 11.

Larnaud – Lit.: COUTIL 1914 (nicht konsultiert); BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 12.

Luzarches – Lit.: BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 6.

Nantes, im Flussbett Loire, L. 36,7 cm – Lit.: EVANS 1882: 365; BRIARD 1965:180.

Paris – Lit.: MOHEN 1977: 147 Nr. 499/75-5; BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 8.

Pontpoint – Lit.: BLANCHET 1984: Abb. 136,7; BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 7.

Ploumilliau, Boud-Owen. Lit.: BRIARD 1965: 180; BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 1.

Rédéne, Keerguerou – Lit.: BRIARD 1965: Abb. 59,4; BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 2.

Saint-Briec-des-Iffs – Lit.: BRIARD 1965:180 Abb. 59,5–7; Abb. 2; BRIARD 1965a: 23 Taf. 13,6,7; BRIARD – MOHEN 1983: 148; BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 3. Zeitst.: »Bronze final II«.

Saint-Denis-de-Pile, Gironde. – Lit.: COFFYN, A. 1972, passim; BRIARD – MOHEN 1983: 148.

Italien:

Contigliano, Umbria. – Hortfund, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, der Körper ist konisch, der Mund einbezogen und verziert. Lit.: L. PONZI-BONOMI, *BPI*, 79/1970: 95 ff. Nr. 99 Abb. 12,5 (»*Punteruolo conico*«).

Mehrere Exemplare in:

Lit.: SANNIBALE 1998: 44 f. Nr. 19 Abb. 19.

Portugal:

Castro de Pragança, Cadaval. – 1 vollständig erhaltenes Exemplar, mit verbreiterem unteren Ende. Lit.: COFFYN 1985: Taf. 45,18.

Spanien:

Aus Spanien sind viele Lanzenschuhe mit Fußplatte bekannt, sie aufzählen ist unnötig, vgl. RUIZ-GÁLVEZ PRIEGOM 1995: 210 ff., Taf. 16–17 (mehrere Fundorte); COFFYN 1985: Taf. 3A,1;B,1.

England:

In England sind mehrere Stücke bekannt, einige davon:

Amerden, Bucks., aus dem Fluss Themse. – Einzelfund? 1 vollständig erhaltenes konisches Exemplar, L. 22 cm. Lit.: EHRENBERG 1977: 16.29, Abb. 26,6.

Blackmoor, Hants. – Hortfund, 1870, mehrere Fragmente. Lit.: COLOQUHOUN – BURGESS 1988: 44, Nr. 171 Taf. 164,7,9.

Broadward, Shropshire. – Hortfund, 4 Fragmente. Lit.: BURGESS – COOMBS – DAVIES 1972: 216, Abb. 7,46–49.

Jersey, Insel. Lit.: BRUN – MORDANT 1988: Karte 35 Nr. 4.

Chelsen, aus dem Fluss Themse, 1 vollständig erhaltenes, konisches Exemplar.
Lit.: GREENWELL 1909: 439 ff. Taf. 80 Abb. 76.

Dainton, Devon. – Siedlung, Gussform, Bruchstücke aus Ton. Lit.: PEARCE 1983: 41 Taf. 144; HÄNSEL 1990: 60 (Kernguss).

Dainton, Devon. – Hortfund, 4 vollständig erhaltene Exemplare. Lit.: PEARCE 1983: Taf. 108,255g; DAVID 2005: Taf. 67A,550.

Isleworth, aus dem Fluss Themse, 1 vollständig erhaltenes Exemplar. Lit.: GREENWELL 1909: 439 ff. Taf. 80 Abb. 75.

Needleham, Lincoln. – Hortfund, 1 fragmentarisch erhaltenes Exemplar. Lit.: DAVID 2005: Taf. 50,155.

Old Windsor, Berks, aus dem Fluss Themse, 1 Fragment, L. 10 cm. Lit.: EHRENBERG 1977: 16.52, Abb. 26,141.

Taplow, Bucks. – 2 fragmentarisch erhaltene konische Exemplare, L. 11,8; 20 cm. Lit.: EHRENBERG 1977: 16.48, Abb. 26,118.119.

Wilburton – Lit.: BURGESS 1974, passim; BRIARD-MOHEN: 1983: 148.

»Flügellanzenschuhe« – Funde in Mitteleuropa – Katalog

Rumänien:

1. Cornești, ung. Sinfalva, Gde. Mihai Viteazu, Stadt Turda, Bez. Cluj, Siebenbürgen. – Hortfund – Lanzenschuh, vollständig erhalten, der Ort stumpf (das Ende der Verlängerung der Tülle), das Blatt unregelmäßig (ähnlich wie die Flügel eines Düsenkampfflugzeuges!), starke, massive im Querschnitt kreisförmige Tülle bis zur stumpfen Spitze, seitlich in der Mitte das schmale, geschweifte Blatt, die zwei Löcher für die Befestigung des Schaftes fast gleich unter dem Blatt. L. 18,9 cm, L. des Blattes 8 cm, gr. Br. des Blattes 3,7 cm, Dm der Tülle am Ende 2,3 cm (Taf. 3,1 – nach einer Zeichnung von M. Máthé). – Mus. Déri Debrecen Inv. Nr. IV. 1904. 37/44.

Lit.: PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977: 128 f., Taf. 306,18 (falsch: Bez. Mureș); BADER 1991:118, Nr. 281–283 (mit weiterer Literatur).

2. Hida, ung. Hidalmás, Gde. Hida, Bez. Sălaj, Siebenbürgen. – Hortfund I, 1 Lanzenschuh – Sonderform, vollständig erhalten, ungewöhnlich lange Tülle, am oberen Ende stumpf, ovalförmig im Querschnitt, der obere Teil ist massiv, im unteren Teil mit zwei geschweiftem kurzen Flügeln, die Schneiden sind stumpf, das Tüllenende ist gerade und dick, die Löcher für die Befestigung des Schaftes liegen unter den Flügeln, ein davon ist nicht vollendet, die Oberfläche oxydiert, Patina dunkelbraun-grünlich. L. 25,3 cm, L. des Blattes 5 cm, L. der Tülle vom Blatt, 4,9 cm, gr. Breite des Blattes 4,05 cm, Dm. der Tülle am Ende 2,8 x 2,4 cm, L. des Schaftloches 14,3 cm, Dm. der Loche für die Befestigung 4 mm (Taf. 3,2). – Mus. Cluj-Napoca/Kolozsvár Inv. Nr. I 3089 = P 2343.

Lit.: PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977: 142 f. Taf. 350,2.

Ungarn:

3. »Ungarn«, ohne Fundort. – 1 vollständig erhaltenes Exemplar. L. etwa 15 cm (Taf. 3,3- nach HAMPEL). Lit.: HAMPEL 1886: Taf. 27, 8a,b.

Slowakei:

nahestehend:

4. Matejovce/Mateóc, Bez./okr. Poprad, Szepes vm. – Hortfund? Einzelfund? In dem Hortfundband spricht Novotná über einen Hortfund, im PBF-Band (NOVOTNÁ 1970a: 73 Nr. 470, 97 Nr. 786) bei den zwei Tüllenbeilen über wahrscheinliche Einzelfunde. -1 Exemplar mit einem kurzem kreisförmigen Blatt in der Mitte (Taf. 3,4- nach Novotná).

Lit.: NOVOTNÁ 1970: Taf. 41,9.

Ukraine, Karpatukraine/Kárpátalja:

5. »Bez. Beregovo«, Bereg vm. Ohne Fundstelle– Einzelfund? 1 vollständig erhaltenes Exemplar, nur der Tüllenrand leicht beschädigt, die Tülle beim Blatt mit bogenförmigen Rippen verziert (Taf. 4,5 – nach HAMPEL). Lit.: HAMPEL 1896: Taf. 254,4; BERNJAKOVIČ 1960: 368 Nr. 134.

Kroatien:

6. Miljana, Gde. Klanjec, Bez./Kot. Krapina, Nordwestkroatien. – Hortfund, 1895, am Abhang des Hügels »Brezova Ravna« bei Erdarbeiten gefunden, 1 Exemplar, das Blatt ist abgebrochen, L 12 cm. (Taf. 4,6- nach VINSKI-GASPARINI). Lit.: SMODIČ 1956: 43 ff. Abb. 1–22 Taf. I–II; VINSKI-GASPARINI 1973: 182.216, Taf. 112,5. Zeitstellung: Phase IV.

Slowenien:

7. Podpeč, bei Ljubljana. – Einzelfund, 1981/1987, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, an einer Seite das Blatt leicht beschädigt, L. 13,9 cm (Taf. 4,7 – nach Potočnik).

Lit.: POTOČNIK 1988–1989: 391 Nr. 1 Taf. 7,40; TERŽAN 1995: 91 Nr. 173 Taf. 26, 173.

8. Razdroto. – Einzelfund, 1960, 1 Exemplar, das Blatt beschädigt, L. 14 cm (Taf. 4,8- nach Teržan). Lit.: TERŽAN 1995: 91 Nr. 174 (mit weiterer Literatur) Taf. 26,174.

Österreich:

9. Hötting, Tirol. – Gräberfeld III (Allerheiligenhöfe), Grab 1, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, L. ungf. 15 cm (Taf. 4,9 – nach Menghin). Lit.: MENGHIN 1951: 38 Abb. 4,b.

10. Innsbruck, Wilten, Tirol. – Einzelfund? 1 beschädigtes Exemplar, L. ungf. 7–8 cm (Taf. 4,10 – nach Menghin). Lit.: MENGHIN 1951: 38 Abb. 4,c.

11. Saalfelden, Magnesitfeld, Salzburg. – Hortfund, 1 vollständig erhaltenes Exemplar, L. 9,8 cm (Taf. 5,11 – nach Moosleitner). Lit.: MOOSLEITNER 1982: 457 ff. Ab. 5,23; ders. 1991: 62 f. Nr.23, Taf. 20,23.

12. Salzburg, KG Lichtenberg. – Einzelfund, 1 fragmentarisch erhaltenes Exemplar, L. 10 cm (Taf. 5,12 – nach Krauß). Lit.: KRAUSS, R. FÖ 39, 2000: 587 Abb. 407.

13. Trient, Tirol. – Einzelfund? 1 vollständig erhaltenes Exemplar, L. ungf. 16 cm (Taf. 5,13 – nach Menghin). Lit.: MENGHIN 1951: 38, Abb. 4,c.

Deutschland:

14. 15. München, Bayern. – Siedlungsfund, 1899 bei Kanalisationsarbeit entdeckt, 2 Exemplare: 1. durch Stichornament verziert, auf einer Seite unterhalb des Flügels ein Gusszapfen, mit Loch für die Befestigung des Schaftes, L. 13 cm; 2. ohne Verzierung die Flügel geschweift, L. 16 cm (Taf. 5,14.15).

Lit.: BRUG – WEBER – SCHWAGER 1899: 119 ff.124, Taf. 8,8.9 (»Lanzenschaft – Fuss«); HÄNSEL 1990, 61 (vielleicht Gusskerne); BORN – HANSEN 2001: 141 Abb. 110 (unten).

16. 17. »Deutschland«? Fundort unbekannt. – 2 vollständig erhaltene Exemplare, L. 27 cm (Taf. 5,16.17). Lit.: BORN – HANSEN 2001: 140 f. Abb. 113.

Funktion:

Weil zwei Grundformen nebeneinander existieren, wurde in der Literatur erwo-gen, dass sie möglicherweise mehrere Zwecken gedient haben könnten. Eine Möglichkeit, dass sie sozusagen eine Reserve-Spitze für den Fall von Beschädigung oder Verlust der eigentlichen Lanzen-spitze im Kampf sein könnten, die andere die klassische Variante in Kampf- oder Kampf-übungs-pausen oder im Lager die Lanze aufrecht in die Erde zu stecken zu bewahren bzw. zu deponieren, wie Homer in der Ilias beschrieb (Ilias III 135; X 153 f.), damit das Aufsplittern des hölzernen Lanzen-schafts am unteren Ende zu verhindern. Deswegen sind manche Lanzen-schuhe nicht spitz am Ende sondern stumpf bzw. ungeschärft, wie bei den Exemplaren auf der Iberischen Halbinsel. Für die erste Mög-lichkeit sprechen die außerordentliche Länge einiger Lanzen-schuhe (Knossos 33 cm). Nur die zweite Möglichkeit in Anspruch zu nehmen, dagegen spricht der hohe Preis der Bronze, denn damit ver-doppelte sich annähernd der Herstellungspreis für die ganze Lanze. – Die Lanzen-schuhe mit gerun-deter Spitze sollten eigentlich dazu dienen, dass der Kämpfer im Kampf selbst vor Verletzung durch einen spitzen Sauroterer, also von der eigenen Waffe bewahrt werden sollte. Eine dritte Möglichkeit wäre – sogar der Hauptzweck – meinte Baitinger³ – dass durch einen schweren Sauroter am unteren Schaftende der Schwerpunkt der Stoßlanze nach hinten verschoben und damit deren Reichweite vergrößert wurde. Der Kämpfer konnte die Lanze näher am unteren Ende des Schaftes fassen und doch die Lanze im Gleichgewicht halten. Nach diesem Prinzip müssen die schwere Saurotere, be-kannt in Griechenland auch nicht unbedingt mit schweren Lanzen-spitzen kombiniert werden.⁴

Nach Hansen ist ein Nachweiß für die europäische urnenfelderzeitliche »spitzkonische Tülle« als Sauroter-Funktion nur über die Fundlage in Körpergräbern möglich. Er bezweifelte dass diese Stücke wie in Griechenland überliefert sind, eine solche Funktion hatten. (»Sauroterfunktion... dür-fte mit keinem dieser Stücke möglich gewesen sein.« (HANSEN 1994: 74).

Anlässlich der Veröffentlichung des Hortfundes von Crévic, Lothringen, in dem sich auch zwei sich verjüngende, konische Bronzegegenstände, an den Löchern mit einer Nadel/Stift mit Schleif befindet, äußerte Frau A. Hänsel eine glaubwürdige Meinung, dass diese Bronzen Gussker-ne beim Gießen der Lanzen-spitzen sind. Beide können noch heute in die Lanzen-spitzen des Hortes leicht eingeführt werden (HÄNSEL 1990: 60 f.)

Anlässlich der Veröffentlichung der Slg. Axel Guttmann, wo auch zwei »Flügelsaurotere« vorhanden sind, meinte Hansen, dass außer der Funktion die Lanze in der Erde aufrecht zu halten: »Daneben dürften die bronzenen Saurotere, deren Gewicht immerhin einer Lanzen-spitze mittlerer

³ Freundl. Mitt. bei einer Besprechung über die Lanzen-schuhe in Frankfurt a. Main am 25. 10. 2009.

⁴ N. YALOURIS. *AthenMitt*, 75/1964: 42 ff. 44 Beil. 31, 3; CATLING 1964: 135; SNODGRASS 1964: 133; HÖCKMANN 1980: 123; BAITINGER 2001: 54.

Größe entsprechen kann, im Kampf die Funktion einer zweiten wehrhaften Spitze gehabt haben.« (BORN – HANSEN 2001:141).

In Mitteldeutschland treten die Lanzenschuhe in den Gräbern paarweise auf. Im anderen Teile des Verbreitungsgebietes nicht, hauptsächlich in Hortfunden, manchmal auch in den Siedlungen oder sogar im Grab.

Ob die trichter- oder kegelförmigen, geöffneten oder geschlitzten sog. Blechanhänger oder »Tutulus« auch eine Lanzenschuhfunktion hatten, wie A. Jósa und andere Forscher meinten oder meinen ist nach meiner Meinung ungewiss.⁵

Zeitstellung

In Zypern wurden auch einige Lanzenschuhe entdeckt. Das Stück aus der Steinkammer, Grab 9 von Kition vergesellschaftet mit drei Lanzenspitzen kann man in SM/SH III A datieren.

In Griechenland sind die ersten Saurotere wahrscheinlich schon in der mittelminoischen Zeit erschienen. Dafür spricht der Fund von Mochlos mit vier relativ kleinen Exemplaren mit stumpfem Ende. Gleichzeitig oder wenig später wurde der Lanzenschuh von Knossos hergestellt; mit dünnem und spitzem Dornfortsatz und großer Länge (33 cm) hatte er eine Funktion als Reserve-Spitze. Aus der folgenden Zeit, SH III ist das Stück von Ialysos, doch ähnelt das in Form und Größe (32 cm) dem frühen Sauroter von Knossos. Das Exemplar aus Kallithea (SH IIIIC) mit seiner kleinen konischen Form vertritt die Form der früheren Lanzenschuhe von Mochlos. Das Stück soll nach Avila der älteste bisher bekannte Lanzenschuh des griechischen Festlands sein. Ungefähr gleichaltrig wäre ein Lanzenspitzenschuh aus dem Grab 9 von Kition, Zypern, der nach den Beifunden, Keramik, in die Stufe SH III C₁ datieren kann (AVILA 1983: 50). Frau Kilian-Dirlmeier datierte die vierkantige Saurotere mit astragalierte Tülle in hoch- bis spätarchaische Zeit, die mit facettierter und kannelierter Tülle dagegen in die klassische Zeit (KILIAN-DIRLMEIER 2002: 88, Nr. 1371; 1372; 114 Nr. 1771–1776). Gegen dieser Datierung meinte H. Baitinger, dass sich bronzene Saurotere mit unterschiedlich gestalteter Tülle vom späten 6. Jahrhunderts bis in das 3. Viertel des 5. Jahrhunderts v. Chr. nachweisen lassen, ohne dass eine klare formale Entwicklung fassbar wäre (BAITINGER, *Germania* 82/2004: 286).

Im restlichen Europa, bzw. aus Ost- Mittel- und Westeuropa kennen wir keine so frühen Lanzenspitzenschuhe. Sie erscheinen mehr am Anfang der Spätbronzezeit bzw. der Urnenfelderzeit. In Westeuropa, in der atlantischen Bronzezeit, in der »Bronze final II–III«. Im Donau-Karpaten-Raum stammen die ältesten Stücke voraussichtlich aus einem Grab der Hügelgräberkultur von Čačov, Slowakei, am meistens kommen sie aber in der Spätbronzezeit und in der Frühhallstattzeit (Bz D-Ha A-B) vor. Hansen datierte die relativ kleinen, spitzkonischen »Flügelsaurotere« in das 13. und 12. Jh., dann nimmt im 11/10. Jh. ihre Zahl deutlich zu (BORN -HANSEN 2001: 141).

Wenige Exemplare von Lanzenschuhen sind in Mitteleuropa aus der Späthallstattzeit bekannt, deren Funktion auch umstritten ist. Sie waren nach Frey entweder für die damalige Kampftechnik nicht notwendig, oder es sind ganz einfach unsere Kenntnisse über die späthallstattzeitlichen Kriegswaffen aufgrund des Grabrituals völlig unzureichend (O.-H. FREY, in: *Festschrift Gerhard Dobesch*. Wien, 2004: 645 f.; SCHÖNFELDER 2007: 311).

Eine spätere Verbreitung der griechischen Saurotere passierte im Donauraum und in Mitteleuropa mit dem Rückzug der Kelten aus Griechenland. Anhand von Lanzenschuhen, die in ihrem

5 A. JÓSA – T. KEMENCZEI, Jósa. *A Múzeum Nyiregyháza*, 6–7/1963–1964 (1965): 27, Taf. 19,7 (Kenézló, Ungarn) – Einige Beispiele von dieser Artefakte: Bodrog-

köz, Viss; KEMENCZEI 1984: Taf. 58b,2–5; 58,c,1–4; 65b,7), »Ungarn« (HAMPEL 1886: Taf. 54,10) und andere zahlreiche Beispiele.

Aufbau griechischen Sauroteren folgen, sind besondere Formen fassbar, die sich aus dem Süden ableiten können. Einige der Lanzenschuhe datieren schon in die Stufe Latène A, also an den Beginn der kriegerischen Ereignissen, andere Stücke datieren sich in die klassische Zeit der keltischen Wanderungen.⁶

Verbreitung

Die Lanzenschuhe haben ein ganz großes Verbreitungsgebiet vom Orient, Mesopotamien Anatolien, Ägypten, Zypern, Griechenland (früh- und mittlere Bronzezeit) bis fast nach ganz Europa. Die Zahl der Lanzenschuhe – die Funde bleiben stark hinter der unglaublich großen Menge der Lanzenspitzen. Das ist gültig auch für den Donau-Karpaten-Raum wo wir etwa siebzehn Stücke kennen (s. oben den Katalog).

In Westeuropa sind die beiden Typen sowohl mit spitzem Ende als auch mit Fußplatte bekannt. Die zwei Lanzenschuhe in Deutschland von Roxheim entstammen den atlantischen Bronzezeitkulturen. Der Typus mit runder Fußplatte ist schwerpunktmäßig mit dem iberischen Raum verbunden.⁷ Dieser Typ ist vereinzelt auch in England belegt, z. B. im Depot von Blackmoor (COLOQUHOUN – BURGESS 1988: 44 Nr. 171 Taf. 164,7.9). Der gestreckt konische Typus ist dagegen hauptsächlich in Nordfrankreich und England verbreitet.⁸

Die »Flügelsaurotere« sind im Karpatenbecken – bzw. Rumänien, Slowakei, Karpato-Ukraine, Ungarn, Kroatien – und in Slowenien, Österreich, Süddeutschland (Bayern) und Italien verbreitet. Zahlenmäßig sind sie ziemlich selten (s. Katalog).

Zum Schluss eine Bemerkung: Auf den ersten Blick scheint es, dass der Lanzeschuh ein nicht so wichtiges Artefakt in der Vorgeschichte war. Doch sollen wir z. B. an die Phalanx von Alexander der Große, mit 5–6 m langen Lanzen, bei denen das Gleichgewicht durch die Saurotere gesichert wurde, denken. Und wie bekannt ist, das führte zur Eroberung eines großen Teiles der damaligen Welt.⁹

LITERATUR

- AVILA, A. J. 1983 – Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit. *PBF*, V,1. München, 1983.
- BADER, T. 1991 – Die Schwerter in Rumänien. *PBF*, IV,8. Stuttgart, 1991.
- BAITINGER, H. 2001 – *Die Angriffswaffen aus Olympia*. Berlin, 2001.
- BERNJAKOVIĆ, K. 1960 – Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theißtales (Karpatoukraine USSR). *SlovArch*, 8/1960, 2: 325–392.
- BLANCHET, J-C. 1984 – Les premiers metallurgistes en Picardie et dans le nord de la France. *MemPr-HistFr*, 17/1984.
- BLINKENBERG, C. 1931 – *Lindos*, I. Berlin, 1931.

6 M. SCHÖNFELDER 2007: 311 ff. 321 (Liste der eisernen Lanzeschuhe in Mitteleuropa nach dem Vorbild griechischer Saurotere: Frankreich, Deutschland, Österreich, Tschechische Republik, Ungarn- dazu Abb. 7, die Verbreitungskarte).

7 COFFYN 1985: Taf. 34,13.14 – Hortfund Cabezo de Araya, Badajoz, Spanien; 45,18 (Hortfund Castri, Portu-

gal). Für die jüngere typologische Entwicklung vgl.: M. RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO 1995: Taf. 16–17.

8 BRUN – MORDANT 1988: Karte 35; E-Mail L. Sperber 19.09.2005.

9 Für die Ortsnamen im Karpatenbecken s. LELKES 1998: passim.

- BORN, H. – S. HANSEN 2001 – *Helme und Waffen Alteuropas*, Band IX. *Sammlung Axel Guttman*. Mainz, 2001.
- BRIARD, J.
– 1965. *Les Dépôts Bretons et l'âge du Bronze Atlantique*. Rennes, 1965.
– 1965a. *Prehistoire de la Bretagne Age du Bronze – 2*. Collection: *Documents d'Archeologie Armoricaire*. Rennes, 1965.
– 1984. *Les tumulus d'Armorique. L'âge du bronze en France*, 3. Paris, 1984: Picard.
- BRIARD, J – J.-P. MOHEN 1983 – *Typologie des objets de l'âge du Bronze en France*. Fascicule II: *poingards, hallebardes, pointes de lance, pointes de flèche, armament défensif*. Paris, 1983.
- BRUG, E. – F. WEBER – A. SCHWAGER. Eine bronzezeitliche Gusstätte auf Münchener Boden. *BAUB*, 13/1899: 119–128.
- BRUN, P. – C. MORDANT (Red.) 1988 – »Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes«. Actes du colloque international de Nemours 1986. *Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France*, n° 1. Nemours, 1988.
- von BRUNN, W. A. 1954 – *Steinpackungsgräber von Köthen. Ein Beitrag zur Kultur der Bronzezeit Mitteldeutschlands*. Berlin, 1954.
- BUCHHOLZ, H.G. – V.KARAGHEORGHIS 1971 – *Altägäis und Altkypros*. Tübingen, 1971.
- BURGESS, C. 1974 – *The Bronze Age in British Prehistory a new outline*. London, 1974.
- BURGESS, C. – D. COOMBS – D. GARETH DAVES 1972 – The Broadward Complex and Barbed Spearheads. In: *Prehistoric Man in Wales and the West* (eds. F. LYNCH – C. BURGESS). Bath, 1972.
- COFFYFN, A. 1972 – *Le Bronze final et les débuts de l'Age du Fer autour de l'estuaire girondin*. Bordeaux, 1972.
- COFFYFN, A. 1985 – *Le Bronze final atlantique dans la Péninsule Ibérique*. Paris, 1985.
- COLOQUHOUN, I. – C. B. BURGESS 1988 – The Swords of Britain. **PBF**, IV,5. München, 1988.
- EISNER, J. 1933 – *Slovensko v praveku/Die Vor- und Frühgeschichte des Landes Slowakei*. Bratislava, 1933.
- DAVID, W. 2002 – Studien zur Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta. *Bibliotheca Musei Apulensis (Alba Iulia)* 18/ 2002.
- DAVIS, R. 2005 – *Basal-loped Spearheads*. Thesis. University of Nottingham, 2005.
- DOMEČKA, L. 1931 – Hromadý nález bronzů ve Svinárkách. *PamArch*, 1(37)/1931: 93–94
- EHRENBERG, M. R. 1977 – Bronze Age Spearheads from Berkshire, Buckinghamshire and Oxfordshire. *BAR*, 34, 1977.
- EVANS, A. J. 1914 – The 'Tomb of the Double Axes' and Associated Group, and the Pillar Rooms and Ritual Vessels of the 'Little Palace' at Knossos. *Archaeologia or Miscellaneons tracts relating to Antiquity*. *Archaeologia*, 65/1914: 1–94
- GEDL, M. 2009 – Die Lanzenspitzen in Polen. **PBF**, V,3. Stuttgart, 2009.
- GLEISCHER, P. 1996 – Brandopferplätze, Depotfunde und Symbolgut im Ostalpenraum während der Spätbronze- und Früheisenzeit. In: *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas*. **RRBPA**, 2/1996: 429–445.

- GREENWELL, W. 1909 – The Origin, Evolution, and Classification of the Bronze Spear-head in Great Britain and Ireland. *Archaeologia*, 61/1909: 439–472.
- GUILAINE, J. 1969 – Le dépôt de bronzes de Carcassonne. *RAN*, 11/1969: 1–27.
- HAMPEL, J. 1886, 1892, 1896 – *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. Budapest, I (1886); II (1892); III (1896).
- HÄNSEL, A. 1990 – Der Hortfund von Crévic, ein urnenfelderzeitliches Handwerkerdepot aus Lothringen. *ActaPraehistArch*, 22/1990: 57–81.
- HANSEN, S. 1994 – Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. *UPA*, 21, I–II, 1994.
- HELL, M. 1938 – Salzburgs Urnenfelderkultur. *WPZ*, 25/1938: 84–88.
- HÖCKMANN, O. 1980 – Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland. *JRGZM*, 27/1980: 13–158.
- KACSO, C.
– 1996. Der Bronzefund von Crasna Vişeuului. In: *Festschrift A. Mozsolics*. Budapest, 1996: 249–263.
– 1998. Das Depotfund von Satu Mare. *NyJAMÉ*, 39–40/1997–1998: 11–31.
– 2000. Spade de bronz din Maramureş/Bronzezeitliche Schwerter in der Maramureş. *Angustia*, 5/2000: 209–220.
- KARAGEORGHIS, V. 1974 – *Excavations at Kition, I. The Tombs*. Nicosia, 1974.
- KARO, G. 1930 – *Die Schachtgräber von Mykenai*, 1930
- KEMENCZEI, T. 1984 – Die Spätbronzezeit Nordostungarns. *ArchHung*, 51/1984.
- KILIAN-DIRLMEIER, I. 2002 – Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien). *RGZM Monographien*, 48, 2002.
- KYTLICOVÀ, O. 2007 – Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen, PBF XX, 12, Stuttgart 2007.
- LELEKES, Gy. 1998 – *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Baja, 1998.
- LUBOŠ, J. 2008 – Doba bronzová Archeologie pravekých Čech 5. Praha, 2008.
- MAKKAY, J. 2006 – The Late Bronze Age hoard of Nadap. *NyJAMÉ*, 48/2006: 8 Nr. 94 Taf. 12,94.
- MÁTHÈ, M. Sz. 1972 – Früheisenzeitliche Bronze-Depotfund von Nádudvar. *ActaAHung*, 24/1972: 399–414.
- MATTHÄUS, H. – G. SCHUMACHER–MATTHÄUS. 1986 – Zyprische Hortfunde Kult und Metallhandwerk in der späten Bronzezeit. In: *Gedenkschrift für Gero von Merhart = MarbStud*, 7/1986.
- MENGHIN, O. 1951 – Zur Historisierung der Urgeschichte Tirols. *Tiroler Heimat*, 15/1951 (1952): 37 ff. (Separatum)
- MOHEN, J.-P. 1977 – *L'Age du Bronze dans la région de Paris*. Paris, 1977.
- MOOSLEITNER, F. 1982 – Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund aus Saalfelden, Land Salzburg. *ArchKorr*, 12/1982: 457–475.
- MOOSLEITNER, Fr 1991 – Der Depotfund von Saalfelden-Magnesitfeld. In: *Archäologie in Salzburg*, 1/1991:62–89.

- MOZSOLICS, A. 1973 – *Bronze- und Goldfunde – Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest, 1973.
- MOZSOLICS, A. 2000 – Bronzefunde aus Ungarn – Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló. *PAS*, 17. Kiel, 2000.
- MOTZOI-CHICIDEANU, I. – G. IUGA 1995 – Der Bronzefund von Bogdan Vodă, Kr. Maramureş. In: Bronzefunde aus Rumänien. Red. T. SOROCEANU, *PAS*, 10, Berlin, 1995: 141–168.
- NOVOTNÁ 1970 – Die Bronzehortfunde in der Slowakei Spätbronzezeit. *Archaeologia Slovaca/Fontes* (Bratislava), 9/1970.
- NOVOTNÁ 1970a – Die Äxte und Beile in der Slowakei. *PBF*, IX,3, München, 1970.
- PAPADOUPOULOS, Th.J. 1979 – Mycenaean Achea. *StMA*, 55/1979.
- PEARCE, S. M. 1983 – The Bronze Age Metalwork of South Western Britain. *BAR British Series*, 120(i), 1983.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA; M. 1977 – *Depozitele de bronzuri din România*. Bucureşti, 1977.
- PONZI BONOMI, L. 1970 – Il ripostiglio di Contigliano. *BullPaletnolItaliana*, 9/1970: 95–156.
- POTOČNIK 1988–1989 – Bakreno – in bronastodobne podvodne najdbe iz Bistre in Ljubljani na Ljubljanskem Barju/Die Kupfer- und bronzezeitliche Flussfunde aus dem Bach Bistra und dem Fluss Ljubljanka im Gebiet Ljubljansko Barje. *AVes*, 39–40/1988–1989 (1989): 387–400.
- RENȚA, E. 2008 – *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*. Târgoviște, 2008: Editura Cetatea Scaun.
- RICHLÝ, H. 1894 – *Die Bronzezeit in Böhmen*. Wien, 1894.
- RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO, M. 1995 – *Ritos de paso y puntos de paso la ría de huelva en el mundo del Bronce Final Europeo*. Madrid, 1995.
- SANNIBALE, M. 1998 – *Le armi della Collezione Gorga al Museo Nazionale Romano*. Roma, 1998.
- SCHAEFFER; C.F.A. 1952 – *Enkomi-Alasia*, I. Paris, 1952.
- SCHLIEMANN, H. 1878 – *Mykenae*. Leipzig, 1878.
- SCHÖNFELDER, M. 2007 – Zurück aus Griechenland – Spuren keltischer Söldner in Mitteleuropa. *Germania*, 85/2007: 307–328.
- SMODIČ, A. 1956 – Bronasti depo iz Miljane. Summary: The bronze depot of Miljana. *AVes*, 7/1956, 1–2: 43–50.
- SOROCEANU, T. 2003 – Rez. T. KOVÁCS (Hrsg.). *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. Budapest, 1996, *Dacia* 46–47, 2002–2003: 209–214.
- SPERBER, L. 2006 – Bronzezeitliche Flussdeponierungen aus dem Althrein bei Roxheim, Gde. Bobenheim-Roxheim, Lkr. Ludwigshafen – Ein Vorbericht. *ArchKorr*, 36/2006, 195–214.
- SPROCKHOFF, E. 1937 – Jungbronzezeitliche Hortfunde Norddeutschlands (Periode IV) *Kataloge RGZM*, 12. Mainz, 1937.
- SPROCKHOFF, E. – *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des Nordischen Kreises (Periode V)*, Bd. I. und II. Mainz, 1956.
- STOCKÝ, A. 1928 – *La Bohême à l'Âge du Bronze*. Prag, 1928.

- TÉGLÁS, I. 2005 – *Jegyzetei Régészeti feljegyzések, Szerkesztette Bajusz István*. Kolozsvár 2005: Scientia Kiadó.
- TERŽAN B. (Hrsg.) 1995 – Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem/Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia I. *KatMon*, 29, 1995.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973 – *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj/Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1983 – Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. *PJZ*, IV, 1983: 547–667.
- WEIHS, A. 2004 – *Der urnenfelderzeitliche Depotfund von Peggau (Steiermark)*. Bonn, 2004.
- WINDHOLZ-KONRAD, M. 2003 – Funde entlang der Traun zwischen Ödensee und Hallstätter See. *FÖ, Mat.* 13, 2003.
- WOLF, W. 1978 – *Die Bewaffnung des altägyptischen Heeres*. Leipzig, 1926 (Nachdr. 1978).
- YALOURIS, N. 1960 – Mykenische Bronzeschutzwaffen. *MDI Ath. Abteilung*, 75/1960: 42–67.
- ZÁPOTOCKÝ, M. 1969 – K významu Labe jako spojovací a dobavní cesty/Zur Bedeutung der Elbe als Verbindungs- und Transportweg. *Pam Arch*, 60/1969: 277–366.

LISTE DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1/Karte – Verbreitungsgebiet der konischen Lanzenschuhe im Karpaten-Donau-Raum und der »Flügelsaurotere« im Mitteleuropa.
- Slika 1/Karta- karta rasprostranjenosti koničnih peta kopalja u području Karpata i Podunavlja i »Saurotera s krilicima« u srednjoj Europi.
- Taf. 1/Tabla 1: 1 Bogdan Vodă; 2 Bucu; 3 Caransebeș; 4 Cluj; 5 Crasna Vișeuului; 6 Pănade.
- Taf. 2/Tabla 2: 7 Satu Mare; 8 Velikaja Began'; 9 Gemzse; 10 Nadap; 11 Nádudvar; 12.13 Čáčov (auf der Karte Nr. 12 – na karti br. 12); 14.–17 Rimavská Sobota (auf der Karte Nr. 13 – na karti br. 13); 18.–20 München.
- Taf. 3/Tabla 3: 1 Cornesti; 2 Hida; 3 »Ungarn« (»Mađarska); 4 Matejovce.
- Taf. 4/ Tabla 4: 5 »Bez. Beregovo«; 6 Miljana; 7 Podpeč; 8 Razdroto; 9 Hötting; 10 Innsbruck.
- Taf. 5/Tabla 5: 11 Saalfelden; 12 Salzburg; 13 Trient; 14.15 München; 16.17 »Deutschland« (Njemačka).
- Taf. 6/Tabla 6: 18 Velika Gorica.

SAŽETAK

OPASKE O JEDNOM SLABO POZNATOM ARTEFAKTU BRONČANOGA DOBA:
PETA KOPLJA U KARPATSKO-PODUNAVSKOM PROSTORU

U proteklih stopedeset godina znanost je temeljito uzela pod povećalo sve pojave brončanoga doba Karpatske kotline, njegovu materijalnu kulturu i artefakte. Zbog njihova brojčano ograničenog broja u naslovu spomenuti predmeti u stručnoj literaturi uopće nisu obrađivani. Često se događalo da svrha tih predmeta nije prepoznata ili su opisani kao predmet u obliku šiljka ili mu je pripisana »nepoznata svrha«. Nije porastao ni broj u Karpatskoj kotlini pronađenih petâ (peticâ, tj. okova donjega kraja koplja, engl. *butt*, njem. *Lanzenschuh*) kasnijih razdoblja, pa ni u željeznom dobu; naprotiv, još su manje poznati oni iz tog doba. Bolje su pak proučeni brončanodobni okovi donjega dijela koplja, npr. u Grčkoj ili u zapadnoj Europi. U ovom prilogu ukratko smo obradili pete kopalja s područja Karpata i Podunavlja.

Opis i tipologija: pete (*Lanzenschuhe*) ili »Sauroteri« (Homer) imaju osnovni konični oblik koji se sužava, uvijek su šuplji te na gornjem kraju najčešće imaju po dvije rupe za pričvršćivanje na drvo koplja ili sulice. U Europi, uključujući i Grčku, tuljci za nasad nisu rascijepljeni, kao što je slučaj kod nekih primjera s Cipra ili iz Egipta. To su ustvari vršci tuljaca za nasad bez listova. Usporedno su postojala dva osnovna oblika, onaj sa šiljatim i onaj s tupim šiljkom. Duljina im se razlikuje – postoji jedna skupina s dugačkim i druga s kratkim, malim okovima s tuljcima, najvjerojatnije su prvi za koplja, a drugi za sulice. To potkrepljuju i dva različita imena za okove donjega dijela koplja kod Homera: σαυρωτήρ i οὐρίαχος. Dok prva riječ označava koplje, druga se javlja u svezi sa sulicama.

H. Baitinger razvrstao je materijal nađen na Olimpu u četiri oblika: I. četverokutne -, II trouglaste -, III kružne saurotere te IV saurotere s trolisnim šiljkom, koji se opet dijele u nekoliko podskupina. Iznimno je malen broj nalaza – u usporedbi s vršcima kopalja ili sulica – ne samo u istočnoj i zapadnoj Europi, već i u okviru egejskog brončanog doba – i pokazuje da pete kopalja nisu bile njihov obvezatni dio. Pojavljuju se u grobovima, u naseljima i u ostavama ili kao pojedinačni nalazi. U okviru razmatranja i mi smo pronašli svega jedan mali broj nalaza, sveukupno približno sedamnaestak komada, pretežito iz ostava, a samo po dva su primjerka nađena, jedan u naselju (Bucu, Pånade), a jedan u grobu (Čačov).

Jedan rijetki i naročito upadljivi oblik donjega okova koplja su tzv. sauroteri s krilcima (»Flügelsauroter«).

Sauroteri s krilcima potječu iz skupnih nalaza iz Bavarske, gornje Austrije, Sedmogradske i Hrvatske (Miljana). Taj tip okova nije poznat ni u egejskom prostoru, ni u Anatoliji, a ni Mezopotamiji. Ostaje otvoreno je li taj tip saurotera s krilcima ujedno i bio peta koplja – kao što neki istraživači misle. Prije da su mogli imati dvostruku funkciju i vršak koplja i peta koplja.

Funkcija: Budući da usporedno postoje dva osnovna oblika, u literaturi je ustanovljeno da su, možda, služili u više svrha. Jedna od mogućnosti je ta da su, takoreći, bili rezervni vršci kopalja, u slučaju ako je pravi vršak koplja u borbi ili oštećen ili izgubljen. Druga mogućnost bila je klasična varijanta, kad se u prekidu borbe ili borbenih vježbi ili pak u vojničkom logoru, koplje okomito zabolo u zemlju, da bi se sačuvalo ili spremilo, kako je to Homer opisao u Ilijadi (Ilias III 135; X 153 f.) te spriječilo napuknuće donjeg dijela drvenoga tijela koplja. Stoga neke pete kopalja na drugome kraju nisu šiljate, nego tupe, odnosno nenaostrene, kao npr. kod primjeraka s Iberskoga poluotoka. U korist prve mogućnosti govori i iznimna dužina nekih peta. Ako bismo uzeli samo drugu mogućnost u obzir, protiv nje govori visoka vrijednost bronce, a s time se približno udvostručio trošak izrade cijeloga koplja. Okovi donjega dijela koplja sa zaobljenim šiljkom morali su, ustvari, služiti

tome da se borac u borbi sam ne rani oštrim sauroterom, dakle, da se očuva od vlastitoga oružja. Jedna treća mogućnost – a također i njena glavna uloga – bila bi da se s pomoću teškoga saurera s donje strane tijela koplja težina udarnoga koplja prenese unatrag te se na taj način poveća domet koplja. Ratnik je mogao koplje držati bliže donjem kraju i usprkos tome održavati to koplje u ravnovjesju. U skladu s tim načelom morali su se teški sauroteri, poznati iz Grčke, no ne bezuvjetno, kombinirati s teškim vršcima kopalja.

U srednjoj Njemačkoj javljaju se pete kopalja u grobovima i to u parovima. To nije slučaj u ostalim dijelovima područja njihove rasprostranjenosti, najčešće u ostavama, katkad i u naseljima ili čak u grobovima. Jesu li trakturasti ili čunjasti, otvoreni ili rascijepljeni limeni privjesci ili tutuli imali ulogu pete kopalja, kao što su to neki istraživači smatrali ili smatraju, prema mojemu mišljenju ostaje nesigurno.

Vremensko opredjeljenje: i na Cipru je otkriveno više peta kopalja. Primjerak iz zidane grobne komore, u grobu br. 9 iz Kitona združen je s tri vrška kopalja, može se datirati u SM/SH III A. U Grčkoj su se prvi sauroteri najvjerojatnije pojavili po prvi put u srednjominojskom vremenu. U korist toga govori nalaz iz Mochlosa, s četiri relativno malena primjerka tupoga kraja. Istovremeno ili malo kasnije izrađena je peta koplja iz Knossosa; ima tanak i šiljat nastavak trna i veliku duljinu (33 cm) i istovremeno je služio kao rezervni šiljak. Iz kasnijeg vremena, SH III, potječe primjerak iz Ialysosa, ali oblikom i veličinom (32 cm) ipak sliči ranome sauroteru iz Knossosa. Primjerak iz Kallithea (SH IIIC) sa svojim malim koničnim oblikom zastupa oblik ranijih peta kopalja iz Mochlosa. Prema Avili bi to bila najstarija poznata peta koplja na grčkom kopnu. Gotovo istovremena bila bi jedna peta koplja iz groba br. 9 iz Kitona, Cipar, koju se prema ostalim nalazima, keramici, može datirati u stupanj SH III C₁. Gđa Kilian-Dirlmeier datirala je četverobride saurotere s tuljcem ukrašenim astragalom u visoko ili kasno arhaisko vrijeme, a one s fasetiranim ili kaneliranim tuljcem u klasično vrijeme. Suprotno toj dataciji smatra H. Baitinger, da se brončani sauroteri s različito oblikovanim tuljcima mogu dokazati od kasnog 6. st., sve do u 3. četvrtinu 5. st. prije Kr., a da se ne može postaviti neki jasni formalni razvitak.

U ostalom dijelu Europe, odnosno iz istočne, srednje i zapadne Europe nisu nam poznate nikakve tako rane pete kopalja. Više se pojavljuju početkom kasnog brončanog doba, odnosno kulture polja sa žarama. U zapadnoj Europi ima ih u atlantskom brončanom dobu, u »Bronze final II–III«. Najstariji primjerci iz podunavsko-karpatkog prostora potječu iz jednoga groba kulture grobnih humaka u Čačovu, Slovačka, no najčešće se pojavljuju u kasnom brončanom dobu i u ranom starijem željeznom (Bz D- Ha A-B).

Mali broj primjeraka peta kopalja poznat je iz srednje Europe kasnog starijeg željeznog doba, a svrha im je sporna. Ili u ondašnjoj tehnici borbe nisu bile potrebne ili je sasvim jednostavno naše poznavanje oružja kasnog starijeg željeznog doba na temelju grobnog rituala sasvim nedostatno.

Poznija rasprostranjenost grčkih saurotera zbilja se u Podunavlju i srednjoj Europi s povlačenjem Kelta iz Grčke. Na temelju peta kopalja, koje su u svojem oblikovanju slijedile grčke saurotere, u stanju smo razlučiti posebne oblike, kakvi se mogu izvoditi s juga. Neke od peta kopalja datiraju se u stupanj Latène A, dakle, u početak ratnih događanja, druge se pak datiraju u klasično vrijeme keltskih seoba.

Rasprostranjenost: pete kopalja imaju vrlo široko područje rasprostranjenosti od Istoka, Mezopotamije, Anatolije, Egipta, Cipra, sve do Grčke (rano i srednje brončano doba) te gotovo do u cijelu Europu. Broj peta kopalja označen je time što ona u velikoj mjeri zaostaju za nevjerojatno velikom broju vršaka kopalja. To je slučaj i u podunavsko-karpatskom prostoru, odakle poznajemo sedamnaestak primjeraka (vidi prethodni katalog).

U zapadnoj Europi poznata su oba tipa, sa šiljatim krajem, kao i s nožnom pločicom. Tip s okruglom nožnom pločicom ima svoje težište u iberском području. Taj tip je pojedinačno potvrđen i u Engleskoj, npr. u ostavi iz Blackmoora. Produženi konični tip je pak uglavnom rasprostranjen u sjevernoj Francuskoj i Engleskoj.

Sauroteri s krilcima rasprostranjeni su u Karpatskoj kotlini, odnosno u Rumunjskoj, Slovačkoj, karpatskoj Ukrajini, Mađarskoj, Hrvatskoj, kao i u Sloveniji, Austriji, južnoj Njemačkoj (Bavarska). Brojčano su prilično rijetki (vidi katalog).

Uz *Zaključak* jedna opaska: na prvi nam se pogled čini da peta koplja nije bila neki važni pretpovijesni artefakt. Ipak, morali bismo se npr. podsjetiti na falangu Aleksandra Velikoga, s kopljima dugačkim 5–6 m, kojih su ravnovjesje osiguravali sauroteri. I, kao što je poznato, to je dovelo do osvojenja velikoga dijela ondašnjega svijeta.

Rukopis primljen: 9.II.2009.
Rukopis prihvaćen: 18.II.2009.

Das Manuskript wurde von Dr. Nikolaus Boroffka, Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien-Abteilung Berlin, lektoriert.

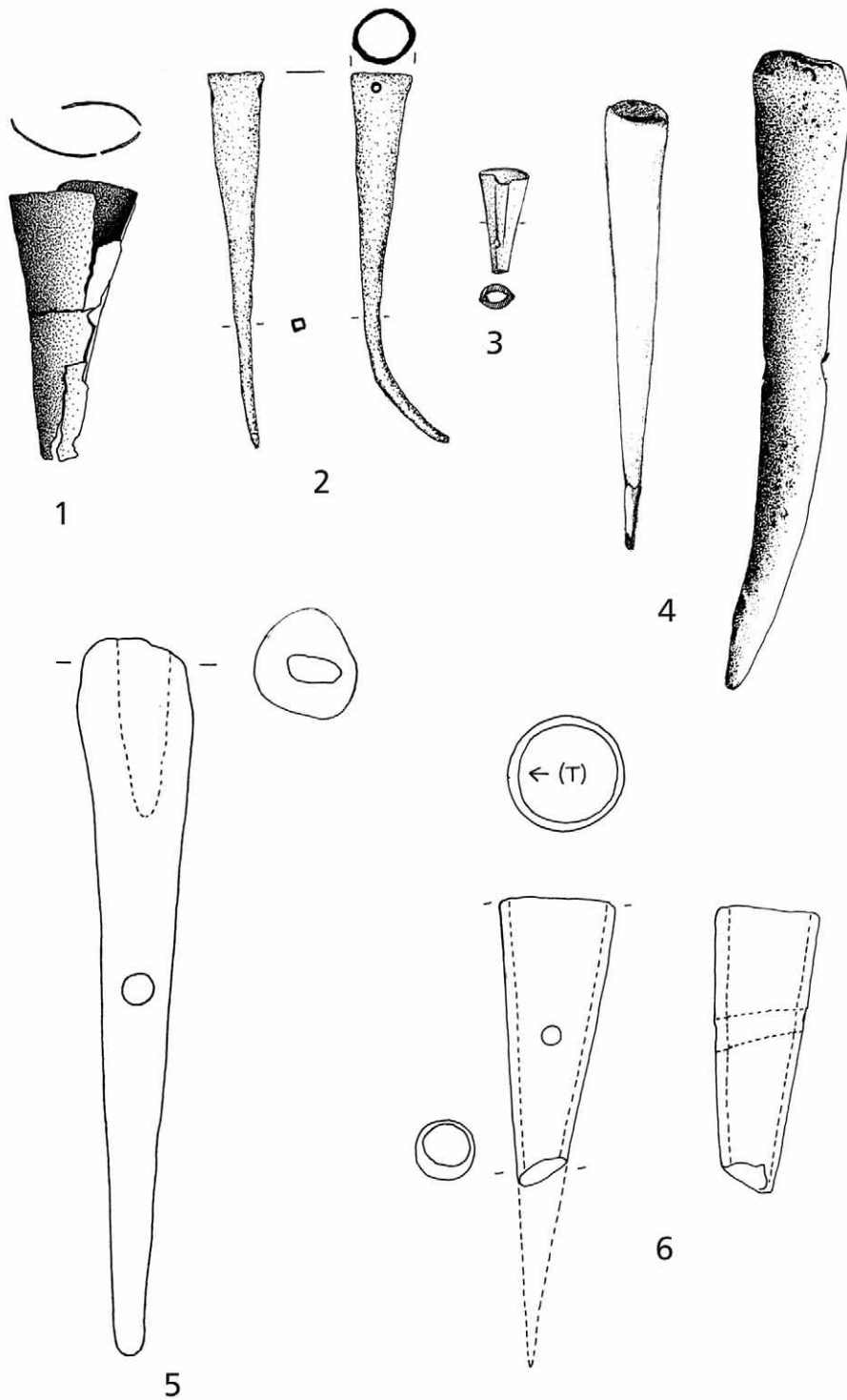


Tabla 1 – Taf. 1

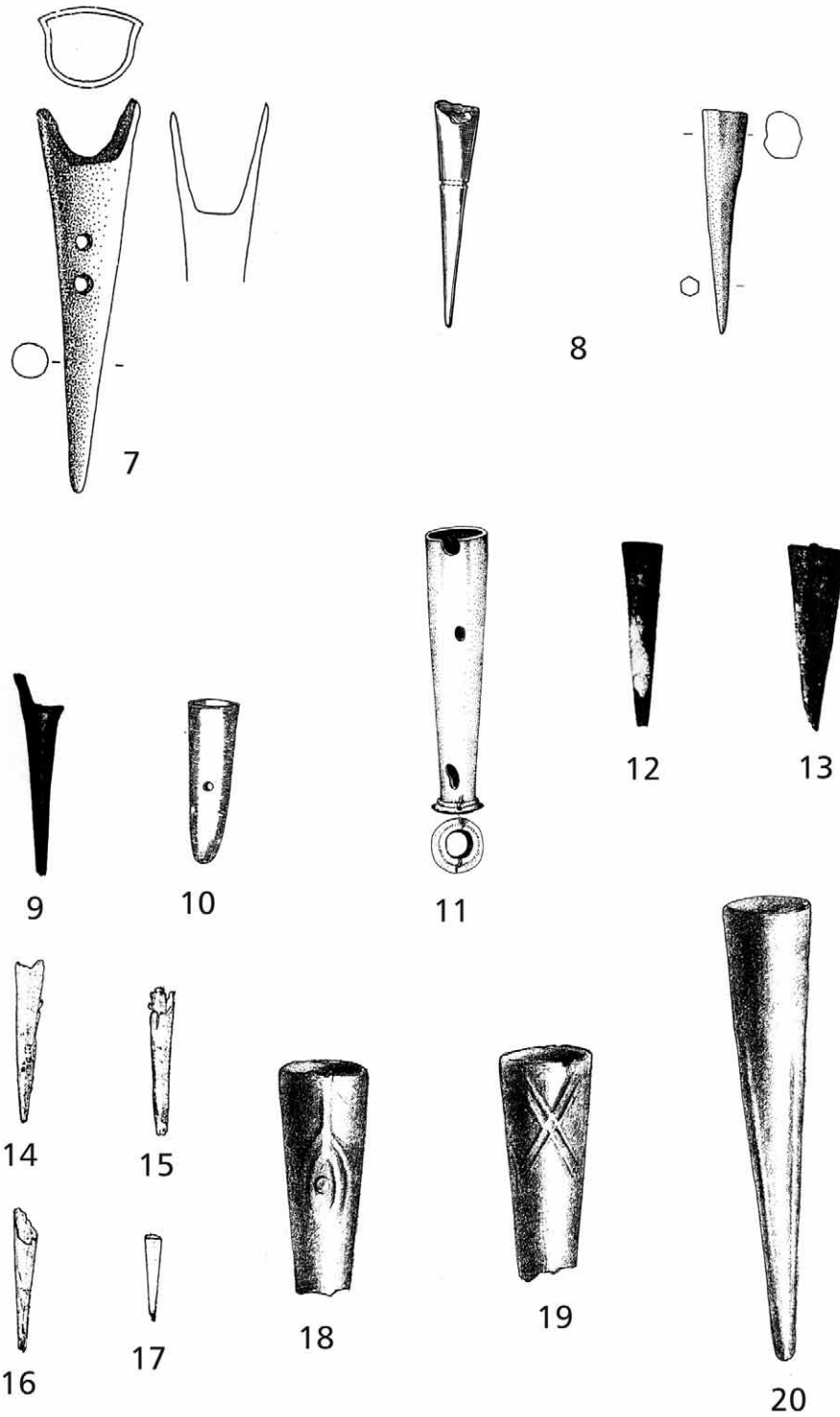


Tabla 2 – Taf. 2

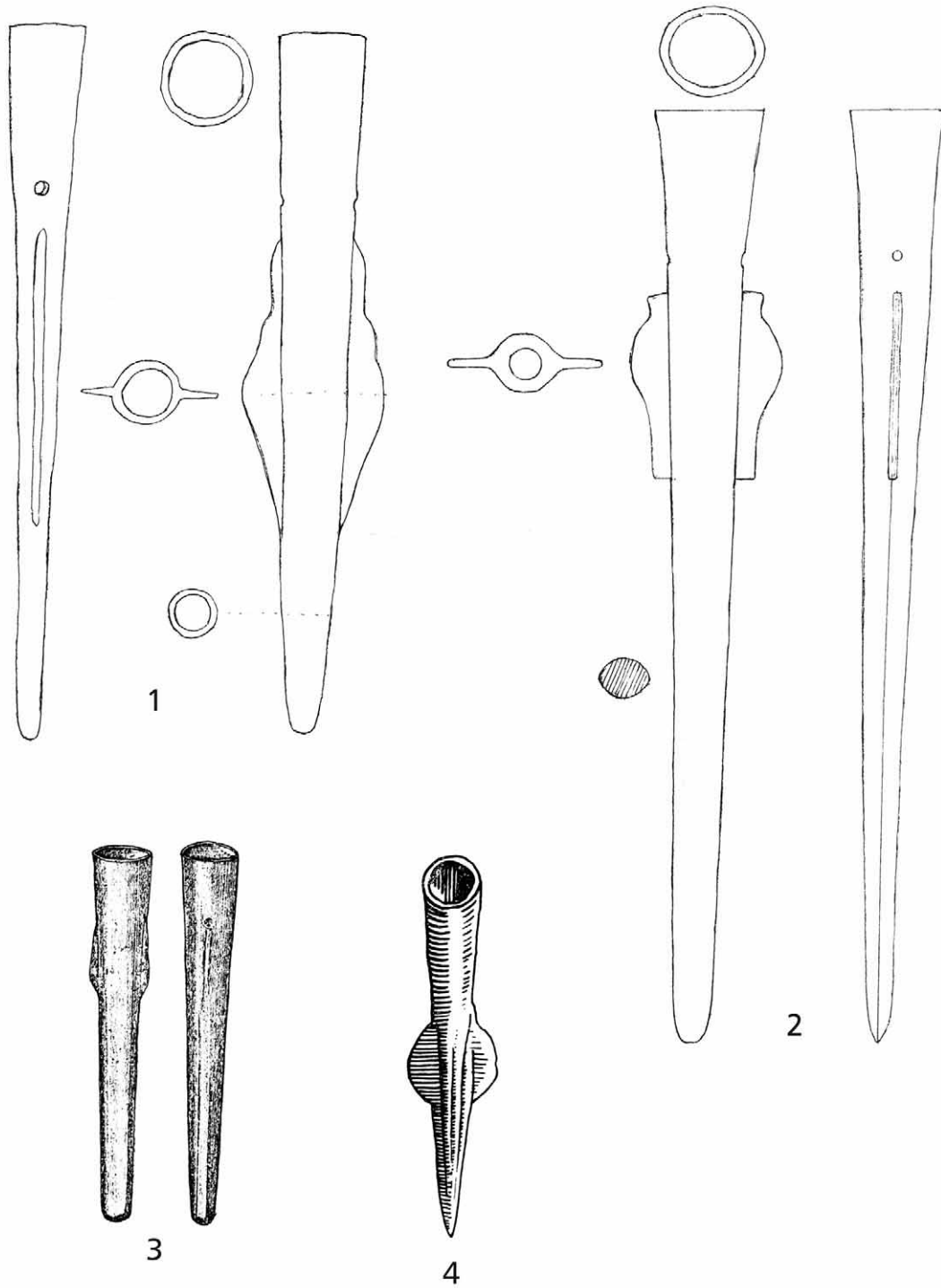


Tabla 3 – Taf. 3

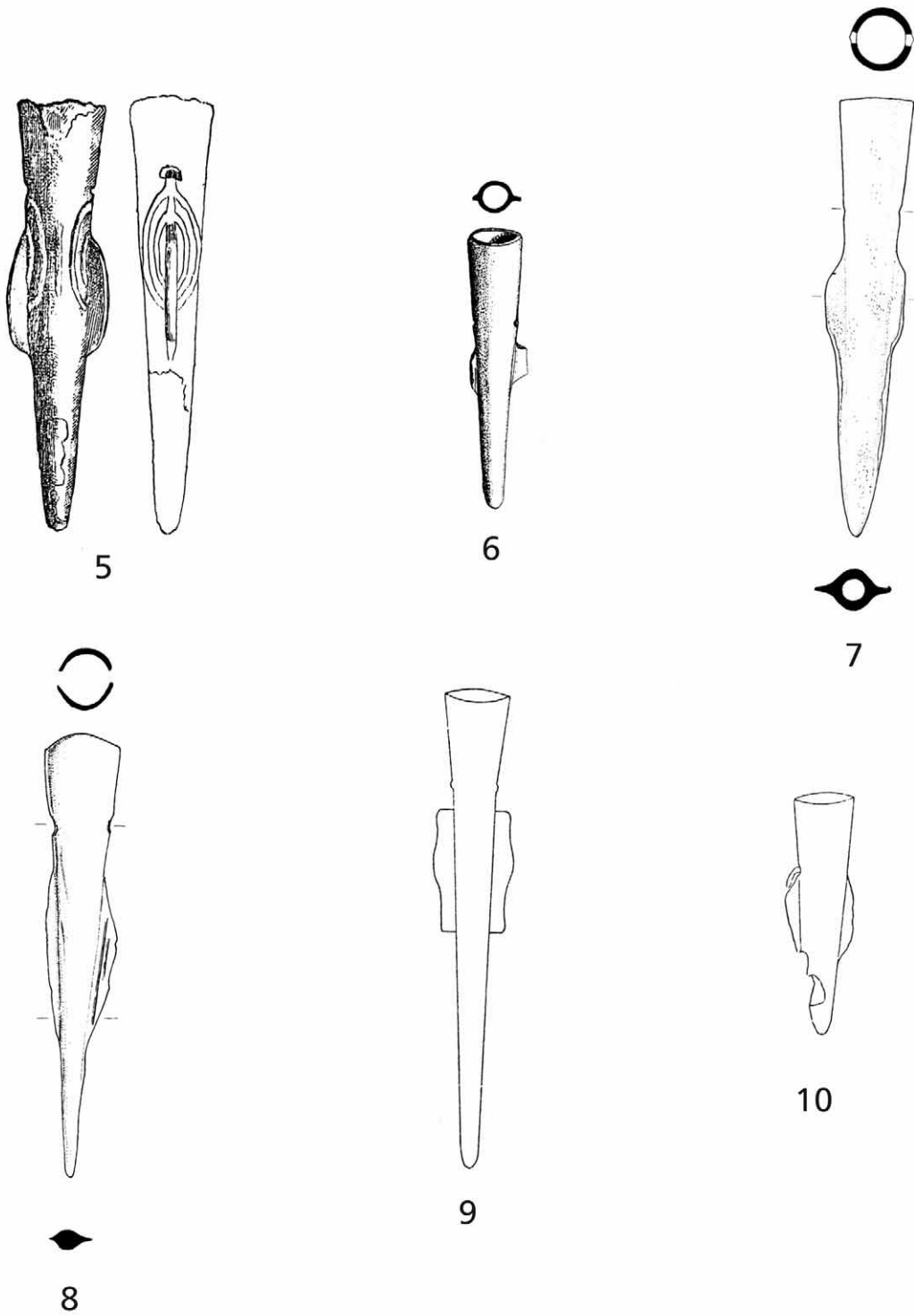
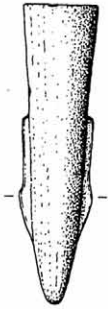
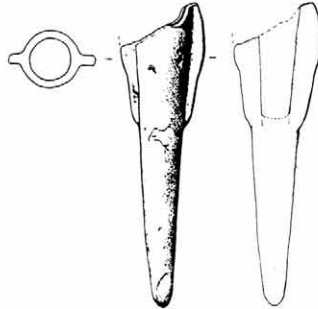


Tabla 4 – Taf. 4



11



12



13



14



15



16



17

Tabla 5 – Taf. 5

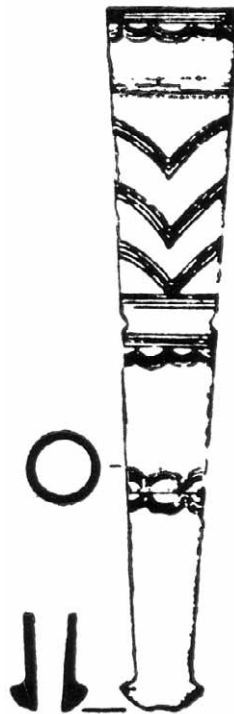
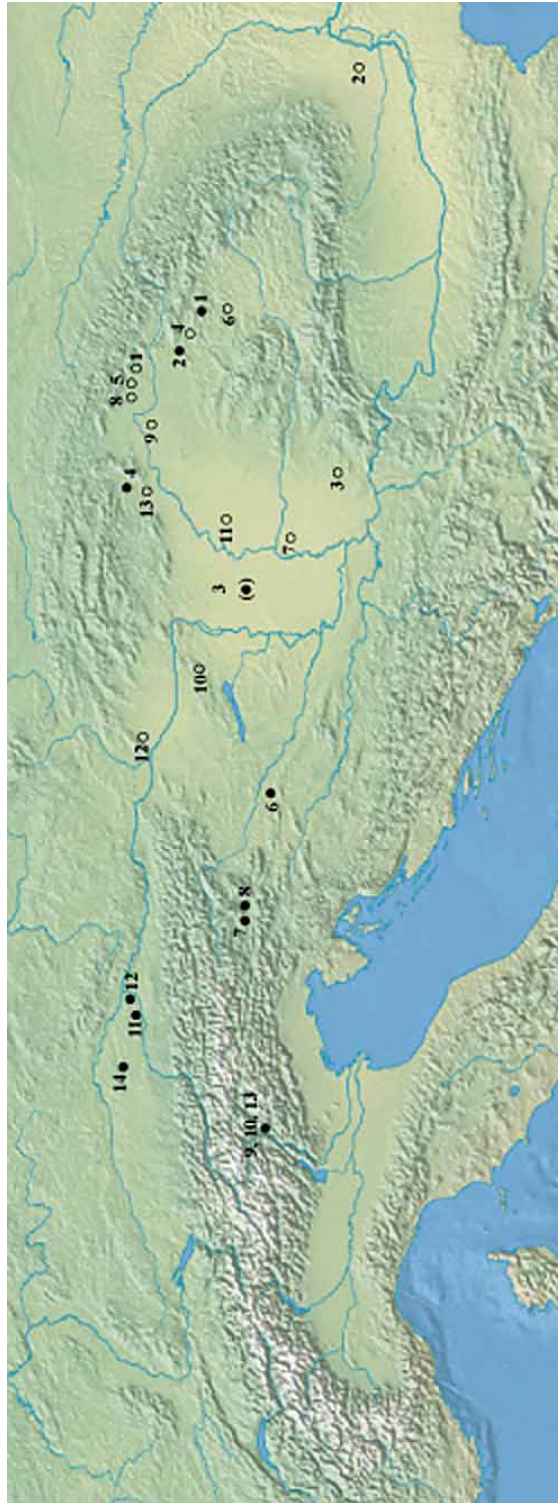


Tabla 6 – Taf. 6



Karta – Karte

DARIA LOŽNJAK DIZDAR

*Institut za arheologiju
Ulica grada Vukovara 68
HR – 10000 Zagreb
daria-loznjak.dizdar@iarh.hr*

GROBOVI UGLEDNICA MLAĐE FAZE KULTURE POLJA SA ŽARAMA
U SJEVERNOJ HRVATSKOJ
Prilog poznavanju ženske nošnje kasnog brončanog doba na prostoru južne Panonije

UDK 903.2»636/637«(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Rad predstavlja osvrt na grobove u kojima su pokopane bogato opremljene pokojnice kao i pokušaj prepoznavanja kriterija, koliko to dopušta stanje istraživanja, prema kojima su najuglednije žene u društvu bile opremljene za drugi svijet u vrijeme mlađe faze kulture polja sa žarama na prostoru sjeverne Hrvatske. Nošnja i običaji naglašavaju rubni položaj proučavanog područja prema balkanskom i donjopodunavskom svijetu kao i obostrane utjecaje koji su naglašeni osobito na početku starijeg željeznog doba.

*Ključne riječi: mlađa faza kulture polja sa žarama, ženski grobovi, sjeverna Hrvatska, nošnja, Ha B, Velika Gorica, Vukovar
Key words: younger phase of the Urnfield Culture, female burials, Northern Croatia, wear, Ha B, Velika Gorica, Vukovar*

Društveni odnosi prapovijesnih zajednica jedna su od najintrigantnijih tema arheologije, pri čemu najviše odgovora u njihovom analiyiranju zasad pružaju istraživanja groblja. Kultura polja sa žarama s uniformnim načinom pokopavanja na prvi pogled odaje privid egalitarnosti u društvu, no rezultati proučavanja ondašnje strukture društva, kojima je na prostoru južne Panonije B. Teržan (1995; 1999) ukazala kako su razlike ipak postojale. Zanimljivo je kako su analize grobova iz Dobove, Pobrežja i Ruša pokazale kako se, s obzirom na nalaze ženske nošnje, može izdvojiti više bogatih ženskih grobova kao što se prepoznaje i više grupa žena različitog statusa u odnosu na istovremene grobove muškaraca (TERŽAN 1995: 340; 1999: 119).

Pri proučavanju kulture polja sa žarama u obzir treba uzeti i činjenicu da arheologija raspolaže s djelomičnim podacima. Grobovi su paljevinski, osteološki materijal u velikom broju slučajeva nije dostatan za antropološku analizu i određivanje dobi pokojnica, dok su predmeti nošnje spaljeni s pokojnicima, zbog čega su često izgubili svoj osnovni oblik. Također, budući da je riječ o paljevinskim grobovima, za pojedine predmete (npr. za aplikе) nije moguće pretpostaviti svrhu i mjesto u nošnji.

U izdvajanju istaknutih pokojnica potrebno je prepoznati opće kriterije prema kojima su bile opremljene te uzeti u obzir i način pokopavanja kao i strukturu priloga u grobovima. Na području sjeverne Hrvatske, s obzirom na sadašnje stanje istraživanja, može se izdvojiti tek nekoliko bogatih grobova koji pripadaju vremenu kulture polja sa žarama. Vremenski su u obzir uzeti grobovi mlađe faze kulture polja sa žarama (Ha B stupanj), s donjom granicom pojave dvopetljustih fibula kao indikatora ženske nošnje tijekom halštatske kulture. Zasad na području sjeverne Hrvatske nedostaju groblja s velikim brojem sigurnih grobnih cjelina, izuzevši Vukovara.¹

Usporedbom grobnih cjelina na širem južnopanonskom prostoru koje antropološkom analizom² ili češće grobnim priložima ukazuju na pokop žene, uočene su sljedeće pravilnosti u prilaganju predmeta u grobove koje se mogu uzeti u obzir pri razmatranju opreme uglednih žena u društvu: dijademi, nakit za kosu, veći broj ogrlica i privjesci (tablica 1). B. Teržan je analizama nošnje na grobljima Dobova, Ruše i Pobrežje ukazala na razlike unutar pojedine zajednice kao i na lokalne razlike u nošnji (TERŽAN 1995: 339–345, Abb. 11–15; 1999: 119, Fig. 10–13). Prema sadašnjem stanju istraživanja, u mlađoj fazi kulture polja sa žarama na prostoru sjeverne Hrvatske postojalo je nekoliko regionalnih grupa koje se razlikuju prema nošnji, keramografiji i modifikacijama u grobnom ritualu (VINSKI-GASPARINI 1978; LOŽNJAK DIZDAR 2009). Ovdje su u fokusu zanimanja grob 3/1916 iz Velike Gorice te dva kosturna (!) groba iz Vukovara-Lijeve bare (grobovi 320, 202). Svakako je potrebno napomenuti kako je ovdje riječ o jugoistočnom rubnom području rasprostranjenosti kulture polja sa žarama, koji je kao tranzitni prostor otvoren utjecajima kako s balkanskog tako i s donjopodunavskog prostora.

Na prostoru sjeverne Hrvatske izdvojene su sljedeće grobne cjeline bogatih žena iz vremena mlađe faze kulture polja sa žarama: Velika Gorica grob 3/1916 (STARÈ 1957: Y10; VINSKI-GASPARINI 1973: 156, T. 104, 8–21; 1983: 590, sl. 37, 9; KARAVANIĆ 2009: 62, Pl. 67–68; slika 1) te dva kosturna groba iz Vukovara Lijeve bare 202 i 320 (VINSKI 1955: 237, sl. 10 i 12; VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271, T. III, sl. 48–53; T. IV. sl. 56–57; VINSKI-GASPARINI 1973: 164, T. 125, 7–10; slika 2–3). Groblje na Lijevoj bari u Vukovaru prema načinu pokopavanja pripada kulturi polja sa žarama.³ Neki elementi nošnje na pokojnicama u kosturnim grobovima isto ukazuju na pripadnost krugu kulture polja sa žarama.

Grob bogato opremljene pokojnice 3/1916 iz Velike Gorice ukazuje na kombinaciju nošnje poznate na jugoistočnoalpskom i srednjopodunavskom prostoru, dok se na primjeru većeg broja ogrlica sličnosti pronalaze i na obližnjem japodskom prostoru. U grobu su pronađeni par (?) malih naočalastih fibula s osmicom te ulomak najvjerojatnije spirale harfaste fibule⁴, četiri brončana tordirana torkvesa, ulomak narukvice (?) od brončanog lima te spiralni ukras za kosu s pseudoosmicama i nož (STARÈ 1957: Y10; VINSKI-GASPARINI 1973: T. 104, 9–21; KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68).⁵ Ulomak harfaste fibule (sl. 1: 10) tipičan je za fazu Ljubljana Ib i Ruše II Ha B2 stupnja. To je jedini primjerak fibule u obliku harfe dosad uočen na jugozapadnom panonskom tlu (VINSKI-

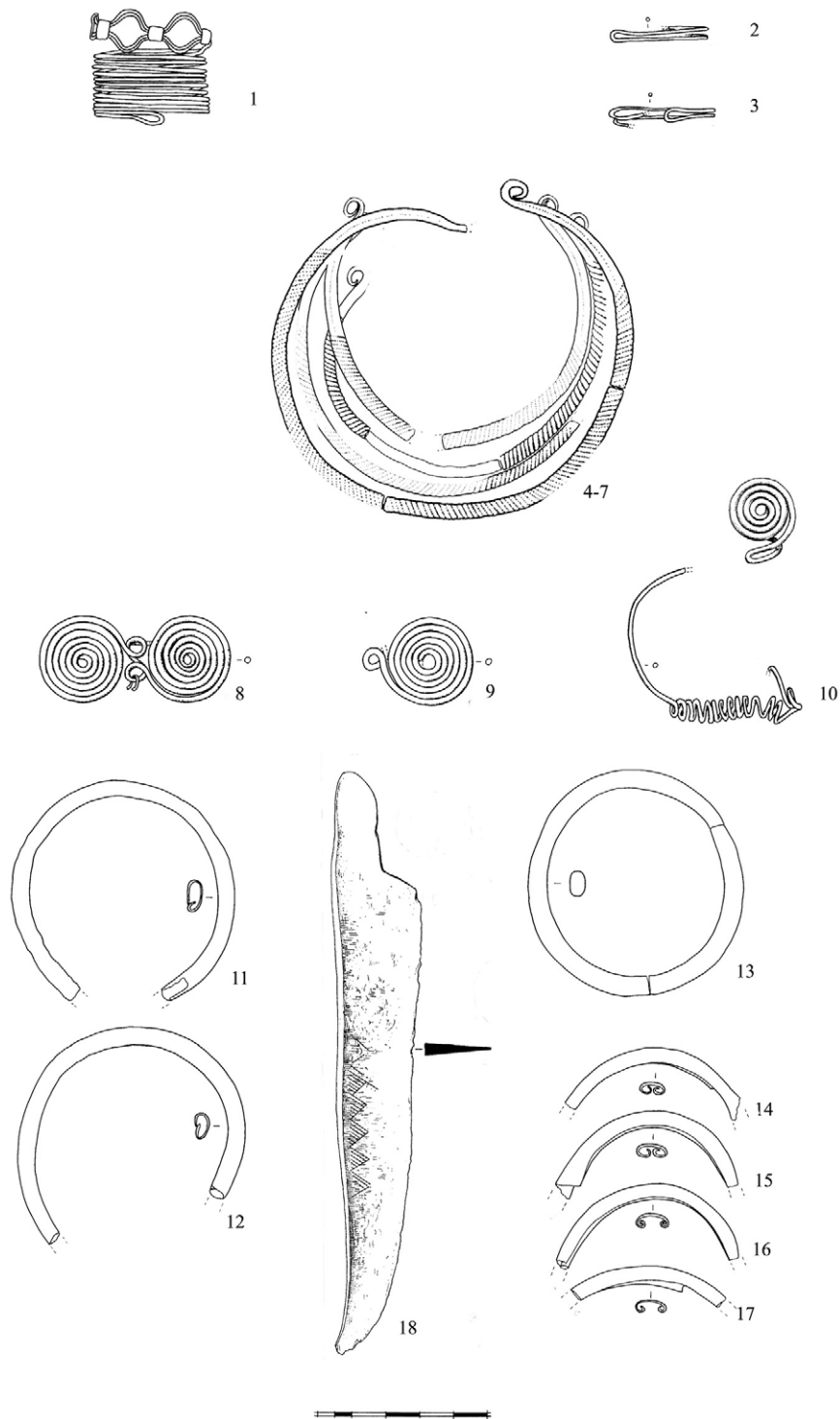
1 Istraživanja groblja u Velikoj Gorici kao i Dalju bila su zaštitnog karaktera (HOFFILLER 1909: 120; 1938: 2–3). Također, mnogi nalazi dospjeli su do muzeja preko muzejskih povjerenika, tako da osim sustavnog istraživanja Vukovara Lijeve bare (VINSKI 1955) i manjeg zaštitnog istraživanja u Ozlju (VINSKI-GASPARINI 1978: 135, sl. 2, 1–6; BALEN-LETUNIĆ 1981) do recentnijih probnih istraživanja u Belišću, Sotinu i Dolini, groblja sa sigurnim zatvorenim cjelinama potrebnim za ovakvu analizu nisu bila poznata.

2 U nekim primjerima nije bilo dovoljno materijala za antropološke analize, dok su u nekim slučajevima posrijedi stara iskopavanja, pa osteološki materijal nije sačuvan.

3 Kod većine grobova spaljeni ostaci pokojnika položeni su u žaru, uz brojne keramičke priloge, što je običaj daljske grupe (101) (VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271), uz prisutnost devet kosturnih grobova koji se i prema priložima razlikuju od ostali grobova (DEMO 1996: 29).

4

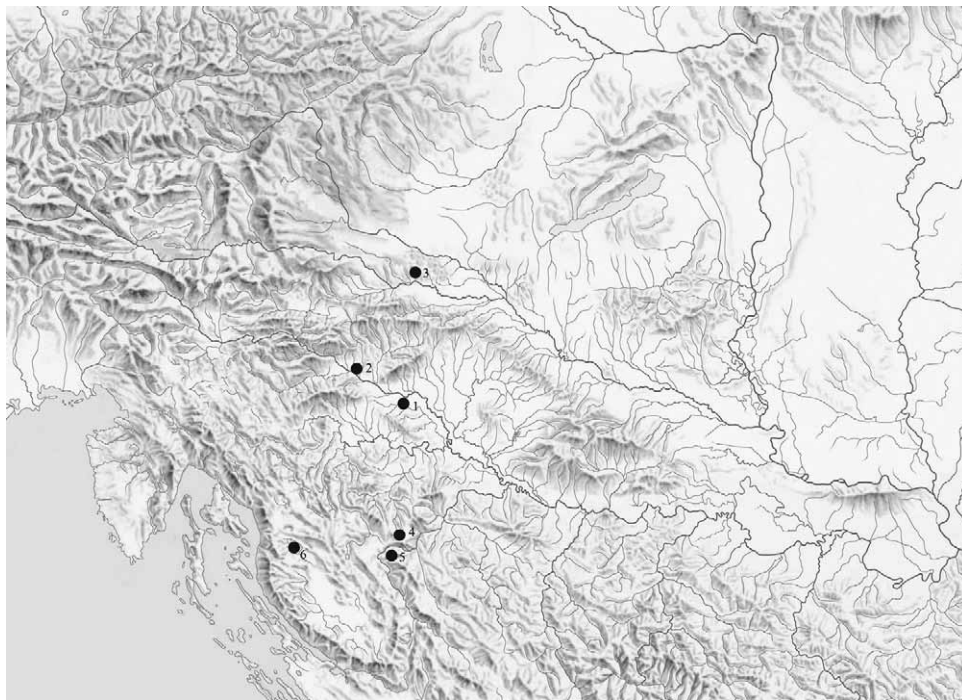
5 U inventaru toga groba kod F. Stareta (1957: Y10, 11–14) i K. Vinski-Gasparini (1973: T. 104, 15–18) se navode i keramički pršljeni koje S. Karavanić pri posljednjoj reviziji ne navodi (KARAVANIĆ 2009: 62).



Slika 1 – Velika Gorica grob 3/1916 (prema: KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).
 Figure 1 – Velika Gorica, grave 3/1916 (after KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).

-GASPARINI 1983: 590, Sl. 37, 7). Uz fibulu iz groba 3/1916 u Velikoj Gorici, harfaste fibule zabilježene su u grobovima 35 i 50 u Ljubljani koje S. Gabrovec prema nalazu igala sa strehastom glavicom i četvrtastim tijelom datira u Ljubljana Ib stupanj što odgovara razdoblju 9. st. pr. Kr. (STARÈ 1954: T. XXX, 6; T. XLII, 5; GABROVEC 1975: 343, kombinacijska tabela). Gotovo sve harfaste fibule potječu iz grobova te predstavljaju karakterističnu kopču u ženskoj nošnji kasne kulture polja sa žarama i u starijem željeznom dobu sjevernoistočnoalpskog prostora (DÖRRER 2002: 58). U najvećem broju pojavljuju se na području sjeveroistočnih Alpi, najviše u sjeveroistočnoj Češkoj, Šleskoj i Velikoj Poljskoj (DÖRRER 2002: 59, Abb. 2), dok nisu zabilježene južnije od Balatona, u čemu se nalazi i podudarnost s južnom granicom pojavljivanja halštatskih mačeva u Panoniji (DÖRRER 2002: 60). U Donjoj Austriji pojavljuju se u Ha B3 stupnju, a traju i u halštatskoj kulturi (STROHSCHNEIDER 1976: 59, T. 9, 13). Halštatske harfaste fibule⁶ puno su zbijenije u čemu se i razlikuju od harfastih fibula iz kasne faze kulture polja sa žarama (STROHSCHNEIDER 1976: 59–60). Na groblju u Velikoj Gorici u grobovima se, uz harfaste fibule, pojavljuju i sedlaste fibule⁷ koje su prema J. Pauliku prethodnica harfastih fibula (1965: 62, T. 7, 9).

S obzirom na (ne)očuvanost fibule iz groba 3/1916 u Velikoj Gorici teško je govoriti o određenom tipu fibule, što je slučaj i u ostala tri groba s harfastom fibulom na obližnjem jugoistočnoal-



Karta 1 – Grobovi s više ogrlica u mlađoj fazi kulture polja sa žarama u južnoj Panoniji i susjednom području
Map 1 – Burials with more than one necklace in younger phase of the Urnfield culture in southern Pannonia and neighboring area.

6 Pojavljuju se izrađene od bronce ili željeza te su dio nošnje od Koruške (DOLENZ 1969: 21–22, T. 10, 6; GLEIRSCHER 1997: 86) do srednjeg Podunavlja (STEGMANN-RAJTAR 1993: 82, Abb. 27, 7).

7 Takve fibule poznate su s groblja Podolí u Moravskoj (PODBORSKÝ 1970: 126–127, Abb. 14, 1–3; ŘÍHOVSKÝ 1982: T. 29, 2). Pojam sedlaste fibule uveo je J. Filip za prijelazni tip jednodjelne fibule s rudimetarnim ští-

pskom prostoru (Ruše grob 89; Ljubljana grob 35 i 50). Mala naočalasta fibula, ukras za kosu i nož u grobu iz Velike Gorice idu u prilog ranije datacije harfastih fibula od uobičajene datacije u kraj mlađe faze kulture polja sa žarama i halštatsku kulturu u srednjem Podunavlju (BETZLER 1974: 90; NOVOTNÁ 2001: 36; STEGMANN-RAJTAR 1993: 49). Ako se u obzir uzmu nalaz iz groba 89 u Rušama koji sadrži harfastu fibulu (MÜLLER-KARPE 1959: 270, T. 111C, 1–10), zatim grob 35 u kojem je sačuvana samo spirala i dio luka te nalaz iz groba 50 iz Ljubljane, riječ bi bila o najstarijim grobovima s inačicama harfastih fibula u kulturi polja sa žarama koji su datirani u Ha B2 stupanj, odnosno Ljubljana Ib (GABROVEC 1975: 343, kombinacijska tabela), što može ukazivati i na jugoistočnoalpsko izvorište ideja koje su utjecale na srednje Podunavlje.

Uz fibule koje se uklapaju u nošnju Ha B stupnja zapadnopanonskog kruga kulture polja sa žarama, ova pokojnica bila je opremljena i s četiri torkvesa (sl. 1: 4–7). Ovakav običaj, osim u obližnjoj Dobovi (TERŽAN 1999: 119), zabilježen je na japodskom prostoru (karta 1). Više tordiranih ogrlica pronađeno je u grobu iz Ostrožca (RAUNIG 1982: 5, T. I, 2), u Jezerinama (LJUBIĆ 1889: 111, T. XVII, 38) i u Kompolju, u grobovima datiranim u Ha B vrijeme (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 75, 89, T. III, sl. 5; T. XXI, grob 43, sl. 2).⁸ Valja napomenuti kako su grobovi iz Dobove (289) (STARĚ 1975: 34, T. 41, 1, 5, 10) i Ormoža (7) (TOMANIČ-JEVREMOV 1989: 282, T. 17, 5) opremljeni s kombinacijom od više ogrlica, ali riječ je o torkvesima okruglog ili rombičnog presjeka s obručima kakvi se pojavljuju i u ostavi Kanalski Vrh I datiranoj u III. stupanj prema P. Turku (ŽBONA-TRKMAN – BAVDEK 1996: 62; TURK 1996: 113), zbog čega sam običaj u opremanju pokojnice iz Velike Gorice sklonija povezati s japodskim krugom, odnosno prostorom između Kupe i Une.

Uz ulomke narukvica ili nanogvica od šupljeg lima (sl. 1: 11–17) čije su bliske paralele zabilježene u nalazima iz grobova u Novom mestu⁹ (KRIŽ 1995: kat. jed. 77), pokojnici iz Velike Gorice još su priloženi nož te ukrasi za kosu od brončane žice s pseudoprepletima (sl. 1: 1–3).¹⁰

tom i produženim spiralama. Zapravo je riječ o daljnjem tipološkom razvoju fibula s osmicama, odnosno pozamente-rijskim fibulama tipa A (PODBORSKÝ 1970: 126–127, Abb. 14, 1–3). U ženskoj nošnji Ha B stupnja na prostoru jugozapadne Panonije razlikuju se sedlaste i harfaste fibule. Harfaste fibule tipa Ruše (BUDJA 1982) ustvari su, prema tipološkim karakteristikama i kronološkom mjestu, sedlaste fibule kako su ih označili srednjopodunavski istraživači i nanovo ih kartirala S. Past-Dörrer (2000, karte 3). Sedlaste fibule tipa Ruše raširene su od jugozapadne Panonije do sjeveroistočnoalpskog prostora. U jugozapadnoj Panoniji pojavljuju se među tipovima nalaza koji su poznati u lokalnoj nošnji mlađe faze kulture polja sa žarama. Sedlaste fibule pojavljuju se prije harfastih fibula i prijelazni su oblik iz žičanih fibula u obliku violinskog gudala (DÖRRER 2002: 58). Rasprostranjene su na prostoru sjeveroistočne Mađarske, gdje je izdvojen tip Bükkszentlászló, kao i na prostoru istočne Češke i zapadne Slovačke te jugoistočnih Alpi, nazvan tipom Ruše kojem i pripada fibula iz Velike Gorice (PABST-DÖRRER 2000: Karte 3). Fibule tipa Ruše razvile su se iz južnopanonskih fibula s osmicama na kraju luka što je vidljivo na prijelaznom obliku fibule iz groba 98 u Pobrežju (PAHIĆ 1972: T. 20, 1–2), koje se prema privjescima u grobu mogu datirati u Ha A2 stupanj (u smislu H. Müller-Karpea), a najkasnije u rani Ha B1 prema paralelama u ostavama tipa Gyermely (MOZSOLICS 1985: 122, T. 241, 7–8). Korijene ovog oblika

valja potražiti u oblicima iz starije faze kulture polja sa žarama što je naglasio P. Betzler (1974: 85). S obzirom na nalaz razvijene sedlaste fibule tipa Ruše u naselju na Kalakači i veliku gustoću rasprostranjenosti na jugozapadnopanonskom prostoru, mišljenja sam da su ove fibule razvijale istovremeno na širem panonskom prostoru i označavaju žensku nošnju Ha B vremena, s donjom granicom upotrebe definiranoj prema grobu 75 iz Hadersdorfa u kojem se pojavljuje s iglom s manjom vazastom glavicom (SCHEIBENREITER 1954: 30, T. 31, 6–7).

8 Pet tordiranih torkvesa različite veličine pronađeno je u nalazu iz Vitine koji B. Čović datira u 8. st. pr. Kr. (ČOVIĆ 1971: 301, 304, T. III, 1–2) kao i u ostavi Počúvaldo u Slovačkoj koji se datira u Sitno horizont (NOVOTNÁ 1984: 31, 46–47, T. 51, 336). Ovi torkvesi ukrašeni su kosim urezima i povezani žicom tako da su bili nošeni kao komplet. M. Novotna ih povezuje s područjem srednje Njemačke i sjevernije, gdje su takvi običaji zabilježeni i u nošnji sjeveroistočne Bavarske početkom halštatske kulture (BROSSEDER 2002: 31–32; Abb. 8), dok datacijom ih prema ostalim nalazima toga horizonta smješta u kasnu fazu kulture polja sa žarama (NOVOTNÁ 1984: 47).

9 Mestne njive (grob 291).

10 Funkciju ovog tipa predmeta najbolje ilustrira kosturni grob 97 iz Dobove (STARĚ 1975: slika 3; T. 16, 16–17).

Omiljenost ukrasa za kosu izrađenih od brončane žice u kulturi polja sa žarama posvjedočena je velikim brojem takvih nalaza u grobovima. Nekoliko je tipova ukrasa za kosu od brončane žice koji su karakteristični za kulturu polja sa žarama. Njihovu osnovnu podjelu načinio je F. Starè i pokazao kako su one rasprostranjene na širokom prostoru istočnog kruga kulture polja sa žarama te se, osim u grobovima, pojavljuju i u ostavama (Bingula Divoš, Velem St. Vid npr.) (STARÈ 1960: sl. 4). Priklonila bih se tvrdnji F. Starèta o starijem i mlađem tipu ukrasa od brončane žice, sa starijim za koji je karakterističan pravi preplet (Bingula Divoš, Brodski Varoš) i mlađim pseudoprepletom, pri čemu grob 8 iz tumula I u Metlici na Hribu sjajno dokumentira lokalni običaj uplitanja takvih ukrasa u kosu, a datacijom u Ljubljana I stupanj pokazuje djelomičnu istovremenost oba tipa (GRAHEK 2004: 150–151, T. 1, 12, 13, Sl. 40).¹¹ Najistočniji nalaz ovog tipa s pseudoprepletom zabilježen je u grobu 56 u Doroslovu (TRAJKOVIĆ 2008: 79, grob 56, 3), koji se može datirati među starije grobove na groblju, odnosno najkasnije u Ha B1 vrijeme. Povezanost ovih tipova s uglednim i moćnim pojedincima u društvu pokazuju stilski slični nalazi načinjeni od zlata iz Vársvölgy-Felsősida datirani u Ha B stupanj (MOZSOLICS 1950: 41, T. VII; 1982: 299–300, T. 13, 1–4, 6; T. 14)¹², a koji idejno imaju veze s nalazom ogrlica iz Siska (MOZSOLICS 1950: 39; T. IX) koje su datirane u 10. st. pr. Kr. (KEMENCZEI 1999: 75, kat. 56; Abb. 41).

Istočna i kronološki mlađa inačica sličnog ukrasa za kosu s pseudoosmicama, koja je možda inspirirana ovdje spominjanim pseudotipovima, označena je tipom Gruia. Taj tip je, prema nalazima u grobovima, označen dijelom ženske nošnje u kasnoj fazi Gornea-Kalakača grupe te u ranoj i srednjoj fazi Basarabi kulture, odnosno u 8. i prvoj polovini 7. st. pr. Kr. u sjeveroistočnoj Srbiji i zapadnoj Rumunjskoj (GUMĂ – POPESCU 1995: 278–279, Pl. IV).¹³ R. Vasić analizirao je obje vrste ukrasa te zaključio kako su obruči kakve poznajemo u grobljima u Sloveniji, zapadnoj Hrvatskoj i Doroslovu s pravim osmičastim prepletom karakteristični za istočni krug mlađe faze kulture polja sa žarama, dok se obruči s pravim prepletom jednostruke žice češće pojavljuju na području Basarabi kulture, odnosno nalaze se u grobovima i dio su onovremene nošnje koja je inspirirana starijim oblicima (Bingula-Divoš) (VASIĆ 1996: 17–18, Fig. 1).

Svakako se može izdvojiti i nekoliko tipova nakita za kosu unutar jednog groblja što je na primjeru Pobrežja pokazao S. Pahič (1972: karta na str. 67). B. Teržan dokazala je kao je taj dio ženske nošnje bio osobito indikativan u zajednici u Dobovi¹⁴ (TERŽAN 1995: 341) s kojom se, prema načinu pokopavanja, nošnji i keramici, može usko povezati istovremeno groblje iz Velike Gorice.

Osim ova dva osnovna i najčešća tipa žičanih ukrasa za kosu, pojavljuje se i ukras od namotane brončane žice u više navoja kakav je zabilježen u kosturnom grobu pokojnice 320 iz Vukovara Lijeve bare (sl. 2: 1–2). Ovakvi ukrasi pojavljuju se u ženskoj nošnji južne Panonije¹⁵ u mlađoj fazi kulture polja sa žarama. Prema grobovima 32, 86 i 113 u Pobrežju (PAHIĆ 1972: 15, T. 7, 12–17; T. 17, 1–8; T. 23, 1–3) te Krupačama i Dobovi (249, 284) (DULAR 1978: kombinacijska tabela) ovakvi ukrasi mogu se datirati u vrijeme Ha B1 i Ha B2 stupnja. Takvi ukrasi od nekoliko navoja brončane žice pojavljuju se i kasnije u ženskoj nošnji 8. st. pr. Kr. i prvoj polovini 7. st. pr. Kr. na balkanskom (Kompolje, Glasinac) (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: T. I, 4a; BENAC – ČOVIĆ 1956: T.

11 Primjer koji navodi L. Grahek iz Brodske Varoši (GRAHEK 2004: sl. 40; VINSKI-GASPARINI 1973: T. 52, 9) prije bi pripadao dijelovima pozamenterijske fibule s obzirom na masivnost četvrtastih ojačanja.

12 A. Mozsolics je kasnije u svom radu ove nalaze datirala u Gyermely horizont (MOZSOLICS 1982: 306).

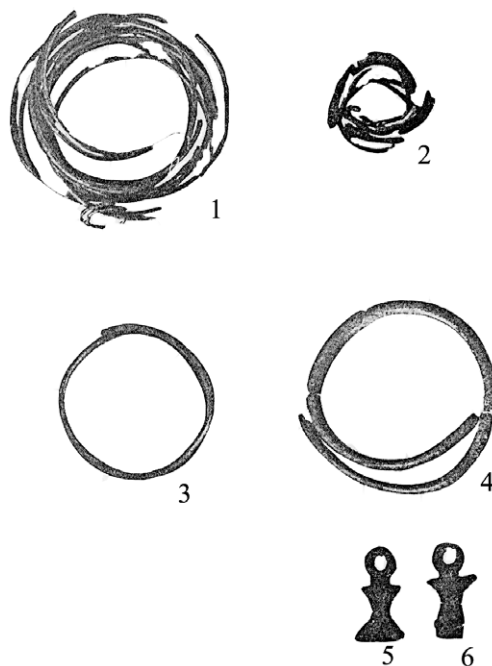
13 M. Guma i O. Popescu naglašavaju da donja granica upotrebe ovakvih ukrasa za kosu nije dovoljno argumenti-

rana (GUMA – POPESCU 1995: 279). Sigurni pokazatelj niže datacije, za razliku od ovih kasnobrončanodobnih, kombinacija je takvog ukrasa s inačicama dvopetljastih fibula (npr. grob 17 Vajuga Pesak).

14 U Pobrežju pojavljuje se zajedno s fibulama (TERŽAN 1995: 341).

15 Balkanski primjerci imaju manje navoja od ovih iz kulture polja sa žarama.

XXVI, 5; T. XXXVI, 1–2; T. XXXXVII, 3–4) i donjopodunavskom području (Balta Verde) (TERŽAN 1987A: Fig. 5, 1–2; Fig. 9, 1–2). Valja napomenuti kako je na brončanoj žici od koje je načinjen ukras u ženskom grobu 320 u Vukovaru bila i jedna sitna zlatna perla. Osim ukrasa za kosu koji ukazuju na krug kulture polja sa žarama, nasuprot načinu na koji je pokojnica pokopana, to je slučaj i s narukvicama preklapljenih krajeva od kojih je jednu nosila na lijevoj ruci (sl. 2: 4; VINSKI 1955: sl. 10).



Slika 2 – Vukovar grob 320 (prema: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: sl. 48–53).

Figure 2 – Vukovar, grave 320 (after VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 48–53).

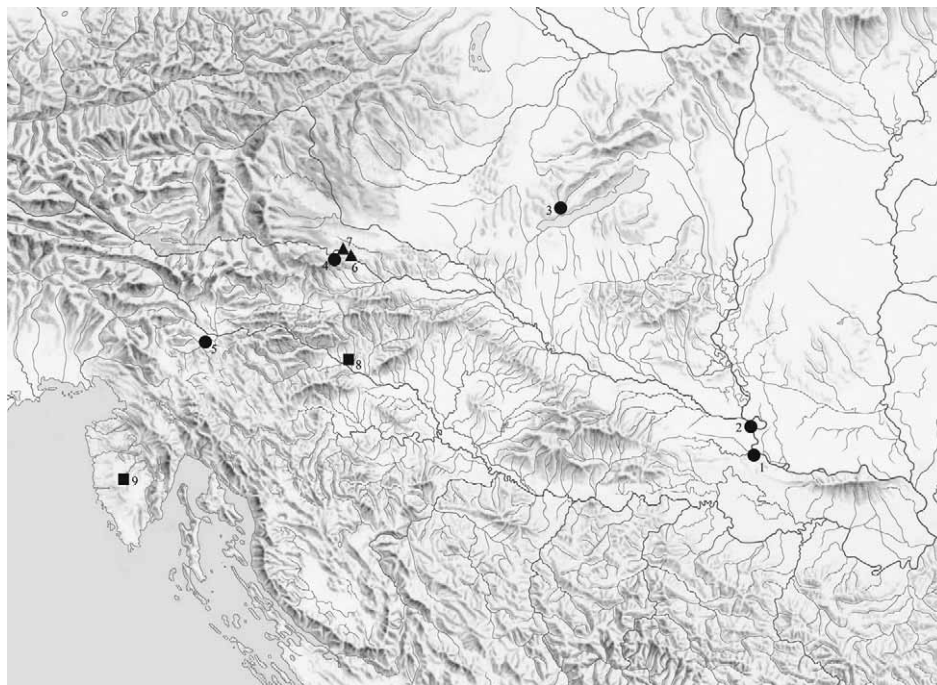
Narukvice preklapljenih krajeva pojavljuju se na prostoru grupe Dalj (Vukovar, Šarengrad, VINSKI-GASPARINI 1973: T. 125, 9; Dalj, Batina, METZNER-NEBELSICK 2002: T. 15, 1; T. 62, 5–6), ali i u srednjem Podunavlju, sjeveroistočnoj Mađarskoj (KALICZ-SCHREIBER 1991: 196, Abb. 24, 9; KEMENCZEI 1981: 40, 8. kép; PATEK 1990: 3. tábla, 4), a jedan primjerak poznat je i s groblja u Ljubljani (STARĚ 1954: T. LXI, 7). Nalaze narukvica s prostora daljske grupe kronološki treba povezati s ostavama Kecel i Prügý te ih datirati u Ha B3, s napomenom da E. Patek ostavu Prügý datira u kraj 9. st. pr. Kr. (PATEK 1993: Abb. 34).¹⁶

Na narukvici pokojnice iz groba 320 iz Vukovara bila su pričvršćena dva antropomorfna privjeska (sl. 2: 5–6). O privjescima je iscrpno pisano u literaturi, a na njihovu povezanost s posebnim statusom žena ukazala je B. Teržan (1987: 77–78; 1999: 119). Zanimljivo je napomenuti kako su između ostalih oblika (obruč – sunce, polukružni oblik – mjesec, kopljasti oblik) brojni antropomorfni privjesci koji se u različitim inačicama pojavljuju tijekom čitavog trajanja kulture polja sa žarama, prije svega u brojnim ostavama i ženskim grobovima (KOSSACK 1954: 40–41; TERŽAN

¹⁶ Ove narukvice bile su kasnije dio nošnje Kalenderberg grupe (SCHNEIDHOFER 2007: 283, 288, 289, T. 1,

1/8) kao i doljenjske grupe u stupnju Stična (GRAHEK 2004: 146, sl. 38).

1987: 77–78; HANSEN 1994: 242, Abb. 156–158). Takvi privjesci pojavljuju se već u grobu 289 u Dobovi (STARÈ 1975: T. 40, 11–13), a bliska paralela ovom grobu, ne samo prema antropomorfnom privjesku, bogati je grob II pokojnice iz Dedinke (PAULÍK 1975; MÜLLER-KARPE 1985: 112). Kartiranjem takvih privjesaka u vremenu starije faze kulture polja sa žarama S. Hansen je pokazao da se, osim u ostavama Transilvanije i u Posavini, nalaze u grobovima Češke, Slovačke i Donje Austrije (Gemeinlebern) (HANSEN 1994: Abb. 156). Spomenuti primjer iz Dobove (STARÈ 1975: T. 40, 11–13) kao i slučajni nalaz iz Pobrežja (PAHIĆ 1972: T. 40, 1–3) mogu ukazati na prisutnost takvih privjesaka u ostavama istočnog dijela te u grobovima zapadnog dijela istočnog kruga kulture polja sa žarama. Treba napomenuti kako postoje i lokalne varijante antropomorfnih privjesaka npr. – primjerci iz slovenske Podravine (PAHIĆ 1972: T. 27, 8; MÜLLER-KARPE 1959: 271, T. 112D, 3, 5) ili Dobove (STARÈ 1975: T. 1,1; TERŽAN 1987: 77–78) i Picuga (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1998: 217, sl. 45). U ovom slučaju zanimljivije su kasne varijante antropomorfnih privjesaka poput ovih iz groba 320 u Vukovaru, koji pokazuju rasprostranjenost na širem prostoru istočnog kruga kulture polja sa žarama, pri čemu se Drava nameće kao moguća komunikacija (karta 2). Gornju granicu upotrebe ovih privjesaka određuje nalaz iz paljevinskog groba 60, vinograd Pavošević 1910 u Dalju koji je datiran u I. keramički horizont, odnosno u 10. st. pr. Kr. (METZNER-NEBELSICK 2002: 168, T. 71, 10–12), zatim slijede grobovi iz Vukovara i Ruša. Donju granicu određuje ostava Badacstomaj koja je datirana u horizont Bükszentlászló koji odgovara Ha B3 stupnju prema H. Müller-Karpeu (MOZSOLICS 2000: 26, T. 2).¹⁷ Istovremenost ostave Badacstomaj i



Karta 2 – Rasprostranjenost antropomorfnih privjesaka Ha B stupnja u južnoj Panoniji.

Map 2 – Distribution of anthropomorphic pendants of the Ha B phase in southern Pannonia.

¹⁷ Eponimnu ostavu ovog horizonta E. Patek datira u u prvu polovinu 9. st. pr. Kr. (PATEK 1993: Abb. 34). Razvodnike tipa IV, kakav je pronađen u ostavi Badacsonyto-

maj, C. Metzner-Nebelsick datira u V. horizont ostava, odnosno u drugu polovinu 9. st. pr. Kr. (METZNER-NEBELSICK 2002: Abb. 135, 7).

groba 110 iz Ruša (MÜLLER-KARPE 1959: 271, T. 112D, 1–6) dokazuje grob 75 iz Hadersdorfa koji sadrži vazastu iglu kao i ostava, ali i fibulu jednaku onoj iz Ruša (SCHEIBENREITER 1954: 30, T. 31, 1–7).

Ova tradicija antropomorfnih privjesaka nastavila je živjeti dalje i u vrijeme starijeg željeznog doba što je vidljivo u kružnim privjescima koji se pojavljuju u halštatskim grobovima žena opremljenim i zlatnim naušnicama (ili ukrasima za kosu) s istim tradicijskim korijenom (TERŽAN 2003: 71, f. n. 37). Na primjeru antropomorfnih privjesaka koji se pojavljuju na groblju u Ljubljani i paralelama s nožicama fibula tipa Vače I. Puš ističe mogući put ideje u oblikovanju ženskih dijelova nošnje (PUŠ 1978: 49). Zanimljivo je kako u halštatsko vrijeme najbližnji ovim primjerima privjesaka iz kulture polja sa žarama su oni rasprostranjeni u sjevernoalpskoj grupi (TERŽAN 2003: Verbreitungskarte).

Uzimajući u obzir kombinaciju nošnje kojoj je bila opremljena pokojnica iz groba 320 iz Vukovara Lijeve bare i kosturni način pokopavanja, bez priloženog keramičkog servisa tipičnog za istovremene paljevinske grobove na istom groblju, postavlja se pitanje odakle dolazi impuls za ovakav grobni ritual ove istaknute žene u društvu. Nošnja ne može dati odgovor na to pitanje jer ukazuje na krug kulture polja sa žarama. Možda odgovor leži u statusu te osobe u ondašnjoj zajednici.

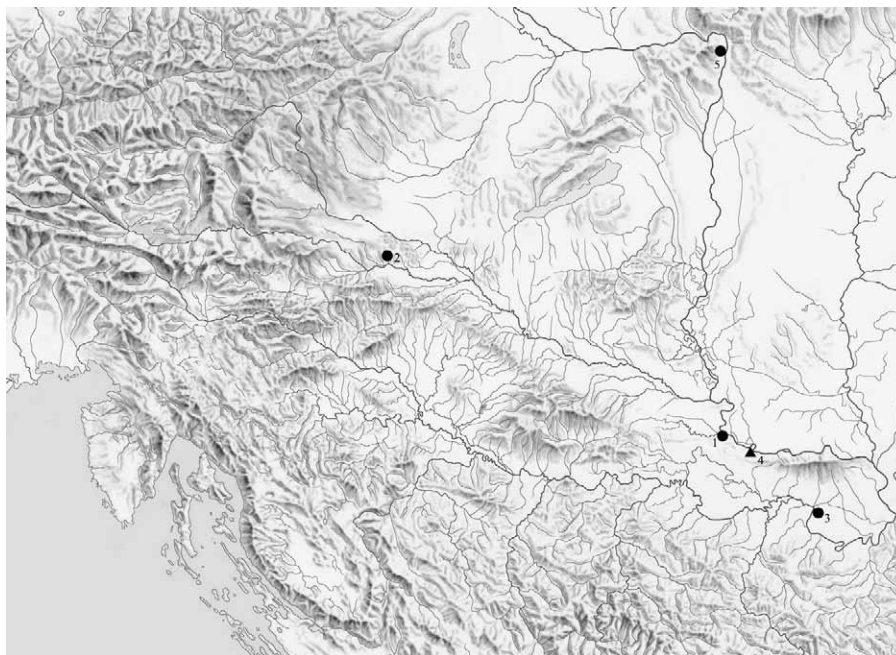
Još jedna istaknuta pripadnica iste zajednice pokopana je na kosturni način, pri čemu nakit za kosu (dijadem) koja nesumnjivo ima statusni simbol te fibula ukazuju na moguće izvorište impulsa kosturnog načina pokopa u daljskoj zajednici. U grobu 202 dijadem je pronađen *in situ* na glavi pokojnice, dok je brončana naočalasta fibula s velikim osmicama pronađena iznad kostura i vjerojatno mu je, prema navodima istraživača i pripadala (VINSKI 1955: 237, sl. 12).



Slika 3 Rekonstrukcija ženske nošnje iz groba 202 iz Vukovara (crtež: K. Rončević).

Figure 3: reconstruction of female wear from the grave 202 from Vukovar (drawing: K. Rončević).

Višedijelni dijadem od brončanih i srebrnih članaka koji su bili nanizani na traku od organskog materijala ima bliske paralele u ostavi u Šaregradu (VINSKI-GASPARINI 1973: 164, T. 131, 13–14) kao i među nalazima u grupnoj grobnici 2 na Gomolavi (TASIĆ 1973: sl. 62) (karta 4). Obje zatvorene cjeline keramografijom ukazuju na bosutsku grupu (TASIĆ 1979: 10) u kojoj je bio uvriježen kosturni način pokopavanja.¹⁸ Bogati i izuzetni nalazi oko groba 42a u grupnoj grobnici 2 na Gomolavi (TASIĆ 1972: 30; Pl. II, 3–4; III, 6; V, 12) upućivali bi na uglednu žensku osobu u toj zajednici, no antropološke analize pokazale su da je riječ o djetetu starom oko 12 godina (TASIĆ 1972: 30). Ako zaključimo kako su višedijelni dijademi bili dio lokalne srijemske nošnje krajem Ha B stupnja (karta 3), iznimka koja potvrđuje pravilo je još jedan dijadem iz groba 7 u Ormožu u kojem je sahranjena bogato opremljena žena (TOMANIĆ-JEVREMOV 1989: 281–284, 290–291; T. 13–17). Njezina nošnja ukazuje na jugoistočnoalpski krug kulture polja sa žarama, uz prisutnost željeznih i zlatnih predmeta. Slični uski članci pronađeni su u grobu 48 na groblju Budapest-Békásmegyeru na kojem se pokopavalo tijekom čitavog Ha B vremena (KALICZ-SCHREIBER 1991: 196, Abb. 15, 18).



Karta 3 – Rasprostranjenost višedijelnih dijadema.

Map 3 – Distribution of multi-part diadems.

Ideja o dijademu kao dijelu nošnje na okolnim područjima prisutna je još od vremena srednjeg brončanog doba u Glasinac IIb fazi (Glasinac (BENAC – ČOVIĆ 1956: 28, T. XIII, 6; T. XIV, 9; DRECHSLER-BIŽIĆ 1983: 263, XL, 8, 10) te se na balkanskom prostoru zadržala do u željezno doba, npr. dijademi u Glasinac IVb fazi (BENAC – ČOVIĆ 1957: 33) ili japodska oglavlja za žene (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: Kompolje grob 22, T. XVII; grob 43, T. XXI; 1968: T. I, 4, T. 3, 29;

¹⁸ Na bosutsku grupu ukazuje i nalaz naočalaste fibule s tutulima iznad groba 202 (TERŽAN 1987A, Fig. 10).

BALEN LETUNIĆ 2004: 232, sl. 20). U višedijelne ukrase za glavu pribrajaju se dijademu iz Vukovara istovremene japodske kape ukrašene sitnim zakovicama (DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 35–37). Ideju dijadema u Podunavlju možda treba povezati i s istovremenim krugom Michalkow-Fokoru nalaza koji se dotiče prostora daljske grupe (EBERT 1908: 261, Fig. 117, 123; METZNER-NEBELSICK 2003: 59, Tab. 1; TERŽAN 2009: 206). Ishodište ideje dijadema izrađenih od zlata karakterističnih za Michalkow-Fokoru nalaze C. Metzner-Nebelsick veže uz starije europske uzore poznate iz prostora zapadne Mađarske (MOZSOLICS 1950: 7–13; T. I; T. IV, 1–2), iako su dijademi tada nosili na širem prostoru Bliskog Istoka (METZNER-NEBELSICK 2003: 61). U slučaju grobova u Vukovaru i na Gomolavi te ostave u Šarenggradu ipak je riječ o kombinacijama nošnje (ukrasi za kosu od brončanog lima¹⁹, naočalaste fibule, narukvice preklopljenih krajeva) autohtonih zajednica s kraja 9. i početka 8. st. pr. Kr.

Baština lokalnih zajednica vezanih uz religioznost kulture polja sa žarama prepoznatljiva je i u priložima keramičkih ptica u ženskim grobovima u Podunavlju (Val i Dalj grupa). Nalaz keramičke posude u obliku ptice potječe iz groba 123 u Doroslovu (TRAJKOVIĆ 2008: grob 123, 7) koji je antropološkom analizom određen kao grob odrasle osobe (ŽIVANOVIĆ 2008: 391), a prema ostalim priložima u grobu (ukrasi za kosu i pršljen) može biti pripisan ženi. Slični nalazi posuda u obliku ptice poznati su iz Batine (METZNER-NEBELSICK 2002: 151, T. 17; 4; T. 26, B 9), jedan primjer vjerojatno iz Baranje (PATEK 1968: T. CI, 1–2)²⁰ te iz tri groba u Budapest-Bekasmegyeru²¹ (KALICZ-SCHREIBER 1991: 175; Abb. 10, 1; 20, 6a–c). Slične dvije posude koje nalikuju askosu pronađene su u bogatom ženskom grobu 54 iz Ljubljane datiranom u stupanj Ljubljana IIa (BUDJA 1980: 87, sl. 2, 1; sl. 3, 1; GABROVEC 1983: 69, T. XII, 13–25). Nošnja pokojnice sastoji se od jednopetljaste fibule, što već ukazuje na željeznodobnu nošnju. Posude iz Ljubljane, na osnovi oblika, prema S. Gabrovcu ukazuju na italske i egejske utjecaje (1983: 90), pri čemu se uistinu razlikuju od podunavskih posuda u obliku ptica koje ponekad imaju glavu druge životinje (npr. primjerci iz Batine imaju bikovsku glavu) (KOSSACK 1954: 50–52; 117–120, T. 21). Običaj prilaganja takvih posuda zajednički je grobovima iz estenske, villanovske i picenske kulture (KOSSACK 1954: 52).

Na širem prostoru donjeg i srednjeg Podunavlja te Potisja rasprostranjeni su istovremeni privjesci u obliku ptičjih protoma (VASIĆ – VASIĆ 2003: 173, Abb. 19), što govori o važnosti ptica u onovremenim vjerovanjima i dijelom se preklapa s rasprostranjenošću keramičkih i brončanih posuda ptičolikog oblika. Duga tradicija izrade keramičkih posuda u obliku ptica na području Potisja te srednjeg i donjeg Podunavlja može se pratiti od ranog brončanog do starijeg željeznog doba (KOVACS 1972: 21, Fig. 2a).²² Pojava je zabilježena u grobovima djece ili odraslih ženskih osoba u grupama inkrustirane keramike (REICH 2005: 236). U kasnom brončanom dobu prikazi ptica izvedeni u keramici postaju sve rjeđi, jer njihovo mjesto zauzimaju predmeti (privjesci, figurice, posude) izrađeni od bronce (GUBA – SZEVEŘÉNYI 2007: 85). Pojava posuda u obliku ptica može se pratiti i u lužičkoj kulturi gdje se isto pojavljuju u grobovima, ali i u naseljima (QUIETZSCH-LAPPE 2005: 11). Keramičke posude na grobljima daljske grupe s kasnobrončanodobnim ptičolikim, a kasnije i polutanskim (ptica-govedo) recipijentima imaju pandane i u brončanoj izvedbi na širem prostoru poput nalaza iz Čičarovca (KOVACS 1972: 28, Fig. 5), što svjedoči o dubokoj ukori-

19 O indiciji kako su ovi ukrasi inspirirani pontskim uzorima (METZNER-NEBELSICK 2002: 439–442, Abb. 196; 2004: 273–286). Ovdje treba istaknuti kako osim naušnica tipa Šarengrad, sličnosti s Podunavljem su u ženskim grobovima iz 9. i 8. st. pr. Kr. na sjevernom Pontu i Kavkazu koje su bile opremljene višedijelnim nakitom za glavu (METZNER-NEBELSICK 2004: 278–279, Abb. 4, 10; Abb. 6)

20 Za ovaj primjerak T. Kovacs drži da je posuda u obliku ptice nalaz iz groba s područja Mohácsa (KOVACS 1972: 17, f. n. 50).

21 Nalazi iz groblja Bekasmegyer imaju oblik askosa.

22 U slučaju hrvatskog Podunavlja od vučedolske kulture (SCHMIDT 1945: 182; T. 50, 1; MILIČEVIĆ-BRAĐAČ 2002).

jenjenosti štovanja ptica na ovim prostorima. Brončana kolica iz Sokolca (Glasinac) (HOCHSTETTER 1881: 292–294, T. II) pripadaju među najjužnije nalaze ovoga tipa.²³ S obzirom na brojne prikaze ptica na brončanom posuđu, privjescima te u oblicima samih posuda, nesumnjiva je njihova religijska uloga te se može pretpostaviti njihova upotreba u magičnim i šamanističkim obredima (MILIĆEVIĆ-BRADAČ 2002; GUBA – SZEVEŘÉNYI 2007: 95).

Ako se analizira kronološki slijed bogato opremljenih ženskih grobova kulture polja sa žarama na području južne Panonije, među najstarijima je grob 289 iz Dobove za koji postoje oprečna mišljenja o dataciji,²⁴ u rasponu od Ha A1 stupnja do Ha B stupnja. Zatim slijede grobovi iz Pobrežja (98), Velike Gorice (3/1916) i Ruša (78, 110) gdje su pokojnice nosile sedlastu fibulu te neki od bogato opremljenih grobova iz Ljubljane (305, 308, 316, 319) (PUŠ 1982: 173, T. 18; T. 29; T. 24, 4–7; T. 25; T. 27; 1980). U vrijeme druge polovine 9. st. pr. Kr. mogu se datirati grobovi 320 i 202 iz Vukovara Lijeve bare. Zanimljivo je kako su obje žene pokopane na kosturni način, iako nošnjom (narukvice preklopljenih krajeva, antropomorfnu privjesci, naočalasta fibula) mogu upućivati i na pripadnost zajednici kulture polja sa žarama koju počinju zahvaćati promjene koje nužno nosi novo tehnološko razdoblje, a o čemu svjedoči istovremena ostava Šaregrad sa željeznim oruđem, oružjem i nakitom (BRUNŠMID 1900). Svakako, u ovom pregledu valja napomenuti da se bogatstvo ovih ženskih grobova zrcali, prije svega, u predmetima nošnje s kojima su pokojnice bile otpraćene na drugi svijet, a koja se sastojala od jedne ili više ogrlica (torkvesa ili nanizanih saltaleona), zatim jedne ili više fibula, ukrasa za kosu te nanogvica ili narukvica.²⁵ Bogatstvo nošnje pokojnice može ukazivati na društveni status u ondašnjoj zajednici. S druge strane ženske grobove s privjescima i pticolikom plastikom možda treba promatrati kroz religijski status osobe koja je u grobu pokopana.

Neke zakonitosti u ženskoj nošnji uočene su između grobalja u Rušama, Pobrežju i Dobovi, pri čemu mogu biti izdvojeni grobovi bogato opremljenih žena za koje su antropološke analize i potvrdile da je riječ o odraslim ženama, s ponekom iznimkom kada je u pitanju djevojčica (TERŽAN 1999: 119, Fig. 10–13). Za tu grupu žena B. Teržan razmatra mogućnost da je riječ o udanoj ženi, prvoj ženi ili čak *mater familias* (TERŽAN 1999: 119). Toj grupi prema svojoj nošnji pripada i pokojnica iz groba 3/1916 iz Velike Gorice. Grobovi iz Dobove (6) (STARÈ 1975: 27, T. 5, 1–10) i Velike Gorice (II/1910) (VINSKI-GASPARINI 1973: 155, T. 104: 1–7) svojim priložima ukazuju na moguće dvojne ukope na osnovi čega se uklapaju u sliku bogatih dvojnih pokopa uglednog para u srednjoeuropskoj kulturi polja sa žarama u kojima su muški i ženski prilozi često prestižna dobra (SPERBER 1999: 614).²⁶

Da nije iščezla tradicija obilježavanja uglednih žena u društvu početkom halštatske kulture svjedoče pojedini primjeri grobova koji se mogu datirati u 8. st. pr. Kr. Osim već spomenutih grobova iz Ormoža (7), s Mestnih njiva (291) te iz Ljubljane (54) koji svjedoče o bogatim ženama sahranjenim u nošnji i na način kulture polja sa žarama, zabilježeni su i neki dijelovi nakita koji su načinjeni od željeza. Istovremeni su dvojni grobovi 39 i 64 iz Ljubljane²⁷ u kojima su sahranjene žene

23 Treba spomenuti idejnu sličnost između pticolike posude iz mađarske Baranje s manjom pticom kao poklopcem (PATEK 1968: T. CI, 1–2) i brončanih kolica s Glasinca (HOCHSTETTER 1881: T. II) čiji se nalaz na Glasincu tumači kao srednjoeuropski utjecaj (MARIJAN 2002: 228).

24 U Ha A1 stupanj (DULAR 1978: 37, kombinacijska tabela), dok B. Teržan drži kako se ovaj grob može datirati kasnije (TERŽAN 1995: 339).

25 Ponekad se u grobovima bogatih pokojnica nalaze i pojedinačni primjerci staklenih perli (tablica 1), uz izuzetak groba 291 iz Novog mesta koji ima čitavu nisku (KRIŽ 1995: 49, kat 82).

26 Osim ovih bogatih dvojnih ukopa u zapadnom krugu kulture polja sa žarama, zabilježeni su i zasebni grobovi žena koje su opremljene slično kao i ove žene u dvojnim ukopima. Ti grobovi datiraju se od Ha A1 do kraja Ha B1 stupnja (SPERBER 1999: 614–619).

27 Nalazi iz groblja Bekasmegyer imaju oblik askosa.

opremljene ogrlicama, fibulama i narukvicama, dok su muškarci sahranjeni s iglama sa strehastom i vazastom glavicom. Ove grobove B. Teržan datira oko 800. god. pr. Kr. (TERŽAN 1987A: 8, Fig. 1–2). Sličan primjer dvojnog pokopa je tumul 51A na Budinjaku u kojem su muškarac i žena pokopani svaki u svojoj žari pod tumulom (ŽELLE 2002). Žena nije bogato opremljena, ali nosi dvopetljestu žičanu fibulu koja nagovještava novu nošnju. Sličan pokop dokumentiran je u najstarijim grobovima 100 i 101 u tumulu 48 u Stični (GABROVEC, KRUH 2006: 77–78, slika 24; T. 58–59). Primjeri žena koje možda nisu nužno u smrt slijedile svoga muža, a koji je kasnije vidljiv u Ha C1b i Ha C2 stupnju, ukazuju na ukorijenjenu tradiciju kulture polja sa žarama gdje su izuzetne žene u zajednici istaknute i prilikom pokopa. Žena iz groba 101 iz tumula 48 u Stični, uz ogrlicu od staklenih perli, sadrži željeznu fibulu s čvorovima na luku kakva je pronađena i u grobu 223 u Ljubljani (PUŠ 1971: T. 43, 6g), dok je u grobu 230 na istom groblju pronađena bimetalna fibula s čvorovima na luku (PUŠ 1971: T. 45, 5). Oba su groba datirana u Ljubljana IIIa (Ha C1) stupanj. Riječ je o ravnim paljevinskim grobovima. Ista nošnja s čvorastom bimetalnom fibulom zabilježena je u bogatom ženskom kosturnom grobu 3/27 na Budinjaku (ŠKOBERNE 2002: 64, sl. 24–27, kat. jed. 31). Bogato opremljene žene pokopane su i u kosturnim grobovima pod tumulom 2/I i 4/III u Dugoj Gori, također u nošnji s bimetalnim fibulama s čvorovima na luku (BALEN-LETUNIĆ 1986: 46, sl. 1, 3–7; sl. 3). Posljednja u nizu pokojnica čije okolnosti pokopa možda ukazuju na pravi halštatski običaj je žena iz groba 6/139 na Budinjaku koja je slijedila kneza u smrt (ŠKOBERNE 1999: 57). Slične paralele takvom običaju nalaze se u Kleinkleinu. Nalaz torkvesa iz tumula Hartnermichelkogel 1 u Kleinkleinu pokazuje kako je već na početku pojave kneževskih ukopa u ranom stupnju Ha C postojala žrtva preminulom, no postoje sumnje da je glavna žena morala slijediti kneza u smrt, prije da je to bila konkubina (EGG 2005: 104, f. n. 104). Važna razlika između istočnog i zapadnog halštatskog kruga je i u tome da su u istočnom brojniji muški kneževski grobovi, odnosno oni u kojima je istaknut muškarac, dok su u zapadnom halštatskom krugu to žene (EGG 2005: 118). Bogati ukopi žena zabilježeni su i u halštatskom vremenu (METZNER-NEBELSICK 2009: Abb. 1) na prostoru istočnog halštatskog kruga kao npr. grob 224/1976 iz Soprona s brončanom fibulom s čvorovima na luku tipa 6a prema S. Gabrovcu (PATEK 1982: 13, T. 1), ili tumul 12 u Kaptolu (položaj Gradci) s velikim brojem piramidalnih utega (POTREBICA 2009: 101). Osim uglednih žena, s obzirom na društveni status, treba i dalje računati sa ženama koje su imale religijski status (TERŽAN 1996).

Na primjeru bogatih ukopa žena, kao i istovremenih dvojnih grobova u kojima je žena bila žrtvom²⁸, govori se o selektivnom prihvaćanju halštatskih običaja od različitih zajednica na prostoru južne Panonije kao i o njegovanju tradicije mlađe faze kulture polja sa žarama u kojoj je uloga žene u društvu bila značajna (TERŽAN 1999: 119).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Razmatrajući izuzetne pokope bogato opremljenih pokojnica u južnoj Panoniji u mlađoj fazi kulture polja sa žarama može se zaključiti sljedeće: izdvojiti ih se može prema većem broju ogrlica, prisutnosti privjesaka, ukrasima za kosu i dijademima kao i keramičkim figurama ptica. Veći servisi keramičkog posuđa zamijećeni su na grobljima Pobrežje i Doroslovo (tablica 1). Dijelovi nošnje mogu se povezati s kulturom polja sa žarama na čijim grobljima su pokojnice i pokopane, dok se neki običaji u opremanju pokojnica i načinu pokopavanja mogu pratiti i na prostoru susjednih zajednica (japodske i bosutske) što ne iznenađuje s obzirom na položaj spomenutih grupa mlađe faze kulture polja sa žarama na samom jugoistočnom rubu.

²⁸ Prema istočnoalpskom halštatskom običaju ratnika je u grob slijedila njegova žena (NEBELSICK 1994: 345).

grob	Spol i dob	ogrlica	narukvica	igla	fibula	nanogvice	ukras za kosu	salalcomi	privjesak	obruč	apilke	nož	gumbi	Dvojna pojasna kopča	Ukrašeni brončani lim	pršljen	Keramčki priloz	Staklene perle	datacija
Velika Gorica 3/1916	-	4	7		1 naoč/ 1 harf		2 s pseudosm.				1					3 (KVG)			Ha B2
Ruše 89	-		1		1 harf			2	2 antrop	3							Vreć, šalice		Ha B2
Ruše 110	-				1 sedf												Lomci šalice i posude		Ha B2
Ljubljana 308	-	1	8																Ljubljana I
Ljubljana 316	-		1	1	3 naočal					3			1				2 zelena		Ljubljana I
Ljubljana 305	-				1 naoč v/4 manje												Ulonci zđjela i lonca		Ljubljana Ib
Ljubljana 319	-	1 antrop p'			1 naoč												1 plava		Ljubljana Ib
Vukovar 310	-		1 preklop		1 naoč.		2 od br. žice		2 antrop										Ha B3
Vukovar 202	-							+											Ha B3/Ha C1
Ljubljana 39	- dvojni grob (samo ženski priloz)	1			2 naočal		2 navoji od br. žice	3		1				1					Ljubljana IIa
Ormož 7	-	5	5	1 šilo	5	5		+		2, 154+	2	2	14	1		3	2 lonca	3, 2 zlatne	Ha B3
Novo Mesto MN 291	-	Ogrlica od plavih perli	Više šupljih br. /željez. narukvica							2 + prsten		1							Ljubljana IIb
Doroslovo 51	Dvojni grob maturus infans I						4 + 10 od br žice			1 Fe									keramički horizont IIIa
Doroslovo 123	Odrasla osoba			1 fe			5 od br. žice								Neukrš br. lim	1	Posuda u obliku patke, zđjela na nozi, kantiharos, šalice		keramički horizont IIIa

* Datacija grobova izražena je relativnokronološkim stupnjevima u smislu H. Müller-Karpea na kojem počiva čitava kronologija objavljenih grobova kulture polja sa Žarama u južnoj Panoniji: ili kada je to slučaj dopuštao prema lokalnoj kronologiji. Nove kronologije Ch. Parea (1998) i M. Traubela (2004) ukazuju na više apsolutno datiranje Ha B podskupinja na što su ukazali pojedini autori koji su se bavili ovom problematikom (TERZAN 1987A; 1990), stoga su relativnokronološki stupnjevi ovdje primjenjeni u smislu V. Rychnera (1995: 483, Abb. 24).

Ova razmatranja o uglednim ženama u mlađoj fazi kulture polja sa žarama na prostoru sjeverne Hrvatske prilog je obljetnici arheologinje Dubravke Balen-Letunić koja nas svojim radom uvijek inspirira da iza arheoloških artefakata vidimo ljude koji su ih nosili ili se njima služili za života. Inventari spomenutih grobova čuvaju se u zbirci Pretpovijesnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu o kojima je desetljećima skrbrila upravo naša slavljenica, stoga joj ovako želim zahvaliti za njezin nesebičan trud i pomoć.

LISTE UZ KARTE

KARTA 1

MAP 1

Grobovi s više od dvije ogrlice:

Graves containing more than two necklaces:

1 Velika Gorica grob 3/1916 (STARÈ 1957, Y10, 7–9; KARAVANIĆ 2009: Pl. 68–69).

2 Dobova grob 289 (STARÈ 1975: 34, T. 41, 1, 5, 10).

3 Ormož grob 7 (TOMANIĆ-JEVREMOV 1989: 282, T. 17, 5).

4 Ostrožac (RAUNIG 1982: 5, T. I, 2).

5 Jezerine (LJUBIĆ 1889: 111, T. XVII, 38).

6 Kompolje grobovi 21 i 43 (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 75, grob 21, T. XVI, sl. 2; grob 43, T. XXI, sl. 2).

KARTA 2

MAP 2

Rasprostranjenost antropomorfnih privjesaka Ha B:

Distribution of anthropomorphic pendants Ha B:

? 1 Vukovar Lijeva bara, grob 320 (VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271, sl. 51–52).

2 Dalj vinograd Pavošević, grob 60 (METZNER-NEBELSICK 2002: T. 71, 11).

3 Badačsonytomaj, ostava (MOZSOLICS 2000: T. 2, 3).

4 Ruše grob 110 (MÜLLER-KARPE 1959: T. 112D, 3, 5).

5 Ljubljana (PUŠ 1978: 48, sl. 1–2).

Č 6 Pobrežje (PAHIČ 1972: T. 27, 8).

7 Maribor (MÜLLER-KARPE 1959: T. 118, 25).

8 Dobova (STARÈ 1975: T. 1,1)

9 Picugi (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1998: 217, sl. 45).

KARTA 3

MAP 3

Rasprostranjenost višedijelnih dijadema:

Distribution of multi-part diadems:

1 Vukovar – Lijeva bara grob 202 (VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271, sl. 56).

2 Ormož grob 7 (TOMANIĆ-JEVREMOV 1989: 291, T. 15, 7).

3 Gomolava grob 42a (TASIĆ 1973: sl. 62).

4 Šaregrad, ostava (BRUNŠMID 1900: T. I, 9).

5 Budapest – Bekasmegyer grob 48 (KALICZ SCHREIBER 1991: Abb. 15, 18).

POPIS ILUSTRACIJA
FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – Velika Gorica grob 3/1916 (prema: KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).

Fig. 1 – Velika Gorica, grave 3/1916 (according to: KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).

Slika 2 – Vukovar grob 320 (prema: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: sl. 48–53).

Fig 2 – Vukovar grave 320 (according to: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 48–53).

Slika 3 – Rekonstrukcija ženske nošnje iz groba 202 iz Vukovara (crtež: K. Rončević prema: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: sl. 56–57).

Fig. 3 – Reconstruction of the female attire from the grave 202 from Vukovar (drawing by: K. Rončević, according to: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 56–57).

LITERATURA

BALEN-LETUNIĆ, D.

- 1981. Grobovi kasnog brončanog i starijeg željeznog doba iz okolice Karlovca. Zusammenfassung: Spätbronzezeitliche und früheisenzeitliche Gräber aus der Umgebung von Karlovac. *VAMZ*, 3. s., 14/1982: 11–27.
- 1986. Revizijska iskopavanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj gori. Zusammenfassung: Revisionsforschungen von Tumuli der älteren Eisenzeit in Duga Gora. *IzdHAD*, 10, 1986: 45–58.
- 2004. Japodi. *Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. Warriors at the Crossroads of East and West*. Exhibition catalogue. Zagreb, 2004: 211–257.

BENAC, A.- B. ČOVIĆ 1956 – *Glasinac, I. Bronzezeit*. Sarajevo, 1956.

BENAC, A. – B. ČOVIĆ 1957 – *Glasinac, II. Eisenzeit*. Sarajevo, 1957.

BETZLER, P. 1974 – Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz, I (Urnenfelderzeitliche Typen). *PBF*, 3, München, 1974: Abb. XIV.

BROSSEDER, U. 2002 – Zur zeitlichen Gliederung des älterhallstattzeitlichen Fundstoffes in Nordostbayern. *BVBl*, 67/2002: 17–41.

BRUNŠMID, J. 1898 – Groblje sa urnama u Krupačama kod Krašića u Hrvatskoj. *VHAD*, 3/1898: 137–143.

BRUNŠMID, J. 1900 – Prehistorijski predmeti željeznog doba iz Šarengrada u Srijemskoj Županiji. *VHAD*, 4/1899–1900: 59–70.

BUDJA, M. 1980 – Grob 54 z žarnega grobišča na dvorišču SAZU v Ljubljani. Zusammenfassung: Grab 54 aus der Urnennekropole im Hof der slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana. *Situla*, 20–21/1980 (=Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici): 85–94.

BUDJA, M. 1982 – Harfaste fibule z lokom (tip Ruše) v slovenskih žarnih grobiščih. Zusammenfassung: Harfenfibeln mit Bügel (Typ Ruše) in den slowenischen Urnenfeldern. *AVes*, 33/1982: 59–67.

- ČOVIĆ, B. 1971 – Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina). *GZM*, NS, 26/1971: 301–307.
- DEMO, Ž. 1996 – *Vukovar Lijeve bara*. Katalog izložbe. Zagreb, 1996.
- DOLENZ, H. 1969 – Die Gräberfelder von Judendorf bei Villach. *Neues aus Alt-Villach* (Villach), 6/1969: 7–92.
- DÖRRER, O. 2002 – Das Grab eines nordostalpinen Kriegers in Hallstatt. Zur Rolle von Fremdpersonen in der alpinen Salzmetropole. *ArchAustr*, 86/2002: 55–81.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R.
- 1961. Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956. godine. Zusammenfassung: Ergebnisse der in den Jahren 1955/56 durchgeführten Ausgrabungen in der japodischen Nekropole von Kompolje. *VAMZ*, 3.s., 2/1961: 67–114.
 - 1968. Japodske kape i ogjavlja. Zusammenfassung: Japodische Kappen und Kopfbedeckungen. *VAMZ*, 3/1968: 29–52.
 - 1983. Srednje brončano doba u Lici i Bosni. U: *PJZ*, 4, (ur. A. BENAC), 1983: 242–270.
- DULAR, J. 1978 – Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča. Zusammenfassung: Versuch einer Einteilung des Urnenfeldes in Dobova. *AVes*, 29/1978: 36–43.
- EBERT, M. 1908 – Der Goldfund von Dálj. *JÖAI*, 11/1908: 259–276.
- EGG, M. 2005 – Die Wiederentdeckung eines osthallstädtischen Fürstengrabes. Anmerkungen zum Fürstengrab im Hartnermichelkogel 1 bei Kleinklein (Gem. Grossklein, Bez. Leibnitz) in der Weststeiermark. *JbRGZM*, 51–1/2004 (2005): 93–126.
- GABROVEC, S.
- 1975. Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. Zusammenfassung: Der Beginn der Hallstattzeit in Slowenien. *AVes*, 24/1973 (1975): 338–384.
 - 1983. Jugoistočnoalpska regija. U: *PJZ*, 4, (ur. A. BENAC), 1983: 21–96.
- GABROVEC, S. – KRUH, A. 2006 – GABROVEC, S. – A. KRUH – I. MURGELJ – B. TERŽAN. Stična II/1, Gomile starejše železne dobe. Katalog. *KatMon*, 37, 2006.
- GLEISCHER, P. 1997 – Spätbronze- und eisenzeitliche Fundstellen um Warmbad Villach, *Neues aus Alt-Villach* (Villach), 34/1997: 55–86.
- GRAHEK, L. 2004 – Halštatska gomila na Hribu v Metliki. Summary: A Hallstatt tumulus at Hrib in Metlika. *AVes*, 55/2004: 111–206.
- GUBA, S. – V. SZEVEŘÉNYI 2007 – Bronze Age Bird Representations from the Carpathian Basin. *Communicationes archaeologicae Hungariae* (Budapest), 2007: 75–110.
- GUMĂ, M. – O. POPESCU 1995 – O necropolă din prima epocă a fierului la Iaz (com. Obrja, jud. Caraș-Severin). *Analele Banatului* (Timișoara), 4/1995: 244–284.
- HANSEN, S. 1994 – Studien zu den Metalldeponierung während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhönental und Karpatenbecken. *UPA*, 21/1994.
- v. HOCHSTETTER, F. 1881 – Ueber einem Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasi-nac in Bosnien. *MAGW*, 10/1881: 289–299.
- HOFFILLER, V. 1909 – Staro groblje u Velikoj Gorici. *VHAD*, 10/1908–9: 120–134.
- HOFFILLER, V. 1938 – Dalj. *Corpus Vasorum antiquorum*. Yougoslavie, 2. Paris, 1938.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 1991 – Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest (Ungarn). *PZ*, 66–2/1991: 161–196.

- KARAVANIĆ, S. 2009 – The Urnfield Culture in Continental Croatia. *BAR IS*, 2036, 2009.
- KEMENCZEI, T. 1981 – A prügyi koravaskori kincselet. Der früheisenzeitliche Hortfund von Prügy. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest), 1981: 29–41.
- KEMENCZEI, T. 1999 – Spätbronzezeitliche Goldschatzfunde. U: *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum*. Hrsg.: KOVÁCS, T. – P. RACZKY. Frankfurt a. M., 1999: 63–79.
- KOSSACK, G. 1954 – Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. *RGF*, 20/1954.
- KOVACS, T. 1972 – Askoi, Bird-shaped vessels, bird-shape rattles in Bronze Age Hungary. *FolArch*, 23/1972: 7–28.
- KRIŽ, B. 1995 – *Novo Mesto pred Iliri. Novo Mesto vor den Illyrern*. Katalog razstave. Novo Mesto, 1995.
- LOŽNJAK DIZDAR, D. 2009 – *Sjeverna Hrvatska u kulturološkom okviru južne Panonije na početku starijeg željeznog doba*. Zagreb, 2009 (disertacija, rukopis).
- LJUBIĆ, Š. 1889 – *Popis Arheologičkoga odjela Nar. Zem. Muzeja u Zagrebu*, Odsjek I, Svezak I. Zagreb, 1889.
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N. 1998 – Brončano i željezno doba. U: DIMITRIJEVIĆ, S. – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ PANDŽIĆ. *Prapovijest. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, knj. 1. Zagreb, 1998: 161–369.
- MARIJAN, B. 2002 – Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnog nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini. *GCBI*, 32–30, 2002: 217–234.
- METZNER-NEBELSICK, C.
- 2002. Der »Thrako-Kimmerische« Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. *Vorgeschichtliche Forschungen* (Rahden/Westfalen), 23, 2002: Verlag Marie Leidorf GmbH.
 - 2003. Der Schatz von Michalków in Galizien, Ein Beitrag zu seiner Struktur und Deutung. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* (Berlin), 2003: 56–67.
 - 2004. Wo sind die Frauen der Kimmerier? Ein Beitrag zum Kulturkontakt zwischen Kaukasus, nordpontischen Steppen und Karpatenbecken am Beispiel der Frauentracht des 9. und 8. Jahrhunderts v. Chr. U: *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci, Ksiêga pamiêci Profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Red.: J. CHOCHOROWSKI. Kraków, 2004: 271–297.
 - 2009. Wagen- und Prunkbestattungen von Frauen der Hallstatt- und frühen Latènzeit in Europa. Ein Beitrag zur Diskussion der sozialen Stellung der Frau in der älteren Eisenzeit. *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie, Studia honoraria* (Leidorf), 30, 2009: 237–270.
- MILIĆEVIĆ-BRADAČ, M. 2002 – Vučedolska »golubica« kao posuda. Summary: The »Dove« from Vučedol as a vessel. *OpA*, 26/2002: 71–98.
- MOZSOLICS, A.
- 1950. Der Goldfund von Velem-Szentvid. *Praehistorica* (Basel), 1, 1950.
 - 1982. Der Goldfund von Várvölgy-Felsozsid. U: *Studien zur Bronzezeit, Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*. Hrsg. H. LORENZ. Mainz, 1982: 299–308: Verlag Philipp von Zabern.
 - 1985. *Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest, 1985: Akadémiai Kiadó.

- 2000. Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló. *PAS* (Kiel) 17, 2000.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959 – Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *RGF*, 22/1959.
- MÜLLER-KARPE, H. 1985 – Frauen des 13. Jahrhundert v. Chr. *Kulturgeschichte der Antiken Welt*, Bd. 26. Mainz a. R., 1985: Verlag Philipp von Zabern.
- NEBELSICK, L.D. 1994 – Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien. *RBPA*, 1, 1994: 307–363.
- NOVOTNA, M. 1984 – Halsringe und Diademe in der Slowakei. *PBF* (München), Abt. 11, Bd. 4, 1984.
- NOVOTNA, M. 2001 – Die Fibeln in der Slowakei. *PBF* (Stuttgart), Abt. 14, Bd. 11, 2001.
- PABST-DÖRRER, S. 2000 – Untersuchungen zu hallstattzeitlichen Frauentrachten mit Spiralbrillenfibeln zwischen Alpen, Karpaten und Ostsee. *Internationale Archäologie* (Rhaden), 51, 2000.
- PAHIČ, S. 1972 – *Pobrežje*. *KatMon*, 6, 1972.
- PARE, Ch.E.F. 1998 – Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.), *JRGZM*, 45/1998 (1999): 239–483.
- PATEK, E.
- 1968. *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Budapest, 1968: Akadémiai Kiadó,
 - 1982. Recent excavations at the Hallstatt and La Tène Hill-fort of Sopron-Várhely (Burgstall) and the predecessors of the Hallstatt culture in Hungary. *BAR IS*, 144, 1982: 1–56.
 - 1990. A Szabó János Győző által feltárt »Preszkíta« síranyag. A Füzesabony-Mezöcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. Die von János Győző Szabó freigelegten »preskythischen« Grabfunde. Die neuen Denkmäler der Bestattungen des Typs Füzesabony-Mezöcsát im Komitat Heves. *Agria*, 25–26/1989–1990: 61–118.
 - 1993. Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta humaniora* (Weinheim), 1993.
- PAULÍK, J. 1965 – Súpis medených a bronzový predmetov v okresnom vlasivednom múzeu v Rimavskej Sobote. *Študijine zvesti* (Nitra), 15/1965: 33–82.
- PAULÍK, J. 1975 – K začiatkom staršej doby železnej na juhozápadnom Slovensku. Zu den Anfängen der älteren Eisenzeit in der Südwestslowakei. *ZborSlovNM*, 69, *História* 15, 1975: 19–53.
- PODBORSKÝ, V. 1970 – *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*. Brno, 1970.
- POTREBICA, H. 2009 – Kaptol i starije željezno doba središnje i zapadne Slavonije. U: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*. Zagreb, 2009: 97–103.
- PUŠ, I.
- 1971. Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani. Izkopavanja v letih 1964–1965. Nekropole der Urnenfelderkultur im Hof der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana. Ausgrabungen in den Jahren 1964–1965. *Razprave* 7–1, 1971.
 - 1978. Antropomorfní obeski iz Ljubljane. Anthropomorphic Pendants from Ljubljana. *AVes*, 29/1978: 46–54.
 - 1982. *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani*. Das vorgeschichtliche Urnengräberfeld in Ljubljana. *Razprave*, 13–2/1982.

- QUIETZSCH-LAPPE, U. 2005 – Im Museum ausgegraben – Vogelplastik der Lausitzer Kultur. *AFSB*, 47/2005: 9–19.
- RAUNIG, B. 1982 – Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina. Zusammenfassung: Grab aus der frühen Eisenzeit von Ostrožac bei Cazin. *GZM, NS*, 37/1982: 1–14.
- REICH, Ch. 2005 – »Vogelmenschen und Menschenvögel« Bronzezeitliche Vogel-Mensch-Darstellungen im mittleren und unteren Donaauraum. U: *Interpretationsraum Bronzezeit, Bernhard Hänsel von seinem Schülern gewidmet*. Hrsg.: HOREJS, B. – R. JUNG – E. KAISER – B. TERŽAN. *UPA* (Bonn), 121, 2005: 231–239.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1982 – Das Urnengräberfeld von Podolí. *FontAM*, 15/1982.
- RYCHNER, V. 1995 – Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit. U: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *MonRGZM*, 35, 1995: 455–487.
- SCHEIBENREITER, F. 1954 – Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Hadersdorf am Kamp, N.-Ö. *Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Arbeitsgemeinschaft in Wien* (Wien), 2/1954.
- SCHMIDT, R.R. 1945 – *Die Burg Vučedol*. Zagreb, 1945.
- SCHNEIDHOFER, P. 2007 – Drei hallstattzeitliche Gräber aus Inzersdorf an der Treisen, Niederösterreich. *FÖ*, 45/2006 (2007): 281–305.
- SPERBER, L. 1999 – Zu den Schwertträgern im Westlichenkreis der Urnenfelderkultur: Profane und Religiöse Aspekte. U: *Eliten in der Bronzezeit*, 2. *MonRGZM*, 43,2, 1999: 605.–659.
- STARÈ, F.
– 1954. *Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. Illyrische Funde aus der Eisenzeit in Ljubljana. Dela*, 9, *Sekcija za arheologijo*, 7, 1954.
– 1957. Tombes plates a urne a Dobova en Slovenie et a Velika Gorica en Croatie. *InvArch* (Bonn), 1, 1957.
– 1960. Grob 108 iz Dobove. Zusammenfassung: Grab 108 aus Dobova. *Situla*, 1/1960: 81–101.
– 1975. Dobova. *Posavski muzej Brežice* (Brežice), 2, 1975.
- STEGMANN-RAJTAR S. 1993 – Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donauebietes. *BRGK*, 73/1992 (1993): 29–179.
- STROHSCHNEIDER, M. 1976 – Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von Stillfried. *Forschungen in Stillfried* (Wien) 2, 1976: 31–69.
- ŠKOBERNE, Ž. 1999 – *Budinjak, kneževski tumul. Budinjak, Princely Tumulus*. Zagreb, 1999.
- ŠKOBERNE, Ž. 2002 – Pregled pretpovijesnih arheoloških istraživanja u Žumberku. A Review of Prehistoric Archaeological Research at Žumberak. U: *Žumberak od prapovijesti do kasne antike*. Katalog izložbe. Zagreb, 2002: 32–81.
- TASIĆ, N.
– 1972. An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava. *AJug*, 13/1972: 27–37.
– 1973. Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi. Istraživanja 1969–1971. godine. *RVM*, 21–22/1973: 99–123.
– 1979. Teritorijalno, kulturno i hronološko razgraničenje daljske i bosutske kulture. Territoriale, kulturelle und chronologische Abgrenzung der Kulturen von Dalj und Bosut, *Balkanica*, 10, 1979: 7–23.
- TERŽAN, B.

- 1987. Obredi in verovanja. U: *Bronasta doba na Slovenskem*. Narodni muzej Ljubljana. Ljubljana, 1987: 65–78.
 - 1987A. The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans. A Review from the Viewpoint of the Southeastern Alpine Hallstatt. *AJug*, 24/1987: 7–27.
 - 1990. *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem*. The Early Iron Age in Slovenian Styria. *KatMon*, 25, 1990.
 - 1995. Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. U: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. *MonRGZM*, 35, 1995: 323–372.
 - 1996. Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. U: *Die Osthalstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 1994. *Archaeolingua*, (Budapest), Bd. 7, (Hrsg. JEREM, E. – W. MEID), 1996: 507–536.
 - 1999. An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia. *AVes*, 50/1999: 97–143.
 - 2003. Goldene Ohringe in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit – Zeichen des Sakralen. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* (Berlin), 2003: 68–82.
 - 2009. Kaukasisches Symbolgut in Südosteuropa – Bemerkungen zu Goldfibeln von Michalków – Fokoru – Dalj. Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.). *PAS*, 25, 2009: 190–216.
- TOMANIČ-JEVREMOV, M. 1989 – Žarno grobišče v Ormožu. Zusammenfassung: Das Urnengräberfeld von Ormož. *AVes*, 39–40/1988–1989 (1989): 227.–304.
- TRAJKOVIĆ, D. 2008 – *Đepfeld – nekropola starijeg gvozdenog doba kod Doroslova*. *Đepfeld – Early Iron Age Necropolis at Doroslovo*. Sombor, 2008.
- TRACHSEL, M. 2004 – Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. *UPA Band* (Bonn) 104, 2004.
- TURK, P. 1996 – Datacija poznobronastodobnih depojev. The Dating of Late Bronze Age Hoards. U: *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II. Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia* (ed. B. TERŽAN). *KatMon*, 30, 1996: 89–124.
- VASIĆ, R. 1996 – Quelques considérations sur le terme »Basarabi«. *Die Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa*. *Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin*. Bukarest, 1996: 15–21.
- VASIĆ, R. – V. VASIĆ 2003 – Bronzezeitliche und eisenzeitliche Vogeldarstellungen im Zentralbalkan. *PZ*, 78–2/2003: 156–189.
- VINSKI, Z. 1955 – Prethodni izvještaj o iskopavanju na »Lijevoj bari» u Vukovaru 1951., 1952. i 1953. godine. *Ljetopis JAZU* 60, Zagreb, 1955: 231–255.
- VINSKI, Z. – K. VINSKI-GASPARINI 1962 – O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-sremsko Podunavlje. Zusammenfassung: Die Einwirkungen der Ostalpen Hallstattkultur und der balkan-illyrischen Kultur im slawonisch-syrmischen Donauraum. *ARadRaspr*, 2, 1962: 263–293.
- VINSKI-GASPARINI, K.
- 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. *Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.
 - 1978. Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj. Zusammenfassung: Rückblick auf die Forschungen der späten Bronzezeit und der älteren Eisenzeit im nördlichen Kroatien. *IzdHAD*, 2, 1978: 129–146.
 - 1983. *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*. *PJZ*, 4, 1983: 547–667.

- ŽBONA-TRKMAN, B. – A. BAVDEK 1996 – Depojski nadbi s Kanalskega vrha. The Hoards from Kanalski Vrh. U: Depojske in pozamesne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem, II. Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia (ed. B. TERŽAN). *KatMon*, 30, 1996: 31–71.
- ŽELLE, M. 2002 – *Žarni grobovi iz tumula 51A s nalazišta Budinjak u Žumberku*. Zagreb, 2002 (diplomski rad).
- ŽIVANOVIĆ, S. 2008 – Antropološka analiza. U: D. TRAJKOVIĆ. *Đepfeld – nekropola starijeg gvozdenog doba kod Doroslova, Đepfeld – Early Iron Age Necropolis at Doroslovo*. Sombor, 2008: 379–392.

SUMMARY

BURIALS OF FEMALE NOTABLES FROM THE YOUNGER PHASE OF THE URNFIELD CULTURE IN NORTHERN CROATIA. A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF FEMALE WEAR IN THE LATE BRONZE AGE IN SOUTHERN PANNONIA.

Social relations in prehistoric communities are among the most intriguing subjects in archaeology. The greatest information in analysis of social relations comes from excavated cemeteries. The Urnfield Culture, with its uniform burials, appears to present an egalitarian society, but the results of the research into the then structure of society – instituted for Southern Pannonia by B. Teržan (1995; 1999) – suggest the existence of certain differences. It is interesting that the analysis of graves from Dobova, Pobrežje and Ruše showed that it is possible to separate out (in relation to female wear finds) a larger number of rich female graves, as well as a number of females of various social status, in relation to contemporary male graves (TERŽAN 1995: 340; 1999: 119).

When separating out notable female burials, it is important to recognize general criteria according to which they were clothed and take into consideration the manner in which they were buried, as well as the structure of grave goods. In Northern Croatia, taking into account the present state of research, only a few rich burials dating from the Urnfield Culture were discovered, the graves of the late phase of the Urnfield Culture (Ha B) are taken into consideration, with the lower limit in the appearance of double loop fibulae as indicators of female wear during the Hallstatt Culture. With regard to the present state of research, cemeteries with a large number of secure grave units from the area of Northern Croatia are absent, with the exception of Vukovar.²⁹

Through the comparison of grave units from the wider Southern Pannonian area that suggest – through an anthropological analysis or, more often, grave goods³⁰ – a female burial, the following regularities were noticed, with reference to grave offerings that can be taken into consideration when discussing the equipment of notable females: diadems, hair jewelry, a large number of necklaces and pendants (table 1). We focused here on grave 3/1916 from Velika Gorica and two skeletal (!) graves from Vukovar-Lijeva Bara (320, 202). It is important to notice that we are discussing the south-

29 The excavations of the Velika Gorica and Dalj cemeteries were rescued in character (HOFFILLER 1909: 120; 1938: 2–3). Also, a large number of finds arrived to the Museum through museum commissioners so that – except for the systematic excavation of Vukovar Lijeva Bara (VINSKI 1955) and a small-scale rescue excavation in Ozalj (VINSKI-GASPARINI 1978: 135, sl. 2, 1–6; BALEN-LETUNIĆ 1981) – cemeteries with secure intact grave

units, necessary in this kind of research, were not known until the more recent excavations in Belišće, Sotin and Dolina.

30 In some of the examples there was not enough material for anthropological analysis, while in other cases they come from early excavations and the osteological material was not preserved.

-eastern margin of the Urnfield territory, which was – as a transitory area – open to influences both from the Balkan and Lower Danubian area.

The grave of a richly provided female 3/1916 from Velika Gorica suggests a combination of wear known from the south-eastern Alpine and Central Danubian area, while certain similarities are noticed with the nearby Japodian area through a large number of necklaces. A pair of (?) smaller spectacle fibulae with a figure eight, fragment of – most likely – harp fibula's spiral, four bronze swathed torques, fragment of a bronze sheet bracelet (?) and a spiral ornament for a scythe with pseudo-figure eights and a knife were all found in the grave (STARÈ 1957: Y10; VINSKI-GASPARINI 1973: T. 104, 9–21; KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68).³¹

Along with the fibulae that agree with the wear of the Ha B phase of the Western Pannonian circle of the Urnfield Culture, this person was provided with four torques (Fig. 1: 4–7). This custom, beside the nearby Dobova (TERŽAN 1999: 119), was observed in the Japodian area (map 1).

Two anthropomorphic pendants were attached to the bracelet of the person from the grave 320 from Vukovar (Fig. 2: 5–6). The pendants were often discussed, and their association with the special status of females was recognized by B. Teržan (1987: 77–78; 1999: 119). It is interesting to observe that, along with other forms (loop – sun, semicircle – moon, spear shape), anthropomorphic pendants are very copious, appearing in several variants throughout the entire duration of the Urnfield Culture, in the first place within numerous hoards and female burials (KOSSACK 1954: 40–41; TERŽAN 1987: 77–78; HANSEN 1994: 242, Abb. 156–158). In this case late variants of anthropomorphic pendants are of some interest, such as these from grave 320 from Vukovar, and they show the distribution on a wider area of the eastern circle of the Urnfield Culture, with the Draava as a possible communication (map 2).

The tradition of anthropomorphic pendants continued to live further in the period of the early Iron Age. This is visible in circular pendants found in Hallstatt female burials and also provided with gold earrings (or hair ornaments) with the same traditional root (TERŽAN 2003: 71, f. n. 37). I. Puš suggests a possible path for the idea of figuring parts of female wear on the example of anthropomorphic pendants appearing in the Ljubljana cemetery and parallels in Vače I a type of vessel's feet (PUŠ 1978: 49). It is interesting that in the Hallstatt period analogous specimens to these Urnfield pendants are those distributed through the North Alpine group (TERŽAN 2003: Verbreitungskarte).

Taking into consideration the combination of the wear of the deceased from the Vukovar Lijevo bara grave 320 and the fact it is a skeletal burial, without any ceramic offerings characteristic for contemporaneous incineration graves in the same cemetery, raises the question where did the impulse for such a grave ritual – for a female of some social status – come from? The wear cannot answer that question because it points towards the Urnfield Culture. Perhaps the answer can be found in the status of the person within the community?

Another notable female belonging to the same community was buried in a skeletal grave; her hair ornament (diadem), certainly a status symbol, and fibula indicate a possible origin for inhumation practice in the Dalj community. In much damaged grave 202 the diadem was found *in situ* on the deceased's head, while the bronze spectacle fibula with large number eights was found above the skeleton and probably, according to the excavator, belonged to it (1955: 237, Fig. 12).

31 The grave inventory – as published by F. Stare (1957: Y10, 11–14) and K. Vinski-Gasparini (1973: T. 104, 15–18) – also consisted of ceramic whorls, but they were

not enumerated in latest revision performed by S. Karavanić (KARAVANIĆ 2009: 62).

In Vukovar and Gomolava burials, and also in the Šarengrad hoard, we find a combination of wear (bronze sheet hair ornaments, spectacle fibulae, bracelets with overlapping ends) of the autochton communities from the late 9th and early 8th c. BC.

The heritage of local communities pertaining to the beliefs of the Urnfield Culture is recognizable in offerings in the form of ceramic birds in female burials in the Danubian area (groups Val and Dalj). A ceramic vessel in the shape of a bird comes from grave 123 in Doroslovo (TRAJKOVIĆ 2008: grave 123, 7), defined as an adult burial through anthropological analysis (ŽIVANOVIĆ 2008: 391), while, according to remaining offerings (hair ornaments and a whorl) it could be attributed to a woman. Similar finds of bird-shaped vessels were found in Batina (METZNER-NEBELSICK 2002: 151, T. 17; 4; T. 26, B 9), one specimen probably comes from Baranja (PATEK 1968: T. CI, 1–2), with three more from a grave in Budapest-Bekasmegyer (KALICZ-SCHREIBER 1991: 175; Abb. 10, 1; 20, 6a–c). Two similar askos-like vessels were found in a rich female burial (grave 54, Ljubljana) dated to Ljubljana IIa phase (BUDJA 1980: 87, Fig. 2, 1; Fig. 3, 1; GABROVEC 1983: 69, T. XII, 13–25). The form of Ljubljana vessels, according to S. Gabrovec, suggest Italic and Aegean influence (1983: 90) and they are indeed different from Danubian bird-shaped vessels that sometimes have the head of another animal (for example, the Batina specimens have a bull's head) (KOSSACK 1954: 50–52; 117–120, T. 21). Cemeteries of Este, Villanova and Picenum Cultures share a custom of putting this type of vessels in graves (KOSSACK 1954: 52).

The long tradition of making bird-shaped vessels in the Tisza and Middle and Lower Danubian area can be followed from the Early Bronze to the Early Iron Age (KOVACS 1972: 21, Fig. 2a).³² It is also recorded in childrens' and adult female burials of the incrustated pottery groups (REICH 2005: 236). During the Late Bronze Age ceramic birds were becoming rare, because their place was taken over by bronze objects (pendants, figurines, vessels) (GUBA – SZEVERÉNYI 2007: 85). Taking into account the numerous bird depictions on bronze vessels, pendants and in clearly vessel forms, their religious character is assured and their use in magical and shamanistic rituals can be assumed (MILIČEVIĆ-BRADAČ 2002; GUBA – SZEVERÉNYI 2007: 95).

If we analyze the chronology of rich female burials of the Urnfield Culture in the area of Southern Pannonia, we will find that one of the earliest is grave 289 from Dobova, variously dated from the Ha A1 to Ha B phase.³³ Then follow the burials from Pobrežje (98), Velika Gorica (3/1916) and Ruše (78, 110), where the deceased wore a saddle fibula, with some rich Ljubljana graves coming next (305, 308, 316, 319) (PUŠ 1982: 173, T. 18; T. 29; T. 24, 4–7; T. 25; T. 27; 1980). Graves 320 and 202 from Vukovar Lijeva bara can be dated to the second half of the 9th c. BC. It is interesting that both females were inhumated, although their ware (bracelets with overlapping ends, anthropomorphic pendants, spectacle fibula) suggests the affiliation with the Urnfield community affected by changes brought on with a new technological period, which is evident in the Šarengrad hoard with its iron tools, weapons and jewelry (BRUNŠMID 1900). This review must specify that the wealth of these female burials is reflected first on the items of wear accompanying the deceased in the otherworld, consisting of one or more necklaces (torques or laced saltaleons), one or more fibulae, hair ornaments and leg bangles or bracelets. The richness of the deceased's wear probably reflects her social status within the community. On the other hand, perhaps female burials with pendants and bird-shaped plastic should be observed through the religious status of the deceased.

Selective acceptance of Hallstatt customs can be recognized among different communities in the Southern Pannonian area, as well as the nurturing of Late Urnfield traditions with the importan-

32 In Croatian Danubian area, from the time of the Vučedol Culture (SCHMIDT 1945: 182; T. 50, 1; MILIČEVIĆ-BRADAČ 2002).

33 DULAR 1978: 37, combination table, opted for Ha A1, while B. Teržan believes that the grave is somewhat later (TERŽAN 1995: 339).

ce that women played in society seen on the example of rich female burials, as well as contemporaneous dual graves with a sacrificed female (TERŽAN 1999: 119).³⁴

Discussing the exceptional rich female burials in Southern Pannonia during the Late Urnfield Culture one can conclude the following: they can be recognized by a larger number of necklaces, the presence of pendants, hair ornaments and diadems, as well as ceramic bird representations. More numerous sets of ceramic ware were noticed in the Pobrežje and Doroslovo cemeteries (table 1). Parts of wear can be associated with the Urnfield Culture – the cemeteries where the deceased were buried belonged to this Culture – while some customs noticed in the deceased's equipment and mode of burial can be followed in the territories of neighboring communities (Japodian and Bosut), which is not surprising considering the position of these groups of the Urnfield Culture on its south-eastern border.

These considerations concerning notable women in the younger phase of the Urnfield Culture in the Northern Croatia are a contribution to a jubilee of Dubravka Balen-Letunić, who has always, through her work, steered, again and again, towards a more humane approach in artifact analysis; one should look beyond chronological and typological information contained in them and recognize the people who wore them or used them during their lifetime. The inventories of the burials discussed are kept in the Prehistoric collection of the Archaeological museum in Zagreb, and it was precisely she who took care of them for decades – this is my way of thanking her for her unselfish endeavor and help.

Figure 1: Velika Gorica, grave 3/1916 (after KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1)

Figure 2: Vukovar, grave 320 (after VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 48–53)

Figure 3: reconstruction of female wear from the grave 202 from Vukovar (drawing: K. Rončević)

Map 1: Burials with more than one necklace

Map 2: Distribution of anthropomorphic pendants of the Ha B phase

Map 3: Distribution of multi-part diadems

Rukopis primljen: 1.III.2010.
Rukopis prihvaćen: 4.III.2010.

³⁴ According to the Eastern Alpine Hallstatt custom the warrior was followed to his grave by his wife (NEBELSICK 1994: 345).

LUKA BEKIĆ

*Hrvatski restauratorski zavod
Cvijete Zuzorić 43
HR-10000 ZAGREB
lbekic@h-r-z.hr*

JALKOVEC – POLICE, JAMA K 8 I OSTALI NALAZI KULTURE POLJA SA ŽARAMA

**UDK 903 “636/637” (497.5)
Izvorni znanstveni rad**

U radu su opisani kasnobrončanodobni arheološki nalazi pronađeni prilikom izgradnje južnog dijela obilaznice grada Varaždina, a posebice prilikom iskopa odvodnih kanala blizu sela Jalkovec. Na tom mjestu pronađeno je više jama iz kasnog brončanog doba te sitni nalazi koji se mogu pripisati antičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju. Najzanimljiviji nalaz je veća posuda u kojoj se nalazilo sedam manjih cjelovitih posuda. Ovaj skup posuda datira se u stariju fazu kulture polja sa žarama.

*Ključne riječi: Varaždin, obilaznica, Jalkovec, Police, kultura polja sa žarama.
Key words: Varaždin, deviation road, Jalkovec, Police, Urn Field Culture.*

Arheološki nadzori nad izgradnjom obilaznice grada Varaždina

Tijekom travnja 2006.g. započela je izgradnja jugozapadne obilaznice grada Varaždina, dionica Nedeljanec-Kneginec. Građevinski radovi provedeni su bez arheološkog nadzora, usprkos tome što je nadležni Konzervatorski odjel Ministarstva kulture nadzor propisao posebnim uvjetima za gradnju. Arheološki nadzor ugovoren je tek naknadno, te je kasnio u odnosu na zemljane radove na obilaznici. Stoga je došlo do devastacije dvaju dotad nepoznatih arheoloških nalazišta, Črnc – Prodnice i Jalkovec – Police. Na ostalom dijelu trase gdje je bilo moguće pravovremeno provoditi arheološki nadzor, nisu pronađena druga arheološka nalazišta (BEKIĆ – ČIMIN 2007; 2008).

Nadzorom je ustanovljeno kako su spomenuta nalazišta nepovratno uništena na prostoru trase, a iskopavanja nije bilo moguće provoditi izvan otkupljenog zemljišta. Jedina mogućnost bila je provesti zaštitna istraživanja u slučaju potrebe za izgradnjom odvodnih kanala uz obilaznicu. Konzervatorski odjel ponovno je propisao potrebu arheološkog nadzora za buduće zemljane radove na odvodnim kanalima uz trasu, koji su ponovno započeli bez arheološkog nadzora. Naknadnim dolaskom arheološke ekipe bilo je moguće samo djelomično istražiti oštećene objekte u iskopu kanala, dok u nastavku kopanja kanala na Policama i Prodnicama nisu pronađeni novi značajniji objekti.

Ovakav uvod potreban je da se barem djelomično dočara “krimić” ozračje ovih arheoloških istraživanja. Stoga ni rezultati istraživanja nisu onakvi kakvi su mogli biti u idealnim uvjetima.

Ipak, ovakav scenarij nije se dogodio ni prvi ni zadnji puta, a usprkos tome nadam se kako će ovaj članak pokazati da i tako prikupljeni nalazi mogu biti od koristi istraživačima u budućnosti.

Jalkovec – Police

Police je toponim izdužene riječne grede između sela Jalkovec i Gojanec. Greda je blago uzvišena u odnosu na okoliš, a nedaleko, s njezine južne strane teče rijeka Plitvica. Cijela uzvisina se koristi kao oranica, a u izoranim brazdama moguće je mjestimično pronaći ulomke keramike. Položaj ovog nalazišta slični mnogim drugima položenim u blizini toka Plitvice, a posebice uz njenu lijevu obalu. Ova greda je veličine oko 200x100 metara a obilaznica siječe njen zapadni dio.



Slika 1. – Pogled na devastirano nalazište Jalkovec – Police prema sjeveru – prikupljanje uzoraka keramike iz jedne od jama. (L. Bekić)

Figure 1 – View of the devastated site Jakovec – Police from the south – collecting of samples of pottery from one of the pits. (L. Bekić)

Tijekom nadzora u svibnju 2006. g., prije zatrpavanja trase obilaznice, bilo je moguće uočiti brojne oštećene objekte. Iz dvije jame (J 1 i J 2) su prikupljeni i neki nalazi. U obje jame prikupljeni su nalazi keramike koji se mogu datirati u kasno brončano doba. Najviše tragova objekata bilo je na najvišem dijelu grede kao što se vidi iz perspektive na slici 1. Nažalost, građevinari su zatrpali trasu prije nego što se moglo izvršiti istraživanje (BEKIĆ – ČIMIN 2007; 2008).

Nakon što je okopnio snijeg, započeli su radovi na arheološkom nadzoru iskopa odvodnih kanala.¹ U kanalu strojno iskopanom prije našeg dolaska, na istočnom dijelu obilaznice a južno od

¹ Voditelj ovih radova bio je Luka Bekić a zamjenik voditelja Robert Čimin. U stručnoj ekipi sudjelovali su i arheolozi Vinko Madiraca, Igor Mihajlović te geodet Damir Oštrek. Radovi su trajali nekoliko dana u veljači 2008. g., a

nadziran je iskop tristotinjak metara kanala. Osim nalaza kasnobrončanog doba pronađeni su i nalazi iz antike te ranog i razvijenog srednjeg vijeka.

prijelaza Gojanec, otkriveno je osam oštećenih objekata. Njihovi ostaci arheološki su istraženi. K 1 i K 2, K 3 i K 4 kao i ukopi K 5 i K 6 vjerojatno su tragovi nekih novovjekih kanala za navodnjavanje a u njima je nađen manji broj ulomaka prapovijesne i antičke keramike. Također i K 7 može biti određen kao neki recentni ukop. Jame K 8 i K 11 prema svojim nalazima pripadaju kasnom brončanom dobu (BEKIĆ 2008; 2009).

Prilikom daljnjeg arheološkog nadzora na nalazištu Police iskopan je kanal zapadno od prijelaza Gojanec i tu su pronađeni samo sporadični arheološki nalazi od kojih se izdvajaju ulomci jedne antičke posude ukrašene metličastim ukrasom. No prilikom kopanja kanala uz sjevernu stranu lokalne ceste Gojanec – Jalkovec pronađena je, uz brojne recentne ukope i otpad, osamljena jama K 12. U toj jami pronađeno je mnoštvo keramičkih ulomaka, životinjskih kostiju i željezne zgure. Objekt se može pripisati razdoblju razvijenog srednjeg vijeka, odnosno prijelazu 11. na 12.st. Na ovom dijelu trase pregledani su i otprije iskopani kanali sa zapadne strane obilaznice, od željezničke pruge sve do rijeke Plitvice (potencijalno nalazište Jalkovec- Šarnica) te je pronađeno mnoštvo arheoloških nalaza, posebice pred šumom kod Plitvice (BEKIĆ 2008; 2009).

Jama K 8

Jedini neoštećeni objekti u kanalu jugoistočno od prijelaza Gojanec su ukopi K 11 i K 8. Jama K 11 su tragovi veće zemunice koja nije istražena u cijelosti jer podilazi pod asfaltiranu obilaznicu. U njoj je pronađeno mnoštvo ulomaka keramike, uglavnom većih i jako prepaljenih komada. Tek nekoliko ulomaka može se tipološki pobliže odrediti.



Slika 2. – Jalkovec – Police. Tijekom pražnjenja žare u K 8. (R. Čimin)

Figure 2 – Jalkovec – Police. In course of the emptying of the urn in K 8. (R. Čimin)

Veliko iznenađenje bio je objekt K 8. Tu je riječ o ukopu velike keramičke posude, u kojoj je bilo vidljivo pet cjelovitih posudica, prekrivenih većim pločastim ulomkom keramike. Nažalost, sve posudice bile su odavno popucale u stotine ulomaka, najčešće veličine 1 x 1 cm. S obzirom na

svoju slabu očuvanost, sve posudice bile su na dugotrajnoj restauratorsko konzervatorskoj obradi, koja je završena uspješno.² Tek tada je ustanovljeno kako su posudice bile ukrašene blagim zaglađivanjem, žlijebljenjem te ručkicama visoko uzdignutim nad obodom. Te i ostale odlike pripisuju ove posude kulturi polja sa žarama. Uz rekonstruiranih pet posudica, iz mnoštva sitnih ulomaka prepoznate su još dvije ručkice te jedan profil posude s rebrastim ukrasom. Nažalost, nije bilo moguće dopuniti ove tri cjeline posuda do potpune rekonstrukcije. Tako možemo pretpostaviti kako se u žari nalazilo sveukupno sedam ili osam malih posudica.

Velika posuda, nazovimo je žara, nije sačuvana u cijelosti, već možda nešto manje od nekađašnje polovice. Naime, sačuvano je dno i njezin donji dio trbuha koji se još širi, bez tragova ponovnog sužavanja ili nekog oboda. Kao ukras treba navesti okomito kaneliranje, odnosno “kanelirani barbotin” na sačuvanom dijelu trbuha (VRDOLJAK 1995: 12). Na osnovi malo sačuvanih odlika nije ju moguće tipološki odrediti.

Također je nemoguće odrediti kakvoj posudi su pripadali ulomci trbuha koji su prekrivali posudice u žari. Riječ je, očito, o nekoj većoj posudi jer su površine ulomaka veličine i do 20 x 10 cm bez značajnijih tragova zakrivljenosti.

Na dnu žare se nalazilo više cijelih manjih posudica. Prema svojim tehničkim osobinama, odnosno kvaliteti izrade, debljine stijenke, vrsti gline, jačini pečenja, itd. mogli bismo zaključiti kako su sve izrađene od ruku istog lončara.

Iz ulomaka prikupljenih u žari rekonstruirane su četiri bikonične šalice s visoko postavljenim ručkama. Pronađena je još jedna ručka koja je vrlo vjerojatno pripadala sličnoj šalici, te ih je tako u žari moglo biti pet.

Zanimljive su iako naizgled iste, odlikuju se i nekim neobičnim tipološkim razlikama. Dvije, odnosno tri, imaju trokutaste profile ručki dok ostale dvije imaju plosnate profile. Profili oboda su također različiti. T.2-1 ima unutarnji dio oboda fasetiran dok ostali primjerci nemaju tu značajku. T.1-2 ima za razliku od ostale tri šalice koso položenu unutarnju plohu oboda, dok su na ostala tri primjerka te plohe gotovo vodoravne. Sve četiri šalice su bikonične te imaju “omphalos” dna na kojima uglavnom ne mogu uspravno stajati.

Ove šalice iste su kao i primjeri s nalazišta Kalnik – Igrišće, gdje ih Vrdoljakova opisuje kao šalice bikonična tijela s ručkama trokutasta presjeka, koje se uzdižu iznad oboda i tako ih postavlja u svoj tip C-5b. Ona ih datira na kraj Br D ili početak Ha A te na osnovi mnogih navedenih primjera u baierdorfsko-velatičku kulturu (VRDOLJAK 1995: 20, 33, 34).

Osim šalice u žari se nalazila i jedna zdjela (T.2-5). Zdjela ima male rogolike završetke na nasuprotnim stranama oboda te nasuprotno utisnuta po tri uzdužna žlijeba koji tako čine neku vrstu križa na dnu posuda. Oblikom slična zdjela je pronađena i na nalazištu Kalnik – Igrišće i vjerojatno pripada tipu B3e, a Vrdoljakova navodi kako su ove rogolike ručke “specifičnost kalničkog materijala i jedna lokalna varijanta” (VRDOLJAK 1995: 29, T.20-3).

Treći tip posude iz žare je samo djelomično očuvan (T.1-3). Vjerojatno je riječ o zdjeli ili šalici s kaneliranim ukrasom na najširem dijelu. I ova posuda vrlo je tanka i krhka pa se stoga i nije sačuvala u potpunosti. Ovakav tip ukrasa zastupljen je i na Kalniku- Igrišću (VRDOLJAK 1995: T.33-1) i drugdje (Lipovac – PAVIŠIĆ 1993: T3-4). Uglavnom se datira u mlađe faze kulture polja sa žarama ali ima ga i u starijim (PAVIŠIĆ 1993: 27).

2 Sortiranje i rekonstrukciju nalaza iz objekta K 8 obavila je Maša Vuković-Biruš iz Odjela za restauriranje kop-

nenih arheoloških nalaza Hrvatskog restauratorskog zavoda.



Slika 3. – Rekonstruirane posude i pokušaj naknadnog prikaza zatečene nalazne situacije u K 8.
(R. Mosković)

Figure 3 – Reconstructed vessels and an attempt to reconstruct the situation as found in K 8
(R. Mosković)

Osim ovih posudica, u “žari” nije bilo drugih nalaza. Tijekom iskopavanja činilo se kako je riječ o grobu ili njegovu prilogu, međutim u žari i okolici nisu pronađeni tragovi spaljivanja ili ljudskih kostiju. Druga je mogućnost kako je ova žara zapravo služila kao pitos, odnosno ukopana velika spremišna posuda. Takve posude nisu nepoznate u kasnobrončano doba (Oloris – DULAR – ŠAVEL – TECCO-HVALA 2002: 39). Tako su i ove posudice mogle u njoj biti spremljene, umjesto hrane, neke vrste “ostave” keramičkih posuda. Naime, šalice nas mogu podsjećati na set finijeg posuđa koje je domaćin čuvao za posebne prilike.

Ostali kasnobrončanodobni nalazi

Kako bi se dobio uvid u kontekst ovog neobičnog ukopa, treba kratko predstaviti i ostale kasnobrončanodobne nalaze s ovog nalazišta.

U jami K 2 prikupljen je i jedan obod zdjele ukrašen kosim kaneliranjem ili “turbanastim ukrasom” na uvučenom obodu. On bi pripadao tipu zdjela B3d kakve se pronalaze i na nalazištu Kalnik – Igrišće (VRDOLJAK 1995: T.23-2), a i drugdje (Kiringrad, BALEN-LETUNIĆ 1987: T.1-1; Gaćišta – Lanici, PAVIŠIĆ 1992: T.2-7; Jakopovec – Blizna, BEKIĆ 2006: T.10-2).

Ukras plastične trake s rupicama utisnutim prstima (T.3-2), prikupljen među mnoštvom neodredivih ulomaka u jami J 1, tipičan je ukras kakav nalazimo na posudama u ovom razdoblju, ali i drugim razdobljima, pa sam po sebi nema neku točniju datacijsku vrijednost.

U jami K 11 izdvaja se dio zdjele s ručkom i ukrasom rogova na obodu (T.3-3) kojem nisam uspio pronaći točnu usporedbu. Sličan ukras ali s jednim “rogom” i bez ručke postoji i na drugim na-

lazištima početka kulture polja sa žarama (Mačkovac – Crišnjevi, KARAVANIĆ – MIHALJEVIĆ – KALAFATIĆ 2002: T.3-2). Treba, doduše, naglasiti kako se rogoliki ukrasi nalaze i na širokim razvraćenim zdjelama s nasuprotno postavljenim ručkama koje se često koriste i kao pogrebne žare, ali one su uglavnom dosta različite od ovog ulomka.

T.3-5 je ulomak trbuha neke veće posude sa sačuvanom poluručkom. Teško je odrediti kojoj je posudi ovaj ulomak pripadao, ali ovakve poluručke – jezičaste ručke poznate su i na drugim nalazištima ranije kulture polja sa žarama (Kalnik – Igrišće, VRDOLJAK 1995: T2-2; Gačića – Lanici, PAVIŠIĆ 1992: T.6-2; T.8-4; Virovitica – Antunovac, PAVIŠIĆ 1993: T.1-1; Doljni Lakoš – Oloris, D3, DULAR 2002: 157).

Mali ulomak oboda (T.4-2) s unutra uvučenim i zadebljanim rubom ima brojne usporedbe među nalazima starije faze kulture polja sa žarama (npr. Doljni Lakoš – Oloris, S2, DULAR 2002: 151).

Među slučajnim nalazima s Polica se pronalazi i nekoliko oboda s izvučenim obodom. Izvučeni obod T.4-7 s blago fasetiranim unutarnjim dijelom ima sličnosti s loncima tipa L7 u Doljnjem Lakošu – Olorisu (DULAR 2002: 148). Jako razvraćen obod T.4-11 također ima paralele u Doljnjem Lakošu – Olorisu, u skupini lonaca L8 (DULAR 2002: 148) koji se datiraju u stariju fazu kulture polja sa žarama.

T.4-10 je manji keramički ulomak koji bi se možda mogao pripisati koljenastoj ručci šalice. Kao takav pripadao bi šalicama tipa C5b kakve se nalaze i na Kalnik – Igrišću (VRDOLJAK 1995: T33-3) i drugdje (Kiringrad, BALEN-LETUNIĆ 1987: T2-1; Gačića – Lanici, PAVIŠIĆ 1992: T.6-1).

Jedan ulomak ukrašen urezivanjem je T.4-12. Kao ukras može se prepoznati za to razdoblje čest motiv vodoravnih crta i trokuta. Slični ukrasi poznati su i na drugim nalazištima ovog razdoblja (Kalnik – Igrišće, VRDOLJAK 1995: T.34-2,5; T.35-4) te drugdje.

Iz ovih primjera vidljivo je kako se i ostali nalazi s nalazišta Jalkovec – Police uglavnom mogu datirati u isto razdoblje kada i nalazi iz jame K 8. Stariji ili mlađi prapovijesni nalazi na ovom mjestu nisu pronađeni.

Zaključak

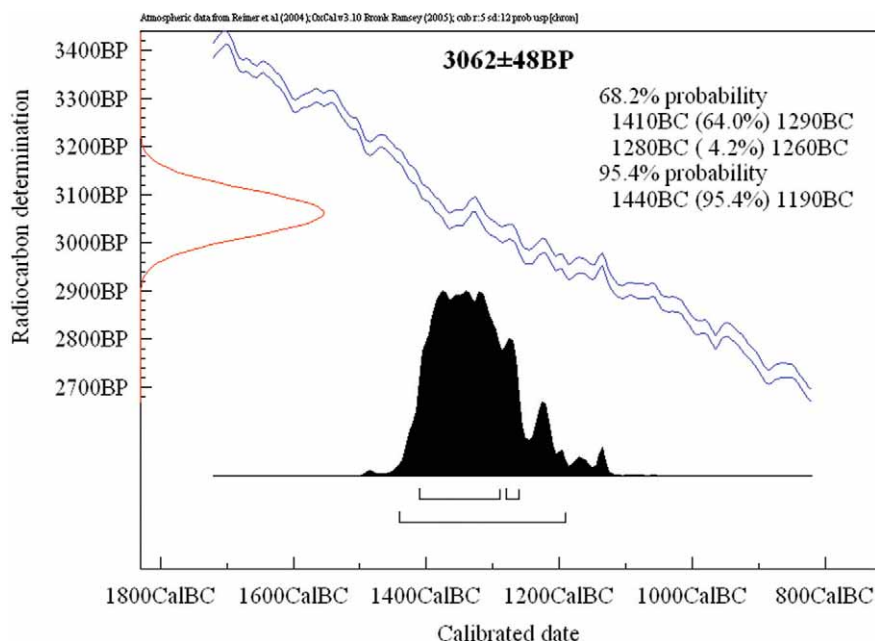
Osim ulomaka posudica u žari je pronađeno i par mrvica ugljena. Prikupljeni uzorci datirani su metodom AMS c-14.³ Kalibracijom sirovog rezultata mjerenja radioaktivnog ugljika dolazimo do datuma calBC: 1322 +/- 61.⁴ Širi raspon kalibracijskih mogućnosti prikazan je grafički putem programa OxCal (Slika 4.).

Tipološkom analizom nalaza rekli bismo da se jama K 8 može datirati u stariju fazu kulture polja sa žarama, a također i velika većina ostalih nalaza iz drugih jama. Raznim usporedbama s ostalim nalazištima naši oblici keramike mogu se datirati u Br D i u prijelaz iz Br D u Ha A 1. To bi prema ustaljenoj starijoj apsolutnoj kronologiji iznosilo doba otprilike od 1300. do 1200. godine prije Krista (VINSKI-GASPARINI 1973: 177, Sl. 7). Prema Vinski-Gasparinijevoj, Virovitička grupa traje otprilike od 1320. – 1220. godine, pa bi tako naša C14 datacija ulazila u zadano razdoblje.

O mogućoj nešto mlađoj tipološkoj dataciji zasad ne bi trebalo raspravljati jer je, čini se, pitanje trajanja Virovitičke grupe i postojanja Grupe Zagreb te utjecaja iz kruga Baierdorf – Velatice još

3 Analiza je obavljena na *Institut for Fysik og Astro-nomi, Aarhus Universitet* u Danskoj. Uzorak pod brojem AAR 12467 izmjeren je kao 3062 ± 48 BP.

4 Kalibrirano programom QuickCal Ver. 1.3.1 s krivuljom CalPal2004_SFCP.



Slika 4. – Kalibracija C-14 rezultata putem programa OxCal 3.10 (C. Bronk Ramsey 2005).

Figure 4 – Calibration of C-14 results by using the programme OxCal 3.10 (C. Bronk Ramsey 2005).

otvoreno (DULAR 2002: 205 i drugi autori). Također je bitno i nepostojanje apsolutnih datuma poput c-14 analiza koji bi zadovoljavajuće popratili kulturne mijene. Iz tog razloga smatram kako zasad s kulturnim određenjem i apsolutnim c14 datumom iz Polica možemo biti zadovoljni.

Novo nalazište starije faze kasnog brončanog doba Jalkovec – Police jedno je od rijetkih u ovom dijelu Hrvatske. Najbliže nalazište je Jakopovec-Blizna, gdje su pronađeni ostaci naselja te paljevinski grob, iako je na Blizni više nalaza iz mlađih faza kasnog brončanog doba, kao uostalom i na nalazištu Nedelišće – Stara ves (BEKIĆ 2006). Sljedeće najbliže nalazište je nalaz groba kod Lepoglave (ŠIMEK 2003), te nalazište Martijanec – Zgališće kod Ludbrega koje, doduše, već pripada fazi II (VINSKI-GASPARINI 1973) te za Police vrlo važno nalazište Kalnik – Igrišće koje nam je pružilo najbolje usporedbe u nalazima (VRDOLJAK 1995). Ostala nalazišta u Podravini “načičkana” su jugoistočnije, na širem virovitičkom području (navedena kod LOŽNJAK-DIZDAR 2005). Sjeverozapadno u Sloveniji se nalaze samo dva značajna nalazišta, Doljnji Lakoš – Oloris i Rabelčja vas kod Ptuja (DULAR – ŠAVEL – TECCO-HVALA 2002; DULAR 2002).

Iz ovoga je razvidno kako na širem području Varaždina i Čakovca do sada nismo imali ovakvih nalaza pa je s time ovo nalazište značajan prilog proučavanju najstarijeg razdoblja kulture polja sa žarama u Hrvatskoj.

Treba napomenuti kako ovaj prostor podsjeća na mnoga druga nalazišta uz tok Drave. Na tom prostoru naselja su često razvedena, što znači da se arheološki objekti nalaze razbacani na vrlo velikom prostoru. Uglavnom su objekti grupirani na blago uzvišenim položajima, nekadašnjim sprudovima – naplavnim riječnim gredama, ali postoje i neke iznimke. Te odlike otežavaju nam njihovo točno ubiciranje i samim time postupak zaštite. Istraživanjem velikih prostora u riječnim dolinama sve više se otkrivaju tragovi naseljavanja iz razdoblja za koja se prije smatralo kako se redovito nalaze na uzvišenim i utvrđenim naseljima.

Na nalazištu Police kod Jalkovca je, unatoč teškim uvjetima za rad, otkriveno pet arheoloških objekata iz kasnog brončanog doba i razvijenog srednjeg vijeka. Pokretni nalazi iz objekata K 8 i K 12 ističu se svojim arheološkim značajem. U K 8 pronađeno je pet cjelovitih fino izrađenih posuda kulture polja sa žarama, koje su u cijelosti restaurirane. Kasnobrončanodobni nalazi pripadaju starijoj fazi kulture polja sa žarama koja je u široj okolici Varaždina bila gotovo nepoznata. K 12 je zemunica s mnoštvom nalaza keramike iz 10./11. stoljeća, koja je u našim krajevima u cijelosti također prilično slabo poznata, pa svaki ovakav nalaz puno znači. Uz to pronađeno je i mnoštvo drugih pokretnih nalaza koji nam govore o značaju ovog nalazišta. Svi ovi objekti sada su precizno geodetski kartirani što će pomoći u provođenju daljnjih postupaka zaštite i registracije ovog arheološkog nalazišta. Stoga smatram kako usprkos tome što na ovom mjestu nisu iskopani hektari i hektari nalazišta, ova manja istraživanja s pratećom objavom ipak čine značajan doprinos arheologiji ovog dijela Hrvatske.

KATALOG NALAZA

Tabla 1.

1. Rekonstruirana šalica tankih stijenki izrađena od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8.
2. Rekonstruirana šalica tankih stijenki izrađena od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8.
3. Dio posude tankih stijenki izrađene od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8.
4. Donji dio velike posude izrađene prostoručno od nepročišćene gline. Izvana svijetlo i tamno smeđe boje s crnim mrljama. U prijelomu crne a iznutra sive boje s crnim mrljama. Na vanjskoj površini barbotinski ukras u vidu okomitih plastičnih crta. K 8.

Plate 1.

1. Reconstructed thin-walled cup made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.
2. Reconstructed thin-walled cup made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.
3. A segment of thin-walled vessel made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.
4. Lower segment of a large hand-made vessel made out of non-purified clay. On the outside, light and dark brown with black spots. Black in cross section, grey with black spots on the inside. On the outer surface *barbotin* ornament in the form of vertical plastic lines. K 8.

Tabla 2.

1. Rekonstruirana šalica tankih stijenki izrađena od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8.
2. Rekonstruirana šalica tankih stijenki izrađena od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8.

3. Ulomak šalice tankih stijenki izrađen od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8.
4. Ručka šalice (?) izrađena od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8
5. Rekonstruirana zdjela izrađena od pročišćene gline. Na površini tragovi zaglađivanja. Svijetlo do tamno smeđe boje. K 8.

Plate 2.

1. Reconstructed thin-walled cup made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.
2. Reconstructed thin-walled cup made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.
3. Fragment of thin-walled cup made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.
4. Handle of a cup (?) made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.
5. Reconstructed bowl made out of purified clay. Traces of polishing on the surface. Light to dark brown. K 8.

Tabla 3.

1. Ulomak ruba zatvorene zdjele s fasetiranim obodom izrađene od nepročišćene gline. Iznutra i izvana smeđe a u prijelomu crne boje. K 2.
2. Dio posude s ukrasom nalijepljene trake od nepročišćene gline. Izvana žućkaste a iznutra i u prijelomu tamno smeđe boje. Prepaljene površine. J 1.
3. Dio zdjele s očuvanom ručkom od slabo pročišćene gline s primjesama mrvica prepečene zemlje. Izvana svijetlo smeđe, u prijelomu crne a iznutra smeđe boje. Površina blago zaglađena. K 11.
4. Dio posude izrađene od pročišćene gline. Izvana smeđe, u prijelomu crne a iznutra svijetlo smeđe boje. Na površini tragovi blagog zaglađivanja. K 11.
5. Dio posude izrađen od nepročišćene gline. Crno ili sive boje, jako prepaljen. K 11
6. Dno posude izrađeno od pročišćene gline. Izvana i iznutra svijetlo smeđe a u prijelomu crne boje. Površina blago zaglađena. K 11.
7. Dno posude izrađeno od pročišćene gline. Izvana tamno smeđe, iznutra crvenkaste a u prijelomu sive boje. Prepaljeno. Unutarnja površina blago zaglađena. K 11.

Plate 3.

1. Fragment of the rim of a closed bowl with faceted border made out of non-purified clay. Brown on the inside and outside, black in cross section. K 2.
2. A segment of a vessel ornamented with pasted band made out of non-purified clay. Yellowish on the outside, dark brown on the inside and in cross section. Surface overburned. J 1.
3. A segment of a bowl with preserved handle made out of poorly purified clay with admixture of burned clay. Light brown on the outside, black in cross section, brown on the inside. Surface slightly polished. K 11.

4. A segment of a vessel made out of purified clay. Brown on the outside, black in cross section, light brown on the inside. Traces of mild polishing on the surface. K 11.
5. A segment of a vessel made out of non-purified clay. Black or gray, strongly overburned. K 11.
6. Bottom of a vessel made out of purified clay. Light brown on the outside and inside, black in cross section. Surface slightly polished. K 11.
7. Bottom of a vessel made out of purified clay. Dark brown on the outside, reddish on the inside, gray in cross section. Overburned. Inside surface mildly polished. K 11.

Tabla 4.

1. Dio posude izrađen od pročišćene gline s malo primjesa mrvica zapečene zemlje. Tamno smeđe boje. Površina blago zaglađena. J 2.
2. Ulomak ruba posude od nepročišćene gline. Smeđe boje. J 2.
3. Ulomak posude s dijelom ručke izrađen od nepročišćene gline s primjesama mrvica pečene zemlje. Tamno sive boje, prepaljen. J 2.
4. Piramidalni uteg od pročišćene gline s malo primjesa mrvica pečene zemlje. Slabo pečen, narančaste boje. J 2.
5. Ulomak ruba posude od nepročišćene gline. Narančaste, smeđe i crne boje. Prepaljen. Slučajni nalaz.
6. Ulomak ruba posude od nepročišćene gline s primjesama mrvica pečene zemlje. Izvana i u prijelomu narančaste, a iznutra svijetlo smeđe boje. Slučajni nalaz.
7. Ulomak drške od nepročišćene gline. Svijetlo do tamno smeđe boje. Prepaljen. Slučajni nalaz.
8. Ulomak ruba posude od nepročišćene gline. Smeđe do crvenkaste boje. Prepaljen. Slučajni nalaz.
9. Ulomak ruba posude od nepročišćene gline s primjesama mrvica pečene zemlje. Izvana i iznutra tamno smeđe a u prijelomu crne boje. Slučajni nalaz.
10. Ulomak ručke od nepročišćene gline. Narančaste, smeđe i crne boje. Prepaljen. Slučajni nalaz.
11. Ulomak ruba posude od nepročišćene gline. Izvana svijetlo smeđe u prijelomu i iznutra crne boje. Prepaljen. Slučajni nalaz.
12. Ulomak posude od nepročišćene gline. Izvana svijetlo smeđe u prijelomu i iznutra crne boje. Prepaljen. Urezan ukras na vanjskoj površini. Slučajni nalaz.

Plate 4.

1. A segment of a vessel made out of purified clay with minor admixtures of particles of burned clay. Dark brown. Surface mildly polished. J 2. Fragment of a vessel's rim made out of non-purified clay. Brown. J 2.
2. Fragment of a vessel rim made out of non-purified clay. Brown. J 2.
3. Fragment of a vessel with a part of the handle made out of non-purified clay with admixture of particles of burned clay. Dark grey, overburned. J 2.
4. Pyramidal weight made out of purified clay with minor admixture of particles of burned clay. Poorly burned, orange. J 2.

5. Fragment of a vessel's rim made out of non-purified clay. Orange, brown and black. Overburned. Sporadic find.
6. Fragment of a vessel's rim made out of non-purified clay with admixture of particles of burned clay. Outside and in cross section orange, inside dark brown. Sporadic find.
7. Fragment of a handle made out of non-purified clay. Light to dark brown. Overburned. Sporadic find.
8. Fragment of a vessel's rim made out of non-purified clay. Brown to reddish. Overburned. Sporadic find.
9. Fragment of a vessel's rim made out of non-purified clay with admixture of particles of burned clay. Outside and inside dark brown, black in cross section. Sporadic find.
10. Fragment of a handle made out of non-purified clay. Orange, brown and black. Overburned. Sporadic find.
11. Fragment of a vessel's rim made out of non-purified clay. Light brown on the outside, black in cross section and on the inside. Overburned. Sporadic find.
12. Fragment of a vessel made out of non-purified clay. Light brown on the outside, black in cross section and on the inside. Overburned. On the outer surface incised ornament. Sporadic find.

LITERATURA

- BALEN-LETUNIĆ, D. 1987 – Prehistorijski nalazi s Kiringrada. Zusammenfassung: Vorgeschichtliche Funde aus Kiringrad. *VAMZ*, 3.s., 20/1987: 1–30.
- BEKIĆ, L.
– 2006. *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina – Rescue archaeology in the Varaždin Environs*. Zagreb, 2006.
– 2008. *Arheološki nadzor i iskopavanje pri građevinskim radovima na izvođenju kanala uz trasu jugozapadne obilaznice grada Varaždina, dionica Nedeljanec-Kneginec*. Zagreb, 2008. (stručno izvješće)
– 2009. Jalkovec – Police. *HAG*, 5/2008 (2009). (u tisku)
- BEKIĆ, L. – R. ČIMIN 2007 – *Nadzor građevinskih radova na trasi jugozapadne obilaznice grada Varaždina, dionica Nedeljanec-Kneginec*. Zagreb, 2007. (stručno izvješće)
- ČIMIN, R. – L. BEKIĆ 2008 – Jugozapadna obilaznica grada Varaždina. *HAG*, 4/2007 (2008): 164.
- DULAR, J. 2002 – Doljnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo. U: *Oloris. OpInstArSlov*, 5, 2002: 141–228.
- DULAR, J. – I. ŠAVEL – S. TECCO-HVALA 2002 – Bronastodobno naselje Oloris pri Doljnjem Lakošu. Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Doljnji Lakoš. U: *Oloris. OpInstArSlov*, 5, 2002: 11–140.
- KARAVANIĆ, S. – M. MIHALJEVIĆ – H. KALAFATIĆ 2002 – Naselje Mačkovac – Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka kulture polja sa žarama u slavonskoj Posavini. The Mačkovac-Crišnjevi Settlement as a Contribution to Identifying the Beginnings of Unrfield Culture in Slavonian Posavina. *Prilozi*, 19/2002: 27–62.
- LOŽNJAK-DIZDAR, D. 2005 – Naseljenost Podravine u starijoj fazi kulture polja sa žarama. Die Besiedlung der Podravina in der älteren Phase der Urnenfelderkultur. *Prilozi*, 22/2005: 25–58.

- PAVIŠIĆ, I. 1992 – Neki novi nalazi Virovitičke grupe iz Gačišta kod Virovitice. Zusammenfassung: Einige neue Funde der Virovitica-Gruppe von Gačište bei Virovitica, *Prilozi*, 9/1992: 49–62.
- PAVIŠIĆ, I. 1993 – Kasnobrončanodobni nalazi s područja Virovitičko – podravske županije. Zusammenfassung: Spätbronzezeitliche Funde aus dem Areal des Virovitica- und Draulandkomitats. *Prilozi*, 10/1993: 23–35.
- ŠIMEK, M. 2003 – Grob kasnog brončanog doba iz Lepoglave. Summary: The late bronze age grave from Lepoglava. *OpA*, 27/2003: 151–156.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973 – *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.
- VRDOLJAK, S. 1995 – Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik-Igrišće (SZ Hrvatska). Summary: Mineralogical analysis of the pottery in Kalnik area. *OpA*, 18/1994–95: 7–81.

ILUSTRACIJE FIGURES

- Tabla 1 – Jalkovec – Police, nalazi iz jame K 8. (L. Bekić)
Plate 1 – Jalkovec – Police, finds from the pit K 8. (L. Bekić)
- Tabla 2 – Jalkovec – Police, nalazi iz jame K 8. (L. Bekić)
Plate 2 – Jalkovec – Police, finds from the pit K 8. (L. Bekić)
- Tabla 3 – Jalkovec – Police, nalazi iz jama K 2, J 2 i K 11. (L. Bekić)
Plate 3 – Jalkovec – Police, finds from the pits K 2, J 2 i K 11. (L. Bekić)
- Tabla 4 – Jalkovec – Police, nalazi iz jame J 2 i slučajni nalazi. (L. Bekić)
Plate 4 – Jalkovec – Police, finds from the pit J 2 and sporadic finds. (L. Bekić)

SUMMARY

JALKOVEC – POLICE, PIT K 8 I AND OTHER FINDS OF THE URNFIELD CULTURE

During the excavations of drainage canals along the Varaždin bypass the Croatian Conservation Institute conducted the archaeological surveillance. Unfortunately, the construction works started before the archaeological team arrived at the scene, so a fair portion of the site was irreversibly destroyed. Nonetheless, five archaeological structures from the Late Bronze Age and High Middle Ages were recognized on the site of Police near Jalkovec. Movable finds from the structures J 1 and J 2 with K 8 and K 11 belonged to the Late Bronze Age. In K 8, a large partially preserved vessel was found, with seven complete vessels in it, five of which were completely restored. The LBA finds from this site typologically belong to the earliest phase of the Urnfield culture – the Virovitica group. C 14 AMS radiocarbon dating analysis showed that the material from the pit K 8 can be dated to 1322 +/- 61 calBC, which is consistent with our typological determination. All the structures are now accurately geodetically charted, which should help with future conservation efforts and registration of this archaeological site.

Rukopis primljen: 21.XI.2009.
Rukopis prihvaćen: 21.XI.2009.

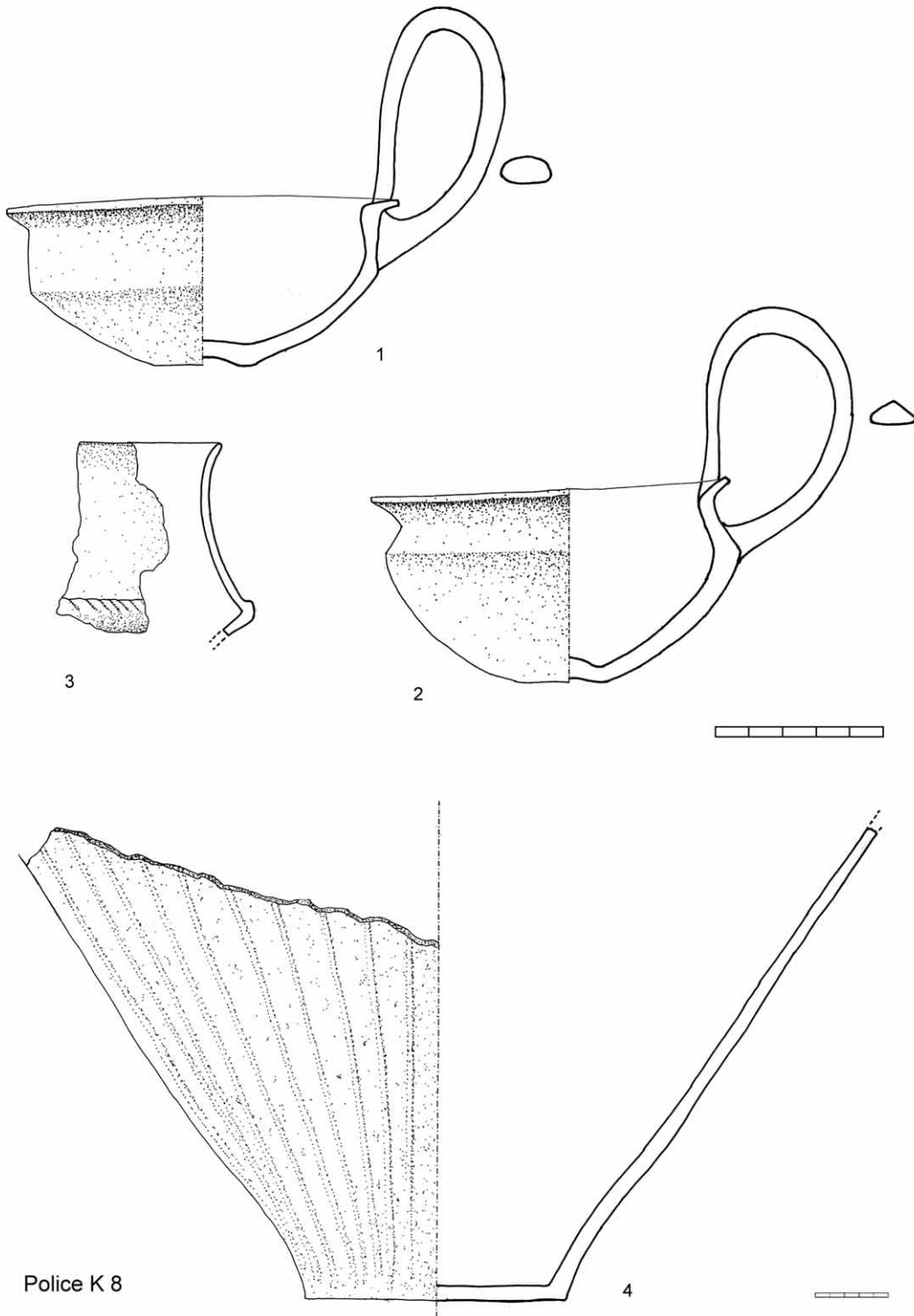


Tabla 1 – Plate 1

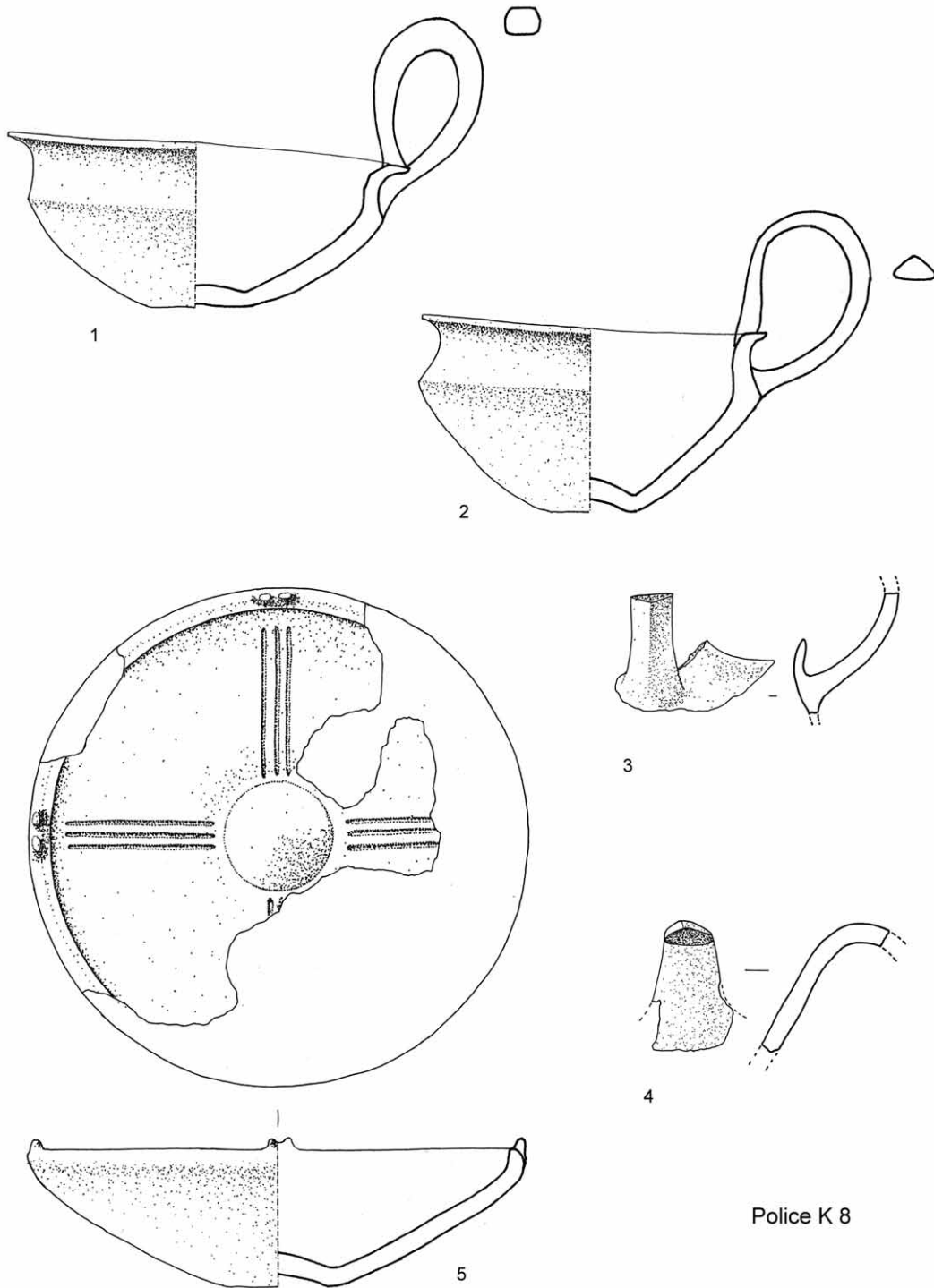


Tabla 2 – Plate 2

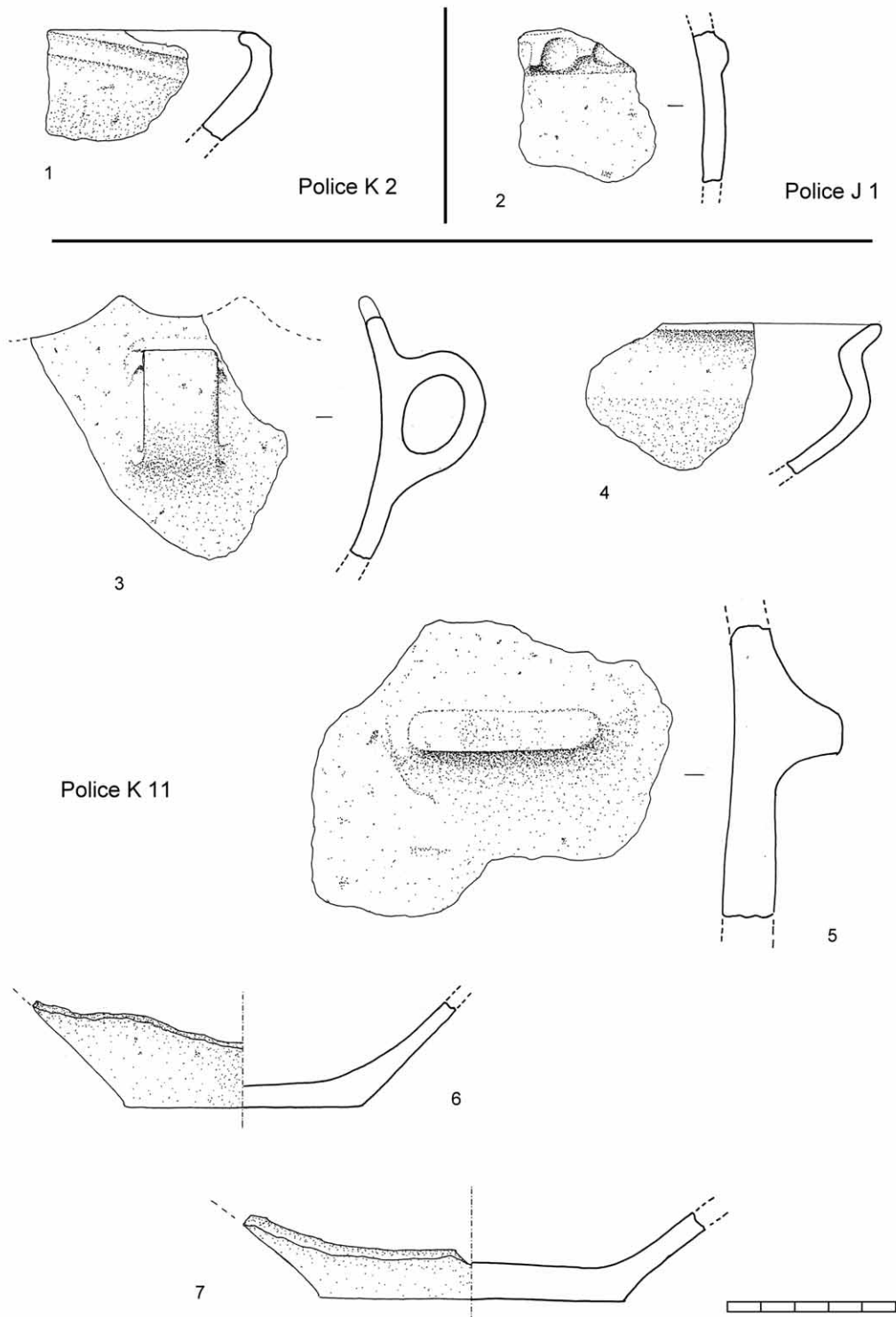


Tabla 3 – Plate 3

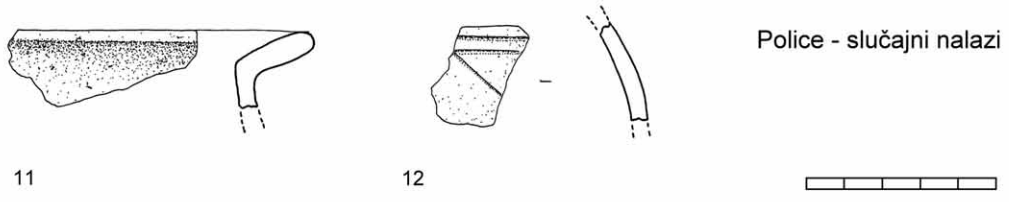
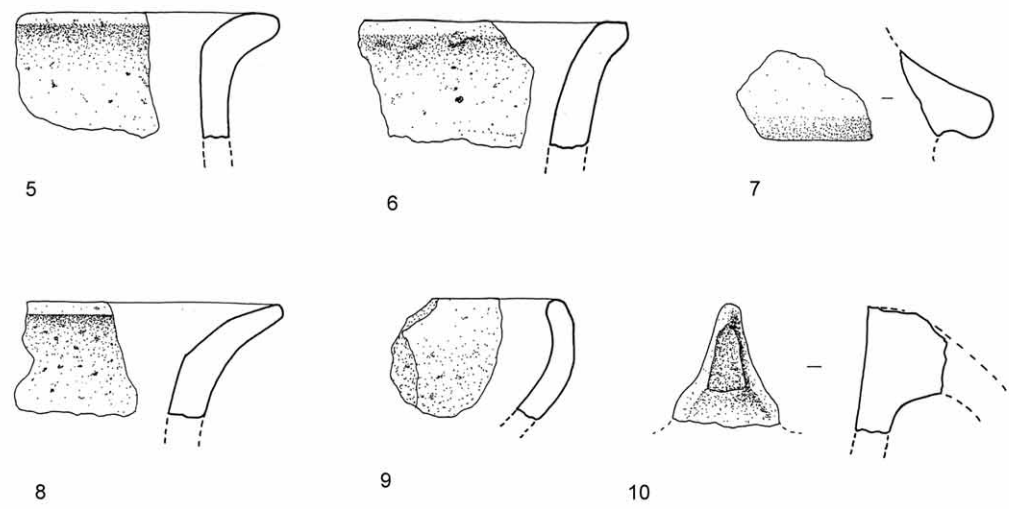
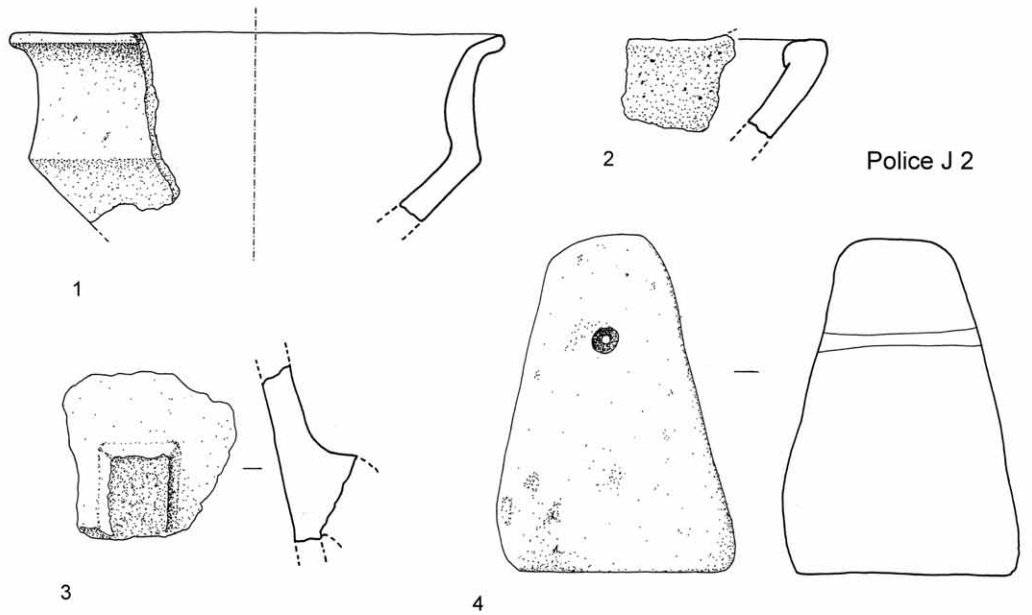


Tabla 4 – Plate 4

NIVES MAJNARIĆ PANDŽIĆ

Zajčeva 25

HR – 10.000 ZAGREB

ZAGREBAČKI GRADEC I NJEGOVA OKOLICA U PRAPOVIJESTI

UDK 903.4 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

Nakon rezimiranja najznačajnijih dosadašnjih nalazišta koja ocrtavaju razvoj života na području Zagreba u prapovijesti, detaljnije je prikazan dio arheoloških istraživanja na vrhu Gradeca koje je autorica ili vodila ili u njima sudjelovala. Izvijesteno je tako o prvom otkriću kasnobrončanodobnog naselja, zatim o dobro očuvanoj zemunici, a napose o specifično izgrađenom »propečenom« bedemu na istočnom rubu gradečkog prapovijesnog naselja.¹

Ključne riječi: prapovijesni nalazi, Zagreb, Gradec, specifične utvrde i naselja.

Key words: prehistoric finds, Zagreb, Gradec, specific forts and settlements

Zagreb i njegova okolica u prapovijesno doba bili su već u nekoliko navrata predmet šireg znanstvenog interesa. Zbilo se to 1875. god. u djelu I. Kukuljevića Sakcinskog, zatim 1938. god. u međunarodnoj ediciji arheološke topografije pojedinih regija, kada je J. Klemenc popisao prapovijesne nalaze sa zagrebačkog područja u arheološkoj karti *Blatt Zagreb*. Kako je vrijeme prolazilo i broj nalaza i nalazišta rastao, K. Vinski-Gasparini je u jednom predavanju izložila, a kasnije i objavila stanje dotadašnje istraženosti u povodu znanstvenog sastanka posvećenog *Arheološkim istraživanjima u Zagrebu i njegovoj okolini* 1978. god. u organizaciji Hrvatskog arheološkog društva (VINSKI-GASPARINI 1981). Zatim je objavljena i vrlo dobro prihvaćena popularno-znanstvena monografija *Zagreb prije početaka*, lijepo opremljena i ilustrirana, pristupačna i korisna najširem čitateljstvu (RADOVČIĆ – ŠKOBERNE 1989). Dvadeset godina nakon spomenutog arheološkog skupa posvećenog zagrebačkim arheološkim problemima, održan je i drugi takav skup 1989. god. – opet u organizaciji Hrvatskog arheološkog društva, gdje se govorilo i o najnovijim otkrićima koja su tada bila još u tijeku. Uskoro su neki od tih izvještaja bili objavljeni (BALEN-LETUNIĆ 1996; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1989; 1992; FABER 1990).²

1 Rad posvećujem kolegici i dragoj prijateljici Dubravki Balen-Letunić s kojom sam upravo i započela prva iskopavanja 1989. god. na zagrebačkom Gornjem gradu u Opatičkoj ulici 20.

2 Gornjogradski arheološki teren u sklopu samostana klarisa u Opatičkoj 20 (današnji Muzej grada Zagreba) otkriven je u proljeće 1989. god. Tada i u ljetu iste godine is-

kopavanja su vodili autorica ovog teksta, D. Balen-Letunić i S. Forenbaher. U svibnju 1990. započela su sustavna arheološka iskopavanja pod vodstvom M. Šmalcelj. N. Majnarić Pandžić povremeno je sudjelovala na terenu pri otkopavanju zemunice, zajedno s D. Balen-Letunić, o kojoj će dalje biti riječi te pri istraživanju bedema na istočnom dijelu terena tijekom cijelog rujna 1993.

O zagrebačkom krajoliku nekad i danas, kao i o vremenu prvog naseljavanja čovjeka na području našega grada, možemo naći čitak i zanimljiv tekst u monografiji *Zagreb prije početaka* (RA-DOVČIĆ – ŠKOBERNE 1989). Počinjemo stoga s razdobljem mlađega kamenog doba, vremena kada je čovjek zasnovaio stalna i organizirana naselja i njihov prostor i svoje djelatnosti prilagodio novom načinu života koji mu je omogućavao sjedilačko, mirnije i kreativnije življenje. Iz tog vremena, od 6. do 4. tisućljeća pr. Kr. šumovita dolina koja seže od južnih obronaka Medvednice sve do obale Save nije dosada otkrila naselja, ni neolitičkih ni bakrenodobnih. O životu u to vrijeme govori samo niz kamenih, izvrsno uglačanih sjekira od serpentina s bušenim otvorom za nasađivanje drške. U svim je slučajevima riječ o pojedinačnim nalazima bez ikakvog kulturnog konteksta, pa nam oni mogu svjedočiti samo o boravku, najvjerojatnije samo povremenom prolazu ljudi tim područjem. Te je sjekire teško kulturno odrediti sa sigurnošću, no treba pretpostaviti da su ostavština nosilaca neolitičke trakastolinearne, sopotsko-brezovljanske ili bakrenodobne lasinjske kulture (BALEN-LETUNIĆ 1981).

Najstariji su metalni nalazi na zagrebačkom prostoru dvije bakrene sjekire iz Samobora i Dugog Sela (VINSKI-GASPARINI 1981: sl. 1, 13–14). I one su izolirani nalazi; u slučaju samoborskog primjerka nameće nam se pomisao na poznate rudnike bakra u Rudama kod Samobora, iako za tako rano razdoblje iz 4. i 3. tisućljeća pr. Kr. nemamo nikakvih dokaza da su bili korišteni. Južno od Save, u Turopolju, situacija je unatoč plavnosti terena bila, čini se, bolja, barem na prirodno povoljnim položajima, kako nam pokazuje višeslojno nalazište u Starom Čiču na položaju *Gradišće*. Današnji je brežuljak izdignut oko 3 m nad okolnu plavnu ravnicu, a zaštićen je jarkom potoka Siget. Ta je prirodna lokacija očigledno dotjerana i usavršena širenjem korita potoka, a današnja je uzvisina dobrim dijelom nastala od nasebinskih slojeva koji su se ovdje dizali smjenom naselja u različitim prapovijesnim razdobljima (DURMAN 1982; TEŽAK-GREGL – VOJVODA 1987). Važno je da nam Gradišće u Starom Čiču dokazuje da se ovdje živjelo od vremena neolitika preko razdoblja bakrenog doba (kasna vučedolska kultura), zatim u ranom brončanom (vinkovačka kultura) i srednjem brončanom dobu, sve do vrlo intenzivne naseljenosti toga položaja u vrijeme kasnoga brončanog doba, obilježenog ovdje kulturom polja sa žarama. Čini se da su stanovnici posljednjeg naselja dotjerali opkop i zaštilili prilaz ostvarivši tako naselju vrlo siguran položaj (DURMAN 1982). Dragocjen je podatak o tipovima keramike iz naselja 10. i 9. st. (iz Ha B razdoblja), jer oni bitno dopunjuju sliku onovremene kasnobrončanodobne kulture, poznate dosada iz znamenitog groblja u obližnjoj Velikoj Gorici (VINSKI-GASPARINI 1973: 150 i d.). Da bakrenodobno naselje u Starom Čiču nije jedino u Turopolju, pokazuje i posve novo otkriće lasinjskog naselja na platou jednog brežuljka u Vukomeričkim goricama (BALEN-LETUNIĆ 1994).

Nakon Drugog svjetskog rata znatno se obogatilo naše znanje o životu na području Zagreba u prapovijesnim razdobljima, a o tim je otkrićima opširno pisala K. Vinski-Gasparini u nekoliko navrata (VINSKI-GASPARINI 1973: 68 i d.; 1981: 114–120). Iz tih poslijeratnih nalaza, među kojima su, nažalost, arheološka istraživanja bila rijetka, proistekla je činjenica da je područje grada, i sjeverno i južno od Save, bilo intenzivnije naseljeno tek od kasnog brončanog doba, odnosno od 12. st. pr. Kr. Na to smo bili najprije upozoreni nalazima dviju ostava: iz Dežmanova prolaza u srcu samoga grada te s obronaka Medvednice; obje su ostave sačuvane samo djelomično, ali i takve kakve ih znamo svjedoče o cirkuliranju brončanih proizvoda i poluproizvoda (u obliku komada sirove ljevanne bronce) na zagrebačkom prostoru. Pravi dokaz o življenju nosilaca kasnobrončanodobne kulture – tzv. grupe Zagreb prema K. Vinski-Gasparini, donijeli su tek nalazi grobova iz Horvata, sjeverno od Save, otkrivenih znatno ranije (RICHTHOFEN 1940: 43 i d.) te iz mlađeg vremena iz već spomenute Velike Gorice (VINSKI-GASPARINI: 1973, 150 i d.). Pedesetih je godina otkopana manja nekropola u Vrapču uz nazočnost stručnjaka, pa je tako dokumentirana ne samo cjelovitost i originalni izgled grobova, nego su uočeni i svi podaci i detalji o grobnoj arhitekturi (od kamenih ploča

složene grobne kazete za smještaj žare s pepelom pokojnika i grobnih priloga) i o ritualu pokopavanja (VINSKI-GASPARINI: 1973, T. 23, a). Oba groblja pripadaju starijem razdoblju kulture polja sa žarama (12. i 11. st. pr. Kr.) i svjedočanstvo su prisutnosti stanovništva na zagrebačkom području, iako njihova naselja nisu bila otkrivena. Jedino donedavno poznato naselje bilo je ubicirano na Bregani na položaju Kosovac i tamo su tek nedavno provedena pokusna iskopavanja (VRDOLJAK 1996).

Dok su ostave i grobovi kasnoga brončanog doba s područja Zagreba sadržavali samo oruđe ili nakit, pa nas, dakle, nisu mogli upoznati sa svim oblicima upotrebljavanima inače u međurječju Save, Drave i Dunava, ponajprije oblicima oružja i brončanog posuđa, dva nalaza mačeva s Jaruna bitno su u tom smislu nadopunila naše znanje. Oba su mača pojedinačni i slučajni nalazi, položeni nekoć vjerojatno kao žrtveni prilozima, a izvanredno su sačuvani i reprezentativni predstavnici svog određenog tipa (tip Reutlingen i tip Stätzling) i potječu iz vremena starije kulture polja sa žarama iz 12. st. pr. Kr. (VINSKI-GASPARINI 1981: 116, sl. 5, 18; BALEN-LETUNIĆ 1996: sl. 9). Oba mača nađena su na vrlo velikoj dubini (posljednji primjerak čak na dubini od 6,5 m), i to na Jarunu koji je vjerojatno u to doba bio preplavljen savskim vodama; tako da bi ti mačevi mogli predstavljati u brončano doba tipične i vrlo česte nalaze – žrtvene darove u vode: rijeke, izvore ili stajačice (KUBACH 1978–79: 189 i d.; BIANCO-PERONI 1978–79: 321 i d.). U Hrvatskoj su istraživanja, odnosno razmišljanja o tom fenomenu bila dosada rijetka, ali europski, a u najnovije vrijeme i slovenski, nalazi govore o prisutnosti te pojave deponiranja brončanog oružja u vode i u nas (TERŽAN 1987: 65 i d.; MILOŠEVIĆ 1998: 14, sl. 5, 42, 301, sl. 494). Dakako, najvažnije u ovoj fazi istraživanja toga razdoblja na zagrebačkom području jest da smo posredovanjem tih jarunskih mačeva doznali da su ovdje ovi tipovi oružja, izvršno lijevana i tipološki jasno izdiferencirana, bili i poznati i upotrebljavani.

Konkretnih arheoloških potvrda o stalnom stanovanju i o izgradnji naselja na području grada nismo imali sve do proljeća 1989. godine. Tada su otkriveni prvi nalazi prapovijesne keramike i tragovi prapovijesnog sloja na vrhu Gradeca, na položaju u kompleksu samostana klarisa u Opatičkoj ulici 20. Odmah su započela zaštitna arheološka iskopavanja, koja su s manjim prekidima trajala sve do zime 1994. godine. U prvim, hitnim radovima, koji su se provodili u zgradi uz parlaturiju samostana u Muzeju grada Zagreba, otkriveni su, nažalost, mnogim građevinskim intervencijama već vrlo oštećeni, slojevi iz srednjega vijeka i kasnoga brončanog doba. Kako je za arheološka istraživanja u samom početku bila na raspolaganju samo vrlo malena površina od jedva 15 m², prvi su rezultati bili skromni, ali su otkrili činjenicu da se na cijelom tom prostoru što leži na najvišem položaju Gradeca (Griča) nalaze bolje ili slabije sačuvani ostaci prapovijesnog naselja. Neposredno ispod srednjovjekovnog sloja, na dubini od 40 cm, došli su na vidjelo prapovijesni ostaci: fragmenti dosta grube kasnobrončanodobne keramike, obilje životinjskih kostiju, kao općenito čest nalaz u prapovijesnim naseljima te ostaci lijepo plastično ukrašene ognjišne rešetke. Nismo, nažalost, naišli na nedirnute prapovijesni sloj, ali smo mogli pretpostaviti da su se ostaci originalnog ognjišta nalazili negdje u blizini. Posvuda je, naime, bilo gara i pougljenjena drveta. U blizini su otkriveni, kao predstavnici očuvanoga prapovijesnog stambenog sloja ostaci dviju manjih jama za otpad, ispunjenih pepelom, fragmentima vrlo grube keramike i jednim pršljenkom za vreteno ili tkalački stan. Uspjeli smo, dakle, naići na svjedočanstvo o životu nosilaca kulture kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na ovom položaju. Kako su glavninu nalaza činili vrlo grubi i zbog znatne oštećenosti gotovo atipični komadi keramike, pronađeni arheološki sloj odredili smo okvirno u kasno brončano doba. Ipak smo već tada, doduše izvan sloja, otkrili i jedan crno polirani fragment vrlo dobre fakture iz starijeg željeznog doba što je bio nagovještaj kasnije istraživana i bogatog stariježeljeznodobnog naselja.

Iste je godine u svibnju nastavljeno s istraživanjem u dvorištu pred ulazom u sjeveroistočno krilo samostana. Ovdje je otvorena površina od 50 m², a slojevi su bili neporemećeni i davali su dobru sliku građevinskih aktivnosti na ovom položaju tijekom tisućljeća: od novovjekovnoga sloja niveliranja samostanskog dvorišta nižu se tu u dubinu ostaci ruševina nekih građevina iz visokog srednjeg vijeka izgrađenih od laganih materijala, zatim srednjovjekovni sloj s ponekom otpadnom jamom, te konačno na dnu iskopa, neposredno na zdravici, prapovijesni sloj s ukopanim otpadnim nasebinskim jamama.

U prapovijesnom sloju, odnosno u jamama, otkrivene su krhotine prapovijesne keramike: one s obilježjima kasnoga brončanog i starijeg željeznog doba, a pojavili su se i prvi nalazi mlađeželjeznodobne keramike iz kasnog latena. Ta dvorišna sonda bila je udaljena oko 15 metara od opisane prve sonde u unutrašnjosti samostana, pa je nedvojbeno riječ o istom i jedinstvenom naselju, kako uostalom svjedoče i obilježja arheoloških nalaza. Već je tada postalo jasno da je naselje zauzimalo cijelu glavicu oko Popova tornja i da se pružalo nekadašnjom prirodnom padinom prema jugozapadu. Iskopavanja iz sljedećih godina obilno su potvrdila našu tadašnju pretpostavku.³

Od proljeća 1991. do kasne jeseni 1994. vodila su se u kompleksu samostana sustavna i zaštitna arheološka iskopavanja. Istražene su za naše prilike vrlo velike površine: cijelo dvorište između Popova tornja i Žitnice (bivše škole, danas upravne zgrade Muzeja grada Zagreba), te podzemlje svih samostanskih zgrada i klaustara. Te velike istražene površine omogućile su, dakako, obilje podataka o životu u ranom, punom i kasnom srednjem vijeku, o vremenu prije izgradnje samostana klarisa, a napokon i, što je za nas u ovom radu najvažnije, sjajne nalaze iz prapovijesnih naselja na vrhu Gradeca. Prapovijesna naselja mogu se sada sagledati, iako još posve okvirno, u posve novoj slici: otkrivena je dobro sačuvana stambena arhitektura, velike pravokutne nadzemne kuće s podovima gusto popločanim većim i manjim oblicima, s ognjištem unutar kuća te s tragovima zidne konstrukcije vidljive u ulomcima kućnog maza. Uz te nadzemne, vrlo brižljivo konstruirane kuće otkrivene su veće i manje jame za otpad te ognjišta u i izvan kuća. Veliko obilje pokretnih nalaza, osobito keramike, čeka svoju obradu i bilo bi preuranjeno donositi određeni zaključke. Ipak, djelomični pregled nalaza iz kuća uvjerava me da je riječ o nalazima iz starijeg željeznog doba 7. i 6. st. pr. Kr. U to je vrijeme naselje postiglo svoj puni razvoj i zauzimalo važan i istaknuti položaj u arealu između Medvednice i Save, na vrhu brda koje će mnogo kasnije biti izabrano za podizanje srednjovjekovnoga Gradeca.⁴ Iako do jeseni 1993. nije bilo arheoloških nalaza koji bi govorili o eventualnom utvrđivanju toga prostora, tog dobro organiziranog naselja, analogije toga vremena na širem hrvatskom području, kao i na cijelom jugoistočnom alpskom prostoru, navodili su na pretpostavku da je naselje bilo utvrđeno (GABROVEC 1986: 47–49; MEDOVIĆ 1986: 65. i d.). Na pitanje utvrda najstarijega naselja na Gradecu vratit ćemo se nešto kasnije.

U ljeto 1991. god. istražili smo dobro očuvanu zemunicu u sjevernom dijelu dvorišta, neposredno južno od parlatorija (sl. 1. i 2.). Riječ je o plitko ukopanoj zemunici s pristupom – ulazom preko jedne »stube« na južnoj strani te laganim apsidalnim proširenjem na suprotnoj strani. Dobro su sačuvane jamice nekoć ovdje ukopanih vertikalnih stupaca (kolaca), koji su nosili neku laganu konstrukciju za natkrivanje prostora. Unutar jednodimenzionalne zemunice nije nađeno ognjište, iako je cijela bila prepuna gara i pougljenjena drveta, te većim i manjim komadima izgorjelog kućnog maza. Tim je »punjenjem« bila ispunjena do vrha, pa se lijepo ocrtavala na svijetloj okolnoj površini u koju je nekoć bila ukopana. U zemunici su inače bili nađeni atipični ulomci vrlo grube keramike ko-

3 Voditeljica iskopavanja od 1990. god. M. Šmalcelj upućivala me u situaciju na terenu, dopuštala mi uvid u dokumentaciju i djelomično u nađenu građu, pa joj na ovom mjestu zahvaljujem.

4 M. Šmalcelj me je također upozorila na malu glinenu životnjsku plastiku te na vrlo zanimljiv nalaz dviju trobradnih brončanih strelaca, kakve su bile vrlo popularne u 6. i 5. st. pr. Kr. diljem velikog dijela Europe. – CHOCHOWSKI 1985: 86–94. s opsežnom literaturom.



Slika 1 – Figure 1

ja ipak odaje kasnobrončanodobnu fakturu, a zanimljiv su nalaz dva veća i dobro sačuvana te nekoliko fragmenata piramidalnih glinenih utega, najvjerojatnije od tkalačkog stana; u zemunici je nađen i kameni žrvanj za mljevenje žita. Prema arheološkoj evidenciji pretpostavljamo da je zemunica stradala u požaru i da nije bila obnovljena, nego zatrpana svojim ostacima i zatim iznivelirana na tada postojeću hodnu površinu na kojoj se tada živjelo i kretalo. Zahvaljujući velikoj površini arheološkog iskopa, zemunica je otkrivena u cjelini. Želimo li odrediti primarnu funkciju te zemunice, ne bismo je trebali protumačiti s obzirom na njezin inventar i dimenzije (1,6 x 3,9 m) kao stambeni



Slika 2 – Figure 2

prostor, nego bismo u njoj radije prepoznali dobro pripremljen i organiziran radni prostor. Nalazi žrnja i utega za tkalački stan, a to su rekviziti koji pripadaju redovitoj djelatnosti žena u prapovijesti, vjerojatno nam i tumače namjenu toga skladno izgrađenog prapovijesnog objekta. U ovom času, dok sva pokretna građa ne bude prostudirana i sve popratne analize obavljene, teško možemo točno je odrediti tu zemunicu (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1992a).⁵

Što se tiče osnivanja gradečkoga prapovijesnog naselja, već u 11. st. pr. Kr., moramo tu biti oprezni i čekati da bude dovršen kompletni studij keramičkih nalaza.⁶ Iako nam spomenuti dosadašnji nalazi na užem području Zagreba svjedoče o boravku nosilaca kulture polja sa žarama već za njezine starije faze u 12. i 11. st. (ostave iz Dežmanovog prolaza i s Medvedgrada, mačevi s Jaruna i groblja u Vrapču i Horvatima), sasvim pouzdanog dokaza o postojanju naselja u to vrijeme na Gradecu za sada nemamo. Manja naselja toga ranog vremena treba očekivati u Vrapču, gdje je otkriveno groblje, zatim u blizini Sesveta, gdje je u selu Moravče otkriveno groblje iz 13. st. pr. Kr. (Sokol 1988–89), no ni ta vjerojatna naselja nisu otkrivena, a s obzirom na stupanj suvremene izgradnje na tim prostorima malo je vjerojatno da će uopće biti otkrivena. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj poznajemo iz vremena prije završetka drugog tisućljeća pr. Kr. samo rijetka svjedočanstva o izgradnji naselja na uzvisinama – tzv. visinskih naselja. Od njih je istraživano ono na Kalniku, na položaju Igrišće, koje je živjelo u 12. i 11. st. (HOMEN 1987; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1992; VRDOLJAK 1994). Ni za to naselje ne možemo za sada sa sigurnošću tvrditi da je bilo stalno nastanjeno mjesto, jer je prema dosadašnjim arheološkim podacima moglo biti posrijedi samo sezonsko boravljenje stočara sa stadima na ljetnoj ispaši. Spominje se i neistraženo naselje iznad groblja u Sirovoj Kataleni, no sva ostala poznata naselja iz starije faze kasnoga bronačnog doba bila su smještena u nizni, na obalama potoka ili rijeka (VINSKI-GASPARINI 1973: 65–68).

Visinska naselja u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj počela su se izgrađivati u mlađoj fazi kulture polja sa žarama, nakon prijelaza drugog u posljednje tisućljeće prije Krista. Izbor strateških položaja za podizanje tih naselja, vjerojatnost i dokazi o utvrđivanju nekih od njih, vrlo rijetko ukopavanje ostava brončanih predmeta, za razliku od velikog broja ostava u ranije vrijeme, zatim siromašna groblja (izuzevši grobove u Velikoj Gorici opremljene luksuznim oružjem iz 10. st.) (VINSKI-GASPARINI 1973: 102–106), sve to govori o općem osiromašenju kulture i težim uvjetima života, pa neki autori upravo taj prijelaz milenija vide kao veliku i važnu povijesnu prekretnicu (TERŽAN 1987: 73–74). I doista, tradicije vrlo napredne cvatuće kulture, kakva je bila grupa Zagreb iz 12. i 11. st. pr. Kr., bile su posve oslabljene, a nastupio je niz novih oblika; u izradi keramike zapaža se znatno osiromašenje oblikovanja i ukrašavanja. Dobar primjer takva naselja jest Orešje Donje u Zelini (BALEN-LETUNIĆ – BAKARIĆ 1984). K. Vinski-Gasparini, doduše, smatra da nije došlo do etničkih promjena i da je daljnji tijek kulturnog razvoja tekao relativno mirno (VINSKI-GASPARINI 1983: 598–599). Međutim, mora se priznati da se karakter kulture znatno promijenio. Dok K. Vinski-Gasparini u važnim grobljima 10. do 9. st. pr. Kr. u Velikoj Gorici, Krupečama i Treščerovcu vidi svjedočanstvo o kontinuitetu keramičkih oblika iz starijeg razdoblja, meni se ta oblikovna povezanost, a pogotovo ona u stilu ornamentiranja, nikako ne čini očitom. Čini mi se, dapače, da su se nemiri i promjene koji su dokazano zahvatili baranjsko-slavonsko Podunavlje (VINSKI-GASPARINI 1983: 615–617) u početku posljednjega prapovijesnog tisućljeća odrazili i u krilu jugozapadnopanonske kulture polja sa žarama, a osobito u prostoru između Save, Kupe, Dobre i Žumberka, dakle u matičnom području grupe Velika Gorica, inače usko povezane sa zbivanjima u Dolenjskoj i Beloj Krajini. Niz novih oblika i oružja javio se upravo u tom vremenu prijelaza

5 Odredila sam tu zemunicu u 7. ili 6. st. kao suvremenu velikim obližnjim nadzemnim kućama, ali bi ona, kako me upozorila D. Balen-Letunić, mogla po fakturi nađenih ulomaka keramike biti starija.

6 Materijal je tek u obradi čišćenja i eventualne rekonstrukcije, a vjerojatno će više mladih stručnjaka pristupiti njegovoj obradi prema programu voditeljice iskopavanja M. Šmalcelj.

za drugog u prvi milenij pr. Kr.⁷ (VINSKI-GASPARINI 1983: 611–615; GABROVEC 1983: 78 id. sl. 9, 93–96).

U opsežno istraženu i dobro objavljenu kasnobrončanodobnom i stariježeljeznodobnom naselju u Ormožu kod Ptuja (PERC 1962; TOMANIČ-JEVREMOV 1983; TERŽAN 1990: 78–81; LAMUT 1987; a i 1987.b) mogli bismo naći primjer za bolje razumijevanje gradečkoga prapovijesnoga naselja. Ormož je, doduše, smješten na drugačijem strateškom položaju, na terasi nad rijekom, ali je bio utvrđen nasipom i jarkom. Taj kasnobrončanodobni i željeznodobni fortifikacijski sustav bio je dotjeran, obnovljen i ojačan u vrijeme kasnog latena, pa će i o tim problemima na Gradecu uskoro biti riječi. U ormoškom je naselju kamenim oblucima bio popločen teren među kućama, kao komunikacijska mreža u vrlo dobro organiziranom naselju, a javljaju se i dva tipa nadzemnih kuća: manje (6 x 4 m) i veće (8 x 14 m). Ognjišta unutar i izvan kuća brižno su konstruirana i nešto viša negoli obična ložišta. Obje su vrste ognjišta bile u više navrata obnavljane. Izvan kuća nađeno je po nekoliko ognjišta na okupu, unutar kuća samo po jedno. Katkada se uz ognjište javlja jamica za vertikalni stupac ili kolac, vjerojatno u funkciji izgradnje zaslona od vjetra. Ponekad su jame, kao i na Gradecu, bile obložene glinenim premazom i mogle su služiti kao spremnice za zrnje ili vodu. Uz ognjišta su nađene jame s većim posudama za zalihe. Na svim tim nabrojenim, a na terenu dobro zapaženim i objavljenim primjerima iz Ormoža, prepoznajemo analogne situacije na gradečkom naselju. Ormoško je naselje nastalo najkasnije u 9. st. i trajalo tijekom 8. i 7., odnosno vjerojatno i u ranom 6. st. pr. Kr.

Što se gradečkoga naselja tiče, mora se postaviti pitanje postojanja lončarske peći u samom naselju; nađeno je, naime, dosta nalaza veoma fino izrađene i pečene keramike koja nije mogla biti pečena na ognjištu, kao grublji primjerci. Čini se da doista postoje indicije da su u novim istraživanjima nađeni ostaci jedne takve peći.⁸ Novija su istraživanja također otkrila da je gradečko naselje u posljednjem stoljeću pr. Kr. bilo veliko gospodarsko i strateško središte, ali podatke o tim nalazima treba sačekati.

Nakon svih otkrića u razdoblju od 1989. do 1993. god., koja su zapravo stalno nosila neočekivane i izvanredne novosti, kako u prapovijesnoj, tako osobito u srednjovjekovnoj gradečkoj drvenoj arhitekturi,⁹ u kasnom ljetu 1993. god. došlo je do možda najintragantnijeg nalaza na vrhu Griča. Tada su, naime, na Vrazovom šetalištu, s istočne vanjske strane Popovog tornja i istočnog krila samostana otkriveni vrlo dobro sačuvani ostaci jednog *propaljenog* bedema (vrsta poznata u europskoj arheološkoj literaturi kao *Brandwälle*, *Schlackenwälle* i sl.). Riječ je o vrsti fortifikacije odavno poznate u čitavoj srednjoj Europi koja je dulje od stoljeća izazivala raznovrsne interpretacije, kako s obzirom na njihovu konstrukciju i tehničku izvedbu, tako i s obzirom na vremensko određivanje takvih utvrda (NOVAKI 1964: 99 i d. gdje je skupljen iz stare, često nedostupne literature, pregled najvažnijih nalazišta, njihovih objava i interpretacija, a dodana su i istraživanja iz zapadne Mađarske). U našoj se arheološkoj literaturi počelo o tom fenomenu pisati razmjerno nedavno, nakon otkrića takvih fortifikacija u području Vinkovaca, gdje su kasnih sedamdesetih godina izvršena iskopavanja na Gradini u selu Privlaka i Damića gradini u Starim Mikanovcima (MAJNARIĆ

7 Najnoviji doprinos toj zamršenoj problematici dala je Daria Ložnjak-Dizdar u svojoj tek obranjenoj i još neobjavljenoj disertaciji *Sjeverna Hrvatska u kulturološkom okviru južne Panonije na početku starijeg željeznog doba*. U taj opsežni i izvrsno ocijenjeni i obranjeni rad unijela je nova kronološka saznanja stvorena posljednjih decenija u zapadnoj i srednjoj Europi, pa je i rečeni prijelaz iz kasnog brončanog u starije željezno doba započela znatno ranije i poduprla kulturni kontinuitet uz promjene koje je unijela

nova tehnologija željeza. (Disertacija je obranjena u prosincu 2009. godine u Zagrebu).

8 Na to me upozorila i o tijeku istraživanja te peći izvijestila M. Šmalcelj.

9 Vidi predavanje koje je u okviru obilježavanja 900. godišnjice zagrebačke biskupije u organizaciji Matice hrvatske održala M. Šmalcelj.

PANDŽIĆ 1984: 23 i d.). Još uvijek neriješeno pitanje da li pri takvim fortifikacijama riječ o namjernom paljenju zbog učvršćivanja konstrukcije, ili o ostacima u slučajnom ratnom požaru spaljenih bedema, nismo tada razmatrali, jer najbolje istražen bedem na dvostrukoj gradini u Privlaci, svim svojim svojstvima, svjedoči o tome da je riječ o namjerno i smišljeno propečenom bedemu u svrhu njegova ojačavanja, odnosno konstruiranja (ibidem, 24–25, s tlocrtima presjeka Gradine). Gradečki bedem otkriven je pri kopanju rovova za izmjeničnu instalaciju – položenih gotovo paralelno uz zidove samostana, kao i niz istočnu padinu brda gdje je trebalo izgraditi kolektor za otpadne vode.¹⁰ U otkrivenom bedemu pronađena je, mogli bismo gotovo reći, kasetna konstrukcija od drvenih greda, nađenih u pougljenjenu stanju, a pravilni niz poslaganih greda – vijenac bedema prilagođen nekoć očito konfiguraciji terena i složen od horizontalno gusto poredanih greda (sl. 3–5), imao je svoj nastavak i niz padinu brijega gdje su u dobro i crveno propečenoj zemlji pronađene pougljenjene grede. Pravilo koje smo zapazili već u Privlaci, da se tamo gdje je zemljani naboj jače, i u većoj dubini i širini, propečen, sačuvalo mnogo manje pougljenjena drveća, a tamo gdje je sačuvano mnogo drveća okolna je zemlja slabije propečena, to se »pravilo« pokazalo i na Gradecu. Drvene grede na Gradecu nisu bile otesane, samo odsječene od debla, često s greda nije skidana ni kora. Složene su bez veće pažnje, nije se pazilo da budu dobro priljubljene, što bi bilo normalno kod nadzemnog drvenog bedema, a nigdje nisu otkrivene ni međusobne veze greda, npr. čavli ili željezne spojnice.



Slika 3 – Figure 3



Slika 4 – Figure 4

¹⁰ Da je bedem uopće bio otkriven, treba zahvaliti budnosti i neprekidnom nadzoru M. Šmalcelj nad svim građe-

vinskim zahvatima na terenu u zgradama u Opatičkoj ulici i oko njih.



Slika 5 – Figure 5

Pri radu na otkrivanju nama dostupnog segmenta bedema očitivalo se jasnim da je bedem bio propaljen namjerno, u svrhu specifične konstrukcije; osobito je to bilo očito pri nizanju drvenih greda niz zemljanu padinu bedema. Iako je cijela konstrukcija bila izgrađena od drveta i nabijene zemlje, ipak je otkriveno i nešto neobrađena kamenja unutar drvenih greda na vijencu bedema, a u većoj gustoći poslaganog (?) pri dnu propaljene padine. Na kamenju nisu vidljivi tragovi paljenja, što je inače često pri u literaturi opisanim pojedinim srednjoeuropskim propaljenim bedemima koji su uz konstrukciju drvo-zemlja imali i dijelove izgrađene od brižno poslagana kamena (najčešće vanjsko lice). Nažalost, zbog male širine otkopanog i istraženog prosjeka niz padinu, od oko 2 m, a tamo je nađeno najviše kamena, nije jasna njegova primarna uloga u fortifikaciji. Možda je kamen pao s vrha bedema, a mi smo našli samo manji dio koji se otkotrljao niz padinu.

U samom bedemu, iznad ili uz njega, nađeno je relativno malo keramičkih nalaza. Svi koje sam vidjela pripadali su starijem željeznom dobu. Nisam našla, a ni pri kasnijim posjetima terenu vidjela, nijedan komad bilo mlađeželjeznodobne (kasnolatenske) bilo srednjovjekovne keramike.¹¹ Iako se pri gradnji takve zemljane fortifikacije zemlja za nasipanje donosi s raznih strana i nalazi iz takva nasipa ne moraju pripadati vremenu njegove izgradnje, ipak držim da je simptomatična odsutnost mlađih nalaza, bilo kasnolatenskih, bilo srednjovjekovnih. Gradnja takva bedema s dovozom drva, dizanjem drvene konstrukcije, kopanjem zemlje i nasipanjem zemljana bedema te paljenjem drva, i sve to na priličnoj dužini, nama nažalost nepoznatoj, ali sigurno od stotinjak metara, sve to nikako nije moglo biti obavljeno na brzinu. Dakle, nije vjerojatno da baš ništa od materijala suvremenog gradnji ne bi moglo zaostati u nasipu. Dio stariježeljeznodobne keramike iz nasipa vrlo je

¹¹ U listopadu 1993. god. teren na Vrazovu šetalištu preuzeo je A. Durman i radio na njemu dulje od mjesec dana; ljubazno me upućivao u sve nalaze na terenu.

karakterističan za kasnohalštatsko razdoblje 5. ili 4. st. pr. Kr. (DULAR 1982: T. 23–24; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1986: 35–37).

Nije ovdje mjesto da se raspravlja o problemu propaljenih bedema, iako je to u novije vrijeme opet oživljena tema.¹² Pregledamo li izvještaje iz starije literature, kao i objave novijih istraživanja u Mađarskoj i Slovačkoj, postaje jasno da pri raznim propaljenim bedemima nikako nije riječ o jedinstvenoj tehnici izgradnje i paljenja, odnosno da je riječ o različitim vrstama utvrđivanja sa zajedničkom crtom prisutnosti velikih količina dobro propaljene zemlje (i u više slučajeva kamena), koje su mogle a sigurno su i pripadale, raznim razdobljima i kulturama (NOVAKI – SANDORFI 1981). Komadi dobro sačuvanih greda s Vrazova šetališta ispitani su u Dendrokronološkom laboratoriju Univerziteta Cornell u SAD i dobiveni su datumi u drugoj polovini 7. st. poslije Krista.¹³ Prema tim dendrokronološkim mjerenjima gradečki bi bedem bio ranosrednjovjekovni i jedinstven po toj dataciji u Srednjoj Europi, gdje je većina takvih bedema iz srednjeg vijeka datirana u vrijeme od 9. do 11. st. Postoji još otežavajuća okolnost kako bi se navedena datacija prihvatila kao konačna, a ta je posvemašnje pomanjkanje nalaza iz tog vremena, odnosno iz 7. st. na čitavoj, vrlo velikoj, istraženoj površini na Gradecu.

Dakle, višeslojno naselje na Gradecu pružilo je velike novosti i postavilo brojna pitanja. No svakako je definitivno jasno da je ta lokacija bila opetovano izabirana za stanovanje u više navrata tijekom tri tisuće godina, da su naselja u pojedinim razdobljima bila vrlo dobro organizirana i branjena te, kako se čini, svojevremeno vrlo istaknuta u zagrebačkoj regiji.

LITERATURA

BALEN-LETUNIĆ, D.

- 1981. Kameno oružje i oruđe s područja Hrvatskog zagorja. *GodGMV*, 6/1981: 5 i d.
- 1994. Dubranec – naselje lasinjske kulture. Summary: Dubranec – a Settlement of the Lasinja Culture. *ObHAD*, 26/1994, 2: 42–44.
- 1996. Novi kasnobrončanodobni lokaliteti sa zagrebačkog područja. Zusammenfassung: Neue spätbronzezeitliche Fundstellen im Zagreber Stadtbereich. *IzdHAD*, 17, 1996: 13–27.

BALEN-LETUNIĆ, D. – L. BAKARIĆ 1984 – Probno istraživanje Gradine u Orešju Donjem. *ObHAD*, 16/1984, 3: 38–39.

BIANCO-PERONI, V. 1978–79 – Bronzene Gewässer – und Höhenfunde aus Italien, *JIVF*, 1978–79: 321 i d.

CHOCHOROWSKI, J. 1985 – *Die Vekerzug Kultur*. Warszawa-Krakov, 1985.

DUKAT, Z. – B. MAŠIĆ, 2005 – Nalaz grčkog novca u Zagrebu. Summary: A Greek coin found in Zagreb. *VAMZ*, 3.s., 39/2005: 133–137.

DULAR, J: 1982 – *Halštatska keramika v Sloveniji*. Ljubljana, 1982.

DURMAN, A. 1982 – Gradišće u Starom Čiču – brončanodobni tel. *ObHAD*, 15/1982, 2: 26–27.

FABER, A. 1990 – Zagreb između prethistorije i srednjeg vijeka. Summary: Zagreb Between Prehistory and Middle Ages. *Prilozi*, 5–6/1990: 5–24.

¹² U Sopronu je 1987. god. priređen posebni znanstveni skup na tu temu, gdje se osim o zapadnomađarskim otkrićima iznijelo i stanje istraživanja u Gradišću u Austriji i Slovačkoj. – *Soproni Szemle* (Sopron), 41/1987, 4: 330 i d. (autor K. KAUS i T. ŠTEFANOVIĆOVA).

¹³ A. Durman je sâm s tamošnjim stručnjacima izvršio mjerenje u američkom laboratoriju i njemu dugujem zahvalnost za podatak o dobivenom datumu.

- GABROVEC, S. 1983 – Obrambeni sistem v prazgodovini v severozahodnem delu Jugoslavije. *Materijali SADJ*, 22/1983: 47–49.
- HOMEN, Z. 1987 – Kalnik/Igrišče. Naselje kasnog brončanog doba. Late Bronze Age Settlement. *AP*, 63/1987: 63–64.
- KAUS, K. – ŠTEFANOVIČOVA, T. 1987 – *Soproni Szemle* (Sopron), 41/1987, 4: 330 i d.
- KLEMENC, J. 1938 – *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb*. Beograd, 1938.
- KUBACH, W. 1978–79 – Deponierungen in Mooren der südhessischen Oberrheinebene. *JIVF*, 1978–79 (1980): 189–310.
- KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, I. 1875 – Starine u gradu Zagrebu i njegovoj okolici. *Arhiv*, 12/1875: 157–160.
- LAMUT, B. 1987 a – Ormož – podoba prazgodovinskega naselja. *Bronasta doba na Slovenskem*. Ljubljana, 1987: 46–57.
- LAMUT, B. 1987 b – Od prazgodovine do zgodnjeg srednjega veka. *Zakladi pričevanja Ptuja in Ormoža*. Ptuj, 1987: 6–24.
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N.
- 1986. Prilog poznavanju kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na Kordunu i Baniji. Zusammenfassung: Beitrag zur Kenntnis der Späten Bronzezeit und Älteren Eisenzeit in Banija und Kordun. *IzdHAD*, 10, 1986: 29–43.
 - 1989. Otkriće prehistorijskog naselja na Gornjem gradu u Zagrebu. *VMKH*, 38/1989 3–4: 16.
 - 1992a. Prapovijesna naselja na Gradecu. Zusammenfassung: Vorgeschichtliche Siedlungen in Gradec. *Zagrebački Gradec 1242–1850*. Zagreb, 1992: 1–12.
 - 1992b. Ljevaonica brončanodobnih predmeta u kasnobrončanodobnom naselju na Kalniku kod Križevaca. Zusammenfassung: Die Gießerei von Bronzegegenständen in der spätbronzezeitlichen Siedlung Kalnik bei Križevci. *OpA*, 16/1992: 57–72.
- MAŠIĆ, B. 2004 – Arheološko istraživanje u Parku Grič 2004. Summary: [Archaeological research at the Grič Park, Zagreb]. *HAG*, 1/2004: 114–115.
- MEDOVIĆ, P. 1986 – Utvrđena praistorijska naselja u Vojvodini. *Materijali SADJ*, 22/ 1986: 65 i d.
- MILOŠEVIĆ, A. 1998 – *Arheološka topografija Cetine*. Split, 1998.
- NOVAKI, Gy. 1964 – Zur Frage der sogenannten »Brandwälle« in Ungarn. *ActaAHung*, 16/1964: 99 i d.
- NOVAKI, Gy. – Gy. SANDORFI 1981 – Die Struktur und der Ursprung der Schanzen der Frühen ungarischen Burgen. *ActaAHung*, 33/1981: 133–160.
- PERC, B. 1962 – K stratigrafiji žarnogrobišne naselbine v Ormožu. Zusammenfassung: Zur Stratigraphie der urnenfelderzeitlichen Ansiedlung in Ormož. *AVes*, 13–14/1962: 375–381.
- RADOVČIĆ, J. – Ž. ŠKOBERNE 1989. *Zagreb prije početaka*. Zagreb, 1989.
- RICHTHOFEN, B. 1940 – Endbronzezeitliche und früheisenzeitliche illyrische Brandgräber aus Zagreb–Horvati. *VHAD*, n.s., 18–21/1937–1940 = *Serta Hoffilleriana*: 43–65.
- SOKOL, V. 1989 – Grob br. 7 kulture žarnih polja iz Moravča kod Sesveta (Zagreb). Zusammenfassung: Grab Nr. 7 der Urnenfelderkultur in Moravče bei Sesvete (Zagreb). *AVes*, 39–40/1989: 425–435.
- SOKOL, V. 1996 – Nekropola kulture žarnih polja u Moravču kod Sesveta. Zusammenfassung: Die Nekropole der Urnenfelderkultur in Moravče bei Sesvete. *IzdHAD*, 17, 1996: 29–57.

- TERŽAN, B. 1987 – *Bronasta doba na Slovenskem*. Ljubljana, 1987: 65 i d.
- TERŽAN, B. 1990 – *Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana, 1990.
- TEŽAK-GREGL, T. – P. VOJVODA 1987 – Staro Čiče – Gradišče, višeslojno naselje. *AP*, 27/1987: 46.
- TOMANIČ-JEVREMOV, M. 1983 – Arheološka raziskovanja Ormoža in njegove okolice. *Ormož skozi stoletja*. Ptuj, 1983: 25–60.
- VINSKI-GASPARINI, K.
 – 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.
 – 1981. Prethistorijski nalazi s područja Zagreba i okolice. *IzdHAD*, 6, 1981: 109 i d.
 – 1983. Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. *PJZ*, 4: 566–583.
- VRDOLJAK, S. 1994 – Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik-Igrišće (SZ Hrvatska). Zusammenfassung: Die typologische Klassifikation der spätbronzezeitlichen Keramik aus der Siedlung Kalnik-Igrišće (NW Kroatien). *OpA*, 18/1994: 7 i d.
- VRDOLJAK, S. 1996 – Prapovijesno naselje na Kosovcu kod Bregane (Samobor). Summary: Prehistoric Settlement Bregana-Kosovac (Samobor). *OpA*, 20/1996: 179–188.

SUMMARY

THE PREHISTORY OF ZAGREB GRADEC AND ITS SURROUNDINGS¹⁴

Following a resume of the most important sites defining the development of habitation on the territory of Zagreb in Prehistory, a detailed report is given on archaeological excavations on the top of Gradec conducted (or participated in) by the authoress. It is a report on the initial finding of a Late Bronze Age settlement, a well preserved dugout, and a distinctively erected vitrified wall on the eastern edge of the Gradec prehistoric settlement.¹⁵

In the spring of 1989 the first finds of prehistoric pottery were discovered, together with traces of a prehistoric layer on the location of the Poor Clares monastery in Opatička Street 20. Rescue excavations lasted – with minor pauses – until the winter of 1994.¹⁶ Immediately under the mediaeval layer, 40 cm deep, some common Late Bronze and Early Iron Age settlement finds were recovered (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1989). In the spring to the late autumn of 1994 large areas – for our circumstances – were excavated: the entire courtyard between the Popov Toranj (Priest's Tower) and the Granary and the subterranean parts of every monastery building and cloister. An insight was thus obtained into everyday life in the Early, High and Late Middle Ages, before the monastery was built. For us however what was most important were the rich remnants of a prehistoric settlement: well preserved residential architecture, large above ground rectangular houses with floors densely paved

14 The paper is dedicated to my dear friend and colleague Dubravka Balen-Letunić, with whom I started the initial excavation of the Zagreb Upper Town (Opatička Street 20) in 1989.

15 The Upper Town archaeological site at the location of the Poor Clares monastery (Opatička Street 20, modern Museum of the City of Zagreb) was discovered in the spring of 1989. Both then and in the summer of the same year, excavations were conducted by the authoress, D. Balen-Letunić and Stašo Forenbaher. In May, 1990 systematic archaeological excavations commenced, conducted by

Marija Šmalcelj. N. Majnarić Pandžić occasionally participated in the excavations during the excavation of the dugout, together with D. Balen-Letunić, about which more will be said later, and during the excavation of the rampart in the eastern part of the site, during the entire September of 1993.

16 The head of excavation from 1990, M. Šmalcelj, referred the field situation to me, and allowed me an insight into documentation and – partially – into material finds, for which I am very grateful.

with larger and smaller pebbles, with a hearth inside the house and traces of wall construction noticeable in the fragments of wicker imprints on the mud plastering. As well the above ground, carefully constructed houses, garbage pits and exterior hearths were also found. A large quantity of mobile finds, especially ceramics, awaits analysis, so it would be rather premature to make any definite conclusions. Nevertheless, partial insight into material recovered from the houses¹⁷ assured me that the finds belong to the Early Iron Age (7th and 6th century BC). In this period the settlement achieved its peak and occupied a prominent position in the area between the Medvednica and the Sava, on a hilltop that was later chosen for building the mediaeval Gradec (Zagreb). In the summer of 1991 we (D. Balen-Letunić and the authoress) excavated a well preserved dugout in the courtyard south of the parlatorium (Fig. 1 and 2). It was rather shallow, 1.6 x 3.9 m, but served as a well equipped and organized working area (with the remains of a millstone and loom weights). These finds have already been published (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1992a).¹⁸

A fine example for understanding the Gradec prehistoric settlement can be found in the comprehensively researched and scrupulously published Late Bronze and Early Iron Age settlement at Ormož near Ptuj (PERC 1962; TOMANIĆ-JEVREMOV 1983; TERŽAN 1990, 78–81; LAMUT 1987 a and 1987 b). We recognize in these well known and published examples from Ormož analogous situations to those from the Gradec settlement. It was founded in the 9th century at the latest and existed during the 8th and 7th, probably also in the early 6th century BC.¹⁹

Perhaps the most interesting and completely unexpected find was discovered in the late summer of 1993: on the Vraz Walkway – on the eastern outer side of Popov Tower and the eastern wing of the monastery – well preserved remains of a vitrified wall (a category of fortification known in European archaeological literature as *Brändwalle*, *Schlackenwälle*, etc.). It is a category of fortification that caused differing interpretations for over a century, both regarding construction and technical realization and the date of their construction (NOVAKI 1964).²⁰ We might say that a block construction consisting of wooden beams was discovered in the rampart, encountered in a charcoaled condition, while a regular line of beams – the crest of the rampart was obviously adapted to the terrain, consisting of narrowly placed horizontal beams (Fig. 3), it continued along the slope of the hill, where charcoaled beams were found in a well vitrified earth (Figs. 4–5).²¹ The beams were not hewn but simply truncated – also, often the bark was left in place. They were carelessly arranged, there was no concern for them being adhered to one another, which one would expect in an above ground wooden rampart; also, no adhesives were discovered, such as nails or iron sockets.

Although the entire construction was made of wood and compressed earth, some raw stones within the wooden beams on the rampart crest were found, more densely distributed along the bottom of the vitrified slope. No traces of burning were noticed on the stones. Because of the small width of the excavated and analyzed cross section along the slope – some 2 m – the prime purpose of

17 M. Šmalcelj also informed me of a small clay animal plastic and the very interesting find of two three-sided bronze arrows, very popular during the 6th and 5th century BC across a large part of Europe – CHOCHOROWSKI 1985: 86–94 with copious bibliography.

18 I have dated this dugout to the 7th or 6th century, contemporaneously with the surrounding above ground houses, but it could be – as pointed out to me by D. Balen-Letunić – earlier, as reflected in the facture of the ceramic fragments.

19 Material is at the moment being cleaned and (possibly) reconstructed; it is probable that a number of younger specialists will approach its analysis, according to the program of M. Šmalcelj, the head of the excavations.

20 We must thank the vigilance and continuous supervision of all architectural work done on the buildings in Opatička ulica (Abbess' Street) and its surroundings of M. Šmalcelj in order to discover the wall.

21 During the October of 1993 the excavations on Vrazovo šetalište (Vraz Walkway) were taken over by A. Durman, who conducted them for over a month; he was kind enough to keep me informed of the new finds.

these stones in the construction of the fortification is not entirely clear. Within the wall itself, as well as above and next to it, a relatively small amount of ceramic finds was recovered, each and every one I have seen belongs to the Early Iron Age. I am not aware of a single specimen of Late La Tène or mediaeval pottery, either from the period I was personally on the site and during my later visits. It should be pointed out that a rich Late La Tène layer existed on the inside of the monastery building and the courtyard, but not outside of the eastern wall. All the pottery was Late Hallstatt! Although the earth needed for filling during the building of such walls was brought from varied places, making the finds from such walls unconnected to the time of its building, I believe, nevertheless, that the lack of later finds is symptomatic, whether the Late La Tène or mediaeval ones. The creation of such fortifications – with the accompanying transport of wood, erection of wooden construction, excavation of earth and filling the earth rampart, together with the vitrifying process, could not have been made in haste. Thus, it is highly unlikely that absolutely no contemporaneous material was left behind in the walls. Ceramic finds that were recovered are characteristic of Late Hallstatt, 5th or 4th c. BC (DULAR 1982, T.23–24; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1986: 35.37).

This is not the place for a discussion on the problem of vitrified fortifications, although this subject was lately reopened. If we examine some earlier reports, as well as certain newly published sites from Hungary and Slovakia, it is clear that we cannot speak of a uniform construction and vitrifying technique regarding different vitrified fortifications, that is, we are talking about different ways of fortifying with a common thread consisting of well vitrified and consolidated earthen ramparts that could – and certainly did – belong to different periods and cultures (NOVAKI – SANDORFI 1981):²² pieces of well preserved beams from the Vraz Walkway were analyzed in the Dendrochronological laboratory of Cornell University in the USA, where dates in the second half of the 7th c. BC were.²³ According to these dendrochronological analyses the Gradec fortifications belong to the Middle Ages, being a unique rampart of this date in Central Europe, where the majority of mediaeval vitrified ramparts belong to the period between the 9th to 11th c. AD. There is another aggravating circumstance in accepting the dates obtained as final, which is the complete absence of any finds from that period, that is, the 7th c. AD, in the entire, rather large, excavated area on Gradec.

Thus, the multi-layered settlement on Gradec offered some exciting novel information but also created many new questions. It is definitely clear that the site was repeatedly chosen for habitation during the period of three millennia, that the settlements in certain periods were well organized and defended and, as it seems, in their time rather conspicuous within the region of modern Zagreb.

Rukopis primljen: 10.XII.2009.
Rukopis prihvaćen: 18.XII.2009.

22 A special conference was held in Sopron in 1987 on this subject, where, beside the Western Hungarian discoveries, there was also discussion of the state of research in Burgenland, Austria and Slovakia – *Soproni Szemle*, 41/4, Sopron 1987, 330ff. (authors K. Kaus and T. Štefanovičova).

23 The analysis was performed by A. Durman, together with the University personnel, in the American laboratory; I owe him my gratitude for sharing the information on the results of the analysis.

BIBA TERŽAN

*Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta
Univerza v Ljubljani, Zavetiška 5
SLO-61000 LJUBLJANA
biba.terzan@ff.uni-lj.si*

JAPODSKA NEVESTA IZ OKOLICE NOVEGA MESTA

**UDK 903»636/637«
Izvorni znanstveni rad**

V članku je analiziran nakitni ensemble iz žganega groba iz Prečne iz bližnje okolice Novega mesta na Dolenjskem. Gre za bronasto kačasto fibulo s sedlastim, listasto razširjenim lokom, dvoje torkvesov in dvoje obročev, za katere smo pokazali, da so posebna značilnost ženske noše na japodskem področju. Dvodelne kačaste fibule s sedlastim lokom, ki se pojavljajo v treh variantah, sodijo h naglavnemu nakitu, bodisi za pripenjanje pokrivala bodisi za spenjanje las v frizuro. Ker so takšne fibule nošam v sočasnih kulturnih skupinah na Dolenjskem in Štajerskem tuje, domnevamo, da je izvirala v Prečni pokopana oseba – enako kot tista v grobu 7 iz Nina – iz enega izmed japodskih krajev.

*Ključne reči: Dolenjska, Prečna, žgan grob, Ha B, japodski nakit, nošnja dvodelnih fibul.
Key words: Dolenjska, Prečna, cremation grave, Ha B Period, Iapodian attire, two-part serpentine fibulae –type, a way of wearing.*

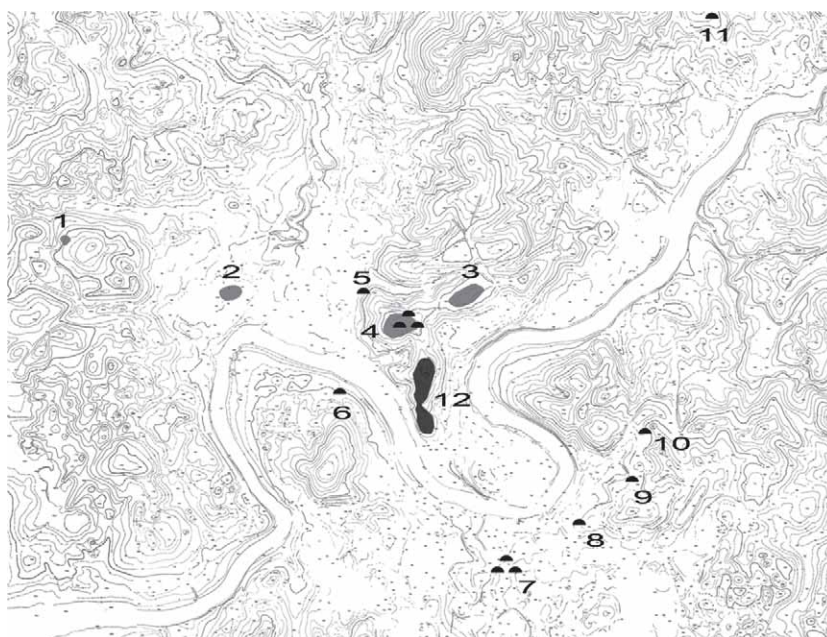
Raziskave, posvečene pogrebnim običajem v prazgodovini, kažejo, da so vladala pri obredih »prehoda«, takoimenovanih *»les rites de passage«*, kanonična, nepisana pravila kot odraz splošnega družbenega in vrednostnega soglasja, a vendar s posebnostmi, lastnimi posameznim družbenim skupnostim, odvisnimi tako od kronoloških kot tudi kulturnih, religioznih in etničnih dejavnikov. Zaradi sorazmerne ustaljenosti tovrstnih običajev je mogoče na osnovi načina pokopavanja ter sestava grobnih pridatkov sklepati, kakšna je bila tako imenovana »narodna noša« v posameznih krajih, kulturah, dobah. Pod terminom »narodna noša« razumemo bolj ali manj enoten način oblačenja pripadnikov posameznih družbenih skupnosti neke določene regije, ki pa je v arheološkem zapisu razpoznaven le na podlagi snovnih predmetov kot posameznih elementov celostne podobe noše. Poseben pomen noše je namreč v dejstvu, da predstavlja enega izmed elementarnih znakov identitete njenega nosilca, kajti pri vsakem srečanju stoji na prvem mestu soočenje med osebami, zato pripada noši pomen simbolne opredelitve družbenega mesta vsakega posameznika v pripadajočem sociokulturnem sistemu.¹

¹ Glej npr. SCHUBERT 1993; LULIĆ ŠTORIĆ et al. 2005: 130 ss.

Pod to premiso želim v čast cenjene kolegice Dubravke Balen-Letunič obravnavati nakitni *ensemble* iz Prečne pri Novem mestu, še zlasti ker so ji japodske teme posebej ljube.

V Naravoslovnem muzeju na Dunaju (Naturhistorisches Museum Wien) hranijo pod inventarnimi številkami 55309–55311 najdbe (sl. 2),² ki jih je muzeju leta 1900 posredoval Jernej Pečnik. Predmeti izvirajo iz žganega groba, kar Pečnik izrecno navaja, in sicer iz nekega vinograda, kjer je kmet naletel na več žganih grobov. Takole se glasi Pečnikov zapis: «*bei Prečna, daß ist, gegen Westen von Rudolfswerth. ¾ Stund, hat ein Bauer in Weingarten mehr am ebenem Platze einige Brandgräber übergraben, dort in der Nähe sind mehrere Gräber noch*», v seznamu, ki je bil verjetno priložen pošiljki z najdbami, pa piše: »*Nr. 3. 1 Bauer gefunden bei Prečna bei Rudolfswerth, in Weingarten, 1 grosse Halsring ganz, nur zerschlagen, ½ Halsring, von einem Fibula eine Scheibe Bronze, 2 Bronzeringe, Brandgrab.*»³

Čeprav doslej natančno mesto najdišča še ni bilo ponovno ugotovljeno, ni dvoma, da je obstajalo pri Prečni žarno grobišče nam neznanega obsega. Omembe vredno se zdi dejstvo, da so bili nedaleč od Prečne, približno 1,5 km v smeri proti Novem mestu, pri vasi Bršljin prav tako odkriti



Slika 1 – Figure 1: Karta arheoloških najdišč v okolici Novega mesta: 1 – Prečna, 2 – Bršljin, 3 – Mestne njive, 4 – Kapiteljska njiva, 5 – Bršljin- gomila, 6 Portowald, 7 Kandija-Znančeve njive, 8 – Zagrebška cesta, 9 – Smolova hosta, 10 – Malenškova gomila, 11 – Mačkovec, 12 – Marof.

2 Najdbe smo zrisali in opisali leta 1986 v okviru projekta »Evidentiranje arheoloških najdb s slovenskega ozemlja v tujih muzejih«, ki je potekal pod pokroviteljstvom Inštituta za arheologijo SAZU. Sodelovali sta Sneža Hvala in Irena Lazar, takrat še obe študentki arheologije. Posebej se želim zahvaliti dr. W. Angeliju, takratnemu predstojniku Prazgodovinskega oddelka Naravoslovnega

muzeja na Dunaju, za ljubeznivo gostoljubje in dovoljenje za obdelavo in objavo najdb. Žal je prišlo do njihove objave s precejšnjo zamudo, a je prilika nanesele, da jo s toliko večjo pozornostjo posvetimo jubilejantki.

3 DULAR 2003: 174 s. Za kopije arhivskih aktov, ki jih hrani Institut za arheologijo ZRC SAZU, se zahvaljujem kolegici A. Dolenc.

žarni grobovi, ki jih je objavil že Tone Knez (sl. 1, 2). Gre za grobove iz mlajšega obdobja kulture žarnih grobišč, datirane v stopnjo Ha B 1–2.⁴ Čeprav leži Prečna sorazmerno oddaljeno od novomeškega Marofa, kjer je bila osrednja prazgodovinska naselbina v pozni bronasti in starejši železni dobi, se zastavlja vprašanje, ali so pripadali grobovi iz Prečne prebivalcem Marofa, kar domnevamo za grobove v Bršljinu, ali pa smemo predpostavljati, da je bil v njihovi bližini manjši zaselek. Glede na lego drugih planih žarnih grobišč, ki so bila poleg Bršljina odkrita še na Kapiteljskih in Mestnih njivah, in halštatskih gomil, ki so bile razporejene posamezne ali pa v skupinah tako na levem (Kapiteljske njive) kot na desnem bregu Krke (od Portowalda do Smolove Hoste), nekatere izmed njih pa so ležale tudi precej oddaljeno od naselbine (npr. gomila pri Mačkovcu),⁵ pa ni izključeno, da je bilo tudi pri Prečni le eno izmed številnih grobišč, pripadajočih osrednjemu novomeškemu naselju (sl. 1).⁶

Kljub temu da je najdbe iz Prečne pred nedavnim objavil Janez Dular v svoji knjigi o halštatski Dolenjski, jih ponovno predstavljam v sliki in besedi. Kajti nerazumljivo se zdi, da jih Dular obravnava kot posamične najdbe, čeprav je Pečnik, kot zgoraj citirano, eksplicitno zapisal, da gre za najdbe iz žganega groba. Razen tega pa tudi opis in risba fibule nista povsem ustrezna, saj Dular ni prepoznal, za fragment kakšne vrste fibule gre.⁷

V grobu so bili torej naslednji nakitni predmeti:

1. Fragment bronaste kačaste fibule s sedlastim, listasto razširjenim lokom, okrašenim s sredinskim rebrom, ob obeh robovih pa s po šestimi graviranimi šrafiranimi trikotniki. Na eni strani loka je zanka delno ohranjena, a deformirana, na drugi strani pa zožen nastavek za zanko kaže, da je morala biti dvignjena nad lok. Dol. ohranjenega fragmenta loka fibule znaša 7,9 cm (sl. 2, 1).
2. Dve – ne povsem enaki – bronasti tordirani ovratnici s sploščenima, uvitima koncema. Tudi ovratnici sta ohranjeni le fragmentarno. Prva, iz zelo masivne tordirane žice, je bila razlomljena v tri kose, ki so se dali sestaviti v celoto, od druge, gracilnejše, pa je ohranjena le polovica. Premer prve znaša skoraj 15 cm, druge okrog 12 cm (sl. 2, 4–5).
3. Dva bronasta obročka polkrožnega preseka s sledovi obrabe, ki se kaže v obliki rahle zožitve na notranji strani obročkov. Glede na velikost sta skoraj povsem enaka, saj znaša njun premer 3,8 oz. 3,9 cm. Verjetno sta bila del uhanov ali pa obsenčnega okrasja (sl. 2, 2–3).

Med tem nakitom vzbuja največjo pozornost prav fibula, saj se z njo odstira izvor preminule osebe. Glede na opisane oblikovne lastnosti ohranjenega fragmenta fibule ni dvoma, da gre za tip kačaste fibule s sedlastim listastim lokom in dvema zankama. Čeprav nista ohranjeni niti sprednji niti zadnji del fibule, pa sklepamo zaradi simetrične usločenosti sedlastega loka (sl. 2, 1), da sodi k tipu dvodelnih kačastih fibul, in sicer ali k varianti tipa »Prozor« (sl. 3, 1) ali pa k varianti s »pravo nogo« (oz. z ravno iglo)⁸ kot jo je poimenovala Ružica Drechsler-Bižić (sl. 3, 2, 4), ne pa tipu enodelnih kačastih fibul s sedlastim lokom kot ga npr. predstavlja primerek iz Nina (prim. sl. 3, 5).⁹ Vendar je dejstvo, da je podobno oblikovan tudi lok fibule s tremi zankami iz Gradca-Turana iz vzhodnega, liburnskega, dela Istre (sl. 3, 3) (MIHOVILIĆ 1997: 45 ss., T. 10, 1). Ne le po obliki tudi

4 KNEZ 1967, 155 ss.; glej tudi GABROVEC 1973: 356 s.; GABROVEC 1983: 63 ss.; TERŽAN 1999: 111 ss.

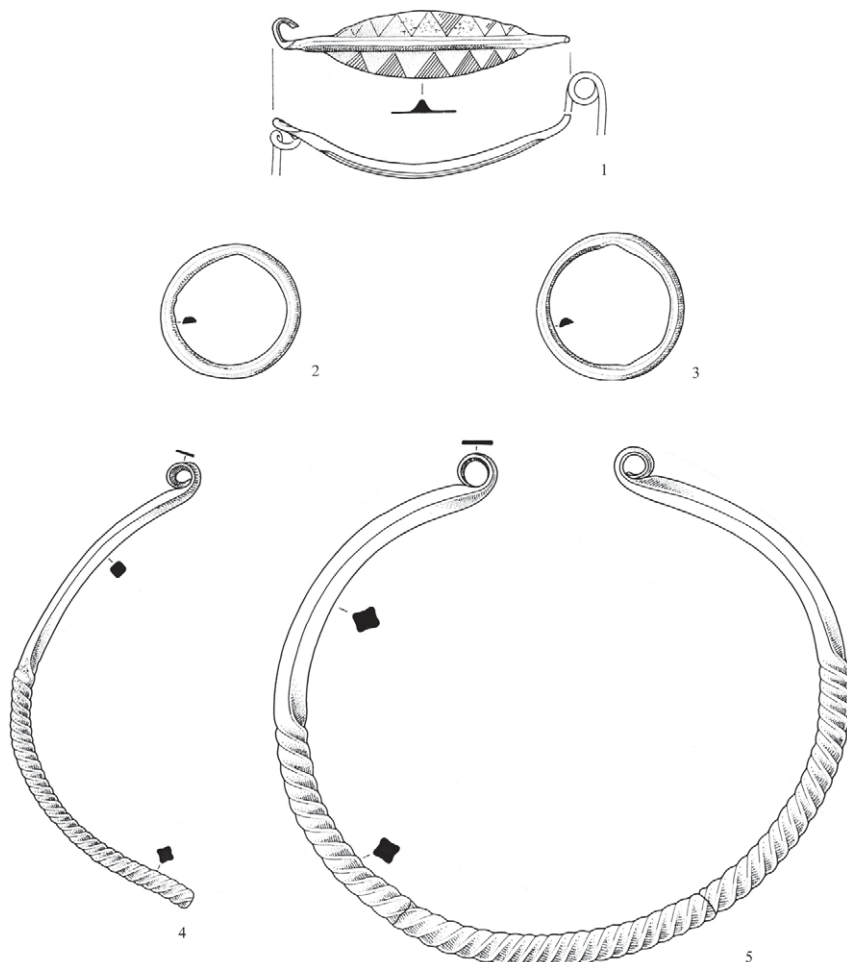
5 Za pred kratkim raziskano gomilo pri Mačkovcu glej UDOVČ 2009.

6 Za topografijo arheoloških najdišč v Novem mestu glej KNEZ 1986: 48 ss., Sl. 27; KRIŽ 1995: 9 ss.; 2006: 94 ss., TERŽAN 2002: 436 ss. Abb. 49.

7 DULAR 2003: 174 s., T. 11, 1-4 (svoj dvom je namreč označil s (?)).

8 Nam se zdi ustrežnejše poimenovanje »fibule z ravno iglo«, saj je ravna igla njihova značilnost v primerjavi z iglami variante Prozor, ki so praviloma usločene.

9 Prim. DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 265 ss., Sl. 1, T. 1, 1-3; 2, 1-2; BATOVIĆ 1976: 43, Sl. 12, 3.

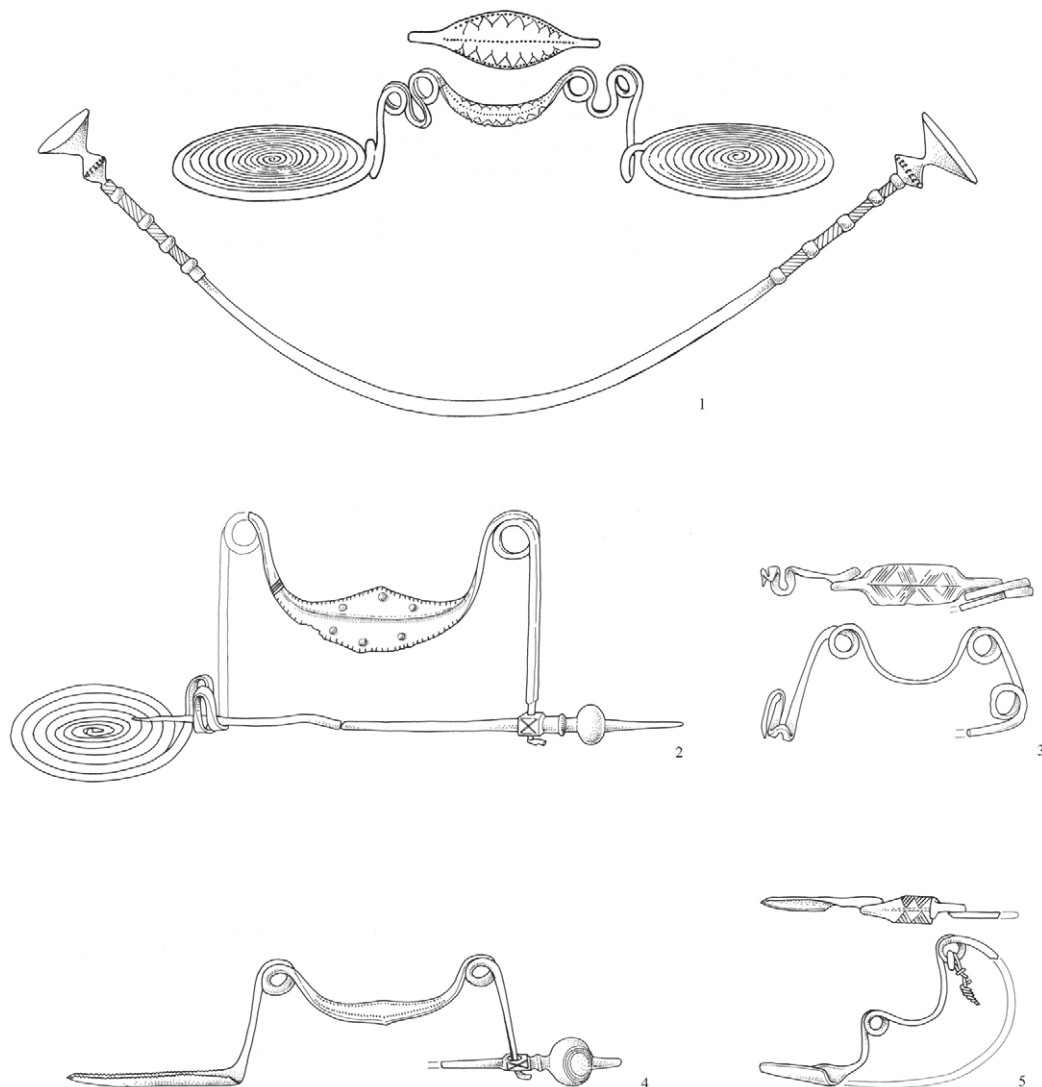


Slika 2 – Figure 2: Prečna, nakit iz žganega groba. Vse bron.

po okrasu loka je fibuli iz Prečne najti najboljše primerjave prav med primerki omenjenih tipov fibul (prim. sl. 3, 1. 3. 5).¹⁰

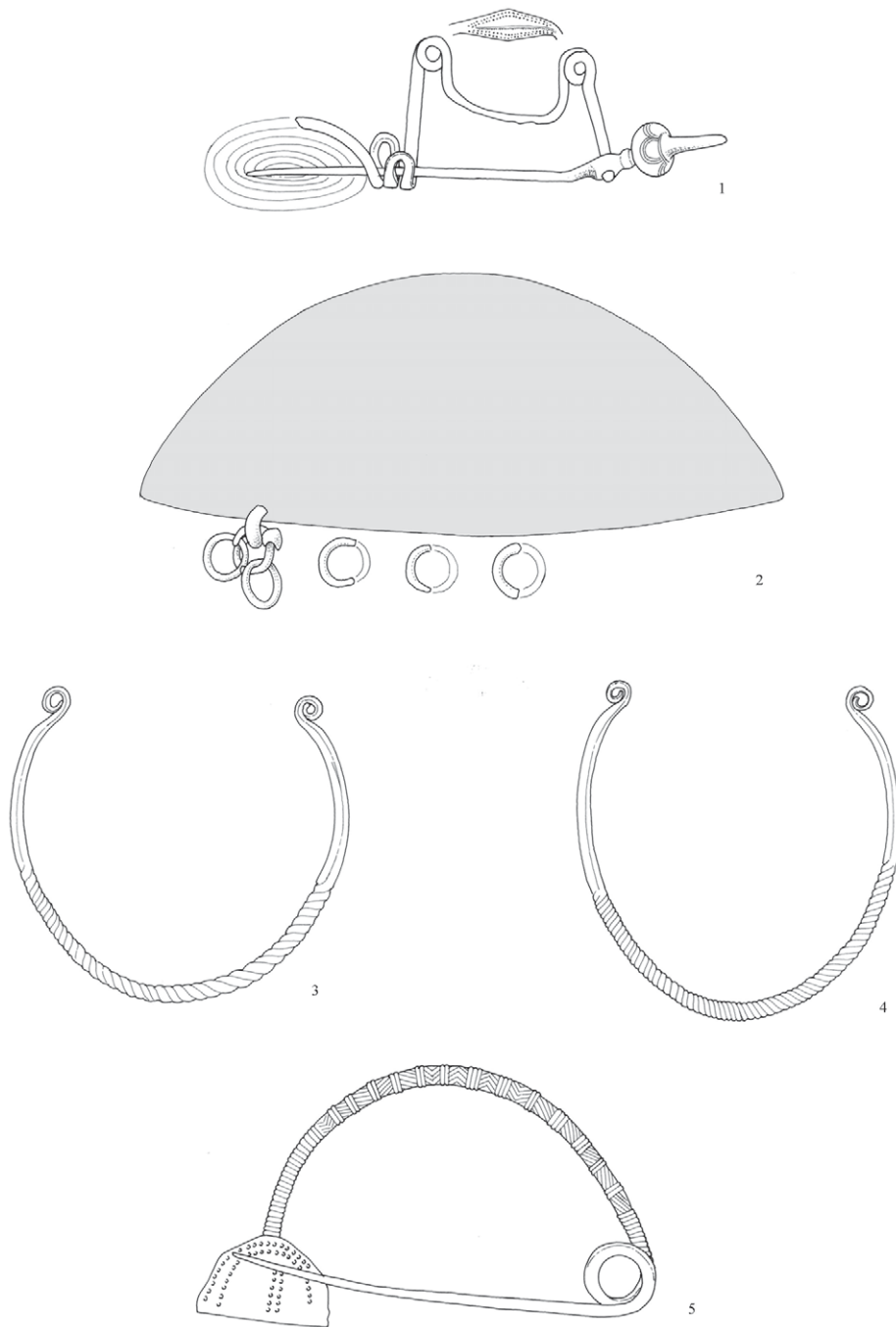
Dvodelne kačaste fibule s sedlastim lokom že dalj časa vzbujajo pozornost, tako zaradi svojih oblikovnih posebnosti kot tudi zaradi svoje razprostranjenosti na obeh straneh Jadrana. Med prvimi, ki se je podrobneje ukvarjal z njimi, je bil Gero von Merhart. Posvetil se jim je v svoji temeljni študiji o podonavsko-balkanskih povezavah z zgodnjimi železnodobnimi kulturami na Apeninskem polotoku ter jih opredelil kot dvodelne fibule jadransko-italskega tipa (von MERHART 1969: 20 ss., Taf. 3–4). Na kratko se jih dotaknil tudi Klaus Kilian, ko je proučeval odnose med italjskimi in grškimi zvrstmi fibul ter njihova vplivna območja (KILIAN 1973: 28 Karte 2). Vendar pa je bila Ružica Drechsler-Bižić tista, ki je pokazala, da moramo v okviru dvodelnih fibul jadransko-italskega tipa razlikovati več lokalnih variant, med katerimi se je sama posebej posvetila različicam fibul z listastim lokom. Kot že zgoraj omenjeno je izdvojila na eni strani varianto dvodelnih kačastih fibul s

¹⁰ Prim. tudi von MERHART 1969: Taf. 7, 1; DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: Sl. 1, T. 2, 1; MIHOVIČ 1997: T. 10, 1.



Slika 3 – Figure 3: Kačaste fibule s sedlastim listastim lokom: 1 varianta oz. tip Prozor (1a –fibula- Prozor, 1 b –igla- Kompolje), 2 varianta z ravno iglo in spiralno nogo (Drvar), 4 varianta z ravno iglo in podolgovato jaškasto nogo (n.n.), 5 enozankasta kačasta fibula z sedlastim listastim lokom in usločeno iglo (Nin), 3 trozankasta kačasta fibula s sedlastim listastim lokom (Gradac-Turan).

sedlastim lokom in tako imenovano »pravo nogo« (sl. 3, 2, 4) ter na drugi strani varianto fibul »tipa Prozor« (sl. 3, 1). Za obe je pokazala, da se lastne predvsem noši v zaledju severnega Jadrana, zlasti v japonskih krajih (sl. 7) (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 295 ss., Karta). Njeni študiji so sledili v svojih delih številni avtorji. Čeprav so bila njihova dela povečini posvečena širši problematiki japonskega in liburnskega kulturnega območja, pa obravnava kačastih fibul dvodelnega tipa skoraj nikoli ni izostala. Naj omenimo le nekatera izmed njih, in sicer razprave Fulvie Lo Schiavo (1970: 441 s. Tav. 29, 7–8, 11), Šime Batoviča (1976: 34 ss., Karta 2), Dunje Glogovič (1989: 19 ss., Sl. 7.T. 19, 3;



Slika 4 – Figure 4: Nin, grob 7 (po BATOVIĆ 1976).

20; GLOGOVIĆ 2003, T.47, 356.359.383), v novejšem času pa še Barbare Tessmann (2001: 65 ss., Abb. 34–36) in Sineve Kukoč (2009: 199 ss., Sl. 326).

Za fibulo iz Gradca-Turana (sl. 3, 3) pa je Kristina Mihovilić pokazala, da pripada tipu fibul, ki so razširjene predvsem v srednji Italiji in Apuliji, a jo hkrati lahko razumemo kot vezni člen med italjskimi in severnojadranskimi oz. zahodnobalkanskimi tipi fibul (MIHOVILIĆ 1997: 45 ss., Sl. 17).

V osnovnih potezah se časovna opredelitev tako dvodelnih kot enodelnih kačastih fibul s sedlastim lokom na področju japodsko-liburnskega prostora ne zdi sporna. Večina omenjenih avtorjev si je edina v oceni, da je pojav fibul prve variante z ravno iglo iskati v časovni stopnji Ha B1, medtem ko nastopi moda fibul druge variante – tipa Prozor – nekoliko kasneje, verjetno šele v prehodnem obdobju Ha B3/ Ha C1. Datacijo prvih podpira predvsem grob 7 iz Velike Gorice, med pridatki katerega se nahaja tudi igla s kroglasto glavico, okrašeno z valovnico, in pa s koničastim nastavkom, ki spominja na igle dvodelnih kačastih fibul kot npr. pri primerkih iz Nina (sl. 4,1) in neznanega primorskega najdišča (sl. 3, 4). Grob iz Velike Gorice datira Ksenija Vinski-Gasparini v svojo fazo IV,¹¹ kar odgovarja stopnji Ha B1 v Müller-Karpejevem smislu, ki prav tako uvršča podobne igle, okrašene z valovnico, med značilne tipe te svoje stopnje.¹² Tudi za igle s ploščato okroglo ploščico in profiliranim vratom, kot npr. pri primerku iz Bilaja (sl. 6, 1), je možna datacija v stopnjo Ha B1, saj so podobne igli iz Ostrožca pri Bihaću, ki jo Sabine Pabst-Dörrer pripisuje tipu Moravičany.¹³ Tudi za igle tipa Prozor bi lahko našli podobnosti med panonskimi in vzhodnoalpskimi tipi igel iz časa kulture žarnih grobišč, kot so npr. primerki iz Ruš in Pfattena/Vadene, ki pa so po Hermannu Müller-Karpeju datirani v stopnjo Ha B 2 (MÜLLER-KARPE 1959: 209 ss., Abb. 51, 4; Taf. 108, J 5; CARANCINI 1975: 264 s., Taf. 59; 1988). Te analogije bi lahko nakazovale, da se je tudi moda dvodelnih kačastih fibul tipa Prozor morda pojavila že pred stopnjo Ha B3–C1.¹⁴

Težje je razvozlati, kakšna je bila nošnja teh fibul in h kakšni vrsti noše so pripadale. Glede na posebno simetrično oblikovanost fibul tipa Prozor (sl. 3, 1) kot se kaže v dvojnih spiralnih navojih zank na vsaki strani listastega sedlastega loka ter v dodatnih zankah na obeh prehodih loka v spiralna diska, ki sta služila za ležišče igli, sklepamo, da so morale biti fibule tega tipa zelo prožne. Tudi razmeroma dolga, usločena igla, katere konica je bila praviloma varovana s cevasto igelnico, stilno usklajeno s profilirano glavico igle, kar je dajalo celotni igli simetrični videz, govori za poseben način spenjanja in nošenja tega nakita. Iz njihove lege v grobovih, čeprav maloštevilnih, je že Drechsler-Bižić izrazila domnevo, da je fibula služila za spenjanje las ali obleke (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 298). Barbari Tessmann pa je uspelo ugotoviti, da so bile fibule tega tipa oz. dolge usločene igle večkrat najdene v kombinaciji s tako imenovanimi japodskimi kapami, zato meni, da so služile za pritrnitev le-teh na glavo (TESSMANN 2001: 69 Abb. 37). Torej smemo zaključiti, da gre za zelo ekstravaganten kos naglavnega nakita ženske noše bodisi za spenjanje las bodisi za pripenjanja pokrivala.

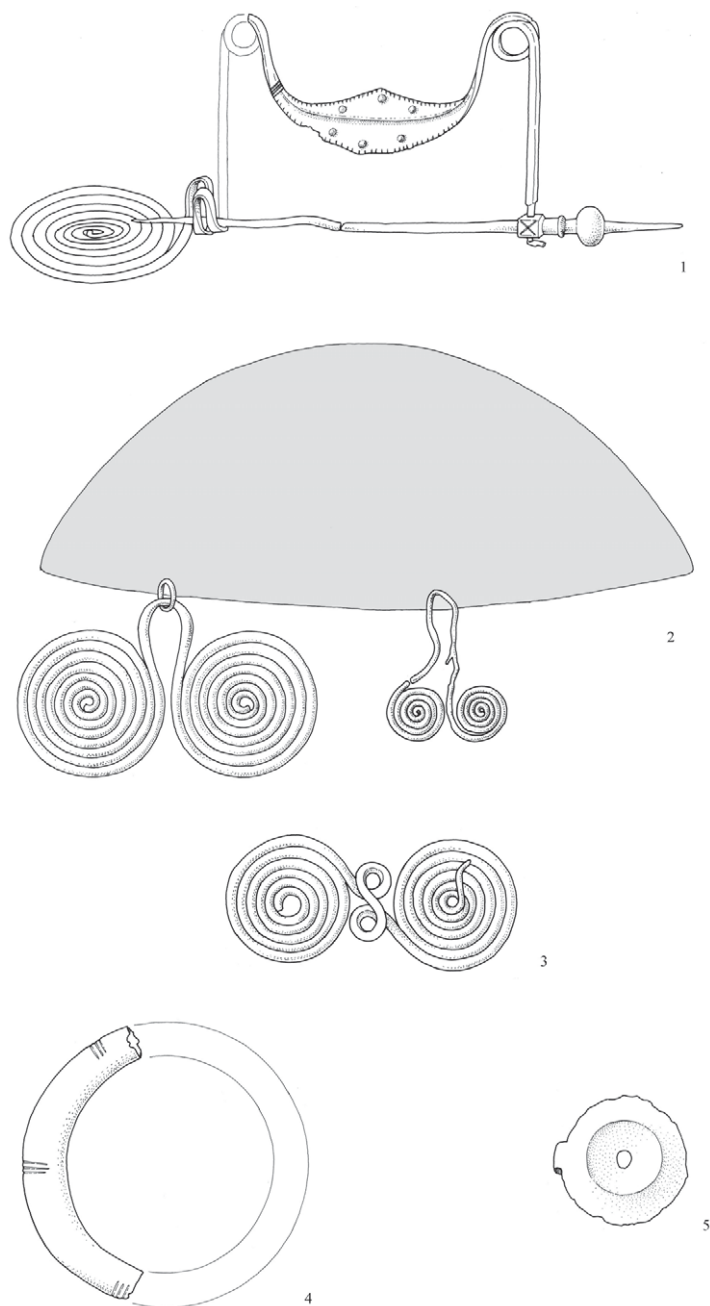
Vprašanje pa je, če lahko enak namen pripišemo tudi drugi varianti dvodelnih kačastih fibul s sedlastim lokom (sl. 3, 2, 4). Gotovo so bile manj prožne, saj so imele na vsaki strani loka le po eno zanko, a zato so bile bolj gibljive. Lok fibule je bil namreč na eni strani zožen in vtaknjen v posebno luknjico v igli, tik ob njeni kroglasto ali vazasto oblikovani glavici, kar je omogočalo posebno horizontalno gibljivost tako loka kot igle pri spenjanju fibule. Igla pa ni bila usločena, temveč ravna, pa tudi brez igelnice. Njena konica je bila zataknjena v podaljšano jaškasto nogo kot npr. pri primerku iz Bilaja (sl. 6, 1; 3, 4) ali pa v sedlasto zanko, ki je bila speljana v spiralni disk kot npr. pri fibuli iz

11 VINSKI-GASPARINI 1973: 155 ss., Sl. 5, 6; Tab. 102, 8. Igli tega tipa sta znani iz Donje Doline – glej MARIĆ 1964: Tab. 1, 12-13.

12 MÜLLER-KARPE 1959: 204 ss., Abb. 40, 12; 41, 13-14 itd; Taf. 114, C2; 116, 1-2; 118, 23-13; glej tudi RYCHNER et al. 1995: 455 ss. Abb. 2, 13; 5. 4-5.

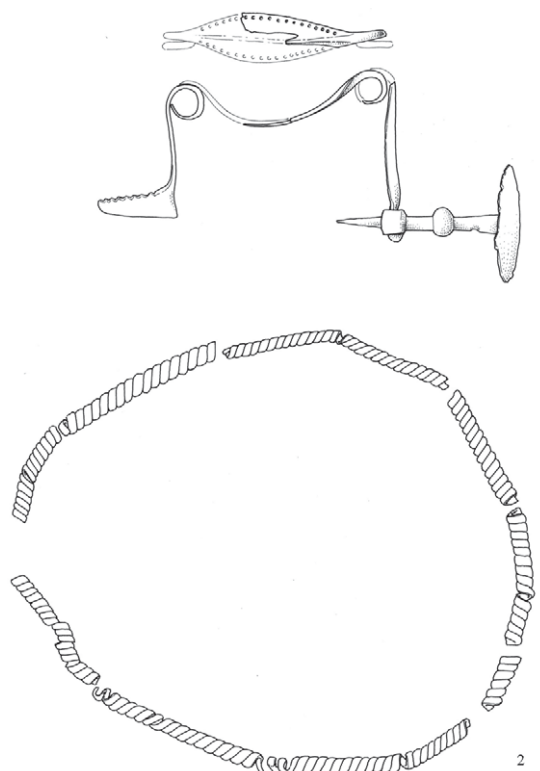
13 Prim. RAUNIG 1982: 3 ss., Sl. 1, Tab. 1; TERŽAN 1987: 8 ss., Fig. 4, 14; PABST-DÖRRER 2006: 75.

14 Prim. za problematiko datiranja Ha B1-2 RYCHNER et al. 1995: 483 ss., Abb. 24.



Slika 5 – Figure 5: Drvar, grob (po FIALA 1896).

Drvarja (sl. 5, 1) ali pri fibulah tipa Prozor (sl. 3,1). Kljub maloštevilnim ohranjenim oz. objavljenim grobnim celotam s to vrsto fibul pa si vendarle lahko ustvarimo naslednjo podobo o načinu njihove nošnje:



Slika 6 – Figure 6: Bilaj pri Gospiću, grob (po DRECHSLER-BIŽIĆ 1983).

V dveh grobovih, in sicer v grobu 7 iz Nina (sl.4) (BATOVIĆ 1976: 31, Sl. 8) in v grobu iz Drvarja (sl.5) (FIALA 1896: 171, Abb. 4), je bila dvodelna kačasta fibula s sedlastim lokom v kombinaciji s še eno fibulo, v Ninu z enozankasto ločno (sl.4, 5), v Drvarju z očalasto fibulo (sl.5, 3). Ker tako za ločne kot očalaste fibule velja, da spadajo med značilni nakit ženske noše, predvsem za spenjanje oblačila,¹⁵ je možno, da sta dvodelni kačasti fibuli v obeh grobovih služili nekemu drugemu namenu, morda vendarle podobno kot fibule tipa Prozor za spenjanje las oz. pritrditev naglavnega pokrivala. Navedemo lahko naslednje indikatorje za to našo domnevo. V grobu 7 iz Nina so se poleg fibul in dveh torkvesov ohranili tudi majhni obročki, deloma še povezani v verižici (sl. 4, 2). Verjetno so preostanki verižnega okrasa naglavnega pokrivala, saj so takšne verižice značilne predvsem za japodske kape tipov Ic in IV po Drechsler-Bižić.¹⁶ Ti drobci verižice dajejo torej slutiti, da je h bogati noši v tem grobu sodilo tudi naglavno pokrivalo, in prav to je bilo verjetno pripeto z dvodelno kačasto fibulo (sl. 4, 1). Tudi za očalasta obeska v grobu iz Drvarja domnevamo, da sta morda od naglavnega okrasa (sl. 5, 2). Na pokrivalo sklepamo tudi v grobu iz Bilaja pri Gospiću, kjer je bila dvodelna fibula najdena skupaj z bronastimi spiralicami, *saltaleoni* (sl. 6) (DRECHSLER-BIŽIĆ 1983: 385s., T. 55, 12–13). Le-te so lahko bile nanizane v ogrlice ali pa so služile kot lasni oz. naglavni okras kot na primer v bogatem ženskem grobu iz Ostrožca (RAUNIG 1982: 3 ss., sl. 1; Tab. 1,

15 Prim. npr. PABST–DÖRRER 2006.

16 DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 29 ss., T. 2, 10; 9; LO SCHIAVO 1970: 478 ss., Tav. 41, 4, 9; TESSMANN 2001:

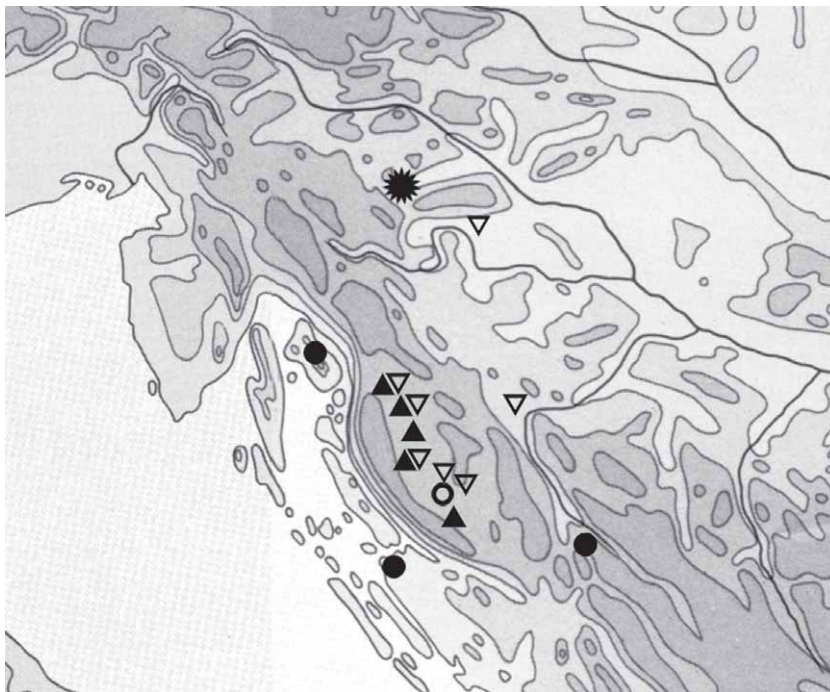
98 ss., Abb. 70, 2, 5; 71, 3, 9; BALEN-LETUNIĆ 2006: 44 ss., sl. 23, 26, 35.

7–8; TERŽAN 1987: 8 ss. Fig. 4, 6–7). Posebno instruktivna pa je ženska noša iz Vergine,¹⁷ kjer spada naglavni okras, sestavljen iz saltaleonov, med označevalne elemente bogatejših noš, zlasti noše I. in II. vrste po Pabst-Dörrer, lastne pripadnicam z vrha hierarhične lestvice tamkajšnje družbene skupnosti (PABST-DÖRRER 2007: 643 ss. Abb. 1–2, 7).

Tako si dovoljujemo postaviti hipotezo, da so tudi fibule druge variante dvodelnih kačastih fibul s sedlastim lokom in z ravno iglo (sl. 3, 2.4; 4,1; 5, 1; 6, 1) – enako kot fibule tipa Prozor – služile kot naglavni nakit bodisi za pripenjanje ženskega pokrivala bodisi za spenjanje las v posebno frizuro.

Zanimiva pa je tudi prostorska zastopanost nošnje dvodelnih kačastih fibul (sl. 7), kajti fibule tipa Prozor so pripadale predvsem noši v Liki, torej v osrednji Japodiji, v središčih kot sta bila Prozor in Kompolje, medtem ko se fibule z ravno iglo prve in druge variante pogostejše pojavljajo v okviru noš iz obrobnih japodskih krajev kot npr. iz Drvarja v Pounju in iz sosednjih liburnskih središč kot npr. iz Nina ali Garice na Krku. V ta vzorec se dobro vključuje tudi fibula iz Prečne, ki predstavlja doslej najbolj severni kraj s takšnim nakitom.

Po tem pregledu dvodelnih fibul z listastim sedlastim lokom, ki predstavljajo s svojima dvema oz. tremi variantami posebno značilnost v okviru japodskih noš, se nam ne zdi dvomno, da je provenienco fibule iz Prečne iskati prav v enem izmed japodskih krajev. Sočasni ženski noši na Dolenjskem so namreč tovrstne fibule povsem tuje.



Slika 7 – Figure 7: Karta razprostranjenosti dvodelnih kačastih fibul s sedlastim lokom (glej seznam).

17 Prim. ANDRONIKOS 1969: 33 ss., 225 ss., Eik. 5-8, 11-14 itd.; TERŽAN 1987: 8 ss., Fig. 3.

V svojem lokalnem okolju je fibula iz Prečne zagotovo predstavljala zelo ekstravagantni kos nakita, vendar ni bila edini tujek v tem grobu. Celoten nakitni *ensemble* je namreč tujega izvora, na kar kažeta tudi oba torkvesa (sl. 2, 4–5). Čeprav so tordirane ovratnice razmeroma pogost nakit ženskih noš v sočasnih žarnogrobiščnih skupinah kot so dobovska, ljubljanska ali ruška,¹⁸ pa jih le redko zasledimo v večjem številu in v tako masivni izvedbi kot v Prečni. Izjemo tvorijo le nekateri torkvesi iz Ostrožnika pri Mokronogu, kjer pa žal najdiščni podatki niso ohranjeni, zato ne vemo, ali gre za en komplet ali pa za posamezne primerke iz različnih grobov (GABROVEC 1973: 366 s., T. 2–3). Vendar pa so iz Ostrožnika pri Mokronogu znani celo trije primerki velikih ločnih enozankastih fibul tipa Golinjevo po Borivoju Čoviću,¹⁹ in sicer so glede na obliko loka najbližje fibulam njegove tretje variante oz. generacije, ki pretežno izvirajo iz zahodnobosanskih predelov, torej tistih, ki mejijo na severovzhodno japodsko področje. Zato ni izključeno, da tudi te fibule skupaj z ovratnicami predstavljajo v Mokronogu sklop tujega, zahodnobalkanskega nakita.

Collierji z večjim številom tordiranih ovratnic so pravzaprav posebnost bogate japodske noše, kar dobro ilustrirajo grobovi iz Kompolja, Prozorja, Ostrožca pri Cazinu itd.²⁰ Razen tega pa torkvesi večkrat krasijo tudi japodske kape in oglavja (DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 30 ss., T. 1, 6; 2, 16; 4, 42), kar priča o njihovem posebnem simbolnem pomenu v okviru japodske noše. Povsem enak komplet kot v grobu iz Prečne pa se nahaja v že omenjenem grobu 7 iz Nina, kjer gre prav tako za dva različno masivna in različno tordirana torkvesa (sl. 4, 3–4). Prav ta grob, ki je glede noše skoraj enak z grobom iz Prečne, daje misliti, da je bila tudi oseba iz Nina v svojem okolju tujka.

Naša teza je torej, da sta tako v Prečni kot Ninu pokopani osebi izvirali glede na sestavne dele njihovih noš iz japodskega kulturnega področja. Podobno domnevamo tudi za osebo ali več oseb iz Ostrožnika pri Mokronogu, h noši katerih pa so spadale fibule tipa Golinjevo, verjetno pa tudi torkvesi. Ti primeri nas navajajo k podmeni, da so japodski oz. zahodnobalkanski veljaki dajali svoje hčere v zamož tudi v oddaljene, tuje kraje, verjetno z namenom, da bi si zagotovili dobre sosedske odnose ter trgovino in izmenjavo dobrin, kar je verjetno doprineslo k blaginji vseh udeleženi strani. Ena izmed takšnih nevest je morala biti preminula iz Prečne – iz okolice Novega mesta, takrat vzpenjajočega se središča ob prehodu čez reko Krko – ob križišču poti z vseh nebesnih strani.

Lista h karti razprostranjenosti fibul z listastim sedlastim lokom na sl.7:²¹

1. Prečna pri Novem mestu, žgan grob: Sl. 2, 1 (DULAR 2003: 174 s., T. 11,1). ●

Varianta I – dvodelne fibule z ravno iglo in spiralno diskasto nogo ●

1. Drvar, Dolnji Unac, žgan grob: sl. 5,1 (FIALA 1896: 170 ss., Fig. 4; von MERHART 1942/1969: 107 Lista 4, Taf. 4, 8; DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 299, 307, T. 1, 2; GLOGOVIĆ 1989: T. 20, 1).
2. Garica, Krk, gomila: (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962, 299, 307, T. 1, 1; GLOGOVIĆ 1989: 46, T. 19, 3; 2003: 47, Taf. 47, 356).

18 Prim. KNEZ 1967: 155 ss., T. 1, 2, 12; KRIŽ 1995: 29 ss. Sl. 4, 9; STARE 1975: T. 2, 10; 3, 1; 8,8; 19, 5; 26, 7-8 (v Dobovi gre pretežno za zelo drobne, široko tordirane ovratnice); TERŽAN 1995: 340 ss., Abb. 13-15; 1999: 115 ss., Fig. 11-13.

19 Prim. GABROVEC 1973: 366 s., T. 1, 1-3; ČOVIĆ 1971, 321 ss., pos. 323. Karta 1; 1975: 29., Abb. 1.

20 Glej LJUBIĆ 1889: 111 ss., T. 17, 38; DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 75 ss., T. 1, 1; 16; 21; 1968: 30 ss. T. 3, 30; LO SCHIAVO 1970: 420 ss, Tav. 16, 13, 437 ss. Tav. 39; RAUNIG 1982: 5 ss., Sl.1, Tab. 1, 2, karta na str. 11; BALEN-LETUNIĆ 2006: 46 s., Sl. 25.

21 Risbe na sl. 2-6 so delo Ide Murgelj, obe karti pa je pripravil Matija Črešnar, obema se želim tudi na tem mestu zahvaliti.

3. Nin, skeletni grob 7: sl. 4, 1 (von MERHART 1942/ 1969: 107 Lista 4, Taf. 4,4; DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 299, 307, T. 2, 1; LO SCHIAVO 1970: 441, Tav. 29, 7; BATOVIĆ 1976: 31, Sl. 8, 2; GLOGOVIĆ 1989: T. 20, 6; 2003: 48, Taf. 47, 359).

Varianta II – dvodelne fibule z ravno iglo in podolgovato jaškasto nogo ○

4. Bilaj, Gospić, grob: sl. 6, 1 (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 299, 307, T. 1, 3; 1983: 385, T. 55, 13; LO SCHIAVO 1970: 441; GLOGOVIĆ 1989: T. 20, 4).
5. Hrvatsko Primorje, neznano najdišče (muzej Split): sl. 3, 4 (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 299, 308, T. 2, 2; LO SCHIAVO 1970: 441; GLOGOVIĆ 1989: T. 20, 3; 2003: 48, Taf. 47, 363).

Varianta III – dvodelne fibule »tipa Prozor« ▲

1. Kompolje, Otočac, skeletni grobovi: (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 296, 309 ss., T. 4, 4; 5, 1, 1a; LO SCHIAVO 1970: 442; TESSMANN 2001: 67, 125, Abb. 35, 3; Kukoč 2009: Sl. 298).
2. Ličko Lešće, Otočac, verjetno iz grobov: (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 296, 309, T. 6, 3; LO SCHIAVO 1970: 442).
3. Medak, Gospić, grobovi: (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 296, 310, T. 5, 2–3; LO SCHIAVO 1970: 442).
4. Prozor, Otočac, grobovi: sl. 3, 1a (LJUBIĆ 1889: 115 s., T. 18, 45 a–b; DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 295 ss., 308 s., Sl. 1; T. 6, 1–2; LO SCHIAVO 1970: 442, T. 14, 1; TESSMANN 2001: 65 ss., 125, Abb. 36, 2, 10; KUKOČ 2009: Sl. 299).

Tip igle, značilne za dvodelne fibule »tipa Prozor« ▽

5. Gornji Kosinj, Gospić, skeletni grob (BAKARIĆ 1988: 90 s. Sl. 2–3; TESSMANN 2001: 125, Abb. 34).
6. Kompolje, Otočac, skeletni grobovi: sl. 3, 1b (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 298 s., 310 s., T. 7, 6–7, 9–11; LO SCHIAVO 1970: 442; TESSMANN 2001: 65 ss., 125, Abb. 36, 1).
7. Krupače, Pribić, žgani grobovi: (VINSKI-GASPARINI 1973: 181, T. 100, 11; TESSMANN 2001: 68, Abb. 36, 9).
8. Mala Gradina pri Osredku, Cazin: (FIALA 1896b: 98 ss., Fig. 12).
8. Prozor, Otočac, grobovi: (DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 310 s., T. 7, 1–5; LO SCHIAVO 1970: 418, 442, Tav. 14, 2; TESSMANN 2001: 65 ss., 125, Abb. 33; 36, 5–8, 12–13, Taf. 3, 3, 6).
9. Široka Kula, Gospić, skeletni grobovi: (BRUNŠMID 1901: 63 ss., Tab. 2, 12; DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 311, T. 7, 8; LO SCHIAVO 1970: 442; TESSMANN 2001: 67 s., 125, Abb. 36, 4).
10. Vrebač, Gospić, tumulus »Lečište«: (DRECHSLER-BIŽIĆ 1958: 37 ss., T. 1, 4; DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 296; LO SCHIAVO 1970: 442; TESSMANN 2001: 67 ss., Abb. 36, 11).

SEZNAM LITERATURE:

- ANDRONIKOS M. 1969 – *Vergina*, I. Athenais, 1969.
- BAKARIĆ L. 1988 – Gornji Kosinj/ Plešina Glavica. Japodska nekropola. *AP*, 29/(1988) 1990: 90–91.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 2006 – *Japodi – arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću*. Ogulin, 2006: Matica Hrvatska, ed. Modruš.

- BATOVIĆ, Š. 1976 – Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro. V: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.* Zadar, 1976: 11–93.
- BRUNŠMID, J. 1901 – Predmeti halštatskoga doba iz grobova u Vranića gromili u Širokoj Kuli. *VHAD*, NS, 5/1901: 63–72.
- CARANCINI, G.L. 1975 – Die Nadeln in Italien / Gli spilloni nell'Italia continentale. *PBF*, 13, 2 (München).
- ČOVIĆ, B. 1971 – Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule. *GZM*, NS 26/1971: 313–326.
- ČOVIĆ, B. 1975 – Zwei spezifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel. *WMBH*, 5 A/1975: 19–33.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R.
- 1958. Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu. (Zusammenfassung:) Die Siedlung und die Gräber der vorgeschichtlichen Japoden in Vrebac. *VHAD*, 3. ser. 1/1958: 35–60.
 - 1961. Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956. godine. Ergebnisse der in den Jahren 1955/56 durchgeführten Ausgrabungen in der japodischen Nekropole von Kompolje. *VAMZ*, 3 ser. 2, 67–113.
 - 1962. Japodske dvodjelne fibule tipa Prozor. Zweiteilige japodische Fibeln vom Typus Prozor. *ARadRaspr*, 2/1962: 295–312.
 - 1968. Japodske kape i oglavja. Japodische Kappen und Kopfbedeckungen. *VAMZ*, 3. ser., 3/1968: 29–52.
 - 1983. Japodska kulturna grupa. V: BENAC, A. – B. ČOVIĆ (eds.). *PJZ*, 4. *Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 374–389.
- DULAR, J. 2003 – Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko. *OpInstArSlov*, 6/2003.
- FIALA, F. 1896a – Kleine Mittheilungen. I. Funde aus Dolnji Unac- 1. Prähistorischer Grabfund in Drvar. *WMBH*, 4/1896: 170–172.
- FIALA, F. 1896b – Über einige Wallbauten im nordwestlichen Bosnien. *WMBH*, 4/1896: 94–100.
- GABROVEC, S. 1973 – Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. Der Beginn der Hallstattzeit in Slowenien. *AVest*, 24/1973: 338–385.
- GABROVEC, S. 1983 – Jugoistočnoalpska regija – Kasno brončano doba. V: BENAC, A. – B. ČOVIĆ (eds.). *PJZ*, 4. *Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 52–101.
- GLOGOVIĆ, D. 1989 – Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu. Résumé / Abstract: Tentative de synthèse sur le 1er Age du Fer des régions de Hrvatsko Primorje et des îles Kvarner, à partir d'un matériel épars et de données de différentes sortes. Inventaire des sites. *Hrvatsko Primorje i Kvarnerski otoci*. Zagreb, 1989.
- GLOGOVIĆ, D. 2003 – Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien). *PBF*, Abt. XIV, 13, 2003.
- KILIAN, K. 1973, Zum italischen und griechischen Fibelhandwerk des 8. und 7. Jahrhunderts. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* (Hamburg), 3/1973, 1: 1–39.
- KNEZ, T. 1967 – Žarni grobovi v Bršljinu. Zusammenfassung: Gräber der Urnenfelderzeit in Bršljin. *AVest*, 18/1967: 155–161.
- KNEZ, T. 1986 – Novo mesto I. Halštatski grobovi. Hallstattzeitliche Gräber. *CarArch*, 1/1986.
- KRIŽ, B. 1995 – *Novo mesto pred Iliri*. Novo mesto, 1995.

- KRIŽ, B. 2006 – Jantarni i stakleni nakit Novoga mesta. V: BAKARIĆ, L. – B. KRIŽ – M. ŠOUFEK. *Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog mesta u Dolenjskoj. Katalog izložbe*. Zagreb, 2006: 94–139: Arheološki muzej u Zagrebu.
- KUKOČ, S. 2009 – Japodi – fragmenta symbolica. Iapodes – fragmenta symbolica. *Biblioteka znanstvenih djela* (Split) 164, 2009: Književni krug.
- LJUBIĆ, Š. 1889 – *Popis arheološkoga odjela Nar. zem. Muzeja u Zagrebu*. Zagreb, 1889.
- LO SCHIAVO, F. 1970 – Il gruppo liburnico-japodico per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica. *AttAL*, 367, *Mem. Ser.* 8, Vol. 14/ 6, 1970: 364–525.
- LULIĆ ŠTORIĆ, J. – O. OŠTRIĆ – B. VOJNOVIĆ TRAJŽIVUK 2005 – *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije*. Zadar, 2005.
- MARIĆ, Z. 1964 – Donja Dolina. *GZM*, NS 19/1964: 5–128.
- von MERHART, G. 1969 – Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelaltiens. *BJ*, 147, 1942: 1–90. V: KOSSACK, G. (Hrsg.). G. von MERHART. *Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa*. Mainz, 1969: 16–110.
- MIHOVIĆ, K. 1997 – Fortifikacija gradine Gradac-Turan iznad Koromačna. The fortification of Gradac on Turan hill-fort above Koromačno. V: Arheološka istraživanja u Istri. *IzdHAD* 18, 1997: 39–59.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959 – Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *RGF*, 22/1959.
- STARE, F. 1975 – Dobova. *Posavski muzej* (Brežice), 2/1975.
- RAUNIG, B. 1982 – Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina. Zusammenfassung: Grab aus der frühen Eisenzeit von Ostrožac bei Cazin. *GZM*, NS 37, 1982: 1–14.
- RYCHNER, V. 1995 – Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit. V: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Monographien, RGZM* (Bonn), 35/1995: 455–487.
- PABST-DÖRRER, S. 2006 – *Die Brillenfibeln. Untersuchungen zu spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauentrachten*. Dissertation. Philipps-Universität, Marburg 2006. (V tisku: MarbStud).
- PABST-DÖRRER, S. 2007 – Zur sozialen Implikation der früheisenzeitlichen Frauentrachten von Vergina in Zentralmakedonien. *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan = Situla*, 44/2007: 643–656.
- SCHUBERT, G. 1993 – Kleidung als Zeichen. Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum. *Balkanologische Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts Berlin* (Berlin), 20, 1993.
- TERŽAN, B.
- 1987. The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans. A Review from the Viewpoint of the Southeastern Alpine Hallstatt. *AJug*, 24/1987: 7–27.
 - 1995. Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. V: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Monographien RGZM* (Bonn) 35, 1995: 323–372.
 - 1999. An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia. *AVest*, 50/1999: 97–143.
 - 2002. Novo mesto. *RGA* (Berlin), 21/2002: 436–440.
- TESSMANN, B. 2001 – Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien. Ein Beitrag zur Tracht im japodischen Gebiet. *APA*, 33/2001: 28–151.

UDOVIČ, K. 2009 – Mačkovec pri Novem mestu. *Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije* (Ljubljana), 8, 2009.

VINSKI-GASPARINI, K. 1973 – *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.

SUMMARY

A IAPODIAN BRIDE FROM THE VICINITY OF NOVO MESTO

In honor of my esteemed colleague Dubravka Balen-Letunić, I will present the jewelry *ensemble* from Prečna near Novo Mesto, especially since Iapodian themes are particularly dear to her.

The decorative objects were found, as was explicitly noted by Jernej Pečnik, who acquired the finds on behalf of the Natural History Museum in Vienna in 1900, in a cremation grave from some vineyard in Prečna, where a farmer had come across several cremation graves (DULAR 2003: 174 f.).

Although the exact site of discovery was never again located, there is no doubt that a cremation cemetery existed at Prečna. It seems significant that not far from Prečna, approximately 1.5 km towards Novo Mesto by the village of Bršljin, cremation graves were also discovered, dated to the Ha B 1–2 period (fig. 1) (KNEZ 1967: 155 ff.; GABROVEC 1973: 356 f.; 1983: 63 ff.; TERŽAN 1999: 111 ff.). It is considered that they belonged to the Novo Mesto prehistoric settlement at Marof, so the question arises as to whether the graves at Prečna were also of inhabitants from Marof, or was a small village located in their vicinity? In terms of the positions of the other flat cremation cemeteries and Hallstatt tumuli in the immediate vicinity of Novo Mesto, it cannot be excluded that the graves at Prečna represent only one of the cemeteries belonging to the central Novo Mesto settlement at Marof (fig. 1).

Although the finds from Prečna were recently published by J. Dular (2003, 174 f., Pl. 11, 1–4), I will again present them both in pictures and words.

The grave contained the following jewelry (fig. 2):

1. A fragment of a bronze serpentine fibula with a saddle-shaped, leaf-like bow, decorated with a central rib, and on both edges with six engraved hatched triangles. On one side of the bow, the loop is partly preserved and deformed, and on the other side the narrowed prolongation for the loop indicates that it must have been raised above the bow (fig. 2, 1).
2. Two – not entirely identical – bronze spirally twisted torcs with flattened coiled ends. The necklaces are also only fragmentarily preserved. The first, made of very massive spirally twisted wire, was broken into three pieces, which could be reassembled, while only half was preserved of the second more delicate torc (fig. 2: 4–5).
3. Two bronze circlets of semicircular section with traces of wear, as shown in the form of a slight narrowing on the inner side of the circlets. They are almost entirely identical in terms of size, and were probably part of earrings or some hanging ornament (fig. 2: 2–3).

The greatest attention is drawn among this jewelry to the fibula, as it indicates the origins of the deceased individual. Given the described formal characteristics of the preserved fibula fragment there is no doubt that it is the type of serpentine fibula with a saddle-shaped leaf-like bow and two loops. Although neither the head nor foot of the fibula were preserved, it is possible to conclude on the basis of the symmetrical curve of the saddle-shaped bow (fig. 2: 1), that it belongs to the two-part serpentine fibulae type, and further to the »Prozor type« (fig. 3: 1) or to the variant with a »true foot« according to R. Drechsler-Bižić (1962) (although it seems to us that this fibula variant is better characterized by the »straight pin«) (fig. 3: 2, 4), and not to the type of one-part serpentine fibulae with a

saddle-shaped bow (fig. 3: 5). The bow of a fibula with three loops from Gradac-Turan in the eastern part of Istria was also similarly formed (fig. 3: 3) (MIHOVIĆ 1997: 45 ff., Pl. 10, 1). Not merely in terms of form but also decoration, the best analogies for the fibula from Prečna can be found among the above examples of fibulae (cf. fig. 3: 1, 3, 5).

Two part serpentine fibulae with a saddle-shaped bow have attracted the attention of researchers for a long time, both because of their special features in terms of form as well as their distribution on both sides of the Adriatic Sea. It is definitely possible to distinguish between several local variants, but in this context we are interested only in those from the Northern Adriatic and its hinterland (cf.: von MERHART 1969: 20 ff., Pl. 3–4; KILIAN 1973: 28 map 2; DRECHSLER-BIŽIĆ 1962: 295 ff., map; LO SCHIAVO 1970: 441 f., Pl. 29, 7–8, 11; BATOVIĆ 1976: 34 ff., map 2; GLOGOVIĆ 1998: 19 ff., fig. 7; Pl. 19, 3; 20; 2003; TESSMANN 2001: 65 ff., fig. 34–36; KUKOČ 2009: 199 ff., fig. 326).

The chronological classification of two-part serpentine fibulae with a saddle-shaped bow in the Iapodian-Liburnian region does not seem to be in dispute. It is generally considered that the appearance of fibulae of the first variant with a straight pin should be sought in the Ha B1 period, while the fashion for fibulae of the »Prozor type« would have occurred somewhat later, in the transitional period of Ha B3/ Ha C1.

The dating of the first is primarily supported by grave 7 from Velika Gorica, where the grave goods included a pin with a globular head decorated with wavy lines and a conical continuation, reminiscent of the pins of two-part serpentine fibulae (Fig. 3, 4; 4, 1). This grave was dated by K. Vinski-Gasparini (1973: 155 ff., Fig. 5, 6; Pl. 102, 8) to her phase IV,²² which corresponds to Ha B1 according to Müller-Karpe (1959: 204 ff., Fig. 40, 12; 41, 13–14 etc., Pl. 114, C2; 116, 1–2; 118, 12–13; RYCHNER et al. 1995: 455 ff., Fig. 2, 13; 5, 4–5). It is also possible to suggest a dating in the Ha B1 phase for pins with a flat circular platelet and profiled neck (fig. 6, 1), as they are similar to pins of the Moravičany type (cf. RAUNIG 1982: 3 ff., Fig. 1, Pl. 1; TERŽAN 1987: 8 ff., Fig. 4: 14; PABST-DÖRRER 2006: 75). The same is true of the pins of the »Prozor type«, for which analogies can be found among the pin types of the late Urnfield Culture, such as at Ruše and Pfatten/Vadena in the Ha B 2 phase (MÜLLER-KARPE 1959: 209 ff., Fig. 51: 4, Pl. 108: J 5; CARANCINI 1975: 264 f., Pl. 59: 1988). The analogies indicate that the fashion began of two-part serpentine fibulae of the »Prozor type« probably even before the Ha B3–C1 phase (for problems in the dating of Ha B1–2, see RYCHNER et al. 1995: 483 ff. Fig. 24).

It is more difficult to discern how such fibulae were actually worn. Given the symmetrical form of the »Prozor type« fibula (fig. 3, 1), as is shown by the double spiral coils of the loops on each side of the leaf-shaped saddle bow and also the additional loops on both transitions from the bow to the spiral discs that served as the catch-plates for the pin, it can be concluded that fibulae of this type must have been very flexible. Also the relatively long curved pin, whose point as a rule was protected by a tubular cap stylistically in harmony with the moulded head of the pin, which gave the entire pin a symmetrical appearance, would indicate a special manner of attaching and wearing this jewelry. On the basis of their positions in graves, despite the few numbers, R. Drechsler-Bižić (1962: 298) already conjectures that such a fibula served as a clasp for hair of clothing. B. Tessmann (2001: 69, Fig. 37) established that fibulae of this type or long curved pins were found several times in combination with Iapodian caps, and hence suggested that they served for fastening the cap on the head. So it can be concluded that this was a very extravagant item of headgear jewelry for female attire, whether for fastening hair or attaching a head covering.

²² Pins of this type are also known from Donja Dolina – see Marić 1964, Pl. 1, 12–13.

But were other variants of two-part serpentine fibulae with a saddle-shaped bow worn in the same manner (Fig. 3: 2, 4)? They were definitely less flexible, as they had only one loop on each side of the bow, but instead they had greater mobility. The bow of the fibula was narrowed on one side and sheathed in a special hole in the pin, just next to its globular or vase-shaped head. Such a construction enabled a specific horizontal movement, both of the bow and the pin of the fibula. The pin had no cap and was straight, not curved. The point of the pin was placed in an elongated shaft-like foot as on the example from Bilaj (Fig. 6: 1), or in a saddle-shaped loop that was part of a spiral disk as on the fibula from Drvar (Fig. 5: 1). Despite the few preserved or published grave units with this type of fibula, nonetheless it is possible to establish the following about the manner in which they were worn:

In two graves, grave 7 from Nin (Fig. 4) and a grave from Drvar (Fig. 5), a two-part serpentine fibula with a saddle-shaped bow was found in combination with another fibula, at Nin with a single-looped bow fibula (Fig. 4: 5), at Drvar with a spectacle fibula (Fig. 5: 3). As both bow and spectacle fibulae are considered characteristic elements of female attire, primarily for fastening clothing (PABST-DÖRRER 2006), it is possible that the two-part serpentine fibulae in both graves did not serve for fastening clothing, rather for some other purpose, perhaps similarly as the Prozor type fibula for gathering hair or attaching a head covering. The following indicators for this can be noted: In grave 7 from Nin, in addition to the fibulae and two torcs, small circlets were also preserved, partly still interconnected in a chain (Fig. 4: 2). They probably represent the remains of a chain decoration of a head covering, as such little chains are characteristic primarily for Iapodian caps of types Ic and IV according to Drechsler-Bižić (1968: 29 ff., Pl. 2, 10; 9; also see LO SCHIAVO 1970: 478 ff., Pl. 41, 4, 9; TESSMANN 2001: 98 ff., Fig. 79, 2.5; 71, 3–9; BALEN-LETUNIĆ 2006: 44 ff., Fig. 23, 26, 35). These chain fragments hence indicate that the rich attire elements in that grave also included a head covering, which was probably fastened with the two-part serpentine fibula (Fig. 4: 1–2). The spectacle pendants in the grave from Drvar can also be considered to be from a headdress decoration (Fig. 5: 2), to which the two-part fibula could also have belonged (Fig. 5: 1). A head covering can also be hypothesized for the grave from Bilaj near Gospić, where a two-part fibula was found together with bronze spirals, *saltaleoni* (Fig. 6). The latter were arranged on necklaces but also served as hair or headdress decorations, such as in the rich female grave from Ostrožac (RAUNIG 1982: 3 ff., Fig. 1, Pl. 1: 7–8; TERŽAN 1987: 8 ff., Fig. 4: 6–7). The female attire from Vergina is particularly instructive, where headdress decorations composed of bronze spirals are among the characteristic elements of richer attire, particularly attire types I and II according to Pabst-Dörrer, the property of women belonging to the top of the hierarchical ladder of the social communities of the time (ANDRONIKOS 1969: 33 ff., 225 ff., Fig. 5–8, 11–14, etc.; TERŽAN 1987: 8 ff., Fig. 3; PABST-DÖRRER 2007: 643 ff., Fig. 1–2, 7).

Thus it is possible to set forth the hypothesis that the fibulae of both variants of the two-part serpentine fibulae with a saddle-shaped bow and a straight pin (Fig. 3: 2, 4; 4: 1; 5: 1; 6: 1) – just like the »Prozor type« fibulae – served as headdress jewelry, either to fasten a female head covering or to gather the hair into a special hairstyle.

The spatial distribution of the two-part serpentine fibulae is also interesting (Fig. 7): Fibula of the »Prozor type« were evidently a composite part of female attire in the Lika region, in the central Iapodian centers such as Prozor and Kampilje, while the fibulae with a straight pin, both the first and second variants, are known primarily from border regions, such as Drvar in the Una River basin, and from neighboring Liburnian centers, such as at Nin or Garica on the island of Krk. The fibula from Prečna also fits well into this distribution sample, representing the northernmost location so far with this jewelry type.

This overview of two-part fibulae with a leaflike saddle-shaped bow, which in all three variants represent a special characteristic of Iapodian attire, was intended to show that the provenience of the fibula from Prečna must be sought in one of the Iapodian regions, as such fibulae are totally foreign to the female attire of the same time in Lower Carniola. In its local surroundings, the fibula from Prečna assuredly must have represented a highly extravagant piece of jewelry.

It seems that the entire jewelry *ensemble* in the grave from Prečna was of foreign origin, including the two torcs in addition to the fibula (Fig. 2: 4–5). Although spirally twisted necklaces count among relatively common jewelry of female attire in the contemporaneous Urnfield groups in Dolenjsko/Lower Carniola and Štajerska/Styria (KNEZ 1967: 155 ff., Pl. 1: 2, 12; KRIŽ 1995: 29 ff., Fig. 4: 9; STARE 1975: Pl. 2: 10; 3: 1; 8: 8; 19: 5; 26: 7–8; TERŽAN 1995: 340 ff., Fig. 13–15; 1999: 115 ff., Fig. 11–13), only rarely are they as massive as those found at Prečna. The torcs from Ostrožnik near Mokronog are an exception, but unfortunately data about the grave contexts were not preserved (GABROVEC 1973: 366 f., Pl. 2–3). It is, however, significant that from Ostrožnik come three examples of large single-looped bow fibulae of the Golinjevo type (3rd generation) according to B. Čović, which are known primarily from western Bosnian regions (GABROVEC 1973: 366 f., Pl. 1, 1–3; ČOVIĆ 1971: 321 ff., map 1; 1975: 29, Fig. 1). Hence the fibulae from Ostrožnik near Mokronog are also imports from areas to the northeast of the central Iapodian region, and it is not excluded that together with the torcs they represent a complex of foreign jewelry from western Balkan regions.

Collieri (or collar sets) with a large number of twisted torcs are in fact a special feature of wealthy Iapodian attire, as is well illustrated by graves from Kompolje, Prozor, Ostrožac near Cazin, etc. (LJUBIĆ 1889: 111 ff., Pl. 17: 38; DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 75 ff., Pl. 1: 1; 16: 21; 1968: 30 ff., Pl. 3: 30; LO SCHIAVO 1970: 420 ff., 437 ff., Pl. 16: 13; 39; RAUNIG 1982: 5 ff., Pl. 1: 2, map; BALEN-LETUNIĆ 2006: 46 f., Fig. 25). Additionally, torcs several times have also decorated Iapodian caps and headdresses (DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 30 ff., Pl. 1: 6; 2: 16; 4: 42), which indicates their special symbolic meaning. It is interesting that an identical set of necklaces like in the grave from Prečna was also found in grave 7 from Nin (Fig. 4: 3–4), leading to the thought that the person buried at Nin had also been a foreigner in her environs.

The theory presented here is that the individuals buried both at Prečna and Nin, in terms of the composite parts of their attire, originally came from the region of the Iapodian culture. It is apparent that the Iapodian chieftains married off their daughters even in distant foreign regions, probably with the intention of ensuring friendly relations with neighbors and favorable conditions for trade and the exchange of goods. One such bride must have been the deceased woman from Prečna – from the broader surroundings of the prehistoric settlement at Marof near Novo Mesto, at that time an ascending center located at a crossing over the Krka River and at the crossroads of routes leading in all the cardinal directions.

Rukopis primljen: 28.I.2010.

Rukopis prihvaćen: 1.II.2010.

(Translation by Barbara Smith-Demo)

MARTINA BLEČIĆ KAVUR

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
HR-51 000 Rijeka
Trg I. Klobučarića 1
martyna7@yahoo.com

JAPODSKE PODLAKTIČNE NARUKVICE:
SIMBOLIKA ŽENSKOG PRINCIPA U OPTJECANJU IDEJA I DJELA
JADRANSKE KULTURNE KOINÉ

UDK 903»636/637« (36: 497.5)
Izvorni znanstveni rad

U članku se obrađuju i analiziraju podlaktične narukvice japodskog tipa, koje su podijeljene u dvije varijante, sukladno njihovom ukrasu koji je različit izvedbom i stilski. Posebna pozornost usmjerena je na nalaze takvih narukvica iz Rijeke i Bakra, koje do sada nisu bile poznate u stručnoj literaturi. U pokušaju definiranja njihova vremenskog okvira raspravlja se i o lučnim fibulama s ptičjom unatrag povijenom glavicom tipa Kompolje te o antropomorfnim privjescima tipa I. Svi su ti predmeti obilježeni snažnim ženskim principom koji se ogleda kako u oblikovanju, tako u ikonografskom programu ili njihovim simbolički istaknutim detaljima, kao i njihovim nalaženjem u poznatim kontekstima. U širem kulturno-povijesnom ambijentu fibule i privjesci činili su važan čimbenik u optjecanju ideja i djela ne samo na prostoru jadranske kulturne koiné već i daleko šire izvan njezinih granica. Naprotiv, ljepotu ambivalentnosti te iste koiné, u svojoj njezinoj ideološkoj i praktičnoj misli, dočaravale su pak podlaktične narukvice koje u prepoznatljivom regionalnom identitetu izradbe poštuju, ali ujedno i ruše, te tako obogaćuju kanonizirane forme koje se, barem prema trenutačnoj istraženosti, mogu spoznavati u posrednom optjecanju ideja, ovoga puta i na ovim primjerima, od Japoda preko Kvarnera do Picena.

Ključne riječi: Japodi, Piceni, Kvarner, podlaktične narukvice japodskog tipa, lučne fibule s ptičjom unatrag povijenom glavicom na kraju nožice, antropomorfnih privjesci, kulturna jadranska koiné, ikonografija, ideja, simbol, 7. i 6. stoljeće pr. Kr.

Key words: the Japods, the Piceni, Kvarner/Quarnero, Japodian-type of forearm bracelets, bow fibulae with a backward-curved bird's head at the end of the foot, anthropomorphic pendants, Adriatic cultural koiné, iconography, idea, symbol, 7th and 6th century BC

Linearno-geometrijski ukras dvostrukih nizova točkica, obrubljen većim ispupčenjima, točkama i masivnom bordurom, nalazi se na ulomcima tankih brončanih limova iz Rijeke. Izvorno, ti su preostali i podosta oštećeni limovi bili dijelom luksuzne pravokutne narukvice izrađene tehnikom tiještenja na matrici i iskucavanja (Sl. 1, Sl. 3: 4, T. I: 1).¹ Iako taj riječki primjerak do sada nije bio

¹ Sačuvano je šest ulomaka oštećenog brončanog lima, od kojih tri ulomka čine obrub, s prema van savijenim

rubnikom, unutar kojeg je provučena tanka brončana žica, okruglog presjeka. Rub je ukrašen s dva reda iskucanih



Slika 1. Ulomci podlaktičnih narukvica japodskog tipa varijante II iz Rijeke (PPMHP) i Slika 2. iz Bakara (AMZ) (Foto. M. Blečić Kavur).

Figure 1. Fragments of the Japodian-type forearm bracelets (*variant II*) from Rijeka (PPMHP) and Figure 2. from Bakar (AMZ) (Photo: M. Blečić Kavur).

objelodanjen, iz literature je poznato nekoliko narukvica istih tipoloških i stilskih obilježja koje, unatoč tomu, nisu bile predmetom opsežnijih diskusija i o njima se govorilo tek uzgredno.

Prvu takvu narukvicu iz Prozora objavio je Šime Ljubić (1889: 140, T. XXVI: 168), uz još dvije s istog nalazišta, ali drugačijih morfoloških i dekorativnih odlika (LJUBIĆ 1889: T. XXVI: 169–170) (Sl. 3: 1, T. II: 1). Uslijedile su publikacije dviju gotovo identičnih narukvica iz Kompolja, grobovi 4/(61) (DRECHSLER-BIŽIĆ 1959: 250, Sl. 9; 1961: 73–74, T. II: 13) (Sl. 3: 2, T. II: 2), odnosno grob 289/(107) iz ranijih iskopavanja Josipa Brunšmida, gdje su nađene dvije takve narukvice (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 73; LO SCHIAVO 1970: 473, T. XXXVIII: 16; RAUNIG 2004: 77). No tek će Ruža Drechsler-Bižić pružiti kraći osvrt na taj nakitni predmet u kojemu iznosi, sukladno ondašnjim spoznajama, kako su to tipični japodski nakitni oblici s obzirom na to da ih se ondje našlo ukupno šest primjeraka. U središnjem je dijelu narukvice prepoznala ukrase ptičjih protoma ili njima slične motive. Prema analizi tog ornamenta, oslanjajući se pri tomu na rezultate istraživanja Georga Kossacka za prostor Italije i ne nalazeći tada paralele niti na obalnom jadranskom području niti kod Picena, stilski ih je povezala uz kompleks kulture polja sa žarama Podunavlja i zapadnoalpskog prostora, a datirala ih najranije u stupanj HaA2 (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 73–75).

Gotovo identičnu, unekoliko proširenu interpretativnu shemu pružila je na zadnje Branka Raunig, prilikom čega je objavila i jedan do tada nepoznati primjerak iz *Dabra* (RAUNIG 2004: 77–80, T. XIV: 2). Uz nešto drugačije, iako često i nerelevantne, analogije datirala je taj oblik narukvica u HaB i HaC stupanj (RAUNIG 2004: 79–80). Zanimljivo je da već R. Drechsler-Bižić navodi

točkica i tri horizontalne trake. Središnji dio sadržava geometrijski ukras od kojeg se jasno razabire samo jedan, oblika trokuta te polukruga s većom točkom u sredini. Veličina: duž. 5,7+6,1+2,4 cm; šir. 6,5+3,1+4,3 cm. Inv. br.: PPMHP

1078. Narukvica potječe iz riječke prapovijesne nekropole za koju se pretpostavlja da se nalazila na širem prostoru današnje ulice Ciotta (T. I: 1).

kako se primjerak iz Prozora, sukladno tipološkoj analizi ostale građe iz groba, može datirati u vrijeme HaB/C horizonta (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 73), što je B. Raunig bila dovoljna afirmacija konstataciji kako je datacija najranijeg pojavljivanja u vremenu HaA2 ipak bila prerana.

Spomenuti nalaz narukvice iz *Dabra* zahtijeva posebnu pozornost iz mnogih razloga. Naime, B. Raunig ju je publicirala prema *Katalogu materijala* iz Arheološkog muzeja u Zagrebu kojeg je izradila R. Drechsler-Bižić (RAUNIG 2004: 77–80). Provjerom svih relevantnih podataka, arhivske dokumentacije kao i same pohranjene građe u istome Muzeju, ustanovljeno je kako predmetna narukvica, zajedno s preostalim skupnim nalazom nakitnih dijelova nošnje, ne potječe iz *Dabra*, nego iz *Bakra* – gradića na obalama Kvarnera u neposrednoj blizini Rijeke (Sl. 2, Sl. 3: 3, T. I: 2).² Ti su podaci zabilježeni u izvještaju J. Brunšmida nastalog za njegova obilaska i revizijskog iskopavanja dijela nekropole na Sarazinovu, u Bakru, 1905. godine. Autor svjedoči kako je ondje bila bogata željeznodobna nekropola, koju su radnici prilikom obrade zemljišta i vinograda devastirali. Sam je prikupio pojedine nalaze od kojih su jedni iz starijeg, a drugi iz mlađeg razdoblja željeznoga doba (GREGL 2008: 17–19).³ Najzad, tom podatku od neprocjenjive važnosti treba dodati i recentnije nalaze materijalne građe (BLEČIĆ 2007: 116, Fig. 7), kojima će Bakar ubuduće biti evidentiran kao obećavajuće željeznodobno nalazište.

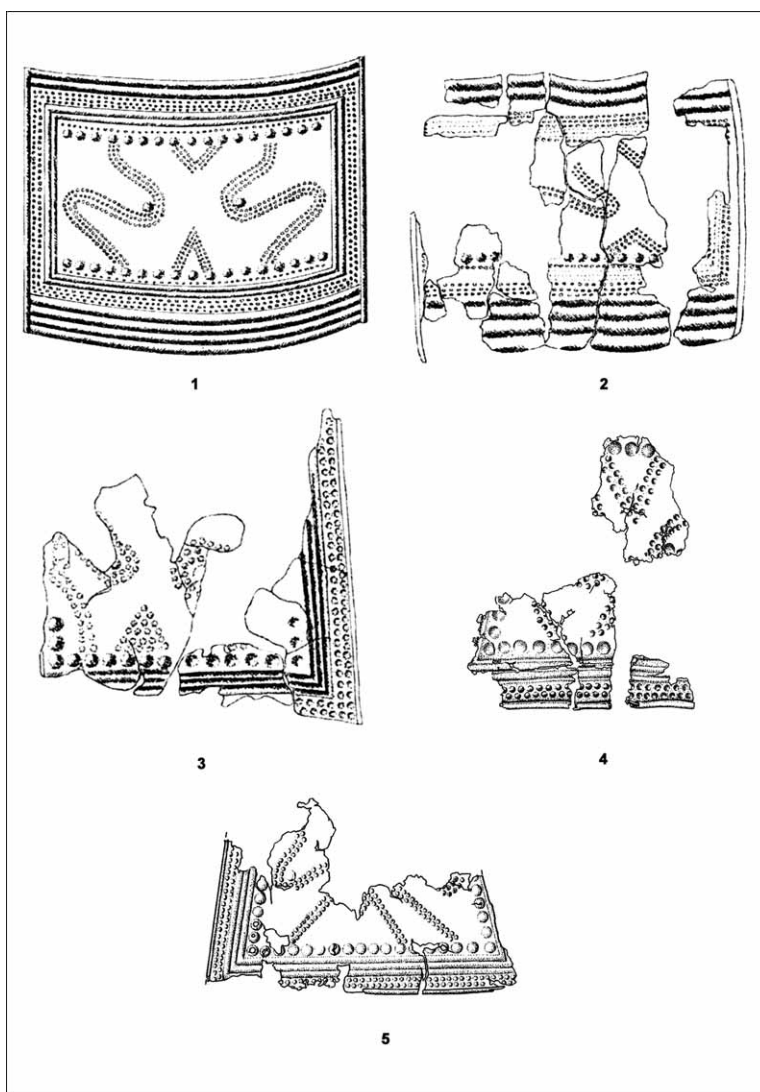
Nadalje, navedenim nalazima treba pridružiti još jednu takvu narukvicu za sada poznatu sa zapadne obale Jadrana, odnosno iz samog Picenuma. Riječ je o djelomično očuvanoj narukvici koja također ima izveden nepravilan geometrijski ukras simboličkog prikaza u središnjem dijelu, a potječe iz »nekropole« u Salinu (LUCENTINI 2002: 33, Fig. 36) (Sl. 3: 5).⁴ U talijanskoj se stručnoj literaturi najčešće i najjednostavnije tumačila kao »liburnska narukvica« ili import iz liburnskog prostora, promatrana u aspektu odnosa već dobro uspostavljene jadranske *koinè* s okvirnim smještajem u vrijeme 7. stoljeća pr. Kr. (LUCENTINI 2002: 33).

Povećanjem broja predmetnih podlaktičnih, manšetastih ili trakastih narukvica, kakva im se sve nazivlja koriste, općenito baš kao i na prostoru Kvarnera, otvaraju se i sasvim nova promišljanja o njihovoj tipološkoj, kulturološkoj, pa i prostornoj povezanosti (Sl. 3, Sl. 4). Konkretno, sve se one uistinu odlikuju nekim tipiziranim svojstvima izradbe, oblikom i stilom ukrašavanja. Međutim, podrobnija nam formalna i stilska analiza te napokon njihova poredbeno interpretacija ukazuje na nekoliko detalja kojima njihove razlike ipak nisu posve zanemarive. Dakle, ponajprije treba razlikovati *varijantu I* tih narukvica koje imaju isključivo linearne geometrijske ukrase izvedene tehnikom iskucavanja iste veličine točkica u više nizova, a koje imaju četiri rupice za pričvršćivanje na krajevima. To je značajka dviju narukvica iz Prozora (LJUBIĆ 1889: T. XXVI: 169–170). Raskošniji u ovdje obrađivanu *varijantu II* japodskih podlaktičnih narukvica obilježava znatno razvedeniji ukras sa središnjim prizorom izvedenim različitim tehnikama. Naime, narukvice iz ličkih nalazišta (Sl. 3: 1–2, T. II), bez obzira na izvedbu središnjeg motiva, imaju široku vanjsku borduru od tri do četiri plastično izvedena rebra, unutrašnjom linijom od tri reda sitnije iskucanih točkica te ponovno redom tanjih rebara. Tek potom slijedi okvir središnjeg prizora od većih ispupčenja, točkica, i

2 Pet ulomaka vrlo oštećenog brončanog lima od kojih tri ulomka čine obrub, s prema van savijenim rubnikom. Rub je ukrašen s dva reda iskucanih točkica i tri horizontalne trake. Središnji dio, kojeg čine tri ulomka, sadržava geometrijski ukras visećeg trokuta, girlande i polukruga, izvedenih od redova manjih točkica. Unutar kružnica, u sredini se nalazi veća točka. Istim je točkama obrubljen cijeli središnji dio. Veličina: duž. 13,6 cm; šir. 13,2 cm. Inv. br.: AMZ 11581 (T. I: 2).

3 Vjerojatno je tijekom kasnijih evidencija ili revizijskih obrada došlo do premiješanja građe, prilikom čega je nakit iz *Bakra* preinventiran u *Dabar*!?

4 Dugo se vremena smatralo kako ta narukvica potječe iz nepoznatog nalazišta (LUCENTINI 2002: 33). Međutim, arhivskim je istraživanjima ustanovljeno da ona zapravo potječe iz »nekropole« u Salinu (N. Lucentini, *Riflessi della circolazione adriatica nelle Marche centro meridionali*, predavanje održano na skupu *Piceni ed Europa* u Piranu 2006. godine) (LUCENTINI 2007: 104).



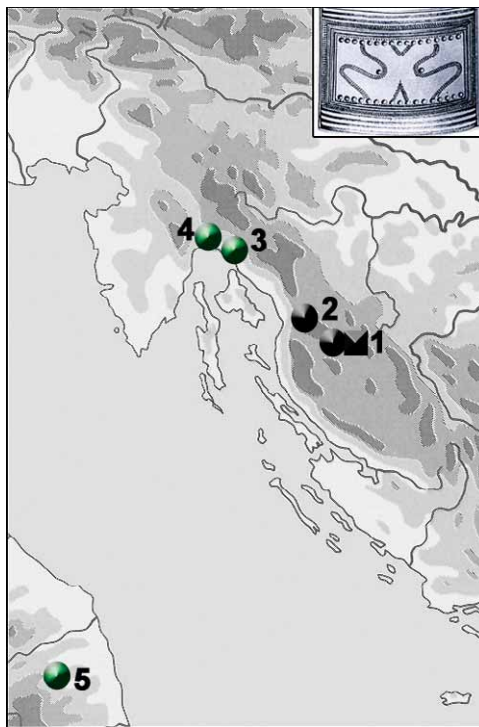
Slika 3. Japodski tip podlaktičnih narukvica II. varijante – 1: Prozor (prema LJUBIĆ 1889), 2: Kopolje (prema DRECHSLER-BIŽIĆ 1961), 3: Bakar, 4: Rijeka, 5: Salino (prema LUCENTINI 2002).

Figure 3. Japodian type of forearm bracelets *variant II* – 1: Prozor (after LJUBIĆ 1889), 2: Kopolje (after DRECHSLER-BIŽIĆ 1961), 3: Bakar, 4: Rijeka, 5: Salino (after LUCENTINI 2002).

to samo uz šire strane pružanja. Uže, bočne strane imaju tanju borduru, od jednog niza iskucanih točkica i rebara, ali su ovičene cjevasto savijenim krajevima za pričvršćivanje narukvice. Sva ornamentika središnjeg polja ostvarena je u pravilu s tri paralelna reda sitnije iskucanih točkica. Za razliku od njih kvarnerski će, baš kao i picenski, primjerci imati zadani ornament izveden od dva paralelna reda točkica, znatno tanje bordure, od dva reda iskucanih točkica i tri rebra te obrub središnjega prizora s većim ispupčenjima sa sve četiri strane (Sl. 1, Sl. 2, Sl. 3: 3–5, T. I). I premda rekonstrukci-

ja središnje scene nije ostvariva, niti na jednom primjerku osim iz Prozora (T. II: 1), koji je dan u idealnoj projekciji, bogata izradba i izričit simboličko-metaforički »vokabular« geometrijskih i shematiziranih linija nama još ne dokučene poruke, potiče na promišljanje kako su te narukvice bile dijelom luksuznije, amblematične, ali sigurno statusne nošnje. No dopuštati im mogućnost, samo temeljem ornamenta, interpretiranja kao dijelova bojne defenzivne opreme (RAUNIG 2004: 78), ne čini se nimalo uvjerljivim. Štoviše, ako uvažimo inventare grobova 4/(61) i 289/(107) iz Kompolja, kao i činjenicu da na cijeloj toj predmetnoj regiji muške defenzivne opreme zapravo nema, tada o tim narukvicama s određenom dozom sigurnosti možemo govoriti kao o dijelovima ženske nošnje.

Sukladno opisanim distinkcijama, na tako tipiziranom obliku nakita treba spoznavati različitosti manifestirane u regionalnim tumačenjima ideja koje će, makar bile minimalne, doprinijeti onako željenom i važnom individualiziranju kodificiranog. Ta činjenica ohrabruje pretpostavku kako su se narukvice proizvodile ili završno obrađivale u ponajmanje dvije različite radionice, od kojih je jedna nedvojbeno djelovala na prostoru Japoda ili barem za Japode. Istome pak dodatno ide u prilog što narukvice iz Rijeke i Bakra pokazuju najviše srodnosti s onom iz Salina, pa im podrijetlo vjerojatnije možemo tumačiti unutar jedinstvenog radioničkog kruga. Ipak, u ovome trenutku čini se realnim i racionalnim pretpostaviti mogućnost djelovanja samo jedne radionice i/ili radioničkog centra, najvjerojatnije kod Japoda, koji je izrađivao takav nakit uistinu unikatnih karakteristika. Argument pak takvome promišljanju svakako daje podatak kako su na japodskom području zabilježene u najvećem broju i u najrazličitijim varijantama. No u kulturološkom smislu jasno se pokazuje da ih treba tumačiti unutar već ustaljenih procesa jadranske *koinè*, kako ih je uostalom razumijevala i Nora Lucentini, ali tijesnije povezanosti japodskog i kvarnerskog te picenskog prostora (Sl. 3, Sl.



Slika 4. Karta rasprostiranja podlaktičnih narukvica japodskog tipa varijante I ■ i varijante II ●.

Figure 4. Distribution map of the Japodian-type forearm bracelets, *variant I* ■ and *variant II* ●.

Br/ Nr	Nalazište/ Site	Kom/ Nr	Tip/ Type	Okolnosti/ Occasion	Bibliografija/ Bibliography
1	Prozor (Hr)	3	2-I, 1-II	Nekropola?/ Necropolis?	Ljubić 1889: T. XXVI: 168; Raunig 2004: T. XIV: 1 – <i>Sl. 3:1, T. II: 1.</i>
2	Kompolje (Hr)	3	II	Grobovi/ Graves 4/(61); 289/(107)	Brunšmid 1903–1905; Drechsler-Bižić 1959: Sl. 9; Drechsler-Bižić 1961: T. II: 13; Raunig 2004: T. XIV: 3 – <i>Sl. 3: 2, T. II: 2.</i>
3	Bakar (Hr)	1	II	Nekropola?/ Necropolis?	AMZ, pogrešno objavljeno pod nalazištem <i>Dabar</i> kod [erroneously published as <i>Dabar</i> in] Raunig 2004: T. XIV: 2 – <i>Sl. 2, Sl. 3: 3, T. I: 2.</i>
4	Rijeka (Hr)	1	II	Nekropola?/ Necropolis?	PPMHP Rijeka, neobjavljeno/unpublished – <i>Sl. 1, Sl. 3: 4, T. I: 1.</i>
5	Salino (It)	1	II	Nekropola?/ Necropolis?	Lucentini 2002: Fig. 36 – <i>Sl. 3: 5.</i>

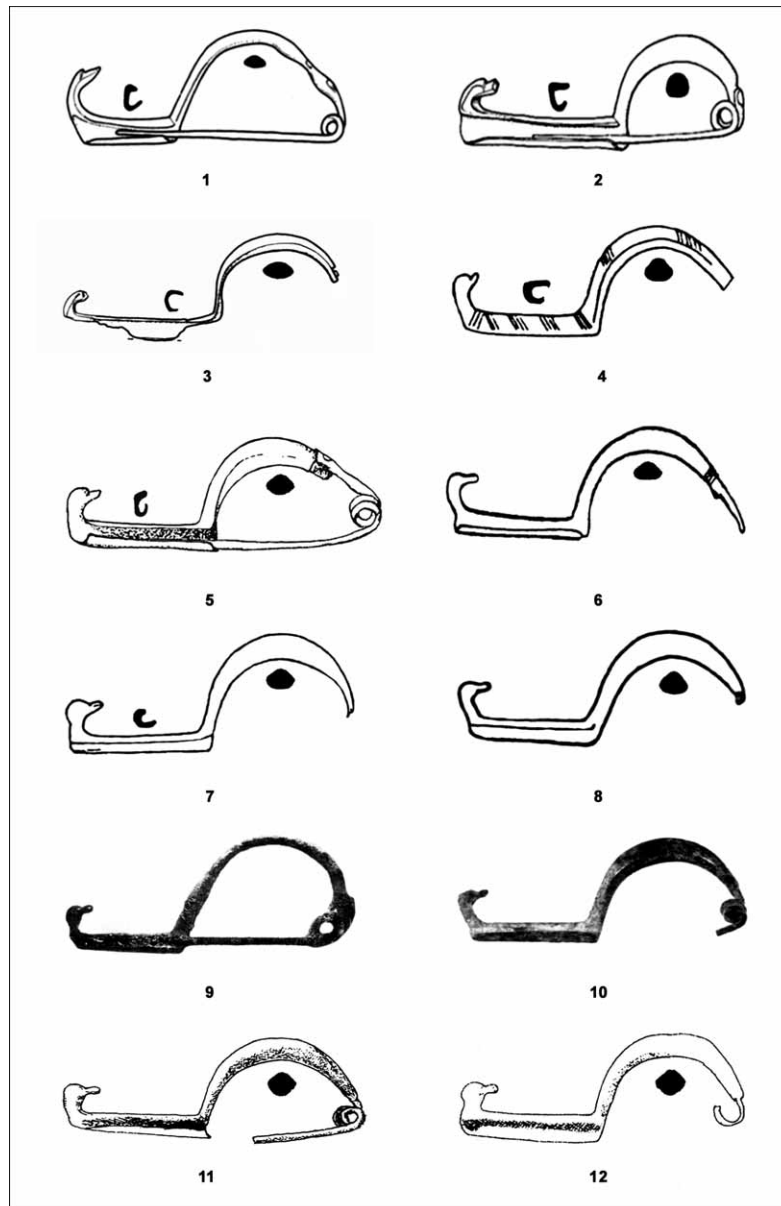
4). Stoga će i njihovo atribuiranje frazom »liburnske narukvice« od strane iste autorice biti ponajmanje neutemeljeno, a krajnje neprihvatljivo određenje.

Budući da gotovo sve te raskošne narukvice potječu iz nedovoljno ili u potpunosti nepoznatih konteksta nalaženja i samo će njihovo vremensko određenje ostati i nadalje približno. U rasvjetljavanju toga problema možda se ipak čini korisnim izdvojiti grob 4/(61) iz Kompolja, iako nažalost ne predstavlja siguran oslonac za dataciju, s obzirom na to da je u prvoj objavi revizijskih iskopavanja te nekropole publiciran grob 4 s ulomcima te (ili takve) narukvice (T. II. 2) zajedno s lučnom fibulom s ptičjom, unatrag povijenom glavicom na vrhu nožice (DRECHSLER-BIŽIĆ 1959: 250, Sl. 10) (Sl. 5: 6). Objavljena je stoga s fibulom koja kvalitativno pouzdano i kvantitativno konkretno argumentira povezanost picenskog i japodskog, ali i matičnog liburnskog područja (Sl. 6).

Riječ je o lučnim fibulama koje su često izrađene u jednome dijelu, ali mogu biti i dvodijelne (Sl. 5). U potonjem slučaju navoj i igla pričvršćeni su na luk zakovicom. Nožica je u pravilu izdužena, dubljeg »C« presjeka i završava prepoznatljivo oblikovanom ptičjom glavicom. Luk je gladak, a može biti masivan, ovalnog do kružnog presjeka ili tanje raskovan najčešće lečaste profilacije (Sl. 5). Zbog tih obilježja izdvajaju se u *tip Kompolje*, budući da ih je ondje zabilježen najveći broj u različitim obradama i varijacijama. Najvažniji detalj prilikom njihova atribuiranja upravo je sama ptičja glavica, jer je to ujedno i jedina razlika od npr. fibula tipa *protocertosa*, koje su izrađene jednakim principom i sličnom tehnologijom (RAUNIG 2004: 81). Međutim, te se fibule moraju razlikovati i od vrlo srodnih, ali jednodijelnih lučnih fibula s narebrenim/grebenastim lukom i apstrahiranim ptičjom glavicom na kraju nožice *tipa Podzemelj* (PRELOŽNIK 2007: 125–126, 130–131, Fig. 4a) (Sl. 6). One, uostalom, pokazuju i nešto drugačiju prostornu distribuciju, pa su osim za prostor Picena specifične i za Dolenjsku, a pojedinačno se javljaju na istarskim i drugim talijanskim lokalitetima.⁵

⁵ Zanimljivim se čini istaknuti kako se fibule *tipa Kompolje* i *Podzemelj* ne nalaze na istim nalazištima, goto-

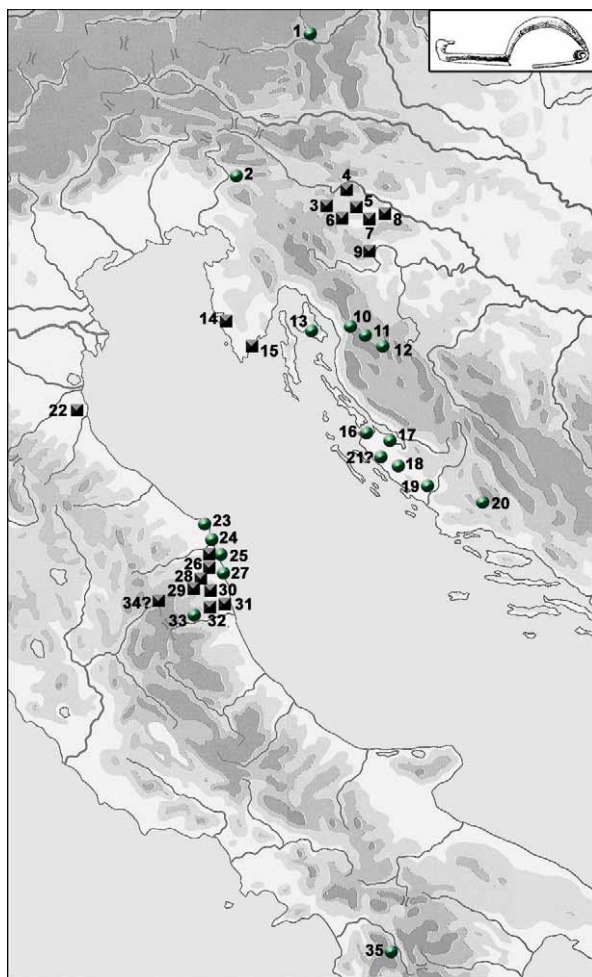
vo bi se moglo reći da se odbijaju, što ipak negira zajedničko pojavljivanje u Numani (Sl. 6: 25, i Lista uz Sliku 6).



Slika 5. Lučne fibule s unatrag povijenom ptičjom glavicom na kraju nožice *tipa Kompolje*-1: Falkenberg (prema TERŽAN 1990b), 2–3: Most na Soči (prema TERŽAN et al. 1984), 4: Kompolje (prema LO SCHIAVO 1970), 5–6: Kompolje (prema DRECHSLER-BIŽIĆ 1961), 7: Krk (prema LO SCHIAVO 1970), 8: Nin (prema HILLER 1991), 9: Kosa (prema BRUSIĆ 2002), 10: Jagodnja Donja (prema BATOVIĆ 1990), 11–12: Dragišić (prema BRUSIĆ 2000).

Figure 5. Bow fibulae with a backward-curved bird's head at the end of the foot of the *Kompolje*-type- 1: Falkenberg (after TERŽAN 1990b), 2–3: Most na Soči (after TERŽAN et al. 1984), 4: Kompolje (after LO SCHIAVO 1970), 5–6: Kompolje (after DRECHSLER-BIŽIĆ 1961), 7: Krk (after LO SCHIAVO 1970), 8: Nin (after HILLER 1991), 9: Kosa (after BRUSIĆ 2002), 10: Jagodnja Donja (after BATOVIĆ 1990), 11–12: Dragišić (after BRUSIĆ 2000).

Komparativna je analiza, međutim, pokazala izvjesnu grupiranost opisanih fibula pa će tako one s japodskog imati najrodnije paralele kod liburnskih primjeraka, a pridružiti im se mogu i fibule iz gravitiranih Krka i Otišića, kao i fibule iz groba 334 iz Numane (Davanzali) (Sl. 5). Kako one penetriraju i u sjevernije dijelove istočnog alpskog prostora, valja spomenuti kako su fibule iz Kompolja (Sl. 5: 4–6)⁶ prilično srodne nalazu iz Falkenberga (Sl. 5: 1), koje obilježavaju zakovice pri kraju luka (TERŽAN 1990b: 142, Sl. 33: 1–2). Takvo tehničko rješenje nije vidljivo samo na fibula-



Slika 6. Karta rasprostiranja lučnih fibula s unatrag povijenom ptičjom glavicom na kraju nožice *tipa Kompolje* ● (nadopunjeno prema TERŽAN 1990b) i *tipa Podzemelj* ■ (nadopunjeno prema PRELOŽNIK 2007).

Figure 6. Distribution map of bow fibulae with a backward-curved bird's head at the end of the foot of the *Kompolje* ● (updated after TERŽAN 1990b) and *Podzemelj*-type ■ (updated after PRELOŽNIK 2007).

6 Fibulu iz groba 224 u Kompolju, koja je ukrašena urezanim paralelnim linijama, B. Raunig netočno objavlu-

je pod lokalitetom Prozor, iako je kod F. Lo Schiavo navedeno ispravno nalazište; vidjeti Listu uz Sliku 6 (Sl. 5: 4).

Br/ Nr	Nalazište/ Site	Kom/ Nr	Tip/ Type	Okolnosti/ Occasion	Bibliografija/ Bibliography
1	Falkenberg-Strettweg (At)	1	Kompolje	Grob?/ Grave?	Teržan 1990b: Sl. 33: 1 – Sl. 5: 1.
2	Most na Soči (Si)	2	Kompolje	Grobovi/ Graves 1412, 1680	Teržan et al. 1984: 130A: 4; 160D: 1 – Sl. 5: 2–3.
3	Stična, okolica (Si)	1	Podzemelj	?	Gabrovec et al. 2006: T. 162: 12.
4	Rovišče (Si)	1	Podzemelj	?	Stare 1963: T. 5: 9; Preložnik 2007: 131.
5	Slepšek (Si)	1	Podzemelj	?	Preložnik 2007: 130.
6	Dobrnič (Si)	1	Podzemelj	Grob/ Grave 10/8	Parzinger 1989: T. 15: 2; Preložnik 2007: 131.
7	Šmarjeta (Si)	1	Podzemelj	Nekropola/ Necropolis	Stare 1973: T. 22: 14; Preložnik 2007: 131.
8	Velike Malence (Si)	1	Podzemelj	?	Stare 1961: T. 11: 11; Preložnik 2007: 131.
9	Podzemelj (Si)	3	Podzemelj	Grob/ Grave 1/9, i/and?	Barth 1969: T. 2: 3; Dular 1978: T. 3: 19, 20; Preložnik 2007: 131.
10	Vlaško polje (Hr)	2	Kompolje	Nekropola?/ Necropolis?	AMZ, neobjavljeno/unpublished.
11	Kompolje (Hr)	6?	Kompolje	Grobovi/ Graves 4, 51, 44, 74, 78, 224	Drechsler-Bižić 1959: sl. 10; Drechsler-Bižić 1961: T. V: 21, Lo Schiavo 1970: 448, T. XXXII: 10–11; Raunig 2004: 81, T. XV: 2, 3 – Sl. 5: 4–6.
12	Prozor (Hr)	3	Kompolje	Nekropola?/ Necropolis?	AMZ; Raunig 2004: 81, T. XV: 1, 4.
13	Krk (Hr)	1	Kompolje	?	Lo Schiavo 1970: 448, T. XXII: 2; XXXII: 10 – Sl. 5: 7.
14	Rovinj (Hr)	1	Podzemelj	Grob/ Grave 4	Matošević, Mihovilić 2004: T. 1: 1; Preložnik 2007: 131.
15	Nezakcij (Hr)	1	Podzemelj	Nekropola?/ Necropolis?	Mihovilić 2001: Tab. 55: 7; Preložnik 2007: 131.
16	Nin (Hr)	1	Kompolje	Grob/ Grave 78	Hiller 1991: T. 19: 209 – Sl. 5: 8.
17	Ljubač-Kosa (Hr)	1	Kompolje	Nekropola?/ Necropolis?	Brusić 2002: Sl. 37: 6 – Sl. 5: 9.
18	Jagodnja Donja (Hr)	1	Kompolje	Grob?/ Grave?	Batović 1990: T. XX: 2 – Sl. 5: 10.
19	Dragišić (Hr)	4	Kompolje	Grobovi/ Graves 5, 8, 12, 19	Brusić 2000: T. VII: 14, T. X: 1, T. XIV: 5, T. XVII: 3 – Sl. 5: 11–12.
20	Otišić (Hr)	1	Kompolje	Gradina?/ Hill fort?	AMS, neobjavljeno/unpublished.

21	Sjeverna Dalmacija? (Hr)	1	Kompolje	?	Lo Schiavo 1970: T. XX: 3, XXXII: 14; Hiller 1991: T. 34: 374.
22	Russi (It)	1	Podzemelj	Grob/ Grave 1	Bermond Montanari et al. 1975: T. XVIII: 1.
23	Ancona (It)	više?/ more	Kompolje	Nekropola?/ Necropolis?	Ancona Museo Archeologico Nazionale delle Marche.
24	Sirolo (It)	2	Kompolje	Grob/ Grave 334	Numana/Sirolo, Area archeologica »I Pini«.
25	Numana (It)	više?/ more	Kompolje, Podzemelj	Grob/ Grave 2	Antiquarium Statale, Numana; Dall'Osso 1915: 99, 131; Mancini, Betti 2006: T. 204; Lollini 1976a: Fig. 11: 9; Preložnik 2007: 131.
26	Torre S. Patrizio (It)	1	Podzemelj	?	Percossi Serenelli 1989: 82; tipo 14, 187–188; Preložnik 2007: 131.
27	Fermo (It)	1	Kompolje	Grob?/ Grave?	Dall'Osso 1915: 99, 131; Mancini, Betti 2006: T. 204.
28	Montegiorgio (It)	2	Podzemelj	Grob/ Grave 38, 46	Coen 2003: Fig. 8: 3; Preložnik 2007: 131.
29	Belmonte Piceno (It)	1	Podzemelj	?	Preložnik 2007: 131.
30	Grottazolina (It)	1	Podzemelj	Grob/ Grave 5	Preložnik 2007: 131.
31	Ripatransone (It)	2	Podzemelj	?	Percossi Serenelli 1989: 82; tipo 14, 187–188; Preložnik 2007: 131.
32	Offida (It)	1	Podzemelj	Nekropola?/ Necropolis?	D' Ercole 1977: T. 35: B167; Preložnik 2007: 131.
33	Ascoli (It)	više?/ more	Kompolje	Nekropola?/ Necropolis?	Museo Archeologico Statale di Ascoli Piceno.
34	Picenum? (It)	1	Podzemelj	?	Lollini 1976a: 138, Fig. 11; Adam 1984: 147, k. 215.
35	Sala Consilina (It)	2	Kompolje	Grobovi/ Graves B28, 1–3	De La Genière 1968: T. 13: 6; pl. 34: 10.

ma iz Mosta na Soči (Sl. 5: 2–3) (TEßMANN 2007: 186), već je besprijekorno razvidno kako na fibuli iz Krka (Sl. 5: 7) tako i na nekim fibulama iz Liburnije npr. iz Nina (Sl. 5: 8), ali i na fibuli iz Gradine u Otišiću.⁷ S druge strane ta je izvedba prisutna i na ponekim picenskim fibulama, npr. u Anconi i Numani.⁸ Ondje su smatrane obilježjem IVA faze picenske kulture, tj. njihovo se nošenje najvećim dijelom datiralo u 7. pa i 6. stoljeće pr. Kr. (LOLLINI 1976a: 138, Fig. 11; 1976b: 135, T.

⁷ Jedna se fibula tog tipa nalazi u stalnom postavu u Arheološkom muzeju u Splitu, neobjavljeno.

⁸ Iako je poznat popriličan broj s istočne obale Jadrana (preko 20 primjeraka), taj tip fibule nije uvršten u katalog

IX: 9), kao što su i u Mostu na Soči definirane u stupanj Ic2 (TERŽAN 1990b: 142). Nadalje, posebno je zanimljivo kako u Falkenbergu takva fibula čini vjerojatno grobnu cjelinu s antropomorfnim privjeskom s istakama ili »s horizontalnim nastavcima« (RAUNIG 2004: 128), koji pokazuje upravo najživlju cirkulaciju nalaženja od picenskih do japodskih nalazišta (Sl. 7), zapravo onih područja gdje se nalaze navedene fibule, a naći će se i obrazlagane narukvice.

U stručnoj se literaturi tim tipom privjesaka detaljnije pozabavila Barbara Teßmann (2001: 88–89, Abb. 50; 2007: 185–187, Abb. 1–2), pa ih je u svoja dva rada razlikovala kao antropomorfne privjeske *tipa I* specifične za prostor Japoda.⁹ S obzirom na njihovu poznatu količinu, kod Japoda smo poznavali ukupno šest primjeraka, od kojih je samo jedan potjecao iz grobne cjeline nekropole u Kompolju, grob I–28 (VASIĆ 1982: 248, Abb. 11) (Sl. 8: 9), a preostalih pet nalazi se u prozorskoj zbirci u Prapovijesnom muzeju u Berlinu (TEßMANN 2001: 88–89, Abb. 50; 2007: 186, Abb. 1: 12–16) (Sl. 8: 12–16). To je u kvantitativnom smislu uistinu odlika neke zastupljenosti, budući da su na svim ostalim poznatim nalazištima predstavljeni najčešće samo s jednim primjerkom, što je autoricu navelo da ih smatra izrazito japodskim proizvodom koji je mogao biti importiran na područje Picena.¹⁰

Premda već i sam Falkenberg ukazuje na kontakte širokih razmjera, u tom je smislu još neobičniji nalaz od pet takvih privjesaka iz Batine u Baranji (Sl. 8: 2–7), za koje i sama B. Teßmann pretpostavlja da izvorno potječu iz Prozora (TEßMANN 2007: 186, Abb. 1: 2–7). No posve je intrigantan nalaz čak osam takvih privjesaka iz *grobnice ratnika* u Capoterra kod Cagliarija na Sardiniji (Sl. 8: 21) (USAI 2007: 103),¹¹ baš kao i, s druge strane, nalaz ogrlice od sedam istih antropomorfnih privjesaka iz Odolanówa u Velikoj Poljskoj (PUDEŁKO 2007: 241–242, Fig. 7) (Sl. 8: 25).¹² Navedeni nam nalazi, zacijelo ukazuju na kontakte znatnih udaljenosti, upravo kao i na nove kulturološko povijesne momente koji će zahtijevati daljnju i detaljniju obradu. Jedna od njih možda bi mogla krenuti i u pravcu stilske različitosti između tih antropomorfnih privjesaka, pa se tako konkretno nameće slika podvojenosti njihova nošenja kao i za sada poznate prostorne distribucije. Ako

objave *Prähistorische Bronzefunde* Dunje Glogović iz 2003. godine. Velik broj takvih fibula nije publiciran niti iz italskih nalazišta, npr. iz same Ancone ili Numane kao ni iz drugih kartiranih nalazišta. Tako ih i Renato Peroni ubraja u značajne elemente jadranske koinè koji su se prenosili morskim pravcima, oslanjajući se pritom na publicirane nalaze iz istočne obale Jadrana poznate iz sinteze Fulvie Lo Schiavo, dok za italske primjerke navodi samo kako postoje pojedini nepublicirani primjerci (PERONI 1973: 68, Fig. 21: 5)!! Međutim, tada su već dobro bili poznati primjerci iz Numane ili iz Ferma objelodanjeni kod Innocenza Dall' Ossa iz 1915. godine (DALL'OSSO 1915: 99, 131; MANCINI, BETTI 2006: T. 204).

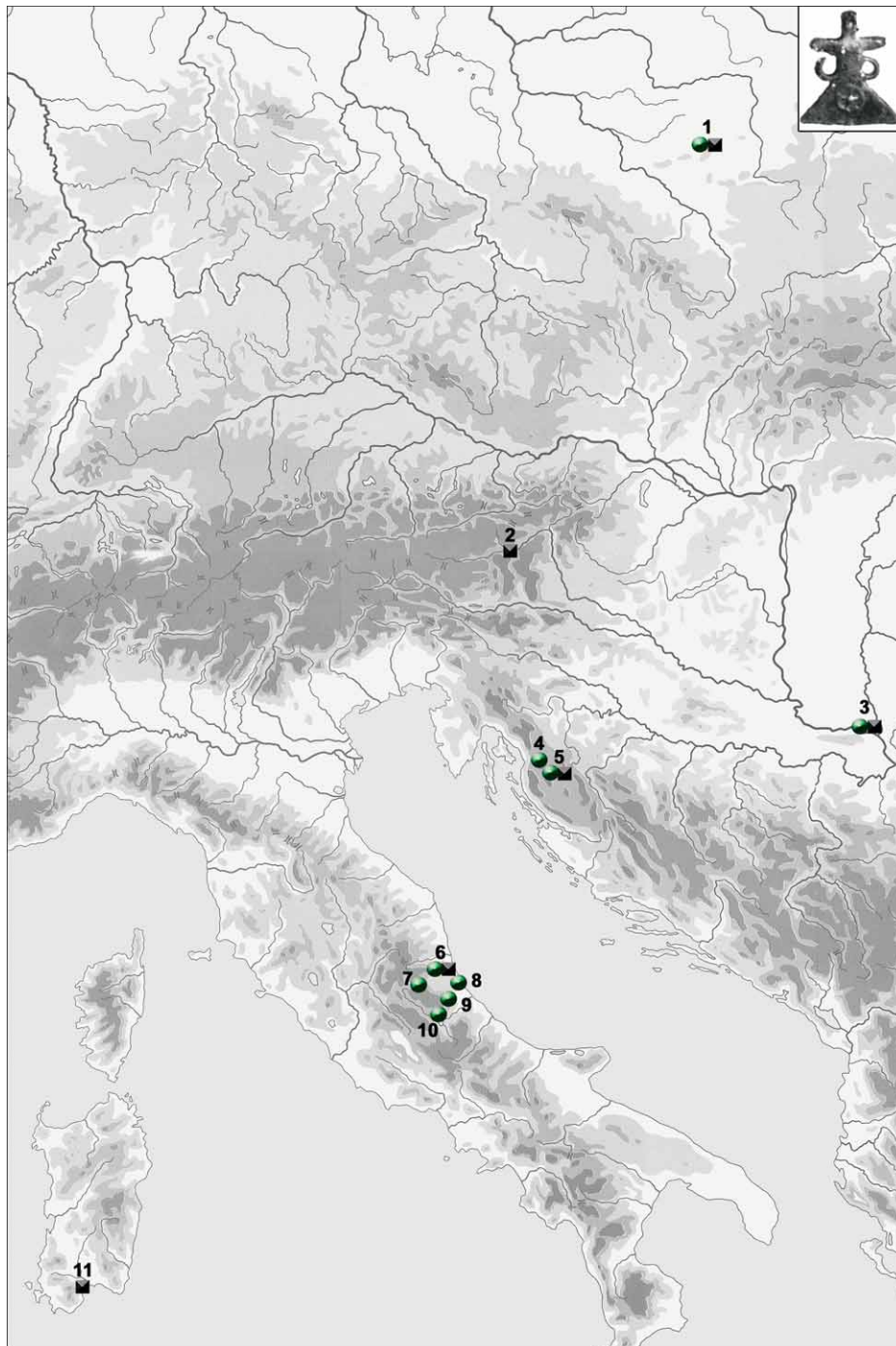
9 Autorica, kao i brojni talijanski istraživači, vrlo intenzivno koriste sintagmu liburnsko-japodska, bilo da je riječ o kulturološkom ili zemljopisnom određenju. S obzirom na različita zemljopisna područja, zatim različitosti u materijalnoj građi, ritualima, kulturnim obilježjima te samoj periodizaciji i unatoč određenim sličnostima, *liburnsko* i *japodsko* nije istoznačno i stoga je korištena sintagma neodgovarajuća.

10 Antropomorfnim stilizirani ili čak apstrahirani privjesci, lijevani u jednodijelnom kalupu, općenito se smatraju dobrom japodske kulturne baštine gdje su se, kako većina istraživača koja se bavila tom problematikom misli, i pro-

izvodili (BATOVIĆ 1955: 241–243; ČOVIĆ 1976: 148; 1984: 29–30; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 408; KUKOČ 1995: 52; BALEN-LETUNIĆ 2004: 230; RAUNIG 2004: 146–151; BAKARIĆ 2006: 68–72). Predmetnih antropomorfnih privjesaka (*tipa I*) bilo je poznato sveukupno 18 primjeraka, koji su imali poznate nalazišne podatke, te tri iz kolekcija, odnosno Zbirki (vidjeti listu uz Sliku 7). U kartiranje su, iako u nešto shematiziranijem obliku poput primjerka iz Numane, pribrojani i primjerci iz Offide (D'ERCOLE 1977: T. 46: B20, B31) (Sl. 8: 22–23) i Cupre Marittime (PERCOSI SERENELLI 2000: Fig. 5) te još jedan odgovarajući primjerak iz Montegiorgia, grob 38 (SEIDEL 2006: T. 48: 6) (Sl. 8: 24). Na tom su prostoru takve forme privjesaka okvirno datirane u III. fazu picenske kulture (NASO 2003: 182).

11 Navodi se da su svi antropomorfnih privjesci veličine oko 4 cm. Budući da je riječ o reprodukciji izvornog crteža, iz 1894. godine, mnogi detalji uistinu nisu provjerljivi, pa je stoga nesigurno je li u krugu na haljini upisan križ ili možda svastika?

12 Na ogrlicu je između brončanih kuglica nanizano sedam primjeraka koji su svi gotovo identičnih osobina i vrlo dobre očuvanosti. Prvi i posljednji u nizu nemaju ukras kružnice s upisanim križem na haljini. Dimenzije su im svima približne; šir. do 3 cm, vis. do 4 cm (Sl. 8: 25).



Slika 7. Karta rasprostiranja antropomorfnih privjesaka tipa Ia ● i Ib ■
(nadopunjeno prema TEBMANN 2007).

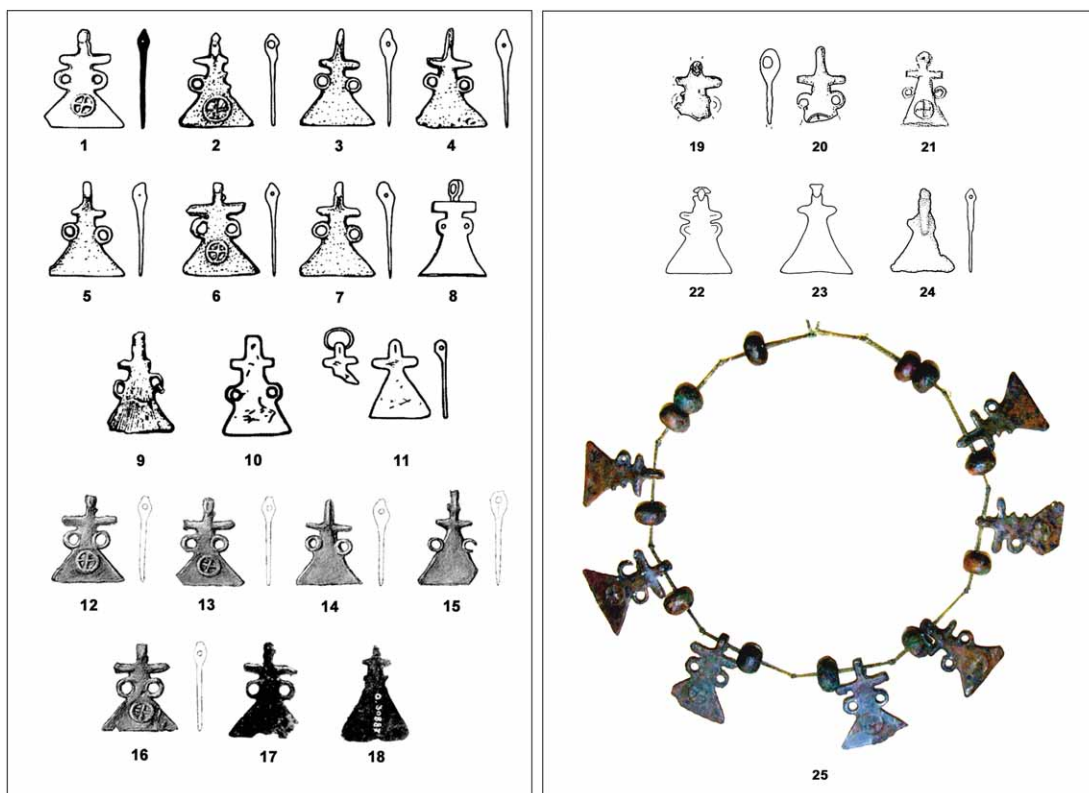
Figure 7. Distribution map of the *type Ia* ● and *Ib* ■ anthropomorphic pendants
(updated after TEBMANN 2007).

Br/ Nr	Nalazište/ Site	Kom/ Nr	Tip/ Type	Okolnosti/ Occasion	Bibliografija/ Bibliography
1	Odolanów- Ziemia Kaliska (Pl)	7	Ia, Ib	?	Pudełko 2007: 241–242, Fig. 7, Sl. 8 – Sl. 8: 25.
2	Falkenberg- Strettweg (At)	1	Ib	Grob?/ Grave?	Teržan 1990b: Sl. 33: 2; Teßmann 2001: Abb. 54: 1; Teßmann 2007: Abb. 1: 1 – Sl. 8: 1.
3	Batina (Hr)	6	Ia, Ib	?	Teßmann 2001: Abb. 54: 2–7; Teßmann 2007: Abb. 1: 2–7 – Sl. 8: 2–7.
4	Kompolje (Hr)	1	Ia	Grob/ Grave I–28	Vasić 1982: 248, Abb. 11: 3; Drechsler-Bižić 1987: T. XLIV. 20; Raunig 2004: T. XXVI: 3; Teßmann 2001: Abb. 54: 9; Teßmann 2007: Abb. 1: 9 – Sl. 8: 9.
5	Prozor (Hr)	5	Ia, Ib	Nekropola?/ Necropolis?	Teßmann 2001: 83, Abb. 53, T. 2: 1–5; Teßmann 2007: Abb. 1: 12–16; Raunig 2004: T. XXVI: 4 – Sl. 8: 12–16.
6	Montegiorgio (It)	3	Ia, Ib	Grob/ Grave 38, 49	Seidel 2006: 140–141, 221, T. 48: 6, T. 64: 5–6 – Sl. 8: 19–20, 24.
7	San Ginesio (It)	1	Ia	Nekropola?/ Necropolis?	Teßmann 2001: Abb. 54: 10; Teßmann 2007: Abb. 1: 10 – Sl. 8: 10.
8	Cupra Marittima (It)	1	Ia	Nekropola?/ Necropolis?	Percossi Serenelli 2000: <i>Il costume femminile</i> , Fig. 5.
9	Ripatransone (It)	2	Ia	?	Teßmann 2001: Abb. 54: 8; Teßmann 2007: Abb. 1: 8; Percossi Serenelli 1989: 93, tipo 11, 194 – Sl. 8: 8.
10	Offida (It)	1	Ia	Nekropola?/ Necropolis?	D' Ercole 1977: T. 46: B31 – Sl. 8: 22–23.
11	Capoterra, o. Sardinija (It)	8	Ib	<i>Grob ratnika / Warrior's grave</i>	Usai 2007: 103 – Sl. 8: 21.
12	Zbirka Riese (D)	1	Ia	?	Naso 2003: 182, cat. 277; Teßmann 2007: Abb. 1: 17 – Sl. 8: 17.
13	Muzej Worms (D)	2	Ia	?	Naso 2003: 182, cat. 275–276; Teßmann 2007: Abb. 1: 18 – Sl. 8: 18.

prihvatimo da su ti privjesci uistinu japodska domišljatost, jer kao i sve poznate antropomorfne privjeske tako i ove obilježava dvodimenzionalnost koja ne teži realističnosti nego znakovito, ikonološki simbolizira ljudski lik (ČOVIĆ 1984: 30), tada se upravo na primjercima iz Prozora razlikuju oni koji nemaju (*varijanta Ia*) i oni koji imaju reljefno, plastično izveden ukras križa upisanog u kružnici (*varijanta Ib*) na donjem dijelu trokutastog proširenja – haljine.¹³ Osim tog detalja na pri-

13 Ikonografski koncept osmišljen je sjedinjenjem trokuta i istaka, geometrijskom formom koja nedvojbeno obi-

lježava antropomorfno, tj. ljudski lik (KUKOČ 1995: 51–58). Ukras pak kruga, osobito koncentričnog, često je pri-



Slika 8. Antropomorfni privjesci tipa Ia i Ib – 1: Falkenberg, 2–7: Batina, 8: Ripatransone, 9: Kompolje, 10: San Ginesio, 11: Numana, 12–16: Prozor, 17: Kolekcija Riese, 18: Muzej Worms, 19–20, 24: Montegiorgio, 21: Capoterra, 22–23: Offida, 25: Odolanów (1–18 prema TEßMANN 2007; 19–20, 24 prema SEIDEL 2006; 21 prema USAI 2007; 22–23 prema D'ERCOLE 1977; 25 prema PUDEŁKO 2007).

Figure 8: Anthropomorphic pendants, *type Ia* and *Ib* – 1: Falkenberg, 2–7: Batina, 8: Ripatransone, 9: Kompolje, 10: San Ginesio, 11: Numana, 12–16: Prozor, 17: Riese collection, 18: Worms Museum, 19–20, 24: Montegiorgio, 21: Capoterra, 22–23: Offida, 25: Odolanów (1–18 after TEßMANN 2007; 19–20, 24 after SEIDEL 2006; 21 after USAI 2007; 22–23 after D'ERCOLE 1977; 25 after PUDEŁKO 2007).

kazani znak na antropomorfnim privjescima, dok je sintaksa kruga i križa specifična samo za ovaj Ib tip privjesaka. I krug i križ smatraju se temeljnim simbolima kojima, osobito u zajedničkoj fuziji i kontekstualnoj kompoziciji, pripada iznimno značenje (GOMBRICH 1990; CHEVALIER – GHEERBRANT 1994: 271–272; LAWLOR 2003: 90–95). Ikonografski su, dakle, eksplicitno likovno prikazani, čak i istaknuti na svim poznatim privjescima. Krug je najrašireniji i najjednostavniji, općeniti solarni simbol (STIPČEVIĆ 1981: 16–21), no ambivalentno i simbol jedinstva te savršenstva, kontinuiteta i vječnosti, a može predstavljati

ti i snagu, tj. veličinu ženskoga duha. On je zapravo nebo, kružnog i nepromjenljivog oblika koje prihvaća križ, simbol najviše moći i životne snage, svjetla i samoga Sunca (JAFJE 1987: 240–249; LAWLOR 2003: 6–15; TRESIDDER 2004: 313–315). Takvom sintaksom postaju metafora univerzalnog, Kozmičkog i kako bi to rekao Ernst Gombrich postaju „*tajni jezik božanskog*“ (GOMBRICH 1990: 38). Ukoliko su na primjercima iz Capoterra doista upisane lijevo orijentirane svastike, smisao i poruka ostaju isti, budući da je riječ o vrtećem, dinamičnom križu, supstitutu onoga što obilježava i sam križ.

vjescima varijante Ib kao da je doista naglašena ili istaknuta profilacija glave i nosa (Sl. 8: 1–2, 6, 12–13, 16, 20–21, 25), a posebnost njihova je i ta što su, za razliku od svih ostalih tipova antropomorfnih privjesaka, lijevani u dvodijelnom kalupu.

Bilo bi sasvim očekivajuće kako su i privjesci tipa Ia, a posebno Ib importirani iz japodskog teritorija u sjevernije prostore. No priželjkivanu situaciju ipak donekle uznemiruju, ako ne i mijenjaju, upravo ti nalazi iz Capoterre i iz Odolanówa koji onih varijante Ib broje sveukupno 15 komada što je, u svakome slučaju, do sada najveći poznati broj (Sl. 8: 21, 25). Naprotiv, ta je varijanta gotovo odsutna kod Picena, a zabilježena je samo jednim ulomkom iz ženskog groba 49 nekropole u Montegiorgiu (SEIDEL 2006: T. 64: 6) (Sl. 8: 20). To nam sugerira na znakovite promjene jer, važno je istaknuti, niti oni privjesci varijante Ia nisu u potpunosti bliski ili najbližiji onima iz japodskih ili ostalih navedenih europskih kontinentalnih nalazišta. Svi picenski primjerci, bez iznimke, pokazuju određenu samosvojnost, kako oblikovno tako i stilski, pa sukladno tomu možda ne bismo trebali govoriti o japodskom importu na to područje (TEßMANN 2007: 185), već eventualno o importiranju ideje koja se ondje realizirala na prilagodnom uvjetovane drugačije načine. To zapravo i jest smisao postojanja neke *koinè*, preko čijih su daljnjih kontakata i mreža komunikacija opisani privjesci prispjeli sve i do Sardinije.¹⁴ Glede na kontekste nalaženja ostalih antropomorfnih privjesaka to zasigurno vrijedi i za načine njihova nošenja; stoga će najčešće biti zabilježeni kao amuleti, samostalno ili u paru, ali i u kombinaciji s drugim nakitnim oblicima ili predmetima. Kao takvi krasili su ženske nositeljice (TEßMANN 2007: 187), što dodatno potkrepljuje i njihov ikonografski program s posebnom namjenom ideološkog, profilaktičkog i apotropejskog karaktera, a možda i isticanja simboličke informacije o njihovim vlasnicama.

U značenjskom smislu isto se može s određenom sigurnošću pretpostaviti i za nositeljice lučnih fibula s unatrag povijenom ptičjom glavicom na nožici. Jer, pored apstraktnih znakova univerzalnim solarnim simbolom smatrana je upravo ptica kao kozmički element zraka.¹⁵ No ptice selice, poglavito guske i patke, koje su možda upravo upriličene na tim fibulama, usko su povezane, još od pradavnih vremena, s manifestacijom plodnosti i rađanja, ciklusa obnavljanja i trajne vitalnosti, odnosno besmrtnosti duše, donošenja dobre sreće (npr. GIMBUTAS 2001: 14, 19–21; 2007: 112–150). Poradi istih aspekata postat će epifanijom i svakako atributima kako Artemide tako još i više Atene arhajskoga doba (GIMBUTAS 2001: 155–158; 2007: 147–149; BEVAN 1986: 31–35; OSBORNE 1998: 63; WERNESS 2006: 20, 24, 44–47). Stoga su možda u nekome shvaćanju i te fibule imale sličan karakter i namjenu kao i opisani privjesci, posebno ako znamo da nije krajnje isključeno njihovo zajedničko pojavljivanje, što ilustrira nalaz iz Falkenberga. Čini se zato vrijednim istaknuti, iako su nam kontekstualni podaci skromni, ali već i u tom korpusu možemo vidjeti kako se one redovito pojavljuju u ženskim i/ili dječjim grobovima (Lista uz Sliku 6), što zasigurno ne može biti posljedica slučajnosti ili podudarnosti.

Naposljetku, valjalo bi dataciju narukvica usmjeriti prema opisanim lučnim fibulama *tipa Kompolje* i tako uvažiti dataciju koju je ponudila N. Lucentini, tj. smjestiti ih u vrijeme HaC2 i HaD1 horizonta 7. i eventualno prve polovine 6. stoljeća pr. Kr. Dodatni razlog tom promišljanju mo-

¹⁴ Za picenske antropomorfne privjeske vidjeti drugačije mišljenje kod Alessandra Nasa (2000: 170–171, Fig. 43, 44). *Grob ratnika* iz Capoterre samo se konvencionalno tako naziva. Naime, riječ je o impresivnom nalazu za kojeg nije sigurno potječe li svih 264 metalnih predmeta, jer keramika nije očuvana, iz te jedne cjeline ili su, vjerojatnije, na razne načine i iz više grobova, prispjeli u taj skupni nalaz. Što se tipološkog određenja tiče već je i prilikom prve katalogizacije predmeta, 1894. godine, istaknuto

kako materijalna građa pokazuje izravnu povezanost s picenskom kulturom (USAI 2007: 103).

¹⁵ KOSSACK 1954: 50–53, 62–69; STIPČEVIĆ 1981: 23–29; BEVAN 1986: 28–59; KOSSACK 1999: 26, 34–35, 41; KUKOČ 2003: 245–249. O *Potmii theron* kao gospodarici ptica i njihovo značenje preneseno u vrednovanju polumjesečastih fibula i njihovih nositeljica vidjeti kod B. Teržan (1990a: 65–67) i općenito kod E. Bevan (1986: 53–56).

guće je naći i kod inventara groba 289/(107) iz Kompolja gdje su, uz ostalu kronološki manje osjetljiviju građu, zabilježene i dvije tropetljaste fibule koje će tako činiti vremenski sklad s lučnim fibulama s unatrag povijenom ptičjom glavicom na vrhu nožice (BRUNŠMID 1903–1905). A te nam fibule u kulturološkom shvaćanju reflektiraju određene nadregionalne trendove ili modu ondašnjeg vremena koja se procesuirala i razvijala unutar jadranske kulturne *koiné*. Istodobno, baš kao i antropomorfnu privjesci, ukazivat će i na širu prostornost, tj. kontakte širokih razmjera koji su morali biti njegovani u određenim okvirima razumijevanja i shvaćanja, uzajamnosti i kontinuiteta. Ljepotu ambivalentnosti *koiné*, u svojoj njezinoj ideološkoj i praktičnoj misli, dočaravat će pak podlaktične narukvice koje u prepoznatljivom regionalnom identitetu izradbe, poštuju, ali ujedno i ruše te tako obogaćuju kanonizirane forme koje se, barem prema trenutačnoj istraženosti, mogu spoznavati u posrednom optjecanju ideja, ovoga puta i na ovim primjerima, od Japoda preko Kvarnera do Picena.

Zahvale

Pri nastajanju ovoga rada velikodušno su mi i istinski pomogle brojne kolege među kojima posebnu zahvalnost dugujem Lidiji Bakarić iz Arheološkog muzeja u Zagrebu i Željki Cetinić iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci, jer su mi omogućile uvid i publiciranje građe te Miljenki Galić iz Arheološkog muzeja u Zagrebu za izradbu crteža. Iskrenu zahvalnost na brojnim podacima i nesebičnim savjetima upućujem Bibi Teržan iz Oddelka za arheologiju Filozofske fakultet u Ljubljani, Nori Lucentini iz Arheološkog muzeja u Ascoli Piceno i Andreju Preložniku iz Inštituta za dediščinu Sredozemlja u Piranu. Vrijednim i kritičkim diskusijama te bezgraničnom pomoći i strpljenjem rad je oplemenio moj Boris Kavur. No niti jedna priča nije dvodimenzionalna poput naših privjesaka, već ima i treću dimenziju ili peti element koji je zapravo inicirao otkrivanje i raspetljavanje čitave »zgodbe« oko narukvica. Tu je neophodnu dimenziju nesebično podarila Dubravka Balen-Letunić kojoj u znak duboke zahvalnosti i poštovanja posvećujem ove retke.

POPIS ILUSTRACIJA NA TABLAMA / ILLUSTRATIONS ON PLATES

T. I 1 Rijeka

2 Bakar

Bronca / Bronze, M. 1: 2

T. II 1 Prozor

2 Kompolje

Bronca / Bronze, M. 1: 2

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

- ADAM, R. 1984 – *Bronzes étrusques et italiqes*. Bibliothèque Nationale, Département des Monnaies, Médailles et Antiques. Paris 1984.
- BAKARIĆ, L. 2006 – Pretpovijesni Prozor. U: L. BAKARIĆ – B. KRIŽ – M. ŠOUFEK – *Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog Mesta u Dolenjskoj / Prehistoric amber and glass from Prozor in Lika and Novo Mesto in Dolenjska*. Catalogue of the Exhibition. Zagreb, 2006: 48–81.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 2004 – Japodi. U: D. BALEN-LETUNIĆ ur. *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj / Warriors at the crossroads of East and West*, Catalogue of the Exhibition. Zagreb, 2004: 211–257.

- BARTH, F. E. 1969 – Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien). *Antiquitas* (Bonn), 3,5/1969.
- BATOVIĆ, Š. 1955 – Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz Sjeverne Dalmacije. Zusammenfassung: Einige Illyrische anthropomorphe Figuren aus Norddalmatien. *AVes*, VI-2/1955: 233–246.
- BATOVIĆ, Š. 1990 – Novija istraživanja prapovijesti u biogradskom kraju. Résumé: Recherches récents sur la Préhistoire de la Région de Biograd. U: Š. BATOVIĆ ur. Biograd i njegova okolica u prošlosti. *Biogradski zbornik*, 1/1990: 85–171 + T. XIX, XX.
- BERMOND MONTANARI, G. – D. SCAGLIARINI CORLÀITA – L. MONTANARI – G.A. MAN-SUELLI – V. RIGHINI – G. SUSINI 1975 – *Russi. La Villa Romana- La Città*. Faenza, 1975.
- BEVAN, E. 1986 – Representations of animals in sanctuaries of Artemis and other Olympian deities. *BAR International series*, 315/1986.
- BLEČIĆ, M. 2007 – Reflections of Picens impact in the Kvarner Bay. U: M. GUŠTIN – P. ETTTEL – M. BUORA urd. *Piceni ed Europa, Atti del convegno*. Archeologia di frontiera 6. Udine, 2007: 109–122.
- BRUNŠMID, J. 1903–1905 – *Dnevnik iskopavanja Kompolje 1903–1905*. Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu.
- BRUSIĆ, Z. 2000 – Nekropola gradine kod Dragišića. Summary: A cemetery of Gradina near Dragišić. *RadFilZad*, 38(25)/1999–2000: 1–15.
- BRUSIĆ, Z. 2002 – Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča. Summary: Necropolises of the Liburnian Settlements of Nin and Kosa near Ljubač. *HistAnt*, 8/2002: 213–242.
- CHEVALIER, J. – A. GHEERBRANT 1994 – *Rječnik simbola. Motivi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb, 1994.
- COEN, A. 2003 – Materiali da Montegiorgio della collezione Gian Battista Campagnoni Natali. *BPI*, 93–94/2002–2003: 155–217.
- ČOVIĆ, B. 1976 – *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo, 1976.
- ČOVIĆ, B. 1984 – Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu. Zusammenfassung: Die Kunst der Spätbronze- und älteren Eisenzeit an der östlichen Adriaküste und in deren Hinterland. U: A. BENAC ur. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. *PosIzdCBI*, 67, 11, 1984: 7–40.
- DALL' OSSO, I. 1915 – *Guida Illustrata del Museo Nazionale di Ancona*. (Ristampa anastatica dell' edizione originale Ancona 1915). Urbino, 2006: Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Sopraintendenza per i Beni Archeologici delle Marche.
- D' ERCOLE, V. 1977 – Cultura Picena: Oggetti in metallo, osso ed ambra. U: *I materiali della collezione Guglielmo Allevi raccolti nel Museo Civico di Offida*. Offida, 1977: 65–125.
- De La GENIÈRE, J. 1968 – *L'Age du Fer en Italie Meridionale, Sala Consilina*. Naples, 1968.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R.
- 1959. Istraživanje nekropole praistorijskih Japoda u Kompolju. Résumé: Les fouilles de la necropole yapode à Kompolje 1955–1956. *ARadRaspr*, I/1959: 245–280.
 - 1961. Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956. godine. Zusammenfassung: Ergebnisse der in den Jahren 1955/1956 durchgeführten Ausgrabungen in der japodischen Nekropole von Kompolje. *VAMZ*, 3. s. 2/1961: 67–114.

- 1987. Japodska grupa. U: A. BENAC, S. GABROVEC urd. *PJZ V – Željezno doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo, 1987: 391–441.
- DULAR, J. 1978 – Podzemelj. *KatMon*, 16/1978.
- GABROVEC, S., KRUH, A., MURGELJ, I. 2006 – Pristavlja vas in sporadične najdbe/Pristavlja vas und sporadische funde. U: S. GABROVEC – A. KRUH – I. MURGELJ – B. TERŽAN. *Stična II/1 Gomile starejše železne dobe /Grabhügel aus der Älteren Eisenzeit*. *Kat Mon*, 37/2006.
- GIMBUTAS, M. 2001 – *The Living Goddesses*. Berkley-Los Angeles-London, 2001.
- GIMBUTAS, M. 2007 – *The Goddesses and God of Old Europe 6500–3500 BC. Myths and Cult Images*. London, 2007.
- GOMBRICH, E. H. 1990 – *Spisi o umetnosti*. Studia Humanitatis. Ljubljana, 1990.
- GREGL, Z. 2008 – Bakar – staklo iz rimske nekropole. U: Z. GREGL – I. LAZAR. Bakar: Staklo iz rimske nekropole / The Glass from the Roman cemetery. *Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 5, 2008: 11–19.
- HILLER, G. 1991 – *Zur japodischen und liburnischen Früheisenzeit Nordwestjugoslawiens, Teil I, 2*. Phil. Diss. Heidelberg, 1991.
- JAFFÉ, A. 1987 – Simbolizam u likovnim umjetnostima. U: C. G. JUNG. *Čovjek i njegovi simboli*. Zagreb, 1987: 230–271.
- KOSSACK, G. 1954 – Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. *RGF*, 20/1954.
- KOSSACK, G. 1999 – Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.–6. Jahrhundert v. Ch. Geb.). *APHBAW*, 116/1999.
- KUKOČ, S. 1995 – Antropomorfni privjesak tipa Prozor. Summary: Anthropomorphic Pendants of the Prozor Type. *Diadora*, 16–17/1994–1995: 51–80.
- KUKOČ, S. 2003 – Ptica i konj u solarnoj dinamici svijeta. Summary: Bird and Horse in Solar dynamics of the World. *OpA (Prof. Nives Majnarić Pandžić uz 65. obljetnicu života)*, 27/2003: 243–250.
- LAWLOR, R. 2003 – *Sacred Geometry: Philosophy and Practice*. London, 2003.
- LOLLINI, D. 1976a – La civiltà Picena. *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, 5, 1976: 107–195.
- LOLLINI, D. 1976b – Sintesi della civiltà Picena. Sažetak: Pogled na picensku kulturu. U: B. ČEČUK – N. MAJNARIĆ PANDŽIĆ – V. MIROSAVLJEVIĆ – M. SUIĆ urd. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Simpozij održan u Dubrovniku 1972. Zagreb, 1976: 117–153.
- LO SCHIAVO, F. 1970 – Il gruppo liburnico-japodico, per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica. *AttAL*, ser. 8, 14/1970: 363–524.
- LUCENTINI, N. 2002 – I Piceni. U: N. LUCENTINI ur. *Il Museo Archeologico Statale di Ascoli Piceno*. Pescara, 2002: 23–36.
- LUCENTINI, N. 2007 – Riflessi della circolazione Adriatica nelle Marche centromeridionali. U: M. GUŠTIN – P. ETTEL – M. BUORA urd. Piceni ed Europa, Atti del convegno. *Archeologia di frontiera* (Udine), 6/2007: 95–108.
- LJUBIĆ, Š. 1889 – *Popis arheološkoga odjela Narodnog Zemaljskog Muzeja u Zagrebu* (Predhistorička sbirka). Zagreb, 1889.

- MANCINI, M. – BETTI, M. 2006 – *Istruzioni per l'uso. Indice analitico topografico e fotografico della Guida illustrata del Museo Nazionale di Ancona di Innocenzo Dall'Ossso*. Urbino, 2006: Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Soprintendenza per i Beni Archeologici delle Marche.
- MATOŠEVIĆ, D – MIHOVILIĆ, K. 2004 – *Prapovijesni nalazi na Trgu G. Matteottija u Rovinju / Reperti preistorici di Piazza G. Matteotti a Rovigno*. Zavičajni muzej Grada Rovinja. Rovinj, 2004.
- MIHOVILIĆ, K. 2001 – Nezakcij, Prapovijesni nalazi 1900.–1953. / Nesactium, Prehistoric finds 1900–1953. *MonKatPula* 11/2001.
- NASO, A. 2000 – I Piceni. Storia e archeologia delle Marche in epoca Preromana. *Biblioteca di Archeologia* (Milano), 29/2000.
- NASO, A. 2003 – I bronzi etruschi e italici del Römisch-Germanisches Zentralmuseum. *Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer* (Mainz), 33/2003.
- OSBORNE, R. 1998 – *Archaic and Classical Greek Art*. Oxford History of Art. Oxford-New York, 1998.
- PARZINGER, H. 1989 – Hallstattzeitliche Grabhügel bei Dobrnič. Povzetek: Halštatske gomile pri Dobrniču. *AVes*, 39–40/1989: 529–636.
- PERCOSSI SERENELLI, E. 1989 – *La civiltà Picena. Ripatransone: un museo, un territorio*. Maroni. Ripatransone, 1989.
- PERCOSSI SERENELLI, E. 2000 – Il costume femminile. U: *Identità culturale e costume locale dei Cuprenses*. Cupra Marittima, Museo del Territorio, Sezione Picena. Loreto, 2000.
- PERONI, R. 1973 – *Studi di cronologia hallstattiana*. Istituto di Paleontologia dell'Università di Roma. Roma, 1973.
- PRELOŽNIK, A. 2007 – Fibule picene e lucane nel *Caput Adriae* orientale. U: M. GUŠTIN, P. ETTTEL – M. BUORA urd. Piceni ed Europa, Atti del convegno. *Archeologia di frontiera* (Udine), 6/2007: 123–134.
- PUDEŁKO, E. 2007 – Luxurious prehistoric objects from S-E Great Poland. U: J. BARON – I. LASAK urd. Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age. Conference Materials Wrocław 19–20. 04. 2005. *Studia Archeologiczne* (Wrocław) 40/2007: 237–249.
- RAUNIG, B. 2004 – Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda / Art and Religion of Prehistoric Yapodi. *DjelaCBI*, (LXXXII) 8, 2004.
- SEIDEL, S. 2006 – Die »Grabkomplexe« aus Montegiorgio – Untersuchungen zur Tracht und kulturhistorischen, regionalen Einordnung / I »complessi tombali« di Montegiorgio – Ricerche sul costume e valutazione storico-culturale. U: P. ETTTEL – A. NASO urd. Montegiorgio. Die Sammlung Campagnoni Natali n Jena/ La Collezione campagnoni Natali a Jena. *Jenaer Schriften zur Vor- und Frühgeschichte* (Jena), 2/2006: 74–165.
- STARE, V.
- 1961. Prazgodovinske Malence. Summary: The Prehistoric Malence. *AVes*, 11–12/1960–1961: 50–87.
 - 1963. Prazgodovinske gomile iz Rovišča. Zusammenfassung: Die urzeitlichen Hügelgräber aus Rovišče. *AVes*, 13–14/1962–1963: 435–468.
 - 1973. Prazgodovina Šmarjete / Der vorgeschichtlicher Komplex von Šmarjeta. *KatMon*, 10/1973.

- STIPČEVIĆ, A. 1981 – Kultni simboli kod Ilira. Građa i prilozi sistematizaciji. Riassunto: Simboli religiosi degli Iliri. *PosIzdCBI*, 54, 10, 1981.
- TERŽAN, B. 1990a – Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in *Caput Adriae*. Zusammenfassung: Die Halbmondfibeln. Über die Kulturverbindungen zwischen der Ägäis und dem *Caput Adriae*. *AVes* 41/1990: 49–88.
- TERŽAN, B. 1990b – Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem / The early Iron Age in Slovenian Styria. *KatMon*, 25/1990.
- TERŽAN, B. – F. LO SCHIAVO – N. TRAMPUŽ-OREL 1984 – Most na Soči (Santa Lucia II). Szombathyjeva izkopavanja / Die Ausgrabungen von J. Szombathy. Table-Tafelband. *KatMon*, 23–2/1984.
- TEBMAN, B. 2001 – Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien. Ein Beitrag zur Tracht im japodischen Gebiet. *APA*, 33/2001: 28–151.
- TEBMAN, B. 2007 – Beziehungen des Japodischen Raumes zum Picenum in der Älteren Eisenzeit. U: M. GUŠTIN – P. ETTTEL – M. BUORA urd. Piceni ed Europa, Atti del convegno. *Archeologia di frontiera* (Udine), 6/2007: 185–200.
- TRESIDDER, J. 2004 – *1001 simbol: ilustrirani vodnik skozi svet Simbolov*. Notranje Gorice, 2004.
- USAI, A. 2007 – La Tomba di Capoterra. U: M.L. NAVA – A. SALERNO urd. *Ambre. trasparenze dall'antico*. Catalogo della mostra Napoli, 26 marzo-10 settembre 2007. Napoli, 2007: 103–104.
- VASIĆ, R. 1982 – Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum. *PZ (Berlin)* 57/1982: 220–257.
- WERNES, B. H. 2006 – *The Continuum encyclopedia of animal symbolism in art*. New York, 2006.

JAPODIAN FOREARM BRACELETS:

THE SYMBOLISM OF THE FEMALE PRINCIPLE IN THE CIRCULATION OF IDEAS AND CREATIONS OF THE ADRIATIC CULTURAL *KOINÉ*

A linear geometrical ornament consisting of double line of dots, bordered with larger bulges, dots and a massive bordure is elaborated on fragments of thin bronze sheets from Rijeka. Originally, those sheets, now severely damaged, are mere remnants of a luxury quadrangular bracelet produced by the pressing on a matrix and hammering technique (Fig. 1, Fig. 3: 4, Pl. I: 1).¹⁶ Although this specimen was not previously published, several bracelets of similar typological and stylistic characteristics are known, though they were not extensively discussed, other than being referred to only as a digression.

The first of such bracelets, the one from Prozor, was published by Šime Ljubić (1889: 149, Pl. XXVI: 168), alongside with another two specimens from the same site, but with different morphological and ornamental characteristics (LJUBIĆ 1889: Pl. XXVI: 169–170) (Fig. 3: 1, Pl. II. 1). Two almost identical bracelets from Kompolje were published next: one from grave 4/(61) (DRECH-

16 Six fragments of damaged bronze sheets are preserved, three of them being a part of the bordure with an outside-curved curb, inside of which a thin bronze wire, circular in cross section, is spread. The edge is ornamented with two rows of hammered dots and three horizontal strips. The central part has a geometrical ornament in which only

a triangle and a semicircle with a larger dot in the centre can be discerned. Size: length 5,7+6,1+2,4 cm; width: 6,5+3,1+4,3 cm. Inventory number: PPMHP 1078. The bracelet comes from the Rijeka prehistoric necropolis supposedly located in the area of the modern Ciotta Street (Pl. I: 1).

SLER-BIŽIĆ 1959: 250, Fig. 9; 1961: 73–74, Pl. II: 13) (Fig. 3: 2, Pl. II: 2), and another from grave 289/(107), coming from earlier excavations conducted by Josip Brunšmid, when two of such bracelets were found (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 73; LO SCHIAVO 1970: 473, Pl. XXXVIII: 16; RAUNIG 2004: 77). But it was only Ruža Drechsler-Bižić who briefly discussed these ornaments, and she – in conformity with the comprehension of that period – concluded that they are typical Japodian jewellery, since six specimens were found on their territory. On the central part of the bracelet she recognized decoration in the form of bird protomes or similar patterns. Through the analysis of this ornament, relying on the results of the analysis of the Italian material performed by Georg Kossack, not finding any parallels neither in the coastal area of the Adriatic nor in the Piceni territory, she associated them with the Urnfield cultural complex of the Danubian area and the Western Alps, and she dated them to the HaA2 period (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 73–75).

Almost identical, if somewhat broadened interpretative framework, was lately published by Branka Raunig, in this occasion – unknown until then – she published specimen from *Dabar* (RAUNIG 2004: 77–80, Pl. XIV: 2). Using somewhat different analogies, perhaps too often irrelevant, she dated the bracelets to HaB and HaC period (RAUNIG 2004: 79–80). It is interesting that already R. Drechsler-Bižić stated that the Prozor example, in lieu with the typological analysis of the remaining objects from the same grave, could be dated to HaB/C horizon (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 73), which was enough for B. Raunig to affirm that the HaA2 date for the earliest appearance of the type was somewhat too early.

The *Dabar* bracelet demands – for various reasons – a special attention. B. Raunig published it according to the *Catalogue of objects* from the Archaeological museum in Zagreb by R. Drechsler-Bižić (RAUNIG 2004: 77–80). Reviewing all the relevant data – archival records, and the very objects kept in the Museum – showed that the bracelet, together with the remaining parts of the attire, did not come from Dabar, but *Bakar* – a small town on the shore of the Kvarner in the immediate vicinity of Rijeka (Fig. 2, Fig. 3: 3, Pl. I: 2).¹⁷ This information was noted by J. Brunšmid in his report on the survey and revision excavation of a part of the Sarazinovo necropolis in Bakar (1905). The author testifies that there existed a rich Iron Age necropolis, devastated by workmen during tillage and vineyard cultivation. He himself gathered several Early and Late Iron Age objects (GREGG 2008: 17–19).¹⁸ Finally, some recent finds (BLEČIĆ 2007: 116, Fig. 7) should be added to this precious information that will help Bakar being recognized as a promising Iron Age site.

Furthermore, another similar bracelet from the western shore of Adriatic – from the Picenum itself – should be added to the above finds. It is a partially preserved bracelet with a symbolic irregular geometrical ornament in its central section, coming from the Salino »necropolis« (LUCENTINI 2002: 33, Fig. 36) (Fig. 3: 5).¹⁹ Italian scientific literature interpreted it most frequently simply as a »Liburnian bracelet« or an import from the Liburnian territory, reflecting the already well-established notion of the Adriatic *koiné*, dating it to the 7th century BC (LUCENTINI 2002: 33).

17 Five fragments of severely damaged bronze sheets are preserved, three of them being the bordure with an outside-curved curb. The edge is ornamented with two rows of hammered dots and three horizontal strips. The central part, consisting of three fragments, has a geometrical ornament in the form of a hanging triangle, garland, and a semi-circle, formed out of lines of smaller dots. Within the circles, in its centre, there is a larger dot. The whole central part is bordered with similar dots. Size: length 13,6 cm; width: 13,2 cm. Inventory number: AMZ 11581 (Pl. I: 2).

18 It is probable that later filings or revisions mixed up the objects, re-inventing the jewellery from *Bakar* to *Dabar*??

19 It was long held that this bracelet came from an unknown site (LUCENTINI 2002: 33). But archival records have shown that it comes from the Salino »necropolis« (N. LUCENTINI, *Riflessi della circolazione adriatica nelle Marche centro meridionali*, a lecture held at the conference *Piceni ed Europa* (Piran, 2006.) (LUCENTINI 2007: 104).

With the increase in number of forearm, cuff-like or band bracelets – all these terms are in use – in general, as well as in the Kvarner area, new considerations on their typological, cultural and even spatial connections are appropriate (Fig. 3, Fig. 4). Specifically, all specimens are characterized by certain typical production properties, form and the style of ornamentation. On the other hand, a more thorough formal and stylistic analysis, as well as their comparative interpretation, point to several details that show that the differences between them should not be ignored. Thus, we should first distinguish the *variant I* of those bracelets with exclusively linear geometrical ornaments produced by the embossing of same size dots in several lines technique, and with four fastening holes. Those are the characteristics of two Prozor bracelets (LJUBIĆ 1889: Pl. XXVI: 169–170). A more luxuriant – discussed in this paper – *variant II* of the Japodian forearm bracelets is characterized by a significantly more indented ornament with a central scene produced by different techniques. The bracelets from the Lika sites (Fig. 3: 1–2, Pl. II), the construction of the central motif notwithstanding, have a broad outer bordure with three to four plastically elaborated ribs, an inside line formed out of three rows of smaller embossed dots, and – again – a line of thinner ribs. Next follows the frame of the central scene, made out of larger bulges and dots, but only along its broader side. The narrower lateral sides have a narrower bordure, formed out of one line of embossed dots and ribs, but with an edge of tubular curved ends for the fastening of the bracelet. The entire ornament of the central field is regularly produced by three parallel lines of smaller embossed dots. Contrary to them, the specimens from Kvarner and Picenum have their ornament formed out of two parallel lines of dots, significantly narrower bordure, two lines of embossed dots and three ribs, and the bordure of the central scene with larger bulges on all four sides (Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3: 3–5, Pl. I). Although it is impossible to reconstruct the central scene on any example save that from Prozor (Pl. II: 1) – reproduced in an ideal projection – the rich construction and an explicit symbolical-metaphorical »vocabulary« of geometrical and schematized lines, as yet undeciphered, stimulates the consideration of these bracelets as being a part of a luxurious, emblematic, but certainly status-symbolic dress. It does not seem very convincing to allow the possibility – solely based on the decoration of the bracelets – that these objects were used as defensive weaponry (RAUNIG 2004: 78). Moreover, if we take into consideration the inventories of Kompolje graves 4/(61) and 289/(107), as well as the fact that the entire region lacks in any finds of male defensive weaponry, we can with certainty speak of them as parts of the female attire.

In lieu with the distinctions enumerated above, one should acknowledge, when dealing with such a distinct jewellery, the differences manifesting themselves in regional implementations of ideas that will – however insignificant they were – contribute to the much coveted and essential individualization of the codified notions. This fact supports the assumption that the bracelets were produced or finished in at least two different workshops, one of which was definitely active in the Japodian territory – or at least produced jewellery for them. Moreover, we can support this with the fact that the bracelets from Rijeka and Bakar show the largest similarity to the one from Salino, therefore, we are allowed to search for their origin within a single production centre. Nonetheless, at this moment it seems both secure and rational to presume the possibility of the existence of a single workshop and/or a production centre, most probably situated among the Japodians, producing this truly unique jewellery. This proposition is supported by the fact that the largest number and variety of bracelets was found precisely in the territory of the Japodians. But it is clear that – culturally – they should be understood as part of the already existing routine processes of the Adriatic *koiné*, as they were indeed understood by Nora Lucentini, yet with more pronounced close association between the territory of the Japodians, Kvarner and the Piceni (Fig. 3, Fig. 4). Therefore, their treatment as »Liburnian bracelets« by the authoress is an unfounded and certainly unacceptable assumption.

Since almost each and every one of those bracelets comes from an insufficiently known or completely unknown context, their chronological position will remain only approximate. When explicating the problem one is tempted to emphasize the importance of grave 4/(61) from Kompolje, although it does not represent a secure support for chronology, since in the initial report on the revision excavations of the necropolis the fragments of the bracelet from grave 4 (Pl. II: 2) were published together with a bow fibula with a backward-curved bird's head at the end of the foot (DRECHSLER-BIŽIĆ 1959: 250, Fig. 10) (Fig. 5: 6). The bracelet is thus published together with a fibula that supports the connections of the territory of the Piceni with that of the Japodians, as well as with its area of origin, the territory of the Liburnians, in both qualitatively reliable and quantitatively specific way (Fig. 6).

These bow fibulae were often made in one piece, but could also consist of two parts (Fig. 5). In the latter case the loop and needle were both attached to the bow with a rivet. The foot is regularly elongated, with a deeper »C« profile and ends in a characteristic bird's head. The bow is smooth and it can be massive, oval or circular in cross section, or thinly hammered, most frequently lentil-profiled (Fig. 5). Because of these characteristics it can be categorized as *Kompolje*-type, since this is precisely where the greatest number of fibulae was found – of both different variations and techniques. The most important detail in their determination is precisely the bird's head, since this is the only thing that differentiates them from, for example, fibulae of the Proto-Certosa type, manufactured on the same principles and with similar technology (RAUNIG 2004: 81). Nonetheless, these fibulae should be discerned from very similar single-piece bow fibulae with ribbed/ridged bow and abstracted bird's head on the end of the foot of the *Podzemelj*-type (PRELOŽNIK 2007: 125–126, 130–131, Fig. 4a) (Fig. 6). Indeed, they plot a somewhat different spatial distribution and are characteristic for Dolenjska, as well as the territory of the Piceni, while individually they appear on Istrian, as well as on other Italian sites.²⁰

Comparative analysis, however, has shown certain groupings of those fibulae: those appearing on the Japodian territory have the strongest parallels in Liburnian specimens, together with fibulae from Krk and Otišić, dependant on the aforementioned areas, as well as fibulae from the grave 334 from Numana (Davanzali) (Fig. 5). Since they have penetrated in more northern areas of the Eastern Alpine area, it is worth mentioning that the Kompolje fibulae (Fig. 5: 4–6)²¹ are rather similar to the Falkenberg find (Fig. 5: 1), characterized by rivets at the bow's end (TERŽAN 1990b: 142, Fig. 33: 1–2). This technical solution is apparent not only on the fibulae from Most na Soči (Fig. 5: 2–3) (TEßMANN 2007: 186), but is further clearly recognizable on a fibula from Krk (Fig. 5: 7) and some of fibulae from Liburnia, for example the one from Nin (Fig. 5: 8), but also on the fibula from the Gradina at Otišić.²² On the other hand, this technique was used for producing some Piceni fibulae, for example in Ancona and Numana.²³ They were considered there as characteristic for the IVA period of the Piceni culture, thus chronologically placed mostly into 7th and 6th c. BC (LOLLINI 1976a: 138, Fig. 11; 1976b: 135, Pl. IX: 9), while in Most na Soči they were defined as belonging to

20 It is interesting to emphasize that the *Kompolje* and *Podzemelj*-type fibulae are never found at the same site – one could almost say the appearance of one precludes that of the other, yet this conclusion is undermined by the fact that they do occur together in Numana (Fig. 6: 25 and the listing accompanying Figure 6).

21 B. Raunig has erroneously published the fibula from grave 224 in Kompolje, decorated with parallel incised lines, as coming from Prozor, although F. Lo Schiavo cited the correct site; see the listing accompanying Figure 6 (Fig. 5: 4).

22 One such fibula is presented in the permanent exhibition of the Archaeological museum in Split, but remains unpublished.

23 Although a significant number of that type of fibulae is known from the eastern Adriatic sites (more than 20 specimens) it was not included in Dunja Glogovič's catalogue *Prähistorische Bronzefunde* (2003). A large number of these fibulae from Italian sites also remain unpublished, for example those from the very Ancona or Numana or other mapped sites. Thus Renato Peroni enumerates them among important elements of the Adriatic *koiné* that were transfer-

the Ic2 period (TERŽAN 1990b: 142). Moreover, it is especially interesting that at Falkenberg the fibula of this type most probably forms a grave unit with an anthropomorphic pendant with outgrowth or »horizontal extensions« (RAUNIG 2004: 128), showing precisely the most intensive circulation of finds from the Picenian to the Japodian sites (Fig. 7), that is, precisely the territories where the said fibulae were found, as well as the bracelets discussed in this paper.

Barbara Teßmann (2001: 88–89, Abb. 50; 2007: 185–187, Abb. 1–2) discussed in detail this type of pendants, and she – in her two papers – recognized them as *type I* anthropomorphic pendants characteristic for the territory of the Japodians.²⁴ Considering their known quantities, we were aware of six Japodian specimens, out of which a single one belonged to a grave complex from the Kompolje necropolis, grave I-28 (VASIĆ 1982: 248, Abb. 11) (Fig. 8: 9), while the remaining five belong to the Prozor collection of the Prehistoric museum in Berlin (TEßMANN 2001: 88–89, Abb. 50; 2007: 186, Abb. 1: 12–16) (Fig. 8: 12–16). This is – in quantitative terms – a sign of certain presence, since they are most often represented – on known sites – with a single specimen. This led the author to consider them a decidedly Japodian product that could have been imported to the Piceni territory.²⁵

Although already Falkenberg drew attention to the long distance contacts, a find of five such pendants from Batina in Baranja (Fig. 8: 2–7) is truly an unorthodox example of such communications. B. Teßmann herself believed that they originated in Prozor (TEßMANN 2007: 186, Abb. 1: 2–7). But another intriguing find of as much as eight pendants is the one from a *warrior's tomb* at Capottera near Cagliari, Sardinia (Fig. 8: 21) (USAI 2007: 103),²⁶ as well as is, on the other hand, the find of a necklace consisting of seven such pendants from Odolanów in Greater Poland (PUDEŁKO 2007: 241–242, Fig. 7) (Fig. 8: 25).²⁷ These finds certainly point to long-distance contacts, as well as to new cultural and historical experiences that require further detailed analysis. One direction could be the analysis of stylistic differences among these anthropomorphic pendants, specifically suggesting an ambiguity in their mode of wear, as well as their known spatial distribution. If we acknowledge the fact that these pendants are truly a product of Japodian ingenuity – since they are, as well as every other known anthropomorphic pendants characterized by their two-dimensional nature, not seeking for realism but symbolically and ichnographically representing a human figure (ČOVIĆ 1984: 30) – than we can discern among the Prozor specimens those that lack (*variant*

red over the sea, relying on the eastern Adriatic finds published in the synthesis of Fulvia Lo Schiavo, but, on the other hand, only notes that there are some unpublished Italian specimens (PERONI 1973: 68, Fig. 21: 5)?! Yet in the time when he was writing the specimens from Numana or Fermo were well known, published by Innocenzo Dall'Ossa in 1915 (DALL'OSSO 1915: 99, 131; MANCINI – BETTI 2006: Pl. 204).

²⁴ The author, together with numerous Italian researches, uses intensively the term Liburnian-Japodian, whether in cultural or geographical context. Considering the differences in nature of their respective geographical areas, together with different material culture, rituals, cultural characteristics and the very chronology – certain similarities notwithstanding – »Liburnian« does not equal »Japodian« and is, therefore, unacceptable.

²⁵ Stylized – or even abstracted – anthropomorphic pendants, cast from a single-piece mould, are generally considered to be a part of the Japodian cultural heritage. Most researchers touching upon the subject believe that they were also produced in their territory (BATOVIĆ 1955: 241–243; ČOVIĆ 1976: 148; 1984: 29–30; DRECHSLER-

BIŽIĆ 1987: 408; KUKOČ 1995: 52; BALEN-LETUNIĆ 2004: 230; RAUNIG 2004: 146–151; BAKARIĆ 2006: 68–72). In all, 18 specimens of *type I* anthropomorphic pendants with a known provenance were known, with three from the collections, that is, Museums (see the listing accompanying Fig. 7). Specimens from Offida (D'ERCOLE 1977: Pl. 46: B20, B31) (Fig. 8: 22–23) and Cupra Marittima (PERCOSI SERENELLI 2000: Fig. 5), as well as another specimen from Montegiorgio grave 38 (SEIDEL 2006: Pl. 48: 6) (Fig. 8: 24), were added to the map, although these objects are somewhat more schematized, not unlike the Numana example.

²⁶ It is reported that all the anthropomorphic pendants are c. 4 cm tall. Since this is a reproduction of an original 1894 drawing, many details could not be verified; thus it is not certain whether inside a circle on the dress a cross or perhaps swastika is represented?

²⁷ Seven well-preserved almost identical specimens were thread among bronze beads on the necklace. The first and last do not have the ornament consisting of a cross inside the circle on the dress. They all have similar dimensions; width up to 3 cm, height up to 4 cm (Fig. 8: 25).

Ia) from those that do have a plastically executed ornament in the form of a cross inside circle on the lower section of the triangle extension – the dress (*variant Ib*).²⁸ Beside this detail, it seems that the head and nose profiling on the *Ib variant* pendants is strongly emphasized or accentuated (Fig. 8: 1–2, 6, 12–13, 16, 20–21, 25), while their particularity lies also in the fact they were – as opposed to every other type of anthropomorphic pendants – cast in a two piece mould.

It would not be surprising if the *variant Ia* pendants, and especially those of the *variant Ib*, were imported from the Japodian territory into more northern areas. But this projected situation is somewhat compromised, if not in need of a modification, by the finds from Capoterra and Odolanów, where the *Ib variant* specimens number 15 pieces in all, which is, in any case, the largest number found at the moment (Fig. 8: 21, 25). On the contrary, this variant is almost completely absent from among the Piceni, and it is noted only as a single fragment from the female grave at the Montegiorgio necropolis (SEIDEL 2006: Pl. 64: 6) (Fig. 8: 20). This suggests substantial modifications, since – it is important to emphasize – in addition the *variant Ia* pendants are not completely comparable to, or even the most familiar with, those from the Japodian or other European continental sites we have mentioned. All specimens from the territory of the Piceni – without exception – show a certain individuality, both in terms of form and style, which warns us against referring to them as an import from the Japodian area (TEßMANN 2007: 185), but possibly as an import of an idea that was implemented in a different fashion, conditioned by the adaptation process. This is precisely the substance of the existence of a *koiné*, and its further contacts and communication networks brought the pendants all the way to Sardinia.²⁹ Concerning the context of findings of other anthropomorphic pendants, this certainly applies to the mode of their wearing; therefore, they were most often described as amulets, single or in pair, but also in combinations with other jewellery or objects. As such they were carried as ornaments by females (TEßMANN 2007: 187), which is corroborated with their iconography, having a special purpose – ideological, prophylactic, and apotropaic in character, but perhaps also emphasizing some symbolic information concerning their owners.

The same could be presumed – with some certainty – for the women wearing the bow fibulae with a backward-curved bird's head at the foot. The bird, the cosmic element of air, was considered a universal solar symbol, along with abstract symbols we have already described.³⁰ But the migrato-

28 The iconographical concept is executed through the amalgamation of a triangle and a bracket, which is a geometrical form that undoubtedly characterizes the anthropomorphic nature, that is, the human figure (KUKOČ 1995: 51–58). The circle, however, especially concentric circle, is often depicted on anthropomorphic pendants, while the syntax of circle and cross is characteristic solely for the *Ib variant* of pendants. Both circle and cross are considered fundamental symbols that carry – especially when combined together and contextualized in a composition – an exceptional meaning (GOMBRICH 1990; CHEVALIER – GHEERBRANT 1994: 271–272; LAWLOR 2003: 90–95). Thus, in terms of iconography, they are explicitly designed and depicted, even emphasized, on each and every known pendant. The circle is most simple and usual solar symbol (STIPČEVIĆ 1981: 16–21), but ambiguously also a symbol of unity and perfection, continuity and eternity, and can also represent power, that is, the greatness of the female spirit. It is actually the sky, circular and unchangeable in form, accepting the cross, a symbol of the highest power and life force, the light and the Sun itself (JAFFE 1987: 240–249; LAWLOR 2003: 6–15; TRESIDDER 2004:

313–315). Thus the two amalgamated symbols become a metaphor for the universal, cosmic, and, in the words of Ernst Gombrich, they become »a secret language of the divinity« (GOMBRICH 1990: 38). If left-hand oriented swastikas are indeed represented on the Capoterra specimens, the sense and the message remain unchanged, since this is a rotating dynamic cross, a substitute for the symbolism of the cross itself.

29 On a different opinion concerning the Piceni anthropomorphic pendants see Alessandro Naso (2000: 170–171, Fig. 43, 44). The Capoterra *warrior's grave* is only a conventional description of the finds. It is indeed an impressive find, but it is not certain whether all 264 metal objects – ceramic finds were not preserved – associated with it belong to the grave or – which is more probable – they belong to various graves and were in different ways collected into the collection: *the warrior's grave*. From the point of view of typological determination, already the initial cataloguing of objects in 1894 pointed out that the material objects suggest a direct association with the Piceni culture (USAI 2007: 103).

ry birds, especially geese and ducks – precisely the species most probably represented on the fibulae – are closely connected, from most ancient times, with a manifestation of fertility and birth, regeneration and permanent vitality, that is, the immortality of the soul and bringing of good luck (see for example GIMBUTAS 2001: 14, 19–21; 2007: 112–150). Due to these aspects they became an epiphany and an attribute of Artemis and, even more, Athena of the archaic period (GIMBUTAS 2001: 155–158; 2007: 147–149; BEVAN 1986: 31–35; OSBORNE 1998: 63; WERNESS 2006: 20, 24, 44–47). Thus it is possible that these fibulae, on some level of meaning, had a similar character and were similarly used as the pendants we have just described, especially if we take into account that their combined appearance is not excluded, which is best illustrated by the Falkenberg find. It seems important to emphasize – modest contextual information notwithstanding – that already in this corpus we can see that they regularly appear in female or children's graves (Listing accompanying Fig. 6), which cannot be accidental or coincidental.

Finally, the dating of bracelets should be moved towards that of the *Kompolje*-type bow fibulae. Thus we would accept the chronology proposed by N. Lucentini, placing them into HaC2 and HaD1 period (7th and possibly first half of 6th c. BC). Additional reason for this argument can be found in the grave inventory 289/(107) from Kompolje with, among other objects, two three-looped fibulae, chronologically corresponding to bow fibulae with a backward-curved bird's head at the foot (BRUNŠMID 1903–1905). The latter reflect, culturally, certain supra-regional trends or fashion of the time, processing and developing within the Adriatic cultural *koiné*. In the same time, not unlike the anthropomorphic pendants, they will point to a wider spatiality, that is, long-distance contacts that head to be nurtured within certain frames of understanding and perceptiveness, reciprocity and continuity. The magnificent ambiguity of the *koiné*, with all its ideological and practical reflections, was represented in the forearm bracelets through their recognizable regional style, respecting, but in the same time deconstructing and thus enriching the canonized forms that can be recognized – at least according to the current state of research – in the indirect circulation of ideas, on this occasion through these examples, from the Japodians through Kvarner to the Piceni.

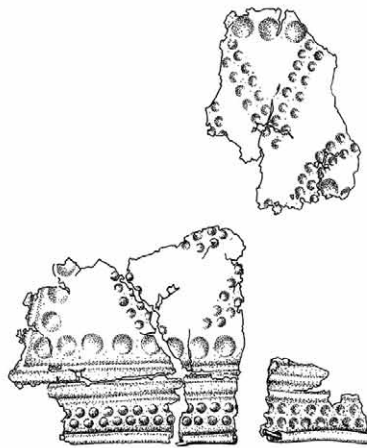
Acknowledgements

Numerous colleagues supported me, generously and sincerely, in writing this paper. Among them I owe special gratitude to Lidija Bakarić of the Archaeological museum in Zagreb and Željka Cetinić of the Maritime and History Museum of the Croatian Littoral in Rijeka, who were generous enough to allow me to analyze and publish the material, and Miljenka Galić of the Archaeological museum in Zagreb for the drawings. I offer sincere appreciation for numerous information and unselfish advice to Biba Teržan of the Department of Archaeology, of the Faculty of Arts in Ljubljana, Nora Lucentini of the Archaeological museum in Ascoli Piceno, and Andrej Preložnik of the Institute for Mediterranean Heritage in Piran. My all own Boris Kavur improved the paper with our valuable critical discussions and his unlimited assistance and patience. Yet no story is two-dimensional as our pendants, but there is always a third dimension or a fifth element that was actually responsible for the discovery and unveiling of the whole »bracelet story«. This necessary dimension was altruistically offered by Dubravka Balen-Letunić, to whom I dedicate this paper with deepest gratitude and respect.

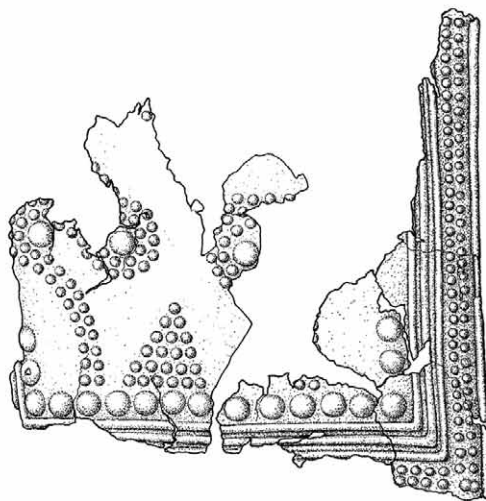
Rukopis primljen: 14.XII.2010.
Rukopis prihvaćen: 23.XII.2010.

30 KOSSACK 1954: 50–53, 62–69; STIPČEVIĆ 1981: 23–29; BEVAN 1986: 28–59; KOSSACK 1999: 26, 34–35, 41; KUKOČ 2003: 245–249. For *Potmia theron* as a master of birds and their meaning transferred to the valori-

sation of crescent-form fibulae and their wearers see B. Teržan (1990a: 65–67) and, more generally, E. Bevan (1986: 53–56).

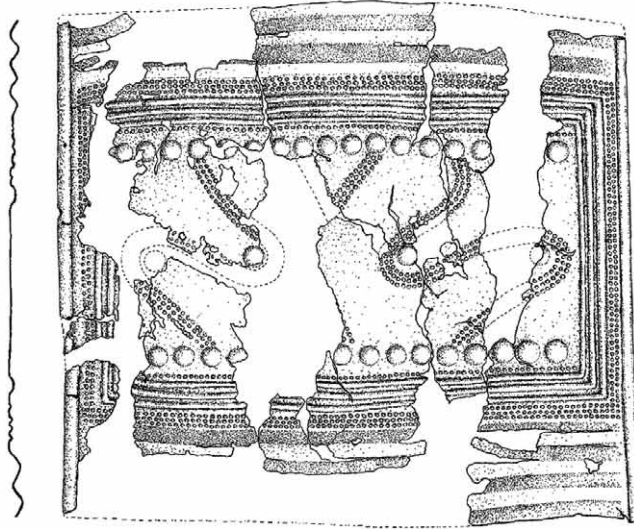


1

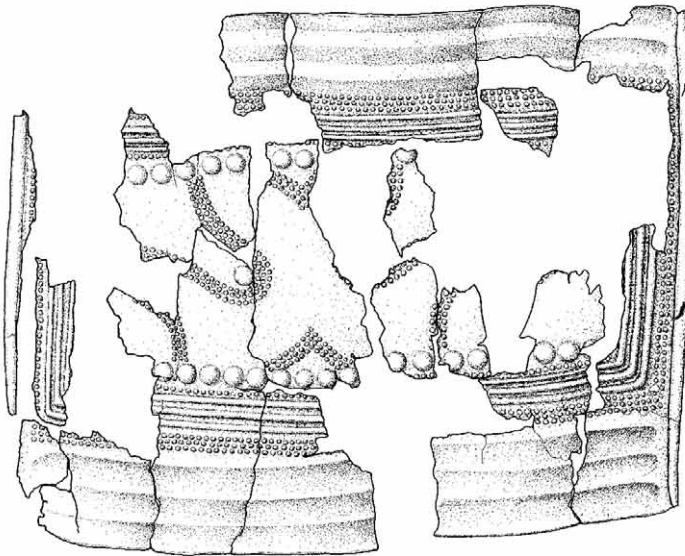


2

Tabla 1 – Plate 1



1



2

Tabla 2 – Plate 2

DUNJA GLOGOVIĆ

*Institut za arheologiju
Ul. Grada Vukovara 68
HR -10.000 ZAGREB
dglogovic@iarh.hr*

GOSPODARICA KONJA NA ŽELJEZNODOBNIM PRIVJESCIMA IZ KASTVA I GROBNIKA

**UDK 903»636/637«(36:497.5)
Izvorni znanstveni rad**

Ovaj rad posvećujem kolegici Dubravki Balen-Letunić ponajprije jer je riječ o Japodima, koji su Dubravki uvijek bili i ostali najdraži predmet zanimanja.

U članku je obrađena grupa željeznodobnih antropomorfnih privjesaka iz Kastva, Grobnika, Kringe i Vinice. Trokutasti privjesci s parom konjskih protoma dijele se na ukrašene i neukrašene. Na temelju analogija sa skupinom privjesaka iz Tirola interpretirani su kao simbolično prikazivanje gospodarice konja, tj. potnije hippon koja ima svoje izvorište u Grčkoj. Privjesci su stvoreni i oblikovani u okviru japodske željeznodobne kulture, proizvod su domaćih radionica nakita, a datiraju se u kasnohalštatsko, odnosno ranolatensko razdoblje.

*Ključne riječi: Hrvatsko primorje, željeznodobni privjesci, gospodarica konja, Japodi.
Key words: Croatian Littoral; Iron Age pendants, Mistress of the Horses, the Japods*

U vrtači Mišincac ispod Kastva provela je Radmila Matejčić 1972. g. arheološka iskopavanja na mjestu koje je, kako je to u starijoj literaturi bilo zabilježeno, dalo mnogo slučajnih nalaza. R. Matejčić ubrzo je publicirala rezultate iskopavanja u Kastvu. U Mišincu je istraženo nekoliko poremećenih skeletnih grobova s jedva uočljivim ostacima grobne arhitekture. Među materijalom je bio privjesak ili pektoral o kojemu će ovdje biti riječi (MATEJČIĆ 1974: 51–77, T.4).

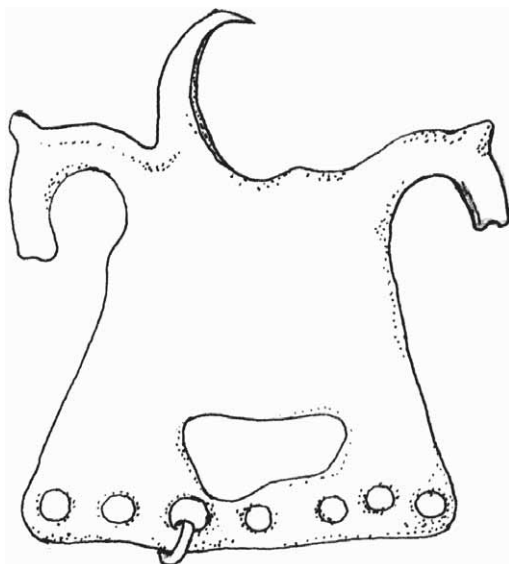
To je pločasti privjesak (vis. 71 mm) trokutastog oblika s ovalnom omčom za vješanje, a ispod nje na vrhu trokuta su, kao izdanci, dvije antitetično postavljene konjske protome (Sl. 5). Pločica je pokrivena punciranim koncentričnim kružićima s piknjom u sredini. Na donjem rubu je gusti niz rupica kroz koje su ovješeni dupli lančići. Privjesak je bio ovješten na iglu fibule čertoza skupa s jednim prstenom i tako je taj nakit već više puta objavljivan.

Martina Blečić je u temeljitoj analizi i proučavanju dokumentacije o iskopavanjima u Kastvu pokazala da ovaj privjesak ne pripada određenoj grobnoj cjelini. No nađen je u kontekstu dislociranih skeletnih grobova, tj. u sklopu željeznodobne nekropole na tome mjestu (BLEČIĆ 2002: 77–82,

94: privjesak). M. Blečić u svom je članku opisala arheološku topografiju Kastva i povijest istraživanja. Lokalitet kojeg je istraživala R. Matejčić naziva *Veli Mišinac*. Uz to, načinila je popis, tj. katalog svih kastavskih nalaza. M. Blečić donosi također svu stariju literaturu, pa ona ovdje neće biti citirana. Nekoliko je odlomaka u članku posvećeno privjescima s konjskim protomama te su navedena sva mišljenja o genezi, kulturnoj i etničkoj pripadnosti i kronologiji ovog tipa privjeska / pektorala s referentnom literaturom, pa čitatelje upućujem na citirani rad (BLEČIĆ 2002: 112sq).

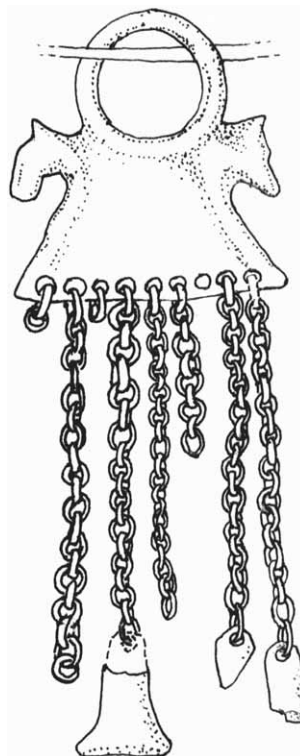
Drugi privjesak istoga tipa, bolje rečeno skoro pa identičan nakitu iz Kastva, dolazi iz Kringe (Sl. 4) u središnjoj Istri. Od privjeska iz Kastva razlikuje se jedino po tome što mu je oblik malo zdepastiji, trokut ide više u širinu prema donjem rubu privjeska. Konjske su protome jednako oblikovane, površina je pokrivena koncentričnim kružićima, a dolje su, možemo pretpostaviti po analogiji, bili ovješeni lančići. Privjesak je slučajni nalaz s prehistorijske gradine koja leži ispod sadašnjeg naselja Kringa, gdje su tijekom vremena prikupljeni mnogi zanimljivi pretpovijesni predmeti, a čuva se u Etnografskom muzeju u Pazinu (MIHOVILIĆ 1998: 5).

Iz Hrvatskog primorja, točnije iz Grobnika, potječu još dva primjerka približno istoga oblika privjesaka. Grobnički primjerak (vis. 32 mm) ima malo veću omču za vješanje (Sl. 2) bez ukrasa po sebi. Dugački lančići imali su na kraju ovještene pločice – klepetaljke. Privjesak iz Grobnika objavljen je davno, još u Ljubićevom popisu Arheološkog muzeja u Zagrebu i to ovješeno na jednu srednjolatensku fibulu (LJUBIĆ 1889: 33, 246; GUŠTIN 1987: 46, Sl.5, 4).



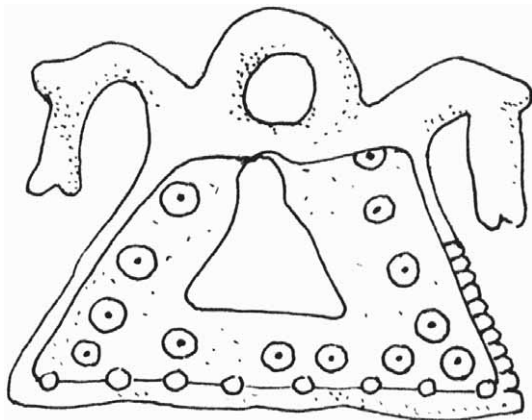
Slika 1 – Grobnik. Bronca. Približno ½ veličine (prema: BLEČIĆ 2004).

Figure 1 – Grobnik. Bronze. Approximately ½ of the size (according to: BLEČIĆ 2004).



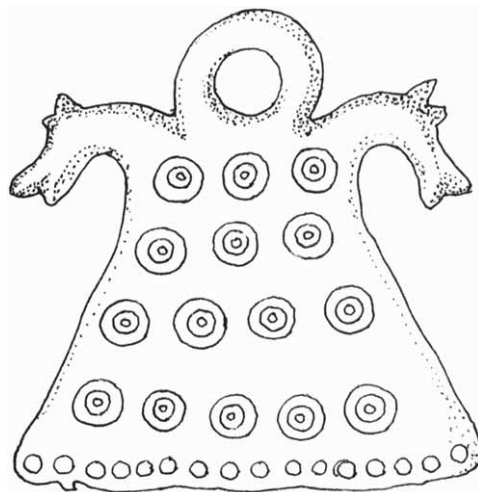
Slika 2 – Grobnik. Bronca. Približno 1/1 veličine (prema: BLEČIĆ 2004).

Figure 2 – Grobnik. Bronze. Approximately 1/1 of the size (according to: BLEČIĆ 2004).



Slika 3 – Vinica. Bronca. Nije u mjerilu (prema: RAUNIG 2004).

Figure 3 – Vinica. Bronze. Not in scale (according to: RAUNIG 2004).



Slika 4 – Kringa. Bronca. Nije u mjerilu (prema: MIHOVILIĆ 1998).

Figure 4 – Kringa. Bronze. Not in scale (according to: MIHOVILIĆ 1998).

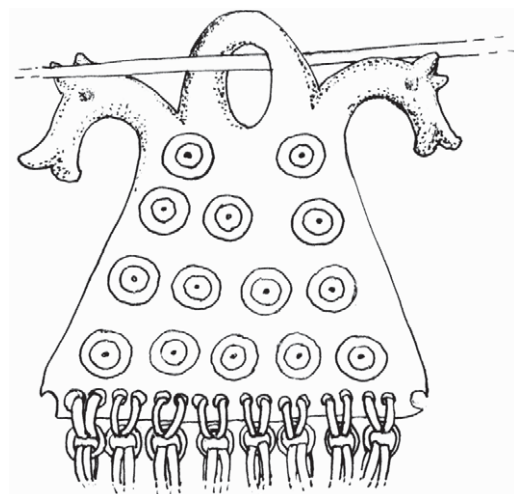
Drugi, malo veći (vis.47 mm) privjesak istog oblika iz Grobnika, malo je izduljeniji i proporcijama se bolje slaže s privjescima iz Kastva i Kringe. On je oštećen i nedostaje mu dio prstena za vješanje (Sl. 1). Oba dva privjeska iz riječkog zaleđa su slučajni nalazi, možda iz prehistorijskih grobova, odnosno nekropole Grobišće podno Grobnika (BLEČIĆ 2004: 52sq).

Recimo da su privjesci iz Grobnika nedekorirana varijanta, a drugu varijantu tvore privjesci urešeni kružićima (Kastav, Kringa, Vinica). Zajedničko svojstvo obje varijante su lančići ili dodatni privjesci, raznih oblika. Po dimenzijama su to ipak privjesci i mislim da nema razloga nazivati ih *pektoralima*, koji bi trebali pokrivati veći dio prsa.

Privjesci iz Hrvatskog primorja s prikazom konjskih glava diskutirani su, uglavnom, unutar velike i vrlo raznolike grupe *konjskih ili životinjskih privjesaka* iz kruga japodske kulture. Kod Japoda protome konja dolaze, osim na privjescima, i na drugim vrstama nakita, odnosno utilitarnih dijelova nošnje: na kopčicama, pređicama, fibulama i sl. Prikazi konja pojavljuju se, osim toga u to-reutici, u punoj plastici, izrađevinama od jantara (BALEN-LETUNIC 2006: 59, Sl.55) itd., tako da je konj relativno najzastupljenija životinja u japodskom zoološkom repertoaru (RAUNIG 2004: 115).

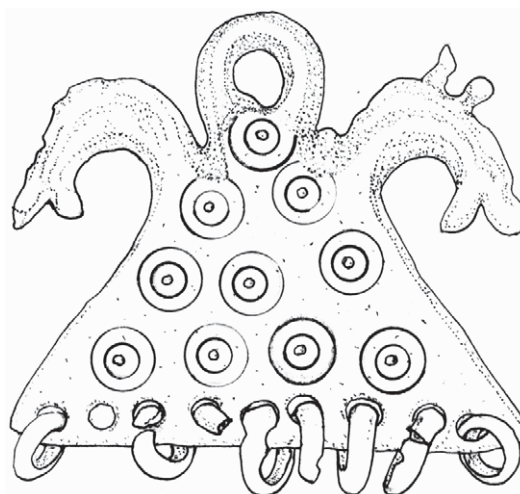
Branka Raunig je, prema obliku pločice, razvrstala *konjske pektoralne* u tri varijante (RAUNIG 2004, 103–105). Naši privjesci iz Grobnika i Kastva idu, po Raunig u prvu varijantu. Prvoj varijanti pripadaju i privjesci s pravokutnim i trapezastim oblikom pločice iz Like (Kompolje) i više komada konjskih privjesaka iz viničke željeznodobne grupe. Jedan privjesak s konjskim protomama iz Vinice, koji je objavljen kod Raunig (Sl. 3), možemo pridružiti u osnovi trokutastim privjescima tipa Kastav – Grobnik.

Istome tipu pripada jedan vinički privjesak iz Meklenburške zbirke u Harvardu (Sl. 6). Citirani privjesak iz Vinice i primjerak iz Vinice na slici dekorirani su kružićima isto kao privjesci iz Kastva i Kringe.



Slika 5 – Kastav, Mišinac. Bronca. Približno ½ veličine (prema: MATEJČIĆ 1974).

Figure 5 – Kastav, Mišinac. Bronze. Approximately ½ of the size (according to: MATEJČIĆ 1974).



Slika 6 – Vinica. Bronca. Približno 2/3 veličine. S odobrenjem Peabody Museum of Anthropology and Ethnology, Harvard University.

Figure 6 – Vinica. Bronze. Approximately 2/3 of the size. By courtesy of the Peabody Museum of Anthropology and Ethnology, Harvard University.

Dakle, u grupi privjesaka iz Hrvatskog primorja i Istre (Kringa) i iz Vinice imamo samo one koji su neosporno antropomorfni, a obzirom na trokutasti oblik simbolički pretstavljaju žensku figuru (EIBNER 2001: 108). Po ovome kriteriju izostavila sam iz prve varijante Branke Raunig kompozitne pektoralne koji su sastavljeni od dvije pravokutne ili trapezaste pločice s konjskim protomama na gornjim uglovima, kao i trapezaste privjeske s konjskim protomama općenito, kojih je najviše nađeno u Vinici, odnosno viničkoj željeznodobnoj grupi (RAUNIG 2004: T. 19, 3. 5–9; GLOGOVIĆ 1989: T. 40, 4–6).

Popis nalazišta i karte rasprostriranja japodskih privjesaka s konjima načinio je Markus Egg i njegova se lista (Golubić, Grobnik, Jezerine, Kastav, Kompolje, Prozor i Vinica) slaže s popisom Branke Raunig, jedino što je M. Egg izostavio Drenov Klanac u Lici.

Nalazišta privjesaka izdvojenih kao tip Kastav – Grobnik su : Vinica, Kastav, Grobnik i Kringa.

U svom članku iz 1986. g. M. Egg je sakupio i obradio grupu antropomorfnih privjesaka s parom antitetičkih konjskih glava iz alpskoga područja. U prvome su planu dva privjeska koji su izrađeni po istome obrascu. Privjesku iz Sanzena (Sl. 7) nedostaje jedna konjska protoma, dok je onaj iz Mechela bolje sačuvan (Sl. 9). Obadva imaju plastično izrađeno lice, odnosno masku pri vrhu i antitetične protome konja s karikama za privjesak ovješanim kroz gubicu. Po tijelu su ukucani kružići, a na donjem rubu su velike rupe za vješanje dodatnog nakita. Naredna su dva privjeska, koje je M. Egg objavio, nešto složeniji i bogatije su dekorirani. Na konjima su jasno izrađene oči, uši su povijene prema vratu, obadva imaju trakicom – uzdom spojenu gubicu s trokutastim tijelom. Onaj iz privatne zbirke u Švicarskoj s nepoznatoga nalazišta ima vrlo izražajno lice (Sl. 8), fino izrađene i položene kružice i motiv meandra na donjem rubu. Drugi privjesak iz Sanzena ima slično oblikovane konjske glave, no na sredini je nacrtana, tj. urezana ptica (Sl. 10). Nema plastične maske, a glava je

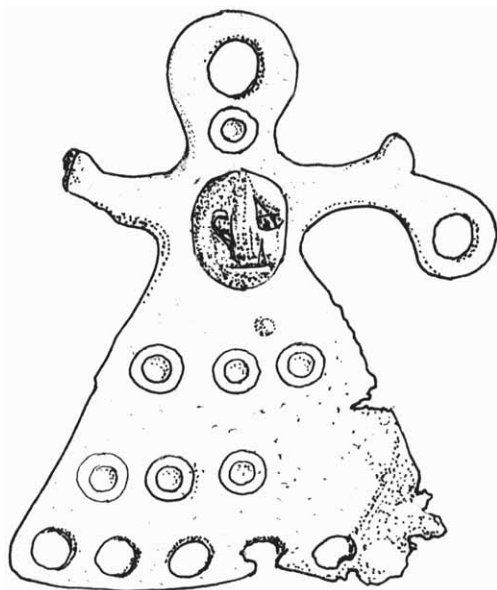
vjerojatno nadomještena velikim diskom s rupom za vješanje. Po tome je sličan pločastim privjescima iz Torlago – Doss Castion i iz Merana koje donosi Gerhard Tomedi (2002: 1225, Sl. 5, 8, 9).

Sličnost naših i alpskih privjesaka s konjskim protomama je očita, pa je pretpostavljeno da su imali sličnu funkciju, kao i datiranje. M. Egg ih je pripisao mlađeželjeznodobnoj grupi Fritzens-Sanzeno u Tirolu. Motiv *gospodarice konja* koju oni simboliziraju, povezo je Egg s prikazima antitetičkih konjskih protoma iz Picenuma na kopčama i psalijama. Motiv para konjskih protoma dospio je, po Eggu, putem srednje Italije u alpsko područje i u Hrvatsku gdje su taj motiv lokalni majstori prenijeli na privjeske. S prihvaćanjem ikonografskoga predloška zasigurno su usvojene i religiozno – kulturne ideje vezane uz privjeske s konjima (EGG 1986: 72).

Antopomorfne privjeske je klasificirao, također Thilo F. Warneke u knjizi o halštatskom i ronalatenskom nakitu u obliku privjeska, a gore spomenute trokutaste primjerke iz Italije je uvrstio u oblik A, varijanta 1 zajedno s trokutastim privjescima s uzdignutim rukama nazvanih *adoranti* (WARNEKE 1999: 101–104).

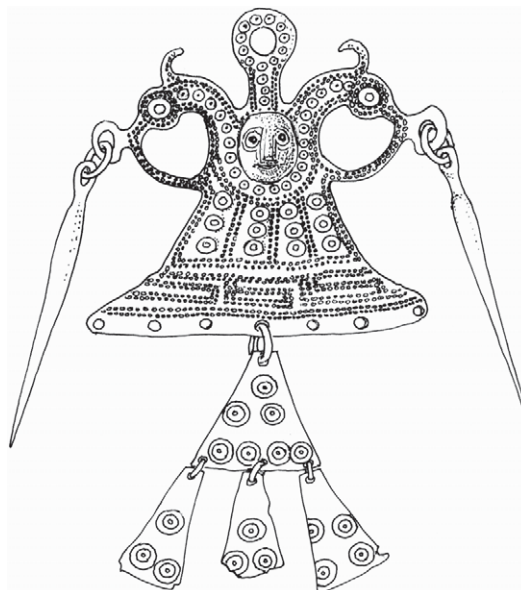
Nakit iz Cavèdine (WARNEKE 1999, 105, Sl. 49, dolje / Cavèdine nema na popisu nalazišta/; EGG 1986: 71, Sl. 3; TOMEDI 2002: 1225, Sl. 5, 7) s dvostrukim konjskim protomama sa strane, po meni, ne pripada tipu privjesaka *gospodarice konja*. On je derivat kompozitnih privjesaka iz Vinice, koji su sastavljeni od dvije karičicama spojene trapezoidne pločice s konjskim glavama (cf. EGG 1986: 73, Sl. 6; RAUNIG 2004: T. 19, 3. T. 20, 1.4).

Područje na kojem su nađeni trokutasti privjesci s konjskim protomama kao i *adoranti*, kako vidimo na Eggovoj karti, čini zaokruženi predio sjeverno od jezera Como u pokrajini Trentino / Alto Adige i Tirolu koje je u željeznom dobu etnički pripadalo Retima.



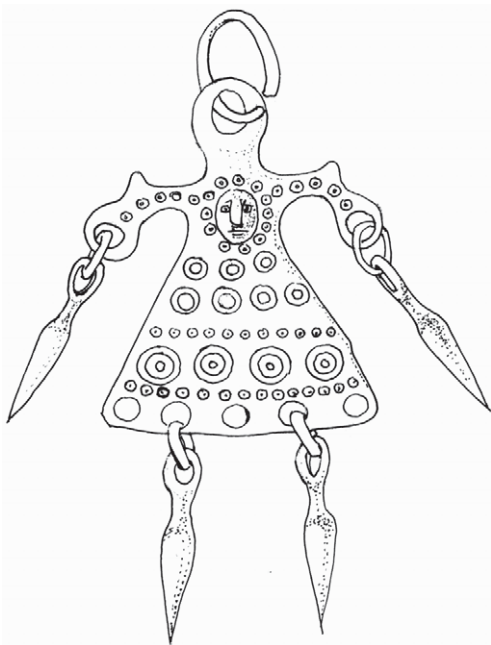
Slika 7 – Sanzeno. Bronca. Približno ½ veličine (prema: EGG 1986).

Figure 7 – Sanzeno. Bronze. Approximately ½ of the size (according to: EGG 1986).



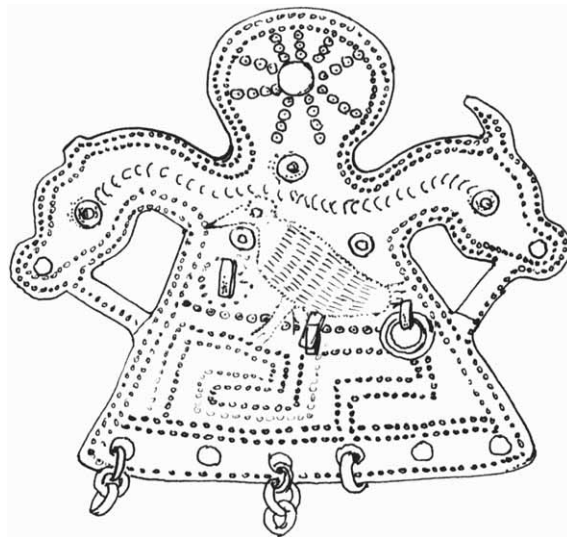
Slika 8 – Nep. nalazište. Bronca. Približno ½ veličine (prema: EGG 1986).

Figure 8 – Unknown site. Bronze. Approximately ½ of the size (according to: EGG 1986).



Slika 9 – Mechel. Bronca. Približno ½ veličine (prema: EGG 1986).

Figure 9 – Mechel. Bronze. Approximately ½ of the size (according to: EGG 1986).



Slika 10 – Sanzeno. Bronca. Približno ½ veličine (prema: EGG 1986).

Figure 10 – Sanzeno. Bronze. Approximately ½ of the size (according to: EGG 1986).

Genezu i razvoj retijske kulture koja uključuje i pismo, opisao je detaljno Paul Gleirscher (1991: 1–60). Posebno se bavio etruščanskim utjecajem koji se reflektira na raznim figuralnim antropomorfnim i zoomorfnim prikazima i kompozicijama. Po pitanju konjskih privjesaka iz Sanzena i Mechela, konstatira da je to krajnje reducirani prikaz gospodarice životinja, u ovom slučaju gospodarice konja. Gleirscher piše da motiv potječe iz istočnog Sredozemlja te je posredstvom Grka, zatim Etruščana došao u sjevernu Italiju (GLEIRSCHER 1994: 82).

U ikonografskom pogledu naslov *gospodarica životinja*, mitska *potnia theron* dodijeljen je određenoj ikononičkoj kompoziciji koju čine centralno postavljena ženska figura flankirana s dvije životinje ili držeći po jednu životinju sa svake strane. Time se simbolički prikazuje božanstvo koje kontrolira i gospodari životinjama, divljom prirodom u širem smislu. Ova se kompozicija pojavljuje na umjetničkim predmetima brončanodobne Egeje i kasnije je usvojena u Grčkoj brončanog i željeznog doba. Prema jednoj od teorija, kompozicija gospodarice životinja originalna je minojsko – mikenska kreacija, iako odražava utjecaj s Bliskog istoka. Druga grupa učenjaka drži da je ikonografija potekla iz Mezopotamije i da su je Minojci uzeli kao gotov model u potrazi za umjetničkim motivom koji bi izrazio božansku vlast nad životinjama. Bez obzira na različite pojedinosti, model za opisanu kompoziciju gospodarice životinja, dakle ženske osobe koja sa svake strane drži životinje, je u 14. i 13. St. pr. Kr. posredovanjem Levanta i Cipra došao u Egeju, tj. u Grčku (BARCLAY 2001: 373–381).

Kod Reta, u Alpama sjeverne Italije, na terenu gdje su koncentrirani nalazi antropomorfnih privjesaka s konjskim protomama, *potnia theron* se poistovjetila s glavnim božanstvo ovih krajeva,

a to je venetska božica Reitija, čije se ime ponavlja na zavjetnim pločicama iz venetskog svetišta Este – Baratella (FOGOLARI – PROSDOCIMI 1988: 169–181).

Lik božice Reitije imamo, navodno, na jednom zavjetnom disku iz Montebelluna. Ženska osoba s pokrivenom glavom u ruci drži ključ, a sa svake su strane pored nje životinje i razni biljni ornamenti (FOGOLARI – PROSDOCIMI 1988: 178; KOSSACK 1999: 76, Sl. 53; MIHOVILIĆ 2000: 22sq; TURK 2005: 27, Sl. 35;). Dakle, božica Reitija na toj zavjetnoj pločici dolazi s atributima slično kao grčka Hekata – *kleiduhos* (koja drži ključ). Hekata je u grčkom mitu, među ostalim, čuvarica puteva, prolaza, čuvarica ulaza u kuću itd. Ona je staro htoničko božanstvo koja se katkada izjednačuje s Artemidom, koja je u Ilijadi opisana kao *potnia theron*. No taj pridjevak su nosila i druga ženska božanstva, npr. Hera, Afrodita, Demetra, ali je na koncu glavne funkcije *potnie theron* ipak preuzela Artemida, boginja lova, životinja i prirode. Njezinu zlokobnu stranu nosi Hekata, zaštitnica vještica i proricanja, božica je duhova, a zavjetni su joj se darovi polagali otklonjena pogleda, po noći bez mjesečine na križanjima putova (NILSSON 1967: 204).

U interpretaciji ženske prilike s ključem u ruci na disku iz Montebelluna mišljenja se donekle razilaze, utoliko što neki znanstvenici misle da je riječ doista o epifaniji – pojavljivanju božanstva, a drugi vide u toj ženi svećenicu s atributima božanstva u čijoj je službi (TOMEDI 2002: 1226) ili simbolički prikaz statusa žene u halštatskoj kulturi (EIBNER 2001: 115–118).

Bez obzira na to, je li se Reitija pojavila ili ne, evidentni su tragovi kulta ženskoga božanstva koje se u Alpama od *potnie theron* općenito transformiralo u *potniu hippon* – gospodaricu konja, koja je simbolički prikazana na trokutastim privjescima s konjima.

M. Egg kao izravni ikonografski predložak za alpske, pa i naše privjeske s konjima navodi nekoliko primjera iz Grčke: jednu arhajsku brončanu atašu s atenske Akropole i rezbariju od bjelokosti (Sl. 11) iz Sparte, iz svetišta Artemide Orthie (EGG 1986: 75, Sl. 8). Privjesak od terakote sa ženskim licem između antitetičkih konjskih glava (Sl. 12) iz istoga je lakonskog svetišta. Prikazana je Artemida u inačici *potnie hippon* – gospodarice konja. Hram Artemide Orthie, tj. *uspravne* Artemide u Sparti opisao je Pausanije. Arheološka su iskopavanja provedena početkom 20. stoljeća. Tom je prilikom ondje pronađeno oko stotinu, na razne načine i u raznim medijima prikazanih konja iz geometrijskog i arhajskog perioda. Prema tome je ova spartanska Artemida Orthia bila štovana



Slika 11 – Sparta, svetište Artemide Orthije. Bjelokost. Mjerilo 1/1 (prema: EGG 1986).

Figure 11 – Sparta, the sanctuary Arthemis Orthya. Ivory. Measure 1/1 (according to: EGG 1986).



Slika 12 – Sparta, svetište Artemide Orthije. Terakota. Mjerilo 1/1 (Prema: BEVAN 1986).

Figure 12 – Sparta, the sanctuary Arthemis Orthya. Terracotta. Measure 1/1 According to: BEVAN 1986).

kao božanstvo konja i ona ima mnogo dedikacija u grčkim svetištima. Zanimljivo, ali božica Artemida ne nosi epitet *hippia*, kao neka druga grčka božanstva, Posejdon npr., a od ženskih božanstava je to Atena, ali je Artemida, iza Zeusa prva po količini prikaza konja koja se vezuju uz njezine hramove ili sveta mjesta. Osim spartanske Artemide Orthie, najviše je arhajskih prikaza krilatog ženskog božanstva koje u heraldičkoj pozi drži konje sa strane evidentirano na Kreti, pa se pretpostavlja da možda *potnia hippon* ima izvorište u staroj brončanodobnoj kretskoj religiji (BEVAN 1986: 206–209).

Antropomorfni privjesci koje sam prikazala kao izdvojenu skupinu (Kastav, Grobnik, Vinica i Kringa), od alpske se grupe privjesaka razlikuju u jednom važnom detalju, a to je nedostatak prikaza lica. Veliki prsten za vješanje na vrhu mogao bi se uzeti kao prikaz glave, međutim, alpski privjesci imaju oboje, i prsten za vješanje i modelirano lice. No uz izvjesnu rezervu, može se i naše privjeske interpretirati kao amblematski prikaz *potnie hippon*.

Kao takvi, privjesci s gospodaricom konja su imali funkciju amuleta koji štite od uroka, zlih sila, bolesti itd. i oni su morali biti posvećeni u nekakvom ritualu ili su sami služili u kulturnim radnjama. Klepetaljke – zvečke i zvukovi koju one proizvode imaju također apotropejski učinak. Kako je riječ o gospodarici konja, pretpostavka je da su konjski privjesci u domeni žena, možda svećeničkog statusa (TOMEDI 2002: 1228). Nažalost, za to mi nemamo materijalnih dokaza. Jedino se za nalaz iz Mišince zna da je nađen u nekropoli, ali izvan groba.

Iz Kastva postoje još tri privjeska sa životinjicama sa strane, ali se njih ne može sa sigurnošću prepoznati kao konje, međutim, zadržan je trokutasti antropomorfni oblik privjeska u cjelini. Imaju isto tako ovješene zvečkice na donjem rubu (GLOGOVIĆ 1989: 122, T. 42, 1–3; BLEČIĆ 2002: T.9, 4.1, 4.2, 4.3). Jedan privjesak iz Vinice u Sloveniji, iz Meklenburške kolekcije (inv.br. 40- 77-40/12237) koju čuva Peabody Museum u Harvardu, načinjen je po istoj matrici kao primjerak iz Kastva (cf. GLOGOVIĆ 1989: T. 42, 2; BLEČIĆ 2002: T. 9, 4.1). Jesu li i ti privjesci još jedna emblematska preobrazba gospodarice konja, teško je reći, ali pretpostavljam da su i oni bili kulturni – magijski inventar, vjerojatno istoga ili sličnoga kulta ženskoga božanstva sa životinjama u pratnji.

Razmjerno velika količina antropomorfnih privjesaka s konjima koji se vezuju uz Kastav, upućuju na kulturni karakter toga mjesta u željeznom dobu, osim funeralnog, što je dokumentirano na lokalitetu Mišinac, odnosno Veli Mišinac.

Izvedba konjskih protoma stilski odražava, recimo tako, japodski rukopis, pa ne treba sumnjati da su privjesci proizvod japodskih – u slučaju Vinice kolapjanskih (BOŽIĆ 1999: 174–177) – radionica nakita. Kako je konj kod Japoda inače favorizirana životinja bit će da je to bio snažan, ako ne i presudan faktor u recepciji motiva *potnie hippon* – gospodarice konja na našem području.

LITERATURA

- BALEN–LETUNIĆ, D. 2006 – *Japodi, Arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem tisućljeću*. Ogulin, 2006.
- BARCLAY, A.E. 2001 – The Potnia Theron: Adaptation of a Near Eastern Image, *Aegaeum* 22 : Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. *Proceedings of 8th International Aegean Conference*. Göteborg, 2001: Ed. Robert Laffineur and Robin Hägg.
- BEVAN, E. 1986 – Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities. *BAR International Series*, 315 (i), 1986.
- BLEČIĆ M. 2002 – Kastav u posljednjem tisućljeću prije Krista. Zusammenfassung: Kastav im letzten Jahrtausend vor Christus. *VAMZ*, 3.ser., 35/2002: 67–131.

- BLEČIĆ, M. 2004 – Grobnik u željezno doba. Summary: Grobnik in the Iron Age. VAMZ, 3.ser., 37/2004: 47–106.
- BOŽIČ, D. 1999 – Imenovali so se po Kolpi. *Zakladi tisočletij, Zgodovina Slovenije od neandertalcov do Slovanov*. Ljubljana, 1999.
- EGG, M. 1986 – Die »Herrin der Pferde« im Alpengebiet. *ArchKorr*, 16/1986: 69–78.
- EIBNER, A. 2001 – Die Stellung der Frau in der Hallstattkultur anhand bildlichen Zeugnisse. *MAGW*, 130–131/2001: 107–136.
- FOGOLARI, G. – A.L. PROSDOCIMI 1988 – *I Veneti antichi, Lingua e cultura*. Padova, 1988.
- GLEIRSCHER, P. 1991 – *Die Räter*. Chur, 1991.
- GLEIRSCHER, P. 1994 – Zum etruskischen Fundgut zwischen Adda Etsch und Inn. *HelArch*, 93–94/1994: 69–105.
- GLOGOVIĆ, D. 1989 – Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu. Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci. Summary : Studies in the Iron Age of the Northern Adriatic. Monografije 1, Razred za društvene znanosti JAZU, Zavod za arheologiju. Zagreb.
- GUŠTIN, M. 1987 – La Tène Fibulae from Istria. *AJug*, 24/1987: 43–57.
- KOSSACK, G. 1999 – Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.–6. Jahrhundert v. Chr. Geb.). München, 1999.
- LJUBIĆ, Š. 1889 – *Popis Arheološkičkog odjela Nar. Zem. muzeja u Zagrebu*. Zagreb, 1889.
- MATEJČIĆ, R. 1974 – Prehistorijska nekropola Mišinci u Kastvu (Pokusno istraživanje). *LT*, 1/1974: 1–12.
- MIHOVIĆ, K. 1998 – Deset sličica iz prapovijesti Kringe, Koruna. *Štandar. Prigodni list župe Sv. Petra i Pavla u Kringi i Sv. Roka u Mantrilju*, 4/1998, kolovoz 1998, 10.
- MIHOVIĆ, K. 2000 – Sceptar iz Nezakcija. Summary: Sceptre from Nesactium. *OpA*, 23–24/2000: 21–27.
- NILSSON, M.P. 1967 – *A History of Greek Religion*.² Oxford, 1967.
- RAUNIG, B. 2004 – Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda. Summary : Art and Religion of prehistoric Yapodi. *DjelaCBI*, 82 (8), 2004.
- TOMEDI, G. 2002 – Zur Emblematik der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit im alpinen Raum. *Kult der Vorzeit in den Alpen, Opfergaben, Opferplätze, Opferbrauchtum*. Bozen/Bolzano, 2002.
- TURK, P. 2005 – *Podobe življenja in mita*. Ljubljana, 2005.
- WARNEKE, T.F. 1999 – Hallstatt- und frölatenzeitlicher Anhänger schmuck. Studien zu Metallanhängern des 8.–5. Jahrhunderts v. Chr. zwischen Main und Po (Leidorf). *Internationale Archäologie* (Rahden/Westfalen), 50/1999.

SUMMARY

THE *MISTRESS OF THE HORSES* ON IRON AGE PENDANTS
FROM KASTAV AND GROBNIK

A group of pendants from Croatian Littoral (Hrvatsko Primorje) and Istria (Kringa) which have the heads of horses on the side, are separated, as a different type. They form a group which consists only of pendants which are irrefutably anthropomorphic, and as a result of their triangular shape symbolically represent women (EIBNER 2001: 108).

They are finds without reliable data or archaeological context, except the one from Kastav which was found in an archaeological excavations near Mišinc in 1972 (BLEČIĆ 2002: 67-131; 2004: 47-106, MATEJČIĆ 1974: 51-77, Pl.4).

The triangular pendants from Kastav and Grobnik are discussed as part of a large and very varied group of Horse or Animal Pendants from the Japodic culture. With the Japodes the horse also appears on various kinds of ornament and as a utilitarian part of clothing. Horses also appear on thoreutic objects and in as figurines, made from amber etc. (BALEN-LETUNIĆ 2006: 59, Fig. 55). Indeed the horse is relatively the most frequently found animal in the whole Japod zoological repertoire (RAUNIG 2004: 115).

Our pendants from Grobnik and Kastav fall, according to Raunig, among the first variant of pendants showing horses with protomae. In this first variant the pendants are square or trapezoid like the one from Lika (Kompolje) and most of those from Vinica Iron Age group. Only two of the horse pendants from Vinica (figs. 3 and 6) can be included among the basic triangular pendants of the Kastav- Grobnik type (RAUNIG 2004: 103-105).

In his article of 1986 Markus Egg collected and described a group of anthropomorphic pendants including a pair of antitetic horses heads from the Alpine region (figs. 7, 8-10). The similarity between our pendants and the Alpine ones is obvious, and we may suppose that they had the same functions and chronology. Egg placed them in the early Iron Age group of Fritzens-Sanzeno. Egg linked them with the antitetic horse protomae from Picenum (EGG 1986: 72).

As a direct iconic pattern for the Alpine examples and the Croatian horse pendants Markus Egg puts forward several examples from Greece, an archaic bronze handle attachment from the Athens acropolis and an ivory carving (fig. 11), from Sparta from the shrine of Artemis Orthia (EGG 1986: 75, fig. 8). The example of a terracotta pendant with a woman's head between antitetic horse heads from the same Laconian shrine (fig. 12). shows Artemis in a variant of the *potnia hippon* – Mistress of the Horses. The temple of Orthia that is, of the upright Artemis in Sparta was described by Pausanias. In archeological excavations there about a hundred horses were found of different kinds and made of different materials from geometric and archaic periods. Besides the Spartan Artemis Orthia, the most frequent archaic representation of a winged female goddess who in a heraldic pose holds a horse beside her was in Crete, so it may be supposed that perhaps the origin of *potnia hippon* is from the early Bronze Age Cretian religion (BEVAN 1986: 206-209).

In the *Iliad* Artemis is described as *potnia theron*, but the name Mistress of Animals is carried by Hera, Aphrodite, Demetra, etc. The main function of *potnia theron* is after all that of Artemis. Sometimes Artemis was identified with Hecate – a chthonic goddess with. She was protector of spirits, prophesies, and gifts were left for her with averted eyes, at crossroads on moonless nights (NILSSON 1967: 204).

Goddesses of animals, the mythical *potnia theron* is the name given to iconographic compositions which have a woman's figure in the centre flanked by two animals or holding one on either side, symbolically portraying a goddess who is in control of animals, of wild nature in the extended sense. Regardless of various theories, compositions showing a goddess with animals originally came from Mesopotamia in 14 or 13 c. BC and through the Levant and Cyprus were adopted in Aegeis, i.e. in Greece (BARCLAY 2001: 373- 371).

The areas where the triangular pendants with horse protomae were found, as we see on Egg's map, is the region north of Lake Como in the Trentino, Alto Adige and Tyrol, an area which in the Iron Age was ethnically part of Raetians. The genesis and development Raetian culture was described in detail by Paul Gleirscher (1991: 1-60). The pendants from Sanzeno and Mechel (figs. 7 and 9) are considered to be much reduced representations of the Goddess of animals, in this case a horse. The motif comes from the eastern Mediterranean, and through Greece and the Etruscans got to north Italy (GLIERSCHER 1994: 82).

Among the Raetians, in the north Italian Alps, *potnia hippon* was identified with the main goddess of that region, and that was the Venetian Goddess Reitia whose name is found on votive tablets from the Venetian shrine Este – Baratella (FOGOLARI – PROSDOCIMI 1988: 169-181). It is said that Reitia was shown on votive tablets from Montebelluno with the attributes of Hecate *Kleidouchos* – who is holding a key but with certain elements of the Mistress of Animals (KOS-SACK 1999: 76, fig. 53; TURK 2005: 27, fig. 35). Perhaps these are pictures of priestesses (TOMEDI 2002: 1226), or on the tablets, and there are a lot of them, they symbolize the status of women in the Hallstatt culture (EIBNER 2001: 115-118). Evidently there are traces of the cult of a female goddess who in the Alps from *potnia theron* was largely transformed into *potnia hippon* – Mistress of the Horses who is symbolically shown with horses on a triangular pendant (fig. 7-10).

Pendants with the Mistress of the Horses served as amulets against evil powers, and they must have been consecrated at some kind of ritual or perhaps they themselves were part of a ritual. The sound they produced may have had an apotropaic effect. Since it is a goddess of horses we may suppose that such horse pendants are in the female domain, perhaps one with religious status (TOMEDI 2002: 12289). Unfortunately we have no proof of any of these possibilities. We only know that the pendant from Mišnac was found in a necropolis but outside the grave.

Anthropomorphic pendants of the type Kastav- Grobnik, could by analogy with the examples from the Raetian region be interpreted as an emblematic representation of *potnia hippon*. They have been found in: Kastav, Grobnik, Kringa and Vinica, and date from the late Late Iron Age or the early La Tène period.

The relatively large number of anthropomorphic pendants with horses which are connected with Kastav, bearing in mind a number of pendants of other types (GLOGOVIĆ 1989: 122, T. 42, 1-3; BLEČIĆ 2002: T.9, 4.1, 4.2, 4.3), suggests that it might have been a cult there in the Iron Age, besides the funeral of which we have documentation in the locality of Mišnac.

The style of the horse workmanship is reminiscent of Japod work, and we do not need to doubt that the pendants are a Japod product, and the Vinica ones of a Colapian (BOŽIČ 1999: 174-177) workshops. Since the horse was a favourite animal of the Japods this was likely to have been a strong if not decisive factor for using the *potnia hippon* –motif for the in our region.

Rukopis primljen: 10.XI.2009.
Rukopis prihvaćen: 20.XI.2009.

MARKO DIZDAR

Institut za arheologiju
HR – 10000 ZAGREB
Ulica grada Vukovara 68
marko.dizdar@iarh.hr

ŽELJEZNI POJASI TIPRA ZVONIMIROVO LT 6 KAO DIO ŽENSKE SREDNJOLATENSKE NOŠNJE U ZAPADNOJ PANONIJI I NA JUGOISTOČNOALPSKOM PROSTORU

UDK 903 »636/637«:671.12:739.51
Izvorni znanstveni rad

Istraživanja groblja Zvonimirovo-Veliko polje omogućila su prepoznavanje karakterističnih oblika i kombinacija ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine. Njezin važan dio predstavljali su željezni pojasi sastavljeni od pletenih članaka koji se, s obzirom na postojanje trakaste spojnice, mogu podijeliti u dvije istovremene varijante. Pojasi tipa Zvonimirovo LT 6 pokazuju rasprostranjenost na zapadnopanonskom i jugoistočnoalpskom prostoru te, sa željeznim i brončanim fibulama s dvije kuglice, svjedoče o zajedničkim oblicima ženske nošnje u drugoj polovini 3. i 2. st. pr. Kr. (LT C1b–C2) između istočnih obronaka Alpi, Save i Dunava, ponekad sve i do južnih te zapadnih obronaka Karpata. U nadregionalne srednjolatske tipove spadaju još i pojedini oblici obručastog nakita, kao npr. brončane nanogvice s tri ili četiri kalote, koje su zabilježene u grobovima Mokronog IIa stupnja. S druge strane, u grobovima datiranim u Mokronog IIa–b stupanj pronađene su kopče tipa Brežice kao i pojedini oblici brončanih fibula kao tipa Zvonimirovo ili fibule s rombično ili trapezoidno raskucanim lukom, koji pokazuju rasprostranjenost na jugoistočnoalpskom prostoru zbog čega se mogu smatrati karakterističnim predmetima ženske nošnje kojom se isticala pripadnost identitetu mokronoške skupine, odnosno Tauriscima. Spomenuti se oblici u manjem broju nalaze i na susjednim prostorima te mogu predstavljati dokaz razmjene i/ili trgovine ili svjedoče o postojanju egzogamnih veza između različitih zajednica, koje su naseljavale prostor između istočnih Alpi i Dunava.

Ključne riječi: mokronoška skupina, Zvonimirovo, groblje, ženska nošnja, željezni pojasi, kopče tipa Brežice, Kugelfibel, fibule tipa Zvonimirovo, Podravina, Taurisci, Skordisci.

Key words: Mokronog Group, Zvonimirovo, cemetery, female costume, iron belts, Brežice Type clasps, Kugelfibel, Zvonimirovo type pins, Podravina, the Taurisci, the Scordisci.

U dosadašnjem kronološkom definiranju groblja Zvonimirovo-Veliko polje važnu odrednicu imali su brojni prilozi naoružanja i dijelova nošnje iz grobova muškaraca. Međutim, kako su posrijedi oblici i kombinacije koje su zabilježene na širokom prostoru rasprostiranja latenske kulture, u definiranju uže kulturološke pripadnosti groblja čini se da važniju odrednicu imaju nalazi iz grobova žena, koje su na osnovi karakterističnih predmeta nošnje i njihovih kombinacija jasnije prikazi-

vale identitet zajednice kojoj su pripadale. Istraživanja su pokazala kako su u grobovima muškaraca i žena u Zvonimirovu, uz samo rijetke zajedničke oblike željeznih fibula, zabilježeni različiti predmeti nošnje, kako u oblicima, tako i u materijalu od kojeg su napravljeni.

Dosadašnja su istraživanja pokazala kako se prepoznatljiva ženska srednjolatska nošnja mokronoške skupine sastojala od različitih kombinacija funkcionalno-dekorativnih predmeta kao što su pojasi, kopče i fibule. Najvažniju sastavnicu nošnje činili su različiti oblici željeznih pojasa, koji su najčešće sastavljeni od pletenih članaka, zatim željezne štapičaste kopče tipa Brežice te pojedini oblici brončanih fibula. S obzirom na to da spomenuti željezni pojasi te različiti oblici brončanih i željeznih fibula pokazuju široku rasprostranjenost, u definiranju nošnje mokronoške skupine izuzetno važnim postaju kombinacije više različitih predmeta, posebno ako se među njima nalaze predmeti koji pokazuju uže prostorne distribucije, kao što je npr. ustanovljeno za kopče tipa Brežice (GUŠTIN 2003). Također, u grobovima žena česti su i prilozi nakita, najčešće staklenih narukvica, dok se nanogvice, perle i prstenje nalaze u manjem broju. Predmeti nakita, poput priloga naoružanja iz muških grobova, uz usku vremensku odredivost, često pokazuju i široku rasprostranjenost, iako su poznati i određeni oblici koji su karakteristični za pojedina uža područja. U ženskim se grobovima još ponekad nalaze i prilozi željeznih noževa te keramički pršljeni kojima se prikazuju neke od svakodnevnih kućanskih aktivnosti koje su obavljale. U grobovima žena pronađene su i brojne keramičke posude, no prilaganje popudbine karakteristično je za grobove oba spola te više ima simboličko ili sociološko značenje, no što je osnova za bilo kakve regionalne podjele.

Predmeti nošnje i nakita iz ženskih grobova u Zvonimirovu pokazuju kako su pokojnice bile spaljene u odjeći, dok je popudbina dodana pri polaganju spaljenih ostataka u grobove. Tragove spaljivanja pokazuju gotovo sve staklene narukvice koje su izgubile svoj osnovni oblik kao i znatan broj staklenih perli te brončanih fibula i pojasa, dok to nije slučaj sa željeznim pojasi i fibulama na kojima se tragovi izlaganja vatrenoj stihiji lomače ne prepoznaju, budući da željezo ima višu temperaturu tališta koja tijekom samog čina spaljivanja nije bila dosegnuta. Ipak, spaljivanje pokojnica u odjeći s predmetima nošnje i nakita te potom njihovo polaganje u grobove pokazuje kako je riječ o važnom dijelu njihovog vanjskog izraza identiteta kojeg su ponijele i na drugi svijet.

Na osnovi rezultata dosadašnjih istraživanja te tipološko-kronološke analize prikupljenih nalaza zaključeno je kako se groblje u Zvonimirovu može datirati u razdoblje srednjeg latena te pripada istočnom rubu rasprostiranja mokronoške skupine Tauriska (Mokronog IIb), uz primjetne utjecaje susjednih zajednica, prije svega Skordiska, te uz vjerojatni kontinuitet dijela autohtonog panonskog stanovništva.¹ S obzirom na to da svrstavanje groblja ponajviše počiva na karakterističnim kombinacijama i predmetima ženske nošnje, i prepoznavanje utjecaja susjednih zajednica počiva na analizama nalaza iz grobova žena te pojedinih oblika keramičkih posuda, koji svjedoče o intenzitetu ostvarenih kontakata na širem zapadnopanonskom i jugoistočnoalpskom prostoru. Važnost groblja u Zvonimirovu nalazi se u pronalasku onih grobnih cjelina u kojima se nalaze predmeti koji se smatraju karakterističnim kako za žensku nošnju Tauriska koja prevladava, tako i Skordiska, čime nastaju jedinstvene kombinacije. Zasad ostaje pitanje da li je riječ o importima ili je došlo i do dolaska 'strankinja', koje su donijele neke predmete svoje nošnje kojoj su još vjerojatno pridodale elemente identiteta zajednice u koju su prispjele. Navedene pretpostavke detaljnije će se moći preispitati tek nakon analize cjelokupne ostavštine s groblja u Zvonimirovu, ali i istraživanjima ostalih istovremenih nalazišta u međuriječju Save, Drave i Dunava.

S obzirom na već poznate zaključke o pripadnosti groblja prostoru rasprostiranja mokronoške skupine, proučavanjem pojedinih predmeta ženske nošnje s groblja u Zvonimirovu, ali i s

¹ MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007.

ostalim nalazišta skupine, u ovom slučaju željeznih pletenih pojasa te pojedinih oblika željeznih i brončanih fibula, provjeravaju se pretpostavke u čemu ona pokazuje sličnosti ili razlike u odnosu na kombinacije ženske srednjolatske nošnje na širem jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru. Na taj se način otvaraju mogućnosti prepoznavanja širih prostornih modela ženske srednjolatske nošnje te izdvajanje kako onih oblika koji pokazuju nadregionalnu rasprostranjenost, tako i predmeta koji pokazuju uže prostorne odrednice. Svakako, predmeti ženske nošnje zbog zabilježenih brojnih oblikovnih promjena i dalje ostaju jedna od okosnica u poznavanju kronološkog razvoja mokronoške skupine.

Jedan od najistaknutijih funkcionalno-dekorativnih predmeta ženske nošnje na groblju u Zvonimirovu predstavljaju nalazi željeznih pojasa za koje je karakteristično sastavljanje od pletenih (uvijenih) i povezanih članaka. Na jednom se kraju pojasa nalazi kopča u obliku trna četverokutnog presjeka, koji je na kraju savijen i završava s kuglicom ili pločicom, dok se na drugom kraju nalazi petlja. S obzirom na sastav i završetak pojasa te način povezivanja članaka, dosad je na groblju u Zvonimirovu prepoznato više varijanti željeznih pletenih pojasa. Za prvu varijantu karakteristični su pojasi koji su sastavljeni iz dva dijela, od kraćeg sastavljenog od manjeg broja članaka i s dvije veće petlje na krajevima te dužeg dijela koji na jednom kraju završava s petljom, dok se na drugom nalazi kopča u obliku trna. Riječ je o pojasi koji su izdvojeni kao tip Mokronog te ih se smatra karakterističnim prilogom u grobovima muškaraca s naoružanjem iz Mokronog I stupnja, odnosno pretpostavlja se kako su služili za vješanje mača u koricama (GUŠTIN 1984: 327; BOŽIĆ 1987: 869. sl. 43,3; 1999: 209). Predloženo datiranje u najraniju fazu mokronoške skupine podupiru i posljednji nalazi iz grobova s naoružanjem s Kapiteljske njive (KRIŽ 2005: 30–31, T. 10,6, T. 79,6). Na grobljima Skordiska pojasi tipa Mokronog također su datirani u istovremeni ranolatski stupanj Beograd 1 te se smatraju karakterističnim prilogom u grobovima muškaraca s naoružanjem (BOŽIĆ 1981: 317, T. 1,3, T. 6,6; GUŠTIN 1984: 319). Na isti su način datirani željezni dvodijelni pojasi koji završavaju s kopčom te velikim petljama koji se pojavljuju u grobovima s naoružanjem u Karpatskoj kotlini (BUJNA 1982: 368) i južnoj Bavarskoj (KRÄMER 1985: 25). Ipak, pojasi tipa Mokronog zabilježeni su i u ženskim srednjolatskim grobovima kao dio ženske nošnje, o čemu bi svjedočio nalaz u grobu 194 s Kapiteljske njive, koji je ostalim nalazima datiran u mlađi dio Mokronog IIa stupnja (KRIŽ 2005: 24, T. 56,2,5).

U najvećem broju ženskih grobova u Zvonimirovu pronađeni su jednodijelni pojasi koji su sastavljeni od osmičastih, dva puta uvijenih i povezanih članaka (RAPIN 1995: 282, Fig. 3; SCHÖNFELDER 1998: 86–87, Abb. 6,10),² s kopčom na jednom i s petljom na drugom kraju. Pojasi se pojavljuju u dvije varijante, ovisno o postojanju tzv. trakaste spojnice koja povezuje dva dijela pojasa. Osnovni oblik čine jednodijelni pojasi koji se sastoje od pletenih članaka kao iz groba LT 12 (T. 2: 3) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. II,3). Isti su pojasi na grobljima mokronoške skupine izdvojeni kao tip Brežice 2, koji se pojavljuje u muškim ratničkim grobovima iz Mokronog IIa stupnja te se pretpostavlja da su služili za vješanje mača u koricama. Međutim, pojasi tipa Brežice 2 pojavljuju se i u istovremenim grobovima žena (GUŠTIN 1977: 71, T. 7,1; 1984: 330; BOŽIĆ 1987: 874, sl. 44,4; 1999: 210), u kojima se zadržavaju i tijekom Mokronog IIb stupnja (GUŠTIN 1984: 333; BOŽIĆ 1987: 876; 1999: 210; JOVANOVIĆ A. 2007: 39), kada se u grobovima muškaraca pojavljuju pojase garniture sastavljene od prstenastih kopči i obruča. Zbog toga se predlaže da se pojasi iz muških grobova Mokronog IIa stupnja i dalje nazivaju tipom Brežice 2, dok bi se oni iz ženskih srednjolatskih grobova nazivali tipom Zvonimirovo LT 12.

2 Članci su prvo međusobno spojeni, a potom su uvijeni. Različite varijante pojasa koji su sastavljeni od plete-

nih članaka razlikuju se prema obliku petlje, odnosno kopče na krajevima pojasa.

Pojavu željeznih pojasa tipa Zvonimirovo LT 12, s kopčom u obliku trna na jednoj strani te s petljom na drugoj, u grobovima žena iz Mokronog IIa stupnja dokumentira grob 49 iz Brežica. Iako je pojas sačuvan u ulomcima, može se prepoznati kraći dio pojasa koji završava s petljama te duži s kopčom na jednom kraju i s petljom na drugom, što možda ukazuje na njegovu pripadnost dvodijelnom tipu s trakastom spojnicom koja se nije sačuvala (T. 1: 3) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7). Istovremeni su jednodijelni pojasi iz ženskih grobova 6 i 7 iz Mokronoga (T. 1: 2) (GUŠTIN 1977: 71, T. 11,3, T. 12,11). Mlađem, Mokronog IIb stupnju, pripada pojas iz groba 26 u Dobovi (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1; BOŽIĆ 1987: 876, T. LXXXVII,12).³ Najveći broj usporedbi za jednodijelne pletene pojase tipa Zvonimirovo LT 12 nalazi se na groblju u Slatini. Vjerojatno iz više uništenih grobova označenih kao 1a potječu dijelovi tri pojasa sa sačuvanim kopčama na jednom kraju, dok se na drugom nalaze petlje. Kuglice, koje se nalaze na kraju kopče, ukrašene su s motivom križa u kojem se vjerojatno nalazio emajl. Pojas istog tipa još je zabilježen u ženskom grobu 21, dok su pojasi iz grobova 11 i 25 sačuvani u više dijelova od kojih se na krajevima nekih nalaze petlje koje bi ukazivale na mogućnost njihovog povezivanja s trakastim spojnicama (T. 2: 1–2). Grobovi također pripadaju Mokronog IIb stupnju (PIRKMAJER 1991: T. 5,25–27, T. 12,79–80, T. 17,115, T. 18,129–131). Nalazi jednodijelnih pletenih pojasa još su poznati iz Mokronoga (T. 1: 1) (GABROVEC 1966: T. 4,3), Formina (PAHIĆ 1966: 281–282, T. 6,5–6,11) i Valične vasi (TERŽAN 1975: 690, T. 22,5–7)⁴ te s još nekih nalazišta na jugoistočnoalpskom prostoru kao npr. iz Klagenfurta (DOLENZ 1957: 54, 58, Abb. 7,6)⁵ ili Frohnleitena, odakle je poznat veći broj pletenih članaka (KRAMER 1994: 30, T. 25).

I s nalazišta Skordiska poznati su nalazi željeznih jednodijelnih pojasa koji su sastavljeni od pletenih članaka. Tako je iz Kupinova poznat nalaz pojasa koji na jednom kraju završava s petljom, dok se na drugom kraju nalazi petlja u obliku osmice te je pripisan opremi za vješanje mača (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970: 30, T. XI,4). Da pojasi mogu biti i dio ženske srednjolatske nošnje svjedoči grob 6 iz Osijeka u kojem je pronađen pojas s petljom na jednom kraju te s kopčom na drugom (SPAJIĆ 1954: 10–11, T. II,17; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,1). Nalazi pletenih pojasa zabilježeni su i u objektu 1 te u LT C1 ženskom grobu 11 iz Nitre (PIETA 1993: 52, Obr. 4,1, Obr. 6,5–7).⁶

Drugi se tip pojasa također sastoji od pletenih članaka, no podijeljen je na dva dijela, na duži s kopčom i petljom na krajevima te kraći koji završava s dvije petlje. Petlja dužeg dijela i jedna od petlji kraćeg dijela, koje su ponekad oblika slova D, povezane su s trakastom spojnicom koja se sastoji od dvije pločice koje su presavijene oko petlji, dok su na sredini spojene zakovicom na čijoj se glavici može nalaziti motiv križa ili crte koji su vjerojatno bili ispunjeni emajlom. S istim je motivom često ukrašena i kuglica na kraju kopče, dok su članci bliže kopči još mogli biti ukrašeni s kosim urezima. Pojasi s trakastom spojnicom pronađeni u grobovima LT 5 i LT 6 (sl. 1; T. 3: 7) te možda u grobu LT 3 (T. 3: 6), na što bi ukazivao trakasti obruč manjeg promjera koji se sačuvala oko jedne petlje kraćeg dijela koji bi mogao predstavljati ostatak trakaste spojnice (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005, 96–97, T. 5,6). Najveći broja pojasa opisane varijante zasad potječe s groblja u Zvonimirovu te se predlaže, zbog razlikovanja od prethodne varijante, da ih se dalje označava tipom Zvonimirovo LT 6.

3 Kopča pojasa nije sačuvana. Na mogućnost pripadnosti pojasa drugom tipu, onom s trakastom spojnicom, ukazivale bi dvije sačuvane petlje.

4 Ulomci se pripisuju muškim grobovima, odnosno pretpostavlja se kako je riječ o pojasi tipa Brežice 2, koji su služili za vješanje mača u koricama. Ipak, postoji i mogućnost kako je riječ o nalazima iz ženskih grobova.

5 Pojas je slabo sačuvan, zbog čega nije moguće odrediti njegove uže tipološke karakteristike.

6 Željezni pojasi koji su sastavljeni od pletenih članaka poznati su još na nekim grobljima u jugozapadnoj Slovačkoj: npr. Horný Jatov grob 233: BENADÍK 1957: Obr. 5,13, T. V,1: Maňa grob 132: BENADÍK 1983: 61, T. LIII,13.



Slika 1: pojas iz groba LT 6 (snimio D. Doračić)

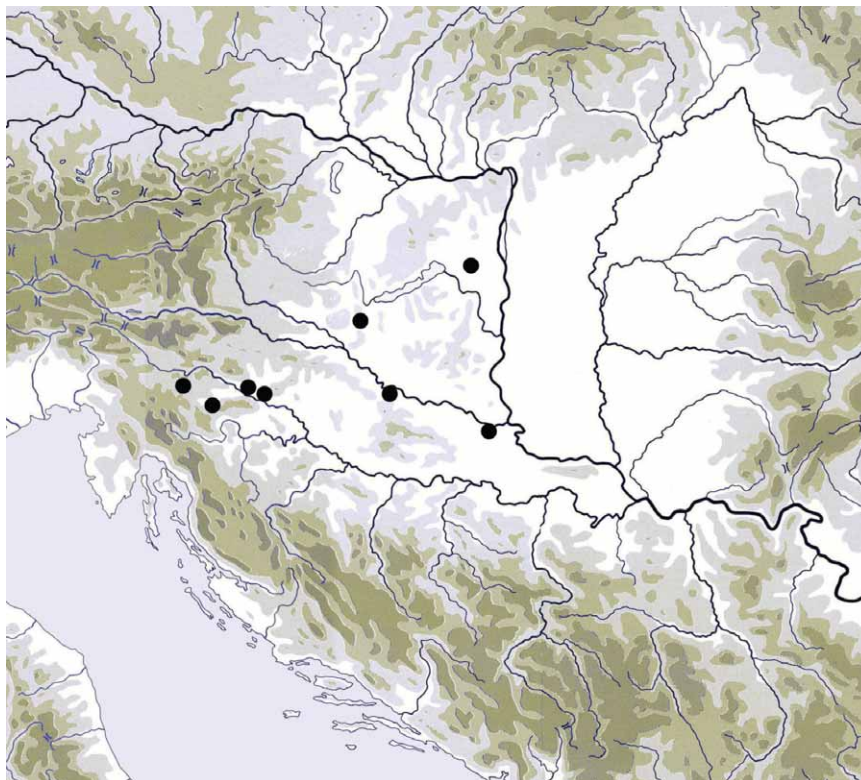
Figure 1: belt from the grave LT 6 (photo: D. Doračić)

Usporedbe za pojase tipa Zvonimirovo LT 6 ipak nisu tako brojne. Osim, možda, već spomenutih pojasa iz grobova 49 iz Brežica (T. 1: 3) i 26 iz Dobove (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7, Abb. 20,1), najbliže analogije zabilježene su u ženskim grobovima na Kapiteljskoj njivi. Pojas iz groba 193, koji je ostalim priložima datiran u Mokronog IIb stupanj, ima sačuvanu spojnicu sa zakovicom koja povezuje kraći dio s dvije petlje i duži s petljom i kopčom na drugom kraju (T. 3: 3). Na postojanje spojnice na pojasu iz groba 654 možda ukazuje sačuvani trakasti obruč manjeg promjera oko petlje dužeg dijela pojasa (KRIŽ 2001: 150, kbr. 451; KRIŽ 2005: 24, T. 55,4). Pojas sastavljen od dužeg i kraćeg dijela koji su povezani s trakastom spojnicom pronađen je u grobu 42 tumula V na Magdalenskoj gori. Spojnica na sredini ima zakovicu s udubljenjem, vjerojatno za umećanje emajla. Kraći dio pojasa završava s petljama, dok se kod dužeg dijela na jednom kraju nalazi petlja, a na drugom je kopča (T. 3: 1). Pojas se, na osnovi ostalih nalaza, pripisuje kasnolatskom ratničkom grobu, no vjerojatnije je kako pripada nekoj drugoj grobnoj cjelini koja bi odgovarala nešto starijem pokopu žene (HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c).⁷ S groblja u Osijeku potječe dio pojasa s uvijenim članacima te s trakastom spojnicom koja je provučena kroz jednu sačuvanu petlju. Na sredini se nalazi zakovica koja povezuje dva dijela spojnice (T. 3: 2), pa se pretpostavlja kako je riječ o ostacima pojasa sa središnjom trakastom spojnicom (SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4). O pojavi pojasa tipa Zvonimirovo LT 6 već tijekom LT C1 svjedočio bi nalaz s groblja Magyarszerdahely. Veće petlje kraćeg i dužeg dijela pojasa povezane su s trakastom spojnicom koja na sredini ima zakovicu s glavicom koja je ukrašena motivom križa (T. 3: 4) (HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11).⁸ Pojas s ostacima trakaste spojnice oko petlje na kraju dužeg dijela potječe i s groblja u Sárosdu (T. 3: 5) (TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7).⁹ Dakle, kod svih pojasa tipa Zvonimirovo LT 6 kopča se uvijek na-

7 U grobu su još pronađeni savijeni željezni mač, koplje, umbo i nož te noga keramičke posude. Prilozi naoružanja mogu se pripisati Mokronog IIIa stupnju. Razlika je primjetna u kronološkoj usporedbi pojasa i ostalih nalaza, gdje bi pojas predstavljao stariji dio cjeline.

8 Groblje sadrži pokope LT B2–C1.

9 S groblja potječe i kraći dio pojasa s dvije petlje na krajevima. Možda je riječ o dijelovima istog pojasa.



Karta 1: nalazišta željeznih pojasa tipa Zvonimirovo LT 6

Map 1: distribution of sites with Zvonimirovo LT iron belts

lazi na jednom kraju dužeg dijela, dok kraći dio uvijek završava s dvije petlje, od kojih je jedna služila za zatvaranje pojasa.

Željezni pojasi oba izdvojena tipa, Zvonimirovo LT 12 i LT 6, koji su sastavljeni od uvijenih i spojenih članaka, s kopčom na jednom i petljom na drugom kraju, na groblju u Zvonimirovu predstavljaju karakterističan funkcionalno-dekorativan predmet ženske nošnje, koji je datiran u Mokronog IIb stupanj, iako je na drugim grobljima njihova pojava zabilježena još tijekom Mokronog IIa stupnja ili LT C1 (npr. Brežice, Magyarszerdahely). Usporedbe su, osim na grobljima mokronoške skupine, dokumentirane i na nalazištima Skordiska u istočnoj Slavoniji i Srijemu, zatim u Štajerskoj, Transdanubiji i jugozapadnoj Slovačkoj (Karta 1), što pokazuje da je riječ o oblicima koji predstavljaju karakterističan dio ženske srednjolatske nošnje na jugoistočnoalpskom i zapadno-panonskom prostoru.

Sa željeznim i brončanim pojasi u ženskim grobovima u Zvonimirovu pronalaze se i željezne kopče tipa Brežice, koje se smatraju za jedan od najkarakterističnijih predmeta ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine (GUŠTIN 2003). One su na groblju u Zvonimirovu pronađene u velikom broju, kako u bogatije tako i u prosječno opremljenim grobovima na svim dijelovima dosad istražene površine groblja, što potvrđuje njihovu važnost u vanjskom prikazivanju identiteta zajednice kojoj su pokojnice pripadale, odnosno prikazuju pripadnost groblja te srednje Podravine području rasprostiranja mokronoške skupine (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 97–101). Prema mišljenju M. Guština, a na osnovi nalaza u grobu 18 s Nove table kod Murske Sobote u ko-

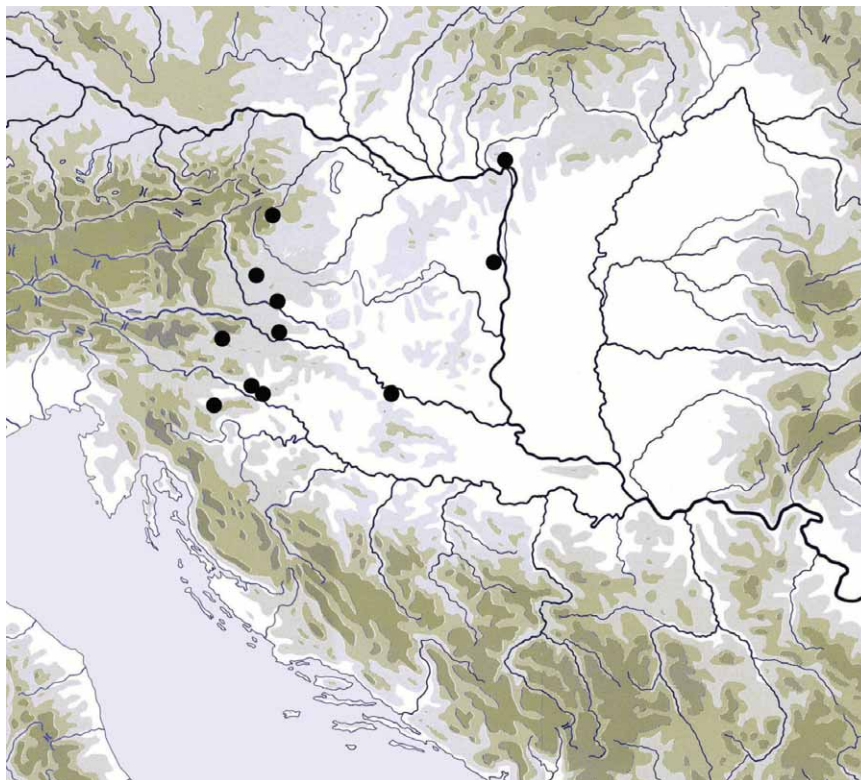
jem je pronađena kopča koja oko donjeg dijela igle ima manji obruč lančića, kopče tipa Brežice služile su za zakopčavanje ogrtača ili plašta (GUŠTIN 2003: 324, sl. 3). Prema drugom mišljenju možda je riječ o privjesku simboličkog značenja koji je visio na željeznom ili brončanom pojasu (BOŽIĆ 1987: 875–876; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86), na što možda ukazuju i pronalazak svih kopči u grobovima iz Zvonimirova sa željeznim ili brončanim pojasiima te završetak igle kopči koji je zaobljen ili čak srcoliko proširen, zbog čega ih se teško moglo provlačiti kroz odjeću. Navedenoj pretpostavci u prilog ide otkriće kopče u grobu 194 na Kapiteljskoj njivi koja je pronađena s kraćim dijelom željeznog dvodijelnog pojasa koji završava s dvije veće petlje (KRIŽ 2005: T. 56,6).¹⁰ Međutim, na groblju u Brežicama i u nekim drugim grobovima na Kapiteljskoj njivi (npr. grob 190) kopče su pronađene u grobovima u kojima nije zabilježen prilog pojasa (GUŠTIN 2003: 323, sl. 2; KRIŽ 2005: T. 54,4), što i dalje ostavlja pitanje njihove namjene i značenja otvorenim. Kopče tipa Brežice, bez obzira na namjenu, i dalje ostaju jedno od osnovnih obilježja ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine s vjerojatnom određenom simboličko-dekorativnom funkcijom koju su imale, što dijelom možda podupire i njihov nedostatak na susjednim grobljima Skoridiska te pojedinačni nalazi na grobljima na širem jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru (Karta 2).¹¹ Od ranije su poznati nalazi iz Kleinhöfleina (PITTIONI 1954: Abb. 473,10) i Perkáte (HUNYADY 1944: T. XIX, kóp. 20,7), dok iz groba 6 u Szobu, datiranog u LT C1, potječe kopča s obručem manjeg promjera na vrhu igle (HORVÁTH 1945: 64, 3. kep,3). Istom tipu kopče s manjim obručem na vrhu igle pripadaju i kopče iz Slatine te Perkáte. Kopča tipa Brežice s većim obručem na vrhu pronađena je sa željeznim pletenim pojansom u ženskom grobu iz jugozapadne Štajerske, koji je ostalim nalazima datiran u LT C1b (BERNDT – BERNHARD 1998: 50–51, Abb. C).

S obzirom na to da željezne kopče tipa Brežice zasad nisu u većem broju pronađene izvan područja rasprostiranja mokronoške skupine, čijem istočnom rubu pripada i groblje u Zvonimirovu, može se pretpostaviti kako je riječ o karakterističnom dijelu ženske srednjolatske nošnje Tauriska. Kopče se pojavljuju u bogatije, ali i prosječno opremljenim grobovima, zbog čega ih se ne bi moglo okarakterizirati kao oznakom socijalnog položaja, odnosno riječ je o predmetu koji je bio karakterističan za širi dio ženske populacije i time ukorijenjen u idejnom konceptu i identitetu cijele zajednice. Spomenuti nalazi izvan prostora rasprostiranja mokronoške skupine možda ukazuju na kretanje pojedinaca, u ovom slučaju na mogućnost postojanja ženidbenih veza između različitih keltskih zajednica na širem jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru, iako ne treba isključiti niti mogućnost kako je riječ o predmetima trgovine. Ipak, s obzirom na nepoznavanje većeg broja grobova na susjednim područjima, prije svega između istočnih obronaka Alpi i Dunava tijekom LT C2, nije isključeno kako će u budućim istraživanjima i na tim prostorima biti zabilježen veći broj nalaza kopči tipa Brežice, što bi onda, slično spoznaji zabilježenoj u proučavanju željeznih pletenih pojasa, svjedočilo o mnogim zajedničkim karakteristikama ženske srednjolatske nošnje na navedenom prostoru. Tek izdvajanje karakterističnih kombinacija predmeta nošnje pripomoglo bi u jasnijem definiranju pojedinih regionalnih kulturoloških pojavnosti, koje će na kraju kasnog latena biti prepoznate u imenima različitih zajednica keltsko-panonskog porijekla.

Slične spoznaje o zajedničkim oblicima ženske srednjolatske nošnje na jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru potkrepljuju i nalazi željeznih te brončanih fibula s groblja u Zvonimirovu, koje su također predstavljale važan dio ženske nošnje i ostavštine mokronoške skupine, čija su ujedno i nezaobilazna kronološka odrednica. Za pojedine oblike usporedbe su zabilježene

¹⁰ Kopče tipa Brežice brojne su i na Kapiteljskoj njivi: KRIŽ 2001: 99, kbr. 149; 2005: 24, T. 11,4, T. 54,4, T. 55,5,8, T. 57,7. Položaj kopče u grobu 194 mogao je ovisiti i o načinu njezina polaganja u grob koji se datira u mlađi dio Mokronog IIa stupnja.

¹¹ GUŠTIN 1984: 340; BOŽIĆ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 327; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 97–101, Karta 5.



Karta 2: nalazišta kopči tipa Brežice

Map 2: distribution of sites with Brežice bucklets

ne na širokom prostoru rasprostiranja latenske kulture, dok neki drugi tipovi pokazuju rasprostranjenost na prostoru jugoistočnih Alpa. U ženskim grobovima nalazi se od jedne do šest fibula, najčešće brončanih, dok iz manjeg broja grobova potječu nalazi željeznih fibula koje su sličnih oblika i dimenzija kao one iz muških grobova. Jedine izuzetke zasad predstavljaju grobovi LT 1 i LT 3 u kojima su pronađene samo željezne fibule (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 103–105).¹² S obzirom na način spajanja nožice s lukom te oblik i raščlanjenost nožice, sve su fibule s groblja u Zvonimirovu podijeljene u tri osnovne skupine koje se, potom, na osnovi drugih tipoloških karakteristika još dijele na brojne varijante: fibule s dvije kuglice; fibule s jednom kuglicom (željezne) ili s različito plastično raščlanjenom nožicom ili lukom (brončane); glatke fibule.

Primjer šireg rasprostranjenog oblika koji se nalazi u grobovima žena, poput željeznih pletenih pojasa tipa Zvonimirovo LT 12, predstavljaju željezne i brončane fibule s dvije kuglice (*Kugelfibeln*) koje su, u odnosu na željezne fibule istih tipoloških karakteristika iz grobova muškaraca, manjih dimenzija (BIEGER 2003: 19–21).¹³ Fibule imaju dugu nožicu s jednom kuglicom, dok se druga nalazi na spoju nožice i luka trapezoidnog obrisa. Spirale fibula sastoje se od četiri do osam

¹² Nije isključeno da su navedeni grobovi sadržavali i priloge brončanih fibula koje se nisu sačuvala.

¹³ Fibule s kuglicom/ama pojavljuju se u veličinama od 3,0 do 18,0 cm, no većina ih je dimenzija između 4,0 i 7,9

cm, gdje su opet najbrojnije one dimenzija 5,0–5,9 cm. Također, u većem se broju pojavljuju i fibule dimenzija 8,0–12,9 cm, što odgovara većim željeznim fibulama iz grobova muškaraca, ali i iz pojedinih ženskih grobova u Zvonimirovu.

navoja koji su povezani izvana. S obzirom na smještaj kuglica, fibule s groblja u Zvonimirovu pripadaju fibulama sheme A2 prema podjeli A. Bieger (2002: 55–58, Abb. 1–2; 2003: 4–16; Abb. 2–3).

Željezne fibule s dvije kuglice pronađene su u grobovima LT 1 (T. 4: 19) (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 104, T. 1,2) i LT 11 (T. 4: 18) (DIZDAR 2005: 57, T. 1,4), dok je par istih fibula pronađen u grobu LT 12 (T. 4: 20–21) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VII,4). Oblikom i veličinom opisane fibule u potpunosti nalikuju brončanim fibulama koje se u ženskim grobovima u Zvonimirovu pojavljuju u većem broju i koje su također najčešće nošene u paru, kako to i pokazuju nalazi iz groba LT 12 (T. 5: 11–14) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VII,5–6). Fibule imaju dugu nožicu koja je savijena pod ostrim kutom ili u obliku slova U. Brončane se fibule, uostalom, kao i one željezne, u grobovima žena pojavljuju u dvije veličine koje pokazuju iste oblikovne karakteristike, pri čemu su one manje brojnije.

Usporedbe za željezne i brončane fibule s dvije kuglice iz ženskih grobova u Zvonimirovu zabilježene su i na drugim grobljima mokronoške skupine, ali i na širem panonsko-podunavskom prostoru. Željezne fibule s dvije kuglice pronađene su u ženskim grobovima u Mokronogu (T. 4: 7) (GUŠTIN 1977: 71, T. 12,2; BOŽIĆ 1987: 876, sl. 45,15), Dobovi (T. 4: 6) (GUŠTIN 1984: 330–331, Abb. 19,22) ili Slatini (T. 4: 1–5) (PIRKMAJER 1991: T. 18,124–126), koji su datirani u stupnjeve Mokronog IIa–b. Potvrđuju to i istraživanja na Kapiteljskoj njivi gdje su pronađene željezne fibule s dvije kuglice te sa spiralama sastavljenim od šest do osam navoja. Fibule se nalaze u grobovima koji su ostalim priložima datirani u mlađi dio Mokronog IIa stupnja (LT C1b) ili u Mokronog IIb stupanj (T. 4: 9–17).¹⁴ Pojavu željeznih fibula u LT C1 potvrđuje i nalaz para željeznih fibula s dvije kuglice u ženskom grobu B4 u St. Kanzianu (GLEIRSCHER 1996: 40, Abb. 18,9–10).

Željezne fibule s dvije kuglice zabilježene su i na grobljima Skordiska, o čemu svjedoči nalaz fibule iz groba 9 u Osijeku (T. 4: 8) (SPAJIĆ 1954: 13, T. V,29). U LT C1 datirana je fibula s dvije kuglice iz groba 13 u Bodroghalomu (HELLEBRANDT 1999: 190, Fig. 125,1). Slične željezne fibule na groblju Manching-Steinbichel većinom su pronađene u ženskim grobovima, iako su poznate i u muškim te su datirane u LT C1–C2 (KRÄMER 1985: 77, 85, T. 3,1, T. 19,5, T. 23,4, T. 25,2–5; GEBHARD 1989: Abb. 42,9–10).¹⁵ Željezne fibule s trapezoidnim ili polukružnim obrisom luka s Manchinga izdvojene su u grupu 23 za koju je karakteristična spirala sastavljena od većeg broja navoja, dok se na nožici mogu nalaziti kuglice. Pojavljuju se već tijekom LT C1, dok su na spomenutom groblju Manching-Steinbichel pronađene i u grobovima iz LT C2 (GEBHARD 1991: 22, 86, Abb. 7, T. 42,647). Takve manje željezne fibule sheme A2 i duljine između 4,0 i 6,0 cm, koje se smatraju dijelom ženske nošnje, izdvojene su u varijantu Graitschen za koju je karakteristična i spirala sastavljena od četiri do šest navoja. Fibule su datirane u LT C1b–C2 (BIEGER 2003: 32–33, 77, Abb. 20, Karte 22). Za datiranje fibula s dvije kuglice važnim se smatra grob 92 u Wederathu, u kojem je pronađena manja željezna fibula s dvije kuglice te sa spiralom od šest izvana povezanih navoja. Grob se nalazi u blizini groba 96 koji je dendrokronološki datiran u 208. god. pr. Kr., što se smatra za jedan od oslonaca apsolutno kronološkog datiranja LT C1 (HAFFNER 1979: 405, Abb. 2,3, T. 69,1; POLENZ 1982: 122–123, Abb. 21,3).

U nešto su većem broju poznate brončane fibule s dvije kuglice koje također imaju spirale sastavljene od četiri do osam navoja, koji su povezani izvana. Najbliža usporedba za nalaze iz Zvo-

¹⁴ KRIŽ 2001: 98, kbr. 148, 107, kbr. 205; 2005: 22, T. 9,5–6, T. 48,3–4, T. 48,4–6, T. 55,6, T. 56,4, T. 60,5. Ženski grobovi 114, 175, 176, 193, 194, 200, 266.

¹⁵ Fibule sa spiralom do šest navoja češće su u ženskim grobovima iz LT C1, dok se one s više navoja pojavljuju u

grobovima iz LT C2. Ipak, nalazi s groblja u Zvonimirovu pokazuju kao se fibule sa spiralama od šest navoja nalaze još i tijekom LT C2, zbog čega se broj navoja na spirali ne može uvijek smatrati pouzdanom kronološkom karakteristikom.

nimirova poznata je iz Siska odakle potječe manja brončana fibula s dvije veće kuglice (T. 5: 5) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970: 65, sl. 3,1). Na grobljima mokronoške skupine brončane fibule s dvije kuglice pojavljuju se u ženskim grobovima koji su datirani u Mokronog IIa–b stupanj (GUŠTIN 1984: 330–331; BOŽIĆ 1987: 874, 876; 1999: 210). U starije nalaze (iz LT C1b) može se uvrstiti fibula iz dvojnog grobu u Spodnjoj Slivnici (T. 5: 1) (ŠRIBAR 1957: 142, T. II,4; GUŠTIN 1977: T. 14,4; BOŽIĆ 1987: 874, T. LXXXVI,13).¹⁶ Sličnih su tipoloških karakteristika s dugim i oštro savijenim nožicama i fibule iz Valične vasi (T. 5: 2–3) (TERŽAN 1975: 686–687, T. 4,10,12). U Mokronog IIb stupanj datira se grob 35 iz Brežica u kojem je pronađen par brončanih fibula s dvije kuglice koje imaju spirale sastavljene od šest izvana povezanih navoja (JOVANOVIĆ A. 2007: 35, 53, sl. na str. 34D, kat. br. 31). Brončana fibula s dvije kuglice sheme A2 poznata je i iz Ptuja (LUBŠINA TUŠEK – KAVUR 2009: 127). Vjerojatno iz Vinice, nalazišta Kolapijana, potječu dvije brončane fibule s dvije kuglice (GABROVEC 1966: T. 30,7,9), dok je još jedna slična brončana fibula poznata iz zbirke Mecklenburg (DOBIAT 1982: 40, T. 5,13).

Brončane fibule s dvije kuglice brojne su i na nalazištima Skordiska. U grobu 6 iz Osijeka iz LT C1b pronađen je par brončanih fibula s dvije kuglice (T. 5: 6–7) (SPAJIĆ 1954: 11, T. II,16; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,3–4).¹⁷ S istog groblja potječe još jedna brončana fibula istog tipa sa spiralom sastavljenom od šest navoja (SPAJIĆ 1954: 14, T. V,31). Brončana fibula s dvije kuglice s Gomolave smatra se za jedan od najstarijih zabilježenih oblika na ovom istaknutom utvrđenom naselju Skordiska te je datirana u drugu polovinu 2. st. pr. Kr. (JOVANOVIĆ B. – JOVANOVIĆ M. 1988: 84, T. XLI,3), iako je vjerojatnije nešto starija i pripada prvoj polovini 2. st. pr. Kr. čime, uz neke oblike staklenih narukvica, vjerojatno svjedoči o ranijem početku naselja. Dvije brončane fibule s dvije kuglice potječu iz Zemuna, od kojih se na jednoj fibuli sačuvala spirala s navojima koji su povezani iznutra (T. 5: 8–9) (TODOROVIĆ 1971: 139, T. LXIV,4–5), slično fibuli iz okolice Smedereva (TODOROVIĆ 1968: 52, T. X,3), što se smatra tipološkom karakteristikom LT C1 stupnja. Potvrđuje to i nalaz fibule s dvije kuglice, zatim s dugom nožicom te s unutaršnjom tetivom iz Brestovika odakle je poznat nalaz ratničkog groba, koji je prilozima naoružanja datiran u LT C1b (TODOROVIĆ 1968: 140, T. VII,1). Brončana fibula s dvije kuglice potječe i s nalazišta Čair u Starom Kostolcu te je datirana u drugu polovinu 2. st. pr. Kr. (T. 5: 10) (SPASIĆ 1992: 6, T. I,3), vjerojatno opet prenisko kao u slučaju nalaza s Gomolave.

Brončane fibule s dvije kuglice pronađene su i na grobljima u sjevernim dijelovima Karpatске kotline gdje su datirane u LT C1b (BUJNA 1982: 336, 344, Abb. 4).¹⁸ U srednji laten datirana je brončana fibula s naselja Velem-Szentvid, koja ima dugu i oštro savijenu nožicu te spiralu sastavljenu od šest navoja koji su povezani izvana (GUILLAUMET 1987: 21, Fig. 3c). Iz groba 11 s Manching-Steinbichela, koji je datiran u LT C1b, potječe brončana fibula s dvije kuglice te s dugom, u obliku slova U savijenom nožicom i spiralom od šest izvana povezanih navoja (KRÄMER 1985: 77, T. 4,8).

Različiti oblici brončanih fibula s dvije kuglice zabilježeni su i na rubnim područjima kao i izvan prostora rasprostiranja latenske kulture. Tako je iz Donje Doline poznat nalaz brončane fibule s dvije kuglice većih dimenzija (T. 5: 4), koja je datirana u kraj druge i početak treće faze keltskih utjecaja (sredina 2. st. pr. Kr.), odnosno u fazu IIIc, koja odgovara kraju 2. i 1. st. pr. Kr. (TRUHELKA 1904: 145, T. LXXXI,14; MARIĆ 1963: 75, T. I,24; 1964: 49, T. XX,5). U ženskom grobu 150 u Sanskom mostu pronađena je brončana fibula s dvije kuglice i spiralom, koja se sastoji od šest izva-

¹⁶ Fibula ima oštro savijenu nožicu na kojoj se nalazi kuglica, dok je veća kuglica na spoju nožice i luka. Spirala se vjerojatno sastojala od šest navoja.

¹⁷ Kod jedne fibule obje se kuglice nalaze na luku.

¹⁸ npr. Szob: HUNYADY 1942: T. XXI,12; Bajč Vlkano grob 17: BENADÍK 1960: Obr. 7,1, T. 6,12; Dolný Peter: DUŠEK 1960: T. 2,3–4.

na povezanih navoja (FIALA 1899: 104, Fig. 153). Brončane fibule s dvije kuglice posebno su brojne na grobljima Japoda u Ribiću i Jezerinama, gdje su zabilježeni i pojedini oblici s tipološkim karakteristikama (npr. spirale sastavljene od velikog broja navoja, omatanje tetive spirale oko donjeg dijela luka) kakve se ne nalaze na grobljima na jugoistočnoalpskom i panonskom području, što možda svjedoči da je riječ o proizvodima lokalnih radionica koje su kopirale tada jedan od omiljenih oblika ženske nošnje (RADIMSKÝ 1895: Fig. 420, Fig. 508; ČURČIĆ 1900: 21, Fig. 26; MARIĆ 1968: 30–31).¹⁹ Između brojnih nalaza oblikom se izdvaja fibula iz groba 199 iz Ribića koja ima spiralu sastavljenu od velikog broja navoja te kuglicu koja se nalazi na nožici prije njezinog dodira s lukom (MARIĆ 1968: 24, T. IX,4).²⁰ Brončane fibule s dvije kuglice pronađene su i u tumulu iz Krajčinovića u jugozapadnoj Srbiji koji je datiran u 2. st. pr. Kr. (ZOTOVIĆ 1985: 103, T. XXXV,2; 1987: 55, T. II,1; 2007: 199, Fig. 10,1.),²¹ što svjedoči o omiljenosti i radom nošenju ovog oblika fibule i izvan granica rasprostiranja latenske kulture.

Za brončane fibule s kuglicama (sheme A2, B i C) navodi se kako se u najvećem broju nalaze u sjevernim dijelovima Europe te u savsko-dravskom međuriječju (BIEGER 2003: 18, Karte 8).²² Fibule sheme A2 i veličine između 4,0–6,0 cm izdvojene su kao varijanta Jüchsen za koju je karakteristična spirala sastavljena od četiri do šest navoja. Smatraju se dijelom ženske nošnje i nosile su se od sjevernih dijelova Europe, pa sve do juga Panonske nizine (BIEGER 2003: 32, 75–77, Abb. 19, Karte 22), no posebno su brojne na jugoistočnoalpskom i južnapanonskom području. Iako se za većinu fibula ne poznaje kontekst nalaza, na osnovi onih pronađenih u grobovima može se zaključiti kako je riječ o karakterističnom obliku ženske srednjolatske nošnje (LT C1b–C2), što odgovara i kronološkim spoznajama o nošenju željeznih fibula s dvije kuglice. Navedeni je oblik fibule nastao tijekom LT C1 kada fibule imaju kraće i oštro savijene nožice, spirale sastavljene od manjeg broja navoja te kuglice većeg promjera (npr. Sisak, Donja Dolina, Osijek). Također, spirala može biti povezana tetivom iznutra (npr. Zemun). S njihovom se izradom nastavilo i tijekom LT C2 kada fibule imaju duge i u obliku slova U savijene nožice te veće spirale, sve dok ih sredinom 2. st. pr. Kr. nisu potisnule jednostavnije, glatke brončane fibule s kojima su dijelom bile istovremene. S obzirom na brojne nalaze željeznih i brončanih fibula s dvije kuglice na jugoistočnoalpskom prostoru može se pretpostaviti kako su one predstavljale važan dio ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine u kojoj su se često nosile u paru. Međutim, riječ je o obliku koji pokazuje široku nadregionalnu rasprostranjenost, poput željeznih pojasa tipa Zvonimirovo LT 12, zbog čega ih se ne može smatrati karakterističnim samo za mokronošku skupinu, no zato su važne u kronološkom određenju grobova u kojima se pojavljuju.

Drugačiju rasprostranjenost zasad pokazuju pojedini oblici brončanih fibula s profilacijama na nožicama i s raznoliko izvedenim povezivanjem nožice i luka. U navedenu skupinu pripadaju brončane fibule tipa Zvonimirovo LT 5 te fibule s rombično raskucanim lukom čiji nalazi u Zvonimirovu, ali i na drugim grobljima na jugoistočnoalpskom prostoru pokazuju kako je riječ o karakterističnim predmetima ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine.

19 Ribić: grobovi 122, 174, 199, 240, 246; Jezerine: grobovi 364, 444. Fibule su datirane u fazu Va (110.–35. god. pr. Kr.) i Vb (35. god. pr. Kr.–10./20. po Kristu). Pojedine fibule s groblja Ribić, a prema podjeli A. Bieger (2003, 17, 69, 76), pripadaju fibulama sheme B i C, koje se nalaze na području tzv. Jastorf kulture. Shema B: grobovi 220, 240, 246, c; shema C: grobovi 122 i 174 s fibulama sa spiralama od velikog broja navoja. Fibule su, prema A. Bieger, na grobljima u dolini Une datirane od LT C1b do u D1a (shema C).

20 Grob je datiran u fazu IV (od sredine 3. do kraja 2. st. pr. Kr.). Fibule iz grobova faze V, u odnosu na one iz faze IV, imaju spirale s većim brojem navoja, dok je ukupna duljina fibula manja.

21 Spominje se više brončanih fibula s jednom ili dvije kuglice. Nožica prikazane fibule duža je od luka. Na kuglicama se nalazi ukras koncentričnih kružnica.

22 Željezne fibule s kuglicom/ama pokazuju rasprostranjenost na nešto većem području.

Brončane fibule tipa Zvonimirovu LT 5 imaju pri kraju duge nožice, prije njezinog dodira s lukom, veću palmetasto oblikovanu profilaciju, koja je u donjem dijelu zaravnjena. Prije završetka nožice nalazi se još jedno manje bikonično zadebljanje, dok se nožica za luk prihvaća profiliranom spojnicom koja je na gornjoj strani ukrašena s plastično izvedenim V-motivom ili poprečnim žljebovima. Viši luk trapezoidnog obrisa te okruglog, ovalnog ili trakastog presjeka zadebljava se ili proširuje prema spirali s izvana spojenim navojima (sl. 2) (DIZDAR 2007a: 36, sl. 3; 2008: 44, sl. 2; 2009: 51–52).

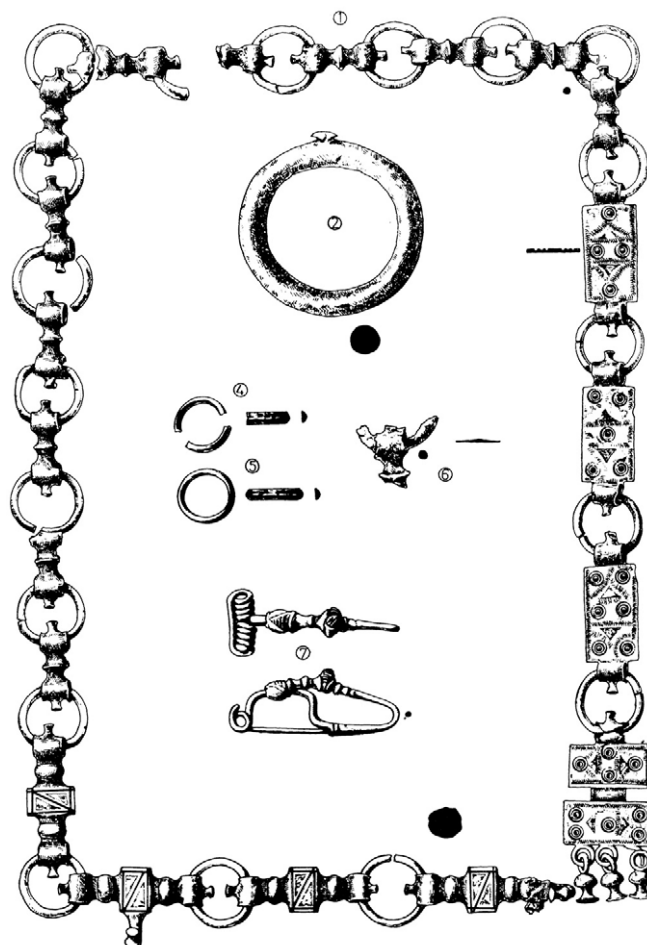


Slika 2: fibula iz groba LT 5 (snimio D. Doračić)

Figure 2: fibula from grave LT 5 (photo: D. Doračić)

Za brojne nalaze s groblja u Zvonimirovu jedina se usporedba zasad nalazi u fibuli iz groba u Brstju koji je datiran u Mokronog IIa stupanj, vjerojatno njegov mlađi dio (sl. 3). Na dugoj nožici također se nalazi veća palmetasto oblikovana profilacija koja je smještena između manjih zadebljanja, dok se nožica za luk prihvaća profiliranom spojnicom na kojoj se nalazi plastično izveden V-motiv. Viši luk prelazi u spiralu koja se sastoji od devet navoja povezanih izvana (PAHIČ 1966: 288, T. 1,7; GUŠTIN 1977: 71, T. 15,1; BOŽIČ 1987: 874; 1999: 210). Nalazi na groblju u Zvonimirovu pokazuju kako se fibule ovog oblika pojavljuju i tijekom Mokronog IIb stupnja te su jedino poznate na spomenuta dva podravska nalazišta mokronoške skupine, zbog čega ih je zasad teško isključivo smatrati proizvodima neke od podravskih radionica, iako veći broj nalaza različitih varijanti u Zvonimirovu ukazuje upravo na takvu mogućnost. U datiranju fibula tipa Zvonimirovo LT 5 u Mokronog IIb stupanj mogu pripomoći i sličnosti koje se prepoznaju u obliku palmetaste profilacije kakve se nalaze i na nožicama fibula tipa Valična vas, koje se također smatraju za jedan od prepoznatljivih oblika ženske nošnje iz Mokronog IIb stupnja (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,3; BOŽIČ 1987: 876, sl. 45,8, T. LXXXVII,14; 1999: 210), čime se iznova potvrđuje prostorna i vremenska povezanost groblja u Zvonimirovu s ostalim grobljima mokronoške skupine, posebno onima smještenima u slovenskoj Podravini.

Na groblju u Zvonimirovu pronađene su i brončane fibule s glatkim ili ukrašenim većim i manjim kuglicama na nožici te s glatkim ili ukrašenim rombično ili trapezoidno raskucanim lukom. Nožica se za luk prihvaća profiliranom spojnicom koja je također mogla biti ukrašena (DIZDAR 2008: 44). Za ove se fibule usporedbe pronalaze na nešto većem broju nalazišta na jugoistočnoalpskom prostoru, prije svega na grobljima mokronoške skupine u Valičnoj vasi (GABROVEC 1966: T. 25,9; TERŽAN 1975: 687, T. 5,5), na Kapiteljskoj njivi i Kandiji u Novom mestu (KNEZ 1966: 399, T. 7,1; KRIŽ 2001: kbr. 372, kbr. 429), Beloj Cerkvi (STARE 1973: T. 54,3), kao i na groblju u



Slika 3: grob iz Brstja (prema: PAHIĆ 1966)

Figure 3: the grave from Brstje (after PAHIĆ 1966)

Vinici gdje su datirane u srednji laten (GABROVEC 1966: T. 16,3,5–6, T. 31,7–8; FREY – GABROVEC 1969: 18, T. 4,1; DOBIAT 1982: 40, T. 7,3–4). Najbližnja zvonimirovskim nalazima je fibula iz Klagenfurta (DOLENZ 1957: 46–47, 56, Abb. 3.). Brončana fibula s većom ukrašenom kuglicom te s rombično raskucanim lukom pronađena je i u Prozoru. Spirala se sastoji od dvanaest navoja s tetivom koja je omotana oko donjeg dijela luka (TODOROVIĆ 1968: T. LIX,7).

Brončane fibule s rombčnim, trokutastim ili ovalno raskucanim te ukrašenim lukom smatra se za karakterističan oblik viničke skupine, pod čijim se utjecajima pojavljuju kako na nalazištima u Dolenjskoj tako i na širem jugoistočnoalpskom prostoru. Izdvojene su dvije inačice, jedna za koju je karakteristična nožica koja se ne prihvaća za luk i koja je zabilježena samo u Vinici te mlađa inačica koja se odnosi na fibule srednjolatenke sheme kod kojih se nožica spaja s lukom (TERŽAN 1975: 687, Karta 2).²³ S obzirom na novije nalaze iz Zvonimirova i s Kapiteljske njive, može se pretpostaviti kako je riječ o karakterističnom obliku ženske srednjolatenke nošnje ne samo viničke skupine koja se povezuje s Kolapijanima, nego i o dijelu nošnje mokronoške skupine Tauriska (LT C1b–C2), odnosno o obliku koji je karakterističan za jugoistočnoalpski prostor.

ZAKLJUČAK

Na osnovi dosad provedene tipološko-kronološke analize svih nalaza, groblje u Zvonimirovu pripisano je prostoru rasprostiranja mokronoške skupine Tauriska.²⁴ Brojne izravne usporedbe zabilježene su na grobljima u istočnoj i srednjoj Sloveniji, posebno onima u slovenskoj Podravini koja, s hrvatskim dijelom, predstavlja jedinstvenu zemljopisnu cjelinu s rijekom Dravom kao prirodnom poveznicom. U određivanju kulturološke pripadnosti groblja u Zvonimirovu pokazalo se kako veću važnost zasad imaju prilogi ženske nošnje čije se kombinacije smatraju iskazljivijima od priloga naoružanja, toaletnih predmeta i nošnje koji se pronalaze u grobovima muškaraca na nalazištima latenske kulture kako na jugoistočnoalpskom i panonskom prostoru, tako i sjeverno te zapadno od Alpa. S obzirom na položaj groblja u srednjoj Podravini, uz važnu prirodnu komunikaciju koja je povezivala jugoistočnoalpski prostor s Podunavljem, nije iznenađenje što se prepoznaju i nalazi koji se mogu povezati sa Skordiscima koji su boravili na susjednom području istočne Slavonije. S obzirom na to da se u istim grobnim cjelinama nalaze predmeti koji su karakteristični kako za ostavštinu Tauriska, tako i Skordiska, pruža se jedinstvena mogućnost usporednog tipološko-kronološkog razvrstavanja ostavština obiju zajednica, koje potom ima značenje za prostor cijelog međuriječja Drave i Save, odnosno za područje između istočnih obronaka Alpi i Dunava. Dosad izdvojene kombinacije predmeta ženske nošnje pokazuju kako raznovrsnošću i brojem karakterističnih predmeta prevladava ostavština mokronoške skupine Tauriska. Ipak, zanimljivo je kada se kopče tipa Brežice ili fibule tipa Zvonimirovo nalaze s brončanim pojasi sastavljenim od lira i antropomorfni članaka ili s fibulama s osmičastim navojima na luku, koji su karakteristični oblici ostavštine latenske kulture u istočnim dijelovima Karpatske kotline. Do njihovog združivanja u specifične kombinacije došlo je upravo u srednjoj Podravini koja predstavlja zonu kontakta, odnosno rubno područje zapadnopanonskog naslijeđa latenske kulture kojem se pridružuje ono na jugoistočnoalpskom prostoru s jedne strane te istočnog 'kruga' dobro predstavljenog materijalnom ostavštinom Skordiska s druge strane. Jasnog razgraničenja između dva navedena 'kruga' nema, već je prije riječ o postojanju zone prožimanja koja se rasprostire uz desnu obalu Dunava prema zapadu, a u kojoj se nalazi i groblje u Zvonimirovu koje ipak, prema dominaciji naslijeđa pripada tzv. zapadnom krugu, odnosno mokronoškoj skupini Tauriska koji su na istočnim obroncima Bilogore dosegli svoju krajnju točku rasprostiranja ili dominacije. Sličan zaključak potvrđuju i pojedini oblici keramičkih posuda koji su poznati na nalazištima na jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru, dok se u manjem broju nalaze keramičke posude koje su ukorijenjene u identitetu Skordiska (kantharosi). Zanimljivo će biti prepoznavanje tog ispreplitanja u Posavini gdje se očekuje i snažnija prisutnost panonskog naslijeđa, koje trenutno pokazuje slabiju izloženost latenizaciji u odnosu na autohtone panonske zajednice koje su bile naseljene u Podravni. Također, zanimljivo je što zasad nije pronađen niti jedan grob kojeg bi se na osnovi sastava nošnje moglo pripisati nekoj strankinji, odnosno 'Skordiskinji'. Ipak, ne treba isključiti mogućnost kako su neke žene egzogamnim vezama prispjele i do srednje Podravine donoseći dio svog identiteta (npr. brončane pojase s lira člancima) i gdje su potom preuzele dio obilježja zajednice kojoj su pristupale (npr. kopče tipa Brežice). O kontaktima koji su se odvijali u suprotnom smjeru svjedočilo bi groblje u Osijeku koje se pripisuje Skordiscima, s pojedinim oblicima koji svoje porijeklo imaju na jugoistočnoalpskom području (npr. brončani pojas sa štapičastim člancima i crvenim emajlom). Svakako ne treba isključiti niti mogućnost kako je na nastanak specifične ženske nošnje mokronoške skupine u srednjoj Podravini utjecala i autohtona panonska osnova, zasad prepoznata samo u pojedinim oblicima keramičkih posuda izrađenih rukom (DIZDAR 2005), čija se latenizacija odvijala iz dva smjera, sa zapada i u okvirima moko-

23 Navode se nalazišta: Klagenfurt, Mihovo, Novo mesto, Šmarjeta, Šmartno u Tuhinju, Prozor, Vinica, Valična vas. Za fibule iz Stične utvrdilo se kako potječu iz Vinice.

24 MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007.

noške skupine Tauriska, te s istoka odakle pristiže ostavština Skordiska. Analize sastava ženske nošnje, ali i keramičkih posuda kao najbrojnijeg priloga na groblju, pokazale su dominaciju zapadnih oblika na groblju zbog čega je ono i pripisano mokronoškoj skupini.

Analiza funkcionalno-dekorativnih predmeta ženske nošnje s groblja u Zvonimirovu pokazala je kako pojedini oblici pokazuju široku rasprostranjenost i pripadnost ženskoj srednjolatenskoj nošnji koja se nosila između istočnih obronaka Alpi, Save i Dunava, ponekad sve i do južnih i zapadnih obronaka Karpata. To su, prije svega, željezni pojasi sastavljeni od pletenih članaka tipa Zvonimirovo LT 12 i LT 6, kao i željezne te brončane fibule s dvije kuglice koje su se, s obzirom na zabilježene usporedbe, najčešće nosile u drugoj polovini 3. i prvoj polovini 2. st. pr. Kr. (LT C1b–C2). U nadregionalne srednjolatenske tipove spadaju još neki oblici obručastog nakita kao npr. brončane nanogvice s tri ili četiri kalote koje su zabilježene u grobovima Mokronog IIa stupnja, odnosno njihova prisutnost pomaže u užem datiranju onih grobova u kojima se nalaze u kombinacijama sa spomenutim oblicima pojasa ili fibula koje nije moguće uvijek tako precizno datirati. S druge strane, željezne pletene pojase kao i fibule s dvije kuglice iz grobova u Zvonimirovu u Mokronog IIb stupanj datiraju staklene narukvice od bezbojnog stakla i s tragovima žute folije s unutarnje strane (serije 25 i 27), koje su ujedno i najčešći nakitni oblik na groblju. O njihovoj omiljenosti, kao važnom nakitnom detalju koji je slijedio trenutne šire modne trendove, svjedoče brojni nalazi ulomaka stakla, najvjerojatnije dijelova narukvica koje su bile spaljene s pokojnicama, što opet svjedoči o dosljednom provođenju definiranih pravila pogrebnog rituala po kojima su pokojnice spaljivane u odjeći s predmetima nošnje i nakita koje su posjedovale. Ipak, sama boja stakla te dijelom sačuvani oblici svjedoče kako je riječ o karakterističnom nakitu s kraja 3. i 2. st. pr. Kr. koji se nalazi na širokom području, s potencijalnim radionicama sjeverno od Alpa, iako ne treba isključiti niti mogućnost izrade u radionicama smještenim na jugoistočnoalpskom području na kojem je postojala duga tradicija izrade staklenih predmeta i u kojima su se vjerojatno izrađivale staklene perle čiji zabilježeni oblici također pokazuju široku rasprostranjenost (DIZDAR 2006).

Karakterističnim dijelom ženske srednjolatenske nošnje mokronoške skupine mogu se smatrati i željezne kopče tipa Brežice te pojedini oblici brončanih fibula, kao npr. fibule tipa Zvonimirovo ili fibule s rombično raskucanim lukom, koje su također zabilježene u grobovima datiranim u Mokronog IIa–b stupanj, odnosno u drugu polovinu 3. i prvu polovinu 2. st. pr. Kr. (LT C1b–C2). Spomenuti se oblici u manjem broju nalaze i na susjednim prostorima, izvan područja rasprostranjenosti mokronoške skupine i mogu predstavljati dokaz razmjene i/ili trgovine, ili svjedoče o postojanju egzogamnih veza između različitih zajednica koje su naseljavale prostor između istočnih Alpi i Dunava.

Analize su pokazale kako dio predmeta ženske nošnje nije moguće preciznije datirati unutar razdoblja srednjeg latena (LT C1 ili C2), što s druge strane omogućavaju pojedini predmeti naoružanja iz muških grobova ili oblici obručastog nakita iz ženskih grobova, kao npr. brončane nanogvice s tri ili četiri kalote, brončane narukvice s bradavičastim izbočenjem ili različiti tipovi staklenih narukvica koji su se znatno brže smjenjivali u odnosu na osnovne predmete ženske nošnje koja, izgleda, pokazuje više tradicionalnosti. S obzirom na rasprostranjenost pojedinih predmeta ženske nošnje između istočnih Alpi i Dunava, na isto se područje moraju smjestiti i radionice za izradu takvih predmeta koji su zbog svoje tehnološke složenosti morali biti proizvod izučениh majstora, koji su zadovoljavali potrebe pojedinih užih područja, no istovremeno su bili i dio mreže kontakata kako bi slijedili aktualne modne, ali i tehnološke trendove.

Analiza predmeta ženske nošnje i nakita s groblja u Zvonimirovu, koji su raspoređeni u različitim kombinacijama u grobovima svih socijalnih kategorija, pokazuje kako oni trenutno pružaju najbolje mogućnosti u izdvajanju prepoznatljivih regionalnih značajki nošnje na osnovi koje se mogu razlikovati pojedini protopovijesni identiteti. Dakako, nije sasvim pouzdano donositi zaključke

na temelju istraživanja jednog groblja te predmete različitog kulturološkog predznaka uvijek povezivati s pojedinim protopovijesnim etnicitetima. Zbog toga je potrebno započeti istraživanja i drugih iskazljivih nalazišta koja bi mogla pripomoći u rješavanju predstavljene slike prostora srednje Podravine tijekom mlađeg željeznog doba s Tauriscima kao najvažnijim političkim, vojnim i gospodarskim subjektom, ali i drugih dijelova sjeverne Hrvatske na kojem su boravile brojne zajednice od kojih su one autohtonog, panonskog porijekla trajno ostavile svoj biljeg u imenu zemlje na i od koje živimo. Veliki doprinos u njihovom boljem poznavanju tijekom više desetljeća svog plodonosnog rada posvetila je poštovana kolegica Dubravka Balen-Letunić, kojoj ovaj rad i posvećujemo te se veselimo novim susretima tijekom istraživanja u Zvonimirovu.

POPIS NALAZIŠTA ŽELJEZNOG POJASA TIPA ZVONIMIROVO LT 6 (KARTA 1)²⁵

Zvonimirovo grobovi LT 3 (T. 3: 6), LT 5, LT 6 (T. 3: 7).

Brežice grob 49: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7.

Dobova grob 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1.

Novo mesto-Kapiteljska njiva grobovi 193, 654: KRIŽ 2001: 150, kbr. 451; KRIŽ 2005: 24, T. 55,4.

Magdalenska gora grob V/42: HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c.

Osijek-Donji grad: SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4.

Magyarszerdahely: HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11.

Sárosd: TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7.

DISTRIBUTION OF SITES WITH THE ZVONIMIROVO LT 6 IRON BELTS (MAP 1)²⁶

Zvonimirovo: graves LT 3 (T. 3: 6), LT 5, LT 6 (T. 3: 7).

Brežice: grave 49: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7.

Dobova: grave 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1.

Novo mesto-Kapiteljska njiva: graves 193, 654: KRIŽ 2001: 150, kbr. 451; KRIŽ 2005: 24, T. 55,4.

Magdalenska gora: grave V/42: HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c.

Osijek-Donji grad: SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4.

Magyarszerdahely: HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11.

Sárosd: TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7.

POPIS NALAZIŠTA KOPČI TIPA BREŽICE (KARTA 2)

Zvonimirovo grobovi LT 1, LT 3, LT 12, LT 17 (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VIII,3; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: T. 1,3–4, T. 5,7).

Slatina grobovi 1a, 11: PIRKMAJER 1991: T. 5,28, T. 12,82.

Formin: BOŽIČ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,5–6.

Nova tabla kod Murske Sobote grob 18: GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,3.

²⁵ Crteže nalaza iz Zvonimirova izradile su Marta Perkić i Miljenka Galić, dok je fotografije izradio Damir Doračić na čemu im najsrdačnije zahvaljujem.

²⁶ The drawings of the Zvonimirovo finds were made by Marta Perkić and Miljenka Galić, while the photographs were taken by Damir Doračić, for which I offer them my warmest gratitude.

Brežice grobovi 12, 16, 23, 35, 48, 49, 56, 71: GUŠTIN 1984: 328, Abb. 18,5,7,7a; GUŠTIN 2003: sl. 1,1, sl. 2.

Dobova grob 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1a; BOŽIČ 1987: 876, T. LXXXVII,12.

Novo mesto-Kapiteljska njiva grobovi 117, 190, 193, 194, 195: KRIŽ 2001: 99, kbr. 149; KRIŽ 2005: 24, T. 11,4, T. 54,4, T. 55,5,8, T. 56,6, T. 57,7.

Kleinhöflein: PITTIONI 1954: Abb. 473,10.

Štajerska: BERNDT-BERNHARD 1998: 50–51, Abb. C.

Perkáta: HUNYADY 1944: T. XIX, kúp. 20,7; GUŠTIN 2003: 324, sl. 1,9.

Szob grob 6: HORVÁTH 1945: 64, 3. kep,3.

DISTRIBUTION OF SITES WITH THE BREŽICE BUCKLES (MAP 2)

Zvonimirovo: graves LT 1, LT 3, LT 12, LT 17 (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VIII,3; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: T. 1,3–4, T. 5,7).

Slatina: grave 1a, 11: PIRKMAJER 1991: T. 5,28, T. 12,82.

Formin: BOŽIČ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,5–6.

Nova tabla near Murska Sobota: grave 18: GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,3.

Brežice: graves 12, 16, 23, 35, 48, 49, 56, 71: GUŠTIN 1984: 328, Abb. 18,5,7,7a; GUŠTIN 2003: sl. 1,1, sl. 2.

Dobova: grave 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1a; BOŽIČ 1987: 876, T. LXXXVII,12.

Novo mesto-Kapiteljska njiva: graves 117, 190, 193, 194, 195: KRIŽ 2001: 99, kbr. 149; KRIŽ 2005: 24, T. 11,4, T. 54,4, T. 55,5,8, T. 56,6, T. 57,7.

Kleinhöflein: PITTIONI 1954: Abb. 473,10.

Styria: BERNDT-BERNHARD 1998: 50–51, Abb. C.

Perkáta: HUNYADY 1944: T. XIX, kúp. 20,7; GUŠTIN 2003: 324, sl. 1,9.

Szob: grave 6: HORVÁTH 1945: 64, 3. kep,3.

OPIS TABLI DESCRIPTION OF PLATES

T. 1 – 1: Mokronog (prema: GABROVEC 1966); 2: Mokronog grob 7 (prema: GUŠTIN 1977); 3: Brežice grob 49 (prema: GUŠTIN 1984); 4: Dobova grob 26 (prema: GUŠTIN 1984).

Pl. 1 – 1: Mokronog (after GABROVEC 1966); 2: Mokronog, grave 7 (after GUŠTIN 1977); 3: Brežice, grave 49 (after GUŠTIN 1984); 4: Dobova, grave 26 (after GUŠTIN 1984).

T. 2 – 1: Slatina grob 11 (prema: PIRKMAJER 1991); 2: Slatina grob 1a (prema: PIRKMAJER 1991); 3: Zvonimirovo grob LT 12 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

Pl. 2 – 1: Slatina, grave 11 (after PIRKMAJER 1991); 2: Slatina, grave 1a (after PIRKMAJER 1991); 3: Zvonimirovo, grave LT 12 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

T. 3 – 1: Magdalenska gora grob V/42 (prema: HENCKEN 1978); 2: Osijek (prema: SPAJČIĆ 1956); 3: Kapiteljska njiva grob 193 (prema: KRIŽ 2005); 4: Magyarszerdahely (prema: HORVÁTH 1987); 5: Sárosd (prema: TOMPA 1937); 6: Zvonimirovo grob LT 3 (prema: TOMIČIĆ-DIZDAR 2005); 7: Zvonimirovo grob LT 6.

Pl. 3 – 1: Magdalenska gora, grave V/42 (after HENCKEN 1978); 2: Osijek (after SPAJIĆ 1956); 3: Kapiteljska njiva, grave 193 (after KRIŽ 2005); 4: Magyarszerdahely (after HORVÁTH 1987); 5: Sárosd (after TOMPA 1937); 6: Zvonimirovo, grave LT 3 (after TOMIČIĆ-DIZDAR 2005); 7: Zvonimirovo, grave LT 6.

T. 4 – 1–5: Slatina grob 25 (prema: PIRKMAJER 1991); 6: Dobova grob 5 (prema GUŠTIN 1984); 7: Mokronog grob 7 (prema: GUŠTIN 1977); 8: Osijek grob 9 (prema SPAJIĆ 1954); 9–10: Kapiteljska njiva grob 114 (prema: KRIŽ 2005); 11: Kapiteljska njiva grob 194 (prema: KRIŽ 2005); 12: Kapiteljska njiva grob 193 (prema: KRIŽ 2005); 13–17: Kapiteljska njiva grob 176 (prema: KRIŽ 2005); 18: Zvonimirovo grob LT 11 (prema: DIZDAR 2005); 19: Zvonimirovo grob LT 1 (prema: TOMIČIĆ – DIZDAR 2005); 20–21: Zvonimirovo grob LT 12 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

Pl. 4 – 1–5: Slatina, grave 25 (after PIRKMAJER 1991); 6: Dobova, grave 5 (after GUŠTIN 1984); 7: Mokronog, grave 7 (after GUŠTIN 1977); 8: Osijek, grave 9 (after SPAJIĆ 1954); 9–10: Kapiteljska njiva, grave 114 (after KRIŽ 2005); 11: Kapiteljska njiva, grave 194 (after KRIŽ 2005); 12: Kapiteljska njiva, grave 193 (after KRIŽ 2005); 13–17: Kapiteljska njiva, grave 176 (after KRIŽ 2005); 18: Zvonimirovo, grave LT 11 (after DIZDAR 2005); 19: Zvonimirovo, grave LT 1 (after TOMIČIĆ-DIZDAR 2005); 20–21: Zvonimirovo, grave LT 12 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

T. 5 – 1: Spodnja Slivnica (prema: GUŠTIN 1977); 2–3: Valična vas (prema: TERŽAN 1975); 4: Donja Dolina (prema: MARIĆ 1964); 5: Sisak (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970); 6–7: Osijek grob 6 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007); 8–9: Zemun (prema: TODOROVIĆ 1971); 10: Stari Kostolac (prema: SPASIĆ 1992); 11–14: Zvonimirovo grob LT 12 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

Pl. 5 – 1: Spodnja Slivnica (after GUŠTIN 1977); 2–3: Valična vas (after TERŽAN 1975); 4: Donja Dolina (after MARIĆ 1964); 5: Sisak (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970); 6–7: Osijek, grave 6 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007); 8–9: Zemun (after TODOROVIĆ 1971); 10: Stari Kostolac (after SPASIĆ 1992); 11–14: Zvonimirovo, grave LT 12 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

LITERATURA

- BENADÍK, B. 1957 – Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. *FontArchSlov* Bratislava, 1/1957.
- BENADÍK, B. 1983 – Mana, Keltisches Gräberfeld. *Fundkatalog. MASI*, 5/1983.
- BERNDT, S. – A. BERNHARD 1998 – *Die Kelten im südweststeirischen Teil des königreiches Norikum*. Sonderausstellung der Gebrüder Steffan-Stiftung im Burgmuseum Deutschlandsberg. Graz, 1998: Hrsg. vom Steirischen Kuratorium für Vor- und Frühgeschichte.
- BIEGER, A. 2002 – Kugelfibeln – Fibeln mit Kugeln – Fibeln mit Kugelzier? Klassifizierung von Kugelfibeln der mittleren Latènezeit- bzw. Jüngerer vorrömischen Eisenzeit. *APA*, 34/2002: 55–58.
- BIEGER, A. 2003 – *Kugelfibeln, Eine typologisch-chronologische Untersuchung zu den Varianten F, N und O von Beltz*. UPA, 98, 2003: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- BOŽIČ, D.
– 1981. Relativna kronologija mlajše železne dobi v jugoslovenskem Podonavju. Relative Chronologie der jüngerer Eisenzeit im jugoslawischen Donauraum. *AVes*, 32/1981: 315–336.

- 1987. Zapadna grupa. U: *PJZ*, 5, 1987: 855–897.
 - 1999. Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahre 1964. Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. *AVes*, 50/1999: 189–213.
- BUJNA, J. 1982 – Spiegelung der Sozialkultur in latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. *PamArch*, 83/1982: 312–431.
- ČURČIĆ, V. 1900 – Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribić bei Bihać. *WMBH*, 7/1900: 3–32.
- DIZDAR, M.
- 2005. Groblje latenske kulture u Zvonimirovu – prilog poznavanju pogrebnih običaja i vjeronanja Tauriska u Podravini. *HistAnt*, 13/2005: 85–98.
 - 2006. Nalazi staklenih narukvica latenske kulture u Podravini. Glasarmringfunde der Latènekultur in der Podravina. *Prilozi*, 23/2006: 67–128.
 - 2007. Bikonični lonci sa stepeničasto raščlanjenim ramenom s groblja Zvonimirovo-Veliko polje. Biconical pots with a cordoned shoulder from the Zvonimirovo-Veliko polje cemetery. *Prilozi*, 24/2007: 121–144.
 - 2007a. Rezultati istraživanja groblja na Velikom polju u Zvonimirovu 2006. godine. Research Results from the Cemetery on Veliko polje in Zvonimirovo 2006. *AIA*, 3/2007: 34–37.
 - 2008. Rezultati istraživanja groblja na Velikom polju u Zvonimirovu 2007. Results of Excavations of a Cemetery on Veliko Polje in Zvonimirovo in 2007. *AIA*, 4/2008: 44–45.
 - 2009. Rezultati istraživanja groblja latenske kulture Zvonimirovo-Veliko polje u 2008. g. Results of the Excavations of the La Tène Cemetery in Zvonimirovo-Veliko polje Cemetery in 2008. *AIA*, 5/2009: 51–53.
- DOBIAT, C. 1982 – Funde aus der Sammlung Mecklenburg. *KSMarburg*, 12/1982.
- DOLENZ, H. 1957 – Neue Mittel-La Tène-Funde aus Kärnten. *Carinthia*, I, 147/1957: 43–59.
- DUŠEK, M. 1960 – Keltské pohrebisko vo Svätom Petri. *SlovArch*, 8–2/1960, 1: 457–469.
- FIALA, F. 1899 – Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanskimost. *WMBH*, 6/1899: 62–128.
- FREY, O.-H. – S. GABROVEC 1969 – K latenski poselitvi Dolenjske. *AVes*, 20/1969: 7–26.
- GABROVEC, S. 1966 – Srednjolatsensko obdobje v Sloveniji. *AVes*, 17/1966: 169–242.
- GEBHARD, R. 1989 – Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching. *AusgrabManching*, 11/1989.
- GEBHARD, R. 1991 – Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching. *AusgrabManching*, 14/1991.
- GLEIRSCHER, P. 1996 – Neues zum Gracarca-Friedhof über Grabelsdorf. *Carinthia* I, 186/1996: 11–45.
- GUILLAUMET, J. P. 1987 – Fibules des Ages du Fer de Velem-Szentvid. *AlbaRegia*, 23/1987: 19–24.
- GUŠTIN, M.
- 1977. Relativna kronologija grobova mokronoške grupe. U: *Keltske študije*, (Brežice), 1977: 67–103.
 - 1984. Die Kelten in Jugoslawien. *JbRGZM*, 31/1984: 305–363.
 - 2003. Prilog poznavanju ženske nošnje kod Tauriska. Uz djevojački pokop iz groba Lt 12 u Zvonimirovu kod Suhopolja. A contribution to the knowledge about Tauriscian women wear. A Maiden burial from the Lt 12 grave in Zvonimirovo at Suhopolje. *OpA*, 27/2003: 321–330.

- HAFFNER, A. 1979 – Zur Absoluten Chronologie der Mittellatènezeit. *ArchKorr*, 9–4/1979: 405–409.
- HELLEBRANDT, M. 1999 – Celtic Finds from Northern Hungary. *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, III. Budapest, 1999.
- HENCKEN, H. 1978 – The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia. *Bulletin, American School of Prehistoric Research* (Cambridge), 32, 1978.
- HORVÁTH, J.A. 1945 – A Szobi kelta temető. *FoArch*, 5/1945: 60–65.
- HORVÁTH, L. 1987 – The Surroundings of Keszthely. U: *Corpus of Celtic Finds in Hungary* vol. I, *Transdanubia* 1, 1987: 63–178.
- HUNYADY, I. 1942–1944 – Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet. *DissPann*, II.18/1942–44.
- JOVANOVIĆ, A. 2007 – *Kelti ob sotočju Save in Krke*. Katalog izložbe. Posavski muzej Brežice. Brežice, 2007.
- JOVANOVIĆ, B. – M. JOVANOVIĆ 1988 – Gomolava, Naselje mlađeg gvozdenog doba. *Vojvođanski muzej, Novi Sad, Gomolava*, knj. 2, *Arheološki institut, Beograd, Posebna izdanja* knj. 21. Novi Sad-Beograd, 1988.
- KNEZ, T. 1966 – Latenski nalazi iz Novog Mesta. Zusammenfassung: Latènezeitliche Funde aus Novo Mesto. *AVes*, 17/1966: 391–400.
- KRAMER, M. 1994 – Latèneufunde der Steiermark. *KSMarburg*, 43/1994.
- KRÄMER, W. 1985 – Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Sudbayern. *AusgrabManching*, 9/1985.
- KRIŽ, B. 2001 – *Kelti v Novem mestu/The Celts in Novo mesto*. katalog izložbe, Novo mesto
- KRIŽ, B. 2005 – Novo mesto VI, Kapiteljska njiva, Mlajšeželeznodobno grobišče/Novo mesto VI. Kapiteljska njiva, Late Iron Age Cemetery. *CarArch*, 6/2005.
- LUBŠINA TUŠEK, M. – B. KAVUR 2009 – A sword between. The Celtic warriors grave from Srednica in North-Eastern Slovenia. U: *Keltske študije* II. Studies in Celtic Archaeology, Papers in honour of Mitja Guštin. Eds.: TIEFENGRABER, G. – B. KAVUR – A. GASPARI. *Protohistoire Européenne* (Montagnac), 11/2008: 125–142. Éditions Monique Mergoïl,
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N.
- 1970. Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. *ActaMusCib*, 2, 1970.
 - 2001. Grob ratnika Lt 12 iz srednjolatenskoga groblja u Zvonimirovu kod Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji. Warrior's grave Lt 12 from Middle La Tène II grave site in Zvonimirovo near Suhopolje in the County of Virovitica-Podravina. *Prilozi*, 18/2001: 83–101.
 - 2007. Brončano prstenje iz latenskog groblja na Ciglani u Donjem gradu u Osijeku. Bronze Fingerrings from the La Tène Cemetery at Ciglana in the Lower Town in Osijek. *Prilozi*, 24/2007: 113–120.
- MARIĆ, Z.
- 1963. Keltski elementi u mlađem željeznom dobu BiH. *GZM*, 18/1963: 63–83.
 - 1964. Donja Dolina. *GZM*, 19/1964: 5–128.
 - 1968. Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, 22/1968: 5–79.
- PAHIČ, S. 1966 – Keltske najdbe v Podravlju. Zusammenfassung: Keltenfunde im slowenischen Drauland. *AVes*, 17/1966: 271–319.
- PIETA, K. 1993 – Strednoláténske zvieracie žiarové hroby alebo doklady kultovych praktík z Nitry? *SlovArch*, 41–1/1993: 41–58.

- PIRKMAJER, D. 1991 – *Kelti na Celjskem*. Katalog izložbe. Celje, 1991.
- PITTIONI, R. 1954 – *Urgeschichte des österreichischen Raumes*. Wien, 1954: Franz Deuticke.
- POLENZ, H. 1982 – Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 vor Christi Geburt. *BVBl*, 47/1982: 72–222.
- RADIMSKÝ, W. 1895 – Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać. *WMBH*, 3/1895: 39–218.
- RAPIN, A. 1995 – Propositions pour un classement des équipements militaires celtiques en amont et an aval d'un repère historique: Delphes 278 avant J.-C. U: *L'Europe Celtique du V^e au III^e siècle avant J.-C., Contacts, Excanges et Mouvements de Populations. Actes du deuxième Symposium International d'Hautvillers 8–10 Octobre 1992*. Mémoire N° 9 de la Société Archéologique Chamoise: Ed. J.-J. CHARPY. Sceaux, 1995: 275–290: Kronos by Editions.
- SCHÖNFELDER, M. 1998 – Zu Fuchsschwanzketten in der Latènezeit. *ArchKorr*, 28–1/1998: 79–93.
- SPAJIĆ, E.
- 1954. Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka. *OZ*, 4/1954: 7–18.
 - 1956. Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka. *OZ*, 5/1956: 47–53.
 - 1962. Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka. *OZ*, 8/1962: 37–55.
- SPASIĆ, D. 1992 – Slučajni nalazi keltskog porekla sa lokaliteta »Čair« u Starom Kostolcu. *Viminacium*, 7, 1992: 5–27.
- STARE, V. 1973 – *Prazgodovina Šmarjete/Der vorgeschichtliche Komplex von Šmarjeta*. *KatMon*, 10, 1973.
- ŠRIBAR, V. 1957 – Latenski grob iz Spodnje Slivnice pri Grosuplju. *AVes*, 8–2/1957: 141–149.
- TERŽAN, B. 1975 – Valična vas. *Valična vas*. *AVes*, 24/1973: 660–699.
- TODOROVIĆ, J. 1968 – *Kelti u jugoistočnoj Evropi*. *DissMonB*, 7, 1968.
- TODOROVIĆ, J. 1971 – *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*. Katalog III. Muzej grada Beograda. Beograd, 1971.
- TOMIČIĆ, Ž. – M. DIZDAR 2005 – Grobovi latenske kulture s Velikog polja u Zvonimirovu – rezultati istraživanja 1993.–1995. Gräber de La-Tène-Kultur von Veliko polje in Zvonimirovo – Ergebnisse der Forschungen 1993–1995. *Prilozi*, 22/2005: 59–125.
- TOMPA, F. 1937 – 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *BRGK*, 24–25/1934–35: 27–114.
- TRUHELKA, Ć. 1904 – Der vorgeschichtliche Phalbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška). Bericht über die Ausgrabungen bis 1904. *WMBH*, 9/1904: 3–156.
- ZOTOVIĆ, M.
- 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. *DissMonB*, 26, 1985.
 - 1987. Problem mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja. *GodCBI*, 25, 23/1987: 51–62.
 - 2007. Social and cultural aspects of the burial ž'Krajčinovići-Slana voda'' (south-east of Serbia, middle of II c. B.C.). U: *Funerary Practice in Europe, before and after the Roman Conquest (3rd century BC–3rd century AD)*. *Proceedings of the 8th International Colloquium of Funerary Archaeology*. Eds. SÍRBU, V.- S.A. LUCA. *Acta Terrae Septemcastrensis (Sibiu)*, 6–1/2007: 199–205.

SUMMARY

IRON BELTS OF THE ZVONIMIROVO LT 6 TYPE AS THE PART OF MIDDLE LA TÈNE FEMALE WEAR IN THE WESTERN PANNONIA AND THE SOUTH-EASTERN ALPINE AREA

An important factor in the chronological determination of the Zvonimirovo-Veliko polje cemetery were – until now – numerous offerings in form of weapons and pieces of wear from men's graves. But, since these are precisely the forms distributed on the wide territory of the La Tène Culture, more important factors for defining a narrower cultural affiliation are, as it would seem, the finds from female graves that were more precise – based on certain characteristic pieces of wear and their combinations – in representing the identity of a community to which they belonged. The research has shown that different pieces of wear – both in form and material – were recorded in male and female graves in Zvonimirovo.

A characteristic Middle La Tène female wear of the Mokronog Group consisted of various combinations of objects such as belts, buckles and fibulae. The most important piece of wear were different forms of iron belts, most often made out of twisted joints, iron stick buckles of the Brežice type and certain types of bronze fibulae. Since these iron belts, as well as different types of bronze and iron fibulae, show a wide distribution, when defining the Mokronog Group wear, the combinations of a number of different objects are of a special importance, especially if we encounter among them certain objects characteristic for a narrower area, such as, for example, the Brežice type of buckles (GUŠTIN 2003). Jewelry is often found in female graves, most often glass bracelets; similar to weapons from men's graves, their characteristic is a narrow temporal determination, as well as a wide distribution, although certain forms characteristic for smaller areas are also known. Iron knives and ceramic whorls, as well as numerous ceramic vessels are also found in female graves. Yet the grave goods are characteristic for the burials of both sexes and have a more symbolical or social meaning.

Wear and jewelry from female graves in Zvonimirovo show that the deceased were cremated dressed, while the grave goods were added during the laying down of cremated remains in graves. Traces of burning are shown by almost all glass bracelets that lost their original form, as well as a large number of glass beads and bronze fibulae and belts, but not on iron belts and fibulae, since the melting point of iron is higher, on a temperature not achieved during the cremation process. Cremation in attire, together with pieces of wear and jewelry and their placing into graves shows that this was an important part of the outward expression of their identity that they kept with them also in the otherworld.

Based on the results of the excavations and the typological-chronological analysis of the finds we have concluded that the Zvonimirovo cemetery dates from the Middle La Tène period and belongs to the eastern border territory of the Mokronog Group of the Taurisci (Mokronog IIb), with noticeable influences from neighboring communities, in the first place the Scordisci, and probably also with a noticeable continuity of a part of the autochthon Pannonian population (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007). The affiliation of the cemetery mostly relies on characteristic combinations and pieces of female wear, while the recognition of influences of neighboring communities also relies on the analyses of finds from female graves and certain forms of ceramic vessels that testify to the intensity of generated contacts on the wider western Pannonian and south-eastern Alpine area. The importance of the Zvonimirovo cemetery lies in the finding of grave units with objects considered characteristic both for the dominating Taurisci female wear, but also for that of the Scordisci, producing unique combinations. For now the question remains whether we are dealing with imports or some »foreigners« al-

so arrived that brought with them certain pieces of their attire probably adding to them certain elements of the identity of the community that accepted them.

Through an analysis of certain pieces of female wear from the Zvonimirovo cemetery, but also from other sites affiliated with the group, in this case iron plaited belts and certain forms of iron and bronze fibulae, we have tried to verify the assumptions of its similarities or differences in relation to combinations of Middle La Tène female wear on the wider south-eastern Alpine and western Pannonian area. Pieces of female wear still remain among the most important focal points in our familiarity with the chronological development of the Mokronog Group.

Iron belts composed of twisted connected joints are among the most essential parts of female wear. A thorn-shape buckle quadrangular in cross section ending in a pellet or small plaque is on one end of the belt, with a loop on the other. Taking into consideration the structure and endings of belts, as well as the mode of connecting joints, so far several variants of iron twisted belts were recognized from the Zvonimirovo cemetery. Two-part belts are characteristic for the first variant, composed of two parts, the shorter being composed of a smaller number of joints and with two larger loops at its endings, and a longer part ending in a loop at one end and a buckle on the other. These are the belts of the Mokronog type and they are considered as characteristic offering in male warrior graves dating to the Mokronog I phase (GUŠTIN 1984: 327; BOŽIČ 1987: 869. sl. 43,3; 1999: 209), but they are also recorded in female Middle La Tène burials as part of the female wear, which is confirmed by the grave 194 from Kapiteljska njiva, dating from the Mokronog IIa phase (KRIŽ 2005: 24, T. 56,2,5).

The largest number of female graves in Zvonimirovo contained single-part belts composed of figure eight, two times twisted and connected joints (RAPIN 1995: 282, Fig. 3; SCHÖNFELDER 1998: 86–87, Ab. 6,10), with a buckle on one and a loop on the other end. The belts appear in two variants, depending on the presence of the so-called band joint that connects two parts of the belt. The basic form is that of single-part belts consisting of twisted joints, such as that from the grave LT 12 (T. 2: 3). These same belts, appearing in the cemeteries of the Mokronog Group, were recognized as the Brežice 2 type, appearing in male warrior graves of the Mokronog IIa phase, and it is supposed that they served as suspenders for sheathed swords. But the Brežice 2 type of belts appear in contemporaneous female burials (GUŠTIN 1977: 71, T. 7,1; GUŠTIN 1984: 330; BOŽIČ 1987: 874, sl. 44,4; 1999: 210), with a continuous presence during the Mokronog IIb phase (GUŠTIN 1984: 333; BOŽIČ 1987: 876; 1999: 210; JOVANOVIĆ A. 2007: 39). For this reason we are inclined to suggest that we should continue to refer to the belts coming from male burials of the Mokronog IIa phase as the Brežice 2 type, while those from Middle La Tène female burials should be referred to as the Zvonimirovo LT 12 type.

The appearance of the Zvonimirovo LT 12 iron belts in female burials of the Mokronog IIa phase is documented by the Brežice grave 49 (T. 1: 3) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7). Single-part belts from female graves 6 and 7 from Mokronog (T. 1: 2) are contemporaneous with the former (GUŠTIN 1977: 71, T. 11,3, T. 12,11). To the later phase, Mokronog IIb, belongs the belt from the Dobova grave 26 (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1; BOŽIČ 1987: 876, T. LXXXVII,12). The largest number of analogies for the single-part plaited belts of the Zvonimirovo LT 12 type is found in the Slatina cemetery (T. 2: 1–2). The graves are also dated to the Mokronog IIb phase (PIRKMAJER 1991: T. 5,25–27, T. 12,79–80, T. 17,115, T. 18,129–131). Single-part twisted belts were also found in Mokronog (T. 1: 1) (GABROVEC 1966: T. 4,3), Formin (PAHIČ 1966: 281–282, T. 6,5–6,11) and Valična vas (TERŽAN 1975: 690, T. 22,5–7), as well as in several other sites in the south-eastern Alpine area, such as Klagenfurt (DOLENZ 1957: 54, 58, Abb. 7,6) or Frohnleiten (KRAMER 1994: 30, T. 25). Grave 6 from Osijek (SPAJIČ 1954: 10–11, T. II,17; MAJNARIĆ

PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,1) testifies to the fact that these belts could be a part of Middle La Tène female wear of the Scordisci.

The second type of belts also consists of twisted joints, but it is divided into two parts, a longer one with a buckle and loop on its endings and a shorter, ending in two loops. The loop of the longer part and one of the loops of the shorter – sometimes in the form of a letter D – are connected to each other with a band joint consisting of two plaques entwined around the loops, while in the middle they are connected with a pin, on whose head a cross or a line could be represented, probably filled with enamel. A same motif often decorates a pellet on the end of the buckle, while the joints nearer to the buckle could additionally be ornamented with slanted incisions. Belts with band joint were found in graves LT 5 and 6 (Fig. 1; T. 3: 7). The largest number of belts of the described variant comes – at the present – from the Zvonimirovo cemetery, and we would like to propose – so that they could be distinguished from the former variant – that they should be referred to as the Zvonimirovo LT 6 type.

Analogies for the Zvonimirovo LT 6 belt type are not very numerous. The closest analogies, beside – perhaps – the already mentioned belts from the Brežice grave 49 (T. 1: 3) and Dobova grave 26 (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7, Abb. 20,1), are recorded in female grave 193 from Kapiteljska njiva (T. 3: 3) (KRIŽ 2005: 24, T. 55,4) and in grave 42 of the Magdalenska gora tumulus V (T. 3: 1) (HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c). A part of the belt with a band joint drawn through the single preserved loop comes from the Osijek cemetery (T. 3: 2) (SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4). The appearance of the Zvonimirovo LT 6 type of belts during the LT C1 period is affirmed by the finds from the Magyarszerdahely (T. 3: 4) (HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11) and Sárossd (T. 3: 5) (TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7) cemeteries.

Both types of analyzed iron belts, Zvonimirovo LT 12 and LT6, composed of twisted and connected joints with a buckle on one and a loop on the other end, represent in the Zvonimirovo cemetery a characteristic piece of female wear dating from the Mokronog Ib phase, although they are documented on other sites already during the Mokronog IIa phase or LT C1 (for example, Brežice, Magyarszerdahely). Analogies are documented – beside on the Mokronog Group cemeteries – on the Scordisci sites in eastern Slavonia and Sarmatia, in Styria, Transdanubia and south-eastern Slovakia (Map 1), which shows that these are the forms representing a characteristic part of the Middle La Tène female wear in the south-eastern Alpine and western Pannonian area.

The Brežice type iron buckles are found together with iron and bronze belts in female graves at Zvonimirovo; they are believed to be one of the most characteristic pieces of Middle La Tène female wear of the Mokronog Group (GUŠTIN 2003). At the Zvonimirovo cemetery they are found both in rich and average graves, which confirms their importance in outward representation of identity within the community of the deceased (TOMIČIĆ-DIZDAR 2005: 97–101). According to M. Guštin, they were used for buttoning up of a cape or a cloak (GUŠTIN 2003: 324, sl.), although they were possibly pendants with symbolic value hanging from an iron or bronze belt (BOŽIĆ 1987: 875–876; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86). The discovery of a buckle in grave 194 at Kapiteljska njiva argues for the latter, since it was found together with the shorter part of the iron two-part belt ending in two larger loops (KRIŽ 2005: T. 56,6). The Brežice type buckles, no matter what their use was, remain one of the basic characteristics of the Middle La Tène female wear of the Mokronog Group, with individual finds in cemeteries on a wide south-eastern Alpine and western Pannonian area (Map 2) (GUŠTIN 1984: 340; BOŽIĆ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 327; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 97–101, Karta 5). The aforementioned finds outside of the territory of the Mokronog Group perhaps indicate the movements of individuals; in this case, a possibility of marriage relationships between different Celtic communities on a wide south-eastern Alpine and western Pannonian area, although one should not exclude the possibility they were objects of trade.

Similar facts on common forms of Middle La Tène female wear are supported with finds of iron and bronze fibulae from the Zvonimirovo cemetery. For certain forms analogies were documented on the wide territory of the La Tène Culture, while other types are distributed on the area of south-eastern Alps. From one to six fibulae are found in female graves, most often bronze, while iron fibulae were found in a smaller number of burials. Considering the mode of connection of the leg with the bow and the form and partitioning of the leg, the fibulae from the Zvonimirovo cemetery belong to three main groups that can be further subdivided in numerous variants: fibulae with two pellets; fibulae with one pellet (iron) or with variously plastically partitioned leg or bow (bronze); smooth fibulae.

An example of wide distribution of a form are iron and bronze fibulae with two pellets (*Kugelfibeln*) that are of somewhat more modest dimensions compared to iron fibulae of similar characteristics from male burials (BIEGER 2003: 19–21). The fibulae have a long leg with one pellet, while the other is placed on the junction of the leg and bow. The fibulae spirals consist of four to eight coils connected from the outside. Taking into account the placement of the pellets, the fibulae from Zvonimirovo belong to the form A (BIEGER 2002: 55–58, Abb. 1–2; 2003: 4–16; Abb. 2–3).

Iron fibulae with two pellets were found in graves LT 1 (T. 4: 19) and LT 11 (T. 4: 18), while a pair of them was found in grave LT 12 (T. 4: 20–21). With their form and size these fibulae are completely alike the bronze fibulae appearing in large numbers in female graves at Zvonimirovo; they were worn in pairs, as shown in grave LT 12 (T. 5: 11–14). The fibulae have a long leg bent in an sharp angle or in a U-form.

Analogies for iron and bronze fibulae with two pellets are documented at other cemeteries of the Mokronog Group, but also in a wider Pannonian-Danubian area. Iron fibulae with two pellets were found in female graves in Mokronog (T. 4: 7) (GUŠTIN 1977: 71, T. 12,2; BOŽIČ 1987: 876, sl. 45,15), Dobova (T. 4: 6) (GUŠTIN 1984: 330–331, Abb. 19,22) or Slatina (T. 4: 1–5) (PIRK-MAJER 1991: T. 18,124–126), dating from the Mokronog IIa–b phases. The facts are confirmed by the Kapitelska njiva excavations, where the iron fibulae with two pellets are dated to a later phase of the Mokronog IIa phase (LT C1b) or to the Mokronog IIb phase (T. 4: 9–17).²⁷ Iron fibulae with two pellets were found in the Scordisci cemeteries, evidenced by the find of a fibula in the grave 9 at Osijek (T. 4: 8) (SPAJIĆ 1954: 13, T. V,29). A fibula with two pellets from the grave 13 in Bodroghalom (HELLEBRANDT 1999: 190, Fig. 125,1) is dated to the LT C1 period. Similar iron fibulae from the Manching-Steinbichel cemetery were mostly found in female burials, although they were also found in male burials, and are dated to the LT C1–C2 (KRÄMER 1985: 77, 85, T. 3,1, T. 19,5, T. 23,4, T. 25,2–5; GEBHARD 1989: Abb. 42,9–10; 1991: 22, 86, Abb. 7, T. 42,647). Smaller form A2 iron fibulae, 4,0–6,0 cm long, believed to be a part of female wear, are recognized as the Grait-schen variant, for which a four or six coiled spiral is also characteristic. The fibulae are dated in the LT C1b–C2 (BIEGER 2003: 32–33, 77, Abb. 20, Karte 22).

A somewhat larger number of bronze fibulae are known, with two pellets with four to eight coiled spirals connected on the outside. The closest analogy for the Zvonimirovo finds comes from Sisak (T. 5: 5) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970: 65, sl. 3,1). Among the Mokronog cemeteries bronze fibulae with two pellets are documented in female graves dated to the Mokronog IIa–b phase (GUŠTIN 1984: 330–331; BOŽIČ 1987: 874, 876; 1999: 210). Among earlier specimens (LT C1b) one could enumerate the fibula from a double grave in Spodnja Slivnica (T. 5: 1) (ŠRIBAR 1957: 142, T. II,4; GUŠTIN 1977: T. 14,4; BOŽIČ 1987: 874, T. LXXXVI,13. The fibulae from Valična

²⁷ KRIŽ 2001: 98, kbr. 148, 107, kbr. 205; KRIŽ 2005: 22, T. 9,5–6, T. 48,3–4, T. 48,4–6, T. 55,6, T. 56,4, T. 60,5. Female graves 114, 175, 176, 193, 194, 200, 266.

vas are of similar typological characteristics (T. 5: 2–3) (TERŽAN 1975: 686–687, T. 4,10,12). Grave 35 from Brežice, with its pair of bronze fibulae with two pellets, is dated to the Mokronog IIb phase (JOVANOVIĆ A. 2007: 35, 53, sl. na str. 34D, kat. br. 31). A form A bronze fibula with two pellets is known from Ptuj (LUBŠINA TUŠEK – KAVUR 2009: 127).

Bronze fibulae with two pellets are numerous in the Scordisci sites. In a LT C1b grave 6 from Osijek a pair of bronze fibulae with two pellets was found (T. 5: 6–7) (SPAJIĆ 1954: 11, T. II,16; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,3–4). A bronze fibula with two pellets from Gomolava is considered as one of the earliest documented specimens from this fortified Scordisci settlement and it is dated to the second half of the 2nd c. BC (JOVANOVIĆ B.-JOVANOVIĆ M. 1988, 84, T. XLI,3), although it is probably somewhat earlier and belongs to the first half of the 2nd century; together with certain types of glass bracelets, it testifies to the earlier beginning of the settlement. Two bronze fibulae with two pellets come from Zemun; a spiral with coils connected on the inside is preserved on one of them (T. 5: 8–9) (TODOROVIĆ 1971: 139, T. LXIV,4–5), not unlike a fibula from the area of Smederevo (TODOROVIĆ 1968: 52, T. X,3), which is considered a typological characteristic of the LT C1 phase. This is confirmed by the find of fibula with two pellets and an inside string from Brestovik (TODOROVIĆ 1968: 140, T. VII,1). A bronze fibula with two pellets was found at the site of Čair in Stari Kostolac (T. 5: 10) (SPASIĆ 1992: 6, T. I,3). Bronze fibulae with two pellets were also found in cemeteries from the northern parts of the Carpathian basin where they are dated to the LT C1b (BUJNA 1982: 336, 344, Abb. 4). A bronze fibula with two pellets and a spiral with six coils connected at the outside comes from grave 11 at Manching-Steinbichel (KRÄMER 1985: 77, T. 4,8).

Different forms of bronze fibulae with two pellets are documented in border areas, as well as outside the territories occupied by the La Tène Culture. We know of a bronze fibula with two large-size pellets from Donja Dolina (T. 5: 4) (TRUHELKA 1904: 145, T. LXXXI,14; MARIĆ 1963: 75, T. I,24; 1964: 49, T. XX,5) and from female grave 150 at Sanski most (FIALA 1899: 104, Fig. 153). Bronze fibulae with two pellets are numerous in Japodian cemeteries at Ribić and Jezerine and they show certain typological characteristics found also in the south-eastern Alpine and Pannonian area, which perhaps testifies to the fact that these were the products of local workshops (RADIMSKÝ 1895: Fig. 420, Fig. 508; ČURČIĆ 1900: 21, Fig. 26; MARIĆ 1968: 30–31, T. IX,4).

It is claimed that the bronze fibulae with pellets (form A2, B, and C) are most often found in the northern parts of Europe and in the area between the Sava and Drava rivers (BIEGER 2003: 18, Karte 8). Fibulae of the A2 form (size 4,0–6,0 cm) are separated out as the Jüchsen variant, for which a spiral composed out of four to six coils is characteristic. They are believed to be a part of female wear and were worn in the area extending from the northern Europe to the southern Pannonia (BIEGER 2003: 32, 75–77, Abb. 19, Karte 22), but they are especially frequent in the south-eastern Alpine and southern Pannonian area. On the basis of fibulae found in graves one can conclude that they were a characteristic form of Middle La Tène female wear (LT C1b–C2), which concords with chronological facts pertaining to wearing iron fibulae with two pellets. This type of fibulae originated during the LT C1, when fibulae had shorter and sharply bent legs, spirals consisting of smaller number of coils, and pellets of larger diameter (for example, Sisak, Donja Dolina, Osijek). Furthermore, the spiral can be connected with the string from the inside (for example, Zemun). Their production continued during the LT C2, when the fibulae have long U-shaped bent legs and larger spirals, until they were in the mid-2nd c. suppressed by partly contemporaneous simpler smooth bronze fibulae. Taking into consideration numerous iron and bronze fibulae with two pellets, one can assume that they were an important part of Middle La Tène female wear of the Mokronog Group. But it is a form that shows a wide supra-regional distribution, for which reason they should not be considered as characteristic solely for the Mokronog Group.

A different distribution is shown – at the present state of research – by certain forms of bronze fibulae with moulding on legs and variously executed connection of bow and leg. In this group belong the bronze fibulae of the Zvonimirovo LT 5 type and fibulae with rhombic hammered bow; the fact that they were present at the Zvonimirovo and other south-eastern Alpine cemeteries shows that they were characteristic pieces of Middle La Tène female wear of the Mokronog Group.

Bronze fibulae of the Zvonimirovo LT 5 type have – at the end of the long leg, before its contact with the bow – a larger palm-like moulding flattened in its lower part. Before the leg's ending there is another smaller biconic swelling, while the leg is attached to the bow with a moulded joint decorated on the upper side with plastically executed V-motive or transversal grooves. The higher bow, trapezoidal in form, circular, oval or triangular in cross section, widens or enlarges towards the spiral with joins connected from the outside (Fig. 2) (DIZDAR 2007a: 36, sl. 3; 2008: 44, sl. 2; 2009: 51–52).

The only analogy for numerous finds from the Zvonimirovo cemetery is found in the fibula from the grave in Brestje dated to the Mokronog IIa phase, probably its later phase (Fig. 3) (PAHIČ 1966: 288, T. 1,7; GUŠTIN 1977: 71, T. 15,1; BOŽIČ 1987: 874; 1999: 210). The finds from Zvonimirovo show that the fibulae of this type appear also during the Mokronog IIb phase and they are only known from the two above mentioned sites from Podravina, which makes it hard to consider them simply as products of some of the Podravina workshops, although larger number of finds of different variants in Zvonimirovo suggest precisely that possibility.

Bronze fibulae with smooth or ornamented larger and smaller pellets of the leg and smooth or rhombic or trapezoidal hammered bow were also found in Zvonimirovo. The leg is attached to the bow with a moulded joint that could also be ornamented (DIZDAR 2008: 44). Analogies for these fibulae are found in a larger number of sites in the south-eastern Alpine area, especially on the Mokronog Group cemeteries in Valična vas (GABROVEC 1966: T. 25,9; TERŽAN 1975: 687, T. 5,5), Kapiteljska njiva and Kandija in Novo mesto (KNEZ 1966: 399, T. 7,1; KRIŽ 2001: kbr. 372, kbr. 429), Bela Cerkva (STARE 1973: T. 54,3), as well as at the Vinica cemetery (GABROVEC 1966: T. 16,3,5–6, T. 31,7–8; FREY – GABROVEC 1969: 18, T. 4,1; DOBIAT 1982: 40, T. 7,3–4). A fibula from Klagenfurt is the one that is most similar to the finds from Zvonimirovo (DOLENZ 1957: 46–47, 56, Abb. 3.). Those fibulae were considered characteristic for the Vinica Group, under whose influence they started to appear in the Dolenska sites and in the wider south-eastern Alpine area (TERŽAN 1975: 687, Karta 2). Taking into consideration the new finds from Zvonimirovo and Kapiteljska njiva, we can assume that they were a characteristic part of Middle La Tène female wear not only in the Vinica group, but also that they were a part of the wear of the Taurisci Mokronog Group (LT C1b–C2).

On the basis of the typological-chronological analysis of the finds, the Zvonimirovo cemetery is attributed to the territory of the Mokronog Group (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007). Numerous analogies were documented from the eastern and central Slovenian cemeteries, especially from those in the Slovenian Podravina, which, together with the Croatian part of the region, forms a unified whole with the Drava as the factor that binds them together. When defining the cultural affiliation of the Zvonimirovo cemetery, more important were the grave offerings of the female wear, whose combinations are considered more characteristic than the offerings of weapons, toilet accessories, and pieces of wear found in male burials both in the south-eastern Alpine and Pannonian area and north and west of the Alps. Considering the position of the cemetery in central Podravina, along an important natural communication connecting the south-eastern Alpine with the Danubian area, it is of little surprise that we have recognized certain finds that can be associated with the Scordisci from the neighboring area of the eastern Slavonia. The recognized combinations of female wear show – with their variety

and the sheer number of characteristic pieces – that the heritage of the Mokronog Group is dominant. But it is interesting to find the Brežice type buckles or the Zvonimirovo type fibulae found together with bronze belts composed of lyres and anthropomorphic joints or fibulae with figure eight coils on the bow, representing characteristic forms inherited from the La Tène Culture in the eastern parts of the Carpathian basin. Their grouping into specific combinations occurred in central Podravina, representing a zone of contact, that is, a border area of the western Pannonian legacy of the La Tène Culture joined by the south-eastern Alpine area tradition on the one and the eastern »circle« – well represented in the material legacy of the Scordisci – on the other side. A clear boundary between the two abovementioned »circles« does not exist, but we can speak of a zone of intermingling, spreading from the right bank of the Danube towards the west, encompassing the Zvonimirovo cemetery; but the latter, as evidenced by the dominating legacy, belonged to the so-called western circle, that is, the Mokronog Group, who approached the uttermost point of their expansion or dominance on the eastern slopes of the Bilogora. A similar conclusion is affirmed by certain forms of ceramic vessels, while only the smaller number of ceramic vessels was derived from the Scordisci identity (the kantharos). It is interesting that until now not a single grave was found that could be attributed – on the basis of her wear – to a stranger, that is, a Scordisci woman. But the possibility that some women arrived through exogamy to central Podravina should not be excluded, bringing with them parts of their identity (for example, bronze belts with lyre joints) but taking over some characteristics of the community they were joining (for example, the Brežice type buckles). One should not be so rash to exclude the possibility that autochthon Pannonian base also influenced the origin of specific Mokronog female wear in central Podravina, but at this moment it could be recognized only in certain hand-made ceramic forms (DIZDAR 2005), whose »latèneization« was accomplished from two areas, from the west within the frame of the Taurisci and from the east, arriving with the legacy of the Scordisci.

The analysis of of female wear from the Zvonimirovo cemetery has shown that certain forms demonstrate a wide distribution and relation to the Middle La Tène female wear in use between the eastern Alpine slopes, Sava and Danube, sporadically even unto the southern and western slopes of the Carpathians. These were, in the first place, iron belts composed of twisted joints of the Zvonimirovo LT 12 and LT6 types, as well as bronze and iron fibulae with two pellets that were most intensively worn – considering the documented analogies – during the second half of the 3rd and the first half of the 2^c. BC (LT C1b–C2). Among the supra-regional Middle La Tène types we may enumerate certain forms of ring-shape jewelry, such as bronze anklets with three or four calottes, recorded in the burials of the Mokronog IIa phase, that is, their presence helps determining the precise chronological position of those graves in which they were combined with the aforementioned belt or fibulae forms, for which it is impossible to determine such precise chronological position. On the other hand, iron twisted belts, as well as fibulae with two pellets from the Zvonimirovo cemetery are dated to the Mokronog IIb phase through the presence of glass bracelets made out of colorless glass and with traces of yellow foil on the inside (series 25 and 27). The Brežice type buckles as well as certain types of bronze fibulae – such as the Zvonimirovo type fibulae or fibulae with rhombic hammered bow, also documented in burials dated to the Mokronog IIa–b phase, that is, the second half of the 3rd and the first half of the 2nd c. BC – could also be considered a characteristic part of the Middle La Tène female wear of the Mokronog Group. These forms are found less frequently in neighboring areas and could represent the evidence for exchange of goods/trade or testify to the existence of exogamic relations between different communities inhabiting the area between the eastern Alps and the Danube.

The analyses have shown that some pieces of female wear could not be dated more precisely within the Middle La Tène period (LT C1 or C2), but, on the other hand, this is made possible

through an analysis of certain weapons found in male graves as well as some forms of ring-shape jewelry from the female graves. Pieces of female wear and jewelry from the Zvonimirovo cemetery arranged in various combinations are offering at this moment a better possibility for recognizing identifiable regional patterns of wear on the basis of which one can distinguish among individual proto-historic identities. Naturally, it is not completely safe to base one's conclusions solely on the excavation of a single cemetery, and it is not wise to associate objects of different cultural affiliation with certain proto-historical ethnicities. It is thus necessary to initiate excavations of other potentially significant sites that could help solving the settlement pattern of the central Podravina area during the Late Iron Age with the Taurisci as the most important political, military and economical subject, but also of other parts of northern Croatia, where numerous communities settled, especially those of the autochthon Pannonian origin. A large contribution to our knowledge of those was provided through decades of her productive work by our respectable colleague Dubravka Balen-Letunić, to whom we dedicate this paper, and we look forward to our future meetings during the excavations in Zvonimirovo.

Rukopis primljen: 31.XII.2009.

Rukopis prihvaćen: 6.I.2010.

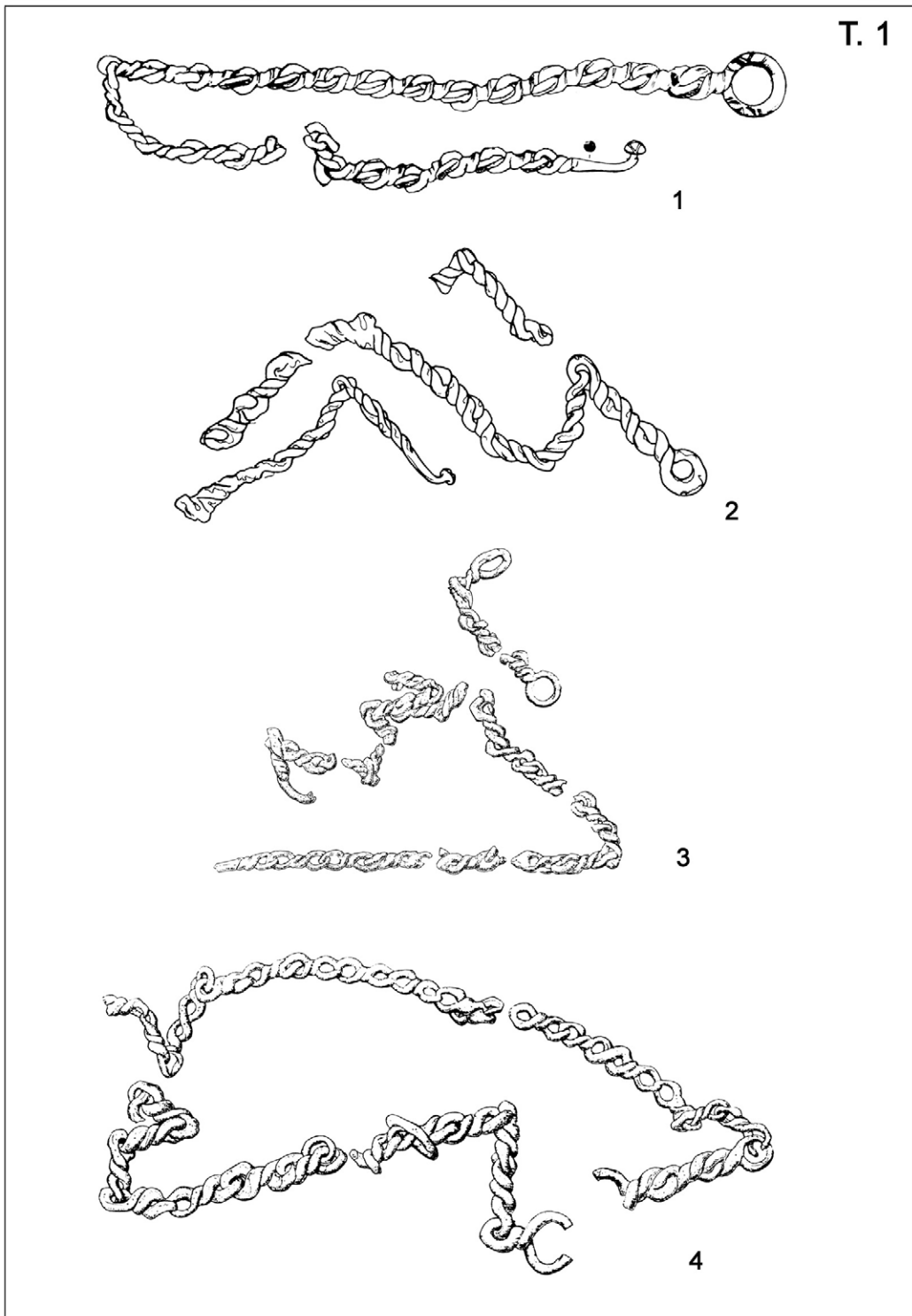


Tabla 1 – Plate 1

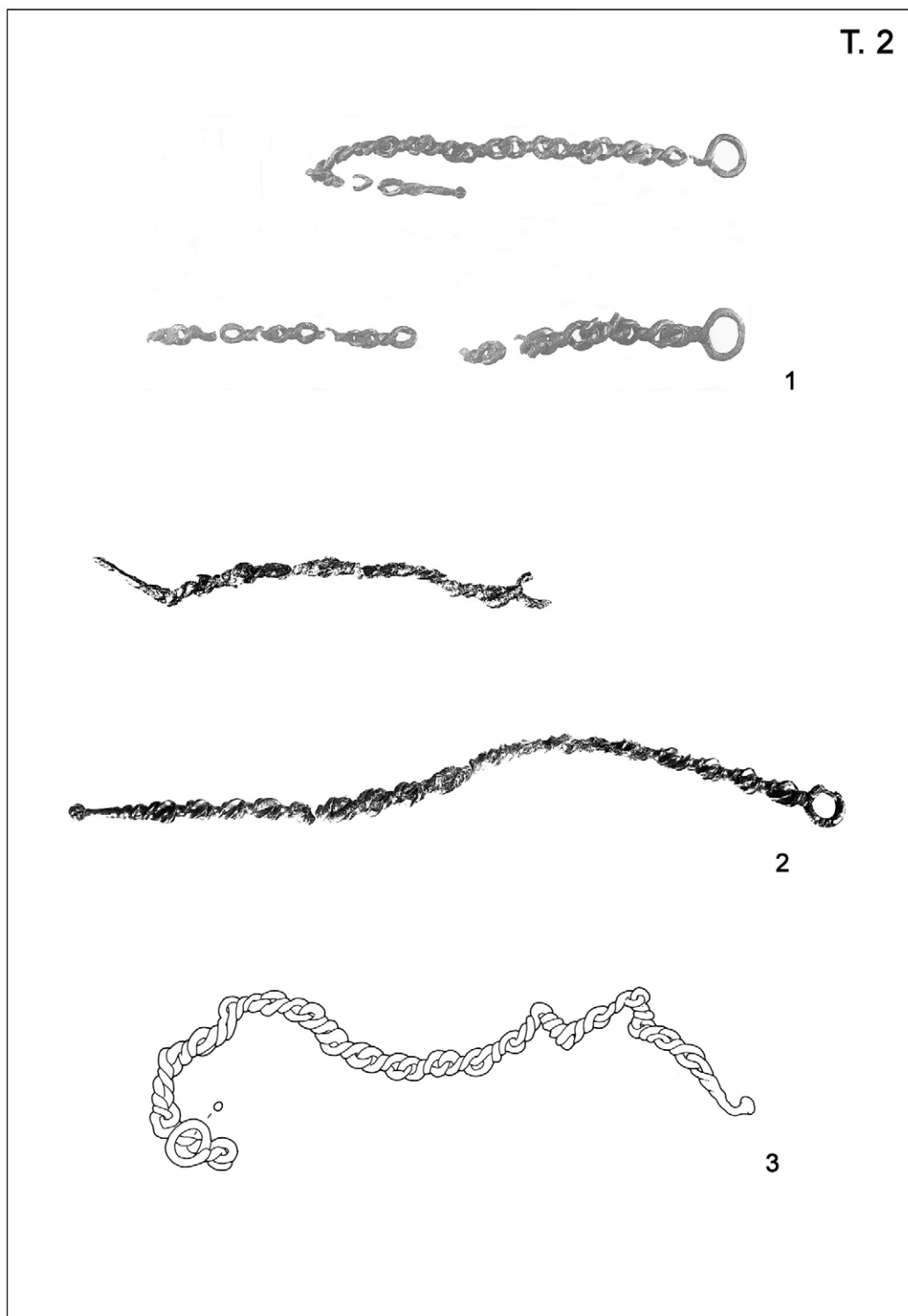


Tabla 2 – Plate 2

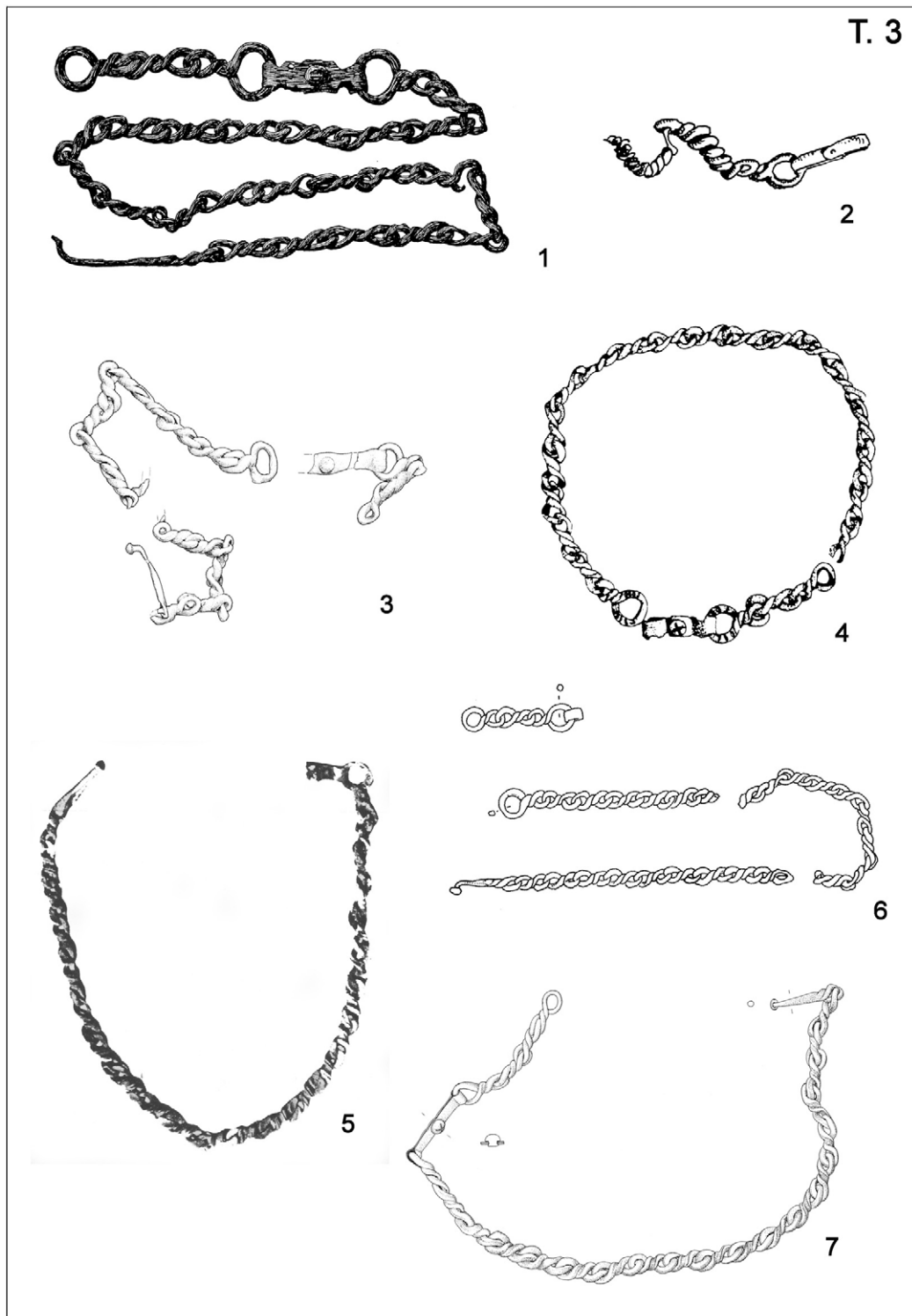


Tabla 3 – Plate 3

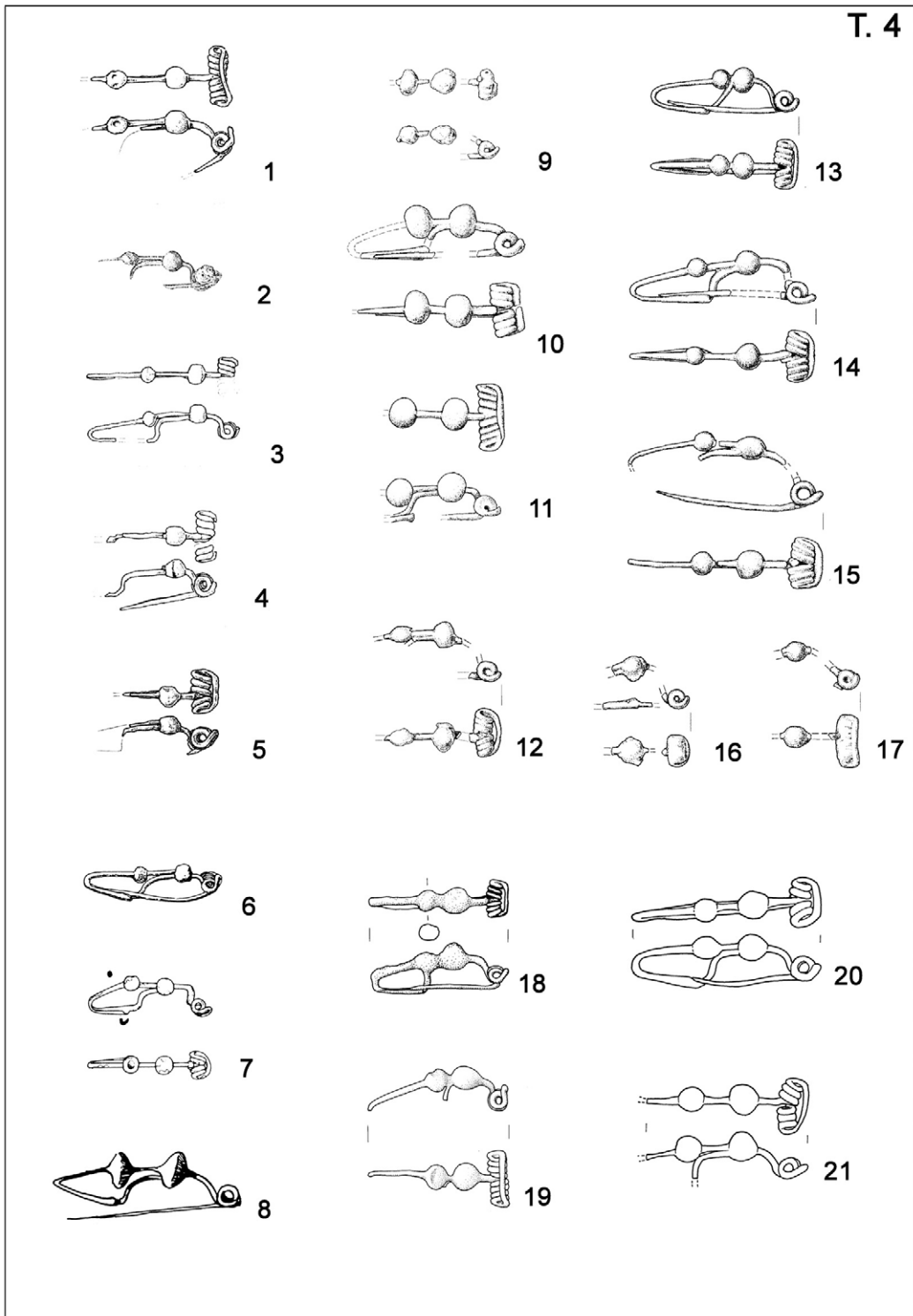


Tabla 4 – Plate 4

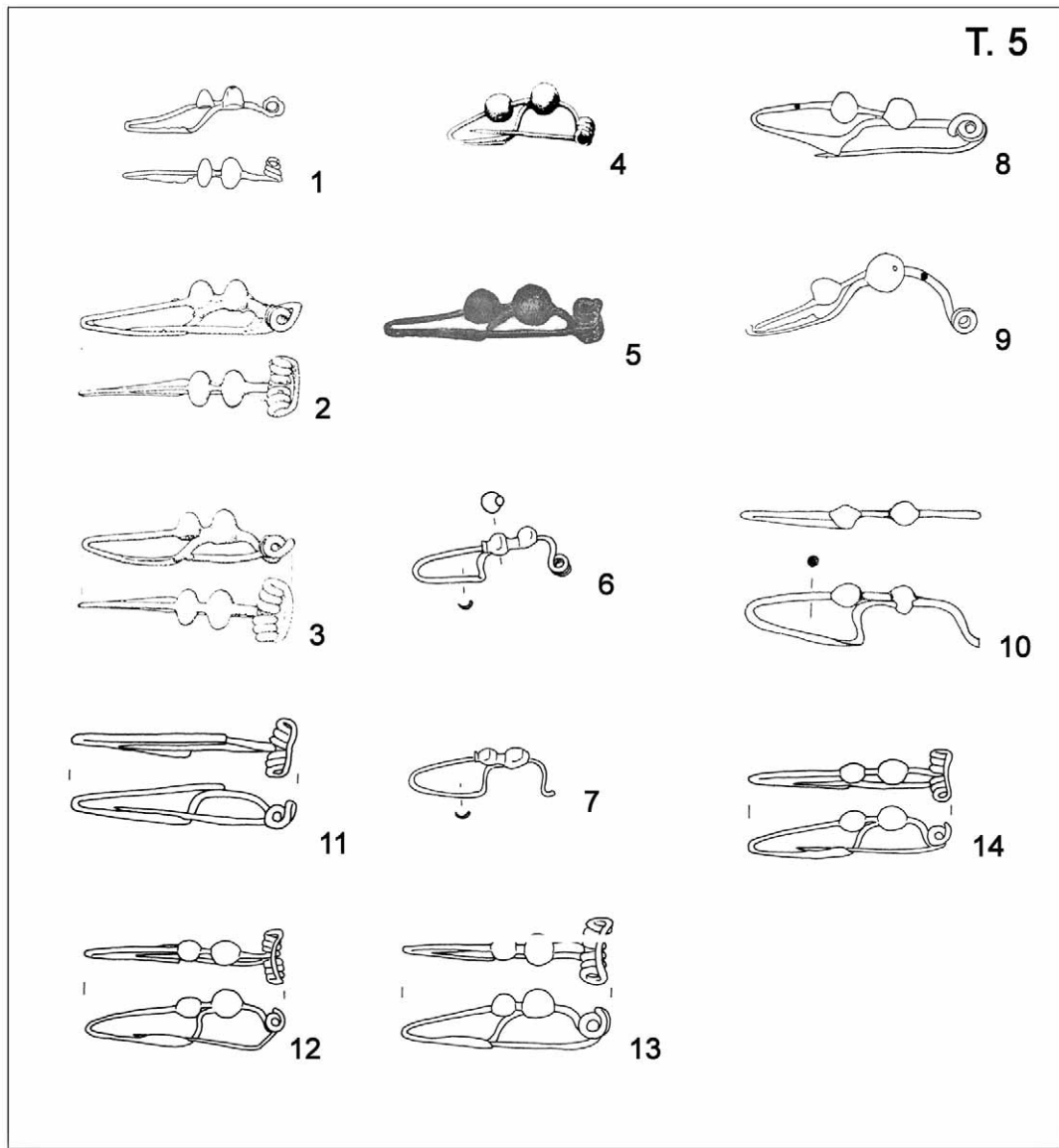


Tabla 5 – Plate 5

IVAN DRNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB
e-mail: idrnic@amz.hr

DVIJE POJASNE KOPČE TIPAM LAMINCI IZ DALJA

UDK 903.1»636/637«(497.5)
Izvorni znanstveni rad

U radu su obrađene dvije pojasne kopče tipa Laminci iz fundusa Arheološkog muzeja u Zagrebu koje potječu s područja Dalja te se analizom zatvorenih grobnih cjelina, prvenstveno s područja Skordiska pokušao odrediti uži kronološki okvir u koji se mogao smjestiti ovaj oblik kasnolatske ženske nošnje.

Ključne riječi: latenska kultura, Beograd 3 stupanj, Skordisci, Dalj, pojasne kopče tipa Laminci
Key words: La Tène Culture, Belgrade 3 phase, the Skordisci, Dalj, belt buckles of the Laminci type

S područja Dalja, mjesta smještenog na dunavskoj obali, potječu brojni nalazi latenske kulture koji svjedoče o intenzivnom naseljavanju ovog prostora u razdoblju mlađeg željeznog doba. Predmeti pronađeni na položajima Daljska planina, Banjkas, Busija i Schmiedererova ciglana kronološki se mogu datirati od samog početka latenskog perioda, pa sve do njegove završne faze i osvajanja prostora hrvatskog Podunavlja od strane Rimljana u zadnjem desetljeću 1. st. pr. Kr. Oni na mjestu zasigurno važnog naselja keltskih Skordiska, o kojem, nažalost, nemamo nikakvih arheoloških podataka, grade castrum *Teutoburgium*.

Sa spomenutog položaja Busija gdje se očito nalazila razorena latenska nekropola, potječu dvije kasnolatske pojasne kopče tipa Laminci. Pronađene su u vinogradu Luke Poštića, a u Prethistorički odjel Narodnog muzeja u Zagrebu su dospjele 1906. godine otkupom od Josipa Schmiederera.¹

Od prve kopče (Sl. 1, T. 1: 1,² inv. br. P-10473), dugačke 14,9 cm i široke 5,7 cm, sačuvao se veći dio željezne ploče presvučene tankim brončanim limom. Karakterizira ju izduženo četvrtasti oblik te šarnirska konstrukcija koja je povezivala kopču i okov koji nedostaje. Ukrašen je izveden tehnikom iskucavanja. Na sredini kopče je motiv kruga unutar kojeg se nalazi križ, također izveden troprutom plastičnom trakom. U uglovima kopče postavljene su četiri troprute girlande između kojih se nalaze manji koncentrični krugovi (vidljiva su dva kruga između centralnog motiva i donje

¹ Arhiv Pretpovijesnog odijela Arheološkog muzeja u Zagrebu.

² Predmete je nacrtala Miljenka Galić iz AMZ-a na čemu joj zahvaljujem.

strane kopče). Ukrašeni brončani lim bio je pričvršćen zakovicama za željeznu podlogu, tako da su vidljive dvije perforacije uz donju stranu kopče. Kukica za zakapčanje se nije sačuvala, kao niti okov koji je šarnirom bio povezan s kopčom.



Sl. 1 (snimio: Igor Krajcar) – Fig. 1 (photo: Igor Krajcar)

Dimenzije druge kopče (Sl. 2, T. 1: 2, inv. br. P-10474) iznose 13 cm x 5, 4 cm. Od željezne konstrukcije sačuvalo se samo manji dio pri vrhu kopče, dok je ukrasni lim ukrašen iskucavanjem većim dijelom sačuvan. Površina je podijeljena troprutom plastičnom trakom na dva dijela, svaki ukrašen s dvije troprute girlande i tri kalotasta ukrasa koji se nalaze unutar krugova. Donji dio kopče nije sačuvan tako da nije moguće sa sigurnošću tvrditi da je kopča imala šarnirsku konstrukciju.

Kao što je vidljivo iz opisa daljskih kopči, osnovno obilježje po kojem su kopče tipa Laminci karakteristične jest njihova konstrukcija koja se sastoji od željezne ploče s kukicom za zakapčanje na prednjoj strani na koju se zakovicama pričvršćuje brončani lim ukrašen tehnikom iskucavanja.

Kao dio ženske nošnje³ one se javljaju na širokom potezu od južne Panonije i Rumunjske, pa sve do Ukrajine u okvirima južnapanonskog i dako-getskeg kulturnog kruga te kulture Poinesti-Lukasevka, a nekoliko primjeraka koji predstavljaju import je poznato i iz susjednih područja, primjerice Slovenije (KNEZ 1992: 62, T. 65: 1–5), sjeverne Mađarske (KOVÁCS 1982: 145–146) i Bugarske (BABEŞ 1983: 207). Smatra se da im porijeklo treba tražiti u autohtonoj panonsko-ilirskoj tradiciji, no u razdoblju kasnog latena intenzivnom utjecaja ovaj je oblik ušao u materijalnu kulturu brojnih etničkih grupacija na navedenom području⁴ (BOŽIĆ 1981: 322, MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1972–1973: 65; 1990: 58; 2009: 240–241; TODOROVIĆ 1968: 62).

3 Neki nalazi s područja Rumunjske upućuju na činjenicu da su ove kopče mogli nositi i muškarci (PLANTOS 2009: 46). Primjerice, u grobnoj cjelini C71D31 nekropole Hunedoara – Grădina Castelului pronađena je, pored kopčica, zakrivljenog bodeža u koricama (*sica*), keramičke posude i jednostavne željezne pojasne kopče i laminačka kopča (tip II B), a osteološka analiza provedena na ostacima pokojnika je potvrdila da je riječ o ukopu muškarca. Ipak, autori navode da je gornji dio groba bio djelomično

poremećen kasnijim aktivnostima iz razdoblja srednjeg vijeka te da je to možda razlog što se kopča nalazi u ovoj grobnoj cjelini (SÎRBU et al. 2007: 157–158, Fig. 2., 7–11).

4 Kao mogući uzor Todorović navodi kasnohalštatske pojaseve tipa Mramorac, no drugi autori koji su se bavili ovom temom nisu dalje razrađivali ovu tvrdnju (TODOROVIĆ 1968: 62).



Sl. 2 (snimio: Igor Krajcar) – Fig. 2 (photo: Igor Krajcar)

Tipološku podjelu laminačkih kopči načinio je M. Babeş (BABEŞ 1983: 196–214) svrstavši tada poznate primjerke prema konstrukciji za pričvršćivanje kopče s okovom za kožni pojas u dvije skupine. Prvoj skupini (I) pripadaju kopče sa šarnirskom konstrukcijom, dok drugu skupinu (II) karakterizira jednostavniji način spajanja pomoću željezne žičane petlje provučene kroz jezičasto raskovani preklap na širem kraju kopče.⁵ Nadalje, prema obliku kopče podijelio ih je u varijantu A – izduženo ovalnu i B – izduženo četvrtastu, ponekad blago trapezoidnog oblika.⁶

Prema ovoj podjeli prva kopča iz Dalja pripada tipu I dok drugu kopču nije moguće definirati zato što joj nedostaje širi dio s konstrukcijom za pričvršćivanje. Obje kopče su izduženog, četvrtastog oblika te pripadaju Babesovoj varijanti B.

Kao što smo već naveli brončani lim kojim je obložena prednja strana željezne podloge ukrašen je tehnikom iskucavanja, rjeđe ubadanjem, pri čemu se sami motivi, na većini primjeraka sastoje od raznih kombinacija dvoprutih ili troprutih girlandi, vodoravnih i okomitih crta, koncentričnih krugova, motiva riblje kosti te kalotastih ispupčenja. U ovaj obrazac se uklapa i ukras s druge daljske kopče, dok motiv kruga unutar kojeg se nalazi križ s prve kopče nema analogija na južnopanonskim kopčama niti na primjercima s dako-getskeg prostora.

Najbliže paralele daljskim primjercima potječu s kasnolatske nekropole na položaju Zmajevac smještenom 2 km istočno od Sotina.⁷ Jedna laminačka kopča je pronađena u grobu 1, koji predstavlja dvojni ukop muškarca i žene. Spaljeni ostaci pokojnika su bili položeni u brončano vedro poklopljeno kaserolom, odnosno tavom, također izrađenom od brončanog lima, za koje se može, na osnovi dosta grube izvedbe, zaključiti da su proizvod lokalnih radionica u kojima su oponašani oblici kasnorepublikanskog posuđa (MAJNARIĆ–PANDŽIĆ 1972–73: 60–63; DIZDAR – RADMAN 2004: 51). Navedeno posuđe, među koje se ubraja i dio trodijelno raščlanjene drške bronča-

⁵ Ovu podjelu je prihvatio i Rustoiu – tipovi 6a i 6b (RUSTOIU 1996: 120–121).

⁶ Babeş pogrešno navodi da su s prostora bivše Jugoslavije poznate samo kopče tipa I, jer primjerci tipa II potječu iz Siska, Donjih Laminaca, Jarka a dosta ih je oštećeno tako da nije moguće odrediti kojem tipu pripadaju.

⁷ Materijal je pronašao L. Crnjanović prilikom rigoliranja vinograda 1903. godine te ga poslao u Narodni muzej zajedno s pismom u kojem je opisao okolnosti nalaza. J. Brunšmid je na osnovi tog izvješća rekonstruirao tri grobne cjeline, dok se za ostali materijal smatra da potječe iz razorenih kasnolatskih, ali i ranocarskih grobova s istog položaja.

nog simpuluma tipa Pescate (tip A) pronađene u istom grobu, javlja se na području Skordiska u starijoj fazi kasnolatskog doba, pa se sukladno tome opisana grobna cjelina datira u stupanj Lt D1 (CASTOLDI – FEUGÈRE 1991: 64–66; DIZDAR – RADMAN 2004: 51), odnosno prema Božičevoj kronologiji mlađeg željeznog doba za prostor srednjeg Podunavlja u stupanj Beograd 3a (BOŽIĆ 2008: 146). Pored brončanog posuđa u grobu su se nalazili i dijelovi kasnolatske ženske nošnje: brončane narukvice i obruč koji su ukrašeni čvorastim zadebljanjima, brončana fibula kasnolatske sheme s trakasto raskovanim lukom i dugom spiralom, dio brončanog, člankovitog pojasa te spomenuta kopča tipa Laminci, dok željezni ražanj, noževi i ostruga predstavljaju muške grobne priloge (MAJNARIĆ–PANDŽIĆ 1972–73: 56–57, 63–66, T. T.1: 1–9, T. 2: 1c,⁸ T. III: 1–6).

Osim primjerka iz groba 1, jedna laminačka kopča tipa I B potječe iz nekog od spomenutih razorenih grobova s istog lokaliteta (MAJNARIĆ–PANDŽIĆ 1972–73: T. V: 6).

Na groblju na Karaburmi u Beogradu, na kojem se ritual pokapanja izvodio od samog početka keltskog naseljavanja pa sve do razdoblja kasnog latena, kopče tipa Laminci pronađene su u tri grobne cjeline – grobovi 14, 39 i 110 (TODOROVIĆ 1972: 15, 21 i 34–35, T. V, XV I XXXII).

U grobu 14 uz laminačku kopču pronađena je manja keramička zdjela zaobljenog tijela iavnog ruba, izrađena na kolu, željezni nož čija je gornja strana oštrice zaobljena, a donja ravna i ukrašena s dva koncentrična kruga koji se nalaze jedan do drugog, zatim ulomci brončane fasetirane žice koji vjerojatno predstavljaju ostatke spiralne narukvice te željezna narukvica s prebačenim i pravokutno proširenim krajevima koji su, kao i elipsoidno proširenje na sredini narukvice, ukrašeni urezanim linijama. Ovaj oblik narukvica, koje je Popović podijelio u tip A – s otvorenim, prebačenim i ukrašenim krajevima i tip B – s krajevima povezanim petljom, izrađivao se od željeza i bronce (POPOVIĆ 1999: 48, 51, Fig. 3). Nalazimo ih na širokom području od jadranskog zaleđa, primjerice na lokalitetima Gorica gdje su datirane u kraj 2. i početak 1. st. pr. Kr. i Vir – Posušje – prva polovina ili sredina 1. st. pr. Kr. preko Podunavlja pa sve do prostora rasprostiranja kulture Poiniesti – Lukasevka, doduše, u ponešto izmijenjenom obliku, između rijeka Dnjestar i Siret, gdje ih je većina datirana u II fazu trajanja ove kulture, odnosno u prvu polovinu 1. st. pr. Kr. (POPOVIĆ 1999: 51).

Na prostoru rasprostiranja Skordiska ove su narukvice većinom pronalazene u muškim ratičkim grobovima koje je moguće datirati u stupanj Lt D1, primjerice grobovi 50 i 222 nekropole na Karaburmi (TODOROVIĆ 1972: 23–24, 39, T. XVIII: 1–11, T. XIX: 12–14, T. XXXVIII: 1, T. XXXIX: 2–9, T. XL: 10–13), grobne cjeline 30 i 31 s lokaliteta Rospri Ćuprija, smještenog u neposrednoj blizini groblja na Karaburmi, na kojem su pored nalaza iz ranijih razdoblja pretpovijesti otkrivene grobne cjeline iz mlađeg željeznog doba, datirane od početka 3. st. do 1. st. pr. Kr. (TODOROVIĆ 1963: grob 30, grob 31; 1967: 198–199) te grob 2 s položaja Zmajevac kod Sotina (MAJNARIĆ–PANDŽIĆ 1972–73: 57–58, T. III: 7–11). Grobovi s lokaliteta Konopište kod Male Vrbice na Đerdapu u kojima su pronađene narukvice ovog tipa su datirani u posljednja desetljeća 1. st. pr. Kr. (POPOVIĆ 1999: 51, Fig. 3: 6–7).

Inventar groba 39 na Karaburmi sastojao se od kopče tipa Laminci, dvije zdjele S-profilacije, visoke zdjele bikoničnog tijela i izvučenog ruba te lonca izrađenog rukom koji je ispod zadebljalog ruba ukrašen metličastim ukrasom, željezne kopče kružnog oblika sastavljene od dva konveksna lima, žičane fibule srednjolatske sheme sa širokom oprugom s osam navoja sa svake strane, koji su povezani izvana i prebačenom nogom koja se spaja s lukom blizu spirale – tip Karaburma 39 (BOŽIĆ 1981: 328, T. IV: 44).

8 Na tabli 2 pod brojevima 1a i 1b reproduciran je simpulum tipa Aislingen kojeg je J. Brunšmid pribrojao inventaru groba 1, no kako se simpulumi ovog tipa datiraju u kla-

udijevsko – neronijansko razdoblje jasno je da on nikako nije mogao biti prilog u navedenom grobu (DIZDAR – RADMAN 2004: 51).

Glatke žičane fibule počinju se proizvoditi pred kraj srednjolatenskog razdoblja, a u starijoj fazi kasnog latena potkraj druge i u prvoj polovini 1. st. pr. Kr. postaju najbrojniji oblik na nalazištima latenske kulture (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 26, 72). Dvije glatke žičane fibule s 9 i 10 navoja sa svake strane spirale koji su povezani izvana i prebačenom nogom s dva zadebljanja,⁹ vrlo slične fibuli iz groba 39, pronađena su na lokalitetu Rospri Čuprija u grobu 36. Uz ova dva primjerka u grobu se nalazila i spirala s devet navoja koji prelaze u iglu koja vjerojatno pripada opisanom tipu fibula (TODOROVIĆ 1963: grob 39).

Žičana fibula s nešto manjom spiralom od ukupno osam navoja povezanih izvana i prebačenom nogom na čijoj se sredini nalazi kuglasto zadebljanje i blago narebrenim završetkom noge koja se spaja s lukom u blizini spirale, pronađena je u vrlo bogatom grobu 1 na lokalitetu Mala Vrbica – Ajmana (STALIO 1986: 33, 49). Među brojnim priložima nalazio se i simpulum Pescate tipa s trodijelno raščlanjenom drškom koja završava stiliziranom životinjskom glavicom te recipijenta kuglastog oblika izrađenog od brončanog lima (tip A) (CASTOLDI – FEUGÈRE 1991: 64–66) na osnovi kojeg se grob 1 može datirati u fazu Beograd 3a.

Žičane fibule srednjolatenske sheme pronađene su i na utvrđenom naselju na Gomolavi kod Hrtkovca te su smještene u treću skupinu datiranu u prvu polovinu 1. st. pr. Kr. (JOVANOVIĆ, B. – M. JOVANOVIĆ 1988: 84, T. XLI:11–12).

U grobu 110 pronađeno je ukupno osam priloga: bikonična posuda izrađena na kolu s plastičnim zadebljanjem ispod vrata koje je ukrašeno kratkim vertikalnim zarezima, lonac S-profilacije ukrašen bojanjem crvenom i bijelom bojom, fibula tipa Jarak, mali oštećeni željezni nož, željezna narukvica kružnog presjeka i prebačenih krajeva, ulomak tanke brončane žice, kopča tipa Laminci te dvodijelno raščlanjena drška simpuluma tipa Pescate, tip B koji predstavljaju najzastupljeniji oblik simpuluma u kasnorepublikanskom razdoblju na području Italije, ali i keltskog svijeta (CASTOLDI – FEUGÈRE 1991: 64–65). Simpulum istog tipa pronađeni su u grobovima 11, 12 te iznimno bogatom ratničkom grobu 92 (TODOROVIĆ 1972: 13–14, 30–31, T. III, T. IV, T. XXVII, T. XXVIII; CASTOLDI – FEUGÈRE 1991: 71) kojeg Božić izričito navodi prilikom usporedbe Mokronog IIIa faze s grobnim cjelinama s područja Skordiska, datirajući ga u Beograd 3a (BOŽIĆ 2008: 146) kao što je i grobove s područja rasprostiranja Mokronoške skupine u kojima je pronađeno kasnorepublikansko brončano posuđe datirao u stupanj Mokronog IIIa (BOŽIĆ 1999: 199).

Spomenuta fibula je dobila naziv prema lokalitetu Jarak, smještenom desetak kilometara JJ od Sremske Mitrovice s kojeg potječe nalaz luksuznih predmeta izrađenih od srebra i bronce, za koje je Brunšmid smatrao da predstavljaju inventar, barem većina, jednog bogatog groba (BRUNŠMID 1902: 84). Po svojoj konstrukciji pripadaju fibulama srednjolatenske sheme s prebačenom nogom, a karakterizira ih veliki spiralni navoj kroz koji je kod nekih primjeraka postavljena željezna žica kao pojačanje što ih svrstava u skupinu tzv. fibula *samostrelne konstrukcije*, zatim trokutasto oblikovani luk te prebačena noga s dva ili tri kuglasta ili prstenasta ojačanja (JEFTIĆ et al. 2006: 95, 99).

Pored dvije velike srebrne fibule s masivnom dugačkom oprugom kroz koju je bila provučena željezna šipka te prebačene noge s dva prstenasta zadebljanja koja se spaja s trokutasto raskovanim lukom, među nalazima je bila i velika srebrna pojasna kopča, konstrukcijski različita od ostalih laminačkih kopči zato što je izrađena od blago savinutog komada srebrnog lima bez željezne podloge, no ipak stilski i koncepcijski vrlo bliska što znači da vjerojatno predstavlja skupocjeniju varijantu ovog tipa kopči namijenjenu pripadnici samog vrha društvene hijerarhije. Pored opisanih srebr-

⁹ Na jednom primjerku nedostaje jedno zadebljanje te završni dio noge koji se spaja s lukom.

nih predmeta istom nalazu pripadaju i ulomci brončanih posuda, vjerojatno italskog porijekla među kojima se ističe drška simpuluma tipa Pescate, tip B(?) (BRUNŠMID 1902: 83–84). Na osnovi navedenih predmeta jarački nalaz možemo datirati u fazu Lt D1.

Osim u grobu 110 na Karaburmi fibula tipa Jarak izrađena od srebra pronađena je u grobu 102 (TODOROVIĆ 1972: 33, T. 31).

Dvije fibule tipa Jarak pronađene su prilikom istraživanja pretpovijesnog naselja na Židovaru u Banatu provedenih šezdesetih godina 20. st. (JEFTIĆ et al. 2006: 94, 95, Sl. 74), dok je u novijim istraživanjima istog lokaliteta, koja su se odvijala od 1996. do 2002., na vidjelo izašla iznimno bogata ostava srebrnih, jantarnih i brončanih predmeta, među kojima i osam fibula tipa Jarak, izrađenih od srebra. *Židovarsko blago*, kako se naziva u literaturi, pronađeno je u prvom sloju mladeželjznodobnog naselja Skordiska koje je osnovano početkom 1. st. pr. Kr., a razoreno pedesetih godina 1. st. pr. Kr., odnosno pred kraj Beograd 3a stupnja, u periodu širenja dačke moći pod Boirebistom, o čemu svjedoči mlađi kulturni sloj s dominantno dačkom keramikom ispod kojeg je ostava i pronađena (JEFTIĆ et al. 2006: 9–10, 14–27).

Iz ostave pronađene u mjestu Kovin u južnom Banatu potječu dvije srebrne fibule tipa Jarak (RAŠAJSKI 1961. 7: T. 1, 4). Zbog sličnosti velikih dačkih srebrnih fibula s onima tipa Jarak ostava je dugo vremena pripisivana dačkom kulturnom krugu.

U grobu 33 nekropole na Rospi Ćupriji pronađeno je ukupno deset grobnih priloga iz kojih se može zaključiti da je riječ o dvojnog ukopu muškarca i žene¹⁰. Vrh željeznog koplja uskog lista i rombičnog presjeka, što je karakterističan kasnolatenski oblik, bojni nož plosnate drške s karikom na završetku koji se datira u Lt D1 (BOŽIĆ 1999: 198, 2008: 113, 146) te ostatak korica sklopivog nožića, odnosno vjerojatnije britve mogu se pripisati priložima pokopanima sa spaljenim ostacima ratnika-kopljanika, dok su ulomci jednostavnih brončanih narukvica kružnog presjeka zatim dvije glatke žičane fibule srednjolatenske sheme te kopča tipa Laminci, koja je bila fragmentirana i u prilično lošem stanju tako da ukras na brončanom limu uopće nije vidljiv, bili dio ženske nošnje. Grobna cjelina se na osnovi fibule i željeznog bojnog noža može datirati u stariju fazu kasnog latena – Beograd 3a.

U grobu 2 na već spomenutom lokalitetu Ajmana smještenom uz obalu Dunava u blizini Male Vrbice na Đerdapu, pronađena je kopča tipa Laminci, poprilično deformirana uslijed izlaganja visokoj temperaturi. Pored kopče u grobu su se nalazile tri keramičke posude; zdjela na nozi snažno izvučenog ruba tzv. *fruktijera*¹¹ i zdjela S-profilacije, obje izrađene na kolu te lonac cilindričnog oblika ukrašen plastičnim naljepcima i valovnicom, izrađen rukom, dok najzanimljiviji nalaz predstavlja brončani vrč bikoničnog oblika tipa Gallarate (STALIO 1986: 33–34, 44, 46,49)¹². Ovaj oblik pojavio se na etruščanskom području već u prvoj polovini 2. st. pr. Kr., dok ga u grobovima na prostoru sjeverne Italije nalazimo u periodu Lt D1 datiranom od zadnje četvrtine 2. st. pr. Kr. – 125.–120. g. pr. Kr. do otprilike 70. g. pr. Kr. (BOUBE 1991: 26). Sukladno tome grob 2 iz Ajmane također bi se mogao datirati u stupanj Beograd 3a.

Na drugom đerdapskom lokalitetu na ušću Slatinske reke u Dunav otkriveni su, pored kasnoantičkog i ranobizantskog utvrđenja, ostaci naselja i nekropole datiranih u 1. st. pr. Kr. i 1. stoljeće

¹⁰ Postoji mogućnost da su neke grobne cjeline, pa tako i grob 33, poremećene (TODOROVIĆ 1967: 193).

¹¹ Ovaj keramički oblik je dačkog porijekla. Zastupljene su na gotovo svim kasnolatenskim lokalitetima Đerdapa, a kako su pronađene u većini kasnolatenskih grobova pretpostavlja se da su imale važnu ulogu u grobnom ritualu (POPOVIĆ 1991: 173).

¹² Autorica je vrč pronađen u grobu 2 smjestila u tip Ornavasso, isto kao i Popović koji je grob 2 datirao u drugu pol. 1. st. pr. Kr. (POPOVIĆ 1992: 69), no prema tipologiji C. Boube (BOUBE 1991: 24) ovaj primjerak svakako spada u skupinu vrčeva bikoničnog tijela tip Gallarate sa završetkom drške varijante 2.

(JOVANOVIĆ et al. 1986: 378–379). Inventar groba 2 se sastojao od keramičkog lonca izrađenog rukom i ukrašenog plastičnim aplikacijama, a koji je vjerojatno bio u funkciji žare, *fruktijere*, ulomaka željezne i brončane narukvice, naušnice i fibule te kopče tipa Laminci, blago trapezoidnog oblika, sa srebrnim limom oštećenim uslijed izlaganja vatri i pričvršćenim na željeznu ploču, što ovu kopču čini jedinstvenom (JOVANOVIĆ et al. 1986: 378–379, 390, Sl. 3). Kopča je bila polomljena te su njeni dijelovi bili spojeni zakovicama. Autori su navedenu grobnu cjelinu na osnovi priloga, prvenstveno ulomka brončane fibule za kojeg smatraju da pripada rimskom tipu izrazito profilirane fibule podunavske varijante, datirali u 1. st. uz napomenu da se kopča ne može iskoristiti u kronološkoj determinaciji groba zato što je upotrijebljena sekundarno čemu bi u prilog išla činjenica da je kopča popravljana.¹³

U grobu 180 latensko-rimske nekropole Beletov vrt u Novom Mestu, datiranoj na osnovi priloga pronađenih u grobovima u razdoblje od kasnog latena – Mokronog IIIa stupnja do u 4. st. pronađena je i pojasna kopča tipa Laminci (KNEZ 1992: 62, T. 65: 1–5). Pored kopče, u grobu 180, koji je imao oblik jednostavne kružne jame promjera 80 cm bez ostataka grobne arhitekture što je karakteristika latenskih, ali i ranorimskih paljevinskih grobalja, nalazile su se i dvije fibule; fibula s dva diska na luku, prema Demetzu fibula tipa Idrija 2a, koja se datira do u kasnoaugustovsko vrijeme (DEMETZ 1999: 126, 259, karta 39), noričko-panonska fibula s krilcima – Almgren 238b2(?) datirana u kasnoaugustovsko, odnosno rano tiberijansko razdoblje, tj. 20. i 30. godine 1. st. (DEMETZ 1999: 126, 227, tabla 8). Od keramičkih priloga pronađen je ulomak ruba lonca S-profilacije izrađenog rukom te keramički vrč na nozi ukrašen vodoravno položenim plastičnim rebrima. Spomenuti vrčevi predstavljaju autohtonu keramičku formu karakterističnu za Latobike jer se javljaju samo na prostoru Dolenjske i to na četiri nalazišta – Novo Mesto (13 primjeraka), Bela cerkev, Mihovo i Verdun pri Stopičah. T. Knez smatra da su zbog svog oblika i slabije kvalitete izrade prvenstveno korištene kao grobni prilozci, a datiraju se u posljednju fazu latenskog doba (Mokronog IIIB), odnosno u drugu pol. 1. st. pr. Kr. i prvu pol. 1. st. da bi sredinom 1. st. nestali iz upotrebe (KNEZ 1992: 86).

Na osnovi navedenih grobnih priloga grob 180 s nekropole Beletov vrt u Novom Mestu mogao bi se datirati u početak kasnoaugustovskog razdoblja, što znači da bi predstavljao najmlađu registriranu grobnu cjelinu u kojoj se nalazila kopča tipa Laminci, no ipak T. Knez navodi da je grob bio djelomično oštećen što baca određenu sumnju na točnost datacije. Nadalje, grobne cjeline koji se nalaze u neposrednoj blizini groba 180 u SZ dijelu nekropole uglavnom potječu iz latenskog razdoblja, što bi također moglo ukazivati na činjenicu da je grobna cjelina poremećena (KNEZ 1992: plan groblja; BOŽIĆ 2008: 113, Sl. 56).

Najjužniji nalaz kopče tipa Laminci potječe s dezitijatskog groblja otkrivenog u Brezi, mjestu smještenom 30 km sjeverno od Sarajeva. Na dijelu groblja u kojem pretpovijesni grobovi graniče s onim iz rimskog razdoblja, a koje je Paškvalin datirao u prijelaz stare u novu eru, u kvadrantu H, grobna jama 3, pronađena je dobro očuvana laminačka kopča tipa I A (PAŠKVALIN 2008: 111, 125, T. 16: 3).¹⁴ Nažalost, grobne cjeline nisu objavljene, iako u tekstu autor navodi da je u kvadrantu H pronađen materijal iz rimskog razdoblja, tako da je nalaz nemoguće preciznije datirati.

Pored navedenih zatvorenih grobnih cjelina veći broj kopči tipa Laminci potječe s razorenih nekropola ali i naselja. Na eponimnom lokalitetu u Lamincima Donjim, smještenom u blizini Banske Gradiške i samo par kilometara južno od toka rijeke Save, među predmetima koji potječu s

¹³ Ovaj tip fibule Bojović datira u drugu pol. 1. i 2. st. (BOJOVIĆ 1983: 40–41, tip 11). Ipak, crtež ulomka je prilično nejasan tako da ne možemo potvrditi pripadnost fibule ovom tipu.

¹⁴ Na strani 125 autor navodi da je kopča pronađena u kvadrantu L, no kako su na planu 6. u kvadrantu L ucrtane samo dvije grobne jame, nalaz vjerojatnije potječe iz kvadranta H u kojem su se nalazile tri grobne jame.

uništene kasnolatske i rimske nekropole¹⁶ nalazilo se ukupno deset kopči tipa I sa šarnirskom konstrukcijom, varijante A i B (TRUHELKA: 1901: 17–18).

S uništenog groblja na položaju Kabralovac, koje se, barem u kasnolatskoj fazi, povezuje s utvrđenim naseljem na Gradini uz Bosut pokraj Vašice, potječu ostaci dvije laminačke kopče (POPOVIĆ 2003: 313, T. 5: 11–12). Od prvog primjerka, koji je četvrtastog oblika te spada u varijantu B, sačuvan je samo prednji dio željezne podloge s kukicom za zakapčanje. Druga kopča je izduženo ovalnog oblika – varijanta A, dok se stražnji dio kopče nije sačuvao tako da nismo u mogućnosti odrediti je li kopča imala šarnirsku konstrukciju ili jednostavnu žičanu petlju.

Tri primjerka laminačkih kopči pronađena su prilikom jaruženja rijeke Kupe kod Siska. Dva primjerka su ovalnog oblika, kod jednog je sačuvan i okov pojasa koji je s kopčom spojen žičanom petljom što ju svrstava u Babešov tip II – varijanta A (MAJNARIĆ–PANDŽIĆ: 55–56, T. 1, T. 2), dok je treća izduženog, pravokutnog oblika, bez sačuvane konstrukcije za pričvršćivanje okova (BURKOWSKY 2004: 26, kat. br. 84). Kopče vjerojatno potječu s neke od nekropola pretpovijesne Segeste.

U istraživanjima kasnolatskog utvrđenog naselja na Gomolavi kod Hrtkovaca, koje se kao i već spomenuto naselje Gradina smjestilo uz rijeku Bosut, pronađena je u blizini jedne keramičarske peći prilično dobro očuvana laminačka kopča koju možemo smjestiti u tip I, varijanta A (NAĐ 1960: 128, T. 12: 9; JOVANOVIĆ–JOVANOVIĆ 1988: 96–97, Sl. 40). Datirana je u početak stupnja Gomolava VIb, odnosno sredinu i početak druge polovice 1. st. pr. Kr. no kako je dovedena u vezu s grobnim cjelinama u kojima su također pronađene laminačke kopče (JOVANOVIĆ–JOVANOVIĆ 1988: 96–97) a koje se kronološki mogu smjestiti u Lt D1, moguće je da je gomolavski primjerak nešto stariji ili je naprosto duže korišten.

U istraživanjima provedenim pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća na Židovaru pronađeno je nekoliko laminačkih kopči (GAVELA 1952: 19, Sl. 14; SLADIĆ 1994: 131–135, Sl. 1; UZELAC et al. 1997: 64). Za jedan primjerak Sladić smatra, na osnovi oblika i ukrasa, da predstavlja arhaični oblik, odnosno prototip na osnovi kojeg su nastale kasnolatske kopče tipa Laminci (SLADIĆ 1994: 132). No ipak, ukras u obliku slova »S« smješten u trake koje obrubljuju kopču, a kojeg autor smatra jedinstvenim, nalazi se na jednom primjerku izduženog oblika i šarnirske konstrukcije pronađenom na rumunjskom lokalitetu Piatra Craivii (PLANTOS 2009: 45, 47: Pl. III: 1). Središnji dio kopče ukrašen je manjim krugovima povezanim girlandama isto kao i na primjerku s lokaliteta Sighișoara-Wietenberg na kojem se u trakama koje obrubljuju kopču nalazi ukras u obliku slova »C« (BABEȘ 1983: 199, Fig. 1, 5). Ovaj tip kopči (rum. *paftale*) se na području Rumunjske uglavnom datira u 1. st. pr. Kr. (RUSTOIU 1996: 121).¹⁷

Nadalje, osnivanje latenskog utvrđenog naselja na Židovaru smješta se u početak 1. st. pr. Kr. – Lt D1 stupanj (JEVTIĆ et al. 2006: 9), kada uostalom nastaju i druga utvrđena naselja Skordiska, a i većina zatvorenih grobnih cjelina u kojima su pronađene kopče tipa Laminci se može smjestiti u isti kronološki okvir tako da spomenuti primjerak sa Židovara vjerojatno nije stariji od ostalih kopči ovog tipa. Nadalje, navodi se da spomenuta kopča potječe iz sloja VIII koji predstavlja granični sloj između starijeg i mlađeg željeznog doba (SLADIĆ 1994: 131). Kako je latenski sloj – A podijeljen na stariji keltski – AI, datiran u 1. pol. 1. st. pr. Kr., odnosno do osvajanja naselja od strane Dačana, zatim dački – AII do osvajanja od strane Rimljana te rimsko-dački AIII datiran u 1. st. (JEVTIĆ et al. 2006: 26–28, crtež 4), moguće je da i kopča potječe iz sloja A I te možda predstavlja proizvod neke lokalne radionice.

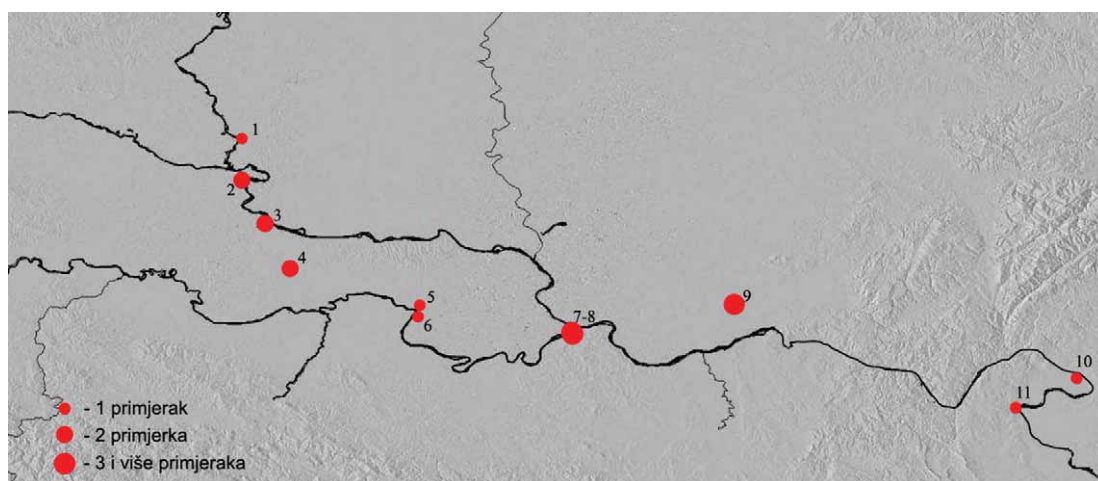
16 Nekropola se na osnovi pronađenih predmeta, osobito fibula, može datirati od kraja Lt C2 stupnja do u 3. st.

17 Iznimku predstavlja primjerak koji potječe s lokaliteta Căpâlna, datiran je u početak 2. st. pr. Kr. (RUSTOIU 1996: 121; PLANTOS 2009: 47).

Jedna kopča tipa Laminci potječe iz Apatina, bez podataka o kontekstu nalaza (TODOROVIĆ 1968: 62).

Na osnovi relativno velikog broja navedenih kopči tipa Laminci može se pretpostaviti da su one predstavljale omiljen predmet u ženskoj nošnji različitih populacija koje su nastanjivale prostor južne Panonije. Za sada ne raspolažemo dokazima da su one nošene i od strane muškaraca kao što smatraju neki rumunjski autori, iako su neki primjerci pronađeni u dvojnim grobovima u kojima su pokapani muškarci i žene (Sotin – grob 1 te Rospri Čuprija grob 33). Nadalje, u literaturi je prihvaćeno mišljenje da ove kopče predstavljaju autohtoni panonsko-ilirski element, uvažavajući činjenicu da njihova estetika naprosto nije »keltska«, koji se posredstvom Skordiska proširio i na dački prostor te dalje na istok. No ipak, potrebno je naglasiti da je ovom obliku teško naći uzor u kasnohalštatskoj kulturi kao što je slučaj s astragalnim pojasima i nekim drugim oblicima koji su postali dio materijalne kulture Skordiska. Nadalje, pripisivanje pojedinih kopči na osnovi oblika pojedinim etničkim skupinama, primjerice autohtonim Panoncima s jedne i Skordiscima s druge strane, je možda ipak pretjerano, zato što se oba tipa kopči javljaju na južnopanonskom prostoru, a i motivi korišteni za ukrašavanje jednih i drugih su vrlo slični. Primjerice, na eponimnom lokalitetu Donji Laminci zastupljene su kopče varijante A koja se povezuje s panonskim etnikom, ali i varijante B koja je karakteristična za Skordiske, a ista situacija je registrirana i u Sisku. S prostora koji su naseljavali Skordisci primjerci varijante A potječu s lokaliteta Gomolava i Jarak. Vjerojatnije objašnjenje jest da one naprosto predstavljaju proizvode različitih radionica koje su na ponešto drugačiji način interpretirale u osnovi isti oblik.

Na osnovi analize priloga grobne cjeline s prostora Skordiska u kojima su pronađene kopče tipa Laminci (Sotin – grob 1, Karaburma – grobovi 14, 39 i 110, Rospri Čuprija – grob 33 te Ajmana – grob 2) možemo datirati u stariju fazu kasnog latena – Beograd 3a stupanj. Nažalost, na spomenutom području su vrlo rijetki grobovi koji bi se sa sigurnošću mogli datirati u Lt D2, niti su istraživa-



Sl. 3. Rasprostranjenost kopči tipa Laminci na području Skordiska: 1. Apatin, 2. Dalj, 3. Sotin, 4. Gradina na Bošutu kod Vašice, 5. Jarak, 6. Gomolava kod Hrtkovca, 7. Karaburma, 8. Rospri Čuprija, 9. Židovar, 10. Ajmana, 11. Ušće Slatinske reke (izrada karte: Ana Solter)

Fig 3. Distribution of the belt buckles of Laminci typ in Scordisci area (map design: Ana Solter)

nja kasnolatskih naselja, osim onoga na Gomolavi, dala detaljnije stratigrafske informacije koje bi ukazale na činjenicu da se ovaj tip pojasnih kopči koristio i u mlađoj fazi kasnog latena¹⁸.

Moguću potvrdu o nešto kasnijoj upotrebi laminačkih kopči nalazimo na području keltskih Tauriska u obliku vrlo dobro sačuvane kopče iz groba 180 s groblja na položaju Beletov vrt u Novom Mestu koja bi mogla predstavljati import iz južnopanonskih radionica. Već je spomenuto da je datiranje grobne cjeline na osnovi fibula u ranoaugustovsko vrijeme dvojbena, no uzevši u obzir dataciju keramičkog vrča na nozi ukrašenog vodoravno položenim plastičnim rebrima koji je pronađen uz laminačku kopču možda bismo mogli pretpostaviti da grob 180 potječe iz latenskog razdoblja, točnije stupnja Mokronog IIIb.

Najmlađi zatvoreni kontekst koji se dovodi u vezu s ovim tipom kopči je grob 2 nekropole na ušću Slatinske reke u Dunav, datiran u 1. st., i u kojem je pronađen zanimljiv primjerak sa srebrnim limom na željeznoj podlozi oštećen vatrom za kojeg autori smatraju da je korišten sekundarno i kao takav kronološki irelevantan, no ipak možda ne treba u potpunosti odbaciti mogućnost da je posrijedi ukop iz 1. st. pr. Kr.

LITERATURA:

- BABEŞ, M. 1983 – Paftalele Latène târzii din sud-estul Europei. Zusammenfassung: Die spätlatènezeitlichen plattengürtelhaken südeuropas. *SCIVA*, 34/1983,3, p.: 196–221.
- BOJOVIĆ, D. 1983 – *Rimske fibule Singidunuma. Zusammenfassung: Die Römischen Fibeln von Singidunum*. Beograd, 1983.
- BOUBE, C. 1991 – Les cruches. In: M. FEUGÈRE – C. ROLLEY (eds.). *La vaisselle tardo – républicaine en bronze*. Dijon, 1991: 23–45: Université de Bourgogne.
- BOŽIČ, D.
- 1981. Relativna kronologija mlajše železne dobi v jugoslovenskem Podonavju. Zusammenfassung: Relative Cronologie der jüngeren Eisenzeit im jugoslawischen Donauraum. *AVes*, 32/1981: 315–336.
 - 1999. Die Erforschung der Latènezeit in Slowenia seit Jahr 1964. Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. *AVes*, 59/1999: 189–214.
 - 2008. *Late La Tène – Roman cemetery in Novo Mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno Glavarstvo. Poznolatensko – rimsko grobišče v Novom Mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo. KatMon*, 39, 2008: Narodni muzej Slovenije.
- BRUNŠMID, J. 1902 – Prehistorijski predmeti iz Srijemske Županije – Srebrni nakit latenskog doba iz Jarka kod Mitrovice. *VHAD*, n.s., 6/1902: 84 – 86.
- BURKOWSKY, Z. 2004 – *Željezna doba u Sisku i Moslavini*. Katalog izložbe. Sisak, 2004.
- CASTOLDI, M., FEUGÈRE, M. 1991 – Les simpulums. In: M. FEUGÈRE – C. ROLLEY (eds.). *La vaisselle tardo – républicaine en bronze*. Dijon, 1991: 61–88: Université de Bourgogne.
- DEMETZ, S. 1999 – *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern. Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 4*, Rahden/Westf., 1999.

18 U istraživanjima provedenim na Židovaru u razdoblju 1996. – 2002. godine pronađeno je nekoliko primjeraka kopči tipa Laminci te će njihovo objavljivanje svakako pridonijeti kvalitetnijem kronološkom determiniranju ovih

predmeta (JEVTIĆ et al. 2006: 9). Na korisnim informacijama zahvaljujem i kolegij Draganu Jovanoviću iz GM Vršac.

- DIZDAR, M., RADMAN, I. 2004 – Finds of Roman Bronze Ware on Celtic Sites in Eastern Slavonia. *BAR International Series*, 1312, 2004.
- GAVELA, B. 1952 – *Keltski opidum Židovar. Résumé: L'oppidum celtique Židovar*. Beograd, 1952.
- JEFTIĆ M. – M. LAZIĆ – M. SLADIĆ 2006 – *Židovarsko blago. The Židovar Treasure*. Vršac-Beograd, 2006.
- JOVANOVIĆ, A. – M. KORAC – Đ. JANKOVIĆ 1986 – Le embouchure de la rivier Slatinska reka. Ušće Slatinske reke. In: V. KONDIĆ (ed.). *Đerdapske sveske III. Cahiers des Portes de Fer III*. Beograd, 1986: 378–400.
- JOVANOVIĆ, B. – M. JOVANOVIĆ 1988 – *Gomolava, Naselje mlađeg gvozdenog doba*. Summary: *Late La Tène Settlement at Gomolava*. Sv. 2 iz serije »Gomolava«. Novi Sad, 1988.
- KNEZ, T. 1992 – *Novo mesto II, keltsko-rimsko grobišće Beletov vrt. Novo mesto II, keltisch-römisches Gräberfeld Beletov vrt*. Novo Mesto, 1992.
- KOVÁCS, T. 1982 – Latènezeitliches Gürtelblech Südlicher Herkunft in Ungaren. *Savaria*, 16/1982: 145–159.
- MAJNARIĆ – PANDŽIĆ, N.
- 1970. Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. Zusammenfassung: Keltish-La Tènenenzeitliche Kultur in Slawonien und Sirmien. *AMC*, 2, 1970.
 - 1972. Kasnolatenski grobovi iz Sotina. Zusammenfassung: Spätlatènezeitliche Gräber aus Sotin. *VAMZ*, 3.s., 6–7/1972–73: 55–75.
 - 1990. Novi nalaz pojasne kopče iz Siska. Zusammenfassung: Ein neuer Gürtelschnallenfund vom Typ Laminci aus Sisak. *VAMZ*, 3.s., 23/1990: 55–68.
 - 2009. On the South Pannonian Population in the Late Iron Age. In: G. TIEFENGRABER – B. KAVUR – A. GASPARI (eds.). *Keltske študije II, Studies in Celtic Archaeology*. Montagnac, 2009: 235–245.
- NAD, Š. 1960 – Zaštitno iskopavanje na Gomolavi kod Hrtkovaca. *RVM*, 9/1960: 113–130.
- PAŠKVALIN, V. 2008 – Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska desitijatska nekropola. Summary: Kamenjača, Breza near Sarajevo – Late Iron Age and Roman Necropolis. *GCBi*, 37/2008: 101–180.
- PLANTOS, C. 2009 – Buckle Types and Belt Fragments from the Dacian Settlement of Craiva – »Piatra Craivii« (Alba County). *Apulum*, 46/2009: 41–63.
- POPOVIĆ, P.
- 1991. Mlađe gvozdeno doba Đerdapa. Summary: The Late Iron Age on the territory of Djerdap-Iron Gate. *Starinar*, 40–41/1989–1990: 165–176.
 - 1992. Italische Bronzegefäße im Skordiskergebiet. *Germania*, 70/1992, 1. Halbband: 61–74.
 - 1999. The Scordisci and the Bastarnae. In: M. VASIĆ (ed.). *Le Đerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millenaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*. Beograd, 1999: 47–54.
 - 2003. Gradina na Bosutu kod Vašice. Summary: Gradina near Vašica on Bosut. *OpA*, 27/2003: 311 – 320.
- RAŠAJSKI, R. 1961 – Dačka srebrna ostava iz Kovina. *Résumé: Le dépôt d'argent dace de Kovin*. *RVM*, 10/1961: 7–24.

- RUSTOIU, A. 1996 – Metalurgia bronzului la Daci (sec. II î.Chr. – sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz. Résumé: La Métallurgie du bronze chez les Daces (II e siècle av. J.-C. – I er siècle ap. J.-C.) Techniques, ateliers et produits. *Bibliotheca Thracologica* (București), 15/1996.
- SÎRBU, V. – S.A. LUKA – C. ROMAN 2007 – Tombs of Dacian Warriors (2nd – 1st C. BC) Found in Hunedoara-Grădina Castelului (Hunedoara County). *Acta Terrae Septemcastrensis*, VI, 1/ 2007: 155–177.
- SLADIĆ, M. 1994 – Pojasna kopča sa lokaliteta Židovar. Resüme: Die Gürtelschnalle von der Lokalität Židovar. In: N. TASIĆ (ed.). *Kulture gvozdenog doba jugoslavenskog Podunavlja*. Beograd, 1994: 131–136.
- STALIO, B. 1986 – Le site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica. Praistorijsko nalazište Ajmana u Maloj Vrbici. In: V. KONDIĆ (ed.). *Đerdapske sveske III. Cahiers des Portes de Fer III*. Beograd, 1986: 27–50.
- TRUHELKA, Ć. 1901 – Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini – Prehistoričko grobište u Donjim Lamincima. *GZM*, 13/1901: 16–31.
- TODOROVIĆ, J.
- 1963. Rospi Ćuprija – nécropole de l' époque de La Tène à Beograd. *InvArch*, Jugoslavija, fasc. 6, Y 47 -Y 56. Bonn, 1963.
 - 1967. Praistorijske nekropole na Rospi Ćupriji u Beogradu. *Starinar*, 18/1967: 193–200.
 - 1968. *Kelti u jugoistočnoj Evropi. Zusammenfassung: Die Kelten in Süd-ost Europa. DissMonB*, Beograd, 1968.
 - 1972. *Praistorijska Karburma I – nekropola mlađeg željeznog doba*. Summary: *Karaburma – Necropolis of the Later Iron Age. DissMonB*, 13, 1972.
- UZELAC, J. – M. LAZIĆ – M. JEVTIĆ – M. SLADIĆ – A. JOVANOVIĆ 1997 – *Židovar – Naselje bronzanog i gvozdenog doba. Židovar – Bronze Age and Iron Age Settlement*. Beograd-Vršac, 1997.

SUMMARY

TWO BELT BUCKLETS OF THE LAMINCI-TYPE FROM DALJ

The area of Dalj, situated on the Danube in eastern Croatia, is very rich in La Tène finds, testifying to an intensive occupation of the area during the Late Iron Age. The objects found on the sites of Dalj Hill, Banjkas, Busija, and Schmiederer's brickyard belong to the period starting with the very beginning of the La Tène culture to its final phase and the Roman occupation of the modern Croatian Danubian area during the final decade of the 1st c. BC. The Romans have erected a *castrum* named *Teutoburgium* on the location of what was surely an important Scordisci settlement, yet we do not have any archaeological data on the latter.

A couple of late La Tène belt buckles of the Laminci type were found on the already mentioned site of Busija, where a devastated La Tène necropolis was apparently situated. They were found in the vineyard of Luka Poštić and arrived at the Prehistoric department of the National museum in Zagreb in 1906, purchased from Josip Schmiederer.

Most of the iron plate overlaid with thin bronze sheet was preserved on the first buckle (Fig. 1, Pl. 1.1, inv. nr. P-10473). It is characterized by an elongated quadrangular form and a hinge construction that connected the plate with the missing mount. The ornament was punctuated. In the centre of the buckle we find a motive of a cross within a circle, also executed through a triple plastic ba-

nd. In the corners of the buckle four triple garlands were placed with smaller concentric circles in between (two circles between the central motive and the lower side of the buckle remain visible). The ornamented bronze sheet was attached with pins to the iron base, leaving two perforations along the lower side of the buckle visible. The button hook is not preserved, as well as the mount that was connected with a hinge to the buckle.

The size of the second buckle (Fig. 2, Pl. 1:2, inv. nr. P-10474) is 13 cm x 5,4 cm. Only a small part of the iron construction at the top of the buckle is preserved, while the punctuated ornamental sheet is largely preserved. The surface is divided with a triple plastic band in two parts, each decorated with two triple garlands and three spherical ornaments within the circles. The lower part of the buckle is not preserved, so it is not possible to be certain whether the buckle had a hinge construction.

As one can see from these examples from Dalj, the main characteristic of the Laminci type buckles is their construction, consisting of an iron plate with a button hook on the front side, on which a punctuated – rarely incised or punctured – bronze sheet was attached with pins that are also decorative in some examples. The ornaments are – on the majority of examples – in form of different combinations of double or triple garlands, horizontal and vertical lines, concentric circles, fishbone motives, and spherical bulges. The ornament on the second Dalj buckle fits into this pattern, while the cross within a circle motive from the first buckle does not have any analogies in Southern Pannonian buckles or the specimens from the Daco-Getic area, for that matter.

M. Babeş created a typological study of the Laminci-type buckles (BABEŞ 1983: 196–214). He arranged the then known specimens according to the construction for the attaching of the buckle with a mount to the leather belt in two groups. To the first group (I) belong the buckles with a hinge construction, while the second group (II) is characterized by a more simple mode of attaching with an iron wire loop drawn through the tongue-forged fold on the wider part of the buckle. The system was accepted by Rustoiu – types 6a and 6b (RUSTOIU 1996: 120–121). Further, according to the buckle form he recognized the A variant – elongated, oval and B – elongated quadrangular, occasionally slightly trapezoidal in form.

According to this system, the Dalj buckle conforms to the type I, while it is not possible to define the other buckle, since its wider part, together with the fastening construction, is missing. Both buckles are elongated and quadrangular and conform to Babeş' variant B.

This buckle type is distributed on a wide area from Southern Pannonia and Romania to Ukraine, in the context of Southern Pannonian and Daco-Getic cultural circle and the Poinesti-Lukasevka culture, while a few imported specimens are known from neighboring areas, for example Slovenia (KNEZ 1992: 62, T. 65: 1–5), northern Hungary (KOVÁCS 1982: 145–146) and Bulgaria (BABEŞ 1983: 207).

On the basis of a relatively large number of recognized Laminci type buckles we can assume that they were a cherished part of the female wear in different populations that settled the area of Southern Pannonia. There are no evidence that they were worn by men, as suggested by certain Romanian authors (PLANTOS 2009: 46, SÎRBU et al. 2007: 157–158), although certain specimens were found in dual graves consisting of both male and female burials (Sotin – grave I and Rospî Cuprija grave 33). Furthermore, it is an accepted opinion that these buckles represent an autochthon Pannonian-Illyrian element (taking into consideration the fact that their esthetics is not simply »Celtic«) that had spread into the Dacian area and further east through the Scordisci intermediaries. Nonetheless, it is important to emphasize that it is not easy to find a model for this form in the Late Hallstatt culture, such as is possible for astragal belts and some other forms that became a part of the Scordisci material culture. Also, the attribution of certain buckles based on their form to certain

ethnic groups, such as autochthon Pannonians on the one side and Scordisci on the other, is perhaps premature in present state of research, since both buckle types appear in the Southern Pannonian area and the ornamental motives present on both are very similar. For example, the variant A buckles, associated with the Pannonians, are present on the eponymous site of Donji Laminci together with the variant B, characteristic for the Scordisci, with a similar situation in Sisak. The variant A specimens found on the territory of the Scordisci come from the sites of Gomolava and Jarak. The more probable explanation is that they were simply products of different workshops interpreting what is basically the same form in a somewhat different manner.

The analysis of grave goods incorporating the Laminci type buckles found in funeral complexes in the Scordisci area: Sotin – grave 1 (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1972–73), Karaburma – graves 14, 39 and 110 (TODOROVIĆ 1972: 15, 21 and 34–35, T. V, XV and XXXII), Rospi Čuprija – grave 33 (TODOROVIĆ 1963: Y 55), and Ajmana – grave 2 (STALIO 1986: 33, 49), allows us to attribute them to the earlier phase of Late La Tène – the Beograd 3a phase. Unfortunately, securely dated Lt D2 graves are very rare in the area, and the excavations of Late La Tène settlements – for example those of Gomolava or earlier excavations of Židovar – did not produce more detailed stratigraphic information that would indicate the use of this type of belt buckles in the later phase of the Late La Tène period although during the recent Židovar excavations (1996–2002) several Laminci-type buckles were found, and their publishing will certainly improve the quality of chronological determination of these objects (JEVTIĆ et al. 2006: 9).

A possible confirmation for a somewhat later use of the Laminci type buckles is found in the area of Celtic Taurisci: a well preserved buckle from the grave 180 of the Beletov vrt cemetery in Novo Mesto could represent an import from the Southern Pannonian workshops (KNEZ 1992: 62, T. 65: 1–5). On the basis of the grave goods, in the first place the fibulae (Idrija 2a and Almgren 238b2? type), this grave is dated to the early Late Augustan period, yet T. Knez adds that the grave was partially disturbed, which casts a certain doubt on the chronological determination. Furthermore, the grave complexes near the grave 180 in the northwestern part of the necropolis are mostly from the La Tène period, which also suggests that the grave complex was disturbed (KNEZ 1992: plan of the cemetery, BOŽIĆ 2008: 113, Sl. 56).

Chronologically the latest intact context associated with this type of buckles is grave 2 of the necropolis on the confluence of the Slatinska River with the Danube (1st c.), with an interesting specimen with a silver sheet on the iron base damaged through fire for which the authors postulate a secondary use, and as such deem chronologically irrelevant (JOVANOVIĆ et al. 1986: 378–379: Fig. 3); yet we should not completely abandon the possibility that it is a 1st c. BC burial.

Rukopis primljen: 9.XII.2009.
Rukopis prihvaćen: 12.XII.2009.

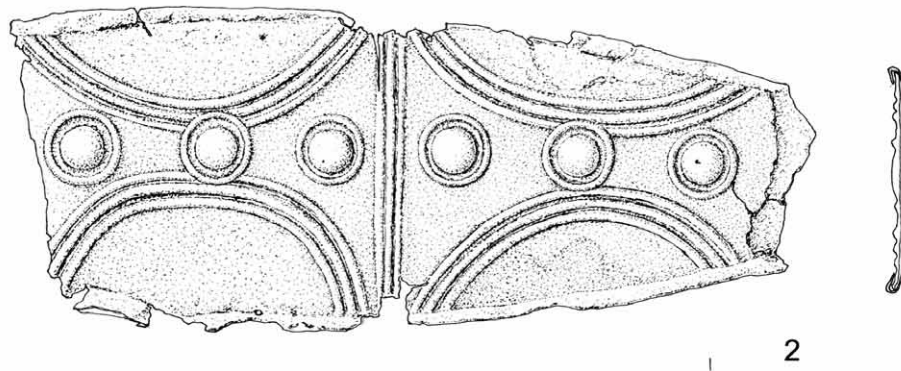
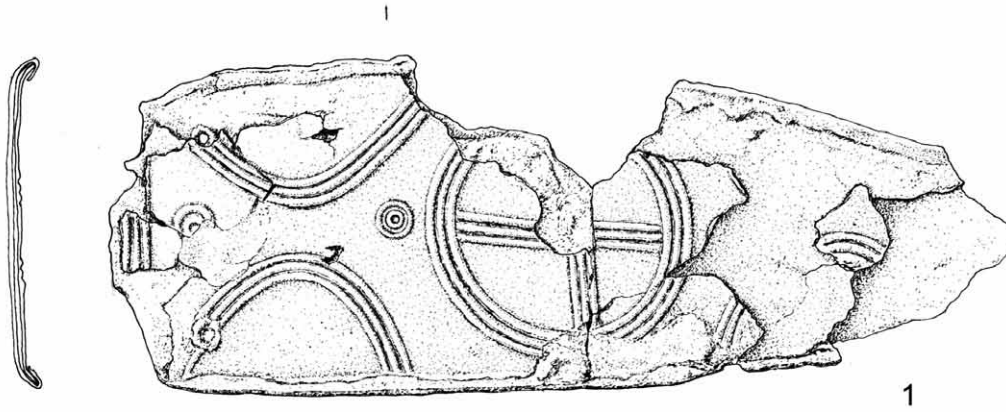


Tabla 1 – Plate 1

†ZDENKA DUKAT

JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ

*Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Sinjska 2
21 000 SPLIT
jjelicicradonic@gmail.com*

DIONIZIJEV NOVAC SIRAKUZE U STAROM GRADU NA HVARU

**UDK 737.123 (38: 497.5)
Izvorni znanstveni rad**

Prilikom sistematskih istraživanja na arheološkom lokalitetu Remetin vrt u Starom Gradu na Hvaru otkriveno je šest primjeraka sirakuškog novca iz vremena Dionizija Starijeg. Premda su pronađeni izvorni primjerci sirakuških triasa, znatan broj prekovan je s farskim tipovima novca. Nakon pada sirakuške tiranije 344. godine masivno se prekiva Dionizijev brončani novac u mnogim grčkim gradovima povezanim s njegovim vojno – političkim aktivnostima, što potvrđuju i novi nalazi sirakuškog novca u parskoj koloniji Farosu osnovanoj pod njegovim patronatom.

*Ključne riječi: Dionizijev sirakuški trias, prekovi farskim novcem, Pharos, Issa.
Key words: Dionysius, Syracuse, trias, overstrikes, Pharos, Issa.*

Rasprostranjenost nalaza sirakuškog brončanog novca, litri i triasa, na našem području je znatna. To su, među ranim grčkim novcem koji je ovdje kolao, dosta česti nalazi, naravno, relativno uzevši. Nemoguće je i potvrditi, da su ovi navedeni i jedini koji su nađeni. Naime, dosta nam podataka nije dostupno, a postoje sigurno pojedinačni primjerci u privatnom vlasništvu, o kojima ništa ne znamo.

Što se tiče dosadašnje datacije ovih novaca, sirakuških litri i triasa, postoji nekoliko verzija, starija i mlađe. SNG ih uglavnom smještava u vrijeme Timolenta (345.–336.), odnosno razdoblje treće republike. Podjednako, odnosno malo šire, P. Kos smještava njihovo emitiranje također u doba Timoleonta, (345.–317.), a isto tako i M. Bonačić – Mandinić. Nešto pak stariju dataciju uzima P. Visonà, koji smještava njihovo kovanje u vrijeme Dionizija Starijeg (405.–357.), što bi i za nas bilo prihvatljivije i logičnije (KOS 1998:156–158; BONAČIĆ-MANDINIĆ 2004: 46–49; BONAČIĆ-MANDINIĆ – VISONÀ 2002: 325–328, 358). Naime, uzimajući u obzir materijal sa sistematskih arheoloških iskopavanja u Starom Gradu na Hvaru, ti su novci nađeni u najstarijim slojevima. Osim toga i zasad prihvaćena godina osnutka parske kolonije Pharos, koja pada u 384./3. godinu, a spominje se i pomoć Dionizija Starijeg kod njenog osnivanja, već dovodi do ove starije datacije. Čak i

količina tog novca nađena u istraživanjima potvrđuje njihovu dosta brojnu prisutnost. Ustviri, najviše ih je nađeno u Starom Gradu, po 15 primjeraka prigodom sistematskih arheoloških istraživanja, a 12 ih se nalazi u zbirci dominikanskog samostana. Svakako da je ova ranija datacija logičnija i opravdanija s obzirom na slojeve u kojima su nađeni.

Dostupnost skupljenih podataka odredila je veličinu zbirke tog novca kako slijedi:

	Litra	trias
Arheološki muzej u Zagrebu:	2	5
Stari Grad, zbirka domin. samostana:	1	12
Istraživanja Farosa:	3	12
Bol, zbirka dominikanskog samostana:		5
Arheološki muzej u Splitu:	2	2
	8	36

Na Visu je moralo biti nađeno dosta tih novaca, a u Vodiču po viškoj zbirci spominje se da su najstariji novci nađeni na području Isse, stateri Korinta i Dirahija, a potom novac koji je kolao nakon utemeljenja grada, pripada brončanom novcu Dionizija I Sirakuškog. Znači, mora ih biti veći broj, ali točan podatak nemamo. Zbirka Zanella, Vis: dio zbirke je u splitskom Arheološkom muzeju, a dio u privatnoj zbirci Tipić u Visu, iz koje su novci mogli završiti u tamošnjem muzeju (BONAČIĆ-MANDINIĆ – VISONÀ 2002: 319–329, 333–334; ČARGO 2004: 45).

O preostalim komadima koristili smo podatke G. Gorinija, koji u nekim segmentima ima sitnih netočnosti. Na Visu, kao grobni nalaz na lokalitetu Martvilo 1980. navodi jedan trias. Potom iz zbirke Bucić (to je, vjerojatno, zbirka Luka Bervaldi Lucić) iz Hvara, spominje 12 triasa plus šest veoma loših. U Veneciji jedan trias, koji potječe iz zadarskog muzeja. U Osoru spominje jednu litru, koja se nalazi u privatnoj zbirci (Coll. Cella, Padova). Ta je litra prekovana tipom Jonios / delfin. Uz to navodi i primjerke iz dominikanskih samostana u Starom Gradu i Bolu na Braču, kod kojih ima par netočnosti. U Starom Gradu ne navodi jednu litru, dok u Bolu navodi jednu litru (Atena / delfini) i četiri triasa (Atena / hipokamp), a to su ustvari pet triasa (što se vidi i na priloženoj slici). Spominje i dvije poznate zbirke: Dojmi de Lupis i Zanella (Vis), ali za njih nema točnih podataka (GORINI 1993: 277–294; DUKAT – MIRNIK 1979: 26–46; 1979a: 5–6).

Za zadarski muzej, osim onog triasa u Veneciji, zasad nemamo drugih podataka. U katalogu Dvadeset stoljeća upotrebe novca na zadarskom području samo se spominju sirakuški novci, ali ne koji tipovi.

Za novce u zbirkama Arheološkog muzeja u Splitu i Zagrebu nema podataka o mjestu nalaza. Za jednu splitsku litru zna se da je iz zbirke Machiedo i da je nađena na otoku Hvaru, dok je za jedan trias spomenuto da je otkupljen iz jedne zbirke u Dubrovniku, nepoznatog nalazišta (BONAČIĆ-MANDINIĆ 2004: 46–49). U zagrebačkoj zbirci također nema baš podataka. Za dvije litre u inventaru nema podataka, dok Š. Ljubić u svom popisu tvrdi da su nađene na otoku Hvaru. Od pet triasa za dva je navedeno da su kupljena na aukcijama, ostali su bez podataka.

Gorinijev popis:

Treba napomenuti da Gorini naziva litru drahma, a trias litra, što ne odgovara uvijek priloženom materijalu (npr. u zbirci dominikanskog samostana u Bolu, u opisu govori o drahmi, po njegovom, a na slici je litra (trias) što odgovara njegovom navodu). U sljedećim navodima koristili smo nazive litra i trias (GORINI 1993: 277–294).

Vis, grobni nalaz Martvilo iz 1980. g., 1 trias.

Zbirka Bucić (vjerojatno Luka Bervaldi Lucić) iz Hvara: 12 triasa + 6 vrlo loših.

Venecija iz Zadra: 1 trias.

Osor, privatna zbirka: 1 litra (prekov tip Jonios/delfin).

Stari Grad, zbirka dominikanskog samostana: 12 triasa.

Bol, zbirka dominikanskog samostana: 1 litra i 4 triasa (litre nema u našem popisu, a i na slici je kod njega trias).

Split, zbirka Machiedo: 1 litra.

Zbirka Dojmi de Lupis, Vis: nema specificiranih podataka.

Zbirka Zanella, Vis: dio zbirke u splitskom muzeju, a dio u privatnoj zbirci Tipić u Visu, iz koje su novci mogli završiti u tamošnjem muzeju: 5 triasa.

S mojim podacima **9** litri i **61** triasa; ukupno **70** komada.

Prekovi sirakuške litre: Atena / delfini s tipom Muška glava i IONIOS / delfin, vjerojatno je prekiivala kovnica Issa, svakako jedna grčko – ilirska kovnica. To je komad iz Osora.

Triasi s prikazom glave Atene / hipokamp imaju tri tipa aversa:

- a) kaciga božice ukrašena zmijom
- b) kaciga božice ukrašena vijencem
- c) kaciga božice bez ukrasa

Međutim, ti su novci toliko izlizani da je uglavnom nemoguće odrediti kojem tipu pojedini pripadaju.

Arheološka istraživanja u Remetinom vrtu u Starom Gradu

Prilikom arheoloških istraživanja u Starom Gradu otkriveno je 15 komada brončanog novca sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg. To su tri litre tipa Atena / zvijezda između dva dupina i 12 triasa tipa Atena / hipokamp. Na arheološkom lokalitetu Remetin vrt, gdje je sistematskim istraživanjima otkrivena na svjetlo dana jedinstveno složena povijesna slika antičkog grada, znatno je prisutan sirakuški novac u najranijim slojevima zajedno s novcem Farosa i Herakleje.

Upravo u Remetinom vrtu sačuvani su nalazi prvog nukleusa parskih doseljenika na zgarištu ilirskog naselja gdje će, potom, biti podignuti bedemi i arhitektura isplaniranog grčkog grada. U tom kontekstu pronađeno je šest komada brončanog novca Sirakuze tipa Atena / hipokamp (JELIČIĆ-RADONIĆ 2005: 315–328; KATIĆ 1999: 61–65).

U sondi VI pronađen je sirakuški trias tipa Atena / hipokamp (**1 – N 270**) na dubini ▼167 cm u poremećenom sloju, gdje je kasnoantički materijal bio miješan s ranijim i kasnijim primjercima. Novac je vrlo dobro sačuvan. Na Av. je glava božice Atene s korintskom kacigom bez ukrasa, a na Rv. hipokamp.

U S. VII otkriven je sirakuški trias (**3 – N 381A**), dosta istrošen i korodiran primjerak. Uobičajeni tip novca Atena / hipokamp izgleda da je bio prekovan s drugim novcem. Naime, na Av. nazire se vrlo izlizano i deformirano lice božice Atene s jasno sačuvanom korintskom kacigom, a na Rv. je raspoznatljivo tijelo te prednje i stražnje noge s papcima jarca ili kože čija glava nije vidljiva. S obzirom na navedene elemente, vjerojatno je u pitanju prekov sirakuškog triasa novcem Farosa, i to s prikazom Perzefone (?). Novac je pronađen u sloju crvenice na dubini od ▼264 cm zajedno s novcem Farosa tipa Perzefona / jarac (**2 – N 373**) na dubini od ▼263 cm. Navedeni primjerak farskog

novca (**2 – N 373**) izgleda da je također prekov na sirakuškom triasu. Na jasno otisnutom liku Perzefone na Av., opažaju se neznatno deformirane crte lica, tj. oko usta. Na Rv. prikaz je jarca iza čijih leđa su ostaci vitice krila hipokampa. Ispred jarca nalazi se biljka, što je uobičajeno za rane tipove farskog novca. Osim raspuklina rubova kovne pločice tipičnih za prekove, prepoznaje se izrazito karakterističan oblik sirakuškog brončanog novca.

S južne strane S. VII nalazi se S. IX u kojoj pronađen je na ▼263 sirakuški novac (**4 – N 416**) u sloju crvenice, a pripada istom kontekstu. Novac je sirakuški trias tipa Atena / hipokamp, vrlo istrošen i oštećen prekovima. Na to ukazuje, ne samo raspukla kovna pločica, već i nejasni amorfn prikaz preko glave Atene s korintskom kacigom od kojeg se raspoznaje oko, vjerojatno muškog lika sačuvano u obrnutom smjeru od glave Atene, a možda mu pripada i legenda čija se slova naziru po rubu (...NI...). U pitanju je, vjerojatno, trostruki prekov, što se može zaključiti prema posljednjem prekovanom muškom liku sa završnim roščićima na vrhu vijenca karakterističnim za prikaz glave Zeusa (?). Dakle, koliko se može razaznati s obzirom na znatna oštećenja prikaza izazvana prekovima novca, riječ je o sirakuškom triasu s božicom Atenom, s korintskom kacigom na Av. prekovanom muškim likom (tipom Jonijevog novca?), od kojeg je sačuvano oko i dio legende te potom farskim tipom s likom Zeusa (?). Na Rv. naziru se karakteristične vitice krilatog hipokampa i noge s papcima kože ili jarca, dok je tip srednjeg prekova teško odrediti.

U S. XII iznad sloja ilirske gareži na ▼276 cm pronađen je primjerak sirakuškog triasa Atena / hipokamp (**5 – N 433**). Na Av. prikaz je božice Atene s korintskom kacigom ukrašenom savijenom zmijom, a na Rv. krilati hipokamp. Novac je dobro sačuvan i pripadao je najranijem grčkom sloju nakon osvajanja ilirskog naselja, tj. samom početku osnivanja kolonije Pharos.

U kontrolnom profilu između S. VIII i S. IX na dubini od ▼200 cm otkriven je sirakuški trias (**6 – N 453A**), dosta izlizan i korodiran, a izgleda i prekovan. Na Av. nazire se glava božice Atene s korintskom kacigom čiji lik je znatno deformiran, vjerojatno prekovom. Premda je prikaz na Rv. gotovo amorfan, raspoznaju se elementi hipokampa i možda tijelo kože, što zbog oštećenosti i loše sačuvanosti novca nije moguće sa sigurnošću utvrditi.

U Remetinom vrtu pronađena su dva sirakuška triasa, vrlo dobro sačuvana, jedan u najranijem grčkom sloju (**5 – N 433**), a drugi u poremećenom kasnoantičkom sloju (**1 – N 270**). Ostali primjerci su prekovi sirakuškog novca i to s farskim novcem tipa Perzefona / jarac (**2 – N 373**), najbolje sačuvanim i jasnim prekovom te drugi primjerak (**3 – N 381A**), također s prekovom farskog novca, možda istog tipa s likom Perzefone. Jedinstven je primjerak dvostrukog prekova Dionizijevog triasa (**4 – N 416**) i to prvo s muškim likom, vjerojatno tipa Jonios novca i zatim novcem Farosa s glavom Zeusa. Posljednji primjerak sirakuškog triasa (**6 – N 453A**), također je prekovan, možda s novcem Farosa, ukoliko se na RV može prepoznati prikaz kože. Premda su prisutni sirakuški novci u izvornom obliku (**1 – N 270**, **5 – N 433**), znatan je broj prekovanih sirakuških triasa. S obzirom na mjesto nalaza, uglavnom su prekovi s farskim tipovima novca, premda se na nekim primjercima može raspoznati i elemente Jonijevog novca.

Dosad je bilo poznato prekivanje Dionizijevog novca na srednjodalmatinskom području s anepigrafskim tipovima i to teške bronce Atena / zvijezda između dupina (s novcem tipa golobrađa glava muškarca / dupin iznad valova (Berlin, Staatliche Museen 7136; primjerak iz Osora u privatnoj zbirci u Padovi; Zbirka Tipić no. 6, fig. 4) i manje nominale tipa *SNGCop* 721–722 (jedan primjerak glava Here I. / dupin d. koji se nalazi u numizmatičkoj zbirci Nacionalnog arheološkog muzeja u Veneciji, a potječe iz nekadašnje zbirke Muzeja u Zadru), (VISONÀ 1995: 55–59, Fig. 2; VISONÀ 1990: 96, bilješk 24; GORINI 1993: 294, T. XIX 20; BONACIĆ-MANDINIĆ – VISONÀ 2002: 325–328, 358, fig. 4).

U tom kontekstu se navodio i primjer prekova s farskim novcem tipa Zeus I. (?) / koza d. koji je opisao Š. Ljubić, a pripisan je Lamsaku: »*Numus recusus, Typus Phariae supra typum equi marini alae (sic!) Lampsaci. 48: Caput virile barbatum laureatum ad sin. cusum supra anticam Lampsaci, cujus pars galene distinguitur) caper ad dex. (sic!) Distinguuntur alae equi marini.*« Prikaz Zeusa na Av. označen je upitnikom, što bi moglo značiti da nije jasno pročitano te je možda u pitanju prikaz Perzefone, što je vjerojatnije s obzirom na prekove uglavnom s tim tipom novca. To možda sugerira i koza nadesno, koja je ponekad tako kovana na novcu s likom Perzefone, dok je na novcu s prikazom Zeusa uvijek nalijevo orijentirana (VISONÀ 1990: 96, bilješka 24; LJUBIĆ 1852: 182).

Prvi primjerak prekova sirakuškog triasa s farskim novcem tipa Perzefona / koza poznat je nakon objave novca Farosa u Muzeju Slavonije. Na Rv. toga primjerka je koza okrenuta nadesno ispred koje je jasno sačuvan trag tipa ispod u obliku vitica karakterističnih za prikaz hipokampa (GÖRICKE–LUKIĆ 2004: 144, n. 455). Prilikom arheoloških istraživanja pronađeno je više primjeraka prekova sirakuških triasa upravo tim tipom farskog novca.

Istim tipom farskog novca Perzefona / koza često je prekovan i isejski novac tipa glava Artemide / osmokraka zvijezda. Taj tip novca smatra se prvim novcem isejske kolonije s etnikom ΙΣΣΑΙΩΝ uvijek navedenom u skraćenom obliku ΙΣΣΑ. Prema Brunšmidovoj klasifikaciji isejskog novca mogu se razlikovati tri tipa: Glava nimfe nadesno, iza ΙΣΣΑ ?/ zvijezda s osam zraka i točkom u sredini. Linearna kružnica (no. 7); slično, ali ΙΣΣΑ ispred glave (no. 8); slično, ali bez legende (no. 9). Navedeni novci se datiraju u posljednju četvrtinu 4. st. nakon emisija Jonijevog novca: »U drugo razdoblje djelovanja isejske kovnice, otprilike krajem 4. st., spadaju novci s glavom nimfe i zvijezdom, koji su prvotno bili prekovani, a sada su relativno rijetki jer je na njima prekovan faroski žig s glavom Perzefone«. U prilog toj dataciji navodi se prekov farskim novcem s prikazom Perzefone koji se također, prema Brunšmidu, datira u isto vrijeme, što je općenito prihvaćeno u literaturi (BRUNŠMID 1998: 70–71, nos. 7–9, T. IV, 63–65; BONAČIĆ–MANDINIĆ – VISONÀ 2002: 326–327, 360 (from Tipić's Collection no. 18, no. 19, c. 320–300 B.C.) 374; VISONÀ 1996: 150–151; BONAČIĆ–MANDINIĆ 2004: 92–93, nos. 169–172; VISONÀ 2007: 488–489).¹

Naime, već je Gorini ukazao na često preuzimanje tipova novca matičnog grada u novoosnovanim kolonijama, kao što je prikaz koze, odnosno jarca na novcu Parosa i Farosa, ili motiv zvijezde na sirakuškoj litri i isejskom novcu. Zvijezde su gotovo identičnog oblika sa zaobljenim krakovima koji završavaju na isti način šiljatim vrhovima, jedino se razlikuju u kompoziciji, što ujedno proizlazi i iz različite veličine novca. Premda je na sirakuškoj litri manja zvijezda između dva dupina, a na isejskom zvijezda zauzima cijelu površinu reversa kovne pločice, izrazita sličnost pokazuje neosporni utjecaj i međusobnu povezanost kolonija. U tom kontekstu može se promatrati simbolični prikaz ženske glave na Av. novca, koja se dosad interpretirala kao nimfa. Njena kosa skupljena je u punđu s ružolikim repom. Prema karakterističnoj frizuri identičnog tipa kao na poznatoj brončanoj glavi mlade žene koja se u literaturi pripisivala Afroditi ili Artemidi, N. Cambi je atribuirao božici Artemidi (GORINI 1993: 293; VISONÀ 1995: 58; CAMBI 2002: 306–307, sl. 3).

1 VISONÀ 2007: 488–489: »*Issa began minting coins with its ethnic only near the end of the 4th century. Its earliest bronzes bear a female head on the obverse, possibly representing Aphrodite, and an eight-ray star on the reverse, which may also allude to the recent founding of the city and the start of a new era for the Greek settlers on Vis. Since some of these coins were overstruck with the types of an issue of Pharos with Head of Persephone (?) / Goat I. or r., that may be dated between 320–300 B.C. (Fig. 7 x), their*

dating is not in dispute.; There is evidence that the Pharians, like other Greeks in Dalmatia, overstruck Syracusan bronzes with Head of Athena / Hippocamp. A specimen with Head of Persephone (?) / Goat I. in Osijek's Muzej Slavonije clearly shows the Syracusan undertypes. Even though this overstriking cannot be precisely dated, the style of the second types can hardly be later than c. 300 B.C. and suggests that Dionysian currency was still in circulation in the central Adriatic in the last quarter of the 4th century.«

Prikaz zaštitnice pomorstva i brodarstva na prvoj emisiji isejskog novca koji se očito počeo kovati još pod Dionizijevim patronatom nad Issom, pokazuje sličnu pomorsku orijentaciju kolonije. To što je prvi isejski novac označen etnikom bio skromne nominale, može se promatrati u kontekstu Dionizijeve vladavine osobito u toj sirakuškoj koloniji vojnog karaktera, gdje je morao biti prvo u upotrebi sirakuški brončani novac i to ne samo iste nominale, već i onaj reprezentativni teške bronce. Prvi isejski novac tipa Artemida / zvijezda očito je bio kovan već za Dionizija što potvrđuju njegovi prekovi farskim novcem tipa Perzefona / jarac nakon pada sirakuške tiranije. Istovremeno prekivanje sirakuškog triasa Atena / hipokamp i isejskog Artemida / zvijezda istim tipom i nominalom farskog novca govori u prilog ne samo da su istovremeno bili emitirani, već i poslije jednako tretirani, odnosno da su istovremeno prestali biti u upotrebi. U tom smislu možda se nazire odgovor na pitanje zašto je isejski novac prekivan farskim novcem. Očito je prekivan isejski novac Dionizijeva vremena na isti način kao i istovremeni sirakuški trias tipa Atena / hipokamp, što znači prekid cirkulacije novca razdoblja sirakuške tiranije. To potvrđuje, prema još Brunšmidovoj konstataciji, rijetkost izvornih primjeraka ovog tipa isejskog novca, odnosno brojnost prekova novcem Farosa s likom Perzefone. Dakle, posve je jasno iz prekova da su navedeni novci bili istovremeno u upotrebi, no ranije nego se to moglo procijeniti samo na osnovi stilske analize. Naime, upravo istovremeno prekivanje sirakuškog triasa i isejskog novca istim tipom farskog novca pokazuje istovremenost njihove cirkulacije. Prema tome sigurna datacija prekova sirakuškog novca poslije 344. god. govori u prilog slične datacije prekova isejskog novca, odnosno da su oba tipa i isejski i farski ranije emitirani. A to potvrđuju i stratigrafski podaci arheoloških iskopavanja u Remetinom vrtu.

Novci tipa Atena / zvijezda između dva dupina i tipa Atena / hipokamp bili su prvi novci sirakuške kolonije Isse osnovane u kontekstu Dionizijevih političkih interesa na srednjodalmatinskom području. S obzirom na dominaciju sirakuške pomorske sile na Jadranu i vojni karakter isejske kolonije, Dionizijev je novac bio u upotrebi i u drugim grčkim gradovima osnovanim u neposrednoj blizini. Kao što je zapisano u povijesnim izvorima o pomoći sirakuške flote prilikom utemeljenja Farosa, možda je i još neubicirana Herakleja nastala pod istim patronatom, što potvrđuje metrološka povezanost sirakuškog novca s farskim i heraklejskim. Monetarno izjednačavanje i usklađivanje vrijednosti novca grčkih gradova na području srednjeg Jadrana sa sirakuškim novcem govori u prilog istovremene cirkulacije ovisne o Dionizijevoj ekonomskoj politici.

Istovremeno s brončanim novcem Dionizija I Sirakuškog u opticaju su bili novci Korinta i Dirahija, srebrni stateri kovani između kasnog 5. i sredine 4. st., zastupljeni ne samo u Issi nego i u Farosu. Smatra se da su to najstariji novci na tom području, a vrijeme tih novčanih emisija odgovara kovanju Dionizijeva novca. Premda su to novci bez poznatog arheološkog konteksta, sakupljeni u pojedinim privatnim i muzejskim zbirkama na Visu i Splitu, odnosno u Zbirci dominikanskog samostana u Starom Gradu, očito su bili u upotrebi u Issi u Farosu, u prvoj polovini 4. st. (BONAČIĆ-MANDINIĆ – VISONÀ 2002: 319–325; DUKAT – MIRNIK 1979: 5–6).

Nalaz sirakuškog novca tipa Atena / hipokamp pored groba XII na nekropoli Martvilu prilikom arheoloških istraživanja Arheološkog muzeja iz Splita u Issi, bio je povod Gorinijevoj analizi rasprostranjenosti Dionizijevog novca na području srednjeg Jadrana. Polazeći od Braccesijevih postavki o tri pravca sirakuške ekspanzije u Jadran, tj. prema padskoj nizini, prema srednjodalmatinskim otocima i prema obje obale koje dominiraju Otranskim kanalom i konstatacije da sirakuška kolonizacija nije započela mnogo prije 385./384. god. i vjerojatno bila zaokružena između 388. i 383. god., Gorini navodi sve dotad poznate primjerke Dionizijevog novca koji potječu sa srednjodalmatinskog područja. Također, upozorava na prekove Dionizijevih emisija pripisane grčko – ilirskoj kovnici ili pojedinim južnoitalskim gradovima poslije pada tiranije Dionizija Sirakuških, čija je nakana trebala biti više politička nego ekonomska. Neosporna prisutnost brončanog novca kovanog za Dionizija proizlazi iz sirakuške kolonizacije i potvrđuje, prema mišljenju Gorinija, sira-

kušku, odnosno Dionizijevu vladavinu ovim područjem. U prilog tome navodi izraziti nedostatak novca Timoleontova doba, koji je, izgleda, bio ispunjen prekovima sirakuškog novca (GORINI 1993: 277–294, 302–307).²

Nakon Gorinijeva izlaganja Visonà je analizirao nalaze Dionizijeva novca na italском poluotoku, uglavnom sakupljenog u različitim muzejskim ili privatnim zbirkama. Brončani novac tipa Atena / zvijezda između dva dupina (*SNGCop* 720) i tipa Atena / hipokamp (*SNGCop* 721–22) bio je vrlo rasprostranjen u Kalabriji, jadranskoj Apuliji, Abruciju, što se dovodi u vezu sa širenjem politike Sirakuze u prvoj polovini 4. st. Prekivanje Dionizijevih emisija, vjerojatno poslije 344. god., najočitiije svjedoči o gubljenju političkog utjecaja Sirakuze te Visonà, kao i Gorini, ističe da je sirakuški novac iz vremena Timoleonta gotovo potpuno odsutan na istočnojadranskoj obali. Međutim, Visonà ne isključuje mogućnost da su pojedini primjerci brončanog novca Dionizija I–II, osobito tipa Atena / hipokamp, koji je kovan dugo i u velikoj količini, ostali u upotrebi do početka romanizacije, a na srednjodalmatinskom području do kraja 4. st. što je prema njegovom mišljenju uvjetovano političkom izolacijom i ograničenim ekonomskim izvorima (VISONÀ 1990: 91–102).³

Otvoreno je pitanje zadržavanje novca u opticaju dugo nakon što je bio emitiran. U tom smislu navode se primjeri znatno ranije kovanog novca pronađenog u isejskim grobovima 3. st.: diabol Herakleje iz Lukanije (datiran između 433. i 330. god. pr. Kr.) i Korintske drahme (kovane cca 330. god. pr. Kr.) (BONAČIĆ-MANDINIĆ – VISONÀ 2002: 326; CAMBI – KIRIGIN – MARIN 1981: 66–69). Novim istraživanjima grčkih grobova na zapadnoj nekropoli Martvilo utvrđeno je da su grobovi korišteni više puta i da su pri novom ukopu bili izbačeni grobni prilozi postavljeni prethodnom pokojniku. Stoga je, možda, u pitanju novac koji je pripadao ranijem ukopu te je ostao u grobu prilikom novog pokapanja u 3. st. Tome u prilog govorio bi podatak o pronalasku, prilikom istraživanja 1980. godine, sirakuškog novca tipa Atena / hipokamp pored groba XII na nekropoli Martvilo dijelom istraženog i devastiranog još 1955. godine, a mogao je pripadati kontekstu nekog ranijeg ukopa čiji su grobni prilozi naknadno izbačeni vani, pa tako i novac (GORINI 1993: 280–282, fig. 1; KATIĆ 2009: 96).

Visonà je posebno proučavao novac Isse i posvetio više studija pitanju rekonstrukcije njegove kronologije. Premda je Gorinijeve pretpostavke o ulozi Sirakuze u najranijoj fazi opticaja novca u prvoj polovini 4. st. pripisane kolonizatorskoj aktivnosti Dionizija I na ovom području smatrao metodološki opravdanim, one, prema njegovom mišljenju, nisu poduprte arheološkim dokazima, posebno u slučaju Isse. Na osnovi kategoričkih postavki istraživača isejskih nekropola B. Kirigina da nijedan novac Isse u kontroliranim iskopavanjima nije sigurno datiran u 4. st. i da nema čvrstog dokaza za prisustvo Grka na otoku prije 330. god., ruši se Gorinijev zaključak o »*un dominio siracusano e pricipalmente dionigiano nella zona*«. Stoga Visonà smatra da su nastojanja nekih numizmatičara da povežu nalaze Dionizijevog brončanog novca u Dalmaciji sa sirakuškom kolonizacijom pretrpjela temeljitu promjenu ovih posljednjih trideset godina (KIRIGIN 1990: 310; VISONÀ 1995: 56; KIRIGIN 1999: 158–159; VISONÀ 2007: 481; GORINI 1993: 305).

»Thus, the fact that Syracusan bronze coins minted under Dionysius I have been found at Issa is no sufficient indication that a Greek settlement with a monetized economy existed on the island since the early 4th century B.C. Even though these coins could have arrived at Issa at any time after the foundation of Pharos (c. 385/384 B.C.), which represents the beginning of Syracusan influence in central Dalmatia, it is more likely that they were brought there in the second half of the 4th centu-

2 CAMBI – KIRIGIN – MARIN 1980: 81–91, gdje se navodi »*Most Yugoslav scholars are of the opinion that Issa had been founded by Syracusan tyrant Dionysius Elder within the period from 398 to 385 B.C.*« i relevantna literatura o tome.

3 VISONÀ 2007: 481, gdje se navode primjeri nalaza tih novaca na mjestima općenito u vezi s aktivnostima Dionizija I–II, kao u Krotonu gdje se mogu datirati između 378.–356. god. i Locri Epizephyri, gdje su bili u kontekstu sredine 4. st.

ry B.C. Indeed, in light of the result of Kirigin's research one should consider the possibility that the Syracusan apoikia mentioned by Ps. Scymno was founded shortly after the end of the Dionysian tyranny in 344 B.C., and I have suggested elsewhere that the first settlers may be Syracusan expatriates from Pharos.« (KIRIGIN 1999:158–159; VISONÀ 1996: 150–151; 1995: 55–62; 2007: 379–494). Dakle, Kiriginovom konstatacijom o kompletnoj odsutnosti keramičkog materijala prve polovine 4. st. sugerira se da je Issa mogla biti kolonizirana od Sirakužana poslije 344. god., odnosno nakon pada tiranije sirakuških Dionizija. U tom kontekstu nastaju kabinetska domišljanja o mogućnosti osnivanja Isse od Sirakužana iz Farosa s obzirom na uske veze između Sirakuze i Farosa te veliki broj Dionizijevog novca s tog otoka što prema iznesenim kombinacijama, sugerira prisutnost sirakuških naseljenika.

Osim problema prisutnosti Dionizijevog brončanog novca i neusuglašenosti o vremenu njegova donošenja na otok Vis prema istraživanju Arheološkog muzeja iz Splita pod Kiriginovim vodstvom, slijedi pitanje prekova tog novca. Gorini je istaknuo važnost brojnih nalaza Dionizijevih bronci u Dalmaciji, osobito s otoka Brača i Hvara i dokaz prekova Jonijeva novca na Dionizijevom novcu u opticaju. To su bili prvi strani novci koji su prekovani. Prema mišljenju Visonà postojanje Dionizijevog novca tipa *SNGCop* 720 prekovano anepigrafskim tipom Golobrada glava muškarca / dupin iznad valova (fig. 2, Berlin; Zbirka Tipić, no. 6, fig. 4) i tipa *SNGCop* 721–22 prekovano jednim anepigrafskim primjerkom Ženska glava (Hera) sa stefane / dupin (Arheološki Muzej u Veneciji, nekada u Muzeju u Zadru), sugerira da su ovi novci doneseni na Vis prije nego su bili prekovani. Bez obzira je li prekivanje bilo iz političkih ili ekonomskih razloga, ono potvrđuje postojanje autonomnog autoriteta kovanja na otoku u trećoj četvrtini 4. st. Najkasniji *terminus post quem* za prekivanje je 344. god., što potvrđuje usporedba sličnog fenomena na Siciliji i Bruttium u trećoj četvrtini 4. st., pa prema tome Visonà zaključuje da je »It is unlikely that Syracusan coins minted under Dionysius I–II began to circulate in Dalmatia after the end of the Dionysian tyranny c. 344 B.C.«⁴

Dakle, poslije 344. god. masovno se prekiva Dionizijev brončani novac te su prekovani sirakuški novci u opticaju u mnogim grčkim gradovima pod Dionizijevim utjecajem, odnosno na širokom području povezanom s njegovim vojno – političkim aktivnostima, osobito na Siciliji i italском poluotoku. To potvrđuje i grupa novca sicilskih gradova koji su svi prekovani na istom tipu novca, tj. sirakuškoj litri s glavom Atene s korintskom kacigom i zvijezdom između dva dupina, a vrlo rijetko na manjoj paralelnoj nominali sirakuškog triasa tipa Atena / hipokamp.⁵ U tom kontekstu može se istaknuti prekivanje sirakuškog novca nakon povlačenja sirakuške vojne sile s područja srednjeg Jadrana. Ne samo da se sirakuški novac prekiva u Isi, matičnom gradu sirakuških doseljenika i osnivača te grčke kolonije, kako potvrđuju primjerci prekova sirakuške litre anepigrafskim tipom Glava golobradog muškarca na Av. i dupin iznad valova na Rv. (iz Zbirke Tipić na Visu, no. 6) na primjerku novca što se čuva u Berlinu (fig. 2), te sirakuški trias Atena / hipokamp s prekovom tipa Jonios / delfin porijeklom iz Osora, nego i u Farosu. To su primjerci prekovano sirakuškog triasa tipa Atena / hipokamp s farskim novcem iste nominale tipa Perzefona / jarac (2 – N 373, 3 – 381A), pronađeni prilikom arheoloških istraživanja u Remetinom vrtu te novac istog tipa otkupljen 1898. godine za Muzej u Osijeku, danas Muzej Slavonije. Navedeni prekovi neosporno govore da Dionizijev brončani novac više nije bio u opticaju, a to potvrđuje izostanak sirakuškog novca u ostavi Škudljivac.

4 VISONÀ 1995: 57; »The earliest bronze issue of Heraclea and Pharos, two Greek colonies in central Dalmatia, circulated at Issa concurrently with the Syracusan bronzes (to which they are related metrologically) and were also overstruck with the types of Brunšmid's Joniosmünzen.« Iz toga proizlazi nepoznati etik tog grčkog stanovništva u Issi koji je prekiavao, odnosno kovao svoj novac,

pa se on označava kao Greek settlers on the island of Vis (340–320 B.C.), (BONAČIĆ-MANDINIĆ – VISONÀ 2002: 325–326, 336, 358).

5 TUSA CUTRONI 1968: 44–49., kovnice koje pripadaju ovoj grupi prekova su: Agyrion, Eryx, Hadranon, Halaesa, Herbessos, Kentoripae, Leontinoi, Mytistraton, Silera, Tauromenion, Tyrrhenoi.

Dakle, padom sirakuške dominacije prestaje cirkulirati novac Dionizija I–II na srednjodalmatinskom području.

U svojim studijama o isejskom novcu Visonà pokušava poznate numizmatičke nalaze, metodološki ispravno postavljene, prilagoditi arheološkim istraživanjima Arheološkog muzeja iz Splita, što je često u kontradikciji. Naime, konstantira »*Evidence for Syracusan colonization in Dalmatia, however, remains elusive. Although some scholars (including one of Kirigin's fellow-excavator) still maintain that Dionysius I colonized Issa (on the island of Vis), a theory which dates back to the 17th century, no remains of a Greek settlement datable to his reign, or to that of Dionysius II (367–344 B.C.), have yet been found.*« Krucijalni dokaz o tome je »*Kirigin's statement that »chance finds, excavations, and field surveys on this site have not yielded a single (ceramic) fragment from the middle of the 5th to the middle of the 4th centuries B.C.*« is hard to dispute. According to Kirigin, a continuous record of Greek occupation on the island begins only c. 330 B.C.»

Na osnovi Diodorovih podataka o pomoći sirakuške vojne sile prilikom osnivanja Farosa 384./383. god. i kruženja Jadranom Dionizijevog admirala Filista 357./356. god. i pitanja »*Whether or not a Syracusan base existed anywhere in the eastern Adriatic*«, Visonà zaključuje: *Syracusan bronze coins with Head of Athena / Star between dolphins and Head of Athena / Hippocamp minted under the Dionysian tyranny presumably arrived in Dalmatia between the founding of Pharos in 385/384 B.C. and the ouster of Dionysius II in 344 B.C. At no other time in history did a comparable influx of Syracusan coinage reach this area. Whether these issues were brought to the eastern Adriatic by displaced individuals, colonists, sailors, soldiers or traders, they comprised a fraction of the circulating medium at least until the third quarter of the 4th century, when many of them wherre overstruck on the island of Vis. The overstriking provides a terminus ante quem for the circulation of Dionysian bronze currency within the region.*» (VISONÀ 2007: 480–485).

Neobično kontradiktorna razmišljanja s obzirom na to da je sirakuška flota intenzivno prisutna u Jadranu gdje je, prije osnivanja Farosa, prethodno osigurala vojnu bazu odakle je u kritičnom trenutku pružena pomoć Paranima. Ta prva povijesno poznata pomorska bitka na srednjodalmatinskom području između Grka i ilirske koalicije zabilježena je upravo zbog intervencije glavne vojne sile tog vremena. Naime, u fokusu Dionizijevih ekonomskih interesa nije bio Faros kolonija agrarnog tipa, kojoj je usput poslano više troveslarki sa zapovjednikom postavljenim od Dionizija (eparh), već izuzetno važna strateška luka Isse, idealno smještena u pravcu plovnih puteva prema sjevernom Jadranu, tj. padskoj nizini. U tom kontekstu je nastala i još neubicirana Herakleja, vjerojatno uz Dionizijevu podršku. Kasna sirakuška kolonizacija na srednjem Jadranu ostvarena je pod patronatom moćne vojne flote koja je, prema Diodoru, patrolirala sve do 357./356. god. za vrijeme Dionizijeva admirala Filista, odnosno pada tiranije. Prestankom sirakuške zaštite započinje preki vanje Dionizijevog brončanog novca, i to ne samo na Jadranu, već i drugim gradovima južne Italije i Sicilije povijesno povezanim s aktivnostima Dionizija I–II.

Stoga je teško prihvatiti mišljenje o osnivanju Isse nakon pada sirakuške tiranije i povlačenja sirakuške vojne sile iz Jadrana, posebno domišljanja o sirakuškim izbjeglicama iz Farosa, koji su mogli osnovati tu strateški najvažniju grčku koloniju na srednjodalmatinskom prostoru i u tom kontekstu promatrati cirkulaciju Dionizijevog brončanog novca. Suprotno tome stoje odavno poznati povijesni izvori i znanstveni radovi brojnih autora posvećeni grčkoj kolonizaciji na srednjem Jadranu. Upravo polazna točka te kasne sirakuške kolonizacije na srednjodalmatinskom području osnivanje je vojne baze Isse i to u periodu između 398./397. do 385./4. godine, tj. zabilježene vojne intervencije i pomoći osvajanju teritorija buduće parske kolonije Pharos.⁶ A novonastale kontradik-

6 NOVAK 1937-1940: 111-126; ABRAMIĆ 1949: 119-125; NIKOLANCI 1970: 377 ff; 1976: 149 ff; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1962: 39 ff; GABRIČEVIĆ 1966: 9-15, Pl. V; NOVAK 1961: 1-281; 1961: 145-204; 1966:

tornosti vraćaju unatrag osnovne dileme odavno razriješene kroz starije nalaze, koji su u skladu s poznatim povijesnim kontekstom, a to potvrđuju i novootkriveni grčki grobovi na zapadnoj isejskoj nekropoli Martvilo,⁷ kao i najnovija arheološka istraživanja prevedena u Issi i Farosu.

KATALOG DIONIZIJEVOG NOVCA SIRAKUZE

Remetin vrt

SNGCop 721–722 / Atena – Hipokamp

1. (N 270)

Syracusae

trias 405–344. god. pr. Kr. *BMC* 289 i d.; *SNG Klagenfurt* 500–530.

Av.: glava Atene s korintskom kacigom l.

Rv.: hipokamp l., ΣΥΡΑ

T.: 4,63 g Dim.: 16 x 15 mm.

Dobro sačuvan.



2. (N 373)

Pharos/ prekov preko Syracusae

trias 405. – 344. g. pr. Kr. *BMC* 289 i d.; *SNG Klagenfurt* 500-530

Av.: glava Persefone l./ prekov sirakuškog triasa



147–170; 1968: 5–60; CAMBI – KIRIGIN – MARIN 1980: 81–91; KUNTIĆ–MAKVIĆ 1995–1996: 33–38; ZANINOVIĆ 2004: 1–57; JELIČIĆ-RADONIĆ 2005: 315–328.

7 KATIĆ 2009: 96, gdje su objavljeni rezultati novih arheoloških istraživanja grčkih grobova na zapadnoj isejskoj nekropoli Martvilo. Činjenica da su grobovi sekundarno korišteni te pri tom izbačeni prethodni grobni prilozzi, a riječ je upravo o ranom arheološkom materijalu koji »dosad nije pronađen«, govori u prilog Dionizijeve kolonizacije Isse. To neosporno potvrđuju rezultati arheoloških istraživanja Lissosa kako navodi Neratan Ceka uz članak FRASER 1993: 167–174, cf. 174 / Intervention de Neritan Ceka: »En relation avec la communication du Professeur Fraser, je dois faire une référence aux résultats des fouilles

archéologiques faites par F. Prendi à Lissos, qui ont précisé la fondation de cette ville vers la commencement du IIIe siècle avant notre ère. Cela correspond parfaitement avec la typologie tardive hellénistique des fortifications, liées comme à Antigonea avec l'activité dynastique dans la domaine de l'urbanisme. C'est pourquoi il faut exclure la liaison de Lissos avec les événements de l'attaque illyrienne à Pharos et la remplacer dans les textes anciens par Issa. Il est intéressant que la fondation des colonies dalmates par Denys de Syracuse suive immédiatement sa participation dans l'intervention illyrienne en Epire pour remettre sur le trône molosse Alcétas; c'est peut-être la récompense que le tyran syracusain a obtenue du roi illyrien sur les frontières septentrionales de son royaume.»

Rv.: jarac l.; prekov hipokampa l.

T.: 4, 63 g Dim.: 16 x 15 mm.

Dobro sačuvan.

3. (N 381)

Sicilia, Syracuae

trias 405.–344. god. pr. Kr. *BMC* 289 i d.; *SNG Klagenfurt* 500–530.

Av.: glava Atene s korintskom kacigom l.

R.: hipokamp l., ΣΥΡΑ? u tragovima.

T.: 7, 48 g Dim.: 19 x 21 mm.

Izlizan i korodiran.



4. (N 416)

Syracuae

trias 405.–344. god. pr. Kr. *BMC* 289 i d.; *SNG Klagenfurt* 500–530.

Av.: glava Atene s korintskom kacigom l.

Rv.: hipokamp l., ΣΥΡΑ

T.: 7, 39 g Dim.: 18 x 21 mm.

Vrlo jako istrošen.



5. (N 433)

Syracusae

Trias 405.–344. god. pr. Kr. *BMC* 289 i d.; *SNG Klagenfurt* 500–530.

Av.: glava Atene s korintskom kacigom l.

Rv.: hipokamp, ΣΥΡΑ u tragovima.

T.: 6, 62 g Dim.: 19 x 21 mm, Pol. Kal. 3.

Dobro sačuvan.



6. (N 453)

Syracusae

Trias 405.–344. god. pr. Kr. *BMC* 292; *SNG Klagenfurt* 500–530.

Av.: glava Atene s korintskom kacigom l., tragovi pojedinih slova.

Rv.: hipokamp l.

T.: 6,75 g Dim.: 18 x 21 mm.

Vrlo jako istrošen.



PRIMJERC IZ NUMIZMATIČKE ZBIRKE ARHEOLOŠKOGA MUZEJA U ZAGREBU

Sicilia**Syracusae**

7 Lit b.g. (405.–344. pr. Kr.) Syr

7 538:ZAG A839. Av.: ΣΥΡΑ lijevo. Pop.: Glava Pallas Athene, s korintskim šljemom, s maslinovim vijencem, nal. Kružna crta. Rv.: Dva delfina, između njih galerta s 8 trakova. Kružna crta. Ljubić 26.

T.: 32,35g. Dim.: 30x31mm. Mionnet I: 304,831; Ljubić 1890: 4,26; *BMC**Sicily*: 187,287; *SNG Klagenfurt* I, 1967: 12, 499 (–345–336); *SNG**Danemark* I, Italy,1981: 16,720. Dobro sačuvan. Primjerak nađen na Hvaru.

8 Lit b.g.(405.–344. pr.Kr.) Syr

8 538:ZAG A840. Av.: ΣΥΡΑ lijevo. Pop.: Glava Pallas Athene, s korintskim šljemom, s maslinovim vijencem, nal. Kružna crta. Rv.: Dva delfina, između njih galerta s 8 trakova. Kružna crta. Ljubić 26.
T.: 28,67g. Dim.: 29x30mm. Mionnet I: 304,831; Ljubić 1890: 4,26; *BMC Sicily*: 187,287; *SNG Klagenfurt I*, 1967: 12, 499 (–345.–336.); *SNG Danemark I*, Italy,1981: 16,720. Dobro sačuvan. Primjerak nađen na Hvaru.

**9** Trias b.g.(405.–344. pr.Kr.) Syr

9 538:ZAG A6402. Av.: ΣΥΡΑ. Pop.: Glava Pallas Athene, s korintskim šljemom, s maslinovim vijencem, nal. Kružna crta. Rv.: Hipokamp nal.
T.: 8,35g. Dim.: 18x20mm. *BMC Sicily*: 187,289; *SNG Klagenfurt I*, 1967; 12,500–502 (–345–336); *SNG Danemark I*, Italy,1981: 16,721. Dobro sačuvan.



LITERATURA

- ABRAMIĆ, M. 1949 – Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu. *Ljetopis JAZU*, 55/1949: 9–15, Pl. I–V.
- BONAČIĆ MANDINIĆ M. – P. VISONÀ 2002 – Monetary circulation on the island of Vis (*Issa*), c. 350 B.C. – A.D. 600. Sažetak: Cirkulacija novca na otoku Visu (*Issa*), c. 35 B.C. – A.D. 600. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Greek Influence along the East Adriatic Coast. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu. Proceedings of the International conference held in Split from September 24th to 26th 1998.* Biblioteka knjiga Mediterana, 26. Split, 2002: Književni krug: 319–374.

- BONAČIĆ MANDINIĆ, M. 2004 – *Grčki novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*. Split, 2004.
- BRUNŠMID, J. 1998 – *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*. Split, 1998.
- CAMBI, N. 2002 – Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis). *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Split, 2002: 303–310.
- CAMBI, N.- B. KIRIGIN, – E. MARIN 1980 – Excavations at Issa, Island of Vis, Yugoslavia 1976, 1979. A Preliminary Report. *RIAVen*, 4/1980: 81–91.
- CAMBI, N.- B. KIRIGIN, – E. MARIN, 1981 – Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979. god.). Preliminarni izvještaj. *VAHD*, 75/1981: 63–83.
- ČARGO, B. 2004 – *Issa, povijesno arheološki vodič*. Split – Vis, 2004.
- DUKAT, Z. – MIRNIK, I. 1979 – Numizmatička zbirka Dominikanskog samostana u Starom Gradu na Hvaru. Summary: Numismatic collections of the Dominican Monastery at Stari Grad. *VMKH*, 28/1979, 3: 5–15 + 2 tab.
- FRASER, P. M. 1993 – The Colonial Inscription of Issa. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, II. Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand réunis par Pierre Cabanes (25–27 Octobre 1990)*. Paris, 1993: 167–174, cf. 174 / Intervention de Neritan CEKA.
- GABRIČEVIĆ, B. 1966 – Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana. *VAHD*, 68/1966: 147–170.
- GABRIČEVIĆ, B. 1968 – Antički spomenici otoka Visa. *PPUD*, 17/1968: 5–60.
- GÖRICKE-LUKIĆ, H. 2004 – *Grčki, grčko-kolonijalni i keltski novac iz Muzeja Slavonije Osijek*. Summary. Osijek, 2004.
- GORINI, G. 1983 – La circolazione in ambiente adriatico, La monetazione dell'età dionigiiana. *Atti del VIII Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici – Napoli 29 maggio-Igiugno 1983*. Roma, 1993: 277–311.
- HEAD, B.V. – P. GARDNER – R.S. POOLE 1876 – *A catalogue of the Greek coins in the British Museum*. 2. Sicily. London, 1876.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. 2005 – The foundation fo the Greek City fo Pharos on the Island of Hvar. *Illyrica antiqua. Ob honorem D. Rendić – Miočević*. Zagreb, 2005: 315–328.
- KATIĆ, M. 1999 – Agglomération illyrienne pré-grecque à Stari Grad sur l'île de Hvar. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III. Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16–19 Octobre 1996) réunis par Pierre CABANES*. Paris, 1999: 61–65.
- KATIĆ, M. 2009 – *Urbanistički i kulturni profil antičke Isse*. Doktorski rad. Zadar, 2009.
- KIRIGIN, B.
- 1990. The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidence, Greek Colonists and Native Populations. *Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, (Sydney 9 – 14 July 1989)*. Canberra–Oxford 1990: 291–321.
 - 1996. *Grčki grad na Jadranu*. Zagreb, 1996: Matica Hrvatska.
 - 1999. The Greeks in Central Dalmatia. *La Dalmazia e l'altra sponda. Problemi di archaiologia adriatica*. Firenze, 1999: 147–164.
 - 2004. Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji. *VAHD*, 96/2004: 9–301.

- KOS, P. 1998 – *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. 1995–1996 – Hvar u djelima starih pisaca. *Katalog izložbe »Pharos – Antički Stari Grad*. Zagreb, 1995–1996: 33–38.
- LJUBIĆ, Š. 1852 – Staro-dalmatinsko Pěnezoslovje. *Arhiv*, 2/1852: 169–208.
- LJUBIĆ, Š. 1890 – *Popis Arkeologičkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu*. Odsjek II. Svezak I. *Numismatička sbirka od najstarije dobe do cara Dioklecijana*. Zagreb, 1890.
- MIONNET, T.E. 1806–1813 – *Description de médailles antiques grecques et romaines avec leur degré de rareté et leur estimation. Ouvrage servant de catalogue à une suite de plus de vingt mille Empreintes en soufre, prises sur les pièces originales*, I–VI. Paris, 1806–1813.
- MIRNIK, I. 1979 – O numizmatičkoj zbirci Dominikanskog samostana u Bolu na Braču. *VMHK*, 28/1979, 1: 10–21 + 2 tab.
- NIKOLANCI, M. 1970 – O kontroverzi Lissos – Issa. *Adriatica*. Zagreb, 1970: 377–384.
- NIKOLANCI, M. 1976 – Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta, *Materijali XII, IX*. Kongres arheologa Jugoslavije. Zadar, 1976: 149–168.
- NOVAK, G.
– 1937–1940. Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg. *VHAD*, n.s. 18–21/1937–40 = *Serta Hoffilleriana*: 111–126.
– 1966. Stari Grci na Jadranskom moru. *Rad JAZU*, 322, 1961: 145–204.
– 1966a. Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskog mora. Riassunto: La colonizzazione greca sulla costa orientale del mare Adriatico. *VAHD*, 69/1966, 119–125.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1962 – I Greci in Adriatico. *StRomagnoli*, 13/1962: 39 ff.
- SNG Denmark 1981 – *The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum*, 1. Italy – Sicily. New Jersey, 1981.
- SNG Österreich 1967 – *Sylloge nummorum graecorum, Sammlung Dreer/ Klagenfurt im Landesmuseum für Kärnten*, 1. Italien – Sizilien. Klagenfurt, 1967.
- TUSA CUTRONI, A. 1968 – La riconiazione della litra siracusana nel IV secolo c. C. *SicAr*, 4/1968: 44–49.
- VISONÀ, P.
– 1990. Ritrovamenti di monete della tiranide dionigiana in Italia. Sažetak: Nalazi novca iz doba Dionizijeve tiranije u Italiji. *VAHD*, 83/1990: 91–102.
– 1995. Colonization and Money Supply at Issa in the 4th Century B.C. *Chiron*, 25/1995: 55–62.
– 1996. The Chronology of Issa's Early Hellenistic Coinage. 1. *Međunarodni numizmatički kongres u Hrvatskoj, 12–15. X 1995. Zbornik radova*. Opatija, 1996: 149–160.
– 2007. Greek Coinage in Dalmatia and Trans-Adriatic Relations in the 4th Century B.C. *Chiron*, 27/2007: 479–494.
- ZANINOVIĆ, M. 2004 – Antički Grci na hrvatskoj obali. *ARR*, 14, 2004: 1–57.

SUMMARY

SYRACUSAN COINAGE OF DIONYSIUS THE ELDER FROM STARI GRAD ON
THE ISLAND OF HVAR

It would be interesting to analyze the distribution of Syracusan bronze coinage (litra and trias) in Croatia. They are relatively common finds, at least among the early Greek coinage present in this area. Considering the date of these coins, that is, Syracusan litra and trias, two chronologies exist, higher and lower. The *SNG* mostly places them in the time of Timoleon (345–336 BC) or the Third Democracy. Similarly, M. Bonačić-Mandinić dates their emission to the time of Timoleon (345–317 BC). P. Visonà uses a somewhat earlier date, placing them in the rule of Dionysius the Elder (405–367 BC), which is more logical and is accepted by authors. Taking into account the material recovered in the systematic archaeological excavations in Stari Grad on the island of Hvar, we conclude that these coins were found in the earliest layers. Taking into account the accepted date for the foundation of the Parian colony of Pharos (385/4 BC), together with the aid given by Dionysius the Elder during the event, leads us to accept the higher chronology.

During the archaeological excavations in Stari Grad 15 Syracusan bronze coins of the tyrant Dionysius the Elder were found: three litrae of the Athena/star between two dolphins type, and 12 Athena/hippocamp type. In the earliest layers, together with the coinage of Pharos and Herakleia, the coinage of Syracuse is present in significant numbers on the archaeological site of Remetin vrt, which revealed – through systematic excavations – the uniquely complex historical image of the city from Classical Antiquity. Precisely on the Remetin vrt the remains of the initial nucleus of the Parian colonists were seen in the ruins of the Illyrian settlement, where later the walls and the architecture of the planned Greek city were built. In this context six of the Syracusan coins of the Athena/hippocamp type were found: two Syracusan well-preserved trias, one in the earliest Greek layer (5 – N 433), and another in the disturbed Late Antiquity layer (1 – N 270). The remaining specimens were overstrikes of Syracusan coins: one overstruck with the Pharian Persephone/he-goat type (2 – 373), which is the finest preserved overstrike, and another overstruck with a Pharian coin, perhaps of the same type (3 – N 381A).

The overstriking of Dionysius' coins with anepigraphic types was already known in the Central Dalmatian area: the heavy bronze Athena/star between dolphins was overstruck with the beardless youth/dolphin above waves type (Berlin, Staatliche Museen 7136; the specimen from Osor in a private collection in Padova; Tipić collection, no. 6, fig. 4), and smaller denominations of the *SNG-Cop* 721–722 type (one specimen of the Hera l./dolphin r. is from the numismatic collection of the National museum of archaeology in Venice, originally a part of the former Zadar Museum collection). In this context the example of an overstrike with the Pharian Zeus l. (?)/goat r. type, described by Š. Ljubić, is occasionally mentioned, and it was attributed to Lampsakos. The first overstrike of a Syracusan trias with the Pharian Persephone/goat type was published as a part of the Pharian coin collection of the Museum of Slavonija. During archaeological excavations in Remetin vrt a number of overstrikes of Syracusan trias with precisely this type of Pharian coins were recovered.

The Issean head of Artemis/eight-pointed star type is often overstruck with the Pharian Persephone/goat type. This type is considered to be the first coinage of the colony of Issa with an ethnic ΙΣΣΑΙΩΝ and is dated to the last quarter of the 4th century, following the emissions of the Ionios' coinage. This dating is supported with Pharian Persephone-type overstrike, which belongs, according to Brunšmid and is generally accepted, to the same period.

Contemporary overstriking of Syracusan trias and Issean coinage with the same type of Pharian coinage shows the synchronization of their circulation. Thus, the safe dating of Syracusan over-

strikes after 344 BC argues for a similar date for Issean overstrikes – that is, both types, Issean and Pharian, were struck earlier than supposed. This is confirmed by stratigraphical data from the archaeological excavations in the Remetin vrt. The first Issean coinage of the Artemis/star type was apparently struck during the rule of Dionysius the Elder, as corroborated by the fact that it was overstruck with the Pharian Persephone/he-goat type following the tyrant's fall.

After 344 BC Dionysius' bronze coinage was massively overstruck, and these overstrikes circulated in numerous Greek Dionysius-influenced cities, that is, through a wide area related to his military and political activities, especially on Sicily and in Italy. In this context one must emphasize the overstriking of Syracusan coinage after the withdrawal of Syracusan military power from the Central Adriatic area. Not only was Syracusan coinage overstruck in Issa, the mother-city of Syracusan colonists and founders of this Greek colony, but also in Pharos. These are represented with overstrikes of Syracusan Athena/hippocamp trias type with the same denomination the Pharian Persephone/he-goat type (2 – N 373, 3 – 381A), recovered during archaeological excavations in Remetin vrt, and with the same type of coinage bought in 1898 for the Osijek Museum (modern Museum of Slavonija). These overstrikes testify that Dionysius' bronze coinage was no longer in circulation, which is corroborated with the lack of Syracusan coins in the Škudljivac hoard. Thus, with the fall of Syracusan domination, the coinage of both Dionysius the Elder and Younger was withdrawn from circulation in the Central Dalmatian area.

Visonà paid special attention to the analysis of Issean coinage and devoted numerous papers to the reconstruction of its chronology. Although he considered Gorini's assumptions on the role played by Syracuse in the earliest circulation of coinage in the first half of the 4th century justified, attributed to the colonizing activities of Dionysius the Elder in this area, they were not, in his opinion, supported by archaeological evidence, especially in the case of Issa. On the basis of B. Kirigin's categorical assumptions (he excavated the Issean necropolises) – that not a single Issean coin was found in controlled excavations and securely dated to the 4th century and thus there is no firm evidence for the Greek presence on the island prior to 330 BC – Gorini's conclusion on *«un dominio siracusano e principalmente dionigiano nella zona»* does not stand any more. Therefore Visonà believes that the numismatists' attempts to associate the finds of Dionysius' bronze coinage in Dalmatia with Syracusan colonization suffered a severe change during the last three decades. Kirigin's opinion on the complete absence of the ceramic material from the first half of the 4th century suggests that Issa could have been colonized from Syracuse only after 344 BC and thus after the fall of the tyrannies of the two Dionysii. From this, armchair perspective, arose the possibility of the Pharian Syracusans' foundation of Issa, considering the close relations between Syracuse and Pharos and the large number of Dionysius' coinage from that island suggesting, according to these permutations, the presence of Syracusan settlers.

In his papers on the Issean coinage Visonà tried to conform the known numismatic finds, methodologically correctly dated, with archaeological excavations of the Archaeological museum in Split, which often contradicted one another. He states that *«Evidence for Syracusan colonization in Dalmatia, however, remains elusive. Although some scholars (including one of Kirigin's fellow-excavator) still maintain that Dionysius I colonized Issa (on the island of Vis), a theory which dates back to the 17th century, no remains of a Greek settlement datable to his reign, or to that of Dionysius II (367–344 B.C.), have yet been found.»* The crucial evidence is *«Kirigin's statement that «chance finds, excavations, and field surveys on this site have not yielded a single (ceramic) fragment from the middle of the 5th to the middle of the 4th centuries B.C.» is hard to dispute. According to Kirigin, a continuous record of Greek occupation on the island begins only c. 330 B.C.»*

These are unusually contradictory views, when we know that the Syracusan fleet was intensively present in the Adriatic, where, before the foundation of Pharos, it secured a military base from

which it gave the support to the Pharians at a critical moment. This first historically affirmed naval battle in the Central Dalmatian area between the Greek and Illyrian coalition is recorded precisely because of the intervention of the leading military power of the time. In the focus of Dionysius' economical interests was not Pharos, an agrarian colony, to which a relief fleet consisting of a number of triremes with a commander appointed by Dionysius (eparch) was dispatched, but rather a strategically extremely important harbor of Issa, ideally placed with respect to the naval corridors leading towards the northern Adriatic, that is the Po valley. In this context the still not located Herakleia was founded, probably not without Dionysius' aid. The late Syracusan colonization of the Central Adriatic was accomplished under the patronage of the mighty war fleet patrolling – according to Diodorus – until 357/6 BC under Dionysius' admiral Philistes, until the fall of the tyranny. With the end of Syracusan protection the overstriking of Dionysius' bronze coinage commenced, not only in the Adriatic, but also in other cities of Southern Italy and Sicily historically connected to the activities of the Dionysii.

It is thus hard to accept the opinion on the foundation of Issa after the fall of the Syracusan tyranny and the withdrawal of the Syracusan military power from the Adriatic, especially permutations on Syracusan refugees from Pharos that could have founded this strategically the most important Greek colony in Central Dalmatia and to scrutinize the circulation of Dionysius' bronze coinage in this context. Historical literary sources, together with scientific papers of numerous authors on Greek colonization of the Central Adriatic, stand opposed to this contrivance. The founding of the military base in Issa, between 398/397 and 385 BC, that is, the documented military intervention and aid in the occupation of the territory of the future Parian colony of Pharos, was precisely the starting point of this late Syracusan colonization of the Central Dalmatian area. These lately created contradictions take us back to basic dilemmas that were solved long ago through the analysis of older finds in accordance with documented historical context, which is also supported by the new archaeological excavations of Greek graves on the western necropolis of Issa, Martvilo, as well as in Issa and Pharos.

Rukopis primljen: 14.VII.2007.
Rukopis prihvaćen: 10.XI.2009.

KARLA GUSAR – DARIO VUJEVIĆ

*Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala P. Krešimira IV, 2
HR – 23.000 ZADAR
kgusar@unizd.hr
dario.vujevic@unizd.hr*

ISTRAŽIVANJA TUMULA MATAKOVA GLAVICA U PODVRŠJU

UDK 902.2:726.82 (36:497.5)
Izvorni znanstveni rad

U radu se donose rezultati istraživanja grobnog humka Matakova glavica u selu Podvršje kod Zadra 2008. godine. Humak je tijekom vremena prilično devastiran, no na osnovi analize materijalnih ostataka, može se zaključiti da je korišten tijekom prapovijesti, kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Dug kontinuitet ukapanja na Matakovoj glavici čini ovaj humak jedinstvenim na širem zadarskom području.

Ključne riječi: kasna antika, Matakova glavica, prapovijest, rani srednji vijek, tumul
Key words: Late Roman Period, Matakova glavica, Prehistory, Early Middle Ages, grave-mound

U sklopu terenske nastave Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, tijekom lipnja 2008. godine istražen je tumul Matakova glavica u selu Podvršje, nedaleko Zadra (Sl. 1).¹ Tumul se nalazi s desne strane ceste Zadar-Pag, stotinjak metara istočno od tumula Jokina glavica, u blizini starokršćanskih dvojnih crkava na lokalitetu Glavčine.

Dimenzijama je nešto manji od obližnjih tumula Jokina i Duševića glavica. Promjer mu iznosi 12 m, a visina vrha u odnosu na okolnu površinu 1,8 m. Pripada grupi tumula sa zemljanim plaštom. Nasip tumula je u prošlosti bio djelomično devastiran raznim radovima, tako da je gornja površina zaravnjena, a rubovi sa svih strana zasječeni, čime se smanjila njegova prvotna veličina. S obzirom na podatke lokalnog stanovništva o radovima oko i na tumulu pri čemu su pronađene ljudske kosti, bilo je jasno da je najmlađi sloj ukopa u određenoj mjeri uništen, ali je visina sačuvanog dijela naslućivala intaktnost dubljih, prapovijesnih slojeva, što će se kasnije ipak pokazati netočnim.

¹ Istraživanja je vodio B. Marijanović, a članove stručne ekipe činili su autori ovih redaka te studenti arheologije III. i IV. godine sa Sveučilišta u Zadru.



Sl. 1 – Matakova glavica za vrijeme istraživanja.

Fig. 1 – Matakova glavica in course of excavations.

Nakon skidanja početnog sloja s travom i humusom, u sloju tamne zemlje počele su se javljati nakupine većeg kamenja. Pronađeno ih je ukupno četiri, po jedna u kvadrantima III i IV, a dvije u kvadrantu II (T. I). Najvjerojatnije je riječ o ostacima arhitekture grobova. U kvadrantu III pronađen je ostatak arhitekture groba od dvije okomito postavljene ploče i zaglavlja od sitnog kamena (grob 1). Veći dio groba je uništen, ali može se pretpostaviti da se rasprostirao otprilike u pravcu istok-zapad. Unutar sačuvanog dijela nisu pronađeni nikakvi ostaci pokojnika.

Kako su svi ukopi devastirani, a priloga pronađenih u njima nema, nemamo čvrst oslonac za njihovo datiranje, iako oblikovanje grobne arhitekture i nalazi u njihovoj blizini ukazuju na srednjovjekovno razdoblje. Naime, u sloju uokolo grobova pronađena je srednjovjekovna keramika, uključujući dvije cijele posude te brončana pređica.



Sl. 2 – Srednjovjekovna posuda u kvadrantu II.

Fig. 2 – Mediaeval vessel in sq. II.



Sl. 3 – Vatrište u kvadrantu IV.

Fig. 3 – Herd in sq. IV.

Kada govorimo o sloju sa srednjovjekovnim ukopima treba spomenuti i pronalazak vatrišta u kvadrantu IV (Sl. 3). Vatrište je u tragovima otkriveno već u površinskom sloju, ali sloj nije bio kompaktan. Kasnije se pokazalo da je na tom mjestu, samo 10-ak cm dublje, na prelasku u sljedeći sloj pronađen kompaktan sloj spaljene zemlje s malom količinom gareži i pepela, na području promjera 50 cm. U njemu nije bilo nikakvih nalaza koji bi ukazivali na vremensku odrednicu, no iz stratigrafske pozicije i visinske razlike od 20-ak cm u odnosu na kasnoantičke grobove jasno je da pripada sloju sa srednjovjekovnim ukopima.

Grobovi rađeni tehnikom suhozida od uslojenog neobrađenog kamenja ili kamenih ploča karakteristični su za ranosrednjovjekovna groblja u Dalmaciji (JELOVINA 1976:70–73; BELOŠEVIĆ 1980: 72–74). Međutim, na rani horizont hrvatsko-dalmatinske materijalne kulture 8. i prve polovine 9. st., upućuju nas grobni običaji poput pojave vatrišta i postavljanja keramičkih posuda unutar, odnosno između grobova. Pojava sloja paljevine zabilježena je na nekoliko groblja poganskog horizonta u Dalmaciji. Jedno vatrište, postavljeno između grobova koje je povezano s poganskim ritusom ukapanja, zabilježeno je na nekropoli Stankovci – Klarića kuće (BELOŠEVIĆ 1980: 55, sl. 3). Ovakva vatrišta na slavenskim nekropolama vjerojatno su se koristila prilikom obavljanja posmrtnih gozbi (KOROŠEC 1950: 223; 1954: 103). Nešto češću pojavu na starohrvatskim grobljima predstavlja paljenje vatre nad grobovima kojima se pokojnici oslobađaju zlih duhova, zabilježeni na nekropolama Nin – Materiza i Biljane Donje – Trluge te na položaju Kašić – Vlačine (BELOŠEVIĆ 1980: 61, 79; 2007: 31).² No kako ispod vatrišta na Matakovoj glavici nisu otkriveni nikakvi tragovi groba, jedinu paralelu za ovaj grobni običaj predstavlja spomenuto vatrište iz Stan-kovaca.

Zanimljive nalaze srednjovjekovnog razdoblja predstavljaju dvije keramičke posude (T. II, 1–2). Prva posuda koja je pronađena ispod većeg kamena u kvadrantu II, manjih je dimenzija (vis. 10, pr. otv. 7,3, pr. dna 5,8 cm) i nije ukrašena (T. II, 1–2). Crvenkastosive je boje, što je posljedica neujednačenog pečenja. Faktura joj je dosta zrnata zbog veće količine primjese kalcita pomiješanih s glinom. Posuda je jajoliko-trbušastog oblika s kratkim vratom koji završava obodom koji se pri vrhu stanjuje i lagano izvija prema van. Druga posuda, pronađena unutar sjevernog kontrolnog profila, nešto je veća od prethodne (vis. 14, pr. otv. 11, pr. dna 7,4 cm) (T. II, 3–4). Ima naglašen trbuh koji je najširi u njenoj gornjoj trećini. Vrat joj je ljevkast i završava s razvraćenim, ravno odsječnim obodom. Dobro je pečena i tamnosive je boje. Na vratu posude javlja se dekoracija koja se sastoji od vodoravno urezanih brazda. Njih zapravo tvori jedna šira, duboko utisnuta linija koja spiralno kruži oko vrata posude. Slično ukrašene posude datirane u 8. i prvu polovinu 9. st. pronađene su na nekropolama Ždrijac u Ninu (BELOŠEVIĆ 2007: T. CXXII/121, CXXX/148, CXXXIII/160, 165, 167, CXXXV/175, CXXXVI/182, CXXXVIII/187, CXLIII/216, CLII/323) i Glavčurak u Kašiću (BELOŠEVIĆ 1968: 244, T. XV/1) te u nasebinskom kompleksu uz crkvu Sv. Križa u Ninu (BELOŠEVIĆ 2000: 116–117, T. III/9, 10).

Obje posude s Matakove glavice izrađene su od gline pomiješane sa zncima kalcita i pijeska, na sporotirajućem ručnom lončarskom kolu. Vanjština im je prilično zaglađena, dok su u unutrašnjosti vidljivi tragovi obrade rukom. Ove posude pripadaju grupi tipičnih slavenskih posuda, koje se u Dalmaciji javljaju u grobovima poganskog horizonta tijekom 8. i prve polovine 9. stoljeća (BELOŠEVIĆ 1980: 109–115). Međutim, s obzirom na lošu sačuvanost grobova, ne može se sa sigurnošću utvrditi jesu li se one izvorno nalazile unutar grobova ili izvan njih. Osim postavljanja

2 Većina ostalih paljevina pronađena na ranosrednjovjekovnim dalmatinskim grobljima vezuje se uglavnom uz ritus ukapanja spaljenih pokojnika. Međutim, kako velik broj njih potječe iz slučajno otkrivenih i nesustavno istra-

ženih grobova, ritus incineracije sigurno je dokazan na malom broju ranosrednjovjekovnih nekropola. Usp. BELOŠEVIĆ 2007: 18–19.

keramičkih posuda u grobove, što je česta pojava u dalmatinskim nekropolama,³ također je utvrđeno da su se one stavljale i između njih. Ova pojava prvi put je zabilježena u nekropoli uz humak Materiza u Ninu (BELOŠEVIĆ 1973: 238), a isti običaj registriran je i prilikom novijih istraživanja ranosrednjovjekovnih grobalja na obližnjim humcima Jokina i Duševića glavica u selu Krneza (GUSAR 2009).

Navedenom sloju pripada i već spomenuti nalaz brončane predice koji vjerojatno potječe iz jednog od uništenih srednjovjekovnih grobova (T. II, 5). Alka ima ovalan oblik čija je prednja strana zadebljana, a na stražnjem dijelu joj je fragmentarno očuvan stanjeni dio. Igla predice nije se sačuvala. Završeci zadebljanog dijela alke su zakošeni. Predica pripada grupi materijala koje je teško uže vremenski odrediti. Ovakav tip javlja se još među nalazima s nekropole iz vremena seobe naroda koji se pripisuju kasnoantičkom autohtonom stanovništvu i datiraju u 6. st. (BELOŠEVIĆ 1968; VINSKI 1991; SIMONI 1991). Međutim, identično oblikovanu predicu sa zakošenim krajevima zadebljanja alke nalazimo kod pojase brončane kopče iz groba 322 s nekropole Nin – Ždrijac u kojem je pokopana obitelj dostojanstvenika, a koji se datira u početak 9. stoljeća (BELOŠEVIĆ 2007: 222, 458, T. C/10). Na zakošene dijelove alke postavljen je okov kopče koji se pomicao oko stanjenog dijela, stoga ne treba isključiti mogućnost da je i naša predica nekoć činila dio slične kopče.

Unutar ovog sloja pronađen je i jedan kameni brus. Ovakvi nalazi u grobovima ranog horizonta 8. i prve polovine 9. st. na području sjeverne Dalmacije registrirani su na svega nekoliko lokaliteta, a spadaju i u rijetke nalaze na slavenskim nekropolama Srednje Europe (BELOŠEVIĆ 1980: 119; 2007: 291, 457; JURIC 2007: 222).

Navedeni srednjovjekovni nalazi s Matakove glavice pripadaju poganskom horizontu materijalne kulture 8. i prve polovine 9. st., tijekom kojeg se javljaju različiti običaji vezani uz kult pokapanja, čiji je dio prisutan i na ovom lokalitetu.

Ispod ovog srednjovjekovnog sloja javlja se nešto svjetliji sloj s novim ukopima, koji se svojom konstrukcijom i stratigrafskim položajem razlikuju od srednjovjekovnih grobova. Pronađena su četiri ukopa koja se mogu datirati u vrijeme kasne antike. U sloju postoje i ostaci dviju ovalnih jama bez ostataka arhitekture i pokojnika (T. III, 1). Tek se u zapuni pronašlo nekoliko manjih fragmenata tegula. Kasnije će se pokazati da je na cijelom tumulu, samo u jednom grobu pronađen dio kostura, a nedostatak kostiju u ostalim možemo povezati s visokom kiselošću tla, pa je moguće da su i ove dvije jame ostaci kasnoantičkih ukopa.

Od četiri ukopa kod kojih se sačuvao dio arhitekture, prvi se nalazio u kvadrantu III ispod spomenutog srednjovjekovnog groba 1, koji ga je preslojio i iskoristio jedan dio grobne arhitekture. Arhitektura groba (grob 2) je izrađena od tankih, okomito postavljenih, kamenih ploča (T. IV, 1; T. VII, 2). Dno groba je popločano sličnim kamenjem. Orijehtacija groba je približno istok-zapad. Nisu sačuvane poklopnice, ali treba napomenuti da je u blizini groba pronađeno dosta fragmenata tegula. S obzirom na preslojavanje i devastaciju groba u srednjem vijeku te blizinu fragmenata tegula, može se pretpostaviti da je riječ o ostacima kasnoantičkog ukopa pod tegulama.

Drugi grob (grob 4) nalazi se u kvadrantu I gdje je otkrivena ovalna jama koja uz jedan rub ima sačuvana četiri kamena koja pripadaju grobnoj arhitekturi (T. IV, 2; T. VII, 3). Unutar groba nema sačuvanih ostataka skeleta, ali je pronađen željezni nož ispod kojega se nalazila željezna alka (T. III, 2). Nalazi ne dopuštaju preciznije datiranje, ali činjenica da je jama ukopana u originalni, prapovijesni sloj tumula te da je arhitektura u istom sloju kao i drugi kasnoantički grobovi, podržava pretpostavku da je i ovdje riječ o ukopu iz vremena kasne antike.

3 Usp. BELOŠEVIĆ 1980: 78–79; 2007: 30.

Preostala dva groba (grobovi 3 i 5) nalaze se u kvadrantu IV (Sl. 4–5; T. IV, 3–4). Grob 3 je zidan od sitnijeg kamenja i tegula u dva do tri reda, uz korištenje žbuke (Sl. 4). Na vrh su postavljene veće kamene ploče poklopnice, a svi spojevi su zažbukani. *In situ* su pronađene ploče na užim stranicama groba, dok su one središnje upale u sam grob. Grob je orijentiran u smjeru sjeverozapad-jugoistok, a vanjske mu dimenzije iznose 230x80 cm. Od ostataka pokojnika pronađen je samo dio lubanje. Naime, unutrašnjost groba je bila ispunjena zemljom samo na onim dijelovima gdje su postavile poklopnice, a sačuvani dio lubanje se nalazio iznad zemlje. Zbog velike kiselosti zemlje sve što je bilo u njoj je propalo, a sačuvano je samo ono što je ostalo izvan.



Sl. 4 – Kasnoantička zidana grobnica (grob 3).

Fig. 4 – Late Roman tomb construction (grave No. 3).

Sjeveroistočno od groba 3 nalazio se grob 5 (Sl. 5; T. IV, 3–4). S obzirom na to da se nalazi izravno uz grob 3 i da se širi prema unutrašnjosti tumula na istoj razini, vjerojatno je podignut u isto vrijeme kao i grob 3 od kojeg je upola manji (125x45 cm). Od arhitekture je imao samo dvije veće ploče poklopnice i nekoliko manjih kamenja uz zapadnu bočnu stranu. Jama je relativno plitka. Niti ovdje nisu pronađeni ostaci kostiju, no vjerojatno je bila riječ o ukopu djeteta. U zapuni je pronađen fragment nepoznatog željeznog predmeta i nekoliko fragmenata tegula.

Osim grobova, kasnoantičkom sloju tumula pripada komemorativni bakreni rimski novac Konstantina Velikog pronađen u kvadrantu IV (T. IV, 5). Na aversu je prikaz poprsja toga rimskog cara u posmrtnom velu i natpis DV CONSTANTI-NVS PT AVGG, a na reversu prikaz Konstantina Velikog u kvadrigrigi, gdje ga božja ruka prima k sebi, a u odsječku je natpis SMNE. Riječ je o posthumnom novcu, nominale AE $\frac{3}{4}$ koji je kovan u Nikomediji u čast Konstantina Velikog, prvih godina vladavine njegovih sinova između 337. i 340. godine (KENT 1981: 471, br. 4).⁴

Ovom sloju treba pridružiti i ulomak keramičkog lonca pronađenog također u kvadrantu IV (T. III, 3). Loncu je sačuvan gornji dio profiliranog oboda izvijenog prema van i dio trbušaste stijen-

4 Zahvaljujemo M. Ilkiću na određivanju novca.



Sl. 5 – Kasnoantički grobovi 3 i 5.

Fig. 5 – Late Roman graves Nos. 3 and 5.

ke. Ima kratki vrat koji naglo prelazi u razvraćen obod. Ulomak je rađen od gline pomiješane sa zrnima kalcita, sivosmeđe je boje, a izrađen je na brzrotirajućem lončarskom kolu. S vanjske strane ispod oboda nalazi se dekorativni motiv horizontalnih, nepravilno izvedenih linija, dok se u unutrašnjosti nalaze nizovi vodoravnih, paralelnih linija. Ovako oblikovani i ukrašeni lonci karakteristični su kasnoantički proizvodi romanskog stanovništva Dalmacije. Velika količina keramike navedenih karakteristika javlja se na prostoru Istre, Slovenije, Furlanije i Austrije, koja je prema mjestu rasprostiranja nazvana *jugoistočno alpska kućna keramika*, a pojavljuje se od 4. do 7. stoljeća.⁵ Slični tipovi lonaca ukrašenih vodoravnim linijama i valovnicama pojavljuju se i kasnije, među slavenskim posudama. No kasnoantičke primjerke razlikuje tehnika izrade na brzrotirajućem lončarskom kolu te nizovi paralelnih linija u unutrašnjosti, koji se ne pojavljuju kod nalaza slavenskih karakteristika. Veća količina grube kasnoantičke kućne, odnosno kuhinjske keramike, također je pronađena i na obližnjem starokršćanskom kompleksu Glavčine u Podvršju.

Prapovijesni sloj se izdvaja žutom bojom zemlje i pojavom kružne kamene konstrukcije u središtu tumula (Sl. 6; T. V, 1). Kako se cijeli kameni prsten nalazi u kvadrantu III, očito je da je današnji izgled humka zapravo posljedica kasnoantičkih i srednjovjekovnih ukopa te kasnijih devastacija, čime je središte humka pomaknuto nekoliko metara prema sjeverozapadu (T. VII, 1). To potvrđuje i sloj pjeskovite zemlje, koja zapravo predstavlja originalni, prapovijesni nasip humka, koji se najviše rasprostire u kvadrantima II i III. Kasniji kasnoantički grobovi nisu se duboko ukopavali, nego su podizani na samom rubu humka. Oni su djelomično ukopani u prapovijesni sloj, a nakon njihove gradnje taj je dio dodatno zasut zemljom, čime se taj dio humka širio, dok se jugoistočni s vremenom smanjivao, vjerojatno zbog poljoprivrednih radova.

Kamena konstrukcija je promjera 4 m. Oblikovana je od amorfnog kamena postavljenog u tri ili četiri reda, ovisno o veličina kamena (Sl. 6). Jedino je na južnom dijelu sačuvan samo jedan red, ali to je posljedica kasnijih devastacija.

⁵ BIERBRAUER 1990; RODRIGEZ 1992; CIGLE-NEČKI 2000; BEKIĆ 2007; 2007a.



Sl. 6 – Prapovijesna kružna kamena konstrukcija.

Fig. 6 – Prehistoric circular stone construction.

Na zapadnom dijelu nije sačuvan, a i sama unutrašnjost konstrukcije na sjeverozapadnoj strani pokazuje tragove uništenja. Sve do zdravice nalazi se sloj s fragmentima tegula, što ukazuje da su kasniji ukopi uništili veći dio prapovijesnog sloja, probili kamenu konstrukciju, uništili dio unutrašnjosti i pri tom jedan dio kamenja gurnuli prema unutra. Jedino je na južnom i jugoistočnom dijelu unutrašnji dio sačuvan, pa na osnovi njega možemo govoriti o konstrukciji prstena. Nakon podizanja samog obzida, u unutrašnjost konstrukcije je postavljena podloga od krupnog, amorfno kamenja, a na vrh je postavljeno sitnije kamenje i šljunak.

Kako je ova podloga dijelom devastirana, a ostataka groba nema, na njegovo postojanje mogao bi ukazivati nalaz prapovijesne posude. Ona je pronađena na neuništenom dijelu nasipa (Sl. 7, T. V, 1), na kojeg su vjerojatno bili položeni i ostaci pokojnika.

Posuda je sačuvana u dovoljnoj mjeri da se napravi rekonstrukcija (T. VI, Sl. 8), a položaj sačuvanih fragmenata govori da je ona bila cijela položena na nasip, dakle nije posljedica ritualnog razbijanja. Riječ je o posudi s obodom izvučenim prema van, konkavnim vratom koji na prijelazu prema ramenu ima malo zaravnjenje. Recipijent je blago bikoničan, a na njemu se nalaze dvije vodoravno položene ručke okruglog presjeka. U fakturi se primjećuje dosta primjesa kalcita, no stijenke su joj ipak zaglađene. Oblik posude nije moguće vezati uz usko vremensko razdoblje, jer se javlja od kasnog brončanog doba do kraja željeznog doba Liburnije. Također nisu vezane uz određeni pogrebni ritus, jer se slične posude javljaju kao prilog ili ritualno razbijane oko grobova, ali i kao urne (BATOVIĆ 1970; 1983; KUKOČ 2004).⁶

⁶ Posude sličnog oblika, ali nešto drugačije fature pronađene su i prilikom istraživanja tumula na Ljubačkoj kosi.



Sl. 7 – Ostaci prapovijesne posude.

Fig. 7 – Remains of a prehistoric vessel.



Sl. 8 – Idealna rekonstrukcija prapovijesne posude.

Fig. 8 – Ideal reconstruction of a prehistoric vessel.

Pojavljivanje ove posude na vrhu nasipa unutar prstena može se, dakle, protumačiti na dva načina: da je posuda bila prilog u grobu ili da je služila kao urna. Kako zbog već spomenute velike kiselosti tla nemamo ostataka kostiju, teško je govoriti o ritusu pokapanja. Na području sjeverne Dalmacije poznato je dosta tumula, ali ih je samo mali broj iskopavan. Karakteristika svih je mali broj grobnih priloga, a pogotovo posuda, čiji se ostaci uglavnom vežu uz ritualno razbijanje. Tek iz zemljanog humka Zemunjača u Smilčiću, kojeg Š. Batović datira u kasno brončano doba, imamo slučaj da je u njegovom središtu pronađen grob od kamenih ploča i ostaci kostura u zgrčenom položaju, s posudom pokraj njega (BATOVIĆ 1990: 96). S druge strane, poznati su nam tumuli iz starijeg željeznog doba kod kojih su ostaci pokojnika postavljeni u urnu, a jedan takav, Jokina glavica, nalazi se nedaleko od Matakove glavice. U tom tumulu su pronađene četiri keramičke urne sa spaljenim ostacima pokojnika i priložima.⁷ Urne su slične oblikom, ali ne i fakturom sa spomenutom posudom na Matakovoj glavici. S obzirom na sve navedeno, za sada nismo u mogućnosti utvrditi više o pogrebnom ritusu na tumulu Matakova glavica, tako da obje solucije ostaju otvorene.

Osim ritusa pokapanja teško je na osnovi pronađenog govoriti i o vremenu gradnje tumula. U slojevima je pronađeno 200-ak, većinom sitnih komada prapovijesne keramike, koja svojim karakteristikama ne može sa sigurnošću odrediti kronologiju ukopa. Od prepoznatljivih dijelova posuda treba spomenuti jedan obod posude debelih stijenki s dosta primjesa, ukrašen kosim urezima (T. V, 5), fragmente veće posude s horizontalno izvučenim obodom (T. VI, 3) i fragmente ukrašene tankom plastičnom trakom (T. VI, 4). Fragmenti se grupiraju na nekoliko područja, pa su tako nakupine grube keramike pronađene uz zapadni profil u kvadrantu IV i na rubu kvadranta I (T. VI, 2). Za ovu posljednju može se reći da je riječ o dijelovima iste posude, sličnog profila kao i kod posude s površine kamenog prstena. Posuda iz kvadranta I je nešto grublja i debljih stijenki, ali po sačuvanim fragmentima možemo reći da je imala obod izvučen prema van, kratki vrat, oštri prijelaz prema blago bikoničnom recipijentu na kojem se nalaze ručke okruglog presjeka. Jedina razlika je što je ova posuda imala barem jedan bradavičasti ukras na recipijentu. Periferna pozicija, udaljenost od kamene kružne konstrukcije i velika fragmentiranost posude, kao i fragmenata iz kvadranta IV, mogla bi se objasniti ritualnim razbijanjem, ali teško je govoriti o tome s obzirom na naknadna ukopavanja koja su poremetila izvorni nasip tumula i vjerojatno pri tom dodatno uništile posude.

⁷ Obrada nalaza s Jokine glavice je još u tijeku, a navedeni podaci poznati su autorima s istraživanja.

Metalni predmeti nisu pronađeni u netaknutom dijelu sloja, nego u sloju s kasnoantičkim ukopima. Pronađen je dio spiralnog diska, oblik koji se često javlja u brončanom i željeznom dobu sjeverne Dalmacije (T. V, 2). S obzirom na to da je na tumulu pronađen i dio spiralne brončane žice, istog promjera kao i spiralni ukras, nije isključeno da su oni dio istog predmeta: manjeg spiralno-naočastog privjeska s dva spiralna diska povezana spiralnom cjevčicom. Slični predmeti su prisutni u kasnom brončanom dobu Liburnije (BATOVIĆ 1983: 312). Uz ove, pronađen je još jedan fragment savijenog brončanog lima C presjeka (T. V, 3). No s obzirom na to da je on pronađen u površinskom sloju i dosta fragmentiran, teško je govoriti o njegovoj namjeni, pa čak i o vremenu kojem pripada. Moguće da je riječ o fragmentu uske narukvice kakve se javljaju na liburnskom području već od brončanog doba (BATOVIĆ 1983).

Humak Matakova glavica se sa svojim karakteristikama pokazao kao jedinstven na području sjeverne Dalmacije i to u pogledu konstrukcije, tako da je šteta što je prapovijesni dio humka devastiran još u vrijeme kasne antike. Pokapanje pod tumulima karakteristika je ovog prostora još od ranog brončanog doba, a takav običaj traje sve do 5 st. pr. Kr. Poznati su na humci kod Nina, Zatona, Vrsi i Ljupča (BATOVIĆ 1973; 1983a; 1984), koji pokazuju sličnosti u konstrukciji, podizanju kamenih obzida i ritualnom razbijanju posuđa, ali i ukazuju na raznolikost u ritusu pokapanja i prilozima neovisno o vremenskom razdoblju. Pokop na Matakovoj glavici se nešto razlikuje u konstruktivnim elementima, ali dio toga može se objasniti lokalnom prilagodbom prostoru i dostupnom materijalu. Kameni obzid je poznat s nekoliko tumula na širem zadarskom području (BATOVIĆ 1983; 1984: 17), ali kod svih kameni obzid stoji na rubu tumula, a ne u sredini i ne služi kao platforma za grob. Nažalost, devastacije su uništile i svaku mogućnost datiranja tumula, jer se na osnovi pronađenih fragmenata ne može govoriti o točnom vremenu njegove gradnje. Ipak, s obzirom na sačuvane ostatke i usporedbu s nalazima s okolnog područja, možemo samo pretpostaviti da je humak podignut u razdoblju kasnog brončanog ili ranog željeznog doba.

Posebnu zanimljivost predstavlja i dug kontinuitet ukapanja koji se nastavlja tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Prapovijesni humci korišteni za ukope tijekom ranog srednjeg vijeka dosta su česti na području Dalmacije, a osobito na širem području Nina (BELOŠEVIĆ 1980: 59–60, sl. 4). Nedaleko Nina nalazi se i humak Škornica u selu Privlaci, na kojem su otkriveni prapovijesni i kasnoantički grobovi (MARIJANOVIĆ 2007). Međutim, Matakova glavica s ukapanjem tijekom prapovijesnog, kasnoantičkog i srednjovjekovnog razdoblja, predstavlja jedinstven slučaj na širem zadarskom području. Kasnoantičko groblje na ovom humku zasigurno je u upotrebi tijekom 4. st., što nam potvrđuje nalaz komemorativnog novca Konstantina Velikog, a njegov prestanak vjerojatno treba smjestiti prije izgradnje sakralnog kompleksa na Glavčinama u Podvršju krajem 5. st.⁸ Također treba spomenuti i ranosrednjovjekovne ukope koje, na osnovi prisutnih grobnih običaja, treba smjestiti u vrijeme 8. i prve polovine 9. st.

LITERATURA:

BATOVIĆ, Š.

- 1973. Kosa kod Mula, Vrsi – prehistorijsko groblje [Kosa near Mul, Vrsi – Prehistoric Cemetery]. *AP*, 15/1973: 27–31.
- 1983. Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju [Late Bronze Age on Eastern Mediteranean]. *PJZ*, 4, 1983: 271–373.

⁸ Uz dvojne ranokršćanske crkve na Glavčinama u Podvršju otkriveno je i groblje. Usp. UGLEŠIĆ, 2004.

- 1983a. Zaštitna arheološka istraživanja u Zatonu kod Nina u godini 1982. [Rescue Archaeology at Zaton near Nin in 1982], *ObHAD*, 15/1983, 2: 31–32
 - 1984. Zaštitno istraživanje grobnih humaka kod Nina. [Rescue Archaeology of Burial Mounds near Nin]. *ObHAD*, 16/1984, 1: 15–17.
 - 1990. Benkovački kraj u prapovijesti, Summary: Benkovac Area in the Prehistory. *RadFilZd*, 29 (16)/1989–1990: 5–142.
- BIERBRAUER, V. 1990 – La ceramica grezza di Invillino – Ibligo, Friuli e i suoi paralleli nell'arco alpino centrale e orientale (secc. IV–VII d. C.). *ArchMed*, 17/1990: 57–84.
- BEKIĆ, L. 2007 – Guran – Na križu, Keramički nalazi, u: L. BEKIĆ (ur.). *Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac / Rescue archaeology on magistral gas pipeline Pula – Karlovac*, Zagreb, 2007:33–38.
- BEKIĆ, L. 2007a – Krvavići – Boškina, Keramički nalazi – kasna antika. U: L. BEKIĆ (ur.). *Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac / Rescue archaeology on magistral gas pipeline Pula – Karlovac*. Zagreb, 2007: 138–141.
- BELOŠEVIĆ, J.
- 1968. Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kod Zadra, Zusammenfassung: Frühmittelalterliche Gräberfeld im Dorfe Kašić – Nord Dalmatien. *Diadora*, 4/1968: 221–246.
 - 1973. Starohrvatska nekropola uz humak »Materiza« od Nina, Zusammenfassung: Die altkroatische Nekropole am Fusse des Hügels »Materiza« bei Nin. *Diadora*, 6/1973: 221–244.
 - 1980. *Materijalna kultura Hrvata od 7.–9. st.* Zusammenfassung: *Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh.* Zagreb, 1980.
 - 2007. *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. Summary: The Early Croatian Cemetery at Ždrijac in Nin. Zadar, 2007.
- CIGLENEČKI, S. 2000 – *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnj srednjeveška naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*, Ljubljana, 2000.
- GUSAR, K. 2009 – Contribution to the Early Slavs in Croatia – New data from Krneza. U: *Frühe slawische Siedlung in Mitteleuropa (6.–9. Jahrhundert) im Lichte naturwissenschaftlicher Datierung* (u tisku).
- JELOVINA, D. 1976 – *Starohrvatske nekropole*. Zusammenfassung: *Altkroatische Gräberfelder*. Split, 1976.
- JURIĆ, R. 2007 – Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca. Summary: Early Medieval Cemetery at Velim near Benkovac. *Diadora*, 22/2007: 217–233.
- KENT, J. P. C. 1981 – *Roman Imperial Coinage VIII*, London.
- KOROŠEC, J. 1950 – *Staroslovansko grobišće na Ptujskem gradu – The Old Slav Burial Place on the Castle-Hill of Ptuj*. Ljubljana, 1950.
- KOROŠEC, J. 1954 – *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka* [Introduction to Material Culture of the Early Medieval Slavs]. Ljubljana, 1954.
- MARIJANOVIĆ, B., 2007 – Lokalitet: Škornica [Archaeological site: Škornica]. *HAG*, 3/2006: 342–345.
- RODRIGUEZ, H. 1992 – Bemerkungen zur relativchronologischen Gliederung der südostalpinen spätrömisch-spätantiken Gebrauchskeramik. U: G.P. BROGIOLO – L. CASTELLETI (ur.). *Il*

territorio tra Tardoantico e Altomedioevo. Metode di indagine e risultati. Atti del Seminario (Monte Barro 1991). Firenze, 1992: 159–178.

SIMONI, K. 1991 – Knin – Greblje, Kataloški opis grobova i nalaza. [Knin – Greblje, Catalogue description of graves and finds]. *SP*, 19/1989: 75–119.

UGLEŠIĆ, A. 2004 – *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*. Summary: *Double Early Christian Churches in Podvršje*. Šibenik, 2004.

VINSKI, Z. 1991 – Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, Zusammenfassung: Betrachtungen zu den Grabungen in Knin, Fundstelle Greblje. *SP*, 19/1989: 5–73.

SUMMARY

RESEARCH OF A GRAVE MOUND AT MATAKOVA GLAVICA IN THE VILLAGE OF PODVRŠJE

During June 2008 the Archaeology Department of Zadar University carried out research in the locality of Matakova Glavica (Matak's Mound, Hummock) in the village of Podvršje near Zadar. It is a funeral hummock in which there are traces of burial from prehistory. No prehistoric grave exists, but some stone walls and embankments show that they were probably the position of graves. There are some pieces of ceramic pots, one found in an embankment, and there are other pieces spread around. Unfortunately time has taken its toll and we cannot be certain when burials began here. However it is possible on the basis of some characteristic discoveries, to suppose it to have been in the late Iron Age. Burial in Matakov Hummock began again in late Antiquity and it is from that period that grave construction and a small number of skeletons and relics have been found. Also from that period there are commemorative coins of Constantine the Great from the fourth century and pieces of ceramic pottery were found outside the graves. From the early Middle Age excavations only traces of grave construction were found. Between the graves traces of fire were found which were probably part of the burial rite. Two ceramic pots and a bronze clasp. From the same period were found. All the above can be dated to the early period of the Dalmatian-Croatian material culture if the eighth and first half of the ninth centuries. The upper part of the Matakova Glavica with continuous burial in Prehistory, Late Roman and the early Middle Ages is unique in the wider area round Zadar.

Rukopis primljen: 1.IV.2009.
Rukopis prihvaćen: 10.IV.2009.

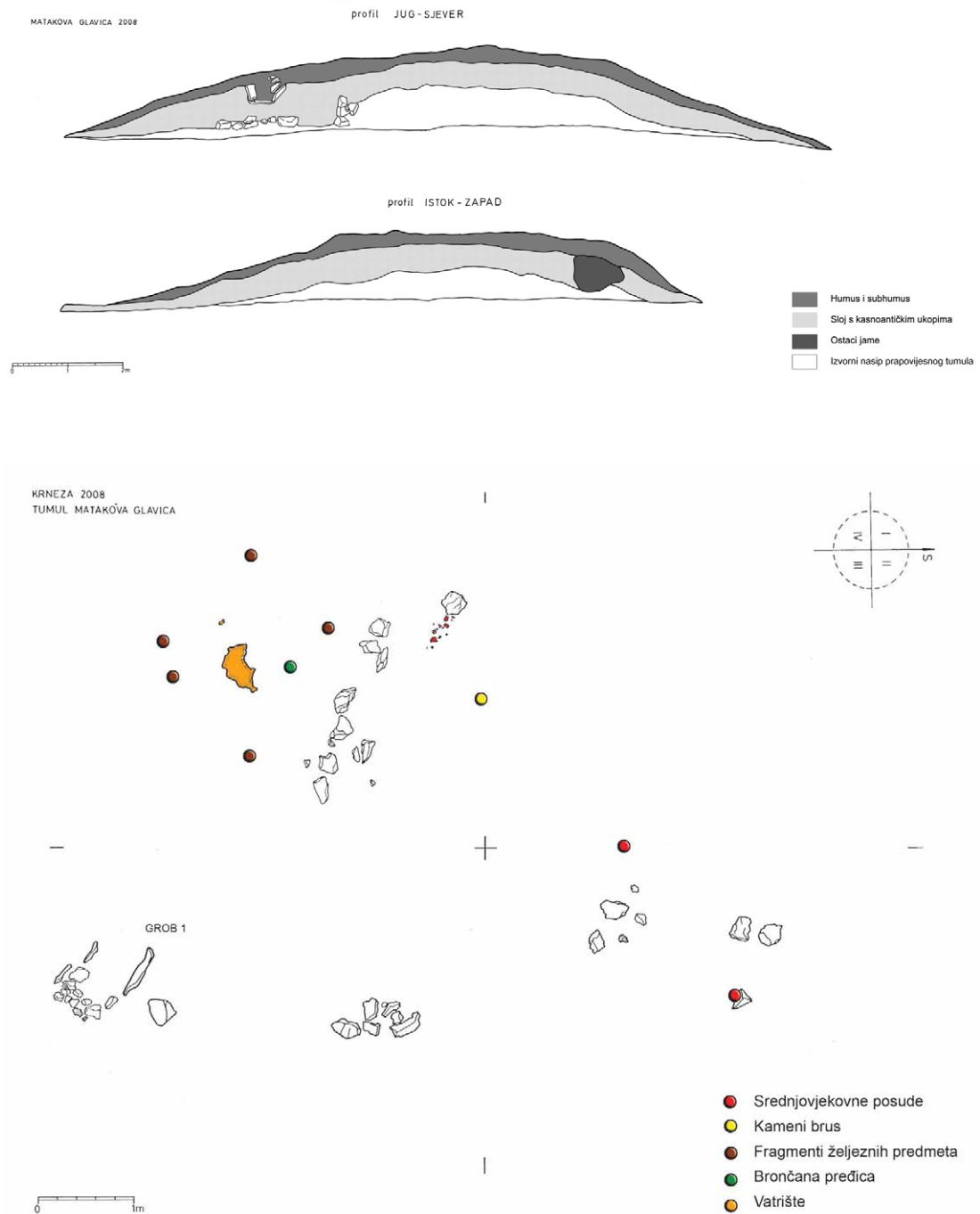


Tabla 1 – Plate 1

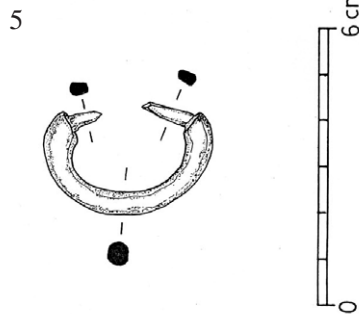
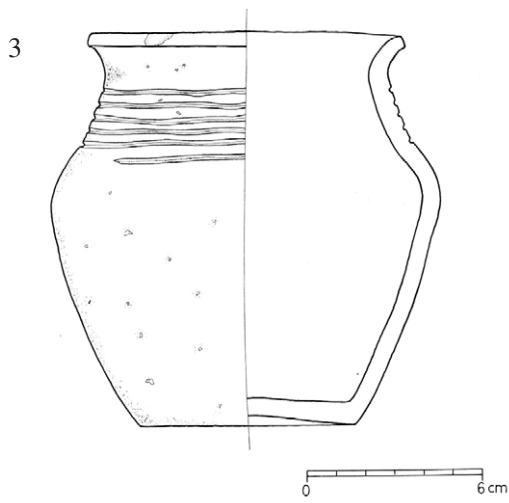
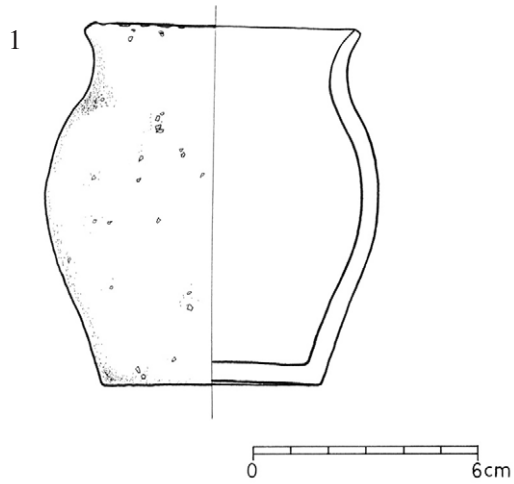


Tabla 2 – Plate 2

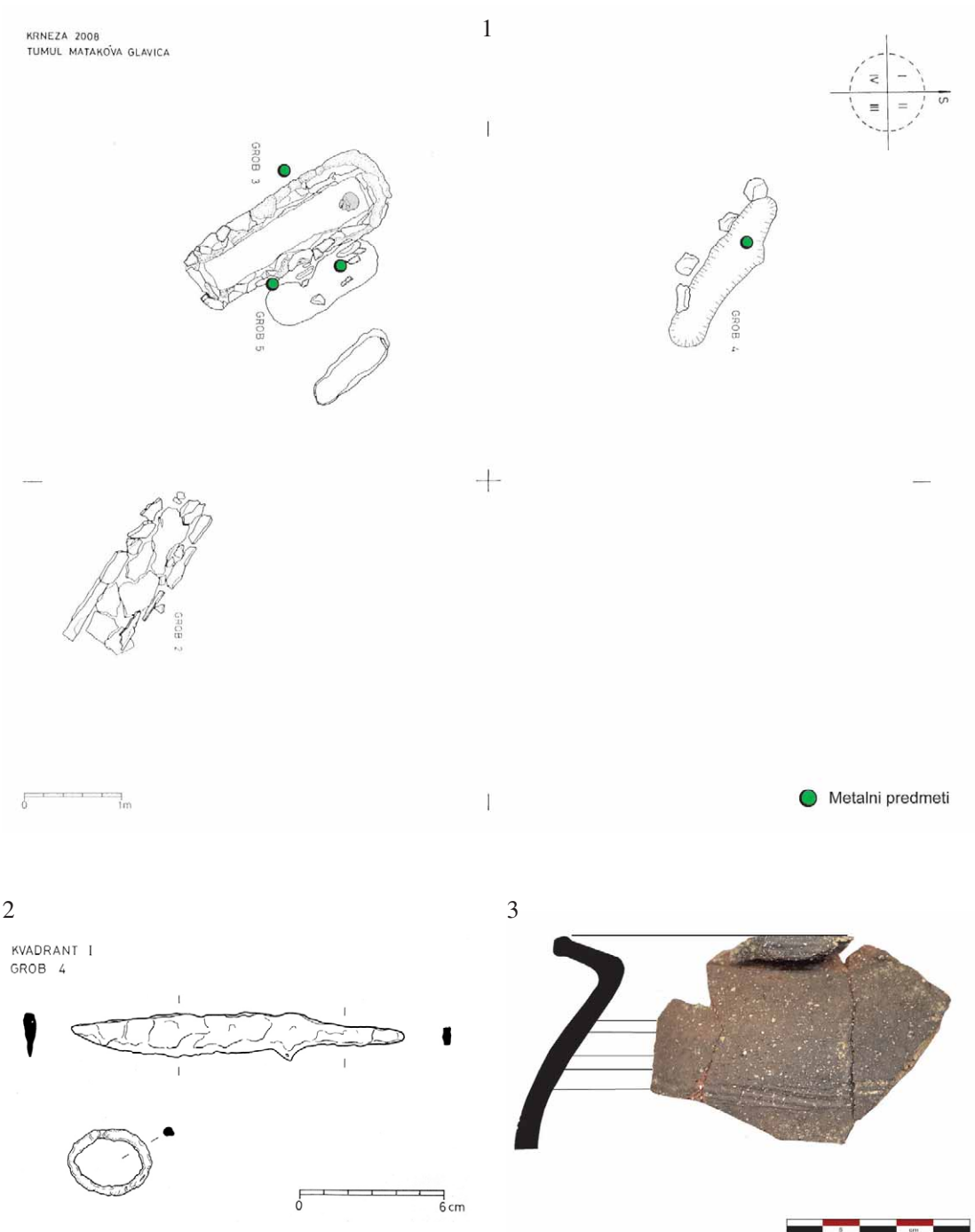


Tabla 3 – Plate 3

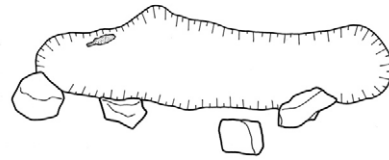
MATAKOVA GLAVICA
KVADRANT III
GROB 2

1



MATAKOVA GLAVICA
KVADRANT I
GROB 4

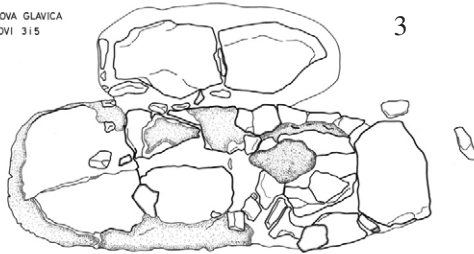
2



METAL (NOŽ)

MATAKOVA GLAVICA
GROBOVI 3 i 5

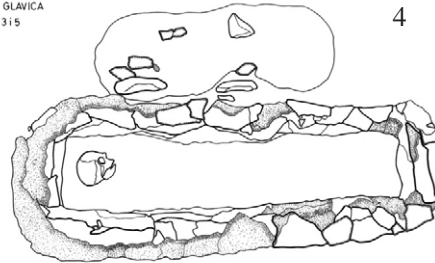
3



TEGULA
ŽBUKA
GAREŽ

MATAKOVA GLAVICA
GROBOVI 3 i 5

4



TEGULA
ŽBUKA
METAL

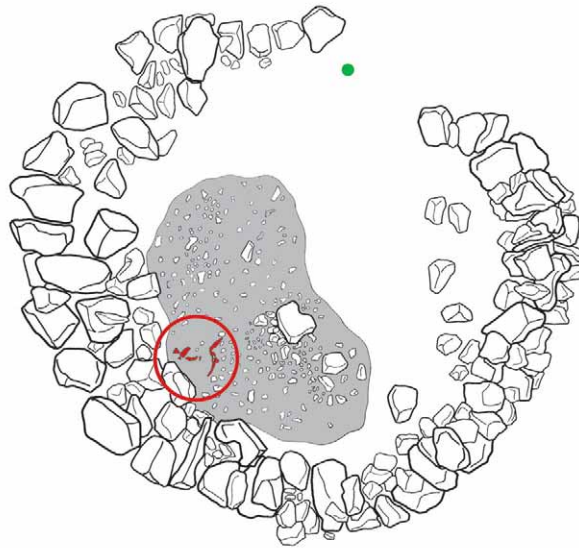


5

Tabla 4 – Plate 4

KRNEZA 2008
TUMUL MATAKOVA GLAVICA
PRSTEN TUMULA

1



■ Ostaci prapovijesne posude
● Fragment spirale
■ Sačuvani dio originalnog nasipa tumula

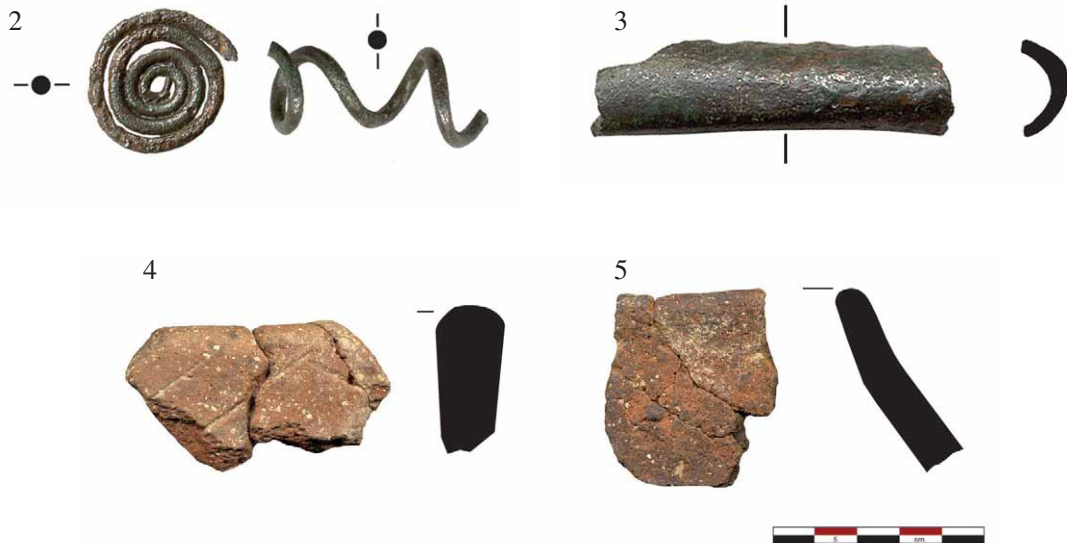
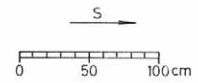


Tabla 5 – Plate 5

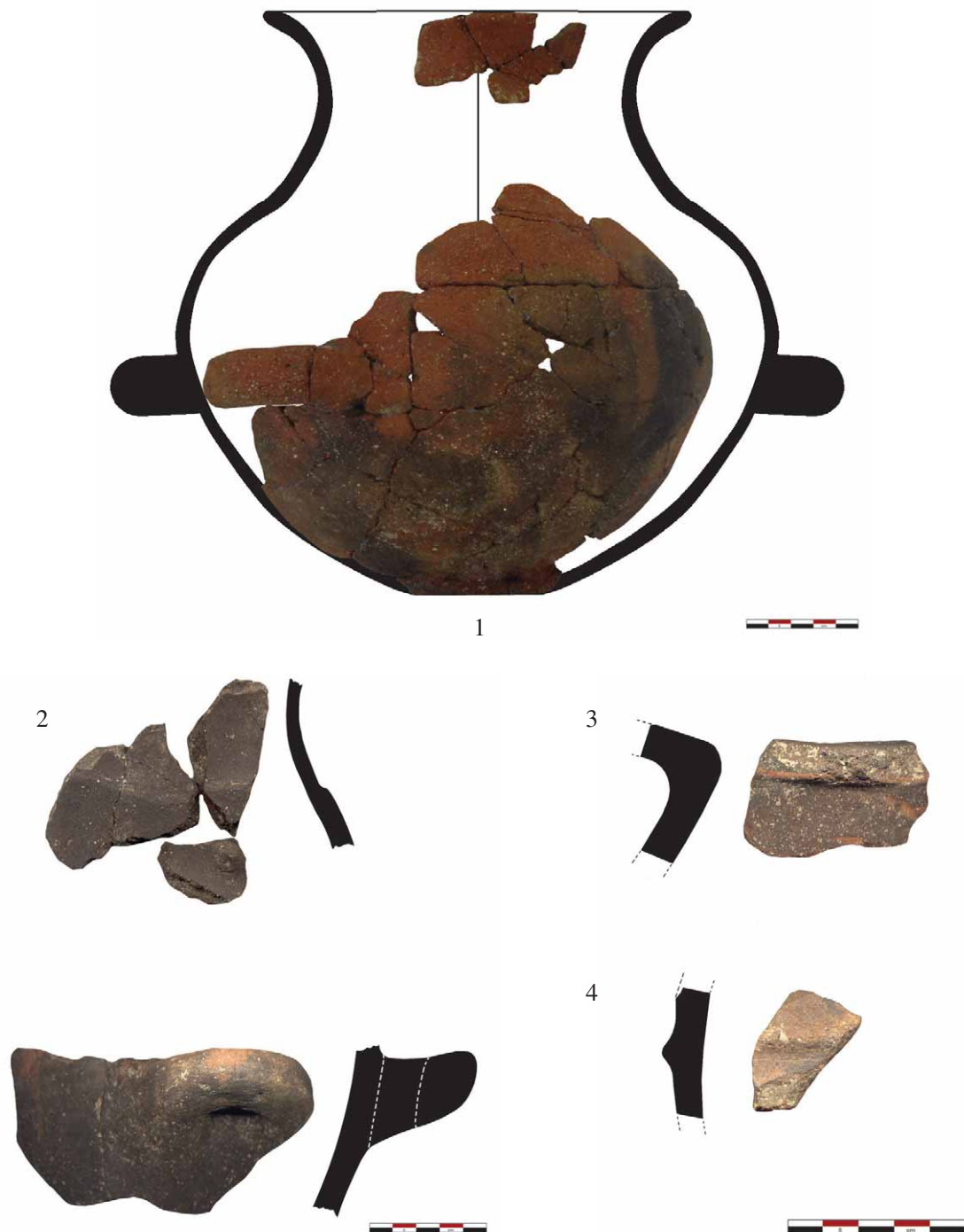


Tabla 6 – Plate 6



Tabla 7 – Plate 7

ZEF MIRDITA

Hrvatski institut za povijest
 Opatička 10
 HR – 10.000 ZAGREB

O PROBLEMU ETNIČKOG PODRIJETLA DARDANACA

UDK 931:930.271 (36:497.115)
 Izvorni znanstveni rad

Proučavajući razne teorije koje se odnose na problem etnogeneze Dardanaca te na osnovi analize lingvističkog i arheološkog materijela i fragmenata djela antičkih pisaca, autor dolazi do zaključka, da su Dardanci razultat etnogenetskog procesa integracije i dezintegracije u kojima se mogu prepoznati čimbenici supstrata mediteranskog karaktera i adstrata kao odraz kontaktnih zona i superstrata kao odraz novih kulturnih pojava.

Ključne riječi: Iliri, Illyrii proprie dicti, etnogeneza, Dardanci, Dako-Mezi, Tračani, Balkan, indoeuropeizacija, mizijski, trački, kontaktna zona, egejska seoba, Donja Brnjica
Key words: the Illyrians, Illyrii proprie dicti, ethnogenesis, the Dardanians, the Daco-Maeseii, the Thracians, Balkans, indoeuropeisation, Mysian, Thracian, contact zone, Aegean migration, Donja Brnjica

S problemom indoeuropeizacije usko je povezano i pitanje etničkog podrijetla Dardanaca. Literarna tradicija klasičnih autora nema neko određenije mišljenje. Karakterističan primjer ove literarne tradicije je Apijan Aleksandrijski, koji je svoje djelo napisao oko 160. god. poslje kr. Genezu ilirskih plemena on isprepliće mitološkim objašnjenjem: *Ilirijevi sinovi bijahu Enhelej, i Autarij, i Dardan, i Med, i Taulant, i Pereb; pa kćeri Parta, Daorsa, Dasara i druge. Od tih su potekli Taulančani, Perebi, Enhelejci, Autarijci, Dardanci, Medi i Parteni, i Dasareti, i Darsi. Misli se da se Autariju samome rodio sin Panonije ili Pajona, a Pajonu Skordisk i Tribal. Od njih su isto tako narodi dobili svoja imena.*¹ Zacijelo ovakve i slične mitološke interpretacije u djelima antičkih autora mogu se naći, ne samo za barbare, nego i za same Helene.

1 App. III. IV.22: Ἰλλυριῶν δὲ παῖδας Ἐγγέλεα καὶ Αὐταριέα καὶ Δάρδανον καὶ Μαῖδον καὶ Ταύλαντα καὶ Περραιβὸν γενέσθαι, καὶ θυγατέρας Παρθῶ καὶ Δασορθῶ καὶ Δασσαρῶ καὶ ἐτέρας, ὅθεν εἰσὶ Ταυλάντιοί τε καὶ Περραιβοὶ καὶ Ἐγγέλεες καὶ Αὐταριεῖς καὶ Δάρδανοι <καὶ Μαῖδοι> καὶ Παρθηνοὶ καὶ Δασσαρήτιοι καὶ Δάρσοι. Αὐταριεῖ δὲ αὐτῶ Παννόνιον ἠγοῦνται παῖδα ἢ Παίονα γενέσθαι, καὶ Σκορδίσκον Παίονι καὶ Τριβαλλόν, ὧν ὁμοίως τὰ ἔθνη παρῶνυμα εἶναι (PAPAZOGLU, F. 1969: 426, A 24). »Imena Παίονες i Παννόνιοι – kaže F. Papa-

zoglu – upotrebljavaju se u doba carstva podjednako za obeležavanje Panonaca, jer se Peoncima u to doba već potpuno izgubio trag. Stoga je Apijan mogao da kaže (III. 4) da su Grci zvali Panonce Παίονες, a da je Παννόνιοι latinski naziv. U genealogiji, međutim, lako je moguće da je reč o Peoncima, a ne o Panoncima, jer se Peon javlja kao otac Skordiska i Tribala, a Panonci su vrlo dockan ušli u horizont grčkih geografa. Apijan sam kaže da su tek Rimljani ubrojili Panonce među Ilire (III. 40: συναριθμούμενοι δὲ ὑπὸ Ῥωμαίων τῇ Ἰλλυρίδι) (PAPAZOGLU, F. 1969.: 163, bilj. 248).

Ovdje se postavlja pitanje: pojavljuju li se Dardanci kao balkanski ili maloazijski etnokulturni element? Poznato je, naime, da se na području Troade južno od Hellesponta, pružalo područje pod imenom Dardania², nazvano po imenu grada koji je ležao nedaleko Illiona i Abidos³.

Svijest o tzv. istočnom podrijetlu pojavila se kod mnogih antičkih naroda, među kojima su, u prvom redu, Rimljani i Makedonci i to na osnovi homonimije, tj. identičnosti toponima (Str. XIII.1.20–21, C 590) i oronima. U tom smislu se i Dardanci tretiraju kao izdanak Trojanaca. Tako treba shvatiti kazivanje kasnoantičkog pisca Solina koji ističe da su Dardanci trojanskog roda, a kasnije su se barbarizirali.⁴ Od antičkih autora jedino Diodor balkanske Dardance veže s maloazijskim kada kaže da je *Dardanos* zavladao mnogim plemenima u Aziji i *naselio i Dardance koji su s one strane Trakije*.⁵

Već je napomenuto kako su se antički narodi jgmili za trojansko podrijetlo, jer : *Grcima-Epirotima, Makedoncima i Rimljanima nije bilo stalo da kao zemljaka ili pretka slavljenog heroja dovedu u vezu s onim surovim barbarskim narodom* (THRAEMER, RE, 4/1901: 2177). Upravo i zbog toga nastali su mitovi koji govore o seljenju Dardana s Krete, Argolide i Troje (THRAEMER, RE, 4/1901: 2163–2180).

Migracije i imigracije išle su sa sjevera prema jugu i obratno. Sam položaj Balkanskog poluotoka omogućava, pa čak i ubrzava takva kretanja, bez obzira na njihove uzroke.

O postojanju takvih migracijskih pokreta s Balkanskog poluotoka na maloazijsko kopno govori i Strabon: *I Frigi u stvari Briogi, nekakvo tračko pleme, kao i Migdoni i Bebriki, i Maidobithini, i Bithini, i Thini, pa, rekao bih, i Mariandini. Ovi su svi napustili sasvim Europu, dok su Mezi djelomično ostali*.⁶ Iz ovoga jasno se da zaključiti o postojanju uskih međusobnih veza stanovnika maloazijskog kopna s Balkanskim poluotokom, koje vremenski sežu u pretpovijesno doba. Osim toga, ovakva kretanja potvrđuju sličnost imena trojanskih i ilirskih. Ta činjenica ne upućuje na kretanje iz Azije u Europu, nego obratno.

Putovanja iz Azije u Europu objasnila bi s jedne strane lutanja Eneje i ostalih trojanskih junaka, kao što su Paris, Hektor, Prijam, Anhis i Asarak, koji su bili dardanskog podrijetla (MALTEN 1931: 33 ss.), a s druge su strane lutanja Kadma, sina feničkog kralja Agenora i Telefasa, koji se smatrao osnivačem Tebe u Beotiji i koji je u Heladu donio Dionisov kult što ga je upoznao već u Egiptu (Hdt. II.49).

Već je G. Zippel (1877: 15 ss) upozorio da je ovo tebansko božanstvo, simbol feničke seobe iz Egipta, odnosno iz Fenikije, donijelo pismenost, kulturu i poznavanje obrade metala. Odande je, navodno, prešlo u Lihnidij i u Budvu i kasnije je postao ilirski kralj. Sa svojom ženom Kadmo imao je nekoliko sinova, među kojima i Ilira. To je dokaz, ne osvajačkog pokreta s juga prema sjeveru, nego sa sjevera prema jugu.

2 A. R. I.931; [Apollod.] *Bibl.* III.12; BRUCHNER, *PWRE*, 4/1901: 2157; THREMER, *PWRE*, 4/1901: 2163.

3 Str. XIII.1.11, 28, C 587, 595; D. S. XIII.45; HN V. 124, 128; Steph. Byz. s.v..

4 Solin. II.51 (str. 43.15–18): *»Italicus excursus per Liburnos, quae gens Asiatica est, procedit in Dalmatiae pedem, Dalmatia in limitem Illyricum, in quo sinu Dardani sedes habent, homines ex Troiana prosopia in mores barbaros efferati«* (PAPAZOGLU; F., 1969.: 427, D 2).

5 D. S. V.48: *ὦν τὸν μὲν Δάρδανον μεγαλεπίβολον γενόμενον, καὶ πρῶτον εἰς τὴν Ἀσίαν ἐπὶ σχεδίας διαπεραιωθέντα, τὸ μὲν πρῶτον κτίσαι Δάρ-*

δανον πόλιν καὶ τὸ βασίλειον τὸ περὶ τὴν ὕστερον κληθεῖσαν Τροίαν συστήσασθαι καὶ τοὺς λαοὺς ἀφ' ἑαυτοῦ Δαρδάνους ὀνομάσαι. ἐπάρξαι δ' αὐτόν φασι καὶ πολλῶν ἔθνῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν, καὶ τοὺς ὑπὲρ Θράκης Δαρδάνους κατοικίσαι (PAPAZOGLU, F., 1969.: 426, D 1).

6 Str. VII.3.2: *καὶ αὐτοὶ δ' οἱ Φρύγες Βρίγες εἰσί, Θράκιόν τι ἔθνος, καθάπερ καὶ Μυγδόνες καὶ Βέβρυκες καὶ Μαιδοβιθνοὶ καὶ Βιθνοὶ καὶ Θυνοὶ, δοκῶ δὲ καὶ τοὺς Μαρριανδυνούς. οὗτοι μὲν οὖν τελέως ἐκελοίπασιν πάντες τὴν Εὐρώπην, οἱ δὲ Μυσοὶ συνέμειναν* (PAPAZOGLU, F. 1969.: 454, M 2).

O kretanjima Dardanaca i ostalih etnokulturnih elemenata sa sjevera prema jugu govori i sličnost toponimije u Italiji i Iliriji, Peloponezu i Maloj Aziji. Tako npr. u Dardaniji Strabon (Str. VII.5.7 – PAPAZOGLU 1969: 439, D 81) spominje dva dardanska plemena, i to Galabre i Thunate (Γαλάβριοι i Θουνάται), a čija se analogija nalazi i u južnoj Italiji: Galabri, po kojima je dobila ime pokrajina Kalabrija i Daunii u Apuliji.

Teško je vjerovati da je slučajna ova sličnost, kada se zna da su područje Kalabrije i Apulije naseljavala ilirska plemena Mesapi i Japigi, koja su se onamo doselila s balkanskog područja.⁷ U ovoj seobi etnokulturnog elementa s Balkanskog poluotoka na Apeninski sudjelovao je i dardanski element. Plinije Stariji spominje pleme Darda koje je uništio Diomed⁸, a koje sigurno podsjeć a na Dardance.

Kada i zašto su nastali ovi pokreti balkanskih etnokulturnih elemenata, među kojima i Dardanci? Thraemer ističe:... *jedan se dio ovih Dardanaca odvojio i prešao Frigijcima u Malu Aziju* (THRAEMER, RE, 4/1901: 2177). Neki, pak, ovu pojavu vežu s tzv. dorskom seobom koja je nastala na prijelazu iz brončanog u željezno doba (DABINOVIĆ 1940: 33 ss; MILOJČIĆ 1949–1950: 13 ss), tj. krajem 13. i početkom 12. st. pr. Kr.

Međutim, u posljednje vrijeme sve se više govori da Iliri nisu odigrali odlučujuću ulogu u ovoj tzv. »egejskoj« seobi. Prihvati li se spomenuto mišljenje, prema kojoj bi ovaj pravac kretanja naroda u toj seobi zaobilazio centralno ilirsko područje, tj. sjevernu Albaniju, Crnu Goru, južnu i srednju Dalmaciju, Hercegovinu, južnu Bosnu, zatim jugozapadnu Srbiju s Metohijom i Sandžakom (ČOVIĆ 1964: 97), to znači da bi se ona kretala istočnijim dijelovima Balkana (BENAC 1967: 329).

Za razliku od navedenog mišljenja Milutin Garašanin drži da je etnokulturno gibanje, poznato kao »egejsko-dorska« seoba, išlo preko zapadnog dijela Dardanije, odnosno preko današnjeg područja Kosova: U velikoj egejskoj seobi, u njenom delu orijentisanom u pravcu juga, vidnu ulogu igrao je zapadni Balkan, preko oblasti današnjeg Kosova. Otuda se i može smatrati da je, bar hipotetično, dobar deo tipičnih keramičkih oblika, kasnije karakterističnih za Peonice, zajedno s određenim metalnim oblicima, preko Kosova prodro u pravcu juga, ostavljajući verovatno, po strani moravski put (GLIŠIĆ 1961: 133–144; GARAŠANIN 1964a:139; I/1973: 309, 312; II/1973: 50; 1983b: 754–85; LUCI 1998: 120–146; 1997: 92–97; BUNGURI 2006: 46–55.).

Iz samog navedenog konteksta vidi se da je iznesena konstatacija hipotetična. Ovu hipotetičnost još više utvrđuje arheološki materijal s prijelaza iz brončanog doba u željezno, i to upravo s ovog centralnog dardanskog područja, s teritorija Kosova. Naime, ovaj arheološki materijal pokazuje određene specifičnosti različite od onoga koji se veže s egejskom seobom. To još više govori u prilog teze da je ovo područje bilo izuzeto od elemenata egejske seobe, a ujedno potvrđuje i mišljenje mnogo starijem vremenskom etnokulturnom formiranju Ilira na ovome području.⁹

7 Genetička veza Mesapa i Japiga s balkanskim Ilirima vidi se na temelju ilirskih imena koja se nalaze na iseskim natpisima i njenim filijalama. Tako npr. ime D r o s s o s koje se nalazi na natpisima Isse i Traguriona javlja se također i na mesapskim natpisima u obliku D r o s s i h i; zatim B l a t i o s (Issa) je ime jednog prvaka Apulije, a na mesapskim natpisima posvjedočeno je ime b l a t h e s, b l a t h e s. Osobito je karakteristično ime S a l l a s koje se nalazi osim na natpisima Isse i Traguriona i na glasovitom natpisu iz sela Lumbarde na Korčuli, koje je kod Mesapa poznata u obliku S a l a i h i, S a l a h i a i?, S a l l o n a s (up. Sallantum, S a l l e n t i o n o) (up. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989: 155–180), a F. Papazhoglu jasno ističe: *Jugoistočni*

deo Apeninskog poluostrva bio je naseljen Japigima i Mesapima, koji su Iliri (PAPAZOGLU 1969: 103; KRAHE 1955: 12–37; 1929: 161; PISANI 1964: 66).

8 HN III.104: *ita Apulorum genera tria (... Diomedes ibi delevit gentes Monadorum Dardorumque...;* PAPAZOGLU 1969: 103, 104.

9 O specifičnosti arheološkog materijala s prijelaza iz brončanog u halštatsko doba i o njegovom izdavanju od egejskog materijala vidi: ĐURIĆ-SLAVKOVIĆ 1964: 537–555; 1970: 281–303; SREJOVIĆ 1959–1960: 83–136; GARAŠANIN, M. II/1973:439ss; 1983:773–785; VASIĆ 1987: 673–689; TASIĆ 1998: 152–225.

Osim toga, već s prijelaza iz kasnog brončanog doba u halštatsko postoji oformljena i izdiferencirana društvena struktura ilirskog karaktera. Kao međaš između ova dva razdoblja najizrazitije se predstavlja, i to na području Kosova, nekropola u Donjoj Brnjici koja, na osnovi pokapanja pokojnika, oblika i uređenja grobova ide u grupu kulture polja sa žarama (Urnenfelderkultur).¹⁰

Na osnovi analize materijala iz nekropola ovoga razdoblja, na području Kosova može se razlikovati više kulturnih faza, a postoji element spaljivanja. A. Benac (1967: 327 ss.) je pokazao da je kremacija pokojnika nespojiva s egejskom seobom. Ukoliko je ima, onda je to sporadičnog karaktera. Nekropoli Donje Brnjice pridružuju se, pored Badovca kod Rudnika (tj. Kišnice nedaleko Prištine), Karagač kod Kosovske Mitrovice (tj. kod sela Žitkovac), kod sela Varoš pokraj Uroševca (alb. Ferrizaj) i Gornja Stražava 9 km sjeverno od Prokuplja (KRSTIĆ 1962: 62–65; GARAŠANIN, M. II/1973: 443–444), zatim kod Paračina i Rutevca blizu Aleksinca (GARAŠANIN, M. 1958: 68 i bilj. 364, 365; I/1973: 293, 298 ss.); te nekropole na području Morave (GARAŠANIN, M. 1962: 57). Iako kod svih ovih nekropola postoji samo kulturni sloj, ali ne i naseobinski materijal, ipak se mogu upoznati njihovi nosioci koji su, bez sumnje, Dardanci (GARAŠANIN, M. II/1973: 495; TASIĆ 1998: 158–190ss.).

Materijal iz ovih nalazišta uvjerljivo ukazuje, ne samo na već formiran etnički ilirski element, nego i na već izdiferenciranu društvenu strukturu, odnosno na formaciju izdiferenciranih dardanskih plemena.

Nekropola u Donjoj Brnjici vremenski se stavlja u završnu fazu kulture polja sa žarama (Urnenfelderkultur)(SREJOVIĆ 1959–1960: 83–135; GARAŠANIN, M. II/1973: 438–449, 484 ss.), tj. na kraj starog i početak srednjeg brončanog doba, prema Reineckeu A2-C (GARAŠANIN, M., 1958: 66 ss.; II/1973: 441–443, 484 ss.), kada se uočava etnička stabilizacija na Balkanu, a prema M. Garašaninu (1958: 82 ss.), kada počinje velika egejska seoba. Ne znači da se to može uzeti kao vrijeme terminus post quem genetskog nastanka Dardanaca. Na takav zaključak navode i ishodišta spomenutih tumula koji se nalaze na području zapadnog Balkana, a prostiru se od Glasinca preko dardanskog i peonskog područja do gornje Makedonije. To pokazuje da su i nosioci »kulture tumula« ilirskog karaktera sa zapadnobalkanskog područja (MIKULČIĆ 1966: 19–23). Dapače, pojava tumula na centralnom ilirskom području datira od ranog brončanog doba, tj. od 2. tisućljeća pr. Kr.¹¹ Međutim, već u 12. – 11. st. pr.Kr. završeno je formiranje etnokulturnog elementa, koji je poznat pod zajedničkim imenom Iliri (ČOVIĆ 1966: 94 ss.; GARAŠANIN, M. I/1973: 161, 266, 285; II/1973: 484; TASIĆ 1998: 162ss, 190–214 s.).

Kao prva sigurna faza s jasnom izdiferenciranom dardanskom kulturom mogu se svakako uzeti nekropole Široko, Dubičak i najmlađi naseobinski sloj Hisar kod Suve Reke.¹² Zatim na području Kosovske ravnice mogu se ubrajati gradine kod Kamenice, Tenešdola, Belačevca, Cernice, Strezovce, Binča, Veletin iznad Janjeva, Domorovce u Donjoj Moravi, Crmjanski vis, a nedaleko Prizrena kod sela Vlašnje i Vrbovca. Belačevačkoj gradini moglo bi se dodati Gadimlje i sporadični materijal nađen kod Samodreže i dr. (ČERŠKOV 1969: 15; TASIĆ 1998: 162–188).

¹⁰ SREJOVIĆ 1959–60: 83–136; GARAŠANIN, M., II/1973: 440 ss; TASIĆ 1998: 214–222; O problemu kronologije nekropole Donje Brnjice vidi opširnije: LUCI 1998a: 165–168, tab. 1–18.; 2001: 361–371

¹¹ ČOVIĆ 1964: 101; GARAŠANIN, M – D. GARAŠANIN 1958: 14–16; *Idem*, 1956:11–18; GARAŠANIN, M. I/1973:103 ss.

¹² ĐURIĆ-SLAVKOVIĆ 1964: 537–549; GARAŠANIN, M. I/1973:153, 154, 195, 481–485; TASIĆ 1998:

166 ss. Osobito je karakteristično na ovome dijelu Kosova pretpovijesni lokalitet Široko koji svojim tipološkim karakteristikama pripada svim vremenskim razdobljima od pretpovijesti preko brončanodobnog, halštatskog, latenskog, pa sve do rimske provincijalne kulture, što svakako ukazuje na dvije činjenice: 1. kontinuirano nastanjivanje ovih područja od pretpovijesti do rimske okupacije i dalje i 2. geografske mogućnosti za obitavanje i privređivanje.

Osim ove specifične gradinske kulture na centralnom ilirskom području, pa i teritoriju Dardanaca, počevši od halštatskog razdoblja, ustvari pripadaju još bubanjsko-humskoj kulturnoj grupi. E. Čerškov tvrdi: *Može se pretpostaviti da su ova utvrđenja, nastala još u ranijoj epohi, nastavila svoj razvoj kroz čitavo bronzano doba da bi u halštatu postala dominantna vrsta ljudskih staništa* (ČERŠKOV 1969: 15; GARAŠANIN, M. I/1973: 164–215).

U keramici postoji jedan sekundarni postotak stilskih i tipoloških pojava koji bi bio identičan s centralnim ilirskim područjem. Ovo određuje relativnu kronologiju. To je, zapravo, klasičan oblik halštata. Najkarakterističniji elementi su plitke posude s unutar povijenim obodom, a ukrašeni su *radlom*. Na ukrašavanje upotrebom *radla* izvan dardanskog teritorija nije se naišlo, pa se uzima kao etnokulturni determinator i to uglavnom samo na užem dijelu Kosova i to počevši od Štipa u Makedoniji, i pruža se prema sjeveru sve do Kosovske Mitrovice, odnosno do mjesta Samodreže, zatim čitavim zapadnim i jugozapadnim područjem Kosova (Prizren, Peć) te prema istoku dolinom Morave, uglavnom oko Vranja. *Radl* izlazi iz upotrebe oko 5. st. pr. Kr. Ovu vrstu keramike, ukrašenu *radlom*, na peonskom tako i na dardanskom području zamijenjuje fina »latenska« keramika, rađena na vitlu, koja vremenski ide u prvu polovicu 5. st. pr. Kr. (MIKULČIĆ 1966: 18).

Ipak, problem podrijetla Dardanaca ostaje još neodređen. Postavlja se pitanje: jesu li Dardanci nosioci kulture tumula koja je po svojem karakteru ilirska ili su pak pridošlice na to područje? Jesu li Dardanci Iliri ili su izdanak paleomediteranskog etničkog elementa, kako ih tretira G. Novak (NOVAK 1969: 82, 88)? Pitanje je usko povezano sa samim problemom značenja imena Ilir.

Bez obzira na vremenski još neodređene podatke antičkih autora kod kojih, čini se, ne samo što su ta srednjobalkanska plemena bila vrlo slabo ili nikako poznata, ipak kod njih pojam »Dardana« , »Ilir« treba shvatiti više u geografskom negoli etnopolitičkom značenju.¹³ Zna se da se pojam »Ilir« odnosio na malo pleme koje se prostiralo od Epidaura (Cavtata) do Lissusa (Lješa, alb. Lezhë), a koje Plinije Stariji¹⁴ i Pomponije Mella¹⁵ poznaju kao »*Illyrii proprie dicti*« (»Iliri u pravom smislu riječi«).¹⁶ To se ime proširilo i na ostala plemena.¹⁷

Zbog pomanjkanja određenih podataka iz antičkog doba, sva se dosadašnja razmatranja o etničkoj pripadnosti Dardanaca uglavnom zasnivaju na podacima lingvističkog, odnosno arheološkog materijala.

Osnovni se problem sastoji u pitanju etničkog supstrata Balkanskog poluotoka u vremenu nastanjenosti Ilira. Već je K. Patsch (1907: 169–173) upozorio, na osnovi sličnosti imena, da su na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, odnosno na kasnijem području Ilira, prethodno obitavali Tračani, koje su Iliri potisnuli. Kao posljedica ovoga potiskivanja nastali su pokreti prema Istoku, odakle su dalje na Istok bili potisnuti Mizijci i Frižani.¹⁸ S obzirom na etničku pripadnost Dardana-

13 »Utvrdjena je činjenica, da je pojam *Illyris* kod grčkih pisaca izraz čisto geografske naravi, kojim su oni nazivali svoje sjeverozapadne susjede.« (SUIĆ, Mate, 1955: 136.).

14 HN III.144: » (...) *eo namque tractu fuere Labetae, Senedi, Rudini, Sasaei, Grabaei proprie que dicti Illyrii et Taulanti et Pyraei.*«

15 Pomp. Mel. II.56 :«*Partheni et Dassaretae prima eius tenent; sequentia Taulanti, Encheleae, Phaeaces. Deinde sunt, quos proprie Illyricos vocant: tum Pyraei, et Liburni, et Istria...*«

16 O problemu »*Illyrii proprie dicti*« vidi opširnije: KATIČIĆ 1964a.: 87–97; 1966: 241–244; SUIĆ 1975: 179–196; PAJAKOWSKI 1981.

17 »*Wie viele andere Namen grössere Völker, so ist auch der Illyrier aus einer anfänglich nur kleinen Keimzelle hervorgegangen...*« (KRAHE 1955: 3; »*Der Name Illyrier haltete also ursprünglich einem Stammesverband an, der sich von der mitteldalmat. Küste bis Epirus erstrecte, aber er griff, durch geschichtliche Ereignisse veranlasste, immer weiter nach Norden und Osten auf andere verwandte Stämme über, ein Vorgang, der in der Völkergeschichte nicht vereinzelt dasteht und z.B. bei den Slawen Analoga findet.*« (MAYER 1957: 167.)

18 Karl Patsch ipak Dardance smatra za Ilire (vidi: PWRE, 4/1901.: 2155 – 2157).

ca postoje suprotna mišljenja. Mogu se sažeti uglavnom u dvije međusobne dijametralno suprotne postavke i to: 1. Dardanci nisu Iliri i 2. Dardanci su Iliri, odnosno »ilirizirani« (PAPAZOGLU 1988: 145, 173; GARASANIN, M. 1988: 69, 137) su.

Među onima koji izričito niječu ilirsku etničku pripadnost Dardanaca jesu: G. G. Mateescu (1923: 57–288), R. Vulpe (1925: 129–258), D. Detschew (1976), odnosno I.I. Russu koji kaže da su Dardanci Trako-Frigijci (RUSSU 1969), G. Novak (1969: 72–89) i V.I. Georgiev (1966: 175 ss; *Idem*, 1958), koji je začetnik teorije da su Dardanci Dako-Mezijci s elementima Brižana, Migdonaca, Edonaca (PAPAZOGLU 1979: 157–161; 1974: 67–72), a koju teoriju zastupaju mnogi lingvisti, kao Cicerone Poghirc (1971: 171–178) ili pak, da su zasebna etnička zajednica između Ilira i Tračana (BENAC 1987: 769; VASIĆ 1987: 673–689).

G. G. Mateescu približava se donekle mišljenju K. Pača ističući da je Dardanija bila više nastanjena tračkim nego ilirskim elementom: »(...) Lako ćemo utvrditi trački karakter domovine trećeg veterana s natpisa iz Scupia, koji se nalazi na južnom dijelu Dardanije, nastanjeno Dardancima, koji su, čini se, prije Tračani, nego Iliri« (MATEESCU 1923: 57). Iz ovoga je vidljivo da se njegova teza oslanja na podatke imena s natpisa manje- više iz druge i prve polovice 3. st. i to uglavnom s područja Remesiane, Naissusa i Scupia, dakle, istočnog dijela dardanskog teritorija, gdje je i moguće na osnovi onomastičkog materijala naići na trački element. Do sličnog zaključka, služeći se istom metodom, koristeći se istim epigrafskim materijalom iz 2. i 3. st. sa skoro istog spomenutog područja, dolazi R. Vulpe. On ističe da su Dardanci koliko Iliri toliko i Tračani, odnosno da se »etnikon Dardanus može označiti toliko Ilir koliko Tračanin.«¹⁹ Isto mišljenje dijeli i bugarski lingvist D. Dečev. Na osnovi osobnih imena, on misli da je Dardanija u pretpovijesti pripadala Tračanima.²⁰

G. Novak, kao što je već rečeno, Dardancima niječe ilirsku etničku pripadnost. Ujedno niječe identičnost glasilačkih Ilira, nosioca halštatske kulture, s Dardancima. G. Novak, na osnovi podataka antičkih autora kod kojih se posebno spominju Iliri i posebno Dardanci, s druge strane povezujući troadske Dardance s balkanskim Dardancima, zaključuje da Dardanci nisu Iliri nego zaseban narod koji se održao sve do vremena Justinijana (527. – 565.), kada je u »njihovoj domovini, u kojoj je i rođen, osnovao grad Justiniana Prima.«²¹ Kao i K. Pač, tako i G. Novak smatra »da su Tračani i njima usko srodni bili rasprostranjeni preko cijelog sjevernog dijela Balkanskog poluotoka, od Crnog mora do Jadranskoga mora, i preko sjeverozapadne Male Azije, negdje između 2000. i 1000. pr. n.e.« (NOVAK 1951: 38- Uvod), a da su Iliri u doba egejske seobe prodrli na Balkan i potisnuli Tračane na njegovu istočnom dijelu (NOVAK 1969: 78, 79, 88). Stoga i zaključuje, da su Dardanci poseban narod koji je različit od povijesnih Ilira, ali srodan sa stanovnicima Male Azije iz brončanog doba i pripada paleomediteranskim narodima.

19 (...) L' ethnon Dardanus il quale puo designare tanto un Illiro quanto un Trace.« (VULPE 1925: 162).

20 »Die Überhandnahmen der thrak. PN in den Inschriften aus Dardanien zeigt, dass dieses Land in der vorillyrischen Zeit von Thrakern besiedelt war.« (DETSCHEW 1976: 118)

21 1. »I Dardani non sono Illiri,

2. I Dardani come in genere tutti gli abitanti dei Balcani e dell'Asia Minore appartenevano nell' età di bronzo alla stirpe mediterranea. Dopo lunghi secoli queste genti si svilupparono in nazioni separate e ben distinte.

3. Intorno all'anno 1000 irrompe dal settentrione un popolo, che porta seco la coltura halstatica. Questo popolo

riesce di avanzare pressochè fino ai confini meridionali dell'odierna Bosnia. Questo popolo non sono gli Illiri storici, o più precisamente essi sono nè identici cogli abitanti, che i Greci nel IV secolo pr. di Cristo chiamavano Illiri.

4. Gli abitanti della Dardania come pure gli abitanti della regione fra la Dardania ed il mare, restarono risparmiati da tale invasione, fino ad essi giunse soltanto una leggera ondata della nuova coltura, nel mentre il maggior influsso culturale veniva per essi dalla Grecia.

5. I Dardani sono dunque una nazione per sè ed essi restarono tali anche nei tempi quando Giustiniano fondò nella loro terra, nella quale nacque, la città »Justiniana Prima.« (NOVAK 1969: 88–89)

To mišljenje je, svakako, uopćeno. Zasniva se uglavnom na lingvističkom materijalu²² i na pretpostavkama pretpovjesničara, koji misle da su nosioci neolitičkih kultura na donjem Dunavu bili Tračani, odnosno da su nosioci brončanodobnih kultura bili Indoeuroljani, ali da Tračani, koji su također Indoeuroljani, nisu bili nosioci eneolitičkih kultura. I pored toga, nijedno od ovih rješenja G. Novak ne prihvaća apsolutno, nego samo kao metodu u rješavanju zamršenog problema.²³

Mišljenje V. I. Georgijeva razlikuje se od svih drugih. On Dardance smatra za Dakomezijce s ilirskim superstratom, ali s istaknutim tračkim elementom u istočnoj Dardaniji. Svoje mišljenje zasniva na postojanju toponima sa sufiksima: – d a v a (d e v a) »grad«, »naselje«, – b r i a »grad« i – p a r a »trgovište.« Stoga, prema njegovu mišljenju geografska imena sa spomenutim sufiksima pokazuju područje rasprostranjenosti Dako-Mezijaca na području Balkanskog poluotoka, otprilike na istočnom području kasnije Moesiae Superioris, tj. Dardanije, Daciae Mediterraneae i Daciae Ripensis.²⁴ Ovoj bi grupi, prema njegovu mišljenju, pripadali, između ostalih, i Tribali. Dardanci bi, prema njemu, bili balkanski element, koji su djelomično zajedno s Mezima i Frigijcima prešli iz Dardanije prema Maloj Aziji na sjeverozapadnom području Troade.²⁵

On ovu seobu povezuje s pokretima »egejsko-dorske seobe« otprilike oko prve, odnosno druge polovice 2. tisućljeća, jer se Dardanci pojavljuju u egipatskim dokumentima kao stanovnici Male Azije između 15. – 13. st. pr. Krista. Međutim, dolazak Dardanaca, Mezijaca i Migdonaca nastao je otprilike u 2. tisućljeću spuštajući se s centralnog balkanskog područja prema Trakiji. Time se očituje sačuvanost tračkog jezika kao supstrata (GEORGIEV 1966: 168–169).

Arheolog I. Degmedžić mišljenja je, da su Dardanci srodnici troadskih Dardanaca, koji su se odande nastanili na Balkanskom poluotoku poslije 284. god. pr. Kr. zauzevši područje koje je pripadalo Peoncima. Oni su se ilirizirali za vrijeme premještanja Ilira prema Istoku. Takva nasilna premještanja bila su česta u Dardaniji. »U tom procesu – tvrdi ona – i glavna dardanska rijeka, koja je ranije imala peonsko ime *A x i o i s i* koju je Homer hvalio, primila je ilirsko ime *V a r d a r i o* s« (DEGMEDŽIĆ 1967: 58).

Sva spomenuta mišljenja zasnivaju se uglavnom na jezičnom materijalu, donekle na arheološkom, koji je do poslije Drugog svjetskog rata bio nedostatan i vrlo štur, kao i na podatke antičkih autora.

Međutim, intenzivna jezična istraživanja, osobito u drugoj polovici 20. st. potvrđuju suprotna mišljenja.

Prema R. Katičiću (1962: 92–120; 1963: 255–292), srednjobalkanska plemena pripadala bi jugoistočnom imenskom područja Ilira. Štoviše, prema R. Katičiću, u to područje pripada i Dardanija koja je kasnije potpala pod utjecaj srednjodalmatskog područja, kao što izričito kaže: »Čini se da je Dardanija na današnjem Kosovom polju ranije pripadala ovom (tj. jugoistočnom, Z.M.) imenskom području. Kasnije dolazi pod jaki utjecaj srednjodalmatskog područja.«²⁶ Iz sve-

22 PATSCH 1907: 169–173; TOMASCHEK I/1893 (Repr. 1980.): 25; KRETSCHMER 1896: 171 ss, 185; JOKL 1924: VI, 46; XIII, 155, 283; BARIĆ 1924: 84–94, 1925: 151–161.

23 »Mada nijedna od tih dviju tvrdnja nije nikako dosta jaka, one svakako pokazuju nove puteve, koji će nam ipak konačno riješiti to zamršeno pitanje« (NOVAK 1951: 38, Uvod)

24 GEORGIEV 1966: 167, 175–176; 1958: 89–9; 1971: 164–167; 1982: 24–27. Međutim, za druge trakologe ti

su nastavci tračkog karaktera (TOMASCHEK II,2/1893 (1980): 70–73; DETSCHEW 1976: 118–119, 202, 296)

25 »(...) I Dardani trasmigrarono parzimento insieme con i Misi (e i Frigi) dalla Dardania (nella penisola Balcanica) verso l'Asia Minore nord-occidentale (nel territorio della Troade) (GEORGIEV 1966: 156, 204).

26 »Es scheint nur, dass die Dardaner auf dem heutigen Kosovofelde ursprünglich zu diesem (bzw. südostlichen, Z. M.) Namengebiet gehört haben. Später sind sie unter starken mitteldalmatischen Einfluss gekommen.« (KATIČIĆ 1968: 367).

ga ovoga izvodi se zaključak da su nosioci ovoga jezičnog područja Iliri i da se njihov jezik može zvati ilirski.²⁷ Uz to, nosioci ovog ilirskog jezika su suvremenici kretsko-mikenske civilizacije (GARAŠANIN, M. 1954–1955: 38; 1957: 209; GAVELA 1965: 143–161), iz 2. tisućljeća pr. Kr. kao što je dokazao M. Budimir (1950: 20 ss; 1952: 11–12; 1953: 18; 1965: 5–13).

S arheološkog stajališta M. Garašanin (1957: 209 ss) usuglasio se s ovim jezičnim rezultatima. Osim toga i prostorno se ovaj jezični ilirski element nalazi u mnogo širem geografskom području, kao što je to pokazao B. Hrozny dešifriranjem glinenih tablica u Knososu.²⁸ Ovo Hroznyjevo mišljenje potvrđuje i činjenica o postojanju jedinstva toponimije na balkansko-anadolsko-egejskom području (KRETSCHMER 1953: 168; SCHACHERMAYER 1955: 239–249; 1954: 1494 ss). F. Schachermayer zaključuje da je ovaj egejski supstrat mnogo uočljiviji u ilirskom, negoli u tračkom jeziku.²⁹

Da je ovaj predgrčki supstrat indoeuropskog karaktera pokazuje činjenica da je, oko 2000. god. pr. Kr., razdoblje formiranja i etničkog diferenciranja Ilira, koji su već nastanjeni na Balkanskom poluotoku (BENAC 1962: 1–170; 1964: 168; 1964: 59–94; GARAŠANIN, M. 1964a: 135–176, 260 s–283 ss) i tu doživljavaju svoju povijesnu sudbinu. Uporno su se suprostavljali Rimljanima, koji ih ipak nisu potpuno uspjeli romanizirati. O tako starom rasprostranju Ilira na Balkanskom poluotoku govore imena koja završavaju na »issa« i »issos«, a koja su posvjedočena na čitavom Balkanskom poluotoku: Lissus, Cissus, Gissus, Naissus, Idassa, Assos, Molossos, Orgeossos, Panyassos itd. (KRAHE 1925: 9–11; GEORGIEV 1971:158–159). To svakako govori o vrlo značajnoj ulozi paleobalkanskog etničkog elementa u formiranju etničkog stabla Ilira.

Do ovakvih rezultat dovest će nas i daljnja analiza jezičnog materijala. R. Katičić, naime, ističe: *Bez obzira na to kolika je uzajamna uvjetovanost razvoja jezika u njegovim unutrašnjim odnosima i razvoja društva kojemu taj jezik služi, potrebno je radi potpunosti podataka i mora biti u principu moguće, uspostaviti suodnos između povijesnoga i lingvističkog vremena (...) Metode takvog istraživanja nisu još razrađene s potrebnom egzaktnošću, pa su istraživački postupci ostali vrlo primitivni i time su se otvorila vrata raznim apriornim koncepcijama, kao što su nordizam i mediteranizam, inspiriranim vrlo aktualnim političkim mentalitetima* (KATIČIĆ 1967: 206). U toj konstataciji dan je, donekle, i odgovor na mišljenja onih lingvista, koji Dardancima negiraju ilirsku pripadnost.

I pored neilirskog onomastičkog materijala u jezičnom fondu Dardanije,³⁰ ipak čitavo dardansko područje po svome jezičnom karakteru i onomastičkoj formuli pripada južnoilirskom području. Tročlana onomastička formula, koju je D. Rendić-Miočević u Dalmaciji utvrdio (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989e: 769–776; 1989f: 777–784; 1989b: 675–690; 1989a: 623–674; 1989c: 691–709; 1989d: 711–728), posvjedočena je i na natpisnim spomenicima Dardanije (ČERŠKOV 1969: 61; MIRDITA 1981:213–298). Uostalom, ova opća povezanost, ne samo s južnoilirskom grupom,

27 »nur das südliche Namengebiet kan also mit voller Berechtigung illyrisch genannt werden und die Träger dieser Namengebung dürfen uns vorerst als Illyrier gelten, nur ihre Sprache kann illyrisch heissen.« (KATIČIĆ 1968: 367; 1962: 92, 102, 106, 108, 109, 111; 1964: 23; PAPA-ZOGLU 1964: 49–75; 1969: 167 ss.

28 » Au point de vue ethnologique, il est interessant d'observer que plusieurs des noms des deux premiers alinéa de l'inscription, rappellent les noms de localités illyriennes (...) Ç' est ainsi que le nom de Baton, Bato, albanais

Batush (...) Stabaya, rappelle le nom de Stoboi...« (HROZNY 1947: 301)

29 »Aus dem wenigen, was wir vom illyrischen wissen geht freilich hervor, dass in diesem Sprachkreis das ägaische Substrat stärker durchgeschlagen hat als etwa in thrakischen...« (SCHACHERMAYER 1955: 250).

30 »Problematičnu, da ne kažemo nikakvu dokaznu moć takvog materijala uočio je davno i sam Jokl, koji se njime u svojim ranijim radovima obilno služio« (BUDIMIR 1950: 19).

nego i sa srednjodalmatinskim jezičnim područjem Dardanije, pokazuje se u sličnosti antroponimije vladarske kuće Dardanaca, kao što su: *L o n g a r u s*, *B a t o*, *M o n u n i u s i E t u t a*.³¹

Čitav onomastički materijal posvjedočen na dardanskom teritoriju može se podijeliti u dva imenska područja: 1. istočno, na kojem postoji značajan trački onomastički element, a zahvaća teritorij između Skopja, Kumanova i Niša i 2. zapadno područje u kojem je obuhvaćen teritorij Kosova i, što je vrlo karakteristično, u njemu se nalazi čista dardanska onomastika (PAPAZOGLU 1964: 49–75; 1969: 167ss; KATIČIĆ 1964: 22).

Međutim, i pored toga što se onomastički materijal dardanskog teritorija može podijeliti na spomenute geografske zone, i usprkos postojanju znatnog imenskog materijala koji nije ilirski, ipak sama ova činjenica ne može osobito utjecati na negiranje ilirske etničke pripadnosti Dardanaca. Prema principima suvremene lingvistike utvrđivanjem pripadnosti nekog imena, nekom određenom imenskom području, ne dokazuje se i pripadnost tog imena spomenutom jezičnom području, odnosno mogućnost pripadanja drugom jezičnom području.³² Osim toga, najizrazitiji predstavnici negiranja ilirske etničke pripadnosti Dardancima, na osnovi ovakvog imenskog materijala, nisu mogli mimoći činjenicu da su izvjesna imena postala blago šireg balkanskog područja, bez obzira na etničku pripadnost nosioca tih imena.³³ Ovakva je situacija i na dardanskom teritoriju.³⁴

Iz svega ovoga slijedi zaključak da je vrlo slaba dokazna moć onomastičkog materijala u utvrđivanju etničkog podrijetla neke osobe, »*jer imena se šire daleko više nego etnička pripad-*

31 Pol. XXIX.13.5; Liv. XXXI.28.1–2: *et ex Dardanis Bato Longari filius*; Liv. XLIV.30.4: *Monuni, Dardanorum principis, filiam Etutam*; (PAPAZOGLU 1969: 169, 431, 435 = D 28, 50, 51); KATIČIĆ 1964: 21–22.

32 »*Dabei kann nicht genug hervorgehoben werden, dass durch die Feststellung der Zugehörigkeit eines Namens zur Namengebung eines bestimmten Gebiets noch nichts über seine sprachliche Zugehörigkeit gesagt ist*» (KATIČIĆ 1965: 549).

33 MATEESCU 1923: 79, 144, 203 ss; VULPE 1925: 137, 138, 142, 145, 155, 170, 176, 203, 209. Premda G.G. Mateescu nije imao za cilj definirati, a niti istraživati etničku pripadnost Dardanaca, što se uostalom vidi iz samog naslova njegova rada, a isti je slučaj i s R. Vulpeom, koji je ipak došao do zaključka, kao što je i ukazano, da su Dardanci tračkog podrijetla, a ne ilirskog. On je svoj zaključak proširio nad čitavim teritorijem Dardanaca i to, kao što je već rečeno na osnovi epigrafskog materijala i Niša, Remesiane i Scupia, dakle istočnog dijela Dardanije, gdje se sasvim prirodno može, a i treba očekivati simbioza tračkog s ilirskim elementom. Međutim, u čitavom se njegovom radu jasno očituje apriornost pristupanja problemu s očitom notom da se pod svaku cijenu dokaže tračka etnička pripadnost. To se, uostalom, može vidjeti i u odabiru onomastičkog materijala za dokazivanje svoje teze. Primjera radi, ističemo natpis iz Naissusa kojeg je koristio G. G. Mateescu: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pa-/ terno Ae-/ pilofio/ Sanc(tinus?) Oriens, / Cor(nelia) Mide, P. / Ael(tius) Cocaius/ vet(eranus) leg(ionis) / VII Cl(audiae) Sev(eriana) / ex voto pos(uerunt) Maximo et Ae-/ liano co(n)s(ulibus)* (MATEESCU 1923: 93; CIL III 14565; JÖAI, 3/1900, Beibl. 131, nr. 30; MIRDITA 1981:

281, nr. 422 (69). Konačno i sama činjenica da je ovaj dedikant bio vojnik VII. Klaudijeve legije govori da je stranac, odnosno perergrin ili kako s pravom zaključuje F. Papazoglu: »*Pre će biti da reči koje dolaze iz Aepilofio obeležavaju neko mesto na Istoku gdje se nalazilo svetište ovog božanstva i kroz koje je možda dedikant prošao prilikom nekog pohoda*.« (PAPAZOGLU 1964: 66). Apriorn stav kod G. G. Mateescua u nastojanju da pošto-poto dokaže trački karakter Dardanaca vidi se iz činjenice što se služio i takvim onomastičkim materijalom koji je nađen i izvan administrativnog područja Dardanije, pa i iz rudarskih bazena, gdje je strani etnički element u rudarskoj djelatnosti bio prisutan, što svakako umanjuje dokaznu vrijednost njegovih navoda.

34 KATIČIĆ 1964: 23; MÓCSY 1959: 163/1, 165, 180/1, 186/ 51 ss; HOLDER 1896–1904; MAYER 1957; DETSCHEW 1957; KRAHE 1929.; MIRDITA 1981 i dr. Ovakvih i sličnih onomastičkih zajedničkih imena mogu se potvrditi u suvremenoj povijesnoj situaciji koja je plod zajedničkog duhovnog razvoja, a također i migracijskih procesa.

35 KATIČIĆ 1967: 67. (*Simpozijum II, Diskusija*) Uostalom pri korištenju ovoga treba imati u vidu tri osnovne komponente koje je utvrdio Francesco Ribezzo, a one su: »*1. Uvjerljivi historijski okvir, 2. izdvojiti konkordancije koje se mogu pripisati predetničkim supstratom i 3. svojim brojem i kvalitetom one moraju prelaziti slučajne podudarnosti koje se posvuda mogu sresti*.« (cit. ap. SUIĆ *Simpozijum, II/1967: 85* Diskusija). Osim toga i same podudarnosti iste grupe glasova mogu se sresti u leksiku najraznovrsnijih naroda među kojima ne moraju postojati nikakva etnička povezanost kao što je to Nikola Vulić po-

nost.»³⁵ Ipak, pojava stranog onomastičkog materijala na području Dardanije, i to osobito u onim najistočnijim dijelovima, mora se objasniti susjedstvom tračkog etničkog elementa s jedne strane i formiranjem Aurelijanove Dakije, odnosno preseljavanjem jednog dijela stanovništva iz Dakije, u Dacia Mediterranea, koja je obuhvaćala i dobar dio sjeveroistočnog dardanskog teritorija.

Ovaj se strani element, bez sumnje, može povezati i s Krasovim pohodom 29. god. pr. Kr. na Dačane i Bastarne koji su, bježeći pred njim, prešli u krajeve preko Dunava, kada su osvojili zemlju Tribala, kao i na »*Dardance koji žive u zemlji ovih* (sc. Tribala, Z.M.).³⁶

I specifična imena, čija se analogija nije mogla utvrditi, a niti se mogu posvjedočiti izvan Dardanije, pokazuju da je prisutnost predilirskog etničkog elementa značajan faktor, koji je utjecao u etničkom formiranju i u formiranju onomastikona. Taj se element u posljednje vrijeme i identificira kao pelastičko-anadolski supstrat, čiji su idiomi, prema K. Oštiru sačuvani u predalbanskom, odnosno u ilirskom i u tračkom (OŠTIR 1921: 84, 131).

No usprkos imena neilirskog karaktera na jednom dijelu teritorija Dardanije, ipak se bez ustezanja može reći, da se dardanskom etnikonu ne može negirati ilirski karakter, jer, kako s pravom zaključuje F. Papazoglu: »*Posmatran u celini, materijal* (sc. onomastički, Z.M.) *koje smo napred sakupili pokazuje da Dardaniju treba smatrati posebnim onomastičkim područjem. Činjenica da su ilirska imena koja se nalaze na celoj teritoriji Dardanije i da je priličan broj onih imena koja su nesumnjivo ilirskog porekla a koja su ograničena samo na Dardaniju, pokazuje da je ilirska onomastika u Dardaniji bila indigena, a ne preuzeta spolja* (PAPAZOGLU 1964: 73). Pridružimo li ovoj konstataciji i antroponimiju vladarske kuće Dardanaca, koja po svojoj strukturi u biti ide u šire leksičko ilirsko blago, teško može negirati iliricitet Dardanaca (KATIČIĆ 1964: 21–22).

U odnosu na onomastički materijal, toponomastički je složeniji i nesigurniji (BUDIMIR 1950: 19). Složenost se očituje u tome što se identičnost toponima s tračkim elementom umnogome očituje i u onim predjelima Dardanije u kojima je posvjedočena čista ilirska onomastika.

Poznata je činjenica da ne postoje među lingvistima ujednačena mišljenja o istovjetnim problemima.³⁷ Time se svakako s jedne strane umanjuje vrijednost argumenata izvedenih na osnovi toga materijala, a s druge strane vidi se i stajalište s kojeg polazi pojedini autor.

Već je rečeno kako je V.I. Georgijev na osnovi toponima koji završavaju na sufikse – d a v a, –d e v a, –d o v a sa značenjem »grad«, odnosno –p a r a »rijeka«, »obala« i b r i a »grad« nastojao dokazati dački, odnosno dako-mezijski karakter (GEORGIEV 1966: 175–176; 1960: 89–99; 1971: 164–166; 1977: 184–189; DURIDANOV 1969). Prema Strabonu saznajemo da Dačani i Geti govore istim jezikom (Str. VII.3.2, 13).

Međutim, poznato je da ti sufiksi, pored spomenutih značenja, koja nam daje V. I. Georgijev, imaju i druga. Tako – d a v a (d e v a), d o v a u staroiranskom znači »udaljivati« (BARTHOLOMAE 1904: 688), odnosno u staroindijskom »Gott – Bog« (WALDE – POKORNY 1930: 773),

kazao izrazitim primjerima: Segestani u Persiji i Segestika u Panoniji, Parthi u Iranu i Parthini u Iliriji. Slična se pojava može pokazati i u slučaju antroponimije. (cfr. VULIĆ 1922: 81 ss; 1925: 90ss; 1926b: 1 ss; 1926c: 107 ss; 1932: 164; 1933: 65)

36 Cass. Dio LI.23.3: Βαστάρναι δὲ Σκύθαι τε ἀκριβῶς νενομιδαται, καὶ τότε τὸν Ἰστρον διαβάντες τὴν τε Μυσιαν τὴν κατ' ἀντιπέρας σφῶν καὶ μετὰ τοῦτο καὶ Τριβαλλοὺς ὁμόρους αὐτῇ

ὄντας τοὺς τε Δαρδάνους ἐν τῇ χώρᾳ τῇ ἐκείνων οἰκοῦντας ἐχειρώσαντο (PAPAZOGLU 1969: 452, M 32 = Bastarni, koje s pravom smatraju Skitima, i tada pređoše preko Dunava i osvojiše Meziju, koja se nalazi preko puta njihove zemlje, a zatim Tribale, koji su njeni susjedi, i Dardance koji žive u zemlji ovih).

37 Dovoljno je da se spomenu samo neka imena kao: KRAHE 1925; 1929; HOLDER 1896–1904; MAYER 1957; DETSCHEW 1976; MIRDITA 1981.

zatim –p a r a u avestijskom ima značenje »Schulde-posudba« (WALDE – POKORNY 1930: 773), odnosno »Ufer, Grenze, Ende – obala, granica, kraj« (WALDE – POKORNY 1930: 39).

Uostalom, složeni etnonimi, kao »Geto-Dačani« ili »Dako-Geti«, »Trako-Geti«, »Dako-Tračani«, »Dako-Mezijci« umjetne su i bezuspješne konstrukcije, a s metodološkog stajališta krive.³⁸ I pored toga vrijedno je istaknuti činjenicu, koju je svojevremeno uočio A. J. Evans, da se jedino u Prokopiji vidi jezična mješavina ilirsko-tračko- dačko – rimskih elemenata u nazivima dardanskih i makedonskih lokaliteta (EVANS 1885: 47–48), što je odraz njegova nepoznavanja etnogeografskog područja o kojima je pisao. Nadalje, s pravom je isticao N. Vulić, da je vremensko podrijetlo tih toponima nesigurno, pogotovo kada se zna, da je Prokopijevo djelo »De aedificiis« iz 558. god. (VULIĆ 1932: 164; 1933: 65 ss), a ponajmanje da se iz te vremenske perspektive mogu na osnovi malobrojnih elemenata – sva tri -četiri sufiksa – odrediti i etničku pripadnost žitelja tih lokaliteta.

Stječe se dojam, što je i iznenađujuće, da V. I. Georgijev u svojoj argumentaciji ne uzima u obzir paleobalkanski etnički supstrat dardanskog i tračkog teritorija. To svakako umanjuje dokaznu moć zaključaka izvedenih iz takve vrste toponomastičkog materijala. Između ostaloga, toponomastički materijal u svojoj biti je konzervativniji od ostalog jezičnog materijala. To se vidi i iz toga što pri denominaciji izvjesnog toponima, umnogome utječe i sam karakter mjesta, pri čemu razne etničke aglomeracije isti toponim prevode iz jezika u jezik.³⁹

Uz onomastiku i toponomastiku značajan lingvistički materijal svakako je etnika. Uz samo ime Dardanac, kao i uz imena dardanskih plemena spominju se zajedno Calabri i Thunati, o kojima Strabon kaže:«(...) *Dardanci su i Galabri kod kojih... se nalazi jedan stari grad, Thunati, koji na istoku graniče sa Medima, tračko pleme.*»⁴⁰ D. Detschew je nastojao dokazati da su Dardanci ponajprije bili Tračani. Potvrdu nalazi i u imenu etničkog onomastikona Thunatai, što ga on izvodi iz tračkoga Thynoi.⁴¹

Ipak, to je ime posvjedočeno kao etnikon i u južnoj Italiji u imenu Dauni (HN III.103) i Calabri (HN III.103), gdje se svakako teško može očekivati trački element.⁴² Konačno, samo ime Dardan vrlo lako se može povezati s imenom plemena Dardi u južnoj Italiji.⁴³ Uostalom, Strabon Dardance ne izdvaja od ilirskih plemena (Str. VII.5.1, 7, 12; VII, fr. 4 (PALPAZOGLU 1969: 145, 439–440 D 81, 83, 84, 85)). I ondje gdje Strabon Dardance ne uključuje pod pojmom τὰ Ἰλλυρικά, to ne mora značiti »da oni nisu bili Iliri« (PAPAZOGLU 1969: 162).

38 »Les ethnonymes composés de la sorte de »Gèto-Daces« ou »Daco-Gètes«, »Thraco-Gètes«, »Daco-Mésiens« sont-ils des constructions artificielles mal réussies, mais en plus, érronées du point de vue méthodologique, car l'on ne doit pas confondre un ethnonyme global avec le nom d'une région entière, l'un faisant simplement une partie inséparable de l'autre.« (JORDANOV 1984: 182; PAPAZOGLU 1969: 61–64.).

39 »Tako se na primjer Crno more u svim jezicima koji se govore na njegovim obalama zove jednako, a svi su ti nazivi s istim značenjem (...). Poznato je mjesto u okolici Dubrovnika koje se zvalo Asamum. Na istom otprilike mjestu leži naselje koje srednjovjekovna isprava naziva Lapide. Isto je latinsko i znači kamenje. Ono se sačuvalo do danas u obliku Lapad. Možem, dakle bez bojazni poistovjetiti ilirsko Asamum s latinskim Lapida, jer je ilirski naziv očito srodan sa staroindijskim asman (kamen) i litavskim asmuo (kamen).« (KATIČIĆ 1961: 45)

40 Str. VII.5.7: τῶν δὲ Δαρδανιατῶν εἰσι καὶ οἱ Γαλάβριοι, παρ' οἷς... πόλις ἀρχαία, καὶ οἱ Θουνάται, [οἱ] Μαίδοις ἔθνει Θρακίῳ πρὸς ἕω συνάπτουσιν (PAPAZOGLU 1969: 439 D 81).

41 »Die dardanischen Θουνάται sind kaum von den thrakischen Θυννοί zu trennen. Man kann daraus folgern, dass die Dardaner ursprünglich Thraker waren.« (DETSCHEW 1976: 203). Zanimljivo je da W. Tomaschek značenje imenu Θουνάται nalazi u albanskoj riječi t h y e n t e »razbiti«, »slomiti«, »saviti«- fracti, rupti, conversi (TOMASCHEK 1893–1980: 24).

42 »Oba imena – tvrdi F. Papazoglu -imaju svoje najbliže analogije na Apeninskom poluostrvu: Calabri, po kojima je nazvana oblast Kalabrija, bili su verovatno, srodni s dardanskim Galabrijima, a Dauni, u Apuliji s balkanskim Thunatima« (PAPAZOGLU 1969: 103)

43 HN III.103. H. Krahe njihovo ime ubraja u ilirske etnikone (KRAHE 1925: 103, 112); TOMASCHEK, I/1893/1980: 25.

U leksički fond iz dardanskog područja ulazi i nekoliko fitonima, koji su se sačuvali u obliku glosa. W. Tomaschek (I./1893–1980: 25; II/26) izričito kaže da su od njihova jezika poznata samo dva imena bilja, koja je preuzeo Pedanije Dioskurid iz Anazarbe (znameniti liječnik i farmakolog iz Neronovog vremena), u djelu o »ljekovitom bilju« (DETSCHEW 1976: 13, 487, 542), i to: *aloitis* – »goračac« (planinska biljka) ili *gentiana* (TOMASCHEK I/1893–1980: 26) i *sopitis* (planinska biljka koja se koristila za umirivanje, uspavljivanje), *absentium rusticum* (jedna vrsta pelinkovca, gorčice) i Pseudo-Apulej u djelu »De medicanibus herbarum« (O ljekovitosti bilja) spominje *Dardani cacalium* (također jednu vrstu planinskog bilja) (MAYER 1957: 176; PAPAZOGLU 1969: 167., n. 269; 442 D 106). Svi ovi fitonimi ljekovitog karaktera ne moraju biti blago ilirskog jezičnog fonda nego, kao što to s pravom ističe D. Detschew (DETSCHEW 1976: 13, 487, 542), mogu biti i grčkog podrijetla, iako postoje mišljenja da bi oni bili dardanskog, odnosno ilirskog karaktera (MAYER 1957: 176; BUDIMIR, *JIC*, 3/1937: 23). Ovi fitonimi, koliko god ne mogu potvrditi ilirsku etničku pripadnost Dardanaca, još manje je mogu negirati, »jer u svakom jeziku ima tuđica, pa se na osnovi jedne ili dve reči takve vrste ne može opredeliti njegov karakter« (PAPAZOGLU 1969: 168).

Područje Dardanije, iako sa specifičnim elementima i lokalnim varijantama, o čemu je već bilo govora, čini jedinstveno bosansko-makedonsko područje, koje po svojem materijalu metalnog karaktera sigurno ide u ilirsku kulturu halštatskog doba.⁴⁴ U ovu grupu uključuje se i kraj Vardara i Morave, za koje su područje karakteristični ilirski grobovi (tumuli) koji sežu u rano brončano doba.⁴⁵ Protežu se na jugu sve do gornje Makedonije. Dakle, obuhvaćaju i teritorij Dardanije.⁴⁶ Uzimajući u obzir njihovu rasprostranjenost na čitavom centralnom balkanskom području, jasno se potvrđuje etnokulturni unitet tih područja (GARAŠANIN, M. 1964: 147; II/1973: 509–512).

Osobito je jasna slika halštatskog doba, tj. drugog željeznog doba, iz kojega je materijal pronađen na raznim geografskim mjestima dardanskog područja. Izraziti materijal halštatske provenijencije otkriven je u nekropoli Donje Brnjice⁴⁷ na Kosovu. Taj je materijal značajan i za poznavanje formiranja klasične ilirske kulture u ovim krajevima (8. – 5. st. pr. Kr.) s izrazitim lokalnim elementima.⁴⁸ Zbog identičnosti materijala, ovoj se nekropoli pridružuju nekropola u Gornjoj Stražavi kod Prokuplja (KRSTIĆ 1962: 62–65; GARAŠANIN, M. II/1973: 443–444; *PJZ* 4, 1983: 773–785.), čije su urne s istim oštrim karakterističnim prijelomom na unutrašnjoj strani oboda, ali s nešto većim dimenzijama od onih u Donjoj Brnjici; zatim nekropola u Rutevcu kod Aleksinca (TODOROVIĆ – SIMOVIĆ 1958–1959: 267–272; GARAŠANIN, M. I/1973: 293; *PJZ*, 4, 1983: 773–785.), i naselje Jelenac kod Aleksinca (GALOVIĆ 1958–1959: 329–396; GARAŠANIN, M. I/1973: 228) te materijal iz Badovca, Karagača kod Kosovske Mitrovice, Varoša kod Uroševca⁴⁹ i tumuli kod Lebana već s kraja brončanog doba, kraj koji »su nesumnjivo naseljavali » Dardanci (GARAŠANIN, D. 1958–1959: 263–66; GARAŠANIN, M. I/1973: 319s). Ovoj grupi tumula, zbog identičnosti materijala, pripadaju tumuli kod mjesta Široko i Dubičak nedaleko Suve Reke

44 GARAŠANIN, M. 1964a: 147. O povezivanju ove halštatske kulture s etničkim elementom Ilira nema razloga sumnji: »Već iz položaja ove kulture je jasno da su njegovi konačni nosioci pre svega bili Iliri, narod indoevropske jezičke grupe čiji su ostatak današnji Albanci.« (NEUSTUPNI 1960: 375.).

45 GARAŠANIN, M. – D. GARAŠANIN 1958: 14–16; GARAŠANIN, M. I/1973: 164–215, 291–318; ČOVIĆ, 1964: 97; 1963: 42–46; 1991: 57–71; *Sahranjivanje Kod Ilira*, 1979.

46 MIKULČIĆ 1966: 19. Inače o problemu tumula, njihovoj konstrukciji i htosko-religioznom karakteru s istom

ulogom kod različitih etničkih nosioca ovih pogrebnih rituala vidi: ROBERT 1939: 247–248.

47 SREJOVIĆ 1959–1960: 83–137; GARAŠANIN, M. II/1973: 438–443; 1983: 773–785; VASIĆ 1987: 673–689; 1990: 61–62; 1991: 73–82; TASIĆ 1989: 152–225

48 F. Papazoglu kao da sumnja u povezivanje ove kulture donjobrnjičkog materijala s Ilirima: »Trebalo li ovu da tako kažemo autohtonu kulturu vezati uz Ilire, ili su pak Iliri bili nosioci kulturnih elemenata koji su na kraju drugog i početku prvog milenija stigli sa severozapada?« (PAPAZOGLU 1969: 206).

49 GARAŠANIN, M. II/440; JEVTIĆ 1990: 51–59; VASIĆ 1990: 61–65; TASIĆ 1998: 152 ss.

(GARAŠANIN, M. II/1973:481–485), čiji je materijal razvijene halštatske provenijencije, ilirskog karaktera, a »etnička pripadnost stanovnika ovoga kraja u gvozdeno doba je u užem smislu dardanska.«⁵⁰ U ilirski materijal razvijenog halštatskog doba s posebnom lokalnom kosovsko-makedonskom varijantom jesu narukvice iz Janjeva.⁵¹

I pored neznatnog arheološkog materijala, ipak se mogu identificirati nositelji svih ovih objekata, koji su, prema općem mišljenju, Dardanci, čija je ilirska etnička pripadnost više nego jasna.⁵² I one specifičnosti u arheološkom inventaru ovih područja u odnosu na ostale dijelove srednjobalkanskog teritorija samo su dokaz da uži dio Dardanije s Peonijom, izvjesnim dijelovima južnog Pomoravlja i Vardara čine zasebnu cjelinu.⁵³ Time se ujedno pokazuje određeni etnički kompleks.

Da je etnogenetski element na ovome području u četvrto željezno doba (s kraja 4. st. pr. Kr.) i pored određenog stranog elementa u odnosu na Makedoniju koja je u to vrijeme potpuno helenizirana, ipak sačuvan, može se vidjeti na osnovi ostataka materijalne kulture koji su, istini za volju, dosta izmiješani sa stranim utjecajima. Međutim, »u unutrašnjosti zemlje (uglavnom teritorij Kosova, Z.M.) dobrim delom i nadalje živi stari autohtoni elemenat, sa specifičnom kulturom koja nam je na žalost još i sada vrlo malo poznata, npr. kulturom Dardanaca u središnjim delovima zemlje«(GARAŠANIN, M. 1964: 45; II/1973: 520–539; PJZ, 4, 1983: 773–785; TASIĆ 1998: 162 ss). Na osnovi ovog stranog elementa materijalne kulture na području dardanskog teritorija, V. I. Georgijev istaknuo je dako-getske etnički element, tvrdeći da je »kultura Dardanije, osobito tokom posljednjih stoljeća pr. n. e. usko povezana s dako-getsom civilizacijom istoga vremena.«⁵⁴ Ovu svoju umjetnu lingvističku konstrukciju Georgijev nastoji dokazati i arheološkim materijalom.

Naime, M. Garašanin, na koga se V.I. Georgijev poziva, pokazao je da usprkos tome što su Dardanci Iliri »heterogena i šarolika grupacija«, u materijalnoj kulturi očitivalo se već u vrijeme starijeg halštata. To se najbolje očitivalo na područjima Peonije i Makedonije s ilirskom civilizacijom u Dardaniji (GARAŠANIN, M. 1954–1955: 38 ss).

Primijenujući lingvističku metodu, koja je, kao što je rečeno, umjetna konstrukcija, metodološki pogrešna i neuspješna (JORDANOV 1984: 182), a koja je iskonstruirala etnonimsku složenicu »Dako-Mezijci« u proučavanju etničke strukture paleobalkanskog prostora, osobito njegovog centralnog dijela arheolozi – pretpovjesničari, polazeći od razlika koje se »osim manifestacijama svoje materijalne kulture od zapadnog Balkana izdvajaju u potpuno drukčijim oblicima sahranjivanja: kremacijom u ravnim grobovima i sahranom pretežno u urnama. Ovaj se kompleks potpuno razlikuje od istovremenih pojava na kasnijem užem području Tračana i Ilira. I lingvistička istraživanja, osobito V. Georgijeva, pokazala su potrebu izdvajanja toga područja od uže jezičke zajednice Tračana. Georgijev ih naziva Dako-Mizijcima, a drugi lingvisti severnim Tračanima« (GARAŠANIN, M. 1988: 44, 68–69, 137). Shodno tome Dardanci su zasebna etnokulturna grupa različita od ostalih Ilira, odnosno Dardanci pripadaju Dako-Mizijcima.⁵⁵

50 ĐURIĆ–SLAVKOVIĆ 1964: 537–555; GARAŠANIN, M. II/1973: 481–485; TASIĆ 1998: 162 ss, 180 ss.

51 GALOVIĆ 1959–1960: 255–269; GARAŠANIN, D. 1958–1959:37–42; 1994: 35; GARAŠANIN, M. II/1973: 456, 487, 488; TASIĆ 1998: 216 ss,

52 »Otuda se u takvoj situaciji teško može doći do konačnog rešenja etničkog problema na Kosovu, gde u ovo doba bez sumnje treba računati s postojanjem ilirskog plemena Dardanaca, u čijem sastavu, međutim, igraju vidnu ulogu i trački uticaji.« (GARAŠANIN, M. II/1973: 485. Podvukao Z.M.).

53 GARAŠANIN, M. 1964 :147; GARAŠANIN, M. – D. GARAŠANIN 1958–1959: 9 ss; GARAŠANIN, D. 1969: 293; GARAŠANIN, M. PJZ 4,1983: 773–785.

54 »La cultura di Dardani, almeno durante gli ultimi secoli prima della nostra era e in stretto contatto con la civiltà dacogetica dell' medesimo tempo.« (GEORGIEV 1966: 167, n.59)

55 GARAŠANIN, M. 1983b: 778; 1988: 44–45ss; 1991: 27–31; SREJOVIĆ 1973: 39–82; TASIĆ 1998: 160s, 162ss, 186s; 1990: 125s.; TASIĆ – TOMIĆ 1987: 129; VASIĆ 1991:81.

No unatoč tome, ipak treba istaknuti činjenicu metodološke naravi da pozivanjem na arheološki materijal u prilog etničke determinacije ovog složenog etnonima je samo hipotetički.⁵⁶

Naime, u ovom se slučaju ne može ne uzeti u obzir činjenicu susjednih odnosa i istih uvjeta pod kojima su se ti, iako različiti, etnički elementi razvili. Naime, podudarnost materijalne kulture, koja se uglavnom pojavljuje u pograničnim područjima dardanskog teritorija, razumljiva je zbog prisutnosti stranog etničkog elementa. Ta pojava u svim povijesnim razdobljima i situacijama, sve do današnjih dana, ne dokazuje da je isti i nosioc te kulture (SUIĆ 1967: 38). S pravom ističe M. Suić: «*Pitanje importa je normalna stvar u granicama kulturnih utjecaja. Oni ne determiniraju etnos ni etničke granice. Svaka primitivna zajednica prima od stranih utjecaja ono što može da asimilira ili upotrijebi*» (SUIĆ 1967: 87).

Ali, usprkos još uvijek neznatnog arheološkog materijala s dardanskog teritorija, M. Garašanin odlučno je odbijao identičnost dardanske civilizacije s dako-getsom u doba La Tène-a III. Međutim, on ne isključuje i zajedničke elemente u kulturama ovih dvaju naroda. No ovi se zajednički elementi na dardanskom teritoriju mogu razumjeti i kao uvozni objekti s teritorija Skor-diska.⁵⁷

Na temelju svega što je rečeno, nameće se sam po sebi zaključak da su nosioci kulture ovoga dijela centralnog balkanskog područja, konkretno Kosova, gornjeg toka Vardara, južnog Pomoravlja, Zapadne Morave, područja Nišave i Timoka od kraja brončanog i čitavog halštatskog, latenskog doba i kasnije bili Iliri (GARAŠANIN, M. – D. GARAŠANIN 1951: 116; GARAŠANIN, M., Niš 1971: 17, 25; II/1973: 485, 488), koje su antički pisci nazivali imenom Dardanci. Međutim, ne može se isključiti mogućnost da su ovi Dardanci – Iliri na istočnoj granici bili ispremiješani s Tračanima, koji su mogli biti s izvjesnim perifernim područjima potpuno izdiferencirani od ilirskih Dardanaca.⁵⁸

Tko su Dardanci za antičke autore?

Kao što je već rečeno G. Novak je nastojao dokazati da Dardanci nisu Iliri na osnovi podataka antičkih autora. On zato, analizirajući tekstove antičkih autora koji se odnose na Dardance, dolazi do zaključka da je zapravo »*Strabon koji Dardance ubraja među Ilire*.«⁵⁹ Na osnovi jedne takve analize, uz nešto argumenata lingvističke prirode, G. Novak zaključuje da su Dardanci balkansko-anatolski etnički element sasvim različit od Ilira, koji su indoeuropski element i koji su došli na zapadno područje Balkanskog poluotoka početkom prvog tisućljeća, odnosno u halštatsko doba.

Ipak, analiziraju li se fragmenti antičkih autora, vidjet će se da Strabon nije jedini koji Dardance uzima za Ilire. Naime, iz analize Strabonova teksta vidi se da izvori kojima se on poslužio prikazuju Dardance kao Ilire.

Strabon pripovijeda kako su Ardijejci stradali od strane Rimljana i bili premješteni u unutrašnjost zemlje, gdje su zbog oporosti i neplodnosti zemljišta, potpuno nestali. Kaže da su istu

56 »(...) etničko atribuiranje arheoloških nalaza pripada kategoriji spekulativnog razmatranja te građe kao izvora, te može imati samo vrijednost više ili manje uvjerljivih hipoteza» (ČOVIĆ 1991: 70).

57 »(...) aux Dardaniens, *tribus indigène d'origine ill-yrienne* (podcrtao Z.M.) et que les objets du caractère de La Tène celtique pourrait aussi ne présenter que des

importations provenant du territoire habité par les Scordisques.» (GARAŠANIN, M. 1958a: 128; 1957: 78–102).

58 GARAŠANIN, M. – D. GARAŠANIN 1951: 116ss; GARAŠANIN, M. 1964: 150; II/1973: 484s; VULIĆ 1926: 75–77; M. FLUSS, *PWRE* 15, Suppl. 2363.

59 »*Strabone e il primo scrittore, che ha annoverato i Dardani fra gli Illiri.*» (NOVAK 1969: 74)

sudbinu doživjela i ostala plemena koja su prije bila vrlo snažna.⁶⁰ Tako su od najezde Gala stradali Boji i Skordisci, od Ilira Autarijati, Ardijejci i Dardanci, a od Tračana Tribali.⁶¹

Na drugom mjestu Strabon, govoreći o općem smještaju plemena na Balkanu, između ostaloga, kaže da se uz Jadransko more pruža zemlja Ardijejaca, a u sredini Paionia (sc. Peonija, Z.M.), koja se sva nalazi na planinskom području. Dok se s obiju njezinih strana na granici s Trakijom nalaze Rodopi, poslije Hema vrlo visoka planina, »a sdruge strane, na sjeveru, ilirska zemlja, zatim zemlja Autarijata i zemlja Dardanaca.«⁶²

Ovdje, istina, Strabon odvaja Dardance od Ilira, jer kaže, da je Peonija na sjeveru graničila »s ilirskim zemljama, Autarijatima i Dardancima.« »Ali to ne mora značiti, kako kaže F. Papazoglu, da oni nisu bili Iliri. Autarijati, koji se pominju uz njih, također nisu ulazili u τὰ Ἰλλυρικά, pa ipak niko ne dovodi u sumnju njihovu ilirsku pripadnost« (PAPAZOGLU 1969: 162).

Iz navedenih podataka razvidno je da Strabon Dardance drži za Ilire usprkos navedene proturječnost u ovoj posljednjoj konstataciji, tj. kada on izdvaja Autarijate i Dardance. Naime, u ovom slučaju i Autarijati, u čiju ilirsku pripadnost ne može biti dvojbe, izdvojeni su od Ilira. A u vremenu kada je Strabon pisao Autarijata i nije više bilo, što jasno upućuje na činjenicu da se on poslužio starijim djelima. Sama ova činjenica dovoljno govori da su ilirsku etničku pripadnost Dardanaca priznavali i mnogi stariji autori. Uostalom, spomenutu prividnu proturječnost razjašnjava sam Strabon. Jer, kada god govori o Dardancima uvijek ih spominje zajedno s najznačajnijim i vrlo poznatim ilirskim plemenima.

I Apijan, pisac iz Hadrijanova vremena, Dardance drži za Ilire. Zanimljivo je, naime, da u svojoj genealogiji heroja eponima ilirskih plemena, spominje samo neka od ilirskih plemena, čak i ona koja nisu postojala u njegovo doba, a druga npr. ona na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, uzduž Jadranske obale i ne spominje. Ali to nadomješćuje drugim podatkom. U svojem djelu »Illyrike« govori da su Iliri još mnogobrojni i o njima se još čuje, kao što je prirodno na tako velikom prostoru.⁶³

Na drugom mjestu, govoreći o svetogrđu prilikom pljačkanja hramova od strane Kelta, spominje i »Ilirska plemena, a osobito Skordiske, Mede i Dardance, koji su provalili u Makedoniju i Heladu i opljačkali mnoge hramove, kao i hram u Delfima.«⁶⁴

Apijan pogrešno stavlja Skordiske – koji su zasigurno keltsko pleme i Mede koji su tračko pleme na srednjem toku rijeke Strumice – s Ilirima kojima su 88. god. pr. Kr. opljačkali Zeusov hram, a 83. god. pr. Kr. Apolonov hram u Delfima. To je znak nemarnosti pri upotrebi izvora, a to je svojstvo svih antičkih pisaca. Apijan je u tome izrazit primjer.

Zanimljivo je da je Apijan bio nemaran u upotrebi izvora i za događaje vremenski njeemu bliske, kao što je npr. u opisivanju Augustovih ratova u Iliriku. Tu se vidi da se on uopće nije

60 Str. VII.5.6: Ἰλλυριῶν δὲ Αὐταριάται καὶ Ἀρδιαῖοι καὶ Δαρδάνιοι, Θρακῶν δὲ Τριβαλλοί... (PAPAZOGLU 1969: 162, 439 = D82).

61 Str. VII.5.6: οἱ γὰρ πλείστον δυνάμενοι πρότερον τελέως ἐταπεινώθησαν καὶ ἐξέλιπον, Γαλατῶν μὲν Βοῖοι καὶ Σκορδίται, Ἰλλυριῶν δὲ Αὐταριάται καὶ Ἀρδιαῖοι καὶ Δαρδάνιοι, Θρακῶν δὲ Τριβαλλοί... (PAPAZOGLU 1969: 416 = T 40).

62 Str. VII.5.1: πρὸς δὲ τῷ Ἀδρίᾳ πᾶσα ἡ Ἀρδία σχεδόν τι, μέση δ' ἡ Παιονία (sc. Peonia, Z.M.) καὶ αὐτὴ πᾶσα ὑψηλή. ἐφ' ἑκάτερα δ' αὐτῆς ἐπὶ μὲν τὰ

Θράκια ἢ Ῥοδόπη ὁμορεῖ, ὑψηλότατον ὄρος μετὰ τὸν Αἴμον, ἐπὶ δὲ θάτερα πρὸς ἄρκτον τὰ Ἰλλυρικά ἢ τε τῶν Αὐταριατῶν χώρα καὶ ἡ Δαρδανική (PAPAZOGLU 1969: 423 A 6; 439 = D 83).

63 App. *Illyr.* IV.3: γένη δὲ ἔστιν Ἰλλυριῶν, ὡς ἐν τοσσηδεῶν χώρᾳ, πολλὰ καὶ περιώνυμα ἔτι νῦν (PAPAZOGLU 1969: 417 = T 44; 444 = S 6).

64 App. *Ill.* 12: Ἰλλυριῶν οἱ Σκορδίσκοι μάλιστα καὶ Μαῖδοι καὶ Δάρδανοι τὴν Μακεδονίαν ἐπέδραμον ὁμοῦ καὶ τὴν Ἑλλάδα, καὶ πολλὰ τῶν ἱερῶν καὶ τὸ Δελφικὸν ἐσύλησαν (PAPAZOGLU 1969: 436 = D 61).

potrudio precizirati ratne operacije. Ako se zna da je u izboru i upotrebi izvora Apijan bio eklektik, onda se mogu shvatiti sve unutarnje proturječnosti i kontaminacije od kojih trpi tekst njegovih djela (RE, I/2, 1896: 234; DOBIAŠ 1929: 13 ss). Ali i pored ove kontaminacije i zbrke u pogledu etničke pripadnosti raznih plemena, Apijan, govoreći kako je Antonije 36. god. pr. Kr. poslao vojsci na zimovanje s jedne strane da bi se obogatila, a s druge strane radi uvježbavanja pa je »jedne poslao na Parthine ilirsko pleme u susjedstvu Epidamna, koje je ispoljavalo veliku privrženost Brutu, a druge na Dardance, drugo ilirsko pleme, koje je odvijek vršilo upade na Makedoniju⁶⁵, Dardance izričito smatra Ilirima.⁶⁶

Osim Strabona i Apijana, o ilirskoj etničkoj pripadnosti Dardanaca govore i N. Damašćanin⁶⁷, *Mantissa Proverbiorum*⁶⁸, zatim Paradox Vat.⁶⁹ i Elijan.⁷⁰ Sva ova četiri navedena podatka govore, da su se Dardanci, ilirsko pleme, tri puta u životu kupali i to: nakon rođenja, vjenčaja i smrti.

Svi ostali pisci, kada god govore o Dardancima, to čine odvojeno od Ilira, kao Polibije (Polyb. II 6; XXVIII 8) i Livije.⁷¹ Ovakvo razdvajanje Dardanaca od Ilira još ne znači da su oni stvarno različiti od Ilira⁷², makar je to Polibijev podatak koji je, prema mišljenju G. Novaka (NOVAK 1969: 75) bio jedan od najboljih poznavatelja susjednih područja Makedonije.

Nakon pažljivije analize pisanih izvora dolazi se do zaključka da je povijesni razvojni put Ilira antičkim autorima bio na periferiji njihovih interesa. Jedni ih – kao Diodor, Justin, Theopomp i Tukidid – spominju jedino kao susjede Makedonije i ukoliko se isprepliću s povijesnim razvojem Makedonaca, drugi – kao Polibije, Livije, Dion Cassius – spominju ih u vezi s prodiranjem Rimljana na Balkan. Osim toga, pojam »Ilir« kod antičkih autora predstavljao je samo zajedničko ime geografskog karaktera, bez obzira na neko određeno pleme. O tome najjasnije može potvrditi jedan Apijanov podatak. On, govoreći o ratu što su ga Rimljani vodili protiv Gentija 168. god. pr. Kr. za vladanja makedonskog kralja Perseja, kaže da je Persejev suvremenik postao »Gentije, kralj nekog drugog ilirskog plemena« (App. Ill. IV.9), odnosno »kralj jednog plemena Ilira bliskog Makedoncima« (App. Macedon. 10).

Premda je Apijan bio nemaran u korištenju izvora, ipak kao provincijski prokurator Rimskoga carstva, dakle, visoki dužnosnik u doba municipalnog uređenja Rimskoga carstva morao je biti upućeniji kad govori o posljednjem ilirskom kralju Genciju, čijom je propašću zadan jedan od najjačih udaraca južnoilirskoj državnoj tvorevini.

Rečeno je da se Iliri u djelima antičkih pisaca spominju jedino kada se nalaze u interesnoj sferi vanjskih sila. Izričit primjer za ovu misao nalazi se kod Tita Livija, koji imena ilirskih plemena, i to uglavnom onih koj su izravno umiješana u namjere rimskih osvajača, po prvi put spominje tek poslije drugog ilirsko-rimskog rata: »Ondje sa sudačke stolice objavi (Anicije, Z.M.), uz odo-

65 App. *Emph.* V.8.75: τοὺς μὲν αὐτῶν ἐπὶ Παρθηνοὺς ἔπεμπεν, Ἰλλυρικὸν ἔθνος Ἐπιδάμνω πάροικον, προθυμοτάτους γενομένους Βρούτῳ, τοὺς δ' ἐπὶ Δαρδανέας, ἕτερον Ἰλλυρικῶν γένος, αἰεὶ Μακεδονίαν ἐπιτρέχοντα (PAPAZOGLU 1969: 437 D 77).

66 »Rezimirajući ono što smo rekli o Strabonov im i Apijanovim podacima, zaključuje F. Papazoglu, podvući čemo još jednom da se iz tih podataka vidi da su ne samo u vreme Strabona i Apijana već i mnogo ranije, u vreme kada su pisali njihovi izvori, Dardanci važili kao Iliri.« (PAPAZOGLU 1969: 164).

67 Nic. Damasc. *FGrHist* 90F107 (PAPAZOGLU 1969: 442 D 102.)

68 III.27 (PAPAZOGLU 1969: 442 D 105).

69 Paradox Vat. 48, str. 112 (PAPAZOGLU 1969: 442 D 103).

70 Ael. *VH* IV.1 (PAPAZOGLU 1969: 442 D 104).

71 Liv. XXVI.25; XXVIII.8, XXXII.32, XXXIII.18, XL.57 itd.

72 »Iz njihovog čitanja najmanje se sme izvesti zaključak da su Dardanci nešto drugo etnički nego Iliri. Jer, ako su ti pisci hteli da kažu što god o njihovoj narodnosti oni bi to i rekli.« (VULIĆ 1934: 77).

brenje savjeta, da je volja Senata i rimskoga naroda da ostavi slobodne Ilire i da će povući trupe iz svih gradova, utvrda i kaštela. Biti će ne samo slobodni, nego će biti i izuzeti od plaćanja nameta Isejci, Taulanti, Pirusti i Dasareti, stanovništvo Rizona i Ulcinja, jer su prešli Rimljanima prije nego je propao Gencije. Isto tako bijahu izuzeti od plaćanja nameta i Daorsi, jer su se bili odmetnuli od Karavanta i sa svim oružjem prešli su na stranu Rimljana. Skodrani, Dasareti, Selepitani i ostali Iliri plaćali su polovicu nameta što su ga davali kralju...»⁷³

Iz ovoga jasno se može zaključiti koliko su vanjski događaji u određenim situacijama utjecali na antičke autore pri tretiranju Ilira. Kako s pravom ističe B. Čović, Iliri su uzimani u obzir tek onda kada »(...) im je bilo potrebno da zaokruže sliku o nekoj geografskoj oblasti ili da daju kratku skicu događaja koji su se odigrali u prošlosti« (ČOVIĆ 1967: 103).

Osim toga postojala su dva pojma Ilirije, jedan grčki, drugi rimski. To je, svakako, uvjetovalo i različito mišljenje kod antičkih autora u pogledu geografskog prostiranja Ilirika. Prema grčkom, Ilirik je obuhvaćao područja koja su na zapadu graničila s Jadranskim morem, na sjeveru s Dunavom, na jugu s keraunskim planinama, a na istoku s Makedonijom i Šar planinom (Ptol. *Geogr.* II.16.1; App. *Ill.* IV.6, 9, 20; Str. VII.5.1). Rimski pojam obuhvaćao je Panoniju, Retiju, Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju (HN III.22 (26)).

Ipak, treba istaknuti da je Ilirik samo zajednički etnogeografski pojam koji se pridavao plemenima što su se pružala od sjeverozapadnog preko srednjeg i jugozapadnog područja Balkanskog poluotoka, i to ne bez nekog osnovnog obilježja, bilo da je riječ o istom jeziku ili o zajedničkoj materijalnoj, odnosno duhovnoj kulturi. Jedino se tako može shvatiti i činjenica da se to ime proširilo i na neznatna plemena koja su antičkim autorima bila manje poznata.⁷⁴ To potvrđuje i spominjanje njihovih plemenskih imena nasuprot onim ilirskim plemenskim aglomeracijama koja su, kao posljedica vanjskih političkih implikacija – bilo Makedonije ili Rima, ili pak na račun međusobnih plemenskih odnosa – bilo životno angažirana u očuvanju svoje nezavisnosti, odnosno proširivanja teritorijalnih granica.

Ove su okolnosti učinile da neka ilirska plemena budu poznatija antičkim autorima u teritorijalnom pogledu, kao i društveno-političkim odnosima. Posljedica ovakve situacije odrazila se i u nominaciji, odnosno upoznavanju imena pojedinih značajnih plemenskih aglomeracija, kao što je bilo s Dardancima, Ardijejcima, Autarijatima, Enhelejcima, Taulantima i dr.

Podaci antičkih autora, bez obzira kojih i bez obzira o kojim etno-kulturnim aglomeracijama, mogu se ispravno shvatiti jedino kao geografsko-politički, a ponajmanje kao izraziti etnički nazivi. Izvan ovih povijesno-političkih okvira svako drugo mišljenje može odvesti u predimenzionirane zaključke, pa i u dijametralno oprečna shvaćanja, kao što se može vidjeti kada je riječ o pojmu »Ilir« (KRAHE 1964–1965: 205s).

73 Liv. XLV.26.13–15: *Ibi pro tribunali pronuntiavit de sententia consilii senatum populumque Romanum Illyrios esse liberos iubere: praesidia ex omnibus oppidīs, arcibus, castelis sese deductorum. Non solum liberos, sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios, Dassaretiorum, Pirustas, Rhizontas, Olciniatas, quod incolūmi Gentio ad Romanos defecissent. Daorsis quoque immunitatem dare, quod relicto Caravantio cum armis ad Romanos transissent. Scodrensibus et Dassarentibus et Selepitanis ceterisque Illyriis vectigal dimidium eius, quod regi pependissent, impositum.*

74 »Die Verhältnisse der illyrischen Völker sind besonders dadurch überaus schwierig, weil die Geographie der vielen kleinen Stämme noch unklar ist und weil die alten Schriftsteller sehr oft von einzelnen Stämmen unter dem Gesamtnamen Illyrier sprechen« (DROYSEN 1893: 89). »Die Griechen verstanden unter Illyrien das Land welches im Süden von den keraunischen Bergen, im Westen vom adriatischen Meere und den Ostalpen, im Norden von der Donau im Osten vom Schar-Dagh begrenzt wurde.« (ZIPPEL 1877: 5.). »(...) die illyrischen Stämme von den Schriftstellern meistens nur mit dem allgemeinen Namen »Illyrier« bezeichnet werden.« (SCHÜTT 1910: 20).

F. Papazoglu, iako neizravno, priznaje da je to »ime jednog plemena ili zajedničko ime dano od Grka njihovim sjeverozapadnim susjedima (PAPAZOGLU 1965: 150; 1967: 128), odbija misao da je pojam »Ilir« označavao neko zajedničko ime s etno-geografskim obilježjem.

Ona, polazeći od spomenute pretpostavke i, pored priznavanja gubitka jedinstvenosti povijesnog razvoja Ilira, što uostalom pokazuje dvostruka podijeljenost pisanih izvora (PAPAZOGLU 1965: 148; 1967: 128), ipak nastoji vještom, ali ne uvjerljivom argumentacijom, jer su svi njezini argumenti manje-više zasnovani ne samo na fragmentarnim, nego i na vremenski neodređenim podacima antičkih pisaca, dokazati da pojam »Ilir« dobiva svoj politički sadržaj u državnoj tvorevini dinastije Bardhlyia, odnosno u kontinuiranom povijesnom razvoju južne Ilirije.

Čitava ova argumentacija autorici je poslužila za izdvajanje izvjesnih ilirskih vladara (kao što su Monunije, Grabos) od dardanskog povijesnog razvoja i njihovo potpuno uključivanje u okviru kraljevine južne Ilirije.⁷⁵

Ako se prihvati mišljenje F. Papazoglu o etno-političkom sadržaju pojma »Ilir« jedino u okviru južnoilirsk države, kako onda protumačiti poznatu činjenicu da su tim pojmom u rimsko doba zahvaćena ne samo ilirska plemena uzduž jadranske obale, nego i ona koja su se prostirala u unutrašnjosti sve do Dunava, kao što se to može vidjeti baš na osnovi podataka antičkih autora, primjerice Apijana: „Grci nazivaju Ilirima, koja žive iznad Makedonije i Trakije, graničeći sa Haoncima i Tesprotima sve do rijeke Istrosa«⁷⁶ ili Strabona: „(...) s druge strane, prema sjeveru, ilirske zemlje, zemlja Autarijata i Dardanaca.«⁷⁷

Pri tome ne smije se prešutjeti da oni, koristeći prethodna već izgubljena djela, često upotrebljavaju izraze »kažu«, »pripovijeda se«, »priča se« – prenose već odavno ustaljenu tradiciju. Osim toga, kako shvatiti razjedinjenost i kontaminaciju raznih ilirskih plemena koja su zadugo autonomna. Tu činjenicu spominje i sama F. Papazoglu (1969: 149). To se vidi i iz samog načina primanja vlasti od strane kraljice Teute.

Ona je bila primorana dopustiti neometano pomorsko gusarstvo, a plemenskim prvacima dala je, ne samo slobodu u njihovim međusobnim odnosima, nego se njihova ingerencija osjećala i u međunarodnim relacijama. To se najbolje očituje u odgovoru kraljice Teute rimskim poslanicima, braći Korunkanijima, gdje se kaže »da kraljevima ne dozvoljava zakon da sprečavaju Ilire da se na privatna način obogate bogatstvom mora« (Polyb. II.8.8).

Iz svega što je do sada rečeno može se slobodno izvesti zaključak da su bezuspješni svi pokušaji negiranja ilirske etničke pripadnosti Dardancima na osnovi fragmentarnih⁷⁸, vremenski neodređenih i dosta kontradiktornih podataka antičkih autora (što očito pokazuje njihovo slabo poznavanje ilirskih plemena, odnosno ovisnost njihova poznavanja tih plemena samo u relacijama vanjskih faktora i to u ovom slučaju Makedonije i Rima), ne samo nedostatni, nego i teško prihvatljivi.

Pojam »Ilir« ne može se drukčije shvatiti nego kao zajedničko ime u koje se uključuju i Dardanci. Ali i pored zajedničkog imena za susjedna sjeverna plemena, antički autori upotreblja-

75 Da Monunije nije mogao biti dardanski vladar kao što se donedavno mislilo, dokazano je i na osnovi numizmatičkog materijala iz Albanije, a također i njegov kronološki smještaj upravo na osnovi albanskog numizmatičkog materijala, ne podudara s onim koji nam daje F. Papazoglu (CEKA 1972: 23ss).

76 Appian. III. 1: Ἰλλυριοὺς Ἕλληνας ἡγοῦνται τοὺς ὑπὲρ τε Μακεδονίαν καὶ Θράκην ἀπὸ Χαόνων καὶ Θεσπρωτῶν ἐπὶ ποταμὸν Ἰστρὸν.

77 Str. VII.5.1: ἐπὶ δὲ θάτερα πρὸς ἄρκτον τὰ Ἰλλυρικὰ ἢ τε τῶν Αὐταριατῶν χώρα καὶ ἡ Δαρδανικὴ (PAPAZOGLU 1969: 423 A 6; 439 D 83).

78 Poznato je npr. da Apianovu djelu nedostaje 28 poglavlje i to upravo ono poglavlje koje govori o Ilirima (PWRE, I/2, col 234 ss.).

vali su i posebna imena pojedinih plemena, o čemu govori i sam Apijan: «(...) *ne samo Iliri nego i Pajonci* (sc. Peonci, Z.M.), *u čijoj se blizini nalaze i Reti i Noričani i Mezi koji se nalaze u Evropi i sva ona plemena koja se graniče s ovima i koji žive s desne strane onoga koji plovi Histrom odozgo prema dole, razlikuju se od Helena i nazivaju svakog njegovim vlastitim imenom, ali krajeve svih ovih nazivaju zajedničkim imenom Ilir*» (App. Ill. IV.6). Iz navedenoga teško je isključiti Dardance iz zajedništva halštatskih Ilira.

Istina, ima niz antičkih autora koji Dardance tretiraju zasebno kao npr. Dion Kasije, odnosno Zonara (Zon. IX.15.4 – Dio Cassius), koji govori o sukobima Makedonije i Dardanaca, koji pustoše njena polja, ali koji »*žive sjeverno od Ilira i Makedonaca*.« Ciceron (Cic. *Pro Sextio*, 43), Cezar⁷⁹ i ostali, manje upotrebljavaju ova imena u etničkom, a više u političkom smislu. N. Vulić s pravoma zaključuje »*da ovdje nije govor o etničkom položaju Dardanaca*« (VULIĆ 1933: 73).

Uzimajući u obzir sve što je rečeno o etničkoj pripadnosti Dardanaca, proizlazi da su oni bili Iliri s paleobalkanskim supstratom, koji bi prema M. Budimiru bili Pelasti.

Međutim, ništa ne mijenja što se Dardanci u tekstovima antičkih autora javljaju tek krajem 5. i početkom 4. st. pr. Kr. To je i shvatljivo kada se zna da se čitava trgovina Grka sa sjevernim susjedima odvijala uglavnom Dunavom. Njihov interes za te svoje susjedne barbare na sjeveru bio je povremen i slučajan. »*Pisali su o njima* – kaže R. Katičić – *ako su se s njima sukobljavale vojske, ako su gusarili po morima ili ako se o njihovim barbarskim i čudnovatim običajima moglo što zanimljivije ispričati*« (KATIČIĆ 1961: 40; ČOVIĆ 1967: 110).

Osim toga, s arheološkog stajališta pokazalo se da se ne može prihvatiti mišljenje prema kome se područje Dardanaca iliriziralo tek u kasnije doba pod dominacijom Makedonaca i Rimljana. Već zato što su se Dardanci nalazili okruženi ilirskim plemenima, nevjerojatno je da bi se oni mogli očuvati kao poseban mediteranski element, kako to želi G. Novak, usprkos snažnim prodorima Indoeuroljana (BUDIMIR, *JIČ*, 3/1937.: 17).

I izvjesne zajedničke komponente koje se mogu utvrditi kod Tračana i Dardanaca mogu potvrditi samo zajedničku podlogu njihova razvoja, odnosno istovjetne ili slične uvjete njihova povijesnog razvoja, a nipošto isto etničko podrijetlo.

Ovo se najbolje očituje u duhovnoj i religioznoj pojavi, kao što je npr. štovanje Tračkog konjanika, koje zahvaća široko područje i izvan teritorija Trakije. Isto tako i na osnovi štovanja tračkog božanstva Zbelturda, koji je posvjedočen i na dardanskom teritoriju, kao u selu Ljubance kod Skopja (CIL III 8191; MIRDITA 1981: 235, nr. 133; 2007:52), odnosno Zbeltiurdi kod Kačanika (*Spomenik*, 71/1931: 77, nr. 179; MIRDITA 2007: 52), ne može se mnogo postići u utvrđivanju tračke etničke pripadnosti teritorija na kojem se štovalo to božanstvo, jer je opće poznata pojava iz povijesti religija da su mnogi narodi prisvajali i uvodili u svoj panteon tuđa božanstva.

Osim toga, kao što »*plemena istoga jezika ne moraju proizvoditi keramiku istoga tipa i obratno*,« (KATIČIĆ 1961: 53) isto tako i rasprostranjenost sličnih, odnosno istih imena, ne može ništa određenije govoriti o etničkoj pripadnosti njihovih nositelja.⁸⁰

Konačno do kakvih zabluda može doći zbog sličnosti ili identičnosti imena, makar i u jednom etno-kulturnom elementu, vidi se i kod J.G. Droysena (1878: 27, bilj. 1), koji, na osnovi sličnosti imena Batona, zaključuje da su Desidijati bili ujedinjeni s Dardancima u velikom ilirskom ustanku protiv Rimljana od 6. – 9. god. To je svakako neprihvatljivo.

⁷⁹ Caes. *BC* III.4. Zanimljivo je da G. Novak uzima i podatke Pseudo Skilaksa. Međutim, poznato je da se njegovi podaci odnose samo na istočnu obalu Jadranskog mora, a nipošto na unutrašnjost Balkanskog poluotoka (up. Scylacis *Cariandensis*, *Periplus* 22 ss.).

⁸⁰ VULIĆ 1925: 90 ss; *Idem*, 1933: 63 ss. Do kakvih pogrešnih zaključaka može dovesti sličnost imena izvršno je pokazao GEORGIEV 1966: 251 ss.

Zanimljivo je da su se predstavnici koji su nastojali dokazati trački karakter Dardanaca služili i takvim materijalom koji sam po sebi ne kazuje ništa, osim što određuje podrijetlo. To se najbolje vidi kod G. G. Mateescua (1923: 93) koji je, na osnovi epigrafskog materijala iz Scupia na kojem se čita da je neki »*T. Aur. Gaius, (Fl (avia) Scupis, natione Bessus*«, htio zaključiti da je čitav kraj Scupia bio trački.

Međutim, svi dosadašnji istraživači koji su se bavili ovim problemom ukazali su na slabost ovakvog induktivnog zaključivanja, konfrontirajući s pravom niz sličnih primjera iz raznih lokaliteta u kojima se spominje ime Dardanus (VULIĆ 1925: 70–71, 90 ss; PAPAZOGLU 1964: 71; 1969: 187), iz čega se vidi da je spomenuti Jacint bio Grk (CIL VI 6346), a naziva se Dardanac; zatim *Messia Dardana quasillaria* (ropkinja Mesia, zvana Dardana; CIL VI 6346), odnosno *M. Cocceius Mesicus* (CIL III 3546), tj. Mezanin s keltskim imenom roditelja (HOLDER I 1056) ili pak *Dardanus Aurelius Poetinia(nus)* (CIL VI 32559) itd.

Ne može se prijeći ni preko činjenice da svi ovi natpisi potječu iz kraja 2. st., zapravo iz 195. god. Uglavnom je riječ o otpuštenim, odnosno isluženim vojnicima čija se imena nalaze na Viminacijskom spisu. Oni su mogli biti regrutirani iz raznih krajeva, pogotovo kada se zna da su uglavnom pripadali VII. Claud. legiji. Svi ovi isluženi vojnici mogli su se nastaniti u Dardaniji i mogli su donekle izmijeniti strukturalni odnos stanovništva nekog mjesta, ali se na osnovi toga ne može dokazati i razriješiti čitava složena etnička problematika dardanskog teritorija i njegovih stanovnika.

Ako se još doda da se u fondu ovog epigrafskog materijala nalaze i imena rudarskih naselja u kojima su, pored domaćeg stanovništva, živjeli i stranci, zatim i onih krajeva koji su bili izvan dardanskog administrativnog teritorija u rimsko doba (a pokazalo se da se takvim materijalom umnogome poslužio i G. G. Mateescu), onda se jasno vidi sva slabost zaključaka koji proizlaze iz tog materijala.

Međutim, ukaže li se na činjenicu da I. i II. oblast, tj. zapadno područje Dardanije, karakterizira sasvim čista ilirska onomastika, bilo da je riječ o antroponimiji ili toponimiji u odnosu na III. i IV. oblast, tj. istočno područje dardanskog teritorija na kojem se, pored ilirske onomastike i toponomastike, vidi prisutnost tračkog elementa (svakako ovdje treba uzeti u obzir one najistočnije predjele Dardanije, gdje je simbioza dvaju različitih etničkih elemenata sasvim normalna pojava te prisutnost općih i karakterističnih ilirskih imena ne samo za Dardaniju, nego i za srednje i južno – KATIČIĆ 1962: 95–120; 1963: 255–292; 1964: 22–23; PAPAZOGLU 1964: 49–68; 1965: 164; 1969: 173–184), onda se jasno vidi da se jezični materijal dardanskog teritorija ne može odvojiti od općeg ilirskog. To se može shvatiti jedino tako da su sami Dardanci etnički ilirskog podrijetla, a zbog svog specifičnog geografskog položaja mogli su se u izvjesnim oblicima društvenog i političkog života diferencirati od srodnih Ilira.

Ova se međusobna različitost, i to s lingvističkog aspekta, u posljednje vrijeme sve više i uočava i napušta tradicionalno mišljenje o jednom jedinstvenom govornom jeziku na širokom području od rijeke Po u Italiji do Makedonije i Dunava na istoku. Tako se dolazi do određenih jezičnih cjelina. Njihove međusobne povezanosti utvrđuju se na ilirskom području.⁸¹

H. Krahe, proučavajući hidronimiju Europe, došao je do zaključka o postojanju jednog staroeuropskog jezika »*koi ne bijaše još svrstan u kasnije pojedinačne jezike, sam nije zajamčen starom hidronimijom, nego dopunski po čitavom nizu zajedničkih karakteristika gramatike i mnoštva riječi.*«⁸²

81 KATIČIĆ 1962: 95–120; 1963: 255–292; 1964: 9–58; KRAHE 1950: 3; 1954; 1964: 201–212; UNTERMANN 1951; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989: 711–728.

82 »... *das noch nicht in die späteren Einzelsprachen gegliedert war, dies wird nicht allein durch die alte Hydronymie gewährleistet, sondern zusätzlich durch eine*

Ova konstatacija je vrlo značajna, jer baca sasvim novu svjetlost na određene sličnosti i identičnosti jezičnog materijala ne samo dardanskog teritorija, nego i Balkanskog poluotoka, koji je »kao najveći dio evropskih zemalja, jedan predio sa mnogim ostatcima i potomcima stare hidronimije«, a koji »bijaše, tako reći, na isti način jednoć jedna staroevropska provincija.«⁸³ Osim toga, nije suvišno istaknuti činjenicu da je i sam karakter tračkog jezika još nejasan.⁸⁴

Prema tome, pri upotrebi lingvističkog materijala mora se imati u vidu subzistentnost paleobalkanskog supstrata koji je rasprostranjen na čitavom mediteranskom bazenu, a čija je prisutnost posvjedočena posvuda, pa i na Balkanskom poluotoku, s čijim su se etničkim elementom Iliri-Dardanci asimilirali, ili su ih dijelom potisnuli.

O postojanju ovog paleobalkanskog etničkog supstrata govori i podatak Agatarhida Knidskog, koji kaže da su Dardanci imali preko tisuću duloja, slično Ardijejcima koji su imali i po tri tisuće prospelita (Ath. VI.272 d; IV.271 e).

Jedna od osnovnih komponenata ovog paleobalkanskog – mediteranskog etničkog elementa bila je veselost, razdraganost, pjesma i muzika koje su prema Strabonu bile popratne pojave i kod Dardanaca (Str. VII.5.7).

Zaključak se sam po sebi nameće: Dardanci su ilirskog etničkog podrijetla⁸⁵ s izrazitim paleobalkanskim etnokulturnim elementom s određenom primjesom tračkog elementa u krajnim istočnim predjelima svoga teritorija.

Drugim riječima, na osnovi proučavanja arheološkog materijala i pisanih izvora, može se zaključiti da su Dardanci nastali kao rezultat etnogenetskih procesa u kojima se prepoznaju elementi supstrata mediteranskog karaktera, odnosno Pelazga, adstrata kao odraza kontaktnih zona i superstrata kao odraz novih kulturnih fenomena koje su omogućavale prirodne komunikacije u određenim povijesnim trenucima. Pa iako sve to odražava njihovu individualnost i izdiferenciranost u odnosu na ostala ilirska plemena, njihova ilirska etnička pripadnost je nepobitna (MIRDITA 1991: 101–110). Njihov jezik sačuvao se sve do kasne antike i on se uključuje u ilirsku jezičnu grupu (KATIČIĆ 1980:114; 1976: 181)

ganze Reihe von gemeinsamen Merkmalen der Grammatik und des Wortschatzes« (KRAHE 1964: 210).

83 »Die nordwestliche Balkanhalbinsel war also mit anderen Worten wie die meisten Länder Europas ein Gebiet mit vielen Resten und Nachkommen der alten Hydronymie war sozusagen ebenfalls einmal eine alteuropäische Provinz.« (KRAHE 1964: 209)

84 D. Detschew smatra, da je trački jedan etruskoidni jezik usko srodan s predgrčkim koji je indoeuropeiziran pod utjecajem skitskih Iranaca (DETSCHEW 1960: 147–213). Suprotno ovom mišljenju V.I. Georgijev smatra, da

u tračkom postoji nehomogenost i različitost, iako srodnih jezika (GEORGIEV 1957).

85 »Pojave u vreme Rimskog Carstva u oblasti Dardanije, a u vezi s načinom sahranjivanja, posebno pojave koje su konstatovane u Maloj Kopašnici kod Leskovca, dakle u srcu Dardanije, ukazuju na nesumnjive ilirske običaje.« (GARAŠANIN, M. II/1973: 490; 1971: 18, 28.). Zanimljivo je istaknuti da je M. Garašanin, a s njime i ostali srpski arheolozi, nakon ustavnih promjena 1974. god., kada Kosovo postaje politički i pravni neovisni subjekt u Federaciji bivše Jugoslavije, postao pobornik teorije da su Dardanci dako-mezijskog podrijetla (GARAŠANIN, M, 1976:197–205, osobito 203).

BIBLIOGRAFIJA

KRATICE

- AASJE – *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. Seminar za Arbanasku filologiju*. Beograd (Reprint. Prishtinë, 1969/1971)
- ABKiM – ATKM – 1998 – *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka, I–II – The Archaeological Treasures of Kosovo and Metohija from Neolithic to the Early Middle Ages, I–II*. Beograd – Muzej u Prištini, 1998: SANU.
- ACTES II. – Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, II. Sofia, 26. 8.–1.9. 1966. *Editions de l'Académie Bulgare des Sciences* (Sofia), 1969.
- ANUBH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- BE – *Balkansko ezikoznanie*. B'lgarska Akademija na naukite. Otdelenie za ezikoznanie, literaturoznanie i iskustvoznanie. (Sofija)
- DITK – *Dritter internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks. 2.–6. Juni 1980 Wien*. Bd. I–II. Bulgarisches Forschungsinstitut in Österreich Verein »Freunde des Hauses Wittgenstein«: Institut für Thrakologie an der bulgarischen Akademie der Wissenschaften.. Sofia, 1984: Staatlicher Verlag SWJAT.
- GMK – *Glasnik muzeja Kosova*. (Priština)
- GMKM – *Glasnik muzeja Kosova i Metohije*. (Priština)
- GS – MS – *Gospodari srebra. Gvozdeno doba na tlu Srbije – Masters of Silver. The Iron Age in Serbia*. Narodni muzej Beograd – Vojvođanski muzej Novi Sad – Muzej Kosova Priština. Beograd, 1990.
- GjA – *Gjurmime albanologjike – Albanološka istraživanja*. Fakulteti filozofik. Katedra albanologjike – Instituti Albanologjik. (Prishtinë).
- HAK – AMK – *Harta arkeologjike e Kosovës I – The Archaeological Map of Kosova I*. Akademia e shkencave dhe e arteve e Kosovës – Akademia e shkencave e Shqipërisë. Muzeu i Kosovës, Prishtinë – Instituti i arkeologjisë. Tiranë – Prishtinë, 2006.
- IA – Iliri i Albanci. SANU. *Naučni skupovi*, Knj. 39. *Odeljenje istorijskih nauka*, knj. 10. Beograd, 1988.
- IAS – RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989 – *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – nomastika*. Split, 1989: »Književni krug.«
- IG – *Istorijski glasnik*. (Beograd)
- ITS – I Iliri – trački simpozijum. Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba. ANUBH. *Posebna izdanja*, Knjiga 94, CBI. knj. 14. SANU. Balkanološki institut. *Posebna izdanja*, knjiga 44. Sarajevo – Beograd 1991.
- JIC – *Jugoslavenski istorijski časopis*. (Beograd)
- NZMS – *Naučni zbornik Matice srpske*. (Novi Sad)
- RESEE – *Revue des études sud-est européennes*. Académie des sciences sociales et politiques. Institut d'études sud-est Européennes. (Bucarest)

RLVG – Reallexikon der Vorgeschichte unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter. Hgg. von Max EBERT. Berlin, 1924. I. Band, Ie. Lief.: Walter de Gruyter & Co.,

SB – Studia balcanica. V. L'ethnogenèse des peuples balkaniques. Sofia, 1971: B'lgarska akademije na naukite..

Simpozijum I – Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba održan 15 i 16 maja 1964. u Sarajevu. PoslzdCBI, 1, 1964.

Simpozijum II – Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan 10. i 12. maja 1966. u Sarajevu. PoslzdCBI, 2, 1967.

SKZ – Srpska književna zadruga.

LITERARNI IZVORI

Ael. – *Claudii Aeliani De animalium natura libri XVII, Varia Historia, epistulae, fragmenta* (ed. R. Hercher). Vol. I – II, Leipzig: Teubner, 1864–1866.

[Apolod.] *Bibl. – Apollodori Bibliotheca. Mytographi Graeci, I.* (ed. R. Wagner). Leipzig: Teubner, 1926².

App.– *Appiani Historia Romana* (ed. L. Mendelsohn). Vol. I – II, Leipzig: Teubner, 1878–1905.

Ath.– *Athenaei Naucratae Dipnosophistarum libri XV* (ed. G. Kaibel). Vol. I – II, Leipzig, 1923.

Caes. *BC – C. Iulii Caesaris Commentarii cum A. Hirtii aliorumque supplementis* (ed. B. Kübler). Vol. II: *Commentarii de bello civili.* Leipzig, 1904.

Cass. Dio – *Cassii Dionis Cocciiani Historia Romana* (ed. primam curavit L. Dindorf, recognovit I. Melber). Vol. I – III. Leipzig, 1890 – 1928.

Cic. – *M. Tulli Ciceronis scripta quae mansuerunt omnia* (ed. C.F.W. Müller). 1898.

D. S. – *Diodori Bibliotheca Historica* (ed. primam curavit I. Becker, alteram L. Dindorf recognovit F. Vogel (Vol. I – II) et C.Th. Fischer (Vol. IV – V)). Leipzig: Teubner, 1888 – 1906.

GGM – *Geographi graeci minores, I.* Paris, 1855.

Hdt. – *Herodoti historiarum libri IX* (ed. H.R. Dietsch., ed. altera curavit H. Kallenberg). Vol. I – II. Leipzig: Teubner, 1887–1901.

HN – *C. Plini Secundi Naturalis Historiae* (ed. C. Mayhoff). Vol. I – III. Leipzig: Teubner, 1892 – 1909.

Liv. – *Titi Livi Ab urbe condita libri* (ed. W. Weisenborn – M. Mueller). Leipzig: Teubner, 1884. – 1906.

Mantissa Prov. – *Mantissa proverbiorum. Paroemiographi Graeci* (ed. v. Leutsch), 1871.

Nic. Damasc. – *Nicolai Damascensi fragmenta. Historici Graeci Minores* (ed. L. Dindorf). Vol. I. Leipzig: Teubner, 1870.

Paradox Vat. – *Rerum naturalium scriptores Graeci, I* (ed. O. Keller). 1877.

Polyb. – *Polybii Historiae* (ed. L. Dindorf), Vol. I.–V. Leipzig: Teubner, 1882 – 1924.

Pomp. Mel. – *Pomponii Melae De chorographia libri tres* (ed. C. Frick), Leipzig: Teubner, 1880.

Ps. Scyl. – *Pseudo-Scylacis Cariandensis Periplus* (vidi GGM I).

- Ptol. *Geog.* – *Claudii Ptolemaei Geographia* (ed. C. Müller). Vol. I. Paris, 1883.
- Solin. – *Julii Solini Collectanea rerum memorabilium* (ed. Th. Mommsen). Berlin 1895.²
- Steph. Byz. – *Stephani Byzantini De urbibus et populis quem primus Thomas de Pinedo Lusitanus*. Amsterdam: Jacob de Jonge, 1678.
- Str. – *Strabonis Geographica* (recognovit Augustus Meinecke). Vol. I – III. Leipzig: Teubner, 1915. – 1925.
- Zon. – *Joannis Zonarae Epitomae Historiarum* (ed. L. Dindorf). Vol. I – VI. Leipzig: Teubner, 1868. – 1875.

LITERATURA

- BARIĆ, H. 1925 – N. Jokl, Albaner in: RLVG., 1924, S. 84 – 94. AASJE II (1924) Beograd, 1925.: 151–161.
- BARTHOLOMAE, Ch. 1904 – *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg, 1904.
- BENAC, A.
 – 1962. Studien zur Stein und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan. *BRGK*, 42/1962:1–170.
 – 1964. *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*. Sarajevo, 1964.
 – 1964 a. Prediliri, Protoiliri i Prailiri. *Simpozijum*, 1/1964: 59–94.
 – 1967. O učešću Ilira u Egejskoj seobi. *ARR*, 4–5/1967: 319–336.
 – 1987. O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. *PJZ*, 5, 1987: 737–802.
- BUDIMIR, M.
 – 1937. O etničkom odnosu Dardanaca prema Ilirima. *JiČ*, 3/1937: 1–29.
 – 1950. *Grci i Pelasti*. Beograd, 1950.
 – 1952. Iliri i Prailiri (De Illyriis et Protoillyriis). *VAHD*, 53/1950–1951 (1952): 7–12.
 – 1953. Ilirski problemi i leksička grupa *teuta*. *VAHD*, 55/1953: 3–36.
 – 1965. Mesto arbanaškog u krugu indoevropskih jezika. *GjA*, 2/1965: 5–13.
- BUNGURI, A. 2006 – Pellgu i Drinit të Bardhë në prehistori – Drini i Bardhë in Prehistory. *HAK I-AMK*, 1, 2006: 30–39, 46–53.
- CEKA, H. 1972 – *Questions de numismatique illyrienne*. Tirana, 1972: Université d'Etat de Tirana. Institut d'histoire.
- ČERŠKOV, E. 1969 – *Rimljani na Kosovu i Metohiji*. Beograd, 1969.
- ČOVIĆ, B.
 – 1963. Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinackog područja. *GZM*, N.S., 8/1963: 41–46.
 – 1964. Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom Centralnom području. *Simpozijum*, 1/1964: 95–134.
 – 1966. Mlađi praistorijski period. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1966.
 – 1967. O izvorima za istoriju Autarijata. *GodCBI*, 5/3, 1967: 103–122.
 – 1991. – Die Bronzezeit im »illyrischen« Raum und das Problem der ethnischen Zuschreibung archäologischer Funde. *ITS*, 1/1991: 57–71.
- DEGMEDŽIĆ, I. 1967 – Sjeverna i istočna granica Ilira. *Simpozijum*, 2/1967: 55–61.
- DETSCHER, D. 1960 – Charakteristik der thrakischen Sprache. *BE*, 2/1960: 147–213.
- DETSCHER, D. 1976 – Die thrakischen Sprachreste. 2. Auflage mit Bibliographie 1955 – 1974 von Živka VELKOVA. *Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung* (Wien), 14, 1976.

- DABINOVIĆ, A. 1940 – *Otkad postoji kmetstvo*. Zagreb, 1940.
- DOBIAŠ, J. 1929. – *Studie k Appianivě knize illiriskě*. Praha, 1929.
- DROYSEN J.G. 1878 – *Geschichte des Hellenismus*, III/2. Gotha, 1878.
- DROYSEN J.G. 1893 – Das dardanische Fürstentum. *Kleine Schriften zur alten Geschichte* (Leipzig), I, 1893.
- DURIDANOV, I. 1969 – *Thrakisch-dakische Studien. Erster Teil. Die thrakisch – und dakisch – baltischen Sprachbeziungen*. Sofia, 1969.
- ĐURIĆ-SLAVKOVIĆ, N. 1964 – Ilirski tumuli kod Suve Reke. *GMKM*, 9/1964: 537–555.
- ĐURIĆ-SLAVKOVIĆ, N. 1970. – Gradina kod Belačevca. *GMK*, 10/1970: 281–303.
- EVANS, A.J. 1885 – *Antiquarian Researches in Illyricum*, IV. Westminster, 1885.
- GALOVIĆ, R. 1958–1959 – Praistorisko naselje Jelenac kod Aleksinca. *ZRNM*, 2/1958–1959: 329–396.
- GALOVIĆ, R. 1959–1960. – Halštatski depo iz Janjeva. *GMKM*, 4–5/1959–1960: 255–269.
- GARAŠANIN, D.
- 1958–1959. Ostava iz Janjeva na Kosovu. Studije iz metalnog doba Srbije IV. *Starinar*, N.S. 9–10/1958–1959: 37–42.
 - 1958–1959a. Iskopavanja tumula u Medveđi kod Lebana. *Starinar*, N.S., 9–10/1958–1959: 263–266.
 - 1969. Les Illyriens dans la région Morava-Vardar à la lumière des nouvelles fouilles archéologiques. *Actes*, 2/1969: 289–295.
- GARAŠANIN, M.
- 1951. Jedna skica hronologije metalnog doba Srbije. *IG*, 3–10/1951:45–69.
 - 1954–1955. Razmatranje o makedonskom halštatu. *Starinar*, N.S., 5–6/1954–1955: 29–91.
 - 1957. Ka jezičkoj pripadnosti neolitskog prastanovništva Balkana. *GZM*, N.S., 12/1957: 201–216.
 - 1957a. Ka problematici kasnog latena u donjem Podunavlju. *NZMS*, 18/1957: 78–102.
 - 1958. Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. *BRGK*, 39/1958: 1–130.
 - 1958a. Contribution à la connaissance de la civilisation des Dardaniens à l'époque de La Tène. *ŽA*, 8/1958: 121–128.
 - 1962. Brzi Brod, Niš – Naselje bronzanog doba. *AP*, 4/1962: 57–61.
 - 1964. Ka hronološkom sistemu gvozdenog doba u Srbiji i Makedoniji. *ZFF*, 8–1/1964: 39–47.
 - 1964a. Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima. *Simpozijum*, 1/1964: 135–175.
 - 1971. *Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije. Katalog izložbe septembra 1971*. Narodni muzej Niš. Niš, 1971.
 - 1973. *Praistorija na tlu SR Srbije*, I – II. Beograd, 1973: SKZ.
 - 1976. L'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques. *RESEE*, 14– 2/1976: 197–205.
 - 1983. – Grupa Donja Brnjica – Gornja Stražava. *PJZ*, 4, 1983: 773–785.
 - 1983a. Razvijeno bronzano doba i prelazni period (Gvozdeno doba I) Makedonije. *PJZ*, 4, 1983: 786–798.
 - 1983b. Bronzano doba na Kosovu. *PJZ*, 4, 1983: 754–785.
 - 1984. Zur ethnischen Zugehörigkeit der bronzezeitlichen Bevölkerung im serbischen Morava-Gebiet. *DITK*, 1/1984: 182– 5.
 - 1988. Nastanak i poreklo Ilira. *IA*, 1988: 9–144.

- 1991. Problemes de l'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques (Régions centrales et occidentales de la Péninsule). *ITS*, 1991: 9–32.
- GARAŠANIN, M. – D. GARAŠANIN 1951 – *Arheološka nalazišta u Srbiji*. Beograd, 1951.
- 1956. Neue Hügelgräberforschung in West Serbien. *AI*, 2/1956: 11–18.
- 1958. O problemu ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i Bosni. *GZM*, N.S. XIII/1958: 5–19.
- 1959. – Arheološka iskopavanja u selu Radanju »Krivi Dol«. *Zbornik na Štipskiot naroden muzej* (Štip), 1/1958–1959; 1959: 9–60.
- GAVELLA, B. 1965 – O ilirskom supstratu na Balkanu. *GodiCBI*, 3/1 /1965: 143–161.
- GEORGIEV, V.I.
- 1958. *Isledovanija po sravnitelno -istoričeskomu jazikoznaniju*. Moskva, 1958.
- 1966. – *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*.² Roma, 1966: Edizioni dell' Ateneo. Incunabula Graeca. Vol. IX. (Centrodii studi Micenei).
- 1968. *V'prosi na b'lgarskata etimologija*. Sofija, 1968.
- 1971. L'ethnogenèse de la Péninsule balkanique d'après les données linguistique. *SB*, 5/1971: 155–170.
- 1977. *Trakite i tehniyat jezik*. Sofija, 1977.
- 1982. L'état actuel de linguistique thrace. *Thrace et Dace. Le monde thrace II^e Congrès international de thracologie. (Bucarest 1976) Volume sélectif*. Editrice –NAGARD. Paris – Roma–Montreal–Pelham N.Y., 1982: 24.–27.
- GLIŠIĆ, J. 1961 – Pojava ranih bronzanodopskih kultura na Kosovu. *GMKM*, 6/1961: 133–144.
- HOLDER, A. 1896–1904. – *Altceltischer Sprachschatz*, I–III. Leipzig, 1896–1904.
- HROZNY, B. 1974 – *Histoire de l'Asie antérieur de l'Inde et de la Crète*. Paris, 1947.
- JEVTIĆ, M. 1990. – Starije gvozdeno doba u zapadnoj Srbiji i Metohiji. *GS – MS*, 1990: 51–59.
- JOKL, N. 1924 – Albaner. *RLVG*, 1/1924: 84–94.
- JORDANOV, K. 1984. – Les ethnonymes »Gètes« et »Daces«. *DITK*, 2/1984: 180–183.
- KACAROV, G. 1922. – *Car Filip II Makedonski*. Sofija, 1922.
- KATIČIĆ, R.
- 1961. Problemi proučavanja ilirskog jezika. *Književnik* (Zagreb), 3,1/1961, 19: 38–54.
- 1962. Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, 12–1/1962: 95–120.
- 1963. Das Mitteldalmatische Namengebiet: *ŽA*, 12/1963, 2: 255–293.
- 1964. Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija. *Simpozijum*, 1/1964: 9.–58.
- 1964 a. Illyrii proprie dicti. *ŽA*, 13–14/1964: 87–97.
- 1965. Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiet im römischen Dalmatien. *GodiCBI*, 3,1/1965: 53–76.
- 1966. Nochmals Illyrii proprie dicti. *ŽA*, 16/1966: 241–244.
- 1967. – Recenzija: »Giacomo Devoto, Origini Indoeuropee«. *Filologija*, 5/1967:206: JAZU, Odijel za filologiju).
- 1968. Liburner, Pannonier und Illyrier. Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde Gedenkschrift für Wilhelm Brandenstein (1898–1967)92. *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft* (Innsbruck) 14/1968: 363–368.

- 1976. *Ancient Languages of the Balkans*, I. Hague–Paris, 1976: Mouton.
- 1980. Die Balkanprovinzen. Die Sprachen im römischen Kaiserzeit. Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974. *Beihefte der Bonner Jahrbücher* Köln – Bonn, 40/1980: 103–120.

KRAHE, H.

- 1925. *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*. Heidelberg, 1925.
- 1929. *Lexikon atillyrischer Personennamen*. Heidelberg, 1929.
- 1950. Das Venetische. Seine Stellung im Kreise der verwandten Sprache. Heidelberg, 1950 (= *Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil. -hist. Kl., Jg. 1950*, 3).
- 1954. Sprache und Vorzeit. *Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache*. Heidelberg, 1954.
- 1955. – *Die Sprache der Illyrier. Erster Teil: Die Quellen*. Wiesbaden, 1955: Otto Harrassowitz.
- 1964–1965. Vom illyrischen zum Alteuropäischen. *Indogermanische Forschungen* (Berlin), 69/1964–1965: 201–212.

KRETSCHMER, P. 1896 – *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen, 1896.

KRETSCHMER, P. 1953 – Die Leleger und die ostmediterrane Urbevölkerung. *Glotta* 32/1953: 168. ss.

KRSTIĆ, D. 1962- Gornja Stražava kod Prokuplja. *AP*, 4/1962: 62–65.

LUCI, K.

- 1997. Relations between Kosova and Macedonia During the Bronze Age. *Macedonia and the Neighbouring Regions from 3 – rd to 1-st millenium B.C.* Struga, 1997: 92–97.
- 1998. – The Bronze Age. *ABKM-ATKM from the Neolithic to the Early Middle Age*. Beograd, 1998: 117–145.
- 1998 a. Hronološki položaj nekropole Donja Brnjica na osnovu metalnih nalaza. *Simposium Rad Dragoslava Srejića, (Kragujevac 27 – 29 novembar 1997)*. Kragujevac, 1998: 15–168, Tab. 1–18.
- 2001. Dating the Donja Brnjica based on metal finds. *The Struma – Strymon River Valley in Prehistory*, Vol. 2, 2001: 361–371.

MALTEN, R. 1931 – Aineias. *Archiv für Religionsgeschichte*, 29/1931: 33 ss.

MATEESCU, G.G. 1923 – I Traci nelle epigrafi di Roma. *EPHDR*, 1/1923: 57–288.

MAYER, A. 1957 – Die Sprache der alten Illyrier. Band I. Einleitung Wörterbuch der illyrischen Sprachreste. *Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch – historische Klasse. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung* (Wien), 15, 1957.

MIKULČIĆ, I. 1966 – *Pelagonija u svetlosti arheoloških spomenika od Egejske seobe do Augusta*. Skopje, 1966.

MILOJČIĆ, V. 1948–1949 – Die dorische Wanderungen im Lichte der vorgeschichtlichen Funde. *AA*, 63–64/1948–49: 12–35.

MIRDITA, Z.

- 1981. Antroponimia e Dardanisë në kohën Romake [Die Anthroponymie Dardaniens zue Römerzeit]. *Rilindja* (Prishtinë), 1981.
- 1991. Encore une fois sur le probleme d'ethnogenèse des Dardaniens. *ITS*, 1991: 101–110.
- 2007. *Religija i kultovi Dardanaca i Dardanije u antici*, Zagreb, 2007: Hrvatski institut za povijest.

MÓCSY, A. 1959 – *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkrieg*. Budapest, 1959.

- NEUSTUPNI, J. 1960 – *Praistorija čovječanstva*. Sarajevo, 1960.
- NOVAK, G. 1929–1969 – La nazionalità dei Dardani. *AASJ*, 4/1929–1969:72–89.
- NOVAK, G. 1951 – *Vinko Pribojević. O podrijetlu i zgodama Slavena*. Zagreb, 1951.
- OŠTIR, K. 1921 – *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft*. Wien–Leipzig, 1921.
- PAJAKOWSKI, W. 1981 – ILIROWIE Ἰλλυροὶ – ILLYRI PROPRIE DICTI. Siedzby i historia. Próba rekonstrukcji. *Universitet im Adam Mickiewicz w Poznaniu. Seria historia* nr. 87. Poznan, 1981.
- PAPAZOGLU, F.
- 1964. Dardanska onomastika. *ZFF*, 8–1/1964: 49–75.
 - 1965. Les origines et la destinée de l'Etat Illyrien. *Historia*, 14–2/1965:143–179.
 - 1967. Poreklo i razvoj ilirske države. *GodCBI*, 5/1967: 123–144.
 - 1969. Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. *ANBH*, Djela knjiga, 30, *CBI*. knj. 1, Sarajevo, 1969.
 - 1974. Quelques noms »Thraces« en Illyrie. *GodCBI*, 12–10/1974: 59–73.
 - 1979. Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques. *Actes du VII^e Congrès international d'épigraphie grecque et latine (1977)*. Bucarest, 1979: 157–161.
 - 1988. – Ilirska i dardanska kraljevina. Poreklo i razvoj, struktura, helenizacija romanizacija (Les royaumes d'Illyrie et de Dardanie. Origines et développement, structure, hellénisation et romanisation, I. *IA*, 1988: 145–199.
- PATSCH, C. 1907 – Thrakische Spuren an der Adria. *JÖAI*, 10/1907: 169–173.
- POGHIRC, C. 1971 – Reflexions sur les problèmes du daco-moesien. *SB*, 1971: 171–177.
- PISANI, V. 1964 – Les origines de la langue albanaise – Questions de principes et de méthode. *SA*, 1/1964: 61–68.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D.
- 1989. Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji. *IAS*, 1989: 155–180.
 - 1989a. Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije. I. Ilirska imena u krugu indoevropske onomastike. *IAS*, 1989: 623–674.
 - 1989b. Illyrica. O problemu ilirske onomastičke formule u rimsko doba. *IAS*, 1989: 675–690.
 - 1989c. Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Delmata. *IAS*, 1989: 691–709.
 - 1989d. Onomastičke studije s teritorija Liburna (Prilozi ilirskoj onomastici). *IAS*, 1989: 711–728.
 - 1989 e. Ilirske onomastičke studije, I. Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira. *IAS*, 1989: 769–776.
 - 1989 f. Ilirske onomastičke studije. VII. Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika. *IAS*, 1989: 777–784.
- ROBERT, F. 1939 – *Thymélè*. Paris, 1939.
- RUSSU, I. I. 1969 – Ilirii, Istoria – limba și onomastica – romanizarea. *Biblioteca Istorică*, 17. București, 1969.
- SAHRANJIVANJE kod Ilira 1979 – Sahrnjivanje kod Ilira, održan 10–12 maja 1976. SANU. Balkanološki institut. *Naučni skupovi knj. VIII. Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2*. Beograd, 1979.
- SREJOVIĆ, D. 1959–1960. – Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici. *GMKM*, 4–5/1959–1960: 83–136.

- SREJOVIĆ, D. 1973 – Karagač and the Problem of the ethnogenesis of the Dardanians. *Balkanica*, 4/1973: 39–82.
- SUIĆ, M.
– 1953. Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla? – De situ magni locus Naroniani in Anonymi (vulgo Scylacis) Periplo. *GZM*, N.S., 8/1953: 111–129.
– 1955. Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu. *Rad JAZU*, 306, 1955: 121–158.
– 1967. Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora. *Simpozijum*, 2/1967: 33–53.
– 1975. Illyrii proprie dicti. *GodCBI*, 12/1975: 179–196.
- SCHACHERMAYER, F. 1955 – *Die ältesten Kulturen Griechenlandes*. Stuttgart, 1955.
- SCHÜTT, C. 1910 – *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier*. Breslau, 1910.
- TASIĆ, N. 1998 – Gvozdeno doba – The Iron Age. *ABKiM – ATKM*, 1998: 152–225.
- TASIĆ, N. 1990 – Značaj Paraćin kulture u razvoju bronzanog i gvođenog doba centralne i južne Srbije. *Starinar*, N.S., 40–41/1990: 125 ss.
- TASIĆ, N. – E. TOMIĆ 1987 – Arheološka istraživanja u dolini donjeg toka Zapadne Morave i neki problemi etnogeneze Dardanaca. *GlasnikSAD* (Beograd), 4, 1987.
- TODOROVIĆ, J. – A. SIMOVIĆ 1958–1959 – Praistoriska nekropola u selu Rutevcu kod Aleksinca. *Starinar*, N.S., 9–10/1958–1959: 267–272.
- TOMASCHEK, W. 1893/1980 – Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Unveränderte Nachdruck aus: *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* (Wien), 130, Band II; 131, Band I., 1893 (Reprint 1980.)
- UNTERMANN, J. 1951 – *Die venetischen Personennamen*. Wiesbaden, 1951.
- VASIĆ, R.
– 1987. Oblast istočnog Kosova, Južne Srbije i Severne Makedonije. *PJZ*, 5, 1987: 673–689.
– 1990. Starije gvozdeno doba u južnom Pomoravlju i na Kosovu. *GS-MS*, 1990: 61–65.
– 1991. Cultural Groups of the Early Iron in the West and Central Balkans and Possibilities of their Ethnical Identification. *ITS*, 1991: 73–82.
- VULIĆ, N.
– 1922. Die Ortsnamenkunde in der Urgeschichte. *WPZ*, 9/1922: 81 ss.
– 1925. Dardanci. *GlasSKA*, 114, 1925: 90.
– 1926. – Kelti u našoj zemlji. *GlasSKA*, 121, 1926: 73–89.
– 1926a. Les Celtes dans le Nord de la Péninsule balkanique. *Musée belge*, 30/1926: 231–243.
– 1926b. Narodnost Peonaca. *GlasSKA*, 121, 1926: 1–20.
– 1926c. La nationalité des Peoniens. *Musée belge*, 30/1926: 107–117.
– 1932. – La nationalité des Dardaniens. *Actes du III congrès d'études Byzantines*. Athènes, 1932: 162–164.
– 1933. – Dardanci. *GlasSKA*, 155, 1933: 63–76.
– 1934. Narodnost cara Justinijana. *GlasSKA*, 160, 1934: 77ss.
– 1935. L'origine ethnique de l'empereur Justinien. *Actes du IVe Congrès international des études byzantines* (=Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, 9/1935). Sofia, 1935: 400 ff.
- VULPE, R. 1925 – Gli Illiri dell'Italia imperiale romana. *EPHDR*, 2/1925: 129–258.
- WALDE, A. – J. POKORNY 1930 – *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, I. Berlin–Leipzig, 1930.
- ZIPPEL, G. 1877 – *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. Leipzig, 1877.

SUMMARY

ON THE PROBLEM OF THE ETHNIC ORIGIN OF THE DARDANIANS

The author discusses different theories of the ethnic origin of the Dardanians, such as the Mediterranean theory (Grga Novak), Thracian (K. Patsch, G.G. Mateescu, R. Vulpe), theory of the Illyrization of the Dardanians (F. Papazoglu, M. Garašanin and others), Daco-Moesian (Vi. I. Georgiev, I. Duridanov, M. Garašanin, A. Benac, C. Poghirc), Illyrian theory (M. Garašanin, Z. Mirdita and others), and other similar hypotheses. Opinions dismissing the ethnic character of the Dardanians are mostly of a linguistic nature, constructing false nations from the aspect of linguistic literature. An example of such constructions are the Daco-Moesians, introduced as an individual nation into the scientific literature by Vi. I. Georgiev, encompassing the Tribali, Dardanians, Moesians. This theory was accepted in the mid-1970s by M. Garašanin and many other archaeologists of former Yugoslavia. Nevertheless, it is important to state that the association of Moesian with Thracian language does not have a real basis in the preserved linguistic remains, and thus the ethnogenesis of the Dardanians cannot be associated with this group.

When considering the »Illyrization« of the Dardanians the author believes that the phenomenon of symbiosis and interaction in every aspect of life is mostly ignored, so one does not speak only of the »Illyrization« of the Dardanians but also on the »Dardanisation« of certain Illyrian tribes.

Considering the archaeological material used in clarifying the question of ethnogenesis of the Dardanians, the author believes that we must take into consideration the phenomenon of the Donja Brnjica – Gornja Stražava cultural complex, appearing in the 11th c. BC. Taking this chronological component into consideration, one is compelled to think of the possible association of the ethnogenesis of the Dardanians with the latest phase of the Aegean migrations.

The author further emphasises that the classical authors mostly wrote of Balkan barbarian tribes and presented them to their contemporaries through judicial and political categories characteristic of the Hellenistic world. Thus various ethnonyms, such as the Autariati, Delmati, Dardanians, Desaretians, Illyrii proprie dicti and others reflect their political organization. But when using the works of classical authors one should rely also on archaeological material, especially when this material conforms to the geographic area of the tribe described by classical authors.

On the basis of the analysis of linguistic and archaeological material, as well as the information provided by classical authors, the author concludes that the Dardanians should be included into the ethno-cultural circle that encompassed the area from Bosnia and south-western Serbia, through Montenegro, to northern Albania. This is Illyrian territory and it encompasses the southern Illyrian tribes. Naturally, one cannot deny a certain variety within the Dardanian nation itself as a consequence of the reflection of the phenomenon of integration and desintegration, which is a factor that was present in the ethnogenesis of other Palaeo-Balkanic tribes, and also due to the factor of contact zones, whose influence is reciprocal.

In the context of everything that was said above, the author concludes that the Dardanians originated as a result of ethnogenesis processes in which one can recognize the elements of a Mediterranean substratum – the Pelasgi – and the added stratum reflecting the contact zones, together with a super-stratum reflecting later cultural phenomena that enabled natural communication during certain historical moments. Thus, although all this reflects their individuality and differentiation in relation to other Illyrian tribes, their Illyrian ethnic affiliation is certain.

Rukopis primljen: 16.IV.2008.

Rukopis prihvaćen: 12.V.2008.

EXHLALE DOBRUNA-SALIHU

*Instituti Albanologjik
Eqrem Çabej p. n.
KOSOVË – 10000 PRISHTINË
esalihu_iak@hotmail.com*

RELJEF BOŽANSTVA VINA I VESELJA
IZ CENTRALNOG DIJELA DARDANIJE (KOSOVA)

**UDK 730 (36:497.115)
Izvorni znanstveni rad**

U ovom članku govori se o novootkrivenom votivnom spomeniku rimskog doba na Kosovu. Riječ je o reljefnoj ploči od domaćeg mramora iz sela Vrelo kod Istoka blizu Peći, na teritoriju municipija nepoznatog imena, posvećena božanstvu vinove loze, vina i veselja »laeto« (Liberu), koji je s pratnjom (thiasos) – satirom, Silenom i Panom koji svira siringu – isklesan cijelom njenom površinom. S ovom kompozicijskom shemom, ovaj spomenik, do sada predstavlja jedini primjer na cijelom području Dardanije, pružajući nam nove dokaze u domeni kultova tijekom antičkog doba u Dardaniji.

*Ključne riječi: reljefna ploča, Liber, thiasos, vino, veselje, Kosovo, Dardanija.
Key words: relief slab, Liber, thiasos, wine, mirth, Kosovo, Dardania.*

Slučajna arheološka otkrića na Kosovu sve više doprinose otkrivanju vrlo značajnih spomenika, tim više i posebnih značajki. Ovom prilikom riječ je o jednoj votivnoj ploči, koja svojim ikonografskim prikazom predstavlja prvi slučaj na ovom području, pri čemu nam pruža nove dokaze u domeni kultova tijekom rimskog doba, kojem vremenu i pripada. Veliko nam je zadovoljstvo što upravo ovaj prilog možemo posvetiti dragoj kolegici Dubravki Balen-Letunić, koju sam upoznala u ranim danima moga studija pri zagrebačkom Sveučilištu.

Spomenik je otkriven 06.06.2007. god. u selu Vrelo kod gradića Istok blizu Peći, na teritoriju municipija nepoznatog imena, i danas se nalazi u privatnom posjedu. Izrađen je od domaćeg bijelog mramora dimenzija 50 x 46 x 11–17cm.¹ Gornji kraj i desni kutak ploče s cijelim rubom ove strane su odlomljeni. Ima lagani priramidalni oblik koji završava lukom, što je uobičajeno kod ploča ove vrste. Otraga i s obje strane je neobrađena, a sprijeda je izrađena u reljefu. Uz lijevi rub, cijelom dužinom, je isklesana jedna tanka grana vinove loze s jednim grozdom na vrhu, pri kojoj se na postolju nalazi vinova posuda – *kantharos* malih dimenzija, dok su cijelom površinom isklesane četiri mitološke figure, mjestimično uništene. Središnja pripada glavnom božanstvu, Liberu (Dionisu), a osta-

¹ Spomenik je s najosnovijim podacima te godine objavljen od autorice (DOBRUNA-SALIHU 2007: 254, sl. 8).

le pripadaju njegovoj pratnji (*thiasos*). Kao glavna figura, on je većih dimenzija i uklesan u visokom reljefu, frontalno u položaju kontraposta. Prikazan je napola odjeven u uobičajeni ogrtač od jelenje (panterove) kože (*nebrys*), koji se kopča na desnom ramenu, a na nogama nosi duboke čizme.² Desnom rukom, uzdignutom iznad glave, koja je oštećena sa svim detaljima na licu, trebao bi držati grozd, a lijevom, također uništenom, obgrlio je osobu pored sebe oko ramena, koja predstavlja satira, kome nedostaje glava i desna ruka. On je prikazan nag u *en face* položaju, uz pokret na desno, pri čemu desnom rukom uz struk drži božanstvo. S druge mu se strane nalaze dvije ostale figure s tijelima u poluprofilu i glavama s dugom kosom i bradom u profilu, okrenute njemu. Jedna pripada Panu (Silvanu) koji sjedi na stijeni i svira svoj uobičajeni muzički instrument – siringu (*syrinx*).³ Iza leđa, u stojećem stavu, nalazi se druga osoba s kovčavom kosom koja pada sa tjemena i ovjenčana je tankom vrpcom, a u rukama drži nedovoljno jasan predmet prema Liberu. On svakako predstavlja Silena.⁴ Gledano u cjelini, kod ovog prikaza, riječ je o jednoj sceni u času veselja. S umjetničkog stajališta, riječ je o solidnom uratku talentiranog majstora, prema svemu sudeći putujućeg, koji ju je obradio na mjestu, negdje oko druge polovine 2. ili početkom 3. st.

Značaj otkrivanja ovog reljefa na ovom mjestu nalazi se u glavnim svojstvima ovog božanstva, čiji se kult, prije svega, povezuje s uzgojem vinove loze i umijećem proizvodnje vina (usp. ZANINOVIĆ 1984: 245 i d.). Kako se na širem području nalazi i u cijelom selu do prije dva desetljeća uzgajala ova biljka, što je vjerojatno antičko naslijeđe (DOBRUNA-SALIHU 2007: 251 i d.), vjerovati je da je to prije svega povod⁵. Što se tiče njegovog dedikanta (ili dedikanata), s obzirom na ruralni kraj, izvan urbanizirane sredine, trebao bi biti iz sloja domaćeg stanovništva, koji je, kao i u drugim ilirskim područjima⁶, pod italiskim Liberom štovao jedno staro epihorno božanstvo srodnih svojstava – istaknuvši posebice komponentu veselja, što je svakako povezano s božanskim napitkom – vinom i kulturom uživanja istog – u prilog čemu govori i velika uporaba vinove loze i bršljana (glavni simbol Dionisa – Libera) na nadgrobnim spomenicima Dardanije (usp. PAPAZOGLU 1969: 156–158; DOBRUNA-SALIHU 1987: 198; 2003–2005: 127–140).

Iako se figuralni prikazi Dionisovog tiasosa nalaze i u drugim rimskim provincijama⁷, ipak bližih ikonografskih analogija ovom reljefu ne nalazimo, jedino, donekle, s jednim vrlo kvalitetno obrađenim reljefom iz *Stobi*-a u Makedoniji u poziciji Libera i satira, dok su druge figure (Pan i Pri-jap) prikazane u drugoj kompoziciji, kojima se dodaje i menada (VULIĆ 1933: 28, kat. br. 79; DÜLL 1977: 328–329, kat. br. 107, sl. 31). Libera i satira – najčešćeg pratioca, u sličnoj poziciji nalazimo također i na skupini skulptura iz *Apulum*-a (Alba Julia) u Daciji (POP 1972: 176, sl. 4). Isto tako nalazimo ih i na spomenicima drugih središta Carstva, jer to je bio satirov uobičajeni prikaz u pokretu (usp. AURIGEMMA 1965: 82; T. 31: 206). U drugoj kompoziciji ovi pratioci (Silen i Pan) su prikazani i na reljefnoj ploči iz današnjeg Sandanskog u Makedoniji.⁸ Međutim, dok sva tri spo-

2 Dionisa – Libera u čizmama nalazimo i u prikazima drugih provincija (Usp. MIHALOV 1964: T. 111: 1718 (iz Trakije), BODOR 1968: 503: 7; 1968: 413 i d., sl. 1; ALICU – POP – WOLLMANN 1979: 84; kat. br. 71; T. 18: 71 (iz Dacije); DÜLL 1977, 322–323, kat. br. 98, sl. 34 (iz Makedonije); PAŠKVALIN 1986, 61–69, sl. 1–2 (iz unutrašnjeg dijela Dalmacije).

3 Opširno o Panu usp. MERIVALE 1969. Inače, prisustvo tiasa u svirci na muzičkim instrumentima, gdje se u najviše slučajeva javlja satir s frulom-dvojnomicom i menada s timpanom, u više primjeraka nalazimo na slikanim vazama (GASPARI 1986: 335, 343, 353, 368, 386, sl. 338, 342, 399, 462, 598, 599, 743, 744).

4 Silen je pratilac i Libera s Liberom (Usp. ALICU – POP – WOLLMANN 1979: 80, kat. br. 55–56; T. 14: 55–56).

5 Na ovom lokalitetu ima dosta arheoloških ostataka, međutim iskopavanja su počela tek ove godine.

6 Usp. PATSCH 1914: 194, prvi je znanstvenik koji je izrazio mišljenje da se na cijelom teritoriju nastanjenom Ilirima pod rimskim Liberom krije jedno epihorno božanstvo, a u čemu su ga podržavali i drugi znanstvenici.

7 Najveći njihov broj potječe iz Dacije (POP 1968: 413–414, sl. 1; 1972: 175, sl. 3; ALICU – POP – WOLLMANN 1979: 80, kat. br. 55; T. 14: 55; RUSSU 1980, 220, kat. br. 250, sl. 202, 223, kat. br. 253, sl. 205; SCHÄFER 2005: 337–338, sl. 3).

8 Usp. DÜLL 1977: 322, kat. br. 98, sl. 34, gdje se Pan sa siringom u jednoj ruci, Silen i dvije druge osobe nalaze uz Dionisa prikazanog kao konjanika u sceni berbe.



Slika 1 – Figure 1

menika, iako pripadaju kultu Libera, u užem smislu sadržajno se razlikuju od našeg reljefa, i s tog aspekta jednu daleku analogiju bismo mogli tražiti na reljefnoj ploči iz *Lychnidus*-a (Ohrida), gdje se uz Libera, za razliku, nalaze druge osobe iz njegove pratnje (satir i menade).

Što se tiče područja Dardanije, dok su ikonografske i epigrafske dedikacije Dionisu – Liberu prisutne u drugim njenim dijelovima, ovaj reljef na središnjem dijelu (Kosovo) do sada predstavlja jedini spomenik posvećen ovom božanstvu, što ga čini posebnim. Polazeći od ikonografskog prikaza, iz ostalih središta još je jedna reljefna ploča dobro sačuvana i također solidno urađena, a potječe s teritorija Skupija, otkrivena je u Barovu, gdje je bog, istovjetno odjeven u nebris i čizme, prikazan s poluodjevenom Ariadnom (Liberom) (VULIĆ 1931: 207–209, kat. br. 549; DOBRUNA-SALIHU 2003–2005: 851, kat. br. 390; T. 181: 335; 2007: 255, sl. 9). U ovom središtu i u *Mediani* kod *Naissus*-a pronađene su i tri skupine skulptura fragmentarno sačuvane, gdje je Dionis također prikazan samo s jednom osobom iz njegove pratnje (JOVANOVIĆ 1975: 59, br. 9; T. 8: 10, 61, br. 10; T. 15: 19; SOKOLOVSKA 1987: 191, kat. br. 167; T. 66: 7; DOBRUNA-SALIHU 2003–2005: 851, kat. br. 390–392; T. 181: 335–337).

Iz ovih središta potječu i tri epigrafske posvete, koje su za nas zanimljivije. Dok se na ari iz teritorija *Scupi*-a, otkrivenoj u Ljubotenu, Liber se javlja s uobičajenim epitetom *pater* (VULIĆ 1931: 211, kat. br. 562; DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA 1982: 55–56, br. 11) na spomenicima s teritorija *Naissus*-a, zajedno sa svojom ženskom paredrom Liberom nose rijetke epitete, koji su vrlo značajni, tim više jer su u izravnoj vezi s ikonografskim prikazom na našem reljefu. Kod jednog spomenika, otkrivenog u samom gradu, riječ je o ari posvećenoj ovom božanskom paru (uz Jupitera i Junonu) u obliku Libera i Hilare (PETROVIĆ 1979: 79, br. 25). Identifikacija Hilare s Liberom je ustanovljena od Th. Mommsena i A. Bruhla, gdje epitet *hilara* (»vesela«), koji se po prvi put javlja na jednom latinskom natpisu, njoj bi sasvim odgovarao, pretvarajući se u ime *Hilara* (Vesela) (BRUHL 1953: 217). Na drugom spomeniku – ploči sa seoskog lokaliteta Pusto Šilovo kod Leskovca, posvećenoj samo Liberu, pored uobičajenih epiteta (*pater* i *sanctus*), nosi i sadržajno sličan Liberin epitet – *laetus* (»veseo«), za koga nema mnogo potvrda, jer se jedino javlja kod antičkih autora

uz ime *Bakha* – grčke interpretacije rimskog Libera.⁹ U vezi ovog epiteta, od velikog značaja je njegovo prisustvo na poznatom reljefu s bakhičkim prizorom iz Salone s posvetom *Deo Laet[o]*, za koji je B. Gabričević dokazao da je riječ, slično Liberi, o epitetu koji se odnosi na Libera – Bakha (Veseli bog), pretvorivši se i u ime *Laetus* (isto kao i *Hilara*), pod kojim se krije božanstvo vegetacije epihornog stanovništva na širem teritoriju Ilirika (GABRIČEVIĆ 1957: 136 i d., T. 11), a vjerojatno i u području Dardanije, u korist čemu govori mjesto nalaza ploče – na poljoprivrednom zemljištu, na kojem se spominje jedan *vicus* (PETROVIĆ 1976: 140).

Oba epiteta vezana uz spomenike iz *Naissus-a* upućuju na činjenicu da su u sjevernom dijelu Dardanije božanski par Libera i Libere, koji prema Bruhlu predstavljaju domaći božanski par (BRUHL 1953: 156), uz božanstva plodnosti i vegetacije bili i božanstva veselja. Ove epigrafske dokaze ikonografski dokumentira i novootkrivena reljefna ploča s centralnog dijela Dardanije (Kosova), kako bi posvjedočila da je ovo božanstvo s istovjetnim svojstvima štovano u cijelom dardanskom području, po čemu je i osobito značajno.

Na kraju, naglasivši značaj ovog spomenika, koji je ujedno obogatio zbirku spomenika ovog božanstva u Dardaniji, nadati se da će sličnih otkrića biti još na Kosovu i u cijelom dardanskom području.

KRATICE

DictAnt – C. Daremberg – E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, 1877–1919.

IDR – *Inscriptiile daciei Romane*. (București)

IMS – *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. (Beograd)

LITERATURA

ALICU, D. – C. POP – V. WOLLMANN 1979 – *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetuza*. BAR, 55/ 1979.

AURIGEMA, S. 1965 – *Le terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano*. Roma, 1965.

BODOR, A. 1968 – Note a supra artei romane provinciale. AMN, 5/1968: 495–504.

BRUHL, M.A. 1953 – *Liber Pater*. Paris, 1953.

DOBRUNA-SALIHU, E.

- 1987. Nadgrobne stele rimskog perioda s područja Kosova. Arhitektonika i plastika. Résumé: Les stèles sépulcrales de l'époque romaine dans le territoire de Kossovo. Architectonique et plastique. AVes, 38/1987: 193–205.
- 2003–2005. *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake. Sepulkrale dhe e kultit*, 1–2. Prishtinë, 2003–2005.
- 2007. Viticulture on the basis of images and inscriptions on stone monuments of Dardania. *International conference on archaeology Viticulture and Olive Growing from Prehistory to the Middle Ages (Pula, 21.–25. November 2006.)*. HistAnt, 15/ 2007: 251–260.

DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, B. 1982 – *Scupi et la région de Kumanovo*. IMS, 6/1982.

⁹ PETROVIĆ 1979: 121, br. 105 s citiranom literaturom.

- DÜLL, S. 1977 – *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*. München, 1977.
- GABRIČEVIĆ, B. 1957 – Deus Laetus. *VAHD*, 56–59/1/1954–57 (1957) (= *Antidoron Michaeli Abrahami*, 1): 136–138.
- GASPARI, C. 1986 – Dionysos-Dyonyosos/Bacchus. *LIMC*, 3, 2/1986: 296–405, 428–456.
- JOVANOVIĆ, A. 1975 – Neki aspekti problema skupnog nalaza skulpture sa Medijane od Niša. Résumé: Certains aspects du problème de la trouvaille collective de sculptures á Mediana près de Naisus. *Starinar*, 24–25/1973–74 (1975): 57–65.
- LENORMANT, F. 1877 – Bacchus. *DictAnt*, 1,1/1877: 591–639.
- MERIVALE, P. 1969 – *Pan the goat-god*. Cambridge, Massachusetts, 1969.
- MIHAILOV, G. 1964 – *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, 3/2. Sofija, 1964.
- PAŠKVALIN, V. – Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne. *GZM*, 40–41/1985–86 (1986): 61–70.
- PATSCH, K. 1914 – Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju. *GZM*, 26/1914: 141–219.
- PETROVIĆ, P. 1976 – *Niš u antičko doba*. Niš, 1976.
- PETROVIĆ, P. 1979 – Naissus-Remesiana-Horreum Margi. *IMS*, 4/1979.
- PAPAZOGLU, F. 1969 – Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi). Résumé: Les tribus indigènes de l'interieur Bakanique á l'époque préromaine. *Djela CBI*, 30,1/1969: 143–161.
- PAPAZOGLU, F. 2007 – *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Iz istorije antičkog Balkana. Les tribus indigènes de l'interieur Bakanique á l'époque préromaine*. Beograd, 2007.
- POP, C. 1968 – Une plaque votive dediée au culte de Dionysos. *Dacia*, 12/1968: 413–416.
- POP, C. 1972 – Reprezentári din Dacia dedicate lui Liber Pater Èi acoliþilor sái. Résumé: Représentations dédiées á Liber Pater et á ses acolytes en Dacie. *Apulum*, 10/1967 (1972): 174–182.
- RUSSU, I. I. 1980 – Dacia Superior. Ulpia Traiana Dacica (Sarmigetusa). *IDR*, 3,2/ 1980.
- SCHÄFER, A. 2005 – Durchbrochen gearbeitete Weihreliefs aus Dakien. *Akti VIII. Medjunarodnog Kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici* (Zagreb, 5.–8. 05. 2003.). Zagreb, 2005: 335–342.
- SOKOLOVSKA, V. 1987 – *Antička skulptura vo SR Makedonija. Ancient sculpture in SR Macedonia*. Skopje, 1987.
- VULIĆ, N. 1931 – Antički spomenici naše zemlje. *Spomenik SKA*, 71 (55)/1931.
- VULIĆ, N. 1933 – Antički spomenici naše zemlje. *Spomenik SKA*, 75 (58)/1933.
- ZANINOVIĆ, M. 1984 – Štovanje Libera na istočnom Jadranu. Riassunto: Il culto di Libero sull' Adriatico orientale. *Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg Novi, 4.–6. novembra 1982)*. *PosIzd CBI*, 67-11/1984: 245–252.

SUMMARY

A RELIEF OF THE WINE AND MERRIMENT DEITY
FROM THE CENTRAL DARDANIAN AREA (KOSOVO)

This paper presents a newfound votive monument from the Roman period, dated to the second half of the 2nd or the early 3rd century, found in the central part of Dardania (Kosovo). It is a relief made out of local marble of high quality, from the village of Vrelo at Istok near Peć, on the territory of an unknown municipium. It is dedicated to the deity of grape vine and wine (Liber), depicted with his entourage (thiasos) – satyr, Silenus and Pan playing in a scene of merriment over its entire surface. It is the only monument in the whole of Kosovo dedicated to this deity and with this compositional scheme, it is the only example on the whole territory of Dardania, which makes it truly special. Moreover, this depiction on the relief completes in an iconographic sense the epigraphic evidence from the northern part of Dardania mentioning Liber with an epithet »laetus« (merry), thus documenting this deity, under which we understand an old epichoric vegetation deity, having similar characteristics on the entire Dardanian territory.

Rukopis primljen: 1.XII.2009.
Rukopis prihvaćen: 12.XII.2009.

VLATKA VUKELIĆ

*Borongajska cesta 73d
Hrvatski studiji
HR – 10.000 ZAGREB*

SARKOFAG MAKSIMIJANE EMILIJE IZ SISKA

**UDK 904:726.82 (497.5) »200«
Izvorni znanstveni rad**

Nakon ubrzanog gospodarskog razvoja uvjetovanog riječnim plovnim putevima i izgradnjom željezničke pruge od Siska do Zidanog Mosta 1862. godine i sisačka gradska jezgra doživljava zamjetne prostorne intervencije. Tada dolazi i do višestrukih pronalazaka antičkih starina, koje nisu sustavno obrađivane, a mnoštvo ih je bez ikakvih napomena i dozvola odvezeno u inozemstvo. U tu svrhu niz hrvatskih rodoljuba poput Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Mijata Sabljara i Ivana Tkalčića nastoje arheološki obraditi starine zatečene na terenu u Sisku, a na njihovu inicijativu dolazi i do formiranja prvog sisačkog arheološkog društva. Produkt plodne suradnje Mijata Sabljara i lokalnih muzejskih povjerenika registracija je rimskog sarkofaga Maksimijane Emilije, čiji vizualni trag nam je danas zabilježen samo na crtežu, no njegovo postojanje je neosporno. Cilj je ovoga rada dokazati postojanje spomenutog sarkofaga na temelju pisanih izvora, rekonstruirati njegov originalan smještaj, okolnosti pronalaska i nastanka te ga opisati. Natpis na Maksimijaninom sarkofagu najduži je, do sada, poznati cjeloviti Siscijanski natpis.

Gljučne riječi: Siscia, Sisak, 19. stoljeće, arheološka istraživanja, rimski sarkofag Maksimijane Emilije

Key words: Siscia, Sisak, 19th c., archaeological research, Roman sarcophagus of Maximiana Aemilia

OKOLNOSTI I MJESTO NALAZA

Dinamika arheoloških istraživanja na području grada Siska bitno je intenzivirana u 19. stoljeću. Rezultat je to konačnog prepoznavanja arheološke problematike, ali i pronalazanja konstruktivnih rješenja u zaštiti starina i njihovoj valorizaciji. Riječ je bila o simultanom društvenom procesu, potaknutom i protkanom tinjajućim idejama ilirizma, koji je bio gotovo istodoban na čitavom području ondašnje hrvatske države.

Društvo koje se sredinom 19. stoljeća najviše trudi zaštititi i sačuvati starine pronađene u Sisku, kao i drugdje na hrvatskom tlu, bilo je »Društvo za povjestnicu i starine Jugoslavenah.« Ivan Kukuljević Sakcinski¹ je 1850. godine dao inicijativu za osnivanje ovoga društva, koje je okupilo

1 KUKULJEVIĆ, Ivan pl. (*Varaždin, 29. svibnja 1816. +Puhakovec, Hrvatsko zagorje, 1. kolovoza 1889.), hrvatski povjesničar, književnik i političar. Školovao se u gim-

naziji u Varaždinu i Zagrebu te na Vojnoj akademiji u Kremsu. Tijekom školovanja počeo je pisati na njemačkom jeziku. Godine 1833. stupio je u vojsku, a tri godine

brojne hrvatske intelektualce. Pokrovitelj Društva bio je ban Josip Jelačić Bužimski, a predsjednik sam Kukuljević. Prema riječima bana Jelačića povijest nekoga naroda je njegov krsni list, što je dokaz nastojanja razjašnjavanja i zaokruživanja povijesnih činjenica utemeljenih na znanstvenoj osnovici, koju je spomenuto društvo promicalo.

Jedan od osnivača »Društva za povjestnicu i starine Jugoslavenah«, ujedno i njegov tajnik, bio je Mijat Sabljar.² Osim požrtvovanog djelovanja u spomenutom društvu, Sabljar sudjeluje i u formiranju institucije koja će odigrati najveću ulogu u sabiranju i klasifikaciji sisačkih starina. Riječ je o Narodnome muzeju u Zagrebu.³

kasnije (1836.) postao je oficir u Beču. Od 1837. godine, kada je upoznao Gaja, oduševljeni je ilirac. Godine 1840. dobio je zapovijed za premještanje u Milano. Godinu dana kasnije (1841.) podnio je ostavku na oficirsku službu, vratio se u Hrvatsku i uključio se u politički život boreći se protiv mađarizacije i cenzure. Postao je jedan od vođa Ilirskog pokreta. Godine 1845. postao je veliki sudac Varaždinske županije, a 1861. veliki župan zagrebački. Šest godina kasnije (1867.) smijenjen je i od tada se više nije bavio politikom.

Kukuljevićeva politička djelatnost obuhvaća dva različita perioda: do 1850. godine i od 1860. do 1867. godine. Pod Bachovim apsolutizmom (1851. – 1860.) bio je onemogućen politički rad, pa je u tom periodu bio politički neaktivan. U prvom je razdoblju radikalni pobornik oslobođenja Hrvatske od Austrije i Mađarske i beskompromisni ideolog južnoslavenskog ujedinjenja revolucionarnim putem. Smatrao je kako se oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slavena može ostvariti samo borbom, pa je s tim ciljem agitirao među Hrvatima i Srbima u Vojnoj krajini. Privrženici njegove ličnosti graničari u svojim Narodnim zahtijevanjima u proljeće 1848. godine traže da se sloboda i jedinstvo južnoslavenskih naroda ostvare na osnovi njegovih ideja. Unatoč obratu u drugom razdoblju njegovog političkog djelovanja, njegovi stihovi, naročito budnice i povijesne pjesme (iz prvog razdoblja njegovog političkog djelovanja) izvršile su golem utjecaj na hrvatski narod. Osnivanjem »Društva za povjesnicu jugoslavensku«, uređivanjem časopisa »Arhiv za povjesnicu jugoslavensku« te objavljivanjem svojih vrijednih monografija postavio je temelje moderne hrvatske historiografije. Prikupio je i izdao brojna vrela za hrvatsku povijest, napisao je biografski leksikon s 800 životopisa umjetnika, a smatra se i pionir hrvatske znanstvene bibliografije. Ogromnu biblioteku i brojne vrijedne rukopise ostavio je tada Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu, čiji je bio počasni član. Preminuo je 1. kolovoza 1889. godine u dvorcu Tuhakovec.

2 SABLJAR, Mijat (*Dubica, 5. svibnja 1790. +Zagreb, 1865.). Pučku školu pohađao je u Dubici, a od 1799. do 1809. god. školovao se u Bečkom Novom Gradu u glasovitoj Terezijanskoj vojnoj akademiji. Već 1809. god. sudjeluje u ratovima s Napoleonom I., a 1813. g od. vraća se sa svojim bataljonom pod austrijsko zapovjedništvo i ratuje po Italiji. Između 1814. i 1816. god. nalazi se sa svojom jedinicom u Dalmaciji, poslije služi u Kordonu, 1819. god. u okolici Trsta, 1821. god. u Glini, a od 1827. god. u Lici, gdje se razvija njegova ljubav prema starinama i gdje

on počinje sabirati. U mirovinu je pošao 1840. god. s činom majora. Tada su se očitovali njegove sabiračke i muzealne sposobnosti. God. 1842. postaje, na kraće vrijeme, čuvarem velikog i vrijednog muzeja grofa Lavala Nugenta od Westmeatha na Trsatu. Istodobno se, zajedno sa svojom braćom Matijom i Antunom zalaže za što hitnije osnivanje Narodnog muzeja u Zagrebu. God. 1843. vidimo ga u Zagrebu, u Narodnome muzeju, osnovanom 1836. god. Prvi mu je zadatak bilo sređivanje numizmatičke građe, koja se darovima rodoljuba sabrala u Narodnoj (Ilirskoj) čitaonici, a njoj je pridodao i svoju vlastitu zbirku. Uopće nema ni u Arheološkomu muzeju, Hrvatskom povijesnome muzeju, a ni u Hrvatskom prirodoslovnome muzeju ni jedne zbirke kojoj Sabljar nije bio osnivačem ili barem najvećim darovateljem u njihovim počecima. Sabljar putuje 1852. i 1853./54. god. po Dalmaciji i za muzej sabire starine, knjige i prirodne rijetkosti. O tom putu on »Društvu za povjestnicu jugoslavensku« podnosi izvješće. Valja spomenuti da je on, zajedno s Ivanom pl. Kukuljevićem-Sakcinskim, Vjekoslavom Babukićem, Mirkom Bogovićem, Nikolom Vakanovićem, Dragutinom Rakovcem i Ferdom Žerjavićem osnovao to društvo, pokrovitelj kojeg je tada bio hrvatski ban barun Josip Jelačić Buzinski, a koje danas postoji (od 1878. god.) kao Hrvatsko arheološko društvo. Zbog neslaganja s Ljudevitom pl. Farkašom Vukotinovićem Sabljar je 1855. god. napustio Zagreb, ali se nakon Vukotinovićeve imenovanja za velikog župana križevačkog vratio natrag u Narodni muzej. Do smrti predano radi na obogaćivanju muzeja. Opširnije vidi u: MIRNIK 2001: 205–215.

3 Arheološki muzej u Zagrebu izravni je sljednik nekadašnjeg Narodnog muzeja, najstarije muzejske ustanove u Zagrebu. S javnim je djelovanjem započeo 1846. god., danom otvorenja prigodne izložbe u prostorima tadašnjeg Narodnog doma, reprezentativne gornjogradske palače u Opatičkoj ul. 18, koja je bila ranije u vlasništvu grofa Dragutina Draškovića. Prvim »čuvarom« muzeja imenovan je bio Dragutin Rakovac, a nakon njega tu je dužnost obnašao Mijat Sabljar. Godine 1869. upravu nad Muzejom preuzima Šime Ljubić, prvi obrazovani stručnjak, a potom i prvi školovani arheolozi, najprije Josip Brunšmid, a zatim Viktor Hoffler. Poticaji osnivanju ove ustanove u Zagrebu, stariji su od navedenog datuma i u najvećoj mjeri ih je moguće pripisati specifičnom ozračju što su ga stvarali »ilirici«, hrvatski narodni preporoditelji, koji su u osnivanju ustanove takvog profila vidjeli jačanje i afirmiranje ukupnog hrvatskog kulturnog identiteta.

S obzirom na učestalost pronalaženja starina u Sisku Sabljar često odlazi u Sisak gdje neko vrijeme istražuje antičke starine. »Putujući po Hrvatskoj, Sabljar, kao neobično vješt crtač, smjesta bilježi i skicira crteže svega zanimljivoga što vidi. Po danu skicira u bilježnicama olovkom, a navečer u svratištu, uz svijeću, on izvlači sve u crnoj tinti. Sabljarove bilježnice su neprocjenjive vrijednosti za svakog arheologa, povjesničara umjetnosti i konzervatora«. (MIRNIK 2001: 208).

Iz njegove rukopisne ostavštine, doznajemo da je kao tajnik »Društva za povjestnicu i starine Jugoslavenah« na arheološkim iskapanjima u Sisku u listopadu 1858. god. pronašao više vrijednih predmeta.

Prvo je otkrio neki sarkofag (ne donosi njegov opis, pa ne znamo o kojem je sarkofagu riječ) u jami u župnikovom dvorištu i organizirao njegovo prebacivanje u Zagreb.⁴ No na tom svom stručnom arheološkom putovanju Sabljar je imao prilike vidjeti i jedan od najosebujnijih sarkofaga antičke Siscije, onaj Maksimijane Emilije. Kako je revno crtao sve značajne pronalaskeske starine, nacrtao je i ovaj sarkofag (sl. 9–10. 12–15). Danas su to jedini crteži s detaljnim prikazom reljefnih i stilskih odlika ovoga, po mnogo čemu specifičnog sarkofaga, uz cjeloviti prijepis njegova natpisa:

D M (nalazi se izvan natpisnog polja)
 ET MAXIMIANAE AEMILIAE ET SECVRITA
 TI EIVS PERPETVAE QVAE VIX ANN XXXVII FL
 VRSINO DVLCISSIM MARITO MEO IN XXX TE VIII ASCE
 NDENS ANIMAM DEPOSVI MEAM VOS ITAQ INFERI
 ADQVOS ME PRAECIPITE M D I SVPERI COEGERUN MINIMO CVM
 TORMENTO ADMITTI E OSSAQ MEA IN HAC ARCA BENE COMPOSI
 TA CONDIDI TE FL VRSINVS MARITVS DVLCISSIMUS ET FL MAXIMI
 ANVS FILIVS MEVS TE POST HAEC OMNIA VALETE FL VRSINVS MAXI
 MIANAE AEMILIAE CONIVG CARISS TE CASTISS POSVI VIVVSQ FECI CVM
 QUA VIXI ANN XVIII MENSIB VIII PON.. OM LPOST MORT MEAM
 AB HEREDE MEO IN HAC ARC.....EL AQUISITVR MAXI
 MIANA HOMO FVIT OR(A) MORTVA EST ⁵

Natpis je isklesan kvalitetnom latinskom kapitalom. Pri pokušaju određivanja vrste kapitale, početni dio natpisa podsjeća na rustičnu kapitalu, dok središnji dio natpisa poprima oblik kvadratne kapitale, što je vjerojatno produkt veličine prostora natpisnog polja, vještine klesara, naručitelja i objektivnih okolnosti (MATIJAŠIĆ 2002: 32–33).⁶

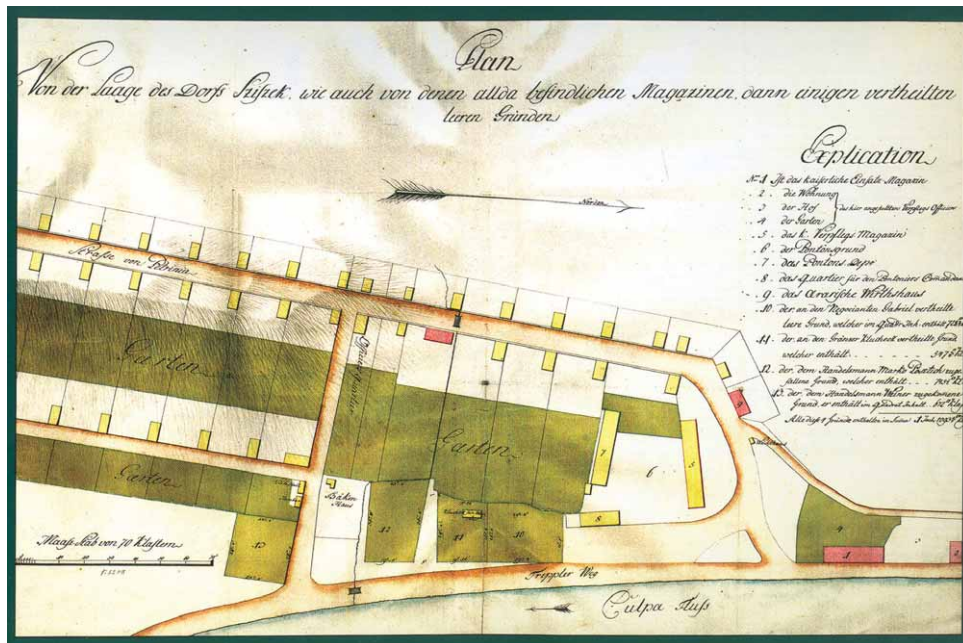
Sabljar nam je donio i podatak o lokaciji sarkofaga, prema čemu se došlo do zaključka o mjestu njegova originalnog smještaja. Tako je točno utvrđena i pripadnost jednoj od siscijanskih nekropola. Naime, Sabljar je iznio podatak o tadašnjem vlasniku zemljišta na kojem je sarkofag

4 Dossier Siscija, *Sisak od 1851 – 1935*, Arhiv AMZ, sign. 42/25, Dopis Mijata Sabljara od 27. listopada 1858. god.; Dopis Ivana Kukuljevića Sakcinskog br. 169, od 29. prosinca 1858. god.; Dopis Mijata Sabljara od 25. travnja 1859. god., Arhiv AMZ, sign. 42/25.

5 Mijat Sabljar, Topografske bilješke, Arhiv AMZ, sign. 6. U zadnjem redu slovo A kod riječi OR(A) uistinu

se samo vrlo blago nazire, no riječ OR sama nema nikakav smisao. U kasnijim prijepisima cijela ta riječ se gubi.

6 Datarati spomenik prema navedenim referencama nije posve sigurno, s obzirom na simultano postojanje kvadratne, rustične i kurzivne kapitale, svaka vrsta pisma za zasebnu namjenu; vidi više u: MATIJAŠIĆ 2002: 33.



Sl. 1 – Projektni plan Vojnog Siska nastao oko 1785. god. U objašnjenju je pod brojem 12 ime i vlasništvo Marka Postića, kao i lokacija čestice.



Sl. 2 – Kuća koju je 1803. godine sagradio Paulus Bittrof (danas Lađarska ulica), foto: Gradski muzej Sisak.



Sl. 3 – Sarkofazi u temeljima Bittrofove kuće (fotografija preuzeta iz: MIGOTTI 2005)

Što se drugospomenutog prezimena u CIL-u tiče, jasno je da je riječ upravo o Mihajlu Čaiću, samo je očito došlo do pogreške prilikom transliteracije i transkripcije ili *lapsus litterae*. Mogući je razlog tako navedenog prezimena (*Pehaich*), jer latinski jezik ne poznaje zamjenu za hrvatsko slovo

i njegov nećak Norbert, koji ženi unuku Marka Postića Fanny Addu. Ona je vodila trgovački kasino.

č (u ovom slučaju *peh*), dok se č često bilježi kao *ch*. Naime, upravo je to prezime koje, uz osobnu i izravnu apoziciju – trgovac naveo Sabljar u svojim spisima i to čak dva puta,¹² što znači da nije nagađao i da je iznosio točne podatke. Uz to, Postić je u prvoj polovini 19. st. izgradio kuću (MAROEVIĆ 1998: 294) na preostalu dijelu zemljišta koje gleda na Petrinjsku ulicu (danas Strossmayerovu), koju je potom kupio Mihajlo Čaić, što potvrđuje točnost obaju podataka.

U navedenom slučaju spomenut će se i treći vlasnik spornog zemljišta i to u djelu *Briefe ueber einen Theil von Croatien und Italien* (1830.) Therese von Artner, koja je proputovala Siskom 1825. godine i zabilježila natpis s gore spomenutog sarkofaga (von ARTNER 1825: 21). Ona navodi kako joj je tom prilikom domaćin u obilasku Vojnog Siska bio Paulus Bitroff koji je tada spomenuo kako je u *svom* vinogradu pronašao sarkofag Maksimijane Emilije. Theresa prenosi taj podatak i natpis sa sarkofaga. Upravo će natpis pomoći pri utvrđivanju istovjetnosti sarkofaga.

D. M.

ET MAXIMIANAE AEMILIAE ET SECVRITA
 TI EIVS PERPETVAE QVAE VIX ANN XXXVII FL
 VRSINO DVLCISSIM MARITO MEO IN XXX **EVEN** ASCE
 NDENS ANIMAM DEPOSVI MEAM VOS ITAQ INFERI
 ATQOS ME PRAECIPITE M DI SVPERI COEGERUNT MINIMO CVM
 TORMENTO ADMITTI E OSSAQ MEA IN HAC ARCA BENE COMPOSI
 TA CONDIDIT FL VRSINVS MARITVS DVLCISSIMVS E(T) FL MAXIMI
 ANVS FILIUS MEUS TE POST HAEC OMNIA VALETE FL VRSINVS MAXI
 MIANAE AEMILIAE CONIVGI (C)ARISS TE CASTISS POSVI VIVOSQ FECI CUM
 QUA VIXI ANN XVIII MENSIB VIII P O M I (.....) POST MOR... MEAM
 AB HEREDE MEO IN HAC ARC.....ET (A)QVIMUR MAXI
 MIANA (H)OMO **TE VIT** MORTVA EST¹³

Ona uz natpis opisuje i neki reljef na sarkofagu, koji prikazuje Andromedu kojoj do nogu leži neman, dok je sama »prikovana« o pećinu. S druge strane, uopće ne spominje Perzeja, koji se jasno uočava na Sabljarovim skicama. Čak navodi kako se sa strane (vjerojatno misleći na bočne strane) nalaze reljefi sirena (von ARTNER 1825: 22–23). Moguće je da je skice bilježila prema sjećanju, jer



Sl. 4 – Kuća trgovca Mihajla Čaića (danas Strossmayerova ulica), foto: Gradski muzej Sisak.

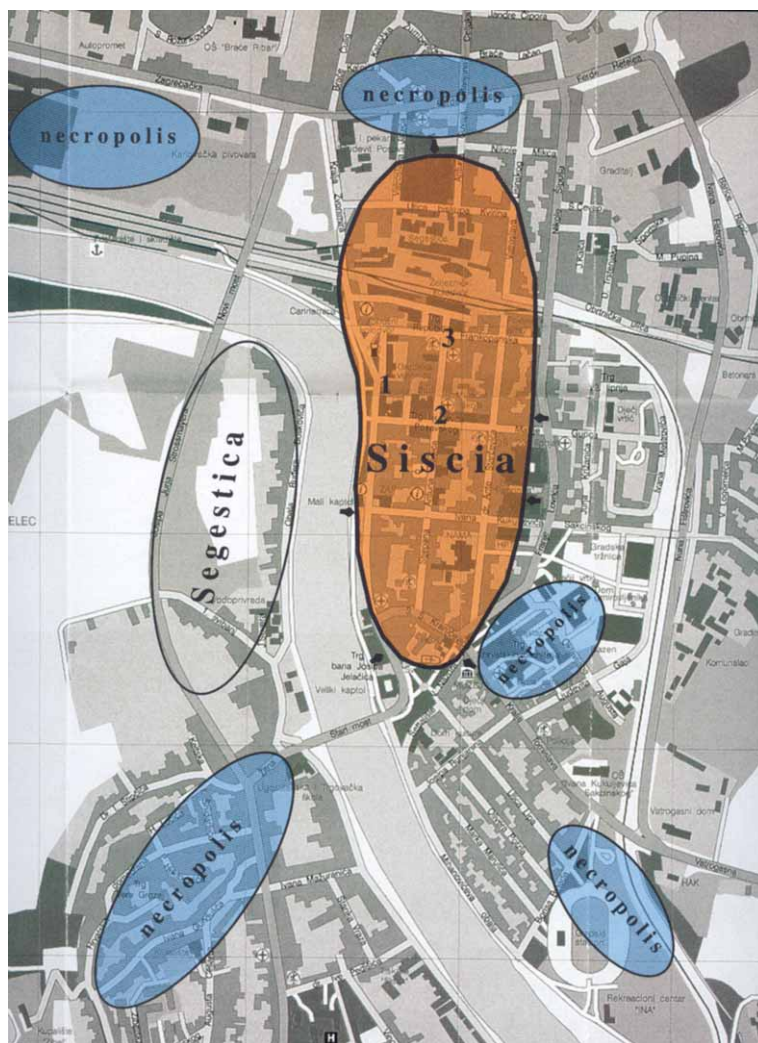
12 Dossier Siscija, *Sisak od 1851 – 1935*, Arhiv AMZ, br. 42/25, Dopis Mijata Sabljara od 27. listopada 1858. god.; Dopis Mijata Sabljara Ivanu Tkalčiću od 18. lipnja 1863. god., broj 71.

13 von ARTNER 1830: 21; zadebljanja se odnose na razlike prema Sabljarovom prijepisu.

da je na sarkofagu bio urezan samo ženski lik teško da bi mogla dokučiti njegovu ikonografiju, onako bez konteksta.

Otvoreno ostaje samo pitanje tko je zapravo sarkofag prvi pronašao ili uočio na terenu. Je li bio ukopan u zemlju, pa su ga ili Postić ili Bitroff gradeći kuće otprilike u istom razdoblju pronašli ili je cijelo vrijeme bio na površini kao dio Postićeva vinograda u času kada Bitroff kupuje jedan njegov dio. Sigurno je da se 1858. god. sarkofag nalazio u Čaićevom vinogradu.

Iz svega navedenoga, a tragom zemljišnog vlasništva, slijedi da je sarkofag nesumnjivo pripadao velikoj siscijanskoj nekropoli u Novom Sisku (Sl. 5).¹⁴

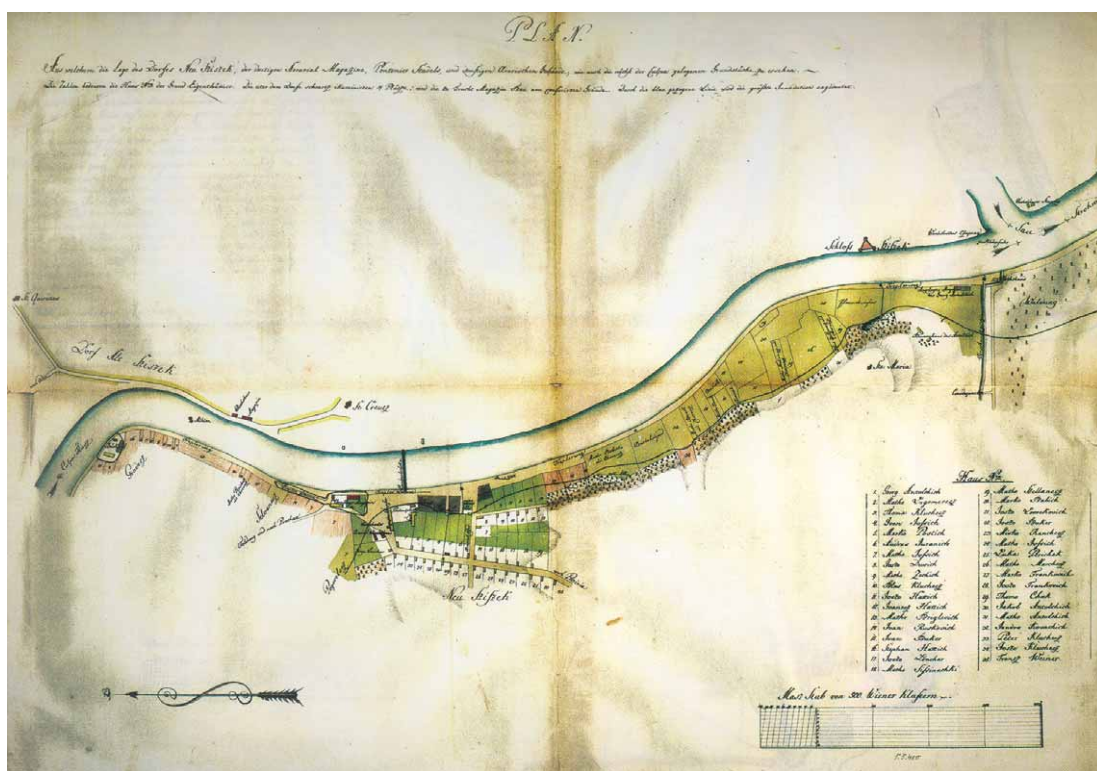


Sl. 5 – Rekonstrukcija antičke Siscije i njenih nekropola (S-J), karta preuzeta iz: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 160.

¹⁴ Vidi u: MIGOTTI 2007: 7–30. Autorica je imenuje jugozapadnom nekropolom.

Sabljar u svom rukopisu donosi mnoštvo detalja o sarkofagu, kao i precizne crteže bočnih re-ljefa, no to je sve što iste godine uspijeva napraviti po tom pitanju u vezi s tim spomenikom. Da ga Maksimijanin sarkofag opterećuje i par godina nakon što ga je prvi puta ugledao, govori njegov do-pis upućen Ivanu Tkalčiću¹⁵ 1863. godine.

Tkalčić je od 1862. do 1867. godine obnašao kapelansku službu u Sisku. Tada svjedoči o stanju očuvanosti starina u Sisku, kada zaključuje da se ono nije bitno popravilo tijekom njegove službe.¹⁶ Godine 1863. Tkalčić postaje povjerenikom »Društva za povjestnicu i starine Jugoslave-nah« u Sisku, pa je od tada, s novom funkcijom, sudjelovao na sisačkim arheološkim iskapanjima.



Sl. 6 – Prvi posjednici kuća Vojnog Siska na planu nastalom oko 1790. god. Pod rednim brojem 5 ime je Marka Postića. Karta preuzeta iz: SLUKAN-ALTIC 2004: 171.

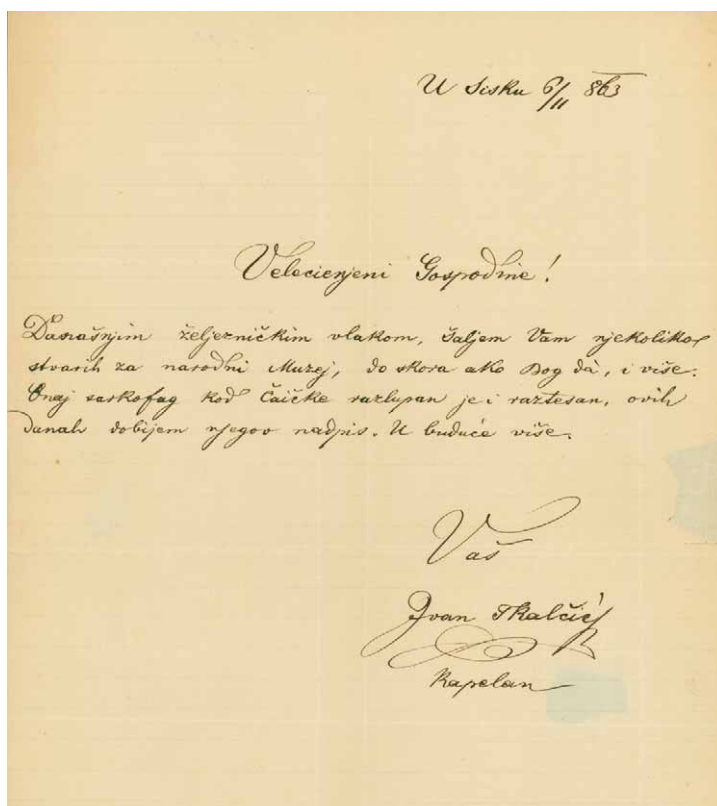
15 TKALČIĆ, Ivan, (*Zagreb, 4. svibnja 1840. + Zagreb, 11. svibnja 1905.), hrvatski povjesničar. Tkalčić je po završetku studija bogoslužja prvo službovao od 1862. do 1867. kao kapelan u Sisku, potom je bio župnik u Zagrebu. Od 1882. do 1896. bio je službenik arhiva i knjižničar tadašnje Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Zaslužan je za izdavanje mnogih povijesnih radova. Radio je na povijesti grada Zagreba i Zagrebačke nadbiskupije. Tijekom pet godina (1862.–1867.) provedenih u Sisku proučavao je povijest starorimske Siscije, kako na temelju pisanih knjiga, tako i na temelju arheoloških nalaza koje je sam našao i

prikupio. O svojim istraživanjima objavio je nekoliko rasprava: »Grad Sisak«, »Crta o bivšoj sisačkoj biskupiji«, »Sisačke starine u pogibelji«, »Rieč o godini Kvirinove smrti« i »Tri nova obretna rimska groba u Sisku« te je napisao povijesničku pripovijest »Severilla ili slika iz progno-stva kršćanah u Sisku«. Po navedenim djelima, osobito po ozbiljnosti u raščlambi i zaključivanju, Tkalčić spada među zaslužne i istaknute arheologe naše hrvatske kulturne povijesti (cf. RAZUM 2006; 2006a).

16 Dossier Siscija, *Sisak od 1851 – 1935*, Arhiv AMZ, sign. 42/25, Dopis Ivana Tkalčića od 27. srpnja 1864. god.

Sabljar¹⁷ šalje pismo Tkalčiću u kojem mu, uz ostalo, skreće pozornost na to da je prije više godina¹⁸ u dvorištu kuće pokojnoga »Miška Čaića, bivšeg vrlog domoroca«, vidio rimski sarkofag s velikim natpisom i isklesanim slikama sa strane, u kojemu se tada držala voda, koji je od mraza uz cijelu duljinu pukao na dva dijela. Smatra da bi taj sarkofag bio vrijedan Narodnom muzeju, pa Tkalčića šalje k udovi Čaić, ako je ona još vlasnica posjeda (on ne zna) da ga pokloni Narodnom muzeju i željeznicom pošalje u Zagreb.¹⁹

Prema odgovoru što ga je Tkalčić uputio Sabljaru jasno se vidi da je sarkofag još uvijek na Čaićkinu zemljištu, ali i da mu je stanje očuvanosti mnogo lošije. Tako Tkalčić kaže da je sada »sarkofag kod Čaićke razlupan i rastesan«, no da će dobiti natpis s njega.²⁰ Što se nakon toga dogodilo nije jasno, zna se, za sada, samo da Maksimijanin sarkofag ili barem njegovi dijelovi nisu dospjeli ni u jednu domaću arheološku zbirku.



Sl. 7 – Izvješće Ivana Tkalčića Mijatju Sabljaru, 6.XI.1863. Arhiv AMZ, sign. 42/25.

17 U spisu je potpisan kao M. S., no usporedbom s drugim spisima u kojima je potpisan punim imenom i prezimenom, i s obzirom na tematiku, jasano je da su to njegovi inicijali.

18 Pretpostavljam da misli na listopad 1858. god., jer je iz tog razdoblja njegova korespondencija s Kukuljevićem vezana uz boravak u Sisku na istraživanju starina.

19 Navodi da će joj ime biti objavljeno u *Pozoru, Narodnim Novinama i Agrar Zeitungu*; Dossier Siscija, *Sisak od 1851 – 1935*, 42/25, Dopis Mijatja Sabljara Ivanu Tkalčiću od 27. srpnja 1864. god., Arhiv AMZ, sign. 42/25.

20 Dossier Siscija, *Sisak od 1851 – 1935*, 42/25, Dopis Ivana Tkalčića Mijatju Sabljaru od 6. studenoga 1863. god., Arhiv AMZ, sign. 42/25. Dopis Ivana Tkalčića Mijatju Sabljaru, Sisak, 6. studenoga 1863. god.

Postoji niz mogućnosti. Naime, Paulus Bitroff navodi Theresi von Artner 1825. da je mnoge značajne rimske spomenike (uključujući i sarkofage) slao u Peštu²¹, a s obzirom na nepoznat datum njegove smrti, moguće je da je i ovaj spomenik zadesila ista sudbina, možda preko neke treće osobe upoznate s procedurom slanja starina u strane muzeje (nećak Norbert?). S obzirom na datume izgradnje obje kuće na navedenim česticama, a to je prema Maroeviću početak 19. st., sarkofag sigurno nije uzidan u temelje niti jedne od njih. I ono što je najvažnije jest to da ga je još 1863. Tkalčić zatekao na terenu, te mu se od tog datuma gubi trag (HOFFILER-SARIA 1938: 238–239).²²

NEKROPOLA U NOVOM SISKU I SARKOFAG MAKSIMIJANE EMILIJE

Danas je mjesto na kojem je pronađen sarkofag Maksimijane Emilije u arheološkoj i povijesnoj terminologiji poznato kao nekropola Novoga Siska, odnosno jugozapadna nekropola.²³ No s obzirom na veličinu te nekropole potrebno je pobliže locirati mjesto pronalaska sarkofaga Maksimijane Emilije. Mjesto njegova pronalaska pripadalo je dijelu nekropole koja se nalazila s lijeve strane nekadašnje Petrinjske, danas Strossmayerove ulice (Sl. 4). Kako je na ovoj lokaciji uočen velik broj sarkofaga istog sociološkog konteksta (MIGOTTI 2005: 2),²⁴ slične izrade (sarkofag Poncija Lupa, Septumije Marcele, Elije Matrone, Marka Mulvija Narcisa, urna Marka Aurelija Glabriora)²⁵ i približno iste datacije (druga polovina 2. st i prva polovina 3. st.),²⁶ mogli bismo zaključiti da je riječ o dijelu nekropole koji prestaje služiti ukapanju pokojnika pojavom kasnoantičkih ukopa u Novom Sisku. Izgleda da se u kasnoantičkom periodu nekropola »seli« na okolne brežuljkaste dijelove, poput Stiićevog brda (tzv. Doktorsko naselje), Vinogadske ulice i Zibela (sl. 5).²⁷

TIPOLOŠKO I RADIONIČKO PODRIJETLO

Prema tipologiji, sarkofag Maksimijane Emilije svrstava se u one nastale u zapadnim područjima Rimskog Carstva, točnije u gornjoitalskim provincijama (KOCH 1982: 276; MIGOTTI 2005: 22) i spada u B. 1 tip, odnosno tip s arkadama i tabulom (KOCH 1982: 284–285), s manjim razlikama (nema stupova/pilastra kod niša).

Prema obliku i strukturi svrstavamo ga u arhitektonsku skupinu siscijanskih sarkofaga, što znači da mu je prednja ploha arhitektonski raščlanjena (MIGOTTI, 2007: 9).

Sarkofag Maksimijane Elije istovjetan je, prema obliku i strukturi (tipologiji), sarkofagu Poncija Lupa (*CIL* III, 3974), pa zapravo predstavlja (prema datumu objave) drugi sarkofag tog tipa s područja Siscije (MIGOTTI 2005: 2). Tako sarkofag Poncija Lupa više nije jedini poznati ovog tipa iz Siscije. Maksimijanin sarkofag nesumnjivo je bio dio grupe sarkofaga jugozapadne nekropole

21 Najpoznatiji primjer toga jest sarkofag antičkog glumca Leburne (*CIL* III, 3980), koji je 1823. pronađen u Bitroffovom vinogradu i njegovom dozvolom prenesen u Mađarski narodni muzej u Budimpeštu; vidi i u: VUKOVIĆ 1994: 57–90; još vidi i u: von ARTNER 1830: 12.

22 Hoffiler i Saria prenose podatke Therese von Artner, no navode i kako je sarkofag pod brojem 3989 u *CIL*-u III, a to je Maksimijanin sarkofag, izgubljen/zagubljen do datuma objave *CIL*-a III, 1. (1873.). Navode i mogućnost Bitroffova slanja većeg broja starina, pa tako i spomenutog sarkofaga, u Nacionalni muzej u Budimpeštu.

23 Vidi više u: WIEWEGH: 2003: 10 i MIGOTTI 2007: 7–30. Autorica je imenuje jugozapadnom nekropolom.

24 Predavanje: *The Roman Sarcophagi of Siscia* autorica je održala na skupu *Roman Sarcophagi in Pannonia and Upper Moesia*, Ljubljana, Slovenija, 10.–11. ožujak 2005., neobjavljeno.

25 Isto.

26 Isto.

27 Usporedi s: VUKOVIĆ 1994: 57–90; BURKOWSKY 1996: 69–80; BUZOV 2000: 274–361; 2002: 175–191; MIGOTTI 2007: 7–30; BURKOWSKY 2007: 57–66; PAVLAKOVIĆ – ŠKRGULJA 2008: 17–21.

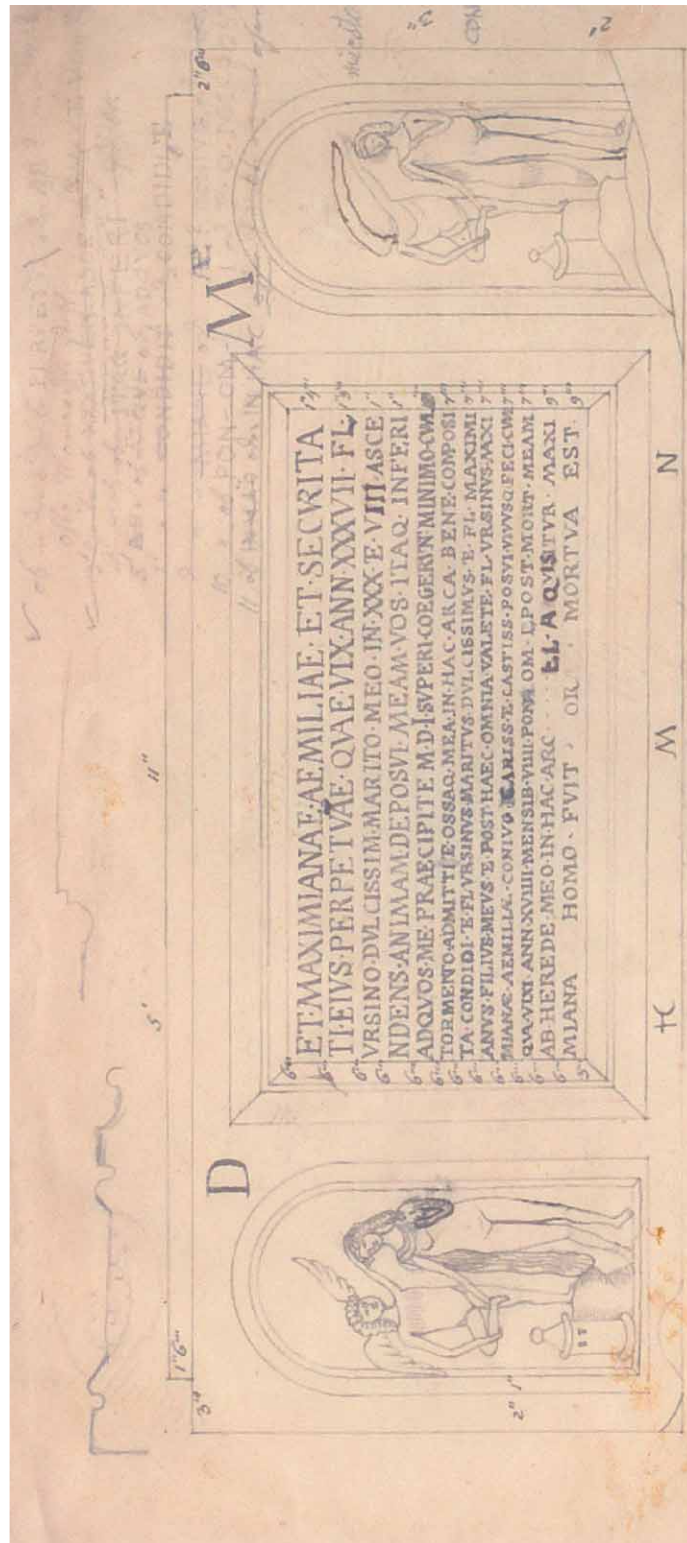


Sl. 8 – Plan grada Siska iz 1997. s označenom mikrolokacijom pronalaska sarkofaga Maksimijane Emilije. Plan preuzet iz: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 205.

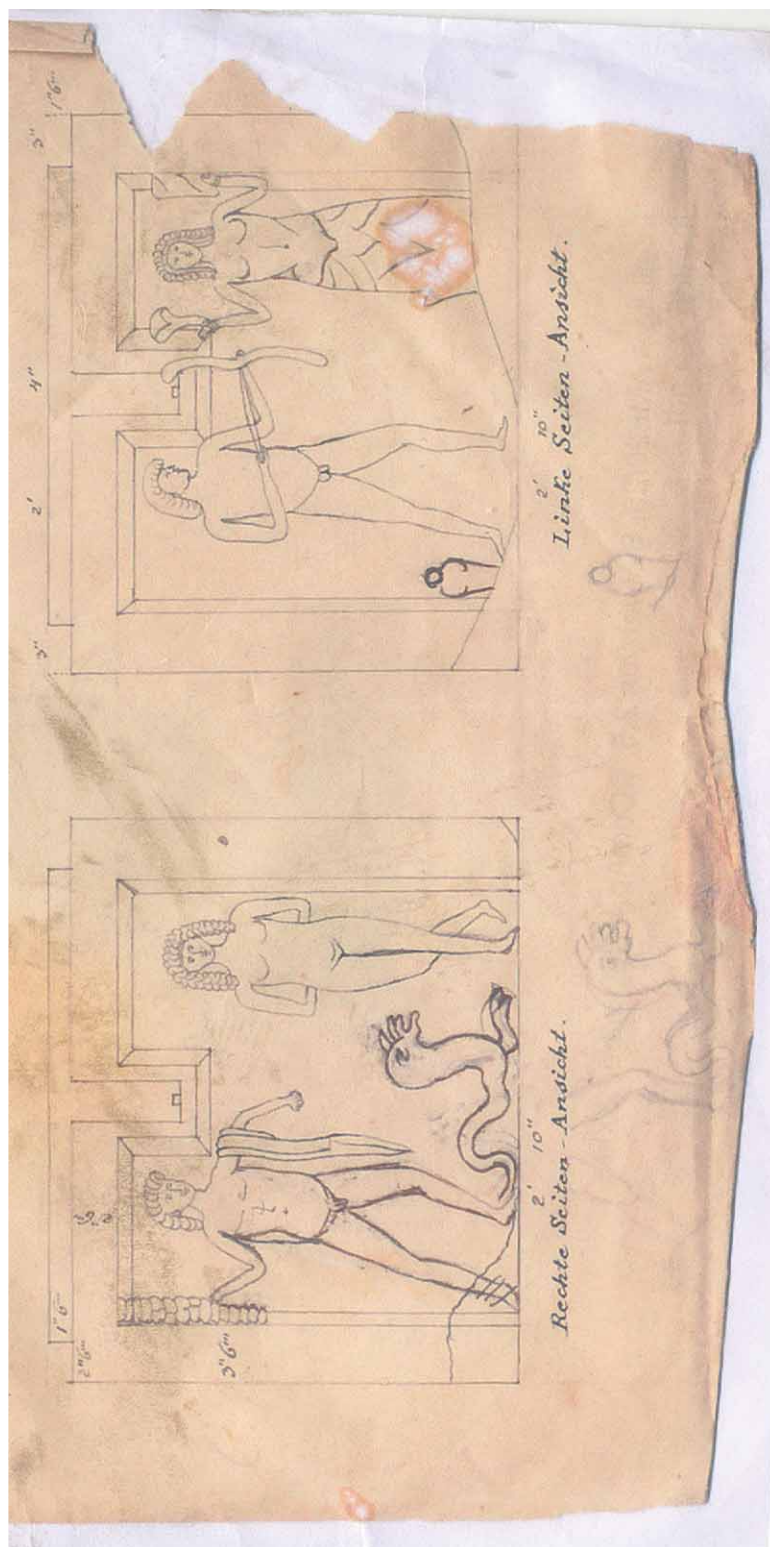
te se nalazio pored još četiri sarkofaga (*CIL* 3973 – sarkofag Marka Mulvija Narcisa, *CIL* 3974 – sarkofag Poncija Lupa, *CIL* 3981 – sarkofag Septumije Marcele, *CIL* 3992 – sarkofag Elije Matrone).

Prema napomenama iz *CIL*-a, kao materijal sarkofaga naveden je samo kamen-*lapide* (*CIL* III 3989: 505), pa pretpostavljam da je riječ o vapnencu, kao što je slučaj sa svima do sada pronađenim i jednim analitički obrađenim sarkofagu na toj nekropoli (MIGOTTI 2005: 22–23; 2007: 10–18, 25).

Iako nemamo konkretne podatke niti dokaze o kamenoklesarskoj djelatnosti u Sisciji, količina pronađene, ali i pretpostavljene građe, veličina i značaj same kolonije upućuju na mogućnost izrade kamenih spomenika u Sisciji. Siscijanska kamenoklesarska proizvodnja mogla je uključivati izradu ili doradu kamenih spomenika (MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 133).



Sl. 9 – Crtež prednje strane sarkofaga Maksimijane Emilije Mijata Sabljara (arhiv AMZ, sign. 6).



Sl. 10 – Crtež bočnih strana sarkofaga Maksimijane Emilije (arhiv AMZ, sign. 6).

S obzirom na to da nam sarkofag nije fizički dostupan, ono što bismo mogli naslutiti jest da nije načinjen od mramora, jer je u *CIL*-u navedeno samo da je od kamena, što bi značilo da je najvjerojatnije od vapnenca. Mišljenja sam da bi bilo naglašeno da je od mramora, jer su mramorni sarkofazi na nekropoli u Novom Sisku rijetki. Pretpostavka o vapnencu odgovara zaključcima Branke Migotti o razvijenoj izradi urni i sarkofaga na prostoru Like i Korduna, gdje su, izgleda, bila izvorišta kamena za siscijanske sarkofage. Prema objašnjenjima autorice, proizvodnja arhitektonskih sarkofaga nije zabilježena u Petovionu, pa se i u ovom, baš kao i u primjerku Poncijusa Lupusa iz Siscije, može naslutiti sjevernoitalski ili čak rimski utjecaj, u izradi, temi ili samom importu (MIGOTTI 2007: 25). Sarkofazi lokalne produkcije nastajali su u serijama, a u slučaju da je Maksimijanin sarkofag nastao u nekoj lokalnoj/panonskoj radionici pripadao bi trećoj seriji sarkofaga, arhitektonske raščlambe. Njihovu pojavu pratimo od ranog 3. stoljeća pa sve do prve polovine 4. stoljeća, a pokazuju sličnost sa sarkofazima arhitektonskog karaktera u Akvileji i Ravenni, pri čemu su poglavito Istra i sjeverna Dalmacija otvoreni sjevernoitalskim utjecajima (CAMBI 2002: 167–168). S obzirom na to da Maksimijanin sarkofag vjerojatno nije od mramora, ovdje treba naglasiti da od sredine 2. stoljeća počinje i serijska proizvodnja sarkofaga od domaćeg vapnenca, kojima je naglasak na natpisnom polju, od kojeg su bočno najčešće polja s erotima različitih vrsta (CAMBI 2002: 169). Intenziviranjem proizvodnje u kasnoj antici, ti sarkofazi i dalje imaju arhitektonski volumen i trodijelno raščlanjenje prednje strane sanduka s tabulom, s natpisom u sredini (CAMBI 2002: 266–267). Ono što odudara od drugih tipološki i datacijski sličnih sarkofaga svakako je finoća i preciznost izrade.²⁸ To se, pak, može vezati ili za mogućnost da je sarkofag uvezen ili je, pak, možemo vezati uz činjenicu da su vrlo pedantni kamenoklesari radili u kvalitetnim kamenoklesarskim radionicama u Sisciji ili njenoj okolici.²⁹ Veliko središte poput Siscije moglo je razviti kamenoklesarsku proizvodnju koja bi uključivala izradu ili doradu kamenih i mramornih spomenika (MIGOTTI – GREGL 1999/2000: 133).

OPIS SARKOFAGA

Ovdje treba istaknuti da se cijeli opis sarkofaga, u svim svojim segmentima, odnosi na crteže sarkofaga Mijata Sabljara. Dva gotovo istovjetna crteža sarkofaga Maksimijane Emilije koja nam je Sabljara ostavio različita su u nekim pojedinostima, poput mitološkog čudovišta ili Meduzinih ruku koja ni(su) vezana u zapešću ili pokušaja naglašavanja oblina (Andromedini bokovi). Kako isti arhivski spisi sadrže i neke druge crteže starina, poput nadgrobne stele iz Siska (*CIL* III 3985) (vidi: MIGOTTI – GREGL 1999–2000), čija nam je ikonografička, epigrafička, paleografička i onomastička analiza poznata, ili dioskura uz sarkofag Poncija Lupa (*CIL* III 3974) (MIGOTTI 2005: 277–285), također arheološki obrađenoga, a čiji su nam ostaci i danas djelomice vidljivi, opažamo da su na Sabljarovim crtežima ekstremiteti prikazanih likova redovito tanji, no što uistinu na sarkofazima jesu. S druge strane, na mnoge detalje je obratio pozornost i vjerodostojno ih nacrtao. U tom smislu treba i ove crteže Maksimijanina sarkofaga oprezno interpretirati.

S prednje strane u centru nalazi se uokvirena tabla s natpisom (izgleda najduži poznati, do sada pronađeni sa sisačkog područja), a s obje strane natpisa u zaobljenim nišama Eros i Psiha. Nazire se oštećenje donjeg desnog dijela sarkofaga, dok glava Erosa u desnoj niši djeluje nedovršeno ili također oštećeno. S desne bočne strane sarkofaga reljef je Perzeja i Andromede koja je rukama iza leđa vezana za stijenu, a do nju joj leži mitološko čudovište kojem je, prema legendi, trebala biti žr-

²⁸ Usporedi s: VUKOVIĆ 1994: 57–90, BURKOWSKY 1996: 69–80; BUZOV 2000: 274–361; 2002: 175–191; MIGOTTI 2007: 7–30; BURKOWSKY 2007: 57–66; PAVLAKOVIĆ – ŠKRGULJA 2008: 17–21.

²⁹ Vidi još i: CAMBI 1991: 155.

tu prekrizane desne noge. S druge strane, Eros Psihu nježno dodiruje po glavi (*LIMC*, VII/2, 1994: 449). Na taj se način stvorila simetrija cijelog figuralnog prikaza, te je prikazan pokret zatvoren u krugu. Psihi je lijeva ruka savijena u laktu, te njome pridržava ogrtač. Taj prikaz simbolizira vječni život i vječnu ljubav pokojnika. Klesar je bio uspješan u prikazu dimenzija i realnog izgleda. Uobičajen prikaz tugujućeg Erota na sarkofazima ovdje je izmijenjen i detaljem vezanim uz obrnutu baklju na koju se Erot obično naslanja. Na Maksimijaninom sarkofagu čini se da se taj prikaz nastojao nadomjestiti malom posudicom u lijevom dnu niše, koja nije tako jasna u desnoj niši zbog spomenutog oštećenja. I taj je prikaz, u koliko je uistinu vjeran, bez analogije (*LIMC* III/2, 1986: 608–727). Na temelju opažanja i konzultiranja literature, možemo zaključiti da je cijeli ikonografski prikaz bez analogije, te da je u pitanju pojedinačna neuobičajena ikonografska ideja koja odražava društveni status naručitelja.

EPIGRAFIČKA, PALEOGRAFIČKA I ONOMASTIČKA ANALIZA

Natpis na Maksimijaninom sarkofagu najduži je, do sada, poznati cjeloviti Siscijanski natpis. Njegov prijevod glasi:

Bogovima Manima (Dušama pokojnika)

I Maksimijani Emiliji koja je živjela tek trideset i sedam godina i njezinom vječnom spokoju/miru. Ulazeći u trideset osmu godinu položila sam svoju dušu Flaviju Ursinu svojem premilom suprugu. Stoga me primite vi podzemnici kojima su me višnji bogovi iznenada i ne mučeći me strmoglavili. I [primite] kosti moje položene u ovaj lijes, koji su podigli Flavije Ursin, muž premili, i moj sin Flavije Maksimijan. I nakon svega ostajte zbogom!

Ja Flavije Ursin za života sam postavio i načinio [ovaj spomenik] Maksimijani Emiliji predragoj i prečistoj supruzi, s kojom sam živio 19 godina i 9 mjeseci, [i zapovjedio sam]³⁰ da me moj nasljednik nakon moje smrti položi u ovaj lijes.

A.....I QVI E_VI.....³¹

[Ma]ksimijana bijaše čovjek, sada/ na kraju³² je mrtva.

Ovaj spomenik ne slijedi nasljednika

Tekst je ispisan širinom cijele površine s prekidom riječi na kraju teksta, što je svojstveno kasnijem razdoblju (MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 147).

Natpis, ipak, odražava djelo vještog klesara, jer je uspješno »ugurao« sva slova u dužinu redaka, pa mu se niti jedno slovo ne nastavlja preko ukrasnog ruba, iako nisu svi redci natpisa iste visine. Visina retka ovisi o značaju i kompoziciji cjeline natpisa, pa je najčešće početak natpisa koji sadržava, u ovom slučaju, ime pokojnice, isklesan najvećim slovima (MATIJAŠIĆ 2002: 12–13). Kod natpisa na Maksimijaninom sarkofagu smatram da je postupno smanjenje visine slova, kao i blago povećanje u zadnja dva reda natpisa nastalo zbog veličine samoga teksta, kada se nije htjelo pribjeći kraćenju pojedinih riječi. Na kraju natpisa klesar je izgleda uvidio da bi mu »zadnji red« ostao prazan, pa je odlučio povećati slova u tom dijelu natpisa kako ne bi stvorio diskontinuitet cjelovitosti natpisnog polja, a time i harmonijsku estetiku samog natpisnog polja. Što se točne veličine

30 Transkripcija pretpostavlja da u natpisu nakon in hac arc_ slijedi glagol iussi. Ako je doista tako, onda je prijevod ovaj gore: zapovjedio sam.

31 Jedino je jasno qui – koji, ali drugo se ništa ne može povezati.

32 Ovaj prijevod slijedi prijepis natpisa sa Sabljarova crteža gdje je još vidljiv oblik OR(A) između FUIT i MORTUA.

slova tiče, ovdje smo u nedoumici zbog mjernih oznaka kojima se Sabljara služio.³³ Interpunkcija, u smislu točke (*punctum distinguens*) između dviju riječi na sredini visine slova, prisutna je dosljedno u tekstu.³⁴

Početna formula *Diis Manibus*, odnosno Bogovima Manima nalazi se izvan natpisnog polja, no u uobičajenoj svrsi. Predstavlja duše pokojnika.

Ime pokojnice svakako je neuobičajeno, a treba imati na umu i da je njezin gentilicij stavljen iza njezina prenomena.

Imenovanje cijele obitelji na sarkofagu je u formuli prenomena i nomena, što bi moglo značiti da je cjelokupni sustav *tria nomina*, kada je na sarkofagu uklesavan natpis, izgubio značenje koje je imao do Karakalinog edikta 212. godine.³⁵ Do tada je sustav *tria nomina* služio određivanju građanskog statusa pojedinca, pripadnost možebitnoj peregrinskoj zajednici ili određivanju robovskog statusa.

Ti podaci, uz neke već navedene, upućuju na vjerojatnost najranije datacije sarkofaga u prvu polovinu 3. stoljeća.

Oblik Maksimijaninog imena koji se nalazi na natpisu u prvoj rečenici u dativu je jednine, pa prema tome predstavlja treću razvojnu fazu u navođenju imena na nadgrobnim spomenicima, kada se natpisom želi naglasiti kome je spomenik podignut ili posvećen (MATIJAŠIĆ 2002: 74).³⁶

Maksimijana je ime (kognomen u ulozi prenomena) dobila po ocu Maksimijanu (*Maximianus*), točnije prema njegovu kognomenu, odnosno obiteljskom imenu koje se razvilo od rimskog obiteljskog imena Maximus. Bio je to uobičajeni proces za kasnije faze Rimskog Carstva, kada ženski prenomeni nastaju od očeva kognomena. Kognomen *Maximianus* relativno je čest za sjever Italije, a osobito je omiljen u Panoniji,³⁷ što često upućuje na domaće elemente (ŠEGVIĆ 1987: 146; LŐRINZ 2000: 69; GRAČANIN 2004: 30). Dakle, ili je Maksimijanin otac (ili dalji predak) latinizirao peregrinsko ime, ili je Maksimijana bila pripadnica sjevernoitalske obitelji doseljene u Sisciju. Tome u prilog ide i njezin *nomen gentile* ili gentilicij Aemilia (*Aemilius*). On pripada najstarijoj plemenskoj rimskoj zajednici, a pripadnici obitelji Aemilia bili su važni građani Rima, čak i prije no što je postalo kraljevstvom. Kada je godine 242. pr. Kr., službeni broj rimskih plemena bio postavljen na 35, »pleme« Aemilia nalazilo se među njima. Isto tako pripadnici obitelji Aemilia bili su rimski patriciji, što indicira i dužnosti koje su obnašali, od senatorskih do svećeničkih. Oni su ujedno bili i pripadnici jedne od pet najvažnijih rimskih obitelji. S obzirom na navedene elemente, čini se da je veza s višim staležom, kojeg je Maksimijana uživala, bilo posredno (kao potomak oslobođenika bogate obitelji Emilijevaca) ili neposredno (kao potomak dijela obitelji Emilijevaca koji je

33 Sve ove ideje, još jednom napominjem, imaju smisla ukoliko je natpis potpuno vjerodostojno prenesen na crtež Mijata Sabljara, čemu u prilog ide oznaka veličine slova s desne strane natpisa i veličina razmaka između redaka naznačena s lijeve strane natpisa. Prema simbolima kojima se služio u obilježavanju, moguće je da je za mjernu jedinicu koristio inč/palac (") (1 in = 2,54 cm, odnosno preračunato 1 cm = 0,3937 in). Isto tako, moguće je da je s navedenim brojevima i mjernim jedinicama označavao npr. veličinu rubova natpisnog polja. Primjera radi, ako prihvatimo susatv oznaka inč barem za visinu slova unutar natpisnog polja, to bi značilo da je visina slova u prvom retku: 14 x 0,3937 = 5,5118 cm, što svakako nije nerealna visina slova za natpisno polje jednog sarkofaga. Isto tako ako računamo dalje, uz pretpostavku da je s jednom crticom označavao stotice, s dvije desetice, a s tri jedinice, oznaka 5' 6" značila

bi 560 palaca x 0,3937 = 220,472 cm za dužinu sarkofaga duž njegove dubine + polja označena postrance još 41, 7322 cm, ukupno = otprilike 262 cm dužine. Visina sarkofaga iznosila bi prema takvoj računici 90,551 cm (230 in x 0,3937). Dubina sarkofaga na najdubljem dijelu presjeka bila bi 70,866 cm.

34 Prema: MATIJAŠIĆ 2002: 53.

35 Karakaliniim ediktom svi slobodni stanovnici Rimskog Carstva postaju rimski građani.

36 Treba istaknuti i da se sva tri oblika pisanja imena na nadgrobnim spomenicima kronološki isprepliću, pa nam ne služe izravno kao datacijski podatak.

37 LŐRINZ 2000 (*OPEL*) navodi sljedeći omjer prisutnosti ovoga imena: ITA 11, HIS 1, NAR 3, DAL 7, PAN 23.

dom pronašao u Sisciji, značajnoj rimskoj koloniji) dokaziv. Kao jedno od rješenja mogla bi poslužiti činjenica da su osnivanjem kolonija u njih u skupinama naseljavani rimski građani. Svi oni bili bi upisivani u isti tribus (MATIJAŠIĆ 2002: 66), pa tu leži moguće objašnjenje gornjeg navoda. Posebnih iskaza o podrijetlu nema.

Što se tiče nomena njezina supruga jedno je to od najuobičajenijih imena Rimskog Carstva. Nomen *Flavius* na natpisu je napisano imenskom kraticom Fl., koja je tipična za kasnije razdoblje, pa u tom smislu ničime ne odudara od ustaljenih imenskih ili, pak, klesarskih shema kasnijeg razdoblja. Nakon vladavine dinastije Flavijevaca ime *Flavius* postaje čest prenamen i to poglavito kod viših društvenih slojeva. Nomen *Flavius* daje naslutiti i potomstvo panonskog peregrina kojem je građansko pravo podijeljeno za careva iz dinastije Flavijevaca, što je bio čest slučaj u Sisciji, flavijevskoj koloniji, gdje je spomenuti nomen uočen na većem broju natpisa (MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 139). Što se kognomena tiče teško mu je odrediti podrijetlo. Kognomen *Ursinus*, zapravo izvedenica od *Ursus*, najzastupljenije je u sjevernoj Italiji, Noriku i Dalmaciji, a potom i Panoniji. Češći je u kasnijim razdobljima i to osobito kod domaćeg stanovništva. *Ursus* je bio često kognomen u gensu Julija i Kornelija (KAJANTO 1965: 18–19; MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 141).

I kod imenovanja Maksimijanina sina upečatljivo je da on nosi njezin prenamen, odnosno, njezino gentilno ime. Necarska su gentilna imena česta u ranoromaniziranim krajevima, što je svakako slučaj sa Siscijom, a njihov broj raste u kasnom principatu. Isto tako, često istodobno u određenim krajevima, a to bi svakako bilo primijenjivo na Sisciju, žive i potomci rano naseljenih Italika³⁸, kao oslobođenici i poslovni zastupnici italjskih trgovačkih i poduzetničkih obitelji (MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 140).

Unutar natpisne ploče više nema teksta, no tik ispod nje na samo jednom, od dva gotovo identična Sabljarova crteža, ovog sarkofaga nalazi se kratica H M N, koju u CIL-u (3989) imamo zabilježenu u razvijenoj formi H M H N S, koja predstavlja kraticu od *hoc monumentum haeredem non sequitur*, odnosno ovaj spomenik nasljednicima ne pripada.

Sam natpis vrlo je nježnog i lirskog karaktera. Malo govori o dužnostima i životu što su ga živjeli, a mnogo o odnosima koji su među njima vladali. Nije istaknuta niti jedna apozicija koja bi naznačila svjetovne funkcije pokojnice, njena muža ili sina.

Očito je da je Maksimijana umrla nenadano, naglo, no bez muke i vrlo žaljeno, a u natpisu je naglašen nježan odnos supružnika, kojima izgleda ništa iz ovozemaljskog života nije bilo važno koliko uzajamna ljubav i poštovanje. Vjerojatno je u tu svrhu odabran motiv Erosa i Psihe u nišama sa strana natpisa. Ovdje treba istaknuti da je naručitelj birao oblik spomenika, vrstu kamena i tekst koji je naposljetku bio uklesan na spomeniku (MATIJAŠIĆ 2002: 12). To znači i da su oblik, karakter i raskoš spomenika ovisili o društvenom položaju pokojnika/naručitelja i običajima/modi, koji su se mijenjali (MATIJAŠIĆ 2002: 74).

Izraz *perpetua securitas*, na Maksimijaninom sarkofagu u obliku: *securitati (eius) perpetuae*, pojavljuje se u epigrafiji krajem 2. st., a svojstven je tek (u sintagmatskom obliku) za 3. st. i to osobito u grobnom okruženju zapadnih provincija (MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 147). Dvoglas *ae* dosljedno je pisan upravo u tom obliku, što naznačava još uvijek visoku kvalitetu klasičnog izričaja latinskog pisma, svojstven visokoobrazovanom sloju društva, koje njegujući semantička znanja, ne dopuštaju rustičnim elementima prodor u klesarski izričaj.

38 Treba napomenuti da iz sjeverne Italije potječe većina civilnih doseljenika u Panoniji, vidi u: MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 141.

Svakako je velik nedostatak nepostojanje poklopca sarkofaga i tek Sabljarov pokušaj da ga crtežem rekonstruira. Naznaku položaja Flavija Ursina možda možemo iščitati iz izraza *maritus dulcissimus*, koji se na natpisu pojavljuje dva puta, no smatram da je ovdje taj izraz ipak u funkciji dojma prisnosti i povezanosti supružnika. Izraz *quae vix(it) ann(os)* upotrijebljen je dva puta i svojstven je kasnijem razdoblju.

SIMBOLIKA IZRAZA

Portreti predstavljaju poseban fenomen prisutan među visokoobrazovanim krugovima društva (CAMBI 1991: 14). Kako je primarna namjera nadgrobnih spomenika sepulkralno-memorijalne funkcije, dakle, predstaviti lik, ugled i položaj pokojnika rodbini, potomcima i prolaznicima (CAMBI 1991: 16), možemo primijetiti da je u ovom slučaju zanemaren, odnosno nije naglašen svjetovni položaja pokojnika. S obzirom na to da svaki portret u antičkom svijetu ima svoju socijalnu, političku, ambijentalnu, religioznu i gospodarsku pozadinu, treba ga pokušati i interpretirati u zadanim segmentima (CAMBI 1991: 18). Čini se da likovi na Maksimijaninom sarkofagu oponašaju arhajske karakteristike, što je poglavito izraženo u frizurama Perzeja, Andromede i Meduze, koje podsjećaju na barokne perike (NIKOLANCI 1966:102). Mladi Perzej podsjeća na Antinoja u izgledu i stavu desne bočne strane sarkofaga, dok je lik Perzeja na lijevoj bočnoj strani izrađen prema egipatskom kanonu.

Naručilac sarkofaga mogao je imati utjecaj na vanjska obilježja »portreta«³⁹ i elemente koji ga prate (CAMBI 1991: 46), a ovdje je taj utjecaj moguće iskorišten za pomodne detalje, poput odabira frizura i tema. U »grobnoj portretistici« manju ulogu ima predočavanje stvarnih fizičkih osobina, a veću modni i umjetnički pravci vremena (MIGOTTI – GREGL 1999–2000: 135). S obzirom na činjenicu da je prikazivanje nagog tijela bio grčki običaj i u toj sferi vidljiv je utjecaj helenizma. Kako se rimska portretistika od sredine 1. st. pr. Kr. počela vraćati kasnohelenističkoj tradiciji (CAMBI 1991: 49) taj proces je dobio zamah u Hadrijanovo doba, kada rimska skulptura počinje dobivati neke nove poticaje, što je bila posljedica općeg društvenog oduševljenja za Grčku i grčko (CAMBI 1991: 86). Mišljenja sam da se kod izrade ovog siscijanskog sarkofaga dogodio upravo slučaj oduševljenja grčkim u jednoj bogatoj i obrazovanoj, barem u zadnjem pokoljenju, domaćoj, siscijanskoj obitelji. Tu treba isključiti grčko ili istočnjačko podrijetlo pokojnice ili pripadnika njezine obitelji, s obzirom na njihova imena, koja su svakako dio rimskog imenskog sustava.

Općenito, još u trajansko, a pogotovo hadrijansko doba počinju se u domaćim radionicama češće izrađivati kopije poznatih grčkih pjesnika, filozofa i drugih istaknutih osoba iz prošlosti (CAMBI 1991: 89–90), pa treba očekivati i povratak obradi grčkih mitoloških tema. Taj trend nastavljen je i u doba vladanja antoninske dinastije, a čini se da su u tom pogledu bile izrazito aktivne radionice u Saloni (CAMBI 1991: 95).

Septimije Sever vrlo je značajan za razvoj i napredak Siscije kao urbanog centra Rimskog Carstva i ovog dijela Panonije.⁴⁰ Umjetnička zrelost nekolicine portreta iz tog razdoblja pokazuje da su i do Panonije stizali vrlo kvalitetni primjerci klesarskih radionica. Riječ je o dvije glave princeze i kasnije carice Fulvije Plautille iz Salone (CAMBI 1991: 111–112) i bazi za njezin kip iz Siscije (BUZOV 2008). Dokaz je to visokokvalitetnih klesarskih izvedbi, ali i praćenja rimskih trendova te općeg napretka, blagostanja i odanosti Severima u ovom razdoblju. Tako kvalitetne izvedbe uvode i

39 Naručilac portreta mogao je odrediti kontekst vlastita prikaza. Mogao je biti prikazan poput božanstva, heroja ili kakvog mitološkog bića sa svim ili pojedinim naglašenim atributima.

40 Vidi više u: VRBANOVIĆ 1981, i u: HOTI 1992: 133–163.

moгуćnost pretpostavke o izradi ili uvozu kvalitetnih kamenih skulptura ili sarkofaga. Ako poveže-
mo razdoblje prosperiteta Siscije s razdobljem Severa, koje je dokazano neosporno i dodamo nabro-
jane čimbenike vezane uz opis sarkofaga, približavamo se njegovoj dataciji, ali i provincijskom
svjetonazoru uopće.

Razdoblje prve polovine 3. stoljeća donosi značajne promjene vezane uz nadgrobne spome-
nike. Sve se više koriste sarkofazi kao luksuzni oblik nadgrobnih spomenika, a vezano je uz promje-
nu u načinu sahranjivanja. Prelazi se s dotada uobičajenih paljevinskih, na skeletne ukope (CAMBI
1991: 115; 2002: 159). Postoji i određena opće panonska specifičnost u izradi čitave figure pokojni-
ka sa strana natpisnog polja sarkofaga u odnosu na Dalmaciju ili druge krajeve, što je u Sisciji već
relativno rano uočeno (CAMBI 1991: 121). Kod Maksimijaninog sarkofaga prikaz cijele figure mo-
žemo povezati i s principom razvijenom još u grčkoj portretistici, a prema kojem samo cijela figura
može u punoj mjeri predstaviti neku osobu (CAMBI 1991: 134).

Prizori na sarkofagu usko su povezani sa sadržajem epitafa. Spomenuli smo već vječnu lju-
bav Erosa i Psihe, značenje pojave Meduzina lika, kao i hrabrost pojedinca istaknutu likom Perzeja,
a sve te scene povezane s izrazom poput *securitas perpetuae* upućuju na snažna filozofska promi-
šljanja svojstvena tzv. religioznom razdoblju helenističko-rimske filozofije iz 3. stoljeća kojim
prevladava novoplatonističko promišljanje o vječnosti (i nakon smrti).⁴¹ Tradicionalna rimska reli-
gija nije poznavala život poslije smrti ili se nije odveć za njega zanimala. Kao skup pravila i labavo
povezanih vjerovanja, bila je usmjerena, prije svega, na rituale koji su garantirali očuvanje postoje-
ćeg stanja i stabilnost carstva. Nove religije – zvane utoliko što zahtijevaju posebnu inicijaciju –
okreću se pojedincu, kojemu nude nešto novo: život poslije smrti i učenje o tome kako ga postići.
Reljefi sarkofaga, a potom i zidne slike u katakombama – najbolji je pokazatelj evolucije mentalite-
ta koja se ogleda u promjeni odnosa prema mrtvima. Sve prisutnija su pitanja o onozemaljskom, ži-
votu poslije života, jednom riječju, o negaciji prolaznosti i spasu.⁴²

Isto stoljeće obilježeno je sinkretizmom u svim vidovima duhovnog života, posebno onom
filozofsko-vjerskom, u čiji uvid, ipak, još imaju samo pripadnici obrazovane i bogate elite. Kod
ovog djela nadasve se ističu status i svjetonazor naručitelja. Pojavom kršćanstva ti odnosi će se pro-
mijeniti, no to ovdje još nije slučaj.

ZAHVALA

Ovom prilikom želim zahvaliti svom mentoru Ivanu Mirniku na ukazanom povjerenju i us-
tupljenju vrijedne arhivske građe na temelju koje je nastao ovaj rad. Želim još zahvaliti i Branki Mi-
gotti na ustupljenom neobjavljenom radu *The Roman Sarcophagi of Siscia* sa skupa *Roman Sarcop-
hagi in Pannonia and Upper Moesia*, održanog u Ljubljani u ožujku 2005. i konstruktivnim kritika-
ma i usmjerenjima i pomoći izrečenima prilikom izrade rada.

Zahvaljujem i kolegama Rudolfu Barišiću i Marku Jerkoviću na pomoći kod prevođenja nat-
pisa s latinskog jezika.

41 Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, *Uvod u filozofiju*. Plan predavanja za prvi dio kolegija »Uvod u filozofiju. Logika« Priredio: Mladen Milić, dipl. theol., 2008./09.

42 Iz predavanja Dina Milinovića, docenta na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

POPIS SLIKA
FIGURE CAPTIONS

Sl. 1 – Projektni plan Vojnog Siska nastao oko 1785. godine. U objašnjenju je pod brojem 12 ime i vlasništvo Marka Postića, kao i lokacija čestice.

Fig. 1 – Project plan of the Military Sisak, c. 1785. Under No. 12 figures the name and property of Marko Postić, as well as the position of the plot.

Sl. 2 – Kuća koju je 1803. godine sagradio Paulus Bittrof (danas Lađarska ulica), foto: Gradski muzej Sisak.

Fig. 2 – House built in 1803 by Paulus Bittrof (the present Lađarska Street). Photograph by courtesy of the Sisak City Museum.

Sl. 3 – Sarkofazi u temeljima Bittrofove kuće (fotografija preuzeta iz: MIGOTTI 2005).

Fig. 3 – Sarcophagi in the foundations of Bittrof's house (photograph taken from: MIGOTTI 2005).

Sl. 4 – Kuća trgovca Mihajla Čaića (danas Strossmayerova ulica), foto: Gradski muzej Sisak.

Fig. 4 – House of the merchant Michael Čaić (the present Strossmayer Street). Photograph by courtesy of the Sisak City Museum.

Sl. 5 – Rekonstrukcija antičke Siscije i njenih nekropola (S-J), karta preuzeta iz: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 160.

Fig. 5 – Reconstruction of ancient Siscia and its necropoleis (N-S) (map taken from: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 160).

Sl. 6 – Prvi posjednici kuća Vojnog Siska na planu nastalom oko 1790. Pod rednim brojem 5 ime je Marka Postića. Karta preuzeta iz: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 171.

Fig. 6 – The first house owners in Military Sisak on the plan from c. 1790. The name of Marko Postić figures under No. 5 (map taken from: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 171).

Sl. 7 – Izvješće Ivana Tkalčića Mijatu Sabljaru, 6.XI.1863. (arhiv AMZ, sign. 42/35).

Fig. 7 – Report by Ivan Tkalčić to Mijat Sabljar, Nov. 6, 1863. (AMZ Archives, Sign. 42/35).

Sl. 8 – Plan grada Siska iz 1997. s označenom mikrolokacijom pronalaska sarkofaga Maksimijane Emilije. Plan preuzet iz: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 205.

Fig. 8 – Plan of the town of Sisak, 1997, with the marked site where the sarcophagus of Maximiana Aemilia was discovered (map taken from: SLUKAN-ALTIĆ 2004: 205).

Sl. 9 – Crtež prednje strane sarkofaga Maksimijane Emilije Mijata Sabljara (arhiv AMZ, sign. 6).

Fig. 9 – Drawing of the front of the sarcophagus of Maximiana Aemilia by Mijat Sabljar (AMZ archives, sign. 6).

Sl. 10 – Crtež bočnih strana sarkofaga Maksimijane Emilije (arhiv AMZ, sign. 6).

Fig. 10 – Drawing of the lateral sides of the sarcophagus of Maximiana Aemilia by Mijat Sabljar (AMZ archives, sign. 6).

Sl. 11 – Preslik natpisa sarkofaga Maksimijane Emilije iz *CIL*-a (*CIL* III 3989).

Fig. 11 – Inscription from the sarcophagus of Maximiana Aemilia from *CIL* (*CIL* III 3989).

Sl. 12 – Sabljarov crtež sarkofaga Maksimijane Emilije br. 1 (20,8x22,5 cm; arhiv AMZ, sign. 6).

Fig. 12 – Sabljar's drawing of the sarcophagus of Maximiana Aemilia No. 1 (20,8x22,5 cm; AMZ Archives, sign. 6).

Sl. 13 – Sabljarov crtež sarkofaga Maksimijane Emilije br. 2 (21x25,2 cm; Arhiv AMZ, sign. 6).

Fig. 13 – Sabljar's drawing of the sarcophagus of Maximiana Aemilia No. 2 (21x25,2 cm; AMZ Archives, sign. 6).

Sl. 14 – Sabljarov crtež natpisnog polja sarkofaga Maksimijane Emilije (27,2x14,9 cm; Arhiv AMZ, sign. 6).

Fig. 14 – Sabljar's drawing of the inscription on the sarcophagus of Maximiana Aemilia (27,2x14,9 cm; AMZ Archives, sign. 6).

Sl. 15 – Sabljarov crtež sarkofaga Maksimijane Emilije, tlocrt i presjek (20,9x16,6 cm; Arhiv AMZ, sign. 6).

Fig. 15 – Sabljar's drawing of the sarcophagus of Maximiana Aemilia, ground plan and cross-section (20,9x16,6 cm; AMZ Archives, sign. 6).

KARTOGRAFSKI IZVORI:

Planum neo regulandi Oppidi Sissek tam fundorum intravillanorum quam et tenutorum extravillanorum ad idem oppidum spectantium, confectum anno 1829. per Ioannem Fistrovich. KP zbirka Gradski muzej Sisak

Plan von der Laage des Dorfs Szizek, wie auch von denen allda befindlichen Magazine, dann einigen vertheilten leeren Grunden. –1:1 080. – [S.1.: ca 1785].– Rukopisni plan: u boji; 60x45 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva, Beč, sign. G.I.h.637;

Plan aus welchen die Lage des Dorfes Neu-Szizek, der dortigen Aerarial-Magazine, Pontonier und sonstigen Aerarial Gebäude, wie auch die nächst der Culpa gelegenen Grundstücke zu ersehen.–1:5 040. – [S.1.: ca 1790].– Rukopisni plan: u boji; 70x50 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva, Beč, sign. G.I.h.638

ARHIVSKI IZVORI:

Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu, sign. 41

Dossier Siscija, *Sisak od 1851 – 1935*, 42/25, Arheološki muzej, Zagreb

Mijat Sabljar, Topografske bilješke, sign. 6, Arheološki muzej, Zagreb

LITERATURA:

ARTNER von, T. 1830 – *Briefe über einen Theil von Croatien und Italien*. Pesth, 1830: 1–28.

BRUNŠMID, J. 1908–1909 – Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. *VHAD*, 10/1908–09: 149–222.

BURKOWSKY, Z. 1993 – Nekropole antičke Siscije. Zusammenfassung: Die Nekropolen der antiken Siscia. *Prilozi*, 10/1996: 69–80.

BURKOWSKY, Z. 2000 – Antički kameni spomenici Gradskog muzeja Sisak. Summary: Antique stone monuments of City museum in Sisak. *GodGMS*, 1/2000: 71–88.

- BUZOV, M. 2002 – Grad mrtvih uz grad živih – nekropole Siscije. Summary: The city of dead by the city of the living – necropolises of Siscia. *HistAnt*, 8/2002: 175–191.
- BUZOV, M. 2000 – *Topografija antičke Siscije na temelju arheološke baštine*. Doktorska disertacija. Zadar, 2000.
- CAMBI, N.
- 1977. Die stadtrömischen Sarkophagen in Dalmatien. *AA*, 1977.
 - 1989. Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele. Summary: Notes on two stelae from Pannonia. *VAMZ*, 3.s., 22/1989: 59–76.
 - *Antički portret u Hrvatskoj*. Zagreb, 1991.
 - 1994. *Sarkofag Dobroga pastira iz Salone i njegova grupa (The Good Shepherd sarcophagus and its group)*. Split, 1994.
 - 2002. *Antika*. Zagreb, 2002.
 - 2005. *Kiparstvo rimske Dalmacije*. Split, 2005.
- CERMANOVIĆ, C. 1965 – Die dekorierten Sarkophagen in den römischen Provinzen von Jugoslawien. *AJug* VI, Beograd, 1965: 89–103.
- DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V. 1983 – *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad, 1983.
- GRAČANIN, H. 2004 – Svijet antičke žene u dva južnopanonska pokrajinska središta, Sisciji i Sirmiju. Summary: The world of the Antique woman in two regional centers of South Pannonia, Siscia and Sirmium. *Scrinia slavonsica* 4, Sl. Brod, 2004: 15–106.
- GREGI, Z. – B. MIGOTTI 1999–2000 – Nadgrobna stela iz Siska (CIL III 3985). Summary: The funerary stele from Sisak (CIL III 3985). *VAMZ*, 32–33/2000: 119–164.
- HOFFILER, V. – B. SARIA, 1938 – *Antike Inschriften aus Jugoslawien, I. Noricum und Pannonia Superior*. Zagreb, 1938.
- HOTI, M. 1992 – Sisak u antičkim izvorima. Summary: Siscia in the ancient sources. *OpA*, 16/1992: 133–163.
- JEVTOVIĆ, J. 1988 ur. – *Antike Porträts aus Jugoslawien*. Frankfurt am Main, 1988.
- KAJANTO, I. 1965 – *The Latin Cognomina*. Helsinki, 1965.
- KOCH, G. – H. SICHTERMANN 1982 – *Römische Sarkophagen*. München, 1982.
- KRČELIĆ, B.A. 1994 – *Povijest Stolne crkve zagrebačke*. Zagreb, 1994: Institut za suvremenu povijest,
- KRIŽMAN, M. 1991 – *Rimska imena u Istri*. Zagreb, 1991.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. – M. ŠEGVIĆ, 1992 – Katančićev opis Siscije. Zusammenfassung: Katančićs Beschreibung von Siscia. *OpA*, 16/1992: 165–181.
- KURILIĆ, A.M. 2002 – Liburnski antroponimi. Summary: Liburnian anthroponyms. *Folia onomastica Croatica* (Zagreb), 11/2002: 123–148.
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zürich, 1981, 1986, 1988, 1994. (=LIMC)
- LÖRINZ, B. 2000 – *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*. Vol. III, Wien, 2000.
- MATIJAŠIĆ, R. 2002 – *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula, 2002.
- MIGOTTI, B.
- 1994. Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj. Summary: The archaeological material of the early Christian period in continental Croatia. *Od nepobjedivog sunca do Sunca pobjede*. Zagreb, 1994: 41–69: Arheološki muzej.

- 1995–1996. Ranokršćanski grobni nalaz iz Velikih Bastaja kod Daruvara. Summary: Early Christian grave finds from Veliki Bastaji near Daruvar. *VAMZ*, 3.s., 28–29/1996: 127–157.
 - 2001. Sarkofag Romanije Nevije iz Siska. Summary: The Sarcophagus of a clarissima femina Romania Na(e)via from Siscia. *GodGMS*, 2/2001: 37–88.
 - 2005. The Ash-chest of Marcus Aurelius Glabrio from Siscia reconsidered. *Illyrica Antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*. Zagreb, 2005.
 - 2005. The iconography of the Dioscuri on a sarcophagus from Siscia. *HistAnt* 13/2005: 277–285.
 - 2005a. The Roman Sarcophagi of Siscia. Skup: *Roman Sarcophagi in Pannonia and Upper Moesia*. Ljubljana, Slovenija, 10.–11. ožujak 2005. (neobjavljeno)
 - 2007. Rimski sarkofazi Siscije. Summary: The Roman Sarcophagi of Siscia. *GodGMS*, 7/2007: 7–30.
- MIRNIK, I. 2001 – Genealoške bilješke Mijata Sabljara o njegovoj obitelji. Summary: Mijat Sabljar genealogical notes concerning his family. *VAMZ*, 3.s. 34/2001: 205–216.
- NIKOLANCI, M. 1966 – Arhajski import u Dalmaciji. Résumé: Importations archaïques (Grecques) en Dalmatie. *VAHD*, 68/1966: 133–141.
- PAVLAKOVIĆ, I. – R. ŠKRGULJA 2008 – Pregled arheoloških istraživanja Gradskog muzeja Sisak u 2007. godini (II.). *GodGMS*, 8/2008: 17–21.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 1993 – Rimska nadgrobna stela iz Odra nadomak Zagreba. Summary: A Roman stele from Odra near Sisak. *ObHAD*, 25/1993, 2: 28–31.
- MOMMSEN, T. 1902 – *Corpus inscriptionum Latinarum (CIL)*, III. *Inscriptiones Asiae, provinciarum Graecarum, Illyrici Latinae*. Berolini, 1902.
- RAZUM, S. (ur.) 2006 – *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*. Zagreb, 2006: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije.
- RAZUM, S. 2006 – Djela Ivana Krstitelja Tkalčića kao ishodište znanstvenih istraživanja. Sommario: Le opere di Ivan Krstitelj (Giovanni Battista) Tkalčić come punto di partenza delle ricerche scientifiche. U: RAZUM, S. (ur.) 2006 – *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*. Zagreb, 2006: 135–162: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije.
- SALWAY, B. 1994 – What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700. *JRS*, 84/1994: 124–145.
- SLUKAN-ALTIĆ, M. 2004 – *Povijesni atlas gradova*, II. svezak. *SISAK*. Sisak, 2004: Državni arhiv Sisak/Hrvatski državni arhiv.
- ŠAŠEL, J. 1974 – Siscia. *RE, Suppl.* 14, 1974: 702–741.
- ŠEGVIĆ, M. 1987 – Stanovništvo rimskog Nezakcija prema epigrafičkim spomenicima. Résumé: La population de Nesactium Romain selon les monuments épigraphiques. *OpA*, 11–12/1987: 143–154.
- TKALČIĆ, I. 1866 (2003) – *Severila ili slika iz progonstva kršćanah iz Siska* (facsimile). Zagreb, 2003.
- VRBANOVIĆ, S. 1981 – Prilog proučavanju Siscije. Zusammenfassung: Ein Beitrag zur Erforschung der Topographie der Stadt Siscia. *IzdHAD*, 6, 1981.
- VUKOVIĆ, D. 1994 – *Siscija – vizija rimskog grada u Panoniji*. Sisak, 1994.
- WIEWEGH, Z. 2003 – *Jugoistočna nekropola Siscije*. Sisak, 2003.

WIEWEGH, Z. 2004 – Kasna antika i razvoj kršćanstva. *Pro sancto Quirino e.s. – confessio fidei*. Sisak, 2004: Gradski muzej Sisak

ZANINOVIĆ, M. 1981 – Siscia u svojim natpisima. Zusammenfassung: Siscia in ihren Inschriften. *IzdHAD*, 6, 1981: 201–208.

SUMMARY

THE SARCOPHAGUS OF MAXIMIANA AEMILIA FROM SISAK

Complicated social and political circumstances on the territory of Croatia led to a relatively late recognition of archaeological concerns. The problem was recognized and correctly solved during the second half of the 19th c. with the establishing of local archaeological societies. But significant damage had already been done: larceny and relocating of antiquities was very frequent in Croatia. The sarcophagus of Maximiana Aemilia is one of such antiquities; it is exceptional in many ways, both for Sisak and the wider area. It was re-discovered in Mijat Sabljarić's records and the location of its origin was noted on the caption.

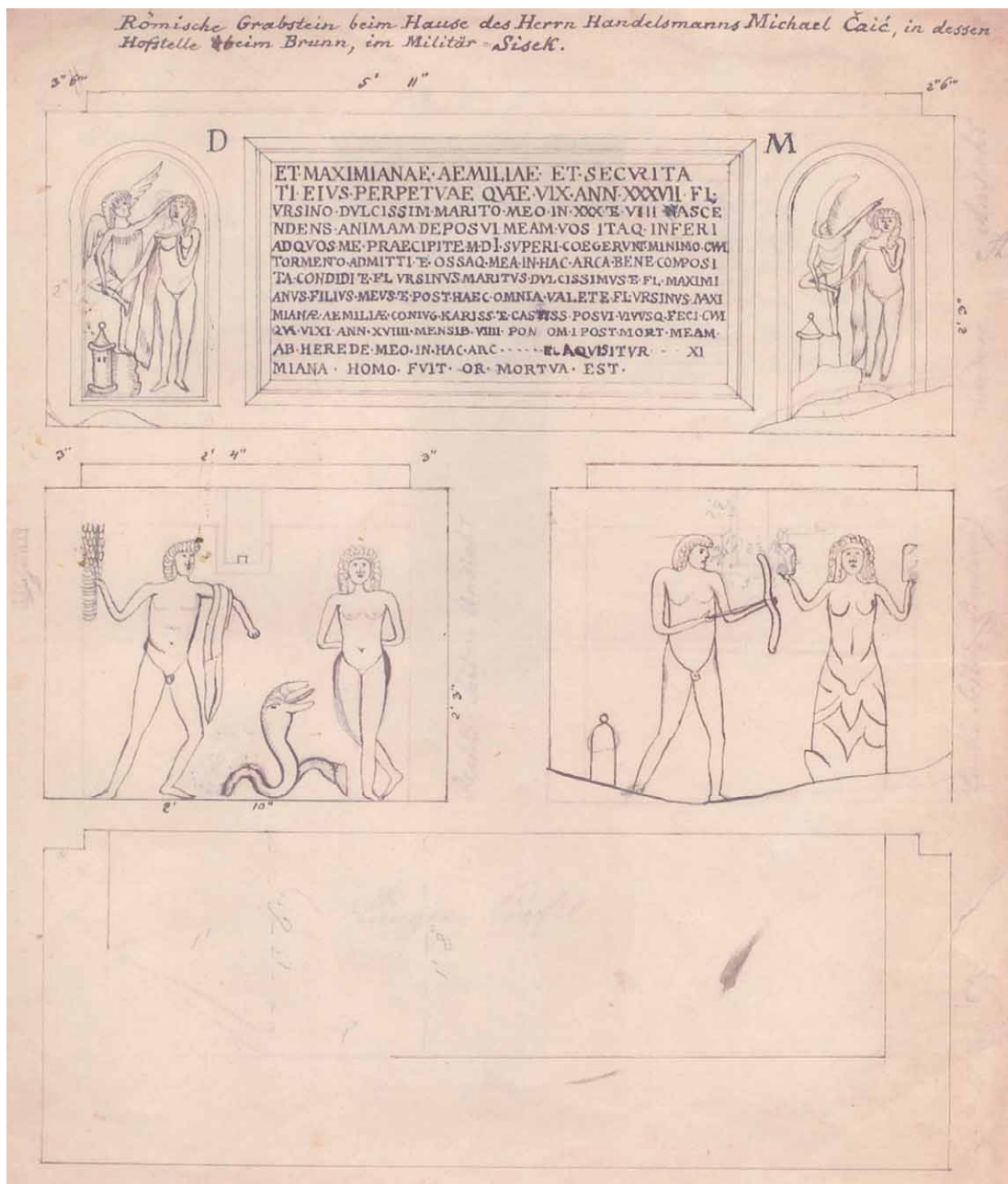
Typologically the sarcophagus belongs to the B. 1. group, the type with arcades and tabula, while in terms of iconography it is highly exceptional. On the front side of the sarcophagus Eros and Psyche are depicted in remarkably rhythmical, gentle and mild contact, with an over-emphasized and – until now, unknown – »brake« in Eros' foot. Lateral sides of the sarcophagus depict a relief of Perseus and Andromeda (right) and Perseus and Medusa (left). An extraordinary element is the curly hair of the characters, while Medusa is depicted in an unparalleled way, as a personification of the Cretan snake goddess.

All the above suggests the existence of a wealthy and well-educated class of Siscian citizens that did not accentuate secular occupations on monuments of this type.

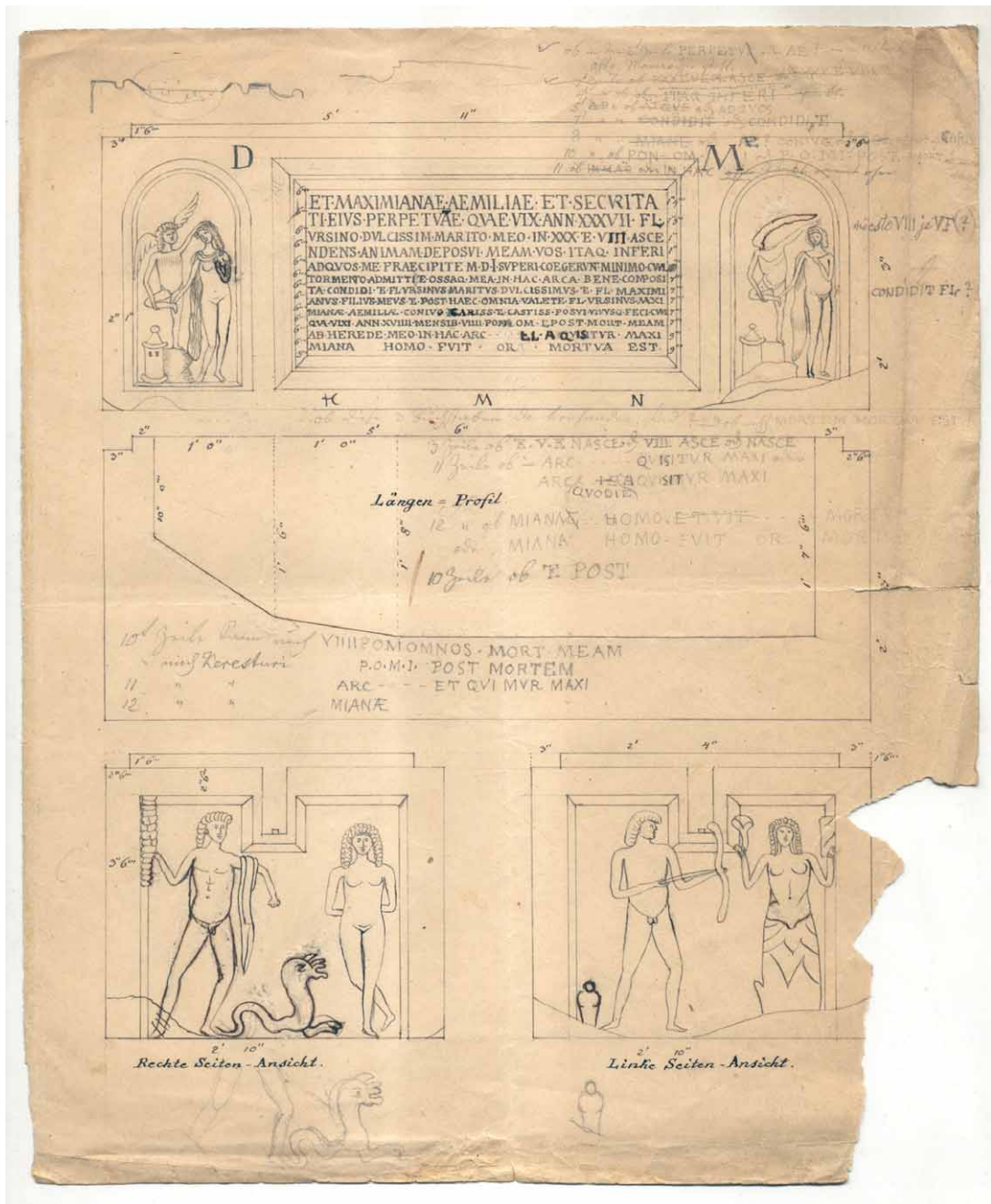
This is an allusion to a philosophically inclined class of citizens that was to provide incoming Christianity with new adepts, although there are no hints towards the new religion on the sarcophagus of Maximiana. Yet certain values are presented – loyalty, love, care – without the stress being on personal importance and functions during lifetime, while it is certain – judging by the style and quality of ornamentation and the general appearance of the sarcophagus – that the family was wealthy. Stonemason's workmanship – judging by Sabljarić's drawing – was very meticulous and highly rated and this specimen should be counted among the most beautiful coming from the area of Sisak. The inscription on the tabula is extraordinary long, carved in regular letters, but with unequal dimensions.

Concerning the name formula, epigraphic, iconographic and social indicators the sarcophagus is safely dated to the first half of the 3rd c. A.D:

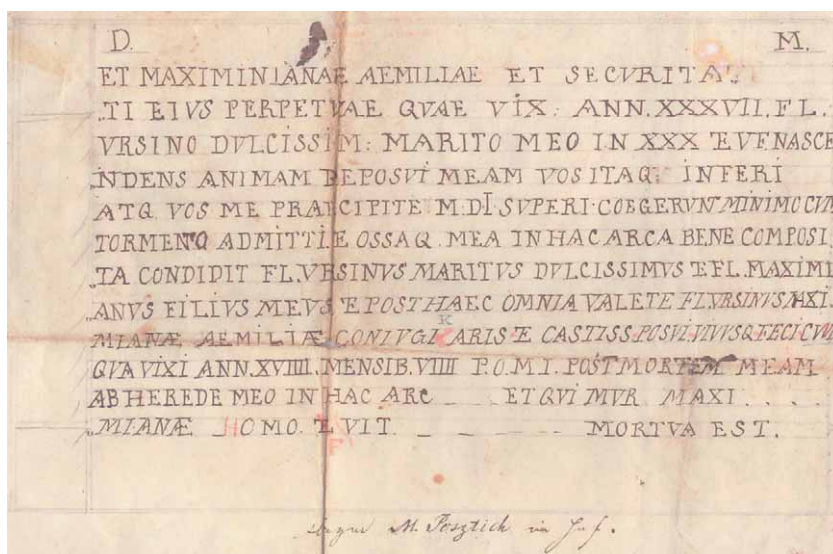
Rukopis primljen: 14.XII.2009.
Rukopis prihvaćen: 22.XII.2009.



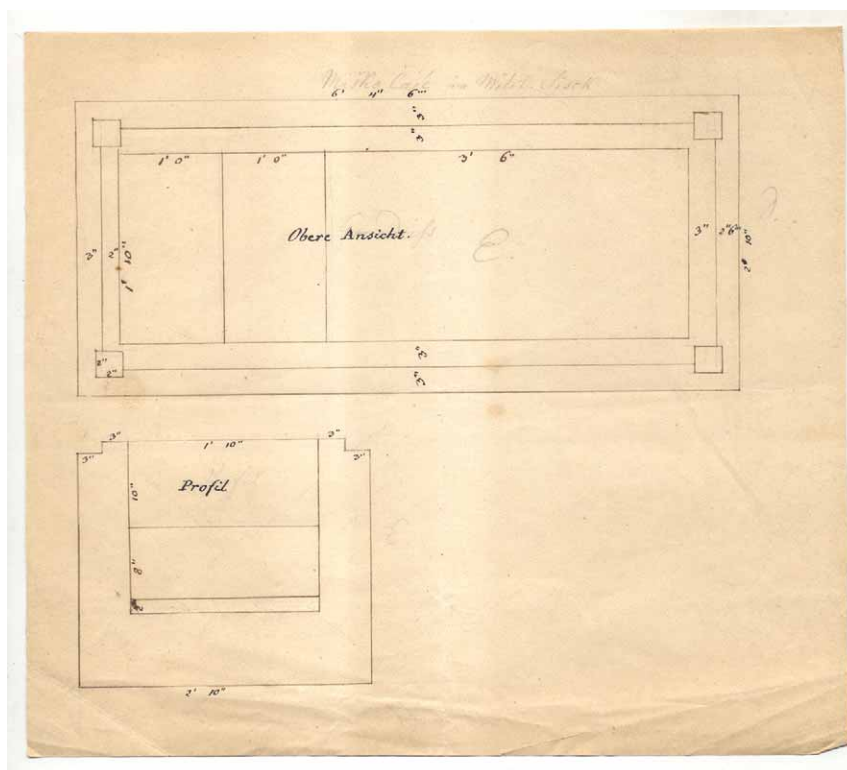
Sl. 12 – Crtež sarkofaga Maksimijane Emilije Mijata Sabljara na kojem je u zaglavlju istaknuto mjes-
to pronalaska sarkofaga, Arheološki muzej u Zagrebu



Sl. 13 – Sabljarov crtež sarkofaga Maksimijane Emilije br. 2 (21x25,2 cm; Arhiv AMZ, sign. 6).



Sl. 14 – Sabljarov crtež natpisnog polja sarkofaga Maksimijane Emilije (27,2x14,9 cm; Arhiv AMZ, sign. 6).



Sl. 15 – Sabljarov crtež sarkofaga Maksimijane Emilije, tlocrt i presjek (20,9x16,6 cm; Arhiv AMZ, sign. 6).

ERDAL ESER

*Cumhuriyet University
Department of Art History
Sivas
Turkey*

FROM THE ROMAN SETTLEMENT OF AIGAI TO AYAS

UDC 904:72.033(495.02:560)
Original scientific/scholarly paper

The history of Ayas, today known as Yumurtalik, dates back to the Roman period and probably even before the Roman period. Starting from the XIIth century, the city became important for Mediterranean trade. Information about Ayas which can be derived from historical texts is limited. However, as an important archaeological center this region is well preserved. After the arrival of the Turks in Anatolia, the city maintained its importance and became the most important commercial port on the Mediterranean Sea. Since the Sea Castle has not been used for many years, the archeological findings discovered in that area are considered very important in terms of dating. Cleaning and excavation works conducted in locations A and B have been very useful in terms of understanding the original plan of the locations mentioned.

*Keywords: Ayas, Yumurtalik, Middle Ages, Mediterranean, Armenia Minor.
Ključne riječi: Ayas, Yumurtalik, srednji vijek, Sredozemlje, Mala Armenija.*

This article is aimed at providing an introduction to the port settlement of Ayas which once rose to become the most important Anatolian port in the eastern Mediterranean, and also at providing information relevant to the excavations conducted at the Sea Castle.

Today's name of the district connected to the Adana province that was previously called Ayas is **Yumurtalik** (Figure 2). From the time of the *Seleukids* this ancient city was called **Aigai**, meaning »wave« (LANGLOIS 1947: 67),¹ but during the Middle Ages the Venetians changed the name **Aigai** to **Aiazza-Lajazzo**; over time this name has changed to **Ayas** (UMAR 1993:143).

Geographer and historian Strabo from Amasya mentioned Ayas as **Aigai** in his work *Geographika*, which was probably written in 18/19 A.D.;

»...after Mallos, there is a small village called Aigaia with an anchorage place and then one comes to the gates of Amanides that also has a port.« (Str. XIV.5.18)²

¹ Aigai, means, »wave« in Greek, see: LANGLOIS 1947: 67.

² Strabon 1987: 18, 19.



Figure 1 – General plan (ÇEMİM 1997).

Slika 1 – Opći plan (ÇEMİM 1997).

According to Strabo, Ayas was a small village. Although it was not well populated, as far as we know, during that period Ayas was a Roman settlement and port where ships were accommodated (RAMSAY 1962: 358). However, in the IVth century it acquired the identity of an important military base. The great importance of the military is shown on the »Admiral Ship« monogram of the coins issued in Ayas. During the period of Byzantine rule Ayas was an important episcopal city where Emperor Constantine destroyed the Temple of Asclepius.³

No historic resource was found or event mentioned concerning Ayas starting from this period until the Crusaders arrived and settled in Anatolia and Syria. However, as a result of the Crusades, the trade route changed and starting from the beginning of the VIIth century, Ayas revived and was on its way to become an important trade center. It even for certain period became the most important port on the eastern coast of Anatolia of time:

»...Candelore (Alaiye-Alanya), could not compete with Satalia that was the liveliest Turkish market on the south coast. Only a Christian port called **Lajazzo** could compete with Satalia; since Lajazzo was situated on the crossroads of movement between India and Middle Asia.« (HEYD 1975: 611).

Ayas has always attracted attention as it was a natural port, but the above mentioned commercial viability and importance are supposed to have emerged in the XIII century.

The thirteenth century symbolizes trade balance changes in the Eastern Mediterranean. A large number of the Eastern Mediterranean ports were closed to trade with the west, because the Seljuks of Anatolia took Alaiye (Alanya) as well as a series of coastal cities on the Mediterranean coast and a Crusader state, the Principality of Antioch, fell to the Mamluk state. During this 'tight' course

3 Anonymous, »Adana«, *Yurt Ansiklopedisi*, I. İstanbul, 1981: 64. Today it is possible to see some of city's remains from ancient times in the open-air museum which is

situated in the garden of Ayas District Governorship. Among them there are: column pedestals, capitals and a sarcophagus.

of co-existence the only small areas that could trade with the west were the regions that lay between the land of Seljuk and Mamluk Sultanates. These regions were to become the territory of Armenia Minor that was established by the Armenians who migrated there approximately from the end of the XI century (DARKOT 1993: 510). Commercial activity continued during the reign of King Leon I (1187–1219) in this region, and understandably trade developed and became prevalent (HEYD 1975: 409). During this period, Alaeddin Keykubad I conquered coastal cities but the two fortified castles of Ayas and Gorios were saved from conquest.

The natural port of Ayas was surrounded with strong fortifications.⁴ During the period when ships could hardly approach the port of Tarsus due to alluvial discharge, the only place in the eastern Mediterranean that was able to host a large fleet was the city of Ayas and attracted the attention of traders connected to the Italian city states and thus became a very important port instead of Tarsus (DARKOT 1993: 42; TURAN 1990: 68). Venetian merchants did the same as they used to do in different parts of Anatolia by receiving permission from the Little Kingdom of Armenia and starting from the end of XII century they began to inhabit Ayas and it is evident that in the second half of the XIII century they became a crowded colony. Here they secured houses for themselves, a caravansary to do trade (foundouk) and a Church of St Marco, a place for their worship.⁵

This information forms the first data upon which we can get the idea about the physical structure of the city of Ayas. It is understood that in the end of the XIII century there were some structures in the city that were used for trade. Also, there had to be at least two more churches along with the church of St Marco. Information given by Marco Polo who visited Ayas during the same period is limited, although showing the important commercial potential of Ayas;

»...There is a small town on the coast called Ayas. It is an important commercial center. Goods manufactured in other parts of the country are brought into this port town. Ayas is one of the major markets opened to foreign countries. Venetian and Genoese merchants come here to buy goods. Even those who want to visit the country first stop here, and then they go to the inner regions of the country. In one word, Ayas is a typical small town of Armenia Minor.« (Marco Polo 1921: 16–17)

The famous traveler beyond this record does not give any information about the physical structure of the city. However, a map was published in the same work which we will mention considering the castle, where XIIIth century Ayas settlement has been outlined (Marco Polo 1921: 40, Fig. 16).

Information given by Marco Polo is striking. In addition to being an important port, it is understood that Ayas rose to the position of an international market. In fact, trade of the Seljuk country with the Western Mediterranean and thus with Catholic Europe was realized through Armenian merchants from the south Mediterranean ports of Alaiye (Alanya), Antalya and Yumurtalik in Armenia Minor (AKDAĞ 1995: 29). Also, some of the European goods that travelled to Konya came through Ayas port. During same period the Venetians established the industry of fabric weaving known in Europe as Camelot.⁶ It appears that at the same time the Genoese also founded a colony in Ayas. In fact, the first events that devastated the city occurred between the two communities in the year 1294 (DARKOT 1993: 43).

Obtaining the right of free trade from the Armenian Kingdom, the third Italian city state that settled in Armenian towns was a city state, the Republic of Pisa. From the middle of the XIVth centu-

4 TEKİNDAG 1950: 29–34; especially pp. 29–31.

5 This information is given in the above mentioned work by researcher Ş. Turan, but we could not see it; BRATIANU 1929, mentioned from page 171.

6 Besides these, Venetians had caravansarays, wineries, leather and textile workshops and blacksmith shops. Anonymous 1998: 25.

ry, as is written in documents dating from 1340 a Pisa colony governed by a consul existed in Ayas, the countries' most important port and commercial center. It cannot certainly be determined when citizens of Pisa first came to the Armenian land. On the other hand, it was undoubtedly after the Venetians and Genoese (TURAN 1990: 69). The most important acknowledgment in terms of our subject is: at the time citizens from Pisa came to Ayas the Venetians, Genoese and Pisans developed small quarters where they formed their shops and probably some workshops. Thus it could be said that, at least three quarters with places for commerce belonged to these three groups and there were at least three churches connected to them in Ayas.⁷

Due to its very rich commercial potential, from time to time, Ayas was exposed to the attacks of surrounding cultures. The first one took place in 1266 and the second in 1275. It is known that probably after those skilled Mongol raids one of the Mongol commanders Bulargu, came and spent his first winter in Ayas, he also brought engineers and masters who built a mosque in the city. The mosque was illuminated by golden and silver candles and decorated with carpets produced in Anatolia.⁸ It is understandable that, starting from 1303 the situation in Ayas became more complex. At that time Mamluks were increasing their pressure and taking half of the town's income. Armenian leaders started increasing taxes in order to relieve themselves from that burden and the city became disorganized. The Venetian ambassador got hold of one of the towns' bastions and sacked all its goods. After this shock, the Mamluks took over the town and restored the city walls. Although the town was rebuilt after its destruction only the fortresses on the land side were rebuilt. In 1337 Mamluks besieged the city again and, even though they destroyed the ramparts, they did not demolish the city. In 1347 the town definitely fell into the hands of the Mamluks. In the XVIth century, after the conquest of Egypt by Sultan Yavuz Selim, Ayas became a part of the Ottoman lands (DARKOT 1993: 43). During Suleyman the Magnificent's rule, a tower named »Coastal Tower« was built on the west side of the city and a castle that was earlier used by the Armenian leaders was restored. After this date, Ayas became a sub district of the Payas district which was connected to the Cebeli Bereket (Osmaniye) Sanjak as a part of provincial organization. As eastern trade moved away from the Mediterranean, Ayas port lost the importance it had during the Middle Ages. In the XIXth century, there were ten quarters, six villages, 5 hamlets, 1 mosque in the center, 1 workshop, 1 madrasa, 1 Orthodox Church, 1 Armenian Church, 1 bazaar and 1 public bath in Ayas (Anonymous 1998: 64). On the engraving possibly showing the town during the XIX century old urban tissue of the city could be seen. There are many buildings on the hills covered with trees, many of them in ruins (Anonymous 1998).

Due to the historical development of the region where it was situated, Ayas certainly had a history of a very early date. However, by examining the data that we possess, we could conclude that Ayas became a settlement starting in the Roman period. During this period, Ayas, or a place originally named Aigai, was a settlement without a castle with the size of the village.⁹ It is obvious that, starting from the third quarter of the XIIth century, the city started to realize the benefits of its natural port. The reason for increasing importance of the port of Ayas was that its commercial life became important during the period when Armenia Minor was founded and, as a result of the Crusades, this part of the land became a characteristic trade »migration road«. According to the historical events and change of trade direction, it is clear that the city walls of Ayas we see today, date back to as late

7 Anonymous 1998: 25 Clarifies that Genovese and Venetian merchants had their own quarters in Ayas where they lived, as well as their own churches, public baths, shops, public squares, markets and courts.

8 TURAN 1990: 637. There is no archeological evidence about this structure which did not survive.

9 It is notable that a geographer such as Strabon, who was born in a large city, described Aigai as a village, showing that it was a small and insignificant place, at least in the 1st century A.D.

as the end of the XIIth century. As was mentioned above, during the period of Alaeddin Keykubad I, Ayas was surrounded with strong ramparts (HEYD 1975: 409).

COAST FORTRESS (Figure 2)

Researcher Langlois (1947) has mentioned that there were two fortresses in the district, one on the sea side the other inland (LANGLOIS 1947: 67). The fortress in the southern part of the dis-

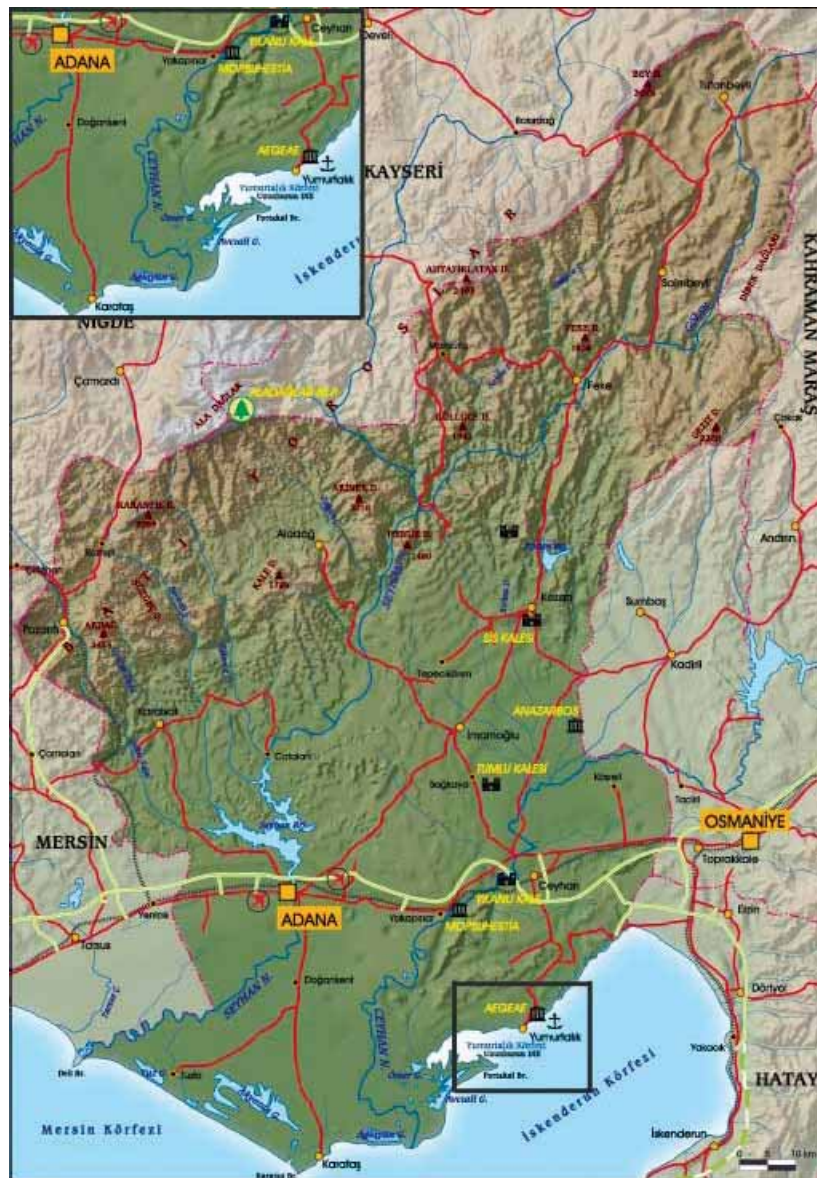


Figure 2 – Map (Anonymous 2009).

Slika 2 – Karta (anonimni autor, 2009).

tract was mentioned as **Kestanbol** fortress.¹⁰ This settlement has been the subject of various studies and as was mentioned, a group of fortresses was examined in detail in three different works. The first one by Hellenkemper (1976) and the second one by Edwards (1983 and 1987).¹¹

History

No inscription panels of the structure that could help us reveal its history were found. Although researchers agree that this structure is a medieval work, they were not able to recommend the exact date. Hellenkemper clarified that dating of construction technique gave very little information. Researchers think that semicircular C location connected to the corner of C1 location could be dated to as early as the second half of the XIIIth century (Figure 3; HELLENKEMPER 1976:161). Around 1220, during the conquest of the Mediterranean by the Seljuk Sultan Alaeddin Keykubad, there was one fortified fortress in Ayas. We could say that the settlement was situated in the land of Armenia Minor, that it became important in the third quarter of the XIIth century, and, that the Coast Fortress could have been built at least between 1189 and 1219, during reign of Leon I. However, we do not have evidence that could precisely confirm the above mentioned.

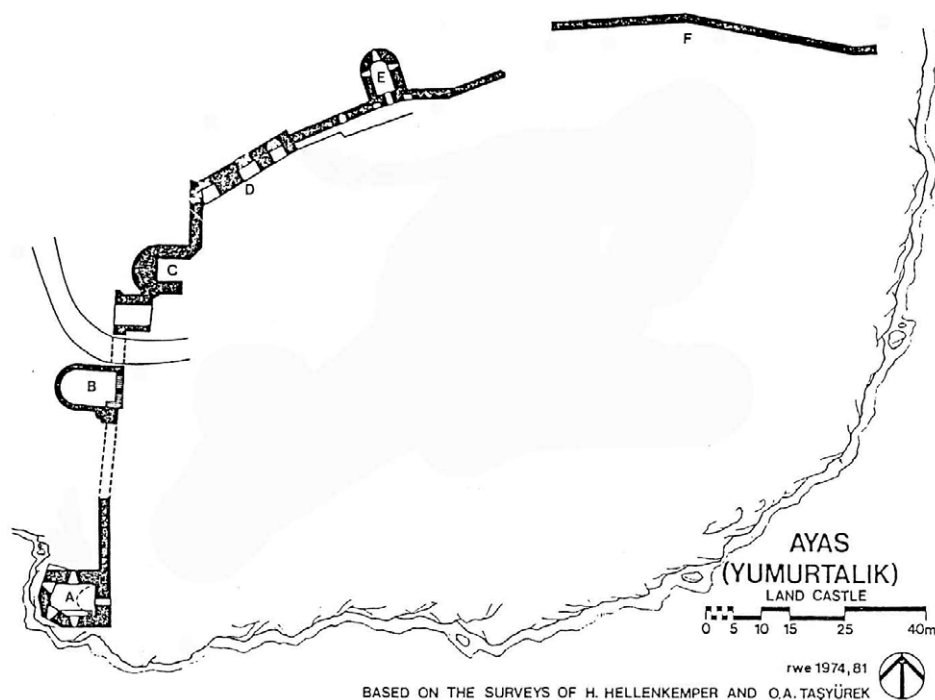


Figure 3 – Coast fortress (EDWARDS 1987).

Slika 3 – Obalna tvrđava (EDWARDS 1987).

10 Anonymous 1990:156; Marco Polo 1921: 16, Figure No 40: on the published map, a thick wall surrounding ruins of the ancient city of Aigai, north from the coast fortress has been shown.

11 EDWARDS 1987. However, the following publications of V. Langlois that, we thought, consisted of important information concerning the castle and the settlement could not be reached: *De la Cilicie*. Paris, 1854; *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus*. Paris, 1861; *La Turquie d'Asie*, Vol. 2. Paris, 1891.

Restoration, Material, Techniques

As mentioned above, researcher Hellenkemper has dated one tower of the Coast fortress (C) to the second half of the XIII century (Figure 4). Historical resources indicate that in 1220, Ayas was a very strong fortress. In terms of material and technical features, the fortress does not represent a homogenous structure. In the years 1266, 1275, 1322, 1337 and 1347 as a result of Mongol and Mamluk attacks, the fortress suffered great damage and has been repaired several times. It is known that, particularly in 1322 and 1337, Mamluks demolished the ramparts. Therefore, many parts of the walls are different from each other in shape, size and material. Different from other locations due to its roof, C1 location was most possibly added after the Mamluks conquered the Ayas. However, our opinion is that the section where we believe entrance gates used to stand, was damaged in our century and therefore removed.



Figure 4 – City wall, General view from the west.

Slika 4 – Gradske zidine, pogled sa zapada.

The Sea Fortress, together with its material and technical features has been dated to a later period. According to Hellenkemper, it was apparently built after the Coast Fortress. Indeed, material-technique features are different from the Coast Fortress and in terms of cut stone masonry both structures reflect parallel features with Toprakkale (HELLENKEMPER 1976: 161). The Sea Fortress and Coast fortress that were destroyed during the attack of Mamluks in 1322 have not been restored again (DARKOT 1993: 43).

INTRODUCTION TO ARCHITECTURE

The group of fortresses consists of the Coast Fortress, situated on the southeastern coast of Ayas and the Sea Fortress, situated on an island, approximately four hundred meters distance from the coast.

Coast Fortress

The structure consists of 340 m long ramparts with five towers situated on the approximately 12.000 square meters area (Figure 7). Langlois says (1947);



Figure 5 – City wall, North side, General View.
Slika 5 – Gradske zidine. Pogled na sjevernu stranu.



Figure 6 – City wall, East side, General view.
Slika 6 – Gradske zidine. Pogled na istočnu stranu.

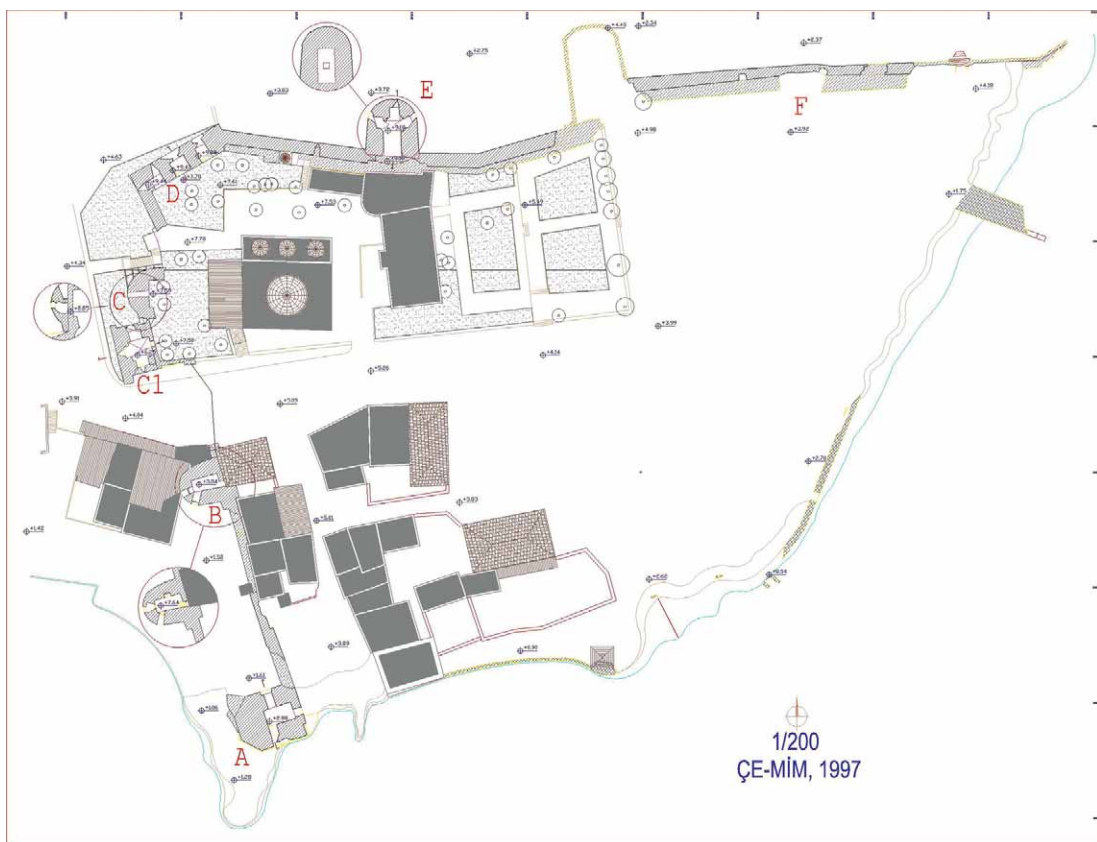


Figure 7 – Coast fortress, Plan (ÇEMİM 1997).
Slika 7 – Obalna tvrđava, tlocrt (ÇEMİM 1997).



Figure 8 – City wall, South side, General view
Slika 8 – Gradske zidine. Pogled na južnu stranu.



Figure 9 – City wall, South side, Tower A.
Slika 9 – Gradske zidine. Južna strana, Kula A.

»Ayas fortress built by Armenians is still in good condition. The fortress was repaired by Sultan Suleyman the Magnificent. There are double walls and a trench surrounding it.« (LANGLOIS 1947: 67).

During recent excavations, the second wall and the trench has not been found. However, as seen on the map in Marco Polo's travel book, a wall (?) stretching from the A bastion of the Coast Fortress to the north and then parallel to E location extending with slight refractions towards shore

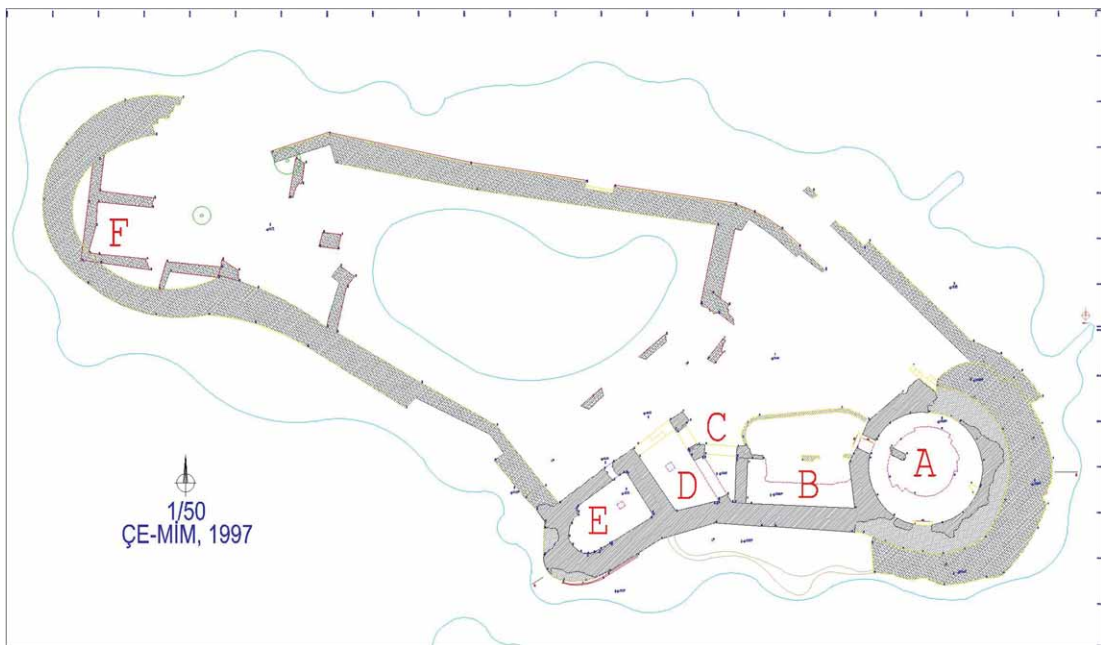


Figure 10 – Sea fortress, Plan (ÇEMİM 1997).
Slika 10 – Plan Morske tvrđave (ÇEMİM 1997).

appears to be drawn.¹² This drawing was probably a trench or a second wall that Langois apparently saw during his travels in the second half of the XIXth century. On the other hand, even though it is possible that one part of the wall in the southwestern corner of bastion A is the beginning of this rampart, the second rampart cannot be seen.

Sea Fortress

Today, there are four big locations on a 120 m long island, lying in north-south direction, covering an area of approximately 4.800 square meters (Figure 10). Here, as well as in the Coast Fortress, no inscription that would make dating less complicated was found. As mentioned in the above restoration section, after the structure was destroyed in XIVth century, no restoration was made (Figure 11). In terms of material and building technique, it reflects original features, which is very important. Researcher Edwards (1987) says that some stone decorations on the traces of foundation which he clarified as location F on the southern corner of the island that could have been seen in 1974, belong to the late Classical period (EDWARDS 1987: 81). Also in the same place, while mentioning the existence of a technique hardly used by the Armenians (metal clamp usage), it is said that at least two different periods could be defined on the island. Today, those clamp holes can be seen on the stones scattered across the island. This practice attracts much attention, since it was a widely used technique during the Roman and Hellenistic period (Figure 12).



Figure 11 – Sea fortress, General view from the east.

Slika 11 – Pogled na Morsku tvrđavu s istoka.



Figure 12 – Location B, C, D, General view.

Slika 12 – Pogled na konstrukcije B, C, D.

Excavations at the Sea Fortress

Between 06.05.2008 and 09.06.2008, the surface fill in A and B locations was cleaned to the level of the original floor. During cleaning of both of those locations and entrance to the B area, 1458 pieces of ceramics and 35 iron objects were found. After the excavation, the excavated objects were delivered to the Adana Archeological Museum.

¹² Marco Polo 1921: 40. The map that mentions its name has no date written.

Location A (Figure 13)

This is situated on the northern corner of the island. It has an inner circle plan and a large part of its coverings together with low dome has collapsed. The middle part of the cross section of the dome is thought to be a hole. Location was apparently later divided into two sections with a wall in the middle section. The entrance is situated in the southwest. There is no window looking outside. It can be seen that the northern section of the location is circular and that section in the south was built at an angle because of the sections situated behind it. A platform surrounding the northern part of location and is reached by a staircase with a few steps (Figure 14).



Figure 13 – Location A, Prior to excavation, General view.

Slika 13 – Pogled na konstrukciju A prije iskopavanja.



Figure 14 – Location A, West side, General view.
Slika 14 – Pogled na zapadnu stranu konstrukcije A.

Location B (Figure 15).

The location stretches in a north-south direction with a regular rectangular shape and is covered with a pointed vault. A large part of the western wall and its cover was destroyed. It was realized that the entrance to the location was from the C location and that walls and its vaults continue to the C area, and that therefore, it was understood that the walls in between were subsequently built.

Archaeological findings**Coins**

Five of the 12 coins found in the excavations were discovered in A location, 2 in B location, 1 at a place filled with earth and 4 found in debris landfills. All coins were covered by a layer of corrosion; on 5 of these bronze and copper coins, no legend or portrait can be seen. On one side of 4 coins, a not very clear cross sign can be seen. On 3 coins, a cross, a legend and a figure were determined, but since it was not possible to read the whole inscription, it is not possible to ascertain the date of these coins.

It is understood that coins containing cross, inscription and a figure belong to the Armenian Kingdom of Cilicia. Among coins found, there is one well preserved find: number 10. The legend on the obverse contains a portrait in the center and an inscription in Armenian around it and the reverse contains a patriarchal double cross with an inscription around it. The analyzed coins of kings



Figure 15 – Location B, West side, prior to excavation.

Slika 15. – Zapadna strana konstrukcije B prije iskopavanja.

of the Armenian Kingdom, namely coins minted in the town of Sis during reign of King Leon I (1199–1219) contain a portrait of a king with a 5 point crown, an inscription around it on the obverse and the reverse contains a patriarchal cross with two stars on each side. Therefore, coins found in the Sea Fortress should belong to the period of King Leon I (1187–1219), (Figures 16–17).

Coin findings no: 2, 5, 17, 19, 23 a, and 23 c containing the cross sign on the obverse show similarities with coins minted in XIIIth – XIVth century in the Armenian Kingdom of Cilicia.



Figure 16 – Coin, Leon I (1199–1219), obverse.
Slika 16S – Novac, Leon I (1199–1219), avers.



Figure 17 – Coin, Leon I (1199–1219), reverse.
Slika 17 – Novac, Leon I (1199–1219), revers.

In conclusion; even though most of the coins found which play a very important role in terms of dating were covered with a layer of corrosion, the data determined confirms that coins belong to the XIIIth – XIVth century Armenian Kingdom of Cilicia.

Ceramic findings

During the excavations carried out in Ayas Sea fortress a total of 1,458 ceramic findings were collected. A few pieces of whole and partially damaged pots were discovered, but the majority discovered consists of mouth, middle section and bottom parts.

Unglazed ceramics:

Unglazed ceramic consists of whole, partially damaged or pieces of ceramic like amphoras, pots, large jars, kitchen vessels (cooking/storage) and bowls. In general, some of the pottery discovered is formed from red clay, together with those from red and yellow/camel hair clay (Figure 18).



Figure 18 – Examples of unglazed ceramic.

Slika 18 – Primjeri neglazirane keramike.

There is one example of a well preserved amphora with double handle; even though a section of its bottom and mouth are missing it has survived until today giving us information about its shape. There is also one similar amphora with a preserved base, body and shoulder section that also survived. Taking into consideration amphoras, their shape, long bodies, clay and pieces that could belong to those amphoras, we could say that findings dated to XIth–XIIIth century show some similarities between these and the examples of amphoras produced during Crusades.

Two pieces of the mouth of a large jar (pithos) have been discovered. Thick walls, decorations made with finger pressing, all of these are similar to the typical large jars of the Middle East.

Three jugs with one handle, made of different clay in camel hair color and 14–20 cm in height have been discovered together with many pieces of bottoms and bodies discovered at the same place, which indicates that this place was probably used as a kitchen or a depot.

Three small jugs, one of them with broken edge of its mouth and one with partially broken edge were discovered together with pieces of vessels giving us important information about the shape of those vessels.

Discovered damaged pieces, such as flat base, mouth, neck and bodies are also parts of jugs/amphoras. Among the finds with a narrow neck, double-handled jugs, mouth parts, and red clay and glazed parts belonging to jugs, there was also one example belonging to a similar group of typical kitchen vessels with a single or double handle, found in many excavations in Anatolia and dated to XIIth–XIIIth century.

Tobacco pipes (Figure 19)

Two camel-colored tobacco pipes discovered during the excavations are in good condition. They can be studied as belonging to the »Folk type«, named by E. Bakla, and attract attention with their refined shape and decorations. Tobacco pipe manufacturing developed in the XVIIth century, after tobacco and tools for smoking tobacco had been introduced to the Ottoman Empire at the end of the XVIth century. Production under the name Tophane Lülecilik became known. Since they were less expensive and not the same quality tobacco pipes they were given the name »Folk type« and were produced in all parts of the Ottoman Empire (BAKLA 2007: 130–142). These two examples support the belief that there was life in the Ayas Sea Fortress in the XVIIth century and afterwards.



Figure 19 – Tobacco pipes.

Slika 19 – Duhanske lule.

Glazed ceramics (Figure 20)

Glazed ceramics represent a large group of findings with 2 pots with full profile and pieces of mouth, body and bottom and therefore present important evidence.

Findings such as plate, a bowl and a pot show 3 types of vessels. The edge of the mouth of the vessels shown in full profile is almost parallel to the ground.

There are often damaged mouth edges on jugs, deep bowls and plates with a round base. Mouth edges have a notched or round profile and are approximately parallel or perpendicular to the ground. Generally the body is shaped with sharp edges. All bottoms of glazed vessels have round basis

Concerning decoration, the application of one or more colors under a transparent glaze has been found. The following colors prevail: green, coffee brown, greenish yellow, brownish yellow-red. Scraping technique was used in motifs and figures. One example has been made in relief technique.



Figure 20 – Examples of glazed ceramic.

Slika 20 – Primjeri glazirane keramik.

The inner surface of glazed pieces is decorated and outer surface is unglazed, or glazed in one color. Since decorations are floral, including human and animal figures, they can be analyzed in three groups. Floral motifs are found only on the rim of the vessel and there are four or more flower motifs on the inner surface of the base covering the body in spiral curves. Two examples of human figures have been identified. One figure is sitting cross-legged, as seen and defined on similar examples, holding a glass in one hand. The other human figure is a portrait, situated under the mouth section, on the outer surface of the vessel.

On one of the two examples of figures a small animal figure that belongs to an eagle, with curved feathers, a part of the body and a wing can be seen. Other examples of decoration can be defined according to similar ones and are possibly part of a fantastic decoration of an animal's body and legs.

Glazed ceramics defined by general characteristics can be dated together with the examples discovered during excavations conducted in the region. Most of the finds show integrity according to the shape of vessels, technique, glaze color and motifs. One of the different samples is a piece of thin wall, small mouth and body of vessel which was made of fresh and homogeneous dough. Inner and outer parts of the bowl are covered with green glaze and there is a relief of a human face on the outer surface.

Finds of human face molding are very important in terms of providing information about the decoration making (Figure 21). Similar examples of ceramic were discovered during excavation in Kubadabad and Ani. A very similar example discovered during excavations at Ani shows this type of human faces which are repeated with empty space in between and presented on the outer surface of vessel. Early examples of similar vessels could be seen in centers like Rakka (Syria), Kashan (Iran), Rey and Nişapur in the XII century. Examples from Eastern Anatolia are dated to XIth – XIIIth



Figure 21 – Vessel with human face.
Slika 21 – Posuda s ljudskim licem.



Figure 22 – Example of glass bracelet.
Slika 22 – Primjer staklene narukvice.

century (ÇEKEN 2007: 119, Foto. 10; KARAMAĞARALI – YAZAR 2007: 123–131, Photo 8, not. 19–21). Even though not exactly similar in terms of style, this ceramic shows the continuation of tradition and probably the existence of trade between the settlements, therefore it is possible to date it to the period after XIth century.

Another example is a piece of body containing a depicted figure of an open-winged eagle in the front. Eagle figures were used as a decorative element on a variety of material during period of Byzantines, Seljuks and the Crusaders. A piece discovered in the Sea fortress, shows similarities with ceramics from the XIIIth century due to its engraving technique and colorful and stylistic features.¹³

The body and front legs of an animal can be seen on yellow glazed inner surface of one bowl base with a partially preserved body. On similar examples dated to XIIIth – XIVth century lions, birds or unidentified fantastic creatures were depicted.¹⁴

Except the before mentioned three examples, floral motifs are common on ceramic decorations, with one example of a human figure holding a cup. According to researchers, a figure holding a cup in his hand represents a noble person. Similar examples of discovered vessels can be found in museums of Adana, Antakya and el-Mina. It is understood that this type of figures depicted on paintings during Abbasid, Fatimid and Seljuk period became very popular subject among masters of El-Mina during reign of Latin Kingdom (DJOBADZE 1986: 189). The first examples similar to the vessels discovered in the tumulus in el-Mina, on the point where the Asi River flows into the Mediterranean, were later found in other settlements in the Mediterranean.

Accepting the fact that port Saint Symeon was the most important port of Antakya and a center of production in the XIIth century, and taking into consideration that these examples were discovered in different regions, according to S. Redford, it indicates that all communities of the Eastern Mediterranean (Christian, Muslim) as well as trade were inseparable.¹⁵

13 For XIIIth century Byzantine examples see, PAPANIKOLA BAKIRTZI – MAVRIKIOU – BAKIRTZIS 1999: 107, no. 214, p. 134, no. 273–274.

14 For similar examples see. TALBOT RICE 1966: Fig.13, no.11; SEVCENKO 1974: 354–330; DJOBADZE 1986: 188, fig. LXVI.

15 For similar examples and dating see: HERZFELD – GUYER 1930; PILTZ 1996; PAPANIKOLA BAKIRTZI – MAVRIKIOU – BAKIRTZIS 1999: 149–173; REDFORD 2001: 485–490.

Glass (Figure 22)

During excavations, a small number of glass objects were discovered: one piece of base, one edge of the mouth and one piece of a bracelet. Bracelets are decorated with spiral in one or two colors. Bracelets are in one color, and two of them are blue and transparent. Bracelets of this type could be seen during periods of Rome, Byzantium and the period before Islam and later in Syria, Palestine, Egypt and Anatolia.¹⁶

During the excavation work 35 metal objects were discovered, among that 1 bronze ring, 1 iron bracelet/ring, one part of bronze necklace/earring, 28 nails, a hook, and 3 pieces of metal plaque. All material was covered with a layer of corrosion. Metal findings as well as their features could not be dated.

CONCLUSION

As a result of the cleaning work conducted in the A location of the Sea Fortress, precise information about the arrangement of the location were reached.

Walls connected to the circled supporting wall in the axis of this location, which is 12 m in diameter and shaped as an approximate circle, are divided into four units (Figure 23). It is understood that units reach openings in the middle section of the walls. It is considered that direct access was provided between units in the southwest and southeast, while units in the northeast and west are considered as more specific locations. When associated with findings, it would be possible that these locations were used as depots (Figure 24).

Stairs in the wall are accessed through the doors situated in the southeastern corner of the location. These stairs are used for accessing the roof. However, the location was damaged together with the wall in this section. It could not be determined whether the location had more than one floor or whether it had a tower. However, taking into consideration the concept of the structure, it is necessary to focus on the possibility that there was more than one floor. At least, it could be assumed that the upper floor was used as a watchtower.

A regular rectangle shaped B location in north-south direction which is situated in the south part of the location A has mostly been repaired but the date of repair could not be determined (Figure 25).

The present state of the details of tiles on the roof, as well as the state of plastered walls, point to the fact that once this place was a cistern. However, some details seen on the western wall during the excavations certify that the area was open to the outside and probably later the arched openings were closed and the area was converted into a cistern.



Figure 23 – Location A, General view after excavation.

Slika 23 – Pogled na konstrukciju A nakon iskopavanja.

¹⁶ For glass bracelets see: ÖTÜKEN 2001: 368–369, res.11–12; KÖROĞLU 2002: 355–372.

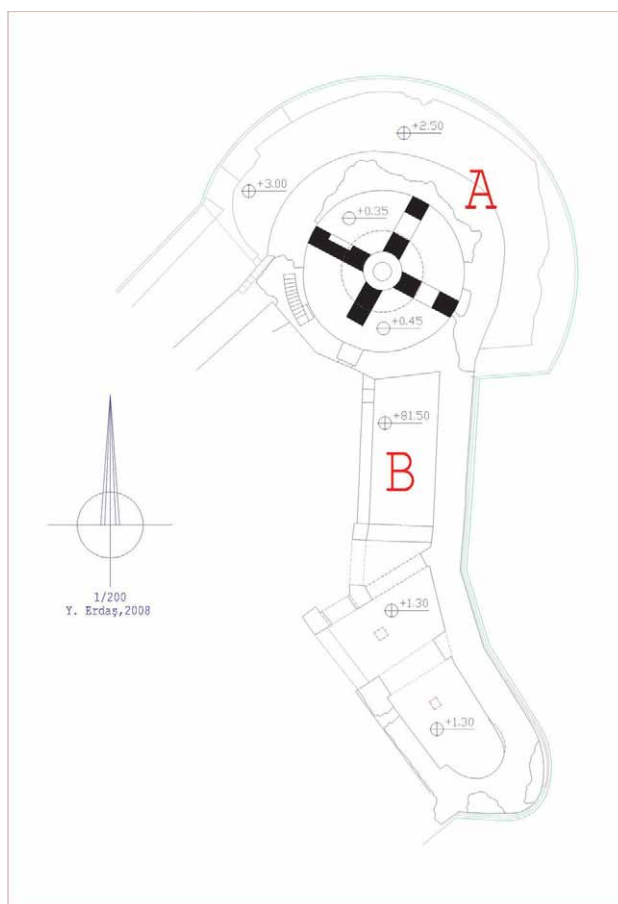


Figure 24 – Plan, after excavation (Y. ERDAŞ 2008)

Slika 24 – Plan nakon iskopavanja (Y. ERDAŞ 2008).

Cleaning work conducted in the A and B locations of the Ayas Sea fortress have provided some data considering the dating of the Sea Fortress on the island.

Firstly, research and studies conducted on the surface and in the vicinity of the island have most certainly revealed two main construction periods. Remains of the walls surrounding the island reflect material and technical characteristics that could be connected to the Roman period.

Secondly, the most important period is symbolized by the Armenians who emerged in this region starting from XIIth and XIIIth century. Small findings and especially coins were da-



Figure 25 – Location B, After excavation, View to the west.

Slika 25 – Pogled na zapadnu stranu konstrukcije B nakon iskopavanja.

ted to the end of the XIIth and the first quarter of the XIIIth century. During that period both Coast fortress and Sea fortress were probably repaired by the Armenians. After the XIVth century, both Sea fortress and Ayas settlement lost their importance.

LITERATURE

- AKDAĞ, M. 1995 – *Türkiye'nin iktisadi ve İçtimai Tarihi, I, (1243–1453)*. İstanbul, 1995: Cem Yayınevi.
- ANONYMOUS 1981 – »Adana« – *Yurt Ansiklopedisi*, I. İstanbul, 1981: 64.
- ANONYMOUS 1998 – *Gravürlerle Türkiye*, I. Ankara, 1998: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BAKLA, E. 2007 – *Tophane Lüleciliği. Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaraticiliği ve Yaşam Keyfi*. İstanbul, 2007.
- BRATIANU, G. 1929 – *Recherches sur le Commerce Genoıs dans la mer Noire au XIIIe siècle*. Paris, 1929.
- ÇEKEN, M. 2007 – Kubad Abad Sarayı Kazısı Selçuklu Seramikleri. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul, 2007.
- DARKOT, B. 1993 – »Ayas«. *İslam Ansiklopedisi*, 2. İstanbul, 1993: 42–43: Maarif Matbaası.
- DJOBADZE, W. 1986 – *Archaeological Investigations in the Region West of Antioch on-the-Orontes*. Stuttgart, 1986.
- EDWARDS, R.W. 1983 – *The Fortifications of Medieval Cilicia*, Part 1. California, 1983.
- EDWARDS, R.W. 1987 – The Fortifications of Armenian Cilicia. *DOS*, 23/1987.
- HELLENKEMPER, H. 1976 – Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien. *Studien zur Historischen Siedlungsgeographie Südost-Kleinasien* (Bonn), 1976.
- HERZFELD, E. – S. GUYER 1930 – *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Vol. II: *Meriamlik und Korykos. Zwei Christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens*. Manchester, 1930.
- HEYD, W. 1975 – *Yakin-Doğu Ticaret Tarihi* (Çev. E.Z. KARAL). Ankara, 1975: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARAMAĞARALI, B. – T. YAZAR 2007 – Ani Kazısı Buluntuları. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul, 2007.
- KÖROĞLU, G. 2002 – Yumuktepe Höyüğü'nden Bizans Dönemi Cam Bilezikleri, *Ortaçağ'da Anadolu*. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan. Ankara, 2002: 355–372.
- LANGLOIS, V.
– 1854. *De la Cilicie*. Paris, 1854.
– 1861. *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus*. Paris, 1861.
– 1891. *La Turquie d'Asie*, Vol. 2. Paris, 1891.
– 1947. *Eski Kilikya* (Çev.M. RAHMİ BALABAN). Mersin, 1947.
- MARCO POLO, 1921 – *The Book of Ser Marco Polo. The Venetian Concerning The Kingdoms and Marvels of The East*. (ed.H. RULE). London, 1921.
- ÖTÜKEN, S.Y. 2001 – Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısından Seçme Küçük Buluntular«, (Ö. ÇÖMEZOĞLU – Cam BİLEZİKLER), *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, 19–20 Nisan 2001, Bildiriler*. Ankara, 2001: 368–369, res.11–12.

- PAPANIKOLA BAKIRTZI, D – F.N. MAVRIKIOU – CH. BAKIRTZIS 1999 – *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*. Athens, 1999.
- PILTZ, E. 1996 – *The Von Post Collection of Cypriote Late Byzantine Glazed Pottery*. Jonsered, 1996.
- RAMSAY, W. 1962 – *Historical Geography of Asia Minor*. Amsterdam, 1962.
- REDFORD, S. 2001 – Port Saint Symeon Seramiği Denilen Hatay ve Çukurova Bölgesi Sgraffito Seramiği, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazi ve Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler*. Ankara, 2001 : 485–490.
- SEVCENKO, N. 1974 – Some Thirteenth Century Pottery at Dumbarton Oaks, *Dumbarton Oaks Papers*, 28: 354–330.
- STRABON, 1987 – *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII–XIII–XIV.)*, (Çev. Adnan PEKMAN). İstanbul, 1987.
- TALBOT RICE, D. 1966 – Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks. *DOP*, 20, 1966.
- TEKİNDAĞ, Ş. 1950 – Alaüddin Keykubad ve Halefleri Zamanında Selçuklu-Küçük Ermenistan Hudu-
duları. *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, I/1, 1950: 29–34.
- TURAN, O. 1993 – *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul, 1993.
- TURAN, Ş. 1990 – *Türkiye-İtalya İlişkileri, I, Selçuklulardan Bizans'ın Sonuna Kadar.*, İstanbul, 1990: Metis Yayınları.
- UMAR, B. 1993 – *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul, 1993: İnkilâp Kitapevi.

SAŽETAK

OD RIMSKOG NASELJA AIGAI DO AYASA

Kao rezultat čišćenja konstrukcije A Morske tvrđave došlo se do preciznih podataka o njezinom uređenju.

Zidovi povezani s kružnim potpornim zidom u osi ove konstrukcije, 12 m u promjeru i gotovo kružnog oblika, podijeljeni su u četiri segmenta (slika 23). Zaključuje se da segmenti dosežu do otvora u središnjem odsječku zidina. Smatra se da je postojao izravni pristup između segmenata na jugozapadu i jugoistoku, dok segmenti na sjeveroistoku i zapadu predstavljaju određeni je konstrukcije. Kada ih povežemo s nalazima, moguće je pretpostaviti da su te konstrukcije služile kao odlagališta (slika 24).

Stubama u zidu prilazi se kroz vrata smještena u jugoistočnom uglu konstrukcije. Njima se moglo popeti do krova. No konstrukcija je na ovom segmentu oštećena zajedno sa zidom. Nije bilo moguće odrediti je li konstrukcija imala više od jednog kata te je li posjedovala kulu. Ali, uzevši u obzir samu zamisao konstrukcije, nužno je pretpostaviti da je postojalo više katova. Barem bi se moglo pretpostaviti da je gornji kat korišten kao promatračnica.

Konstrukcija B, u obliku pravilnog pravokutnika, pruža se u smjeru sjever-jug, a nalazi se u južnom dijelu konstrukcije A. Ona je bila popravljana, ali se vrijeme popravka ne može odrediti (slika 25).

Trenutna situacija detalja krovnih crijepova, kao i ožbukanih zidova, sugeriraju kako je konstrukcija u nekom trenutku služila kao cisterna. No određeni detalji uočeni tijekom iskopavanja na

zapadnom zidu potvrđuju da je ta površina bila otvorena, a lučni otvori su vjerojatno kasnije zatvoreni i konstrukcija je pretvorena u cisternu.

Čišćenje konstrukcija A i B Morske tvrđave Ayas pružilo je određene podatke vezano uz datiranje Morske tvrđave na otoku.

Kao prvo, istraživanja i proučavanja provedena na površini i u blizini otoka nedvojbeno su utvrdila dvije glavne faze gradnje. Ostaci zidova koji okružuju otok odražavaju materijalne i tehničke karakteristike koje se mogu povezati s rimskim razdobljem.

Drugo, najvažniju fazu simboliziraju Armenci koji se pojavljuju u ovom području od 12. i 13. st. Sitni nalazi, a osobito novac, datirani su u kraj 12. i prvu četvrtinu 13. st. Tijekom tog razdoblja Armenci su vjerojatno izvršili popravke na Obalnoj i Morskoj tvrđavi. Nakon 14. st., Morska tvrđava, kao i samo naselje Ayas, gube na važnosti.

Rukopis primljen: 14.XII.2009.
Rukopis prihvaćen: 20.XII.2009.

ZDENKO ŽERAVICA

Dubrovački muzeji
Arheološki muzej
HR-20000 Dubrovnik

KONAVLE – KRIŽEVI KAO SIMBOL KRŠĆANSTVA
NA SREDNJOVJEKOVNIM KAMENIM NADGROBNIM
SPOMENICIMA – MRAMORIMA

UDK 726.825.2 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

КОНАВЛЕ – КРИЖЕВИ КАО СИМБОЛ КРШЋАНСТВА
НА СРЕДНЈОВЈЕКОВНИМ КАМЕНИМ НАДГРОБНИМ
СПОМЕНИЦИМА – МРАМОРИМА

U Konavlima je pronađeno 50 križeva s isto toliko srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika mramora (stećaka). U najvećem dijelu riječ je o do sada nepubliciranim i neevidentiranim nalazima, pa se slika o brojnosti i kršćanskom značenju ove vrste simbola općenito na područjima rasprostranjenosti mramora znatno upotpunjena. Utvrđeno je da su oni nastali pri kraju ranog srednjeg vijeka, zapravo već na kraju predromanike i počecima rane romanike, s trajanjem kroz cijelo razdoblje romanike i gotike. Koristeći se sveobuhvatnom analizom ovih nalaza na području Konavala te navođenjem analogija s područja susjedne Župe dubrovačke, potom ostalih dijelova južne i srednje Dalmacije i njenog zaleđa, zatim Huma (poslije Hercegovine), Bosne, Duklje (poslije Crna Gora), utvrđuje se da se slični tipovi križeva, potom mjesto i načini njihova predstavljanja na mramorima, nalaze na cijelom navedenom prostoru njihove rasprostranjenosti. Uzimajući u obzir njihovo ishodište u starohrvatskoj kulturnoj skupini i uvid u njihovu rasprostranjenost, kao i druge povijesno-političke okolnosti feudalnog doba, utvrđeno je da oni nastaju na južnim prostorima uz Jadransku obalu i njeno zaleđe, a odatle se šire, posredstvom djelovanja klesara ovdašnjih klesarskih radionica i umjetničkih stilova, prema unutrašnjosti ovog dijela Balkana. Prestanak kulture mramora se veže za vrijeme turske okupacije najvećeg dijela ovih prostora krajem srednjeg vijeka.

Ključne riječi: mramor (stećak), mramorje, kultura mramora, križ, tipovi križeva, mladi mjesec, katolička vjera, benediktinci, Crkva bosanska, pravoslavlje, tursko osvajanje, rano kršćanstvo, starohrvatska kulturna skupina, rani srednji vijek, kasni srednji vijek, predromanika, romanika, gotika, glagoljica, hrvatska ćirilica, Konavle, Hum, Bosna, Travunija, Duklja.
Key words: marble, stećak, "marbles", "marble" culture, cross, types of crosses, new moon, Catholic faith, Benedictines, Bosnian Church, Orthodox, Turkish conquest, Early Christianity, Early Croatian cultural group, Early Middle Ages, Late Middle Ages, Pre-Romanesque, Romanesque, Gothic, Glagolitic, Croatian Cyrillic, Konavle, Chelm, Bosnia, Travunia, Doclea

Na području Konavala provedena su sustavna arheološka istraživanja u okviru programa »Hrvati Crvene Hrvatske – korijeni, pokrštanje i življenje do kraja srednjega vijeka.«¹

Do sada najstariji srednjovjekovni nalaz s predstavom križeva u Konavlima je kamena tranzena (sada spolija), s crkve Sv. Pavla u selu Pavlje brdo. (Karta 1/16). Datirana je u vrijeme kraja 8. st., dakle, nešto poslije prvih razdoblja starohrvatske umjetnosti u 7. st. (VUKMANOVIĆ 1980: 429; ŽERAVICA 2002: 21, sl. 3–5; 2004: 129–142; 2006: 36; Brautović 2005, 185.)

Kronološki nalazu s crkve Sv. Pavla slijedi kameni križ s pleternom ornamentikom sa crkve Sv. Mihajla na otoku Mrkanu. To je primarno bio dio kamenog namještaja ranoromaničke crkve.² (Karta 1/1). Taj ranosrednjovjekovni križ je načinjen prema uzorima ranokršćanskih križeva tipa »*crux capitata*« koji su vrlo česti na sarkofazima, ali i crkvenoj arhitekturi na području Dalmacije, a kao produkti domaćih klesarskih radionica (FISKOVIĆ 1996: 117 id.). Ti križevi su uzor brojnim križevima na ovdje obrađenim nadgrobnim spomenicima u Konavlima, naravno, u izmijenjenim pojedinostima i načinu klesanja.

Arheološka iskopavanja su potvrdila da u Konavlima iz tog vremena postoje groblja starohrvatske kulturne skupine koja se datiraju od vremena 9. do u 12. st. Ona su kod crkve Sv. Petar na Zvekoviću, Sv. DIMITAR u Gabrilima i Sv. Pavle u Pavljem brdu.³ (Karta 1/3, 7, 16). Jedno takvo groblje je u novije vrijeme istraženo uz crkvu Sv. Đurđa u Petrači – Bujići u susjednoj Župi dubrovačkoj te datirano u 11. ili najranije u drugu polovicu 10. st., s tim da se tu kasnije nastavilo sahranjivanje pod mramorima.⁴ Takva nekropola je otkrivena i uz predromaničku crkvu Sv. Mihovila u Babinu Polju na otoku Mljetu (ŽILE 1995: 631).

To je vrijeme starohrvatske kulturne skupine u Dalmaciji i njenom zaleđu (uključujući Humsku zemlju – Hum, Bosnu, Travuniju i Duklju), dakle područja koja su kristijanizirana još u vrijeme kasne antike – ranog kršćanstva. Na brojnim spomenicima ranog kršćanstva su bili simboli križa, koji su na određeni način kroz kulturno-povijesno nasljeđivanje utjecali na dalju primjenu tog simbola od strane doseljenih Hrvata već u ranom srednjem vijeku. Ovdje se mora naglasiti da je još do danas nedovoljno obrađeno pitanje ukupne raširenosti starohrvatske kulturne skupine u zaleđu Dalmacije, pri tome misleći prije svega na ranosrednjovjekovni razvoj na prostoru Huma, Bosne, ali i Duklje, zapravo na području kasnije rasprostranjenosti mramora. Ovdje se mogu poslužiti osobnim istraživanjima tog problema, jer sam davno prikupio i analizirao ukupnu građu koja ukazuje da se i na tim prostorima, na starokršćanskim tradicijama, potom naročito razvoju koji se dovodi u vezu s franačkom (karolinškom) dominacijom na tim prostorima, rasprostirala starohrvatska skupina-kultura. To su brojne sakralne građevine i nekropole s pokretnim arheološkim nalazima, od kojih se radi općeg uvida navode samo nalazi iz Grboreza kod Livna (BEŠLAGIĆ 1962.), Rešetarica kod Livna (VRDOLJAK 1990), Čipuljići kod Bugojna (PAŠKVALIN 1988), Bagruša kod Banja Luke (ŽERAVICA 1986). Takvi nalazi su poznati iz okolice Sarajeva – Vrutci (GLAVAŠ 1982, 93–122)

1 Opis provedenih istraživanja i ostali podaci o projektu: ŽERAVICA 2004a: 283 id. U realizaciji programa je veliki doprinos u terenskom istraživanju i izradi izvješća s iskopavanja dala kolegica Dubravka Balen-Letunić pa joj u znak zahvale i posvećujem ovaj rad.

2 FISKOVIĆ 1998: 265–266, sl. 1; FISKOVIĆ 2001: 413; ŽERAVICA 2002: 8, sl. 1–3; 2006: 33; MENALO 2003: 36–37, 61, sl. 52; BRAUTOVIĆ 2005: 40–41; REGAN 2006: 146–147.

3 ŽERAVICA 2002: 10, 39, 21; 2004, passim; 2004a: 283–286; 2006: 33; 2009: 370–383; BRAUTOVIĆ 2005,

53, 257, 185; VUKMANOVIĆ 1980, 393. U vezi s ovim posljednjim radom potrebno je naglasiti da se u mojem radu iz njega koriste samo faktografski podaci, a za reviziju njegovih tumačenja treba usporediti: Kapetanić 1997, passim. Također usp. ŽERAVICA 2004a, passim gdje su navedeni potrebni komentari i ispravke.

4 ŽERAVICA 2007: 25; PERKIĆ 2007: 32–3; 2008: 109 id, koja je donju granicu nekropole odredila na osnovi nalaza srebrnog novca (*miliares*) bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta: op. cit. 121–122, sl. 19, br. 1.

Blažuj, Mihaljevići (MILETIĆ 1961). Brojni nalazi su s područja Huma (Mogorjelo, Cim, Zavala i dr). U ovom radu su im priključeni i nalazi starohrvatskih grobalja iz Konavala i Župe dubrovačke, a također treba imati na umu i one s područja Boke kotorske (ŽERAVICA 2003).

Nakon tog razdoblja u kojem nismo zabilježili označavanje grobova nadgrobnim spomenicima, križ je od vremena pojave mramora dobio vrlo često svoje mjesto glavnog kršćanskog simbola na tim nadgrobnim spomenicima.⁵ Indikativno je da se na svim gore spomenutim starohrvatskim grobljima nalaze od kraja ranog srednjeg vijeka i kroz cijeli razvijeni srednji vijek, kameni nadgrobnici – mramori. Osim navedenih nekropola mramori se nalaze i na svim ostalim srednjovjekovnim grobljima na području Konavala, ukazujući na jedinstvo tog dijela pogrebnog rituala kroz tako dugo razdoblje. Oni predstavljaju slijed kulturnog razvoja starohrvatske kulture hrvatskog pučanstva naseljenog i u ovim prostorima već najkasnije od 7. stoljeća.

Prema dosadašnjim analizama ove vrste spomenika vrijeme njihovog pojavljivanja se određivalo na kraj 12. st. ili od početka 13. stoljeća, s trajanjem takvog načina obilježavanja grobova sve do u 16. st. Kronološki raniju njihovu pojavu potvrđuju nalazi s južnog područja Huma. To je nadgrobnna ploča s natpisom hrvatskom ćirilicom iz 12. st. župana Grda (1151.–1177./8/). Vezano uz datiranje ovog natpisa i analizu ostalih mramora i njihovih nekropola, navedeno je da je Hercegovina (Hum) njihova domovina, te da s obzirom na vrijeme i političko-vjerske okolnosti tu ne može biti nikakva govora o njihovom bogumilskom karakteru (BASLER 1990: 130; VEGO 1963: 196). Tu je i humačka ploča pisana ranim oblikom hrvatske ćirilice, ali sadrži i pet glagoljskih slova (BAGARIĆ 2004, 9 id. datira humačku ploču u vrijeme 10.–11. s t; LOVRENOVIĆ 2008, 204 id. s literaturom).

Sličan razvoj pismenosti sada možemo promotriti i u kontekstu novijih nalaza glagoljskih natpisa na području Konavala i Župe dubrovačke, datiranih u 11. st. (KAPETANIĆ 2001: 9–48; ČUNČIĆ 2009, 77 id; ČUNČIĆ 2009a, 123 id; ŽUBRINIĆ 2008). Oni svakako pokazuju već tada visoki stupanj razvijenosti predromaničke i ranoromaničke kulture na području Konavala i mogu sugerirati postojanje mramora još u to vrijeme. Uzimajući u obzir vrijeme pojavljivanja mramora i kontinuitet u odnosu na nastavak korištenja starohrvatskih groblja, zaključuje se da su mramori jedan od autohtonih dijelova starohrvatskog kulturnog naslijeđa. Pojavljuju se najranije na području srednje i južne Dalmacije i njenog zaleđa.

Uz pažljiv pregled gustoće rasprostranjenosti nekropola mramora,⁶ može se navesti da su oni najrasprostranjeniji baš na prostoru Dalmatinske Hrvatske, a odatle preko neretvansko-dubrovačkog područja i Huma sve do Duklje. To je ono područje o kojem je K. Porfirogenet, na osnovi korištenja i ranijih pisanih vrela, naveo dragocjene vijesti o Hrvatima i drugim slavenskim narodima u Dalmaciji.⁷ Pod pojmom Dalmacije tada se još uvijek smatralo područje rimske provincije Dalmacije kako je navedeno i u određivanju teritorija »Crvene Hrvatske« u Barskom rodoslovu (*Ljetopis popa Dukljanina* = Grgura Barskog).⁸ Sukladno svim dosadašnjim ispitivanjima, to je ob-

5 U ovom radu se koristi termin mramor /za nekropolu mramorje/ umjesto »stećak«. Mramor je jedan od najranijih izraza u narodu, ali i u literaturi, korištenih za ovakve spomenike i njihova groblja. Ovaj naziv je protumačen da znači u narodu spomenik: ŠKOBALJ 1970: 219 i d., koji je dao iscrpnu analizu u pogledu rabljenih naziva za ove nadgrobnne spomenike. KUŽIĆ 2001: 259–265 je analizirao zašto se terminom »kamik« treba zamijeniti termin »stećak.« U najnovijem monografskom radu o ovim spomenicima također je korišten kao osnovni naziv mramor-mramorje: LOVRENOVIĆ 2009.

6 *Stećci. Katalog izložbe*. Karta, Lokaliteti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. KUŽIĆ 1995: 242–253 – analizirana recentna literatura o mramorima.

7 Konstantin VII. Porfirogenet »De administrando imperio,« glava 29. do 31 – usp: TOMAŠIĆ 2003.

8 MANDIĆ 1972, passim; PERIČIĆ 1990; MUŽIĆ 2006, 90 id; MUŽIĆ 2008.



Karta 1. Konavle – lokaliteti sa srednjovjekovnim križevima

1. Crkva sv. Mihajlo, Mrkan; **2.** Crkva sv. Đurđe, Cavtat; **3.** Crkva sv. Petar, Zvekovica; **4.** Crkva sv. Đurđe, Močići; **5.** Crkva sv. Ilija, Uskoplje; **6.** Crkva sv. Luka, Brotnice; **7.** Crkva sv. Dmitar, Gabrile; **8.** Crkva sv. Martin, Drvenik; **9.** Crkva sv. Mihajlo, Mihanići; **10.** Crkva sv. Srđ i Bakh, Pridvorje; **11.** Crkva sv. Ana, Lovorno; **12.** Crkva sv. Ilija, Lovorno; **13.** Crkva sv. Đurđe, Popovići; **14.** Crkva sv. Toma, Radovčići; **15.** Crkva sv. Petar, Karasovići; **16.** Crkva sv. Pavle, Pavlje brdo; **17.** Crkva sv. Toma, Vataje-Zastolje; **18.** Crkva sv. Vid, Vodovađa; **19.** Crkva sv. Mala Gospa, Dunave; **20.** Crkva sv. Barbara, Dubravka; **21.** Crkva sv. Spas, Vitaljina;

Kartu je izradio Domagoj Perkić.

last gdje je od najranijih vremena rašireno kršćanstvo, a u zapadnim njegovim dijelovima je bio i centar srednjovjekovne Hrvatske.

Ako imamo u vidu ova tumačenja jasno je da su prvobitno mramori nastali kao nadgrobno obilježje na starohrvatskim grobljima pri kraju ranog srednjeg vijeka. No pri tome se ne nastoji odrediti stvarna kasnija religijska i nacionalna pripadnost svih mramora, ovim se pokazuju okolnosti i karakter njihovog nastanka.⁹ U tom smislu nam najbolje svjedoče i novootkriveni glagoljski natpisi iz Konavla i Župe dubrovačke, za koje je utvrđeno da su to hrvatski glagoljski natpisi (ČUNČIĆ 2003; ČUNČIĆ 2003a), kao i natpis hrvatskom ćirilicom na mramoru iz Brotnica (BEŠLAGIĆ 1962).

U ovom radu obrađuju se prikazi križeva s kamenih nadgrobničkih spomenika s tih nekropola u Konavlima, ali i križevi koji primarno nisu morali biti nadgrobni spomenici, a radi općeg uvida u problematiku i nekoliko križeva sa škropionica srednjovjekovnih crkava.

9 LOVRENOVIĆ 2009: *passim* iznosi osnovnu postavku da su pod stećcima sahranjivani kršćani različitih kršćanskih zajednica, od katoličke, preko one humskih i bosanskih krstjana do pravoslavaca. Moram istaći kako su-

vremene teorije o izričitom bogumilskom karakteru mramora (stećaka) nemaju bilo kakve utemeljenosti i stvaraju pogrešnu povijesno-etničku sliku razvoja u srednjem vijeku.

Kao najizrazitiji, a vjerojatno i najstariji mogu se navesti križevi s nadgrobnih ploča mramorja oko crkava: Sv. Barbare u selu Dubravka (Sl. 1; Karta 1/20), Sv. Vida u Vodovađi (Karta 1/18) i Sv. Luke u Brotnicama (Karta 1/6). To su tipovi sunčanog križa. O takvom vremenskom određivanju pored oblika križeva na njima, ukazuje i činjenica da su oni svi na kamenim pločama, a koje se drže kao najraniji oblik mramora.

Na nadgrobnim spomenicima može im se osnovna analogija navesti s mramora na nekropoli Budimir (Pisak) u Imotskoj krajini, koji je protumačen kao »izduben križ u medaljonu, a krakovi križa završavaju kružićima (križ u sunčanom krugu)« (KATIĆ 1954: 131–133, sl. 5). Sunčani križ, premda ne s ovako zaobljenim krajevima krakova, nalazi se i na drugim mramorima u zaleđu Konavala (Garevo u Gacku, Hum kod Trebinja, Čvaljina u Popovu polju, Kokorina kod Gacka, Platice kod Gacke) (WENZEL 1965: T. XXIII, 17, 8, 9, T. XXIV, 2, 1).

Istom tipu pripada i križ s nadgrobne ploče kod crkve Sv. Đurđa u Cavtatu (ŽERAVICA 2002: 7; BRAUTOVIĆ 2005: 43). Iznad križa prema lijevom kraju nadgrobne ploče je predstava mladog mjeseca s krakovima okrenutim prema križu (sl. 2; Karta 1/2).

Za takav tip križa, čiji krakovi završavaju kuglicama, ponovo se nalazi analogija na nekropoli Budimir (Pisak), ali tamo križ nema prstena, a i postavljen je na bočnoj strani nadgrobnog spomenika koji uz to više pripada tipu sanduka negoli ploče. Međutim, u jednako plitkom reljefu poviše križa je mladi mjesec s krakovima okrenutim također prema križu.¹⁰ Takva kombinacija predstavljanja mladog mjeseca i križa poznata je i s mramorja: Vranjevo selo kod Neuma, Hrnčići u Drinjači, Ravanjska vrata na Kupresu, Slivno-Ravno kod Opuzena (WENZEL 1965: T. XXIII, 32; T. XXV, 14, 11; T. XXVII, 24).

Križ istog tipa nalazi se i na dislociranom mramoru kod crkve Sv. Mihajla u Mihanićima.¹¹ Urezan je na gornjoj plohi nešto većeg kamenog kvadra (sanduka). Neposredno ispod križa je mladi mjesec čiji krakovi su okrenuti prema vani u odnosu na križ. U istom nizu, ali već pri kraju plohe je



Slika 1 – Figure 1



Slika 2 – Figure 2

¹⁰ KATIĆ 1954: 133, sl. 6; ŠKOBALJ 1970: 235 u spajanju polumjeseca i križa na mramorima vidi se element spajanja starog poganskog vjerovanja s kršćanskim naukom.

¹¹ BEŠLAGIĆ 1971: 94, ne donosi precizne podatke o ukrasima na ovim spomenicima, pa je potpuno izostavljeno

da se na njima nalaze simboli križa. Ista manjkavost je i kod WENZEL 1965, koja uopće ne donosi ovaj kao i nje-mu sličan spomenik s groblja Sv. Barbare u Dubravci. ŽERAVICA 2002: 37, sl. 4; 2006: 33; VUKMANOVIĆ 1980: 401; BRAUTOVIĆ 2005: 253; TOMASOVIĆ 2008: 111.



Slika 3 – Figure 3

okruglo udubljenje. Na ovom nadgrobnom spomeniku pri vrhu bočne dužne strane je niz od dvanaest sunčanih križeva izvedenih urezivanjem. Ispod tog niza je isklesana horizontalna tordirana traka (»uže«). Na oba njena kraja su u načinu izrade njoj identične vertikalne trake (sl. 3; Karta 1/9).

Broj od 12 križeva na ovom spomeniku ima simbolično značenje broja 12 kako se to izražava u kršćanskim alegorijama (12 apostola, a za biblijske pisce to je broj izabranja, broj Božjeg naroda i Crkve) (BADURINA 1979: 212; CHEVALIER 1994: 140).

U elementu niza od 12 križeva spomeniku iz Mihanića je veoma sličan mramor s nekropole crkve Sv. Barbare u Dubravci.¹² Ovo je najveći spomenik na ovoj nekropoli i postavljen je na najmarkantnijem mjestu i u njenom središtu. To bi moglo ukazivati da je to prvi i najvažniji spomenik oko kojeg se je potom formirala nekropola mramora postavljenih u pravilne redove. Na čeonj strani mramora je niz od 10 sunčanih križeva, a na bočnoj strani su dva križa postavljena tako da se nadovezuju na niz s duže strane čime se dobio niz od 12 križeva (sl. 4,a, b; Karta 1/20).

Na groblju kod crkve Sv. Đurđa u Cavtatu¹³ je sekundarno uporabljen kao pokrov kasnijeg groba, dio preklesanog mramora. Na gornjoj plohi ploče, tamo gdje na bočnoj strani započinje kolona životinja iz scene lova, je plitko reljefno prikazan veći sunčani križ. Prsten je formiran od dvije polulopte, a krakovi križa nisu na bilo koji način profilirani, nego su jednostavno pravolinijski. Horizontalni krak križa je postavljen na mjestu gdje se spajaju polulopte. Analogiju možemo navesti na



Slika 4a – Figure 4a



Slika 4b – Figure 4b

¹² BEŠLAGIĆ 1971: 94–95, navodi da se tu nalazi 10 stećaka te da nemaju ukrasa, premda se radi o nekropoli od preko 80 mramora, od kojih mnogi sa simbolima i ornamentikom. ŽERAVICA 2002: 25; 2004a: 286–291; 2006: 33–34; KOČAN 1984: 100; BRAUTOVIĆ 2005: 200; TOMASOVIĆ 2008: 111.

¹³ BEŠLAGIĆ 1971: 94, navodi da je crkva na lokalitetu Petrača, što možda ukazuje da se prvotno tu nalazila ranokršćanska crkva Sv. Petra, pa joj je u srednjem vijeku promijenjen titular u Sv. Đurđe – Juraj; ŽERAVICA 2002: 6, sl. 1–5;

sljemenjaku iz Hodova u istočnoj Hercegovini, gdje se takav križ nalazi u kombinaciji s još jednim križem i sunčanim simbolima.¹⁴

Na kamenoj nadgrobnoj ploči s groblja kod crkve Sv. Tome u Zastolju (BRAUTOVIĆ 2005: 217; TOMASOVIĆ 2008: 111; VUKMANOVIĆ 1980: 420) je bila prvo isklesana okrugla plitko reljefna ploha, u koju je urezan križ jednakih krakova, ali se opet radi o sunčanom križu (Karta 1/17).

Na gornjoj plohi deblje nadgrobne ploče kod crkve Sv. Dmitra u Gabrilima¹⁵ unutar pravokutne kompozicije formirane od imitacije uvijene vrpce s rozetama u kutovima, na početku gornje trećine plohe nalazi se plitko okruglo udubljenje. Udubljenje okružuje vrlo plitko reljefno izveden prsten. U udubljenju je plitko reljefni grčki križ, ali u cijeloj predstavi je opet riječ o tipu sunčanog križa (WENZEL 1965: T. XXV,9) (sl. 5; Karta 1/7).



Slika 5 – Figure 5

Po načinu ornamentiranja je gotovo identična nadgrobna ploča s groblja Sv. Ilije u Uskoplju (ŽERAVICA 2002: 43, sl. 6 i 7; BRAUTOVIĆ 2005: 262; TOMASOVIĆ 2008: 117). Međutim, na njoj se nešto ispod bordure nalazi urezani grčki križ (Karta 1/5).

Ovim je dovršena obrada jedne vrste vrlo sličnih križeva, za koje se pretpostavlja da predstavljaju i najstarije takve simbole kako na mramorima u Konavlima tako i na ostalom prostoru njihovog nastanka, kako nam pokazuju ovdje navedene analogije.

Posebno se doimlje križ na gornjoj plohi dislocirane nadgrobne kamene ploče s groblja Sv. Dmitra u Gabrilima. Isklesan je reljefno tako da se sva tri kraka križa završavaju reljefnim kružnicama, a na donjem kraku malo iznad postolja križa nalazi se poprečna kraća »greda« (WENZEL 1965, T. XXVIII, 17; ŽERAVICA 2002: 39, sl. 8). U osnovi je riječ o trolisnom križu (Lazarov križ, brabantki križ), premda okrugli završeci triju krakova podsjećaju i na jabučasti križ. Takvi križevi se često nalaze na mramorima nekropola oko Olova,¹⁶ Risovca na Blidinju (BEŠLAGIĆ 1959: sl. 9), Boljunima kod Stoca, Tučepima kod Makarske, kod Vrgorca, ali i na još mnogim drugim lokalitetima sve do u Bosnu, pa bi se moglo reći da je to vrlo česti i široko rasprostranjeni oblik predstavljanja križa na mramorima.¹⁷

Kao trolisni ili Lazarov križ oblikovan je urezivanjem križa na poznatom mramoru oblika sljemenjaka s natpisom i brojnim scenama s nekropole Sv. Luke u Brotnicama¹⁸ (sl. 6; Karta 1/6). To je predstava križa nošenog pri kršćanskom pokopu ovog uglednog kovača mramora iz srednjov-

14 BENAC 1962: 23; BEŠLAGIĆ 1959: sl. 23 – Dugo Polje donosi sličan križ koji je na gornjoj plohi sanduka.

15 FISKOVIĆ 1998: 267–270; ŽERAVICA 2002: 39; ŽERAVICA 2006: 33; REGAN 2006: 147–149; BRAUTOVIĆ 2005: 257; FISKOVIĆ 2001: 428; TOMASOVIĆ 2008: 117.

16 BENAC 1951., T. IX: Musići br. 74; Klisa, T. XIV, 196; Slavanj: T. XVII, 26; Kozjaci: T. XXII, 34; Bogdanovići: T. XXVII, 41. Bogdanovići su nekropola s najvećim brojem takvih križeva, ali koji su za razliku od ovog iz Gabrila izvedeni urezivanjem.

17 WENZEL 1965: T. XXVIII, 29, T. XXVIII, 14; T. XXVIII, 18; T. XXVIII – XXX. Za križ iz Tučepa usp. TOMASOVIĆ 2007: 71 (12); 27, srednja slika; također: TOMASOVIĆ 2008: 84.

18 BEŠLAGIĆ 1962: 65–83; BEŠLAGIĆ 1971: 95–96, sl. 5; VUKMANOVIĆ 1980: 446; KARAMAN 1982: 182–184; KOČAN 1984: 101; BERITIĆ 1991: 146, sl. 2 i 3; ŽERAVICA 2002: 40–42, sl. 2–5, 9–13; 2004a: 291–292, sl. 24; 2006: 32–33; BRAUTOVIĆ 2005: 278–283; SOKOL 2006: 116–117, datira ga, u prema tom autoru definirani, treći ili kasni horizont (1090./1100–1450); VUKMANOVIĆ 1980: 447; TOMASOVIĆ 2008: 115–117.



Slika 6 – Figure 6



Slika 7 – Figure 7

nasuprot postavljena kraka križa. Oni završavaju uvijenim viticama (sl. 7; Karta 1/19). Ovo je predstava križa tipa »drvo života« – arbor vitae« (crux virescens). Relativno u sličnoj maniri i tehnici je predstavljen i križ na gornjem dijelu kamene nadgrobne ploče velike nekropole mramora kod crkve Sv. Petra u Karasovićima²² (Karta 1/15). Analogiju mu nalazimo na nadgrobnoj ploči na mramorju Sajmište u Lištici-Široki Brijeg u Humu.²³

19 TOMASOVIĆ 2007: 69–71, sl. 10, T. III, 1, koji je i sam ukazao na ovu analogiju.

20 ŽERAVICA 2002, 15, sl. 1; 2004a, 298–299, sl. 60; 2006, 34; BEŠLAGIĆ 1971: 94, navodi da su stećci orijentirani po pravcu Z-I, osim osam koji su u smjeru S-J; VUKMANOVIĆ 1980: 363; BRAUTOVIĆ 2005: 127–129; TOMASOVIĆ 2008: 109;

21 ŽERAVICA 2002: 28–29, sl. 2; 2004a: 295–297, sl. 46, 48; 2006: 33; BEŠLAGIĆ 1971: 94, uz navođenje da su

stekci orijentirani Z-I; VUKMANOVIĆ 1980, 416–417; BRAUTOVIĆ 2005: 212; TOMASOVIĆ 2008: 111.

22 VUKMANOVIĆ 1980: 431; ŽERAVICA 2002: 21, sl. 1; 2004a: 295–297, sl. 48; BRAUTOVIĆ 2005: 212; TOMASOVIĆ 2008: 110.

23 ŠKOBALJ 1970: 269, sl. 211, a određen je kao listnati križ.

jekovnih Brotnica. Mramor je datiran na kraj 14. i početak 15. st. Važno je naglasiti da se u neposrednoj blizini ovog mramorja nalazio kamenolom za klesanje ovih spomenika (ŽERAVICA 2002: 41–42, sl. 6). U njemu su stoljećima radile generacije kovača mramora, za koje se može reći da su predstavljali jednu od najpoznatijih radionica južno dalmatinske klesarske škole.

Za ovaj križ nalazimo analogiju na mramoru u Drveniku, kao i u ukrašenom kamenom stubu iz Baške vode kod Makarske.¹⁹ Također su djelomične sličnosti i u dolje navedenom križu kod crkve Sv. Đurđa u Popovićima te u križu kod crkve Sv. Tome u Vatajima-Zastolju. Sličan mu je i reljefni križ kod crkve Sv. Đurđa u Bujići-Petrača (PERKIĆ 2007, 34).

Tipu trolisnog križa pripada naglašeno reljefno isklesani križ s groblja kod crkve Sv. Đurđa u Popovićima²⁰ (Karta 1/13).

Na groblju kod crkve Sv. Tome u Vataje – Zastolje na jednoj nadgrobnoj ploči se nalazi udublivanjem izvedeni križ koji samo pri vrhu vertikalnog kraka ima poprečnu crtu (BRAUTOVIĆ 2005, 217) (Karta 1/17). Taj detalj je u potpunosti sličan onom na križu sa sljemnjaka kod crkve Sv. Luke u Brotnicama.

Na groblju crkve Sv. Male Gospe u Dunačama²¹ je kamena nadgrobna ploča ukrašena plitko reljefnim biljnim i geometrijskim motivima. Na sredini ploče je formiran križ tako da se od vertikalnog kraka odvajaju po dva

Na mramorju kod crkve Sv. Luke u Brotnicama na jednom sanduku skoro u sredini gornje plohe je manji reljefno prikazani latinski križ.

Na nadgrobnoj ploči kod crkve Sv. Ilije u Lovornom je pri njenom vrh urezani grčki križ²⁴ (Karta 1/12).

S groblja kod crkve Sv. Mihajla u Mihačićima je uža nadgrobna ploča, na kojoj je u vrlo plitkom reljefu, ali zauzimajući cijelu njenu površinu, isklesan latinski križ na trokutnom postolju (Karta 1/9). Slična je nadgrobna ploča iz Basta kod Makarske, gdje je križ jednako plitko reljefno izveden i zauzima cijelu površinu ploče.²⁵

U Konavlima je pronađeno i nekoliko u zemlju ukopanih križeva, koji su kao tzv. »u-sadni« križevi predstavljali nadgrobni spomenik. Takav je križ otkriven prilikom obnove i uređenja okoline crkve Sv. Ane u Lovornom. Riječ je o latinskom križu unutar koga je još plitko uklesan također latinski križ²⁶ (sl. 8; Karta 1/11). Poznato je da se takvi masivni križevi često pojavljuju na ostalim mramorjima te da su pri tome i ornamentirani ili imaju na sebi simbole urezanog ili reljefnog križa, mladog mjeseca ili sunca.²⁷ Sličan je i križ »stećak-križina« iz Šarampova kod Prološca u zaleđu Makarske (TOMASOVIĆ 2008: 112).

Sasvim mu je sličan, samo znatno manjih dimenzija kameni križ kod crkve Sv. Srđa i Bakha u Pridvorju (Karta 1/10).

U osnovnoj koncepciji izrade ovim križevima je sličan masivni kameni križ uzidan sekundarno u ogradu oko crkve Sv. Nikole, koja je nedaleko od crkve Sv. Tome u Radovčićima (VUKMANOVIĆ 1980, 358; ŽERAVICA 2002, 16, sl. 2; BRAUTOVIĆ 2005, 136). Oblika je latinskog križa, a ima naglašeno široke krakove. U njegovoj sredini je plitko reljefno izveden križ, a u njega urezan još jedan križ.

Na masivnoj kamenoj ploči nađenoj uz cestu prema selu Dunave je u relativno naglašenom reljefu po cijeloj njenoj površini isklesan latinski križ. Gornji vertikalni krak križa je pri vrhu nekoliko proširen. Bočne strane pri vrhu su malo zaobljene i nešto iznad horizontalnih krakova uvučene prema unutrašnjosti, pa se dobiva dojam da se željela postići antropomorfnost prikaza (ŽERAVICA 2002: 28, sl. 1).

Na groblju crkve Sv. Đurđe u Močićima (ŽERAVICA 2002: 13, sl. 2; BRAUTOVIĆ 2005: 74–75; TOMASOVIĆ 2008: 109) nalazi se lijepo isklesani latinski križ. Gornji vertikalni krak se



Slika 8 – Figure 8

24 VUKMANOVIĆ 1980: 409; ŽERAVICA 2002: 33; BRAUTOVIĆ 2005: 224; TOMASOVIĆ 2008: 111.

25 TOMASOVIĆ 2007: 28, 65, koji tu ploču datira u XV. st.

26 VUKMANOVIĆ 1980: 409; ŽERAVICA 2002: 32, sl. 2; BRAUTOVIĆ 2005: 226.

27 WENZEL 1965: T. XXIII, 3,4 kod Ljubinja, T. XXIX, 9 Grdijevci kod Stoca, T. XXX, 13 Diklići kod Trebinja; BEŠLAGIĆ 1971a: 29 ovakve spomenike naziva krstačama, uz konstataciju da se najčešće nalaze u Hercegovini; ŠANJEK 1996: 197.

prema vrhu širi, a jednako i oba horizontalna kraka. U sjecištu krakova je pliće okruglo udubljenje. Za donji krak je bilo isklesano plitko reljefno trokutno postolje. (Karta 1/4).

Sličnog oblika su i križevi na nadgrobnoj pločici – uzglavlju kod crkve Sv. Đurđe – Cavtat. Po jedan križ je isklesan na obje strane kamene pločice, koja je prigodom obnove crkve (pretpostavlja se u XIV. ili XV. st.) podignuta s groblja i ugrađena u vrh začelja crkve. Križevi su reljefno predstavljeni, krakovi im se prema kraju šire, a s donje strane je usadnik, pa su definirani kao križevi na dršku, premda je to tip plosnatog križa. (Karta 1/2). Za ovaj nalaz se zaključuje da je to izrazita nadgrobna stela te se konstatira da je bila ukopana na grobu iznad glave pokojnika, što je bio čest običaj na području negdašnje Dubrovačke Republike.²⁸

Na groblju oko crkve Sv. Tome u Radovčićima²⁹ je danas dislocirani kameni križ koji je prvobitno bio obilježje groba – uzglavnik. Relativno je manjih dimenzija, a isklesan je nešto naglašenije reljefno na manjoj kamenoj ploči. Njegovi krakovi zauzimaju cijelu površinu ploče, a pripada tipu grčkog križa. U sredini je okruglo pliće lijepo izvedeno udubljenje. (sl. 9; Karta 1/14).



Slika 9 – Figure 9

Vrlo sličan je još jedan križ s ove nekropole. Samo je nešto nemarnije klesan, a udubljenje u sjecištu krakova također nije pažljivo izvedeno. To su oni oblici križeva koji su bili klesani i na mramorima, kao na sljemenjaku iz Lovreča (lokalitet Mramori; KATIĆ 1954: sl. 31) zatim Dvorišta na Kupresu (BEŠLAGIĆ 1954, 17: sl. 6a).

U sjeverni zid trijema crkve Sv. Tome u Radovčićima uzidan je križ isklesan na kamenoj ploči. Moguće da je tu prenesen s groblja gdje je bio oznaka groba. Klesan je plitko reljefno, tri gornja kraka sežu do ivica ploče, a donji, nešto produženi krak ne doseže kraj ploče. To je tip latinskog križa, ali sa specifičnostima u obliku udubljenja u obliku romba na završetku krakova križa. (sl. 10; Karta 1/14).

Istom tipu pripada križ – učelak danas sekundarno postavljen u ogradi groblja oko crkve Sv. Petra na Zvekovici. (Karta 1/3).

Nad nadvratnikom crkve Sv. Đurđe u Cavtatu je luneta okvira vrata, a malo poviše nje je sekundarno, pri već spomenutoj obnovi te crkve, ugrađen križ sličan onom na njenom začelju. (Karta 1/2).

Kod crkve Sv. Srđa i Bakha u Pridvorju, gdje je bilo mramorje (ŽERAVICA 2002: 36),



Slika 10 – Figure 10

28 FISKOVIĆ 1961: 165–166, gdje navodi analogiju za ovaj križ s groblja u Komolcu u Rijeci dubrovačkoj.

29 VUKMANOVIĆ 1980: 358; ŽERAVICA 2002: 16, sl. 4; BRAUTOVIĆ 2005: 135; TOMASOVIĆ 2008: 109.

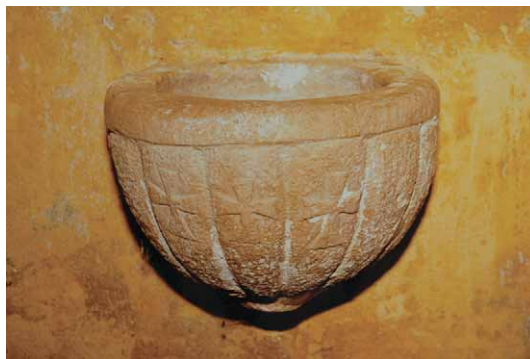
na dijelu slomljenog mramora koji je bio u obliku sanduka, na jednoj strani je sekundarno uklesan latinski križ. (Karta 1/10.)

Na više nadgrobnih ploča moglo se konstatirati postojanje udubljenih ili urezanih manjih križeva, koji se uglavnom nalaze u sredini gornjeg dijela plohe ili malo ispod oboda ploče. To je bila strana na kojoj se nalazila glava pokojnika. Takvi križevi su na mramorima kod crkava Sv. Dmitra u Gabrilima, Sv. Ilije u Lovornu i Sv. Petra na Zvekovici. Jednostavno urezani križ je česta pojava na nekropolama mramora, pa čak i na mramoru tipa velikog sanduka s postoljem iz Kostanića Greba u Drveniku kod Makarske (TOMASOVIĆ 2008: 79, 122).

Na nadgrobnoj ploči (koja je sada ugrađena kao stepenica) crkve Sv. Martina u Drveniku³⁰ je urezan plosnati križ unekoliko raširenih krajeva. (Karta 1/8).

Ovdje se obrađuju i križevi predstavljeni na kamenim škropionicama srednjovjekovnih crkava iz Konavala, a kako bi se pokazala još jedna kršćanska determinacija nekropola mramora koje su se oko njih formirale. Osim toga ovi križevi nam pokazuju i stilsku povezanost njihovog predstavljanja na sakralnim građevinama i nadgrobni spomenicima – mramorima.

Sa stare srednjovjekovne crkve Sv. Barbare uz koju se formirala nekropola mramora s koje smo ovdje obradili nekoliko križeva, prigodom njene davne obnove prenesena je škropionica i postavljena na unutrašnjoj strani vrata tada obnovljene crkve. Škropionica je izvanredno lijepo klesana i oblikovana. Na njoj se nalaze tri plosnata (grčka) istokračna križa. (sl. 11; Karta 1/20). Smisao postavljanja tri križa je svakako u želji da se izrazi kršćansko štovanje Sv. Trojstva. Kako se to odnosi na ovu crkvu jasno da je to bio i religiozni stav pučanstva koje je nastanjivalo ova područja te svoje mrtve sahranjivalo na ovom groblju. Ovakvi križevi predstavljeni su, međutim, i na mramorima u Popovu polju (BEŠLAGIĆ 1971: 400), Tučepima i u Podaci kod Makarske (TOMASOVIĆ 2007: 71, sl. 12; 55, kat. br. 17). Takvi križevi su, nadalje, na nadgrobni spomenicima iz: Pareški Do – Lastva kod Trebinja, Trnčina u Popovu polju, G. Studenci kod Ljubuškog (WENZEL 1965: T. XXIV, 6; T. XXV, 16, 18). Nalazimo ga i na mramoru kod crkve Sv. Klimenta u Dubravi – Poljice (ŠKOBALJ 1970: 194, sl. 135). Iz ovog pregleda se uočava da su to oblici križeva koji se najviše pojavljuju baš u oblastima nastajanja mramora (južna i srednja Dalmacija sa zaleđem i Hum).



Slika 11 – Figure 11

Na škropionici s lijeve vanjske strane ulaza u ranoromaničku crkvu Sv. Dmitra u Gabrilima je reljefno prikazan grčki križ. On je sa stilskim značajkama ranoromaničkog masivnog križa. (Karta 1/7). S desne vanjske strane ulaza u istu crkvu je kasnije, pri nekoj od njenih srednjovjekovnih obnova, postavljena još jedna škropionica s lijepo prifiliranim rubom. Tijelo škropionice je podijeljeno u tri dijela, s tim da je centralno polje u obliku medaljona u kome je reljefno predstavljen latinski križ (ŽERAVICA 2002: 39, sl. 1).

³⁰ ŽERAVICA 2002: 38; VUKMANOVIĆ 1980: 399; BRAUTOVIĆ 2005: 255; TOMASOVIĆ 2008: 117.

Slična je i škropionica ispred ulaza u crkvu Sv. Martina u susjednom Drveniku. Na obodu je samo jedna zaobljena profilacija, a tijelo škropionice je podijeljeno u pet vertikalnih polja. Centralno polje je u obliku medaljona kao na crkvi Sv. Dmitra. U njemu je plitko reljefni latinski križ (ŽERAVICA 2002: 38, sl. 1) (Karta 1/8).

Na ulazu s desne strane u prvotno romaničku crkvu Sv. Spasa u Vitaljini (VUKMANOVIĆ 1980: 335; ŽERAVICA 2002: 18–19; TOMASOVIĆ 2008: 110) je ugrađena škropionica. Skoro cijelu njenu prednju stranu zauzima masivni duboko reljefno istaknuti latinski križ s trokutnim postoljem (ŽERAVICA 2002: 18, sl. 5) (sl. 12; Karta 1/21).



Slika 12 – Figure 12

Na škropionici s desne strane ulaza u crkvu Sv. Đurđe u Popovićima je, rukom vrhunskog majstora, isklesan malteški križ. Iznad gornjeg kraka i u poljima poviše horizontalnog kraka su tri mala poluloptasta ispupčenja ili, bolje rečeno, plastično istaknute kuglice.

Obrađena građa ukazuje da je konstatirana znatna učestalost predstavljanja križa na mramorima u Konavlima, kako po njihovom ukupnom broju, ali i gotovo na svakoj nekropoli. Pri tome treba imati na umu da je veliki broj mramora tijekom vremena uništen, pa danas jedva da raspolažemo s oko 20 posto njihovog broja. Jedino u cijelosti je sačuvana nekropola kod crkve Sv. Barbare i može poslužiti

kao stvarni parametar za analiziranja problematike simbola i ornamenata na mramorima, kao i primjene određenih oblika mramora na nekropoli.

U radu su obrađeni nalazi iz Konavala koji potvrđuju uporabu križa kao simbola na arhitektonskim ukrasima crkava od kraja 8.st. Na nadgrobnim pločama smo utvrdili relativno često postojanje sunčanog križa, no grobovi nisu istraženi, a ni način izrade križeva ne daje elemente za njihovo precizno datiranje, pa se ostaje u okviru pretpostavke da su najstariji sunčani križevi, koji su predstavljeni na nadgrobnim pločama. Ovdje se možemo poslužiti indirektnim pokazateljima prema kojima se stilizacija križa u krugu (prstenu) pojavljuje već u od IX.–X. st., premda traje do u kasni srednji vijek. Konstatirala se ta pojavnost u susjedstvu na nadgrobnoj ploči s latinskim natpisom sa Sv. Mihajla u Stonu (VEGO 1961: 61 id).

Na osnovi provedenih analiza možemo zaključiti kako je ovdje riječ o izrazu autohtone lokalne kulturne skupine i njenog daljeg razvoja na ovim prostorima tijekom kasnog srednjeg vijeka. Korijeni su postojali još u ranokršćanskoj umjetnosti ovih prostora, a što je pokazano već brojnim analizama i studijama ove problematika na jadranskom prostoru.³¹

O nasljeđivanju tradicije i na području Konavala ukazuje okolnost da su uglavnom sve crkve koje smo ovdje obradili na mjestima gdje su bile i ranokršćanske crkve, što potvrđuje kontinuitet sakralnosti mjesta i održanje ranijih tradicija. I tako su stari uzori bili prezentirani na novim zdanjima i svakako služili kao predložak za izradu i križeva na nadgrobnim spomenicima o kojima se ovdje raspravljalo. O održanju ranokršćanske tradicije pokazuje i činjenica da su crkve, oko kojih su srednjovjekovna groblja (bilo ona ranosrednjovjekovna starohrvatske kulturne skupine, bilo kas-

31 FISKOVIĆ 1996: 137 ističe također poštivanje starijeh ranokršćanskih tragova u kasnijoj baštini jadranskog primor-

ja, naravno uz težnju sve rasčlanjenijeg ornamentiranja simboličnih likova.

nosrednjovjekovna groblja s kamenim nadgrobnim spomenicima – mramorima), najčešće zadržale svoje starokršćanske titulare.

U obradi križeva iz Konavala naglašena je osnovna religijska komponenta – križ na nadgrobnim spomenicima s kraja ranog srednjeg vijeka do završetka srednjeg vijeka, kada pod najezdom Turske odnosno osvajanja ovih krajeva kroz nekoliko desetljeća, a svakako u prvoj polovini 16.st. nestaje i uporaba mramora u onom karakterističnom njihovom srednjovjekovnom izrazu. U novije vrijeme je posebno istaknut za područje Bosne značaj kršćanske nadgrobne skulpture iz osmanskog doba. Riječ je o uspravnim spomenicima različitih veličina i podvrsta koje su najčešće izvedene iz osnovnog oblika što neizravno sugerira čovjekoliku i krstoliku figuru u isti mah. Ustvrdjujući da je to forma koja postoji samo u tada osmanskoj Bosni, daje im se naziv bosanski križ, uz konstataciju da su se počeli pojavljivati krajem 15. i početkom 16.st. Dovode se u vezu s zadržavanjem na tom području negdašnjeg populacionog katoličkog elementa (LOVRENOVIĆ 2010). Međutim, upravo izučavanja pojave ove vrste nadgrobničkih spomenika – krstače na području Konavala, uz navođenje brojnih analogija s područja Dalmacije i njenog zaleđa, pokazala su da je to pojavnost koja je na području rasprostranjenosti mramora nastala na cijelom tom prostoru uglavnom negdje u drugoj polovici 15.st. Čini se da je do toga došlo u jednom općem razvoju duhovnih preokupacija u vezi tim domenom kulta mrtvih. Tada je uveden još jedan način označavanja i posvećivanja groba, koji se održao sve do današnjeg vremena, kao opće dobro kršćanskog svijeta. Ovim je potvrđeno dalje jedinstvo razvoja na cijelom području rasprostranjenosti mramora. Ipak na dijelovima Bosne čini se adekvatnim uvođenje termina »bosanski križ«, kod koga je više naglašen antropomorfní izgled takvog nadgrobničkog spomenika. Naziv ne sugerira teritorijalno sužavanje rasprostranjenosti takvih spomenika, niti ih izdvaja iz općeg, gore spomenutog općeg konteksta.

U radu se daje i doprinos odavno iznesenoj tezi o postojanju južne, jadransko-mediteranske klesarske škole, koja slijedi tradicije romanike i gotike s mnogim elementima i sadržajima zapadnoevropskih umjetničkih pravaca.³² Tome su dodani i oni elementi koji potvrđuju da se takve tradicije mogu pratiti još iz vremena predromanike, odnosno dalmatinsko-hrvatske skupine.

Do sada je u literaturi navođeno da su križevi različitih tipova jedan od brojnijih motiva koji se nalaze na mramorima, pa je tako rečeno da su oni zastupljeni na oko 900 primjeraka tih spomenika, od ukupnog broja od oko 6000 ukrašenih stećaka.³³ Međutim, procjene o mogućem ukupnom broju ovih spomenika se neprekidno mijenjaju i uvijek idu k tome da je njihov broj bio znatno veći.³⁴

Već je davno ukazano da relativno brojna uporaba križeva na mramorima govori odlučno protiv toga da oni pripadaju bogumilskoj heretičkoj sekti koje zapravo i nije bilo u ovim područjima. S obzirom na to da se oni nalaze, a zapravo i nastaju u područjima gdje je bila neposredna i potpuna jurisdikcija katoličke crkve (u okolici Splita, Trogira, Makarske te susjednih dalmatinskih

32 BEŠLAGIĆ 2004: 84; PALAMETA 2004: 130 id., koji je posebno raspravio odjeke gotike na stećcima, ističući snažnu naslonjenost tadašnje Bosne i Zahumlja prema gradovima u jadranskom primorju, a posebice prema Dubrovniku.

33 BEŠLAGIĆ, *Leksikon*, 2004: 15; MILETIĆ 1982: 60; ŠKOBALJ 1970: 227 je pretpostavljao broj od 4000 ukrašenih stećaka.

34 DODIG 2006: 247; Radi usporedbe kako se stalno dolazi do novih podataka potrebno je navesti da je prije 45 godina navedeno da je poznato 438 stećaka na kojima je križ glavni ukras, a njih još oko 200 gdje je to sporedni ukras: WENZEL 1965: 14; U novijoj literaturi navodi se broj od oko 70 000, a pretpostavlja se da ih je bilo preko 100 000: LOVRENOVIĆ 2009. Obrada križeva i u ovom radu u odnosu na do sada publicirane radove pokazala je, da je njihov broj znatno veći, a to smo utvrdili i u pogledu broja ornamentiranih mramora, što će biti pokazano prigodom njihove obrade.

prostora i zaleđa) i da su opstajali u tim krajevima kroz cijeli srednji vijek, jasno ukazuje da u to doba nitko nije u mramorima gledao znakove heretičke zablude.³⁵

Ovom obradom je, dakle, ukazano da se na konavoskim mramorima križevi upotrebljavaju na osnovama tradicija prikaza križeva na tom području već s kraja 8., pa kroz 9. i 10. st, dakle na predromaničkim, a potom romaničkim i gotičkim uzorima s ovdašnjih crkava.

Općenito, u pitanju porijekla i ukrašavanja srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – mramora ovdje su provedene analize (a posebno nakon njihove obrade s područja dijela Konavala i Župe dubrovačke te uspoređivanjem s razvojem u dalmatinskom primorju i neposrednom zaleđu), koje su pokazale da su mnogi od motiva u dalmatinskoj predromanici i romanici prodirali iz dalmatinskog primorja u dalmatinsku Zagoru i dubrovačka sela. A odatle u sjeverne susjedne oblasti, jer veze između primorskih i kopnenih zemalja bijahu prepletene u doba postanka ovih spomenika. U Dubrovniku je u to vrijeme cvalo graditeljstvo i kiparstvo srednjovjekovnih zapadnoevropskih stilova, koje je iz tog i ostalih primorskih umjetničkih žarišta nadahnulo i suvremene klesare (kovače) mramora.³⁶ To potvrđuje i okolnost pojavljivanja istih ili vrlo sličnih tipova križeva (razlike se pokazuju samo u pojedinim elementima različitih radionica) na skoro cijelom području rasprostranjenosti mramora. Tako su oni potvrđeni kao stvarni nastavak starohrvatske kulture na navedenim prostranstvima. S vremenom je kultura mramora postajala i sastavni dio na dijelovima tog prostora nastale Crkve bosanske kao i nosioca pravoslavne vjeroispovijesti koji su u pojedinim razdobljima i područjima zaživjeli na dijelovima gdje se već ranije razvila kultura mramora. Njeni počeci padaju pred kraj ranog srednjeg vijeka, kada dvije posljednje pojavnosti na tim područjima nisu egzistirale. Ta umjetnost je doživjela zapravo svoj razvoj na ovim područjima, a prvenstveno na području južne i srednje Dalmacije, pa tako i Huma i Duklje, u jednom općem i moglo bi se reći jedinstvenom kulturnom razvoju na osnovama razvoja kulture ranog srednjeg vijeka na tim prostorima. Svakako da su u tome postojale brojne i različite osnove, te je u ovisnosti od toga dolazilo do određenih lokalnih specifičnosti u razvoju u čemu je znatnu ulogu tijekom daljeg razvoja općenito, pa i kulture mramora odigrala Crkva Bosanska (MUŽIĆ 2008). Važno je naglasiti da su to dvije pojavnosti koje su tijekom vremena izvršile znatne utjecaje na onu osnovu kršćanskog ranog srednjeg vijeka (naglašavajući prije svega kao najvažniju djelatnost reda Sv. Benedikta) u kojoj je već nastala umjetnost (kultura) mramora, a dalje se razvijala u procesu dosta kompliciranih suodnosa i ukupnog društveno-političkog feudalnog razvoja na pojedinim od tih područja.

Objavljivanjem ove vrste građe nastojalo se doprinijeti potpunijem sagledavanju problematike kulturnog i duhovnog razvoja na ovim prostorima, koji su već davno razmatrani s raznih aspekata izučavanja kao »humsko-duklijansko kulturno područje« u prilogu o njegovoj valorizaciji u prvim fazama njegova razvitka do 12. st. (BUDAK 1987). Sustavnim objavljivanjem ove vrste građe s ostalih dijelova tog kulturnog područja će se doprinijeti rješavanju nekih od davno postavljenih teza.

35 KARAMAN 1954: 172; ANĐELIĆ 1966: 457 tvrdi da je znak križa najčešći simbol na stećcima. WENZEL 1965: 14, 91 je zaključila da ikonografija stećaka ima pravu kršćansku osnovu, protkanu izvjesnim klasičnim ikonografskim rješenjima; KUŽIĆ 2006: 271 analizirajući nalaze s nekropole kamika (mramora) Mirilović također ističe religijsko značenje križa na ovim spomenicima, što svakako isključuje postavku o tzv. »bogumilima« kao isključivim nositeljima kulture nadgrobnih kamenova. Naročito su značajna i razmatranja svih križeva na mramorima s područja Makarskog primorja, koja su ukazala također o nji-

hovoju učestalosti primjeni, ali i na analogije u oblicima križa koje idu već od 11. st.: TOMASOVIĆ 2007, 68–69.

36 FISKOVIĆ 1961: 174, nat. 96. gdje donosi i raspravu dotadašnjih mišljenja o tom problemu. Sličan stav je izražen i kod KARAMAN 1954: 174 id. navodom da se u ukrašavanju stećaka, mada u ograničenom obliku nalaze motivi romanike, a kojima se navode kao uzori ukrasi na graditeljstvu, mahom na dalmatinskim crkvama od Zadra do Dubrovnika, s tim da se na cijelom tom jadranskom prostoru konstatira i pojava nekropole stećaka, a seže na jug sve do Crne Gore.

ZAGLAVAK

U radu je analizirana cjelokupna građa o predstavama simbola križa na srednjovjekovnim mramorima na području Konavala, a koja je prikupljena arheološkim sustavnim istraživanjima po projektu »Hrvati Crvene Hrvatske – korijeni, pokršćavanje i življenje do kraja srednjeg vijeka.« Utvrđeno je da se na starokršćanskim uzorima križa na području Dalmacije i njenog zaleđa u ranom srednjem vijeku, pa i na prostoru Konavala, križ predstavljao na spomenicima predromanike u okviru razvoja starohrvatske kulturne skupine. Ona se osim Dalmacije razvijala i u njenom zaleđu, dakle na prostorima Huma i Bosne. To su područja rimske provincije Dalmacije na kojima su rasprostranjeni srednjovjekovni mramori od rijeke Cetine na zapadu, prema istoku preko Bosne i Huma (poslije Hercegovine) do područja širokog pojasa od desne obale rijeke Drine i Lima s oblašću Sandžaka, preko negdanje Duklje (Crne Gore) na jugu do jadranskog mora obuhvativši i oblast Travnije, pa tako i Konavala.

Na mjestima ranokršćanskih crkava u Konavlima su podizane ranosrednjovjekovne predromaničke crkve najčešće s istim starokršćanskim titularima kao i one prethodne. Oko tih crkava su otkrivene nekropole starohrvatske kulturne skupine. Kontinuirano je sakralnost mjesta održavana i za vrijeme romanike, gotike i renesanse pa sve do danas, naravno, uz česte stilske preinake ili dogradnje nakon brojnih rušenja ranijih crkava. U srednjem vijeku, odnosno već od kraja 11. st. oko njih su se formirala groblja s kamenim nadgrobnim spomenicima – mramorima.

Najstarije su kamene ploče na kojima su često pojedinačne predstave križa (jabučasti križ, sunčani križ), a analogije takvim križevima nalazimo i u Konavlima na tranzeni s crkve Sv. Pavla iz 8. – 9. st. Takvi križevi su predstavljeni i u nizu od po 12 križeva na dva mramora, u čemu se utvrdilo izražavanje kršćanskih alegorija vezanih uz taj broj (12 apostola, broj Božjeg naroda i Crkve i slično). Često se na mramorima nalazi relativno mali urezani križ, čije simbolično značenje je bilo dovoljno da izrazi kršćansku religioznost tu sahranjenog pokojnika. U ovu kategoriju se treba svrstati i predstava križa tipa svastika na jednoj nadgrobnoj ploči. Potvrđeni su nalazi mramora s trolisnim križem (Lazarov križ, brabantki križ), zatim oni s križem tipa drvo života, grčki križevi, antropomorfn i malteški križevi. Najčešće je predstavljan latinski križ (često u inačici plosnati križ), a u tom obliku su i tzv. »križine«, odnosno usadni križevi na mramorjima. Ovi posljednji se pojavljuju u završnim razdobljima srednjeg vijeka, ali kontinuirano traju i od početka novog vijeka.

Već je naglašeno da su se mramorja formirala oko ovdašnjih crkava, na kojima se osim predstava križeva na crkvi Sv. Pavla i Sv. Mihajla na Mrkanu, na škropionicama nekih crkava, potvrdilo predstavljanje križeva vrlo sličnih onim na mramorima. To je još jedan dokaz da su se na tim nekropolama sahranjivali kršćani, a u Konavlima su to bili vjernici Zapadnog kršćanstva. S obzirom na to da smo istu pojavnost u učestalosti i obliku križeva na mramorima putem navođenja analogija mogli ustvrditi za cijelo područje njihovog pojavljivanja, potvrđeno je da je kultura koju oni predstavljaju nastala na istim osnovama ranog kršćanstva ovih prostora preko zapadnog obreda koji se proširio tijekom ranog srednjeg vijeka na prostorima koji su naprijed navedeni. Na tim osnovama se razvila starohrvatska kulturna skupina (od 9. do 12. st.), pri čijem kraju, ali u kulturnom i religioznom kontinuitetu je nastala kultura mramora, koja je jedna od osnovnih obilježja razvoja tijekom kasnog srednjeg vijeka.

U radu su navedeni argumenti o početnom razvoju ovih spomenika na prostorima Dalmacije i Huma. U procesu razvoja feudalnog društva dolazilo je do širenja stilova i djelatnosti klesarskih radionica iz ovih centara, već od predromanike i rane romanike prema zaleđu, sve do Bosne.

No za vrijeme kasnog srednjeg vijeka na istočni dio ovih prostora je dolazilo i do širenja pravoslavlja, dio pučanstva prihvatio je taj oblik kršćanstva, pa se dogodilo da su uz novopridošle ele-

mente i oni sahranjivani pod mramorima. Tako su ti srednjovjekovni nadgrobni spomenici postali dio općeg kulturnog dobra kršćanskog svijeta ovih prostora. Pod njima su sahranjivani i krstjani Crkve bosanske (koji sebe nazivaju »krstjanima svete vjere apostolske«) kao sastavni dio cjelokupnog kršćanskog svijeta na prostorima rasprostranjenosti mramora.

Osim križa, kao najčešćeg simbola na mramorima, kršćansku pripadnost pučanstva koje se pod njima sahranjivalo, nedvojbeno potvrđuju brojni epitafi, koji najčešće počinju i završavaju s križem, a u sadržaju izražavaju štovanje Sv. Trojstva.

LITERATURA

- ANĐELIĆ, P. 1966 – Doba srednjovjekovne bosanske države. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. [Die Kulturgeschichte Bosniens und der Herzegowina von den ältesten Zeiten bis zum Beginn der Türkenherrschaft]. Sarajevo, 1966: 405–536.
- BADURINA, A. 1979 – *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb, 1979.
- BAGARIĆ, D. 2004 *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća, Izbor, transkripcija, predgovor i rječnik*, HKD Napredak, Zagreb-Sarajevo 2004.
- BASLER, Đ. 1990 – *Kršćanska arheologija*. Mostar, 1990.
- BENAC, A. 1951 – *Olovo*. Résumé. Beograd, 1951.
- BEŠLAGIĆ, Š.
 – 1954. *Kupres – srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Résumé. Sarajevo, 1954.
 – 1959. *Stećci na Blidinju*, Résumé: *Monuments funéraires Bogomiles de Blidinje*. Zagreb, 1959.
 – 1962. Stećci u Brotnjicama, *Anali Historijskog instituta JAZU*, sv. 8–9, Dubrovnik 1962:65–83.
 – 1971. *Stećci – kataloško-topografski pregled*. Sarajevo, 1971.
 – 1971a. *Stećci i njihova umjetnost*. Zusammenfassung: *Die Stećaks und ihre Kunst*. Sarajevo, 1971.
 – 2004. *Leksikon stećaka*. Sarajevo, 2004.
- BEŠLAGIĆ, Š. – BASLER, Đ. 1962 *Grborezi, srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo 1962.
- BRAUTOVIĆ, J. i M. – *Povijesno umjetnička topografija Konavala i stanje očuvanosti spomeničke baštine*. Močići, 2005.
- BUDAK, N. 1987 – Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12.st), *Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 16*, Split 1987: 125–140.
- BUDAK, N. 2008 – Povijesni okvir. *Stećci. Katalog izložbe*. Zagreb, 2008: 30–42.
- BULOG, J. 2007 – Prilog poznavanju kamikâ Vrgorske krajine. Summary: Contribution to the Understanding of »kamici« in the Vrgorac Area. *SP*, 3.s., 34/2007: 389–420.
- CHEVALIER, J. – A. GHEERBRANT 1994 – *Rječnik simbola*. Zagreb, 1994.
- ČUNČIĆ, M. – PERKIĆ, M. 2009 – Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća, *Slovo 59 (2009)*, 77–122, Zagreb 2009.
- ČUNČIĆ, M. 2009a – Novo čitanje hrvatskoga glagoljskog konavoskog natpisa iz 11. stoljeća, *Slovo 59 (2009)*, 123–133, Zagreb 2009.
- DODIG, R. 2006 – Vulgarizacija stećaka. *Status*, 10/2006; *Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*: 244–249; Central and Eastern European Online Library.

FISKOVIĆ, C. 1961 – Stećci u Cavtatu i u Dubrovačkoj župi. Summary: »Stetchaks« du moyen âge à Cavtat et dans Župa de Dubrovnik. *PriloziPUD*, 13/1961: 147–175.

FISKOVIĆ, I.

- 1988. Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju Zusammenfassung: Mittelalterliche Umgestaltungen frühchristlicher Altarräume im Gebiet von Dubrovnik. *IzdHAD* 12, 1988: 189–208.
- 1996. Solinski tip ranokršćanskih sarkofaga. Sommario: Il tipo Salonitano dei sarcofaghi paleocristiani. *ARadRaspr*, br. 12, 1996: 117–140.
- 1998. Pogled na crkvene spomenike iz srednjeg vijeka u Konavlima. Summary: Medieval sacral monuments and architecture of Konavle. *Zbornik Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, 1. Dubrovnik, 1998: 263–278.
- 2001. Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svjetlu povijesti, od XI. Do XII. Stoljeća. Riassunto: Edilizia ecclesiastica nella regione di Dubrovnik alla luce della storia dal IX al XII secolo. *Tisuću godina uspostave Dubrovačke (nad) biskupije*, *Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave Dubrovačke (nad) biskupije/metropolije (998–1998)*. Dubrovnik, 2001: 399–454.

GLAVAŠ, T. 1982 – Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. sv. 37, arheologija*, Sarajevo 1982: 93–122.

KAPETANIĆ, N. – N. VEKARIĆ 1997 – *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova*. [A forgery on the population of Konavle]. Dubrovnik, 1997.

KAPETANIĆ, N. – M. ŽAGAR, 2001 – Najjužniji hrvatski glagoljski natpis. Summary: The newly discovered glagolitic inscription in southern Croatia. *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU* (Dubrovnik), 39/ 2001: 9–48.

KARAMAN, A. 1982 – Likovna baština Konavala. Summary: The Heritage of Konavle. *Konavoski zbornik* (Konavle), 1/1982: 180–192.

KARAMAN, LJ. 1954 – O bosanskim srednjovjekovnim stećcima. *SP*, 3 s., 3/1954: 171–182.

KATIĆ, L. 1954 – Stećci u imotskoj krajini. Résumé: Imotska krajina. *SP*, 3 s., 3/1954: 131–170.

KOČAN, S. M. 1984 – *Konavle*. Fotomonografija. Dubrovnik, 1984.

LOVRENOVIĆ, D. 2008 – EPITAFI – »Knjiga života«. *Stećci*. Katalog izložbe. Zagreb, 2008: 204–219.

LOVRENOVIĆ, D. 2009 – *Stećci – bosansko i humsko mramorje*. Sarajevo, 2009.

LOVRENOVIĆ, I. 2010 »*Bosanski križ-Kršćanski nadgrobni spomenici*«, Svjetlo riječi, Sarajevo 2010.

LUPIS, V. 1996 – O ophodnom križu kapljicastog tipa iz Župe dubrovačke. Summary: About the Procession Cross of a Drop-Shaped Type from Župa dubrovačka. *Župski zbornik* (Dubrovnik), 2/1996: 65–77.

MANDIĆ, D. 1972 – *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, Rim 1972

MENALO, R. 2003 – *Ranosrednjovjekovna skulptura*. [Early medieval Sculpture]. Katalog izložbe. Dubrovnik, 2003.

MILETIĆ, N. 1961 – Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *Glasnik zemaljskog muzeja, n.s. sv. 15–16, arheologija*, Sarajevo 1961: 249–257.

MILETIĆ, N. 1982 – *Stećci*. Beograd, 1982.

- MUŽIĆ, I. 2006 – *Hrvatska povijest devetog stoljeća*, Split 2006.
- MUŽIĆ, I. 2008 – *Vjera Crkve bosanske – Krstjani i pogani u srednjovjekovnoj Bosni*, Split 2008.
- PALAMETA, M. 2004 – Odjeci gotike na stećcima. *Status Magazine for political culture and society issues*, 02/2004: 130–145: Central and Eastern European Online Library.
- PAŠKVALIN, V. – MILETIĆ, N. 1988. *Grudine (Crkvina), Bugojno-Čipuljić. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988: 178.
- PERIČIĆ, E. 1990 *Sclavorum regnum Grgura Barskog-Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1990
- PERKIĆ, M. I D. 2007 – Opis lokaliteta. *Arheološka baština Župe dubrovačke, katalog izložbe*. Dubrovnik, 2007: 33–65.
- REGAN, K. – B. NADILO 2006 – Ranoromaničke sakralne građevine dubrovačkog područja (I.), Summary: Early romanesque sacral buldings in Dubrovnik area. *Građevinar (Zagreb)*, 58/2006, 2: 231–242.
- SOKOL, V. 2006 – *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save. [Medieval archaeological heritage of Croatia]*. Zagreb, 2006.
- ŠANJEK, F. 1996 – *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*. Résumé. Zagreb 1996.
- ŠKOBALJ, A. 1970 – *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu, 1970.
- TOMASOVIĆ, M. 2007 – *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u makarskom primorju*. Summary: *Medieval Tombstones in the Area of Makarska Littoral*. Katalog izložbe. Makarska, 2007.
- TOMASOVIĆ, M. – D. PERKIĆ – I. ALDUKA 2008 – *Topografija stećaka u Hrvatskoj, Stećci*. Katalog izložbe. Zagreb, 2008: 58–119.
- TOMAŠIĆ, N. 2003 – *O upravljanju carstvom /Konstantina Porfirogeneta/*, prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić (hrvatski), Zagreb 2003.
- VEGO, M. 1961 – Srednjovjekovni latinski natpis iz Stona. Résumé: Inscription en cyrillique sur un »stetchak« à Brotnjice, Konavle. *Prilozi PUD*, 13/1961: 61–77.
- VEGO, M. 1963 – Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika. Résumé: Les patarins d'Herzégovine d'après les monuments archéologiques. *GZM, NS (A)*, 8/1963.
- VRDOLJAK, B. 1990 – Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna, *Starohrvatska prosvjeta, ser. III (18)*, Split 1990: 119–194.
- VUKMANOVIĆ, J. 1980 – *Konavli – Antropogeografska i etnološka ispitivanja*. Summary: *Konavli – an anthropo-geographical and ethnological study*. Beograd, 1980.
- WENZEL, M. 1965 – *Ukrasni motivi na stećcima*. [Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions]. Sarajevo, 1965
- ŽERAVICA, Z.
- 1986. Ranoslavenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša, *Glasnik zemaljskog muzeja 40/41* Sarajevo 1986.
 - 2003. Rani srednji vijek Boke Kotorske, *Jadranske studije, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*, Orebić 2003: 255–270.
 - 2004. Ranosrednjovjekovna kamena tranzena na crkvi Sv. Pavla u selu Palje Brdo u Konavlima. Summary: Early Medieval Stone Transenna from St. Paul's in the Village of Palje Brdo in Konavle. *Prilozi*, 21/2004: 129–142.

- 2004a. Arheološka iskopavanja srednjovjekovnih nekropola u Konavlima tijekom 1997. – 1999. godine. Summary: Archaeological excavations of Medieval Cemeteries in Konavle in the course of 1997–1999. *Zbornik Dubrovačkih muzeja* (Dubrovnik), 1/2004: 283–330.
 - 2006. Srednjovjekovne crkve i stećci u Konavlima – Hrvati nakon doseljavanja nastavili kršćansku tradiciju. [Mittelalterliche Kirchen und Totenkultsteine in Konavle – Die Kroaten haben nach ihrer Ansiedlung die christliche Tradition fortgesetzt]. *Euro city*, 1/2006: 32–36.
 - 2007. Arheološka baština Župe dubrovačke. Katalog izložbe. Dubrovnik, 2007: 22–31,
 - 2009. Crkve Sv. Pavla na području starokršćanskih biskupija Epidaura i Stona. Summary: Churches of St Paul in the Area of early Christian Bishoprics of Epidaurum and Ston. *Brodolom Sv. Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta. Zbornik radova*. Zagreb, 2009: 367–387.
- ŽERAVICA, Z. – LJ. KOVAČIĆ 2002 – *Konavle – srednjovjekovna groblja*. [Konavle – medieval cemeteries]. Katalog izložbe. Dubrovnik, 2002.
- ŽERAVICA, Z. – LJ. KOVAČIĆ – D. PERKIĆ – M. PERKIĆ 2007 – *Arheološka baština Župe dubrovačke*. [Archaeological Heritage of Župa dubrovačka]. Katalog izložbe. Dubrovnik, 2007
- ŽILE, I. 1995 – Predromanika otoka Mljeta. Résumé: Pre-Romanesque churches on Mljet. *Prirodne značajke i društvena valorizacija otoka Mljeta – simpozij*. Zagreb, 1995: 629–639.
- ŽUBRINIĆ, D. 2008 – Hrvatska glagoljska baština na dubrovačkom području. [Croatian Glagolitic Script – Dubrovnik] www.Croatianhistory.net/etf/Dubrovnikgl.html.

SUMMARY

KONAVLE – CROSSES AS A SYMBOL OF CHRISTIANITY ON MEDIAEVAL STONE
SEPULCHRAL MONUMENTS – “MARBLES”

The paper analyses the entire corpus of representations of crosses on the mediaeval “marbles” from the Konavle area, gathered through systematic archaeological research as a part of the project »The Croats of Red Croatia – roots, Christianization, and life to the end of the Middle Ages«. It was recognized that the cross on Early Christian models for the Early mediaeval Dalmatian (both coastal and hinterland) crosses – as well those from the Konavle area – was represented on the Pre-Romanesque monuments within the frame of the development of the Early Croatian cultural group. It was developing both in Dalmatia and in its hinterland, that is, in the area of Chelm and Bosnia. These are the territories of the Roman province of Dalmatia; here, mediaeval “marbles” were distributed from the Cetina River on the west, towards the east through Bosnia and Chelm (later Herzegovina) to the wide belt extending from the right bank of the Drina and Lim (with the area of Sandžak), through the then Doclea (Montenegro) in the south to the Adriatic, in the same time encompassing the area of Travunia with Konavle.

In places of Early Christian churches in Konavle early mediaeval Pre-Romanesque churches were erected, often retaining the same Early Christian patron saints of the earlier edifices. Around those churches necropolises of Early Croatian cultural group were discovered. The sacral character of places was continuously maintained during the Romanesque, Gothic and Renaissance period until the present day, naturally, with frequent stylistic modifications or additions after numerous destructions of earlier edifices. During the Middle Ages, that is, already from the late 11th c., cemeteries with stone sepulchral monuments – “marbles” – were forming around them.

The earliest slabs are those with often singular representations of a cross (apple cross, sun cross), while analogies for these crosses are found in Konavle on the transenna from the St Paul's church (8th–9th c.). These crosses are represented in lines of 12 on two marbles, from which one could recognize Christian allegories pertaining to that number (12 apostles, number of God's people and Church, and so on). A relatively small incised cross is often found on the "marbles", and its symbolic meaning was sufficient to express the deceased's Christian religiosity. In this category one should also number a representation of a swastika on a single marble piece. "Marbles" with a three-leaf cross were also noted (the cross of Lazarus, the cross of Brabant), also "marbles" with the tree-of-life cross, Greek crosses, anthropomorphic and Maltese crosses. The Latin cross is the most frequent representation (often in its flat cross variant), and this is the form of the so called »križine«, that is, crosses embedded on "marbles". The latter date from the late Middle Ages.

It has already been emphasized that the "marbles" were grouped around local churches, where representations of crosses similar to those on marbles were also found (besides there presentations of crosses on the St Paul and St Michael's church on Mrkan also those on holy water basins of certain churches). This is another proof that Christians were buried in these necropolises, and those Christians in Konavle belonged to the Western Church. Since we were able to ascertain the same appearance in quantity and form of crosses on marbles through analogies on the entire area of their distribution, it is affirmed that the culture they represent originated from the same Early Christian basis of the area through the Western ritual that had spread during the Early Middle Ages on the aforementioned territories. On this foundation the Early Croatian group developed (9th–12th c.); during its latest phase the "marbles" culture appeared, and it is one of the fundamental characteristics of the development during the Late Middle Ages.

The paper enumerates the arguments on the initial development of these monuments in Dalmatia and Chelm. During the process of the development of feudal society, expansion of styles and workshops' activities spread out from these centers towards the hinterland all the way to Bosnia, already since the Pre-Romanesque and Early Romanesque period. But during the Late Middle Ages the Orthodox spread out on the eastern part of these territories, and part of the population accepted this form of Christianity. The consequence of this was that they were also, together with newly arrived settlers, buried under "marbles". Thus these mediaeval sepulchral monuments became a part of a common cultural good of the Christian world of this area. The *krstjani* belonging to Crkva Bosanska were also buried under them (they have called themselves »the Christians of the holy apostles' creed«) as a constituent part of the Christian world on the territories on which the marbles were distributed. Beside the crosses, the most frequent ornament on the marbles, the Christian affiliation of the population buried under them is unequivocally affirmed by numerous epitaphs, most often beginning and ending with a cross, expressing the reverence for Holy Trinity.

Rukopis primljen: 16.XII.2009.
Rukopis prihvaćen: 23.XII.2009.

ANA AZINović BEBEK

*Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kopnenu arheologiju
Kožarska 5
HR – 10000 ZAGREB
aazinovic@h-r-z.hr*

NOVOVJEKOVNI NALAZI U GROBOVIMA 17. I 18. STOLJEĆA OKO CRKVE SV. NIKOLE BISKUPA U ŽUMBERKU

**UDK 726.025:737.27(497.5)
Izvorni znanstveni rad**

Župna crkva sv. Nikole biskupa pripada rimokatoličkoj župi Pribić, selo Žumberak na Žumberku. Registrirano je kulturno dobro iz 17. stoljeća. Arheološka istraživanja trajala su 4 tjedna, u svibnju i lipnju 2006. godine. Provedena su kao dio plana kompletne obnove statički ugrožene crkve. Istražen je prostor uz sjeveroistočno pročelje i kompletan prostor oko apside, gdje je evidentirano i većim dijelom istraženo groblje 17. i 18. stoljeća.

*Ključne riječi: crkva sv. Nikole, Pribić, Žumberak, svetačke medaljice
Key words: St. Nichola's Church, Pribić, Žumberak, saints' medals*

Uvod

Selo Žumberak nalazi se na nadmorskoj visini od 300 metra, 8 km sjeverozapadno od mjesta Kostanjevac koje je sjedište općine Žumberak. Crkva sv. Nikole srednjovjekovna je građevina sa sačuvanim tragovima gotike i baroknim inventarom. Župa sv. Nikole biskupa iz Žumberka osnovana je 1334. g., a današnja crkva potječe iz 16. stoljeća. Sjedište župe je selo Žumberak. Župa broji oko 130 vjernika, a mjesta koja još pripadaju župi su: Kupčina Žumberačka, Stupe, Žamarija, Željezno Žumberačko, Veliki Vrh, Markušići i Bartakovići. U blizini je barokni zidani pil gdje su se prema tradiciji izvršavale kazne. U župi se nalaze i dvije kapele, kapela sv. Roka u Žumberačkoj Kupčini koja je nekada bila vojna kapela i kapela Srca Isusova u Markušićima. Iznad crkve sv. Nikole biskupa nalaze se ostaci Novog grada Žumberačkog (Sichelburg), podignutog u 16. stoljeću nakon osmanlijskog razaranja Starog grada Žumberka kraj sela Kekići (Sichelberg, najvažnija srednjovjekovna utvrda na Žumberku, iz 11. stoljeća). Novi grad Žumberak služi u 16. stoljeću kao glavna obrana od osmanlijskih upada. Bio je sjedište uskočkih kapetana, a u 1793. g. stradao je od požara. 1898. g postoji zabilježba o dužini od 60m i širini od 16m (SZABO 1920: 55). U potpunosti je razgrađen kad je zidana nova zgrada škole u 20. stoljeću. Danas su vidljivi samo neki zidovi i teško mu je prići.

Župom upravlja župa Pribić, Jastrebarski dekanat Zagrebačke nadbiskupije. Spomenice župe, na žalost, izgorjele su u požaru.

Povijest¹

Kad je 1094. godine osnovana zagrebačka biskupija, Žumberak je potpao pod njezinu jurisdikciju. Formirane su dvije župe: župa Vivodina za zapadni dio i župa Žumberak za istočni dio Žumberka. Međutim, s političkim promjenama u srednjem vijeku, djelovanjem njemačkog križarskog reda, crkvenu vlast u Žumberku preuzima akvilejska patrijašija, a potom ljubljanska biskupija kada su župama upravljali slovenski svećenici. Tek za cara Josipa II 1789. godine prigodom novog razgraničavanja župa, dvije žumberačke župe opet dolaze pod jurisdikciju zagrebačkog biskupa.

Nakon pada bosanskog kraljevstva 1463. g. pogranične austrijske zemlje ne uspijevaju odoljeti pred osmanlijskim navalama. Tada su vjerojatno Osmanlije razrušili grad Žumberak, stari Sichelberg, čije ruševine postoje još i danas. Opustošene, strateški važne krajeve trebalo je oživjeti novim ljudima. Godine 1530. počinje naseljavanje opustošenih krajeva katoličkim i pravoslavnim življem. Uskoci su prvenstveno bili upućeni na dobra koja su bila poprilično opustošena: Kupa, Žumberak, Metlika, Černomelj, Poljan i Lož. U Žumberku je tada bilo preko 350 uskočkih kuća. U svakoj je kući bilo 4 do 5 braće sa svojim obiteljima. Svih je skupa bilo oko 6000 do 7000 tisuća duša. Uskoci su nastanjeni oko grada Žumberka, zatim na dijelovima susjednih vlastelinstava: metličke i kostanjevačke kapetanije, samostana u Kostanjevici i Pleterju. Grad Žumberak (Sichelburg) postaje sjedište uskočkog kapetana, koji živi u uskočkoj sredini. Kapetanova dužnost je bila: pobri nuti se za stalna naselja novim Uskocima koji su lutali okolo bez stalnog boravišta i dobro upravljati Uskocima i paziti na uhode koje su Turci među njih slali.

Godine 1540. u Žumberku je organizirana i poštanska služba. Jedan je konj vozio poštu iz Metlike u Žumberak-grad k uskočkom kapetanu.

Godine 1746. Žumberak je bio politički i administrativno podijeljen na kumpanije. Bio je u sastavu četvrte graničarske ili slunjske pukovnije-regimente, i to kao njezina 11. i 12. kumpanija. Jedanaesta kumpanija zvala se Oštrčka (Ostercer Kompagnie Nro 11), a dvanaesta Žumberačka (Sichelburger Kompagnie Nro 12). Sijelo Oštrčke kumpanije bilo je u Kostanjevcu, a Žumberačke najprije u Siječevcu, a poslije u Kalju.

Carica Marija Terezija željela je zaokružiti krajiško-vojničko područje. Tim je povodom izdala 9. VIII 1776. g. dekret kojim Žumberak i predjeli oko Steničnjaka trebaju pripojiti Vojnoj krajini. Žumberačko područje, tj. Žumberački okrug pripadao je karlovačkom generalatu Vojne krajine.

Žumberak pod francusku okupaciju dolazi mirom sklopljenim 14. X 1809. g. u Beču. car Franjo I ustupio je Napoleonu I, uz druge zemlje, Hrvatsku do rijeke Save. Tako je i Žumberak došao pod upravno područje francuske carevine "Provinces Illyriennes". U Novom Mestu ustanovljen je distrikt, upravna jedinica, koja je bila jednaka austrijskom kotaru. Žumberčani su ostali u sastavu IV slunjske regimente.

Godine 1830. u žumberačkom kumpanijskom okrugu nalazi se 36 sela s 290 kuća i 3.204 stanovnika, od kojih su 1.437 katoličke, a 1.767 grkosjedinjene vjere.² Tu su dvije katoličke župne crkve i 4 grkosjedinjene. Od zemljišnog posjeda računa se da ova kumpanija ima oko 2.206 jutara oranica, 2.368 jutara livada, 73 jutra voćnjaka i povrtnjaka, 272 jutra vinograda, 2.591 jutro pašnjaka i 8.523 jutra šuma.

¹ Svi povijesni podaci crpljeni su iz djela R. LOPAŠIĆ. *Žumberak*; F. DP. J. FRAS: *Cjelovita topografija karlovačke vojne krajine*; R. LOPAŠIĆ. *Spomenici hrvatske krajine.*, te s internet stranica www.mozumberak.com (kolovoz 2009)

² Grkokatolici ili grkosjedinjeni pripadali su u 17. stoljeću Križevačkoj dijecezi (eparhiji), iako su neko vrijeme imali svoje sjedište u Pribiću.



Slika 1 – crkva sv. Nikole biskupa (foto A. Azinović Bebek 2006).

Fig. 1 – Church of St. Nicholas Bishop (photo by A. Azinović Bebek 2006).

Crkva sv. Nikole biskupa

Crkva sv. Nikole biskupa (Slika 1) nepravilne je orijentacije sjeverozapad – jugoistok, na nasutom terenu od gotovo 100 cm. Pri gradnji crkve 1654.³ godine ukopana je u brdo, a kod pregradnje iz 1894. g. nasut je teren da bi se ujednačio veliki pad i izravnao plato oko crkve. O tome svjedoči ogromna količina šute u arheološkim iskopima. U crkvi je zabilježena i 1871. kao godina uređenja crkve. Samo dvadesetak godina kasnije crkva se ponovo obnavlja priložima stanovništva iseljenog u Ameriku. Razlog je, vjerojatno, stradanje crkve u velikom potresu 1880. godine⁴ kada je najviše nastradao Zagreb (SIMOVIĆ 2000: 644).

U vizitacijama⁵ Zagrebačke biskupije spominje se 1792.g.,⁶ 1800. g.,⁷ 1802. g.,⁸ 1821. g.,⁹ 1841. g.¹⁰ i 1905. g.¹¹

3 Đ. Cvitanović primijetila je da je crkva starija: „*po šiljastom luku glavnog ulaza gotičkog oblika, a spomenuta godina je vrijeme obnove i barokizacije jednodobne, male, trostrano zaključene crkve*“. Najnovija istraživanja crkve, bilo njene unutrašnjosti, zidnih slika i arheološka istraživanja, idu u smjeru ove tvrdnje (CVITANOVIĆ 1985: 134). Trenutno su u tijeku istraživanja zidnih slika, za vrijeme kojih su u podu crkve otvorene probne sonde te se ustanovilo četiri povijesno različite razine podova. Bit će vrlo interesantno arheološki istražiti unutrašnjost crkve.

4 U popisu štete spominje se i Samobor, pa je lako moguće da se potres osjetio i na Žumberačkom gorju.

5 Župa Sv. Nikole biskupa do 1789. g nije bila u sastavu Zagrebačke biskupije, tako da nemamo raniji podatak o grobnici, crkvi ili groblju. Te podatke trebalo bi tražiti u vizitacijama Ljubljanske biskupije gdje je do 1789. godine pripadala.

6 Iscrpan popis filijala, nema grkosjedinjenih, a duša ima 2372 (194,81).

7 Samo je popisana, nema nikakvih podataka (8/VIII, 99v).

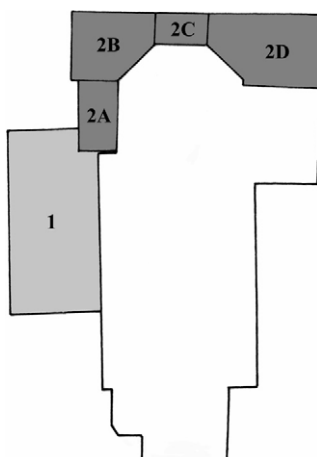
8 Popis filijala sa selima, grkosjedinjenih 204, katolička 1726, kaže da je to stara župa (parochiae anitquae) (125/VIII,341).

9 Kaže da je posvećena u čast sv. Nikole biskupa, osnovana oko 1645, nema pobočnih kapela, ima dva pokrajnja oltara i obnovljena je te godine i daje popis filijalnih kapela. Najvažniji podatak odnosi se na župno groblje za koje kaže da je udaljeno od crkve jednu petinu sata i nalazi se u dolini, dalje od crkve. Obilaskom današnjeg groblja uočeni su nadgrobni spomenici sa sačuvanom godinom ukopa 1872., i kasnije, ali također ima i nečitkih natpisa koji su mogli biti i stariji, kao i drveni nadgrobni spomenici koji su propali. Ova vizitacije spominje i da crkva nema kriptu u unutrašnjosti već samo osuarij u sakristiji (127/X,280).

10 Kaže da je u dobrom stanju, ima tri oltara i bočnu sakristiju (129/XII,49).

Pravokutnog je tlocrta s poligonalnim svetištem, dozidanom sakristijom zapadno uz svetište i dozidanim zvonikom na sjeveru, ispred glavnog pročelja. Zvonik ima piramidalni završetak. U crkvi se ulazi kroz prizemlje zvonika, rastvoreno s tri strane polukružno završenim otvorima. Portal je oblikovan u gotičkom stilu. S istočne strane prizemlja zvonika dozidan je ulaz na pjevalište. Na poligonalnom svetištu i zapadnom pročelju vidljivi su zazidani šiljatolučni otvori i ostaci oslika u gotičkom stilu. Na istočnom pročelju vidljivi su zazidani otvori i vanjski ulaz na propovjedaonicu.

Sačuvan je barokni glavni oltar i propovjedaonica. Crkva je temeljito obnovljena 1894. godine. Ispod zatečenog ornamentalnog oslika iz tog vremena otkriven je barokni figuralno-arhitektonski oslik. Drveni tabulat nad lađom ožbukana je s naslikanim medaljonima s likovima svetaca. Prilikom spomenute obnove pod u crkvi je podignut i popločan keramičkim ornamentiranim pločicama. Zidovi crkve u dosta su lošem stanju – crkva je građena od sivca i tuha¹² – lokalnog kamenja. Stanju nije pomogla ni loša izvedba drenaže i betonska plomba koju su izvođači umjesto oko temelja crkve postavili oko njenih zidova. Pomalo je nevjerojatno kako izvođači drenaže nisu vidjeli da su temelji crkve za cijelih 150 cm dublje nego što su oni pretpostavili.



Slika 2 – shematski tlocrt crkve sv. Nikole biskupa s istraženim sondama (dokumentacija HRZ, 2006).

Fig. 2 – schematic ground plan of the church of St. Nicholas Bishop, with explored probes (documentation at the Croatian Conservation Institute, 2006).

Sonde 1, 2A–D

Otvoren je prostor uz sjeveroistočno pročelje (sonda 1 – S1) i kompletan prostor oko apsida (sonda 2 – S2A–S2D). (Slika 2). S1 veličine je cca 350 x 650 cm, prosječna dubina iskopa je 50 do 100 cm. U sondi je identificirana zidana grobnica, veličine 360 x 560 cm. Sonda 2 otvorena je uokolo apsida. Podijeljena je na 4 dijela s oznakama 2A–D. Podjela sonde prati zidove apsida. S2A vezana je uz sjeveroistočni zid apsida, veličine je cca 200 x 350 cm, dubine iskopa oko 200 cm. S2B vezana je uz istočni zid apsida, veličine je cca 200 x 350 cm, dubine iskopa oko 250 cm. S2C vezana

11 Kaže da ima tri oltara, nema relikvija, spominje filijalu sv. Roka, čudi se da je crkva samo blagoslovljena ne i posvećena, daje iscrpan opis groblja u dolini – nije baš pro-

strano, ima ogradu, križ, kapelicu i mrtvačnicu. Također spominje bratovštinu Scapulir BDM (69/XXV,373).

12 Tuh je riječni kamen, dosta porozan, zadržava vlagu i uništava zidove.

je uz jugoistočni zid apside, veličine cca 180 x 300 cm, dubine iskopa oko 200 cm. S2D vezana je uz južni zid apside i jugoistočni zid sakristije, veličine cca 500 x 350 cm, dubine iskopa oko 100 cm.

Čitavim prostorom sonde 1 prostire se zidana grobnica. U njoj se nalaze kosti pokojnika u rasutom stanju. Jedna od legendi kaže da su u zidanoj grobnici kosti francuskih (Napoleonovih) vojnika. Na sjevernoj strani nalazi se mali prozor, a s južne ulaz u zidanu grobnicu. Zidana grobnica nađena u sondi 1 izgrađena je vjerojatno za premještanje ranijih ukopa, a njen strop poslužio kao pod ranije sakristije.¹³ U vizitaciji iz 1821. g., opisujući kriptu, vizitator navodi da crkva ne posjeduje kriptu u unutrašnjosti, ali postoji osuarij u sakristiji. Vjerojatno je ovdje riječ o toj sakristiji. U sondi 1 i 2a odmah ispod 5 cm humusnog sloja nađen je gotovo metar dubok sloj štuta (SJ4 i SJ7) od urušavanja zidova. Možda je riječ o zidovima sakristije, izgrađene iznad zidane grobnice. Na vrhu zidane grobnice evidentirana je podloga za podnicu.

U sondi 2a pronađeni su temelji (360 x 165 cm, dubine 160 cm) za koje se ne može sa sigurnošću reći kojoj fazi crkve (ili možda prvoj sakristiji) pripadaju. Temelji se gradnjom ne razlikuju od temelja crkve te su s njim i povezani u gornjem dijelu. S južne strane temelja otkrivena je niša u kojoj je bio ukop (grob 12), vrlo vjerojatno, bolesnog djeteta.¹⁴ Sam temelj presjekao je grob 16, što bi išlo u prilog pretpostavci da je i prije gradnje crkve ovakve orijentacije i oblika tu već postojalo groblje.

U sondi 2b vrlo je primjetna nekvalitetna izvedba betonskog ojačanja temelja i loša izvedba drenaže, koja je više naštetila zidovima crkve nego zub vremena (Slika 3). Temelji su dubine 140 cm ispod betonske obloge. Rađeni su od tuha i sivca uz obilato korištenje veziva. U ovoj je sondi bilo grobnih ukopa, ali vrlo oštećenih i parcijalnih, pa su identificirana samo četiri (grobovi 12, 16, 21, 22), i to tek ispod dubine od 150 cm. Ostali su prepoznati po nalazima medaljica, krunica i prstena.



Slika 3 – pogled na temelje i betonsku oblogu u sondi 2b (foto – A. Azinović Bebek 2006).

Fig. 3 – view of the foundations and the concrete revetment in the probe 2b (photo – A. Azinović Bebek 2006).

¹³ Sakristija se vidi u Izvodu iz katastarskog plana. Nije ucrtana današnja sakristija koja se nalazi uz jugozapadno pročelje crkve, već ova stara uz sjeveroistočno pročelje crkve.

¹⁴ Riječ je o kosturu djeteta s velikom deformiranom glavom. Nažalost, nisu rađene antropološke analize kostiju.

U sondama 2c i 2d najbolje je vidljiv veliki pad terena od gotovo 200 cm. Nažalost, zbog loše izvedbe drenaže nije bilo moguće istražiti temelje crkve u tim sondama. Tek po uklanjanju betonske obloge i drenaže moći će se vidjeti u kakvom su stanju temelji zidova. U sondama je identificirano 18 kompletnih ukopa grobova (1–11, 13–15, 17–20), i još gotovo duplo toliko prema dislociranim nalazima i broju kostiju pokojnika. Prvih 100 cm iskopa činile su kosti dislocirane zbog građevinskih radova izvođenih u prošlosti na crkvi, a tek poslije te dubine bilo je moguće otvoriti kompletne ukope.

Grobovi

Ukupno su istražena 22 kompletna groba te određena količina dislociranih ili u vrlo maloj mjeri očuvanih kosturnih ukopa, koji su pretpostavljeni po nalazima.

Riječ je o groblju iz 17. i 18. stoljeća s karakterističnim priložima svetačkih medaljica, krunica i nakita, vezanog uz crkvu. Grobni ukopi prate smještaj crkve, ukopani su glavom ili prema sjeveroistoku ili jugoistoku, vrlo blizu jedan drugoga. Ima jako puno preslojavanja zbog velikog pada terena, a veliki broj grobova uništen je, što preslojavanjem što građevinskim intervencijama. Većina je ukopana u ljesovima što potvrđuju kovani čavli nađeni u velikom broju. Najstariji grobovi ukopani su u zemlji i identificirani su jedino po otisku u zemlji. Kostu su se u potpunosti raspale – razlog je vjerojatno velika kiselost zemlje ilovače.

Nalazi

Nalazi u grobovima predstavljaju običaj vremena ukopavanja (17.–18. st.) – pokojnici su uz sebe imali prstenje, svetačke medaljice, križeve i krunice, a dva su imala brevar, koji sadržavaju natpis ili svetačke sličice.

Medaljice i križevi najvećim dijelom su od bronce, a jedna je medaljica od stakla. Nađene su i kopče za odjeću tzv. *babe i dedeki*, raznih veličina i ukrasne igle – broševi.

Od željeznih predmeta u grobovima nađena je potkova za cipelu, kopča za odjeću ili cipelu i mnoštvo kovanih čavala iz ukopnih sanduka.

Od ostalih nalaza vrijedno je izdvojiti velike količine stakla – uglavnom prozorskog, ali i nešto fragmenata raznih posuda. Vrlo su male količine keramičkih ulomaka. Nađen je i jedan gumb s vojne uniforme, s natpisom na njemačkom (*Tuch Lieferung Gesellschaft*). Izdvojeni su primjerci opečnog popločenja i uzorci žbuke s vanjskih pročelja crkve. Od novca¹⁵ nađeni su: solid venecijanskog dužda Marka Antonija Justinijanija (1684.–1688.),¹⁶ solid iz 1767. godine,¹⁷ *kreutzer* (u narodu krajcar) iz 1782. godine¹⁸ i još jedan iz 1800. godine¹⁹ (Tabla 1). Svi nalazi obrađeni su u Odjelu za restauriranje kopnenih arheoloških nalaza u HRZ.²⁰

15 Sav novac odredio je I. Mirnik iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, kojem ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

16 Soldo, 1684–1688, Venezia, CNI VII, 67; Italia, Rep. Venezia 1471–1802: Marcantonio Giustinian (1684–1688).

17 Soldo, 1767, Gorica, CNI VI, 46, G; Poknežena grofovija Gorica/Gorizia: Maria Theresia (1740–1780).

18 Ugarska/ Kgr.Ungarn 1540–1918, Josip II. (*13.III. 1741–1765–29.XI.1780+20.II.1790) 1 Kreuzer, 1782, Kremnitz, Miller 284, B.

19 Sveto Rimsko Carstvo, Austrijsko-Češki krug, Haus Oesterreich 1477–1806, Franz II.(I.)(1792–1835) Kreuzer, 1800, Wien, Miller 303, (A?).

20 Na obradi materijala radili su Mihael Golubić, Matija Krklec i Marko Nemeth. Sve fotografije obrađenih nalaza izradio je Jurica Škudar.

Medaljice (Tabla 1)

Ukupno je pronađeno dvanaest medaljica uglavnom dobro očuvanih i dva brevara¹⁴ u dijelovima. Od toga su šest medaljica i jedan brevar iz grobova, a ostalo su nalazi u kontekstu groblja. Dominiraju, kao što je i očekivano, medaljice s prikazom sv. Benedikta (šest od dvanaest). Ostali sveci koji se pojavljuju su: sv. Marija, Isus, sv. Ivan Nepomuk, sv. Obitelj i prikaz oruđa Kristove muke (*arma Christi*). Njih deset načinjeno je od bronce (tri od lijevane bronce, a sedam od brončanog lima). Jedna je od kositra, a posebno je zanimljiva staklena medaljica s naslikanim prilazom sv. Ivana Nepomuka. Nažalost, crtež je nepovratno izgubljen, vjerojatno zbog neadekvatnog čuvanja u PVC vrećici za nalaze. Ostala je samo loša fotografija zatečenog stanja po vađenju iz zemlje. Slična medaljica nađena je u Čazmi (grob 65). Izrađena je od stakla, s obručem od brončanog lima. Sigurno je imala neki oslik ili natpis na papiru jer je uz nju pronađen komadić papira s dva nečitka slova, koji je propao. Sličnu takvu ima i Kamensko (PERKIĆ 2005: PN 100), i Mateško Selo.¹⁵ (Slika 4 – staklene medaljice iz Žumberka, Čazme, Kamenskog i Mateškog Sela). Medaljice se inače rade od zlata i srebra za bogatije, a običan, siromašni puk kupuje skromne, sitne, mjedene, kositrene ili željezne medaljice (MIRNIK 1992: 501–506). Obično su kovane, emajlirane, gravirane ili lijevane, u skupljor ili jeftinijor izvedbi, a nose se oko vrata i obvezni su dio krunice (MIRNIK 1996: 361–381).

Medaljice sv. Benedikta omiljene su medaljice 17. i 18. stoljeća. Dolaze u raznim oblicima i kombinacijama. Sv. Benedikt obično je prikazan kao bradati, stariji muškarac od kraja 16. do druge trećine 18. stoljeća, a u 18. i 19. stoljeću kao mlađi muškarac bez brade (FASSBINDER 2003: 231). S. Fassbinder je napravio tipologiju i klasifikaciju medaljica sv. Benedikta za područje jugozapadne Njemačke. Pobrojao je ukupno 21 glavni tip s po nekoliko podtipova ovisno o načinu na koji je prikazan sv. Benedikt, o prikazu na reversu i svecu koji se pojavljuje uz sv. Benedikta na medaljici te obliku medaljice. (FASSBINDER 2003: 239–243). Žumberačke medaljice sv. Benedikta mogu se uklopiti u Fassbinderovu tipologiju. Tako Fassbinderov tip 1 predstavlja medaljica s likom sv. Benedikta na aversu i Benediktovog križa na reversu. Takve datira u zadnju trećinu 17. stoljeća do prve polovine 18. stoljeća. U Žumberku su PN 58d, PN 6, PN 12 podtip 1A (ovalne medaljice), a PN 38b i PN 47 podtip 1Ab (osmerokutne). Medaljica PN 21 je podtip 1B (donja polovica prikaza sv. Benedikta pokrivena je medaljonom sa Zaharijinim blagoslovom). D. Knez datira medaljice sv. Benedikta od 15. do 20. stoljeća bez detaljnije podjele (KNEZ 2001: 28).

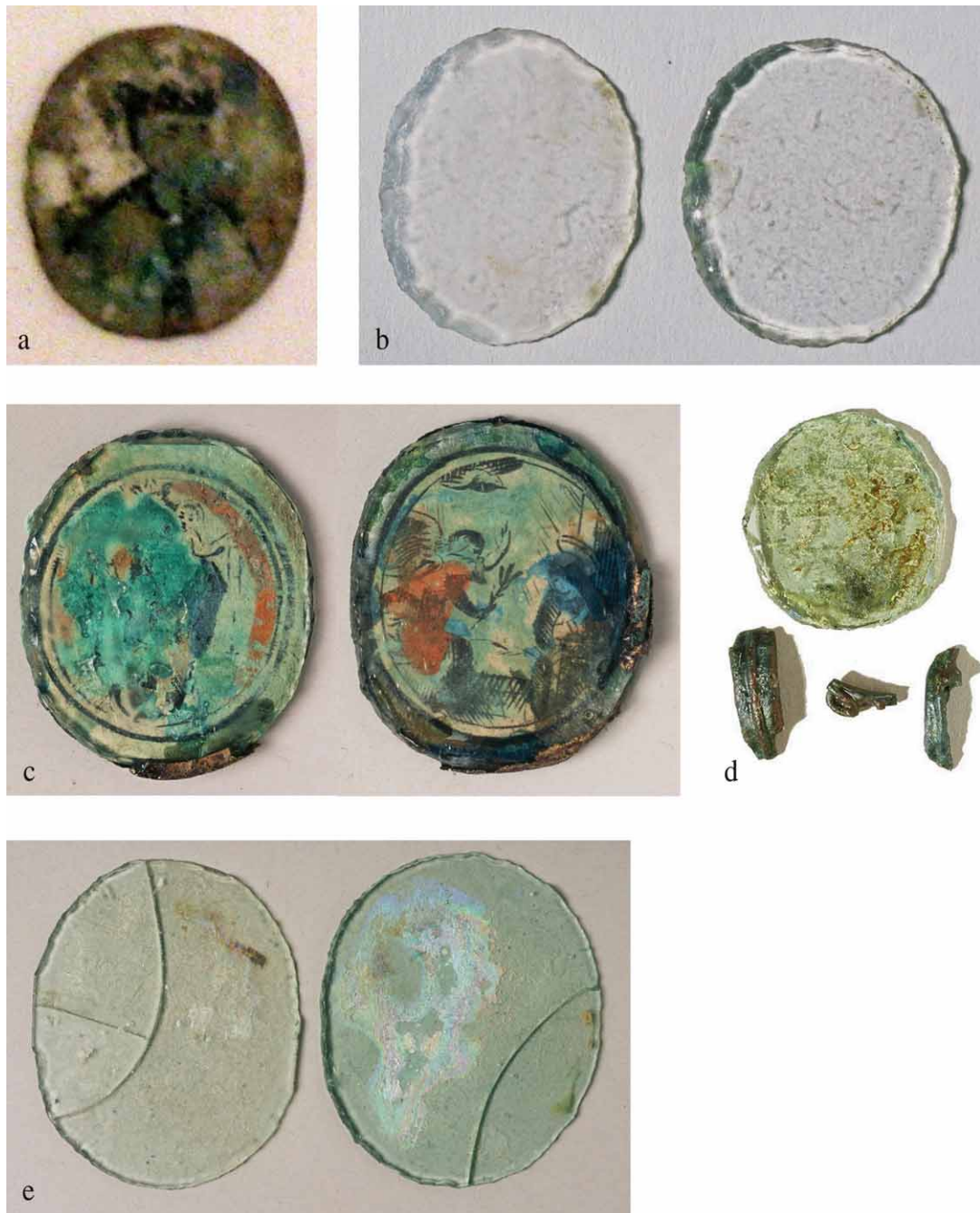
Uobičajeni predmeti koji se prikazuju na *Arma Christi* medaljicama ili križevima su: spužva s octom, koplje, trnova kruna, čekić, vrč, kocka, stup, ljestve, bič, svežanj šiba, kliješta, kalež i čavli

14 Brevar (lat. *littera brevis* – kratko pismo, njem. *Brevier*). Riječ je o kvadratnoj kutijici od brončanog lima, koja u sebi sadrži razne zazive i blagoslove – tekstove iz Biblije i molitvenika. (AZINović BEBEK 2007a, 398). Ponekad sadržava i sličice svetaca, najčešće franjevačkog reda, tekstove egzorcizma i sl. Brevar se nosio na razne načine – u kožnoj ili platnenoj vrećici, nekad ušiven u odjeću ili pak u ovakvim metalnim kutijicama oko vrata, ruke ili ispod ramena. Služili su kao amuleti protiv raznih opasnosti, za ljubav, protiv ne vremena, vještica i demona. Braunneck ih datira u 30-te godine 18. stoljeća te prema motivima i ukrasima smješta njihovu izradu u određene bavarske franjevačke samostane (Braunneck 1979, 300–301). Rasprostranjeni su u južnoj Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj. Podatak iz vizitacija 1905. g. o postojanju bratovštine škapulira BDM mogao bi možda i ove nalaze usmjeriti na interpretiranje kao škapulira, jer se i škapuliri mogu nositi u obliku metalnih kutijica u kojima su onda i svetačke slike,

zazivi, blagoslovi i relikvije. <http://200.gvs.arnes.si/files/skapulir.jpg> (rujan 2009). Devocionalni škapulir razvio se iz redovničkog škapulira i puno je manji. Mogle su ga nositi i svjetovne osobe, obično članovi bratovština. Takvi škapuliri sastavljeni su od dva kvadratna komada tkanine, drva ili tvrdog papira, a u sebi su sadržavali religiozne tekstove ili sličice. Potom su ih povezivali vrpčama i nosili preko ramena – jedan dio na prsima, a drugi na leđima.

15 Zahvaljujem kolegi Čučkoviću na uvidu u materijal iz Mateškog Sela. Riječ je o dvije medaljice od stakla, ukovirenih brončanim limom u koje je umetnut papir s crtežom. PN 172 – na jednoj strani neprepoznatljivo, na drugoj prikaz anđela. PN148 – na jednoj strani neprepoznatljivo, na drugoj prikaz Navještenja. Pitanje je je li uopće stražnja strana bila oslikana ili je bila prazna.

16 Grob je izuzetno bogat nalazima, osim ovog križa nađena je i medaljica sv. Benedikta, medaljica s prikazom



Slika 4 – Staklene medaljice iz a – Žumberka (2006.g. PN 58c); b – ista medaljica nakon što je propala slika; c – Mateškog Sela (1999.g. PN 172, PN 148), d – Čazme (2005.g. PN 96), e – Kamenskog (2000.g. PN 100) (sve foto J. Škudar).

Figure 4 – Glass medals from a – Žumberak (2006, PN 58c); b – the same medal after the picture had desintegrated; c – Mateško Selo (1999, PN 172, PN 148); d – Čazma (2005., PN 96); e – Kamensko (2000, PN 100).

(FASSBINDER 2003: 274). Žumberačka medaljica ima pojačanu *Arma Christi* simboliku jer na aversu ima prikaz križa *Arma Christi*, a na reversu još i dodatne motive Kristove muke. Identičnu ovoj D. Knez (KNEZ 2001: 90) datira u 18. stoljeće, a Fassbinder (FASSBINDER 2003: 481) kroz 17. i početak 18. stoljeća.

Križevi i krunice (Tabla 2)

Nađena su dva križa. Jedan (PN 40) je nađen u grobu 20²³ i vjerojatno je dio krunice od malih zrna crne i bijele boje. Oblikom je to križ sv. Ulriha²⁴ s prikazom sv. Benedikta na jednoj i sv. Sebastijana na drugoj strani. Međutim, tipološki ga ne možemo svrstati u križeve sv. Ulriha jer se ničim, osim oblikom, ne referira na sv. Ulriha ili Augsburg²⁵ (FASSBINDER 2003: 261). Križevi s prikazom sv. Benedikta nazivaju se i križevi sv. Benedikta, što bi u ovom slučaju bilo točnije (MÜNSTERER 1983: 180; KNEZ 2005: 18).

Drugi (PN 49) križ je latinski križ s prikazom. Na aversu mu je prikaz raspetog Krista, a na reversu Bogorodice koja stoji na polumjesecu, a oko nje je natpis: *Virgo Immaculata Vitam presta puram – Bezgrešna Djevice, čestiti život nam daj.*²⁶ To je križ tzv. *Vitam Praesta*, Fassbinder ih datira u 18. stoljeće (FASSBINDER 2003: 267), a Pavičić u 18.–19. st. (PAVIČIĆ 1994: 75–77).

Krunice su identificirane tri puta, makar je ih je zasigurno bilo više, jer je nađeno dosta samostalnih zrna rasutih po čitavom istraživanom prostoru groblja. Kako je crkva više puta obnavljana, ne začuđuje ovakvo rasipanje nalaza iz grobova.

Krunica iz groba 20 (PN 40A) nađena je zajedno s križem grčkog oblika i teško joj se može odrediti broj zrna. Riječ je o malim (cca 2x2 mm) zrnima staklene paste, crne i bijele boje. U originalu su bili povezani metalnim kukicama u lančić, pa je diskutabilno je li ovdje riječ o krunici ili dekorativnom lančiću križa. Nesumnjive krunice su iz grobova 11 i 21. Krunica iz groba 11 (PN 60) bila je dio velike krunice od 150 zrna.²⁷ Očuvanih je 100 žutih staklenih zrna i 12 bijelih mliječnih zrna, koja su služila kao razdjelna Očenaš zrna. Bile su spojene metalnim kukicama. Krunica iz groba 21 dio je krunice od 33 zrna,²⁸ očuvanih je 28 cijelih plavih i jedno bijelo malinasto zrno, sva od staklene paste. Malinasto zrno bilo je razdjelno Očenaš zrno (AZINOVIĆ BEBEK 2009: 174). Možda je završavala medaljicom sv. Benedikta pronađenoj također u grobu 21.

Kopče za odjeću (Tabla 3)

U novom vijeku uobičajena sredstva za kopčanje odjeće su gumbi i tzv. „baba i deda” kopčice. U grobovima su do sada pronađene samo ove dvodijelne, dvopetljaste kopče s kukom i ušicom. Te kopčice – sponje bile su zašivene na odjeću, a međusobno su se povezivale pomoću kukice i ušice. U samo jednom slučaju nađene su *in situ* u grobu (grob 2, PN9). Ostale su nađene izvan grobova na prostoru groblja. Izdvojene su dvije vrste kopčica – od tanje i deblje žice. Ove od tanje žice vjerojatno su služile zakopčavanju košulja, a ove od deblje žice zakopčavanju kaputa ili čarapa.²⁹ Kopče

Isusa i sv. Marije, brevar u dijelovima i prsten s natpisom S FRANCISCE XAVERI ORA P N.

24 Grčki križ, najčešće su mu haste okrenute na van.

25 Hodočasničko mjesto čašćenja sv. Ulriha.

26 *Vitam presta puram* prvi je stih jedne od sedam strofa starog marijanskog himna *Ave Maris Stella*. (*Vitam praesta puram, iter para tutum, ut vidētes Iesum semper collaetēmur*) Himan je omiljen u srednjem vijeku. <http://www.newadvent.org/cathen/02149a.htm> (kolovoz 2009).

27 Broj od 150 zrna simbolički se poklapa s brojem od 150 psalama iz psalterija, koje je redovnik trebao izmoliti svaki dan (AZINOVIĆ BEBEK 2009: 168).

28 Broj zrna označava doživljene Isusove godine (AZINOVIĆ BEBEK 2009: 171).

29 Čarape koje se kopčaju ovim kukicama dinarska su nošnja i obilježje etničke skupine Vlaha na Žumberku (ZORIĆ 1996: 147).

za odjeću datiraju se obično zatvorenim cjelinom groba ili groblja, jer ih je inače nemoguće vremenski odrediti s obzirom na to da traju kroz čitavi srednji vijek, pa gotovo do danas (PERKIĆ 2005: 47; BELAJ 2006: 285).

Nakit (Tabla 3)

Od nakita su među grobnim nalazima zastupljeni ukrasne igle – broševi i razno prstenje. Iznimno je zanimljiv nalaz parte u dvojnog grobu žene i djeteta, nalaz koji inače nije karakterističan za ovaj kraj. Najčešće ju nalazimo u grobovima 17. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj. Pretpostavlja se, da je stavljanje parte germanski običaj, jer naziv parta potječe od njemačke riječi *borte* (njemački – traka).³⁰ Međutim, običaj da djevojka nosi otkrivenu kosu u pletenici, ovijenu vijencem ili partom, sigurno je praslavenski (GUŠIĆ 1955: 56). Parta se nosila oko glave kao ukras djevojaka koje su spremne za prelazak u rang udavače, tj. kada bi postale spremne za ženidbu. Po ženidbi, žene su skrivale kosu pod maramom, preko koje su o blagdanima i posebnim prilikama nosile i partu. Ostaci parte nađeni su u dvojnog grobu, vjerojatno majke i djeteta. Žena je, vjerojatno, za ovu tužnu, ali opet „posebnu” priliku svečano obučena te joj je stavljena i parta na glavu³¹ (ANTOŠ 1996: 173).

Nađena su dva broša od brončane žice, ukrašena zrnima od staklene paste i jedan nalaz zrna koja bi odgovarao nalazu broša. Jedan kraj broša završava trolisnom petljom brončane žice, a spajao se umetanjem nožice u zavinutu ušicu na drugom kraju brončane žice (PN 24). Jedan (PN 43) na luk ima tri petljice na koje su se tanjom brončanom žicom vezala zrna, a jednom (PN 12a) su samo sačuvana ta tanjom žicom povezana zrna, koja se onda stavljaju na luk broša. Broševi ostavljaju iznimno nježan dojam. Nakit od brončane žice teško možemo vremenski odrediti. Ovakav broš, ukrašen zrnima staklene paste ipak je proizvod novog vijeka, ali svoje porijeklo i uzore vuče sve od prapovijesnih fibula. Riječ je, očito, o tradicijskom nakitu. Sličan broš s pet raznobojnih zrna od staklene paste nađen je u Čazmi, u zasipu južnog broda (PN 19).

Prstenje (Tabla 4)

Pronađeno je 30 komada prstena, od toga 16 u grobovima, a ostalih 14 na prostoru groblja. Riječ je većinom o prstenju s krunom u obliku šesterokuta (PN11, PN15?, PN28, PN34, PN20, PN53?, PN59, PN36, PN42, PN33), kruga (PN22, PN26?, PN29?, PN16, PN14, PN45, PN27), ovala (PN52), zatim ravno okruglo prstenje s ukrasima u obliku urezanih linija (PN25, PN44), raznih ispupčenja ili u jednom slučaju i natpisa (PN39) (S:FRANCISCE: ? :XAVERI:ORA:P:N) te crnog prstenja od namotane brončane žice (PN8 i PN13). Ramena takvog prstena načinjena su od tri paralelne brončane žice koje završavaju spiralno namotane tvoreći krunu. Očito, riječ je, o tradicijskom nakitu čiji originali sežu još u starohrvatsko doba (DEMO 1996: 54).

Prstenje je uglavnom od bronce – lijevano, od brončanog lima ili brončane žice, a samo je jedan prsten od srebra. Krune prstenja bile su ispunjene imitacijama dragog kamena – komadićima stakla koja su čak u nekim slučajevima još podmetana s komadićima papira. To se radilo zbog uštede materijala (staklo) i zbog promjene boje stakla. Neke krune očito su bile načinjene od brončane žice i malih zrna od staklene paste (PN10, PN31). Vjerojatno je riječ o nekoj varijanti ukrasa sličnoj onog na broševima. Nažalost, niti jedan nije očuvan. Uglavnom je pronađen samo jedan prsten u grobu, osim u grobovima 4 i 5, gdje su nađena po dva prstena. U grobu 4 nađena su dva (PN 8 i 13), s krunom od spiralno namotane brončane žice, a u grobu 5 su nađeni PN10 – prsten sa zrnima od stak-

30 Tako je iskopavanjima u Klostermarienbergu (Austrija) nađeno nekoliko parti (tj. borte), koje datiraju u 18. st. *Fundort kloster* 2000: 314).

31 Kada umru mladić ili djevojka pogrebne povorke često podsjećaju na svadbeni obred, a nazivaju se i *žalosno slavlje*. Djevojke pokapaju u vjenčanici s vijencem na glavi, a iza lijesa mladića išla bi djevojka obučena u vjenčanicu.

lene paste i PN11 – srebrni prsten sa šesterokutnom krunom. Ova četiri prstena svakako su najinteresantiji nalaz među nakitom. Srebrni prsten jedini je nalaz od plemenite kovine te je općenito rijeđak nalaz na do sada istraženim grobljima 17. i 18. stoljeća. Ima ga još Čazma (Grob 20, PN 38 i Grob 24, PN 43) i Kamensko (2006.g., PN 44, 2000.g., PN 26, 28, 58). Prstenje od namotane brončane žice nalazimo još jedino u Kamenskom (2000.g. Grob 12, PN 29, Grob 13, PN 31 i Sj7, PN 74) i također je datirano u 18. stoljeće (PERKIĆ 2005: 40). Prsten s ukrasom / krunom od perlica do sada nije pronađen na grobljima 17. i 18. stoljeća.

KATALOG NALAZA

NOVAC

PN 3 – solid venecijanskog dužda Marka Antonija Justinijanija (1684.–1688.), Tab 3/1
Av.: S.M.V.M.A.IVSTIN. između 2 biserna okvira; Lav sv. Marka stoji l. nad.; predaje stijeg duždu, koji kleči d. nal. U ex: *12*.
Rv.: *DEFENS. –.NOSTER* između dva biserna okvira; Spasitelj, stoji, licem; blagoslivlje d., u lj. drži Evandjelje. T.: 1,01 g. Dim.: 19x21 mm. Pol. kal. 5. Dobro sačuvan. CNI VIII, 1917: 325,67. (29238).

PN 5 – solid iz 1767. g., Tab 3/2
Av.: Grb Gorice: s goričkim lavom i akvilejskim gredama, pod krunom.
Rv.: 1./SOLDO/1767./g. u baroknoj kartuši. T.: 2,37 g. Dim.: promjer 21 mm. Pol. kal. 12. Dobro sačuvan. CNI VI, 1922: 78,46. (29239).

PN 19 – *kreuzer* iz 1782. g., Tab 3/3
Av.: IOS.II.D.G.R.I.S.A.GE.HV.BO.REX.A.A. Pop.: lovorom ovjenčano, nad.
Rv.: EIN/KREUTZER/1782. u palminu i lovorovu vijencu. T.: 7,58 g. Dim.: promjer 21 mm. Pol. kal. 12. Dobro sačuvan. MILLER VON AICHHOLZ 1920: 284. (29240).

PN 61 – *kreuzer* iz 1800. g., Tab. ¾
Av.: FRANC.I.D.G.R.U.S.A.GE.HV.BO.REX.A.A. Pop.: lovorom ovjenčano, s kosom koja pada na zatiljak, nad. Bk.
Rv.: 18 – 00 dolje l. i d.; 1 u ovalnome štitu, preko dvoglavog orla. BK. T.: 3,92 g. Dim.: 12x24 mm. Pol. kal. 12. Korodiran. MILLER VON AICHHOLZ 1920: 303. (29241).

MEDALJICE

Grob 1

PN 6 – ovalna medaljica od brončanog lima; sv. Benedikt / križ sv. Benedikta, 17./18. st., T1:1
brončani lim; t=0,5 g; 19x22 mm.
Av.: figura sv. Benedikta u haljini; natpis: CTI ORA ·PRO·NOBIS – (S BENEDICTI ORA PRO NOBIS) – sv. Benedikte, moli za nas.
Rev. križ sv. Benedikta; natpis čitljiv u manjoj mjeri. SPB SM ·V·R·S·N·S·V·M·L·I., tumači se: u križu SCPB·CSSMLNDSMD· oko križa ·IHS·V·R·S·N·S·M·V·M·Q·L·I·V·B·.
FASSBINDER 2003: 239; GRÜN WALD 2001: 33; KNEZ 2001: 37; BELAJ 2006: 274; AZINović BEBEK 2007: 242–247.

Grob 3

PN 7 – okrugla brončana medaljica s okomitom ušicom za vješanje; *arma Christi*, 17./18. st., T1:2
lijevana loša bronca; t=5,1 g; Ø=28 mm, v=38 mm.

Av.: arma Christi – raspoznaju se: stup, ljestve, Veronikin rubac, haljina, kocke, ruka, svijeća Duh Sveti u obliku golubice, vrč; natpis je nečitak raspoznaju se sljedeća slova: S DEV S DONT SI M NOB.

Rev.: arma Chrisit križ; natpis: PASSIO CHRISTI CONFORTA ME.

KNEZ 2001: 90; FASSBINDER 2003: 481.

Grob 20

PN 38 – brevar u dijelovima, T3:10

staklo; t=2,3 g; cca 26x30 mm, dio kožne oplata i brončanog lima koji je vjerojatno bio okov brevara, kopča od brončane žice, drveno zrno, uz njega nađen i križ, dio krunice.

AZINOVIĆ BEBEK 2007: 398.

PN 38 a – osmerokutna brončana medaljica s okomitom ušicom za vješanje; Isus / Marija, 18. st., T1:6.

lijevana bronca, t=4,5 g; 19x22(30) mm.

Av.: Isus u lijevom profilu, s trnovom krunom i plaštem, oko njega zrake svetokruga.

Rev.: sv. Marija u lijevom profilu, s rupcem preko glave, oko nje zrake svetokruga

KRNJAK 2004: 133.

PN 38 b – osmerokutna medaljica od brončanog lima s rupicom i karičicom za vješanje; sv. Benedikt / križ sv. Benedikta, 17/18. st, T1:7.

brončani lim, t=1,6 g; 20x26 mm (karika 10x7 mm).

Av.: sv. Benedikt u haljini u d. ruci drži križ, u l. čašu s otrovom; natpis: CRVX·S·P·E³²ENEDICTI·.

Rev.: križ sv. Benedikta; natpis: – u križu SCPB·CSSMLNDSMD· oko križa ·IHS·V·R·S·N·S·M·V·M·Q·L·I·V·B·.

FASSBINDER 2003: 239; KRNJAK 2004: 136, KNEZ 2001: 46; AZINOVIĆ BEBEK 2007: 242–247; GRÜNWALD 2001: 39; *Fundort Kloster* 2000: 305.

Grob 21

PN 12 – osmerokutna medaljica od brončanog lima s rupicom za vješanje; sv. Benedikt / križ sv. Benedikta, 17./18. st., T1:3

brončani lim; t=0,8 g; 23x30 mm, nađena uz ukrasni broš od brončane žice, brončanih pločica i sitnih staklenih zrna crvene, zelene i bijele boje.

Av.: sv. Benedikt u haljini, u d. ruci križ, u l. ruci kalež; natpis: VX·S·P·BENEDI.

Rev.: križ sv. Benedikta, natpis: CSPB CSSML NDSMD ·IHS· S·N·S Q·L·I·V·B·.

FASSBINDER 2003: 239; KRNJAK 2004: 136, KNEZ 2001: 46; AZINOVIĆ BEBEK 2007: 242–247; GRÜNWALD 2001: 39; *Fundort Kloster* 2000: 305.

Grob 22

PN 21 – ovalna medaljica od brončanog lima s paralelnom ušicom i karičicom za vješanje; sv. Benedikt / križ sv. Benedikta, 17./18. st., T1:5

brončani lim; t=1,0 g, 21x23(27) mm, karičica 6x7 mm; uz poliedarska zrna od prozirne staklene paste i prsten.

Av.: sv. Benedikt u haljini, u d. ruci kalež, u l. ruci križ, ispred njega u štitu natpis: +Z+DIA+BIZ+ ostalo nečitko, tumači se kao Zaharijin zaziv; natpis na rubu medaljice X·P·BENEDIC ORA·PR·N·.

Rev.: križ sv. Benedikta – loše otisnut prikaz, nedostaju slova natpisa oko križa, natpis. CSPB CSSML NDSMD S·V·R·S·M·S·N·V·S·.

FASSBINDER 2003: 239; KNEZ 2001: 45; GRÜNWALD 2001: 65; *Fundort Kloster* 2000: 304.

32 Očito se majstoru potkrala greška, trebalo bi pisati B

IZVAN GROBOVA

PN 47 – dio vjerojatno osmerokutne medaljice od brončanog lima; sv. Benedikt / križ sv. Benedikta, 17./18. st, T1:4

brončani lim; t=0,3 g; 19x9 mm; nađen uz kopčicu „baba”.

Av.: vjerojatno sv. Benedikt; natpis: TI RA.

Rev.: križ sv. Benedikta; natpis: CS B ND IVB.

FASSBINDER 2003: 239; KRNJAK 2004: 136; KNEZ 2001: 46; *Fundort Kloster* 2000: 305; AZINOVIĆ BEBEK 2007: 242–247; GRÜNWALD 2001: 339.

PN 50 – ovalna kositrena medaljica s rupicama za vješanje; krilati anđeo s križem / križ u kružnici, 17. st., T1:8

kositar; medaljica sekundarno bušena; t=2,8 g; 27x25 mm.

Av.: krilati anđeo s križem u ruci, ispod njega neprepoznatljiv prikaz – kompozicijski bi mogao biti sv. Mihael.

Rev.: križ proširenih hasti u kružnici, oko križa traka u kojoj je bio natpis, sada nečitljiv osim slova OI. KNEZ 2001: 58; PEUS 1982: 592.

PN 57 – okov brevara, 17.st., T3:8

brončani lim u pet fragmenata – tri veća imaju širinu 8–9 mm x 24 mm, što bi sugeriralo da je brevar bio 24x24 mm te 9 mm širok. Ta tri dijela imaju na sredini iskucan križ kao ukras. Ostala dva su veličine 4x13 i 6x17 mm; t=1,3 g.

Uz brevar je nađen i papir s blagoslovima, zazivima i molitvama složen tako da može stati unutra. Nažalost, u Odjelu za papir i kožu HRZ nisu ga uspjeli otvoriti, već su ga u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ testirali i otkrili da je rađen od lana, što u potpunosti odgovara vremenu 17. stoljeća.

AZINOVIĆ BEBEK 2007: 398.

PN 58 a – ovalna brončana medaljica s okomitom ušicom za vješanje, sv. Ivan Nepomuk/Bogorodica u zvonolikom plaštu, 17/18. st., T1:10

lijevana bronca; t=3,3 g; 18x22 (29) mm.

Av.: Sv. Ivan Nepomuk ispred Karlovog mosta, u desnoj ruci drži raspelo u lijevoj palminu granu; natpis, ·S·IOAN·.

Rv.: Bogorodica u zvonolikom plaštu u oltarnoj niši, dva antitetička anđela u dnu oltara, kompozicijski slična prikazu bogorodice i Triburga.

FASSBINDER 2003: 336.

PN 58 c – ovalna staklena medaljica na kojoj je bio nacrtan sv. Ivan Nepomuk, 18. st., slika 4:a i b staklo, dva komada; t=0,6 i 0,7 g; 19x15 i 19x16 mm.

AZINOVIĆ BEBEK 2007: 249.

PN 58 d – ovalna medaljica od brončanog lima s rupicom za vješanje; sv. Benedikt / križ sv. Benedikta, 17/18. st., T1:9

brončani lim; t=0,3g; 14x18 mm.

Av.: Sv. Benedikt u haljini u d. ruci drži križ, u l. čašu s otrovom? ; natpis: CRVX·S·P·BENEDICTI·.

Rv.: križ sv. Benedikta; natpis: – u križu SCPB·CSSMLNDSMD· oko križa ·IHS·V·R·S·N·S·M·V·M·Q·L·I·V·B·.

FASSBINDER 2003: 239; GRÜNWALD 2001: 33; KRNJAK 2004: 136; KNEZ 2001: 46; BELAJ 2006: 274; AZINOVIĆ BEBEK 2007: 242–247.

PN 58 e – ovalna medaljica od brončanog lima s rupicom za vješanje; Sv. Obitelji /Mariacell, 17. st., T1:11

brončani lim, t=0,3g; 15x19 mm.

Av.: Sv. Obitelj – sv. Josip s desna, dijete Isus u sredini dolje, sv. Marija s lijeva, golub u sredini

Rv.: Bogorodica u zvonolikom plaštu, natpis nečitak: možda se dio može interpretirati kao MARCEL, što bi odgovaralo svetištu Mariacell.

FASSBINDER 2003: 323, tip 4; KNEZ 2001: 43; AZINOVIĆ BEBEK 2007: 229–232; *Fundort Kloster* 2000: 306.

KRIŽEVI I KRUNICE

Grob 20

PN 40 – brončani križ sv. Benedikta s paralelnom ušicom za vješanje, 17./18.st., T2:5

brončani lim, t=0,5 g; 19x22(25) mm

Av.: u sredini križa u medaljonu sv. Benedikt u haljini, u d. ruci križ, u l. ruci kalež; natpis na vrhu patibuluma IHS, na dnu patibuluma DSMD BP*G, na desnoj hasti M*N VIL NIN, na lijevoj hasti SRI QMS VGS.

Rv.: u sredini križa u medaljonu sv. Sebastijan – natpis na vrhu patibuluma +Z+ DIA +., na dnu patibuluma SSEB STIA, na desnoj hasti BIZ P+Z V+B, na lijevoj hasti +SA +AG FRS

PN40A – zrna lančića ili krunice, T2:6.

staklena pasta, zrna povezana metalnim kukicama, cca 2x2 mm, 31 plavo i 20 bijelih zrna i 1 metalna okrugla pločica 5x6 mm s rupicom u sredini.

KNEZ 2005: 18.

Grob 11

PN60 – krunica od 150 zrna, 17/18.st., T2:1

staklena pasta, zrna spojena metalnim kukicama, 100 žutih zrna (5x3 mm) i 12 bijelih mliječnih zrna (7x5 mm), t=12,7 g, u grobu nađen i prsten PN 26.

Grob 21

PN17 – krunica od 33 zrna, 17/18.st., T2:2

staklena pasta, zrna bila nanizana na vrpici koja je propala, 28 čitavih (1 polovično) plavih poliedarskih zrna (10x7 mm, t=0,8 g) i 1 bijelo malinasto (10x7 mm, t=0,6 g). U grobu nađene još i ukrasna igla PN12A i medaljica PN12.

IZVAN GROBOVA

PN49 – latinski križ *Vitam Praesta* s okomitom ušicom za vješanje, 18.st., T2:7

lijevana bronca; t=3,5 g; 25x35(45) mm

Av.: raspeti Krist u plitkom reljefu, nečitak natpis INRI na vrhu patibuluma, na dnu okruglo ispupčenje koje sugerira lubanju ili Golgotu.

Rv.: Bezgrešna Djevica u plitkom reljefu sklopljenih ruku na prsima, u haljini, stoji na polumjesecu, oko glave svetokrug od zvijezda, natpis: VIR IMM VITAM PRAEST PURAM (baš sa slovom U, a ne V).

PAVIČIĆ 1994: 75–77; FASSBINDER 2003: 267; *Fundort Kloster* 2000: 298; AZINOVIĆ BEBEK 2007: 254.

KOPČE ZA ODJEĆU

Grob 2

PN9 – kopčice – spone od brončane žice, 17./18.st.
brončana žica, 5 kopčica s kukicom – cca 15x7 mm, t=0,4–0,8 g; 2 kopčice s ušicom – cca 19x9 mm, t=0,2–0,4 g, dosta kopčica u dijelovima.

IZVAN GROBOVA

PN46 – kopčice – spone od brončane žice, 17./18.st., T3:9
brončana žica, 13 kopčica s kukicom – cca 14x10 mm, t=0,4–0,9 g; 14 kopčice s ušicom – cca 16x9 mm, t=0,4–0,6 g.

PN54 – kopčice – spone od brončane žice, 17./18.st.
brončana žica, 12 kopčica s kukicom – cca 18x10 mm, t=0,4–0,7 g; 7 kopčica s ušicom – cca 18x10 mm, t=0,4–0,6 g, 2 kopčice u dijelovima i 2 komadića tkanine.

PN51 – kopčice – spone od brončane žice, 17./18.st.
brončana žica, 10 kopčica s ušicom – cca 18x10 mm, t=0,4–0,7 g, 1 kopčica u dijelovima.

PN56 – kopčice – spone od brončane žice, 17./18.st.
brončana žica, 5 kopčica s kukicom – cca 17x9 mm, t=0,5–0,6 g; 8 kopčica s ušicom – cca 19x9 mm, t=0,4–0,6 g, dosta kopčica u dijelovima.

NAKIT

Grob 21

PN12a – brončana žica s ukrasnim zrnima, 17./18.st., T3:7.
brončana žica, 7 zelenih, valjkastih i okruglih zrna od staklene paste (2x3 mm), 6 crvenih okruglih zrna od staklene paste (3x3 mm), 5 bijelih valjkastih zrna od staklene paste (2x3 mm), brončana pločica s rupicom u sredini (Ø 4 mm). Osnova je deblja brončana žica u tri reda s po 4 petljice na koje su tanjom brončanom žicom pričvršćena zrna staklene paste u boji. U grobu još i medaljica sv. Benedikta i krunica.

Grob 9

PN24 – broš, 17./18.st., T3:6
brončana žica, 34x11mm, t=0,6 g, u grobu još prsten.

IZVAN GROBOVA

PN43 – broš s ukrasnim zrnima, 17./18.st., T3:5.
brončana žica, 30x12 mm, 7 tirkiznih, valjkastih zrna od staklene paste (3x2 mm), ukupna težina broša 0,7 g.

PRSTENJE

Grob 4

PN8 – prsten od brončane žice sa spiralno namotanom krunom, T4:1.
brončana žica, t=0,4 g, kruna 4x11mm, nije očuvan u cijelosti.

PN13 – prsten od brončane žice sa spiralno namotanom krunom, T4:2.
brončana žica, t=0,5 g, Øprstena=22 mm, kruna 4x10 mm, Øžice=1 mm.

Grob 5

PN10 – prsten sa zrnima od staklene paste, T4:3.
brončani lim, ukrašen kosim paralelnim urezima, širina prstena=4 mm, debljina=0,5 mm, t=0,6 g, Ø prstena=20 mm, 3 valjkasta, bijela zrna od staklene paste (1x3 mm), 4 okrugla zelena zrna od staklene paste, 2 okrugle pločice od brončanog lima s rupicom u sredini (Ø=4 mm), tanka i debela brončana žica.

PN11 – prsten sa šesterokutnom krunom, T4:9.
srebro, u kruni oko od prozirne staklene paste, ispod se naziru tragovi crvene boje, nema pečata, Ø prstena=22 mm (visina s krunom 29 mm), širina 4 mm, debljina 2 mm, t=5,9 g, stranice krune = 8x5 mm, oko krune ima širinu 14 mm, visinu 9 mm. Prsten je na ramenu ukrašen urezima u obliku riblje kosti u središnjoj traci, a dvije vanjske trake paralelnim okomitim urezima. Kruna je ukrašena također s tri trake. U središnjoj su isprekidani točkasti urezi, a u vanjskim okomiti paralelni urezi.

Grob 6

PN 15 – prsten sa šesterokutnom krunom, T4:14.
brončani lim, u kruni oko od prozirne staklene paste, ispod se nazire još jedan podložak od stakla, Ø prstena=23 mm (visina s krunom 27 mm), širina=1,5 mm, debljina=1 mm, t=2,8 g, stranice krune=8x5 mm, oko krune ima širinu 14 mm, visinu 7 mm. Prsten je na ramenu ukrašen po trima ispupčenjima u vidu tankog pravokutnika. Kruna nije ukrašena. Teško je razlučiti je li šesterokutna ili okrugla, jer je dosta propala.

Grob 9

PN 25 – ravni prsten s urezanim ukrasom, T4:7.
brončani lim, prsten se izvitoperio pa je teško dobiti promjer (17x22 mm), širina=3 mm, debljina=1 mm, t=0,6 g. Prsten je cijelom dužinom ukrašen dvjema urezanim trakama uz rubove.

Grob 10

PN22 – prsten s okruglom krunom, T4:18.
brončani lim, prsten je u dijelovima, u kruni oko od prozirne plavkaste staklene paste, širina=2 mm, debljina=1 mm, t=1,4 g, Økrune=11 mm, visina krune=4 mm, oko krune 9x10 mm.

Grob 11

PN 26 – prsten s okruglom krunom, T4:15.
brončani lim, oko od prozirne staklene paste, Ø prstena=24 mm, širina=3 mm, debljina=2 mm, t=1,2 g, oko krune Ø= 8 mm. Prsten je na ramenu ukrašen po trima ispupčenjima u vidu tankog pravokutnika. Kruna nije očuvana. Teško je razlučiti je li bila šesterokutna ili okrugla, jer je očuvano samo okruglo oko krune.

Grob 13

PN28 – prsten sa šesterokutnom krunom, T4:10.
lijevana bronca, u kruni oko od prozirne staklene paste, ispod se naziru tragovi podloška od papira, Ø prstena=20 mm (visina s krunom 25 mm), širina 4 mm, debljina 2 mm, t=5,0 g, stranice krune=8x3 mm, oko krune ima širinu 13 mm, visinu 5 mm. Prsten je na ramenima ukrašen urezima koji tvore trokutasti ukras iz kojeg izlaze tri linije. Kruna je ukrašena kosim paralelnim urezima.

PN29 – kruna i oko prstena, T4:16.
brončani lim, donji dio krune prstena (Ø=11 mm, t=0,2 g) i oka (Ø=10 mm, t=0,3 g) od prozirne

staklene paste. S donje strane krune nalijepljena srebrna traka preko koje se kruna učvršćivala za krug prstena.

PN30 – stranice i oko krune prstena, T4:20.

brončani lim u 4 dijela, $t=0,2$ g, oko krune $9,5 \times 9$ mm, $t=0,2$ g. Vjerojatno su PN29 i PN30 dijelovi istog prstena.

Grob 14

PN31 – prsten sa zrnima od staklene paste, T4:21.

brončani lim očuvan u dva dijela, ukrašen s po četiri pravokutna ispupčenja na ramenima, širina prstena=3 mm, debljina=1,5 mm, $t=1,5$ g, \emptyset prstena=24 mm, \emptyset oka=8 mm, dijelovi stranice krune, 2 veća okruglasta plava zrna od staklene paste (2×3 mm), 10 manjih plavih okruglastih zrna od staklene paste ($1,5 \times 2$ mm), 4 veća okruglasta tirkizna zrna od staklene paste (2×3 mm), 8 malih bijelih okruglastih zrna od staklene paste (1×2 mm), 1 prozirno poliedarsko otkrhnuto zrno, tanka i debela brončana žica (tankom žicom zrna su bila spojena na deblju).

Grob 16

PN34 – prsten s krunom, T4:17.

brončani lim ukrašen dvjema urezanim linijama na rubovima, dijelovi stranice kruna (7×5 mm), oko krune (9×8 mm), ukupna $t=1,0$ g.

Grob 20

PN39 – prsten s natpisom, T4:5.

Brončani lim, širina=3 mm, debljina=0,5 mm, \emptyset prstena=20 mm, $t=0,5$ g, natpis: S:FRANCISCE:?:XAVERI:ORA:P:N (sv. Franjo Ksaverski, moli za nas). Natpis je smješten u traci između dva biserna niza i teče u kontinuitetu cijelim prstenom.

Grob 22

PN 20 – prsten sa šesterokutnom krunom, T4:27.

lijevana bronca, kruna nije očuvana, ali je mjesto gdje se spaja kruna s krugom prstena prošireno tako da može primiti šesterokutnu krunu. \emptyset prstena=22 mm, širina=4 mm, debljina=1 mm, $t=2,8$ g, stranice. Prsten je na ramenima ukrašen urezima koji tvore lik trokuta iz čijeg vrha izlaze tri linije.

IZVAN GROBOVA

PN44 – dva dijela jednog prstena, T4:25.

brončani lim, ukrašen trima trakama, vanjske trake ispunjene paralelnim kosim urezima, središnja traka plastično izdignuta iznad površine, $t=0,3$ g, širina=4 mm, debljina=1 mm.

PN16 – prsten s krunom, T4:29.

brončani lim, očuvana samo podloga za šesterokutnu krunu (širina =15 mm), \emptyset prstena=23 mm, širina=3 mm, debljina=1 mm, $t=1,3$ g. Prsten je na ramenu ukrašen po trima ispupčenjima u vidu tankog pravokutnika.

PN52 – prsten s krunom, T4:24.

brončani lim, očuvana samo ovalna podloga za krunu (širina =4 mm), \emptyset prstena=22 mm, širina=2 mm, debljina=1 mm, $t=0,5$ g. Prsten je na ramenima ukrašen plitkim reljefnim linijama koje sugeriraju izgled cvijeta (kružnice i ovali).

PN53 – prsten s krunom, T4:23.

brončani lim, očuvana samo podloga za krunu (vjerojatno šesterokutna), (širina =13 mm), \emptyset prstena=20 mm, širina=3 mm, debljina=0,5 mm, $t=0,8$ g. Prsten je na ramena ukrašen dvjema urezanim

linijama okomito uz podlogu za krunu te dvjema vodoravno duž rubova prstena, koje se spajaju u vrh negdje na polovici prstena.

PN59 – prsten s šesterokutnom krunom, T4:26.

lijevana bronca, očuvana samo podloga za krunu (širina =15 mm), Ø prstena=22 mm, širina=4 mm, debljina=1 mm, t=2,8 g. Ramena prstena ukrašena urezanim linijama koje tvore trokutasti ukras iz kojeg izlaze tri linije.

PN14 – prsten s okruglom krunom, T4:12.

brončani lim, u okrugloj kruni oko od prozirne staklene paste, ispod se naziru tragovi podloška od papira, Ø prstena=19 mm (visina s krunom 25 mm), širina=2 mm, debljina=1 mm, t=2,2 g, visina krune=5 mm, Ø krune=13 mm. Stranica krune rađena je iz jednog dijela. Gornji dio, koji prelazi preko oka završava malim trokutima te tako tvori ukras, koji podsjeća na sunce.

PN45 – dijelovi prstena s okruglom krunom, T4:19.

brončani lim u tri dijela (Ø=cca 24 mm), okrugli podložak krune (Ø=11 mm), oko od prozirne plavkaste staklene paste (Ø=10 mm), širina=2 mm, debljina=0,5 mm, t=1,4 g. Prsten je po sredini ukrašen plitkim plastičnim rebrom, ali samo do pola dužine.

PN27 – prsten s krunom, T4:8.

brončani lim, okrugla kruna ispunjena je plavim piramidalno ispupčenim staklom (Ø krune=5 mm, visina krune=4 mm), sa svake strane krune nalaze se po tri manja okrugla utora u obliku trokuta. U njima su plava kuglasta stakalca (Ø=2 mm, visina=2 mm), od kojih dva nedostaju. Širina prstena=2 mm, debljina=1 mm, Øprstena=19 mm.

PN36 – prsten s šesterokutnom krunom, T4:28.

lijevana bronca, očuvana samo podloga za krunu (širina =16 mm), Ø prstena=22 mm, širina=4 mm, debljina=2 mm, t=3,7 g. Ramena prstena ukrašena urezanim linijama koje tvore trokutasti ukras iz kojeg izlaze tri linije.

PN36a – prsten s krunom, T4:22.

brončani lim, očuvana kvadratna podloga za krunu (8x8 mm), Ø prstena=21 mm, širina=2 mm, debljina=1 mm, t=0,6 g. Prsten je na ramenima ukrašen plitkim reljefnim linijama koje tvore cvijet (kružnice i ovali). (Vrlo sličan ukras ima i prsten PN52).

PN42 – prsten s šesterokutnom krunom, T4:11.

lijevana bronca, očuvana podloga za krunu (širina =14 mm), šesterokutno oko od zelene staklene paste (stranica=5 mm), Ø prstena=22 mm, širina=5 mm, debljina=1 mm, t=3,2 g. Ramena prstena ukrašena urezanim linijama, koje tvore trokutasti ukras iz kojeg izlaze tri linije.

PN33 – prsten sa šesterokutnom krunom, T4:13.

lijevana bronca i brončani lim, u šesterokutnoj kruni oko od bjelkaste prozirne staklene paste, ispod se naziru tragovi podloška od papira, Ø prstena=21 mm (visina s krunom 25 mm), stranica krune=7x5 mm, stranice krune prelaze preko oka u malim pravokutnicima (1x7 mm). Širina prstena=3 mm, debljina=1,5 mm, t=2,1 g, visina krune=5 mm. Prsten je na ramenima ukrašen po trima ispupčenjima u vidu pravokutnika.

PN18 – prsten, T4:6.

brončani lim, prsten je izvitoperen, t=3,0 g, širina prstena=4 mm, debljina=0,5 mm. Riječ je o prstenu s vjerojatno pravokutnom podlogom za krunu (12x11 mm). Na ramenima prstena u plitkom reljefu je izdignut lik trokuta (11x11x8 mm), dok je ostatak kruga prstena ukrašen plitkim rebrima.

PN37 – prsten?, T4:4.

brončani lim, izvitoperen. Vjerojatno je riječ o jednostavnom ravnom prstenu koji je u potpunosti izgubio svoj oblik. t=0,6 g, širina=4 mm, debljina=0,5 mm.

POPIS SLIKA

FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – crkva sv. Nikole biskupa, (foto A. Azinović Bebek 2006).

Figure 1 – Church of St Nicholas Bishop.

Slika 2 – shematski tlocrt crkve sv. Nikole biskupa s istraženim sondama (dokumentacija HRZ, 2006).

Figure 2 – Schematical ground plan of the Church of St Nicholas Bishop with excavated probes.

Slika 3 – Pogled na temelje i betonsku oblogu u sondi 2b (foto – A. Azinović Bebek 2006).

Figure 3 – View of the foundations and concrete lining in the probe 2b.

Slika 4 – Staklene medaljice iz a – Žumberka (2006.g. PN 58c); b – ista medaljica nakon što je propala slika; c – Mateškog Sela (1999.g. PN 172, PN 148), d – Čazme (2005.g. PN 96), e – Kamenskog (2000.g. PN 100) (sve foto J. Škudar).

Figure 4 – Glass medals from a – Žumberak (2006, PN 58c); b – the same medal after the picture had desintegrated; c – Mateško Selo (1999, PN 172, PN 148); d – Čazma (2005., PN 96); e – Kamensko (2000, PN 100).

POPIS TABLI

DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1: 1 – solid venecijanskog dužda Marka Antonija Justinijanija (1684.–1688.), 2 – solid iz 1767. g., 3 – *kreutzer* iz 1782. g., 4 – *kreutzer* iz 1800. g., 5 – broš PN 43, 6 – broš PN 24, 7 – broš PN 12a, 8 – okov brevara PN 57, 9 – kopčice spona PN 46, 10 – staklo brevara PN 38.

Plate 1: – solo of the Venetian Doge Mark Anthony Giustinian (1684–1688); 2 – soldo from 1767; 3 – *kreutzer* from 1782; 4 – *kreutzer* from 1800; 5 – brooch PN 43; 6 – brooch PN 24; 7 – broš PN 12a; 8 – the mounting of a *littera brevis* PN 57; 9 – clasps PN 46; 10 – glass of a *littera brevis* PN 38.

Tabla 2: 1 – medaljica, sv. Benedikt / štit sv. Benedikta, PN 6, 2 – medaljica arma Christi, PN 7, 3 – medaljica sv. Benedikt / štit sv. Benedikta, PN 12, 4 – medaljica sv. Benedikt / štit sv. Benedikta, PN 47, 5 – medaljica sv. Benedikt / štit sv. Benedikta, PN 21, 6 – medaljica Isus / Marija, PN 38a, 7 – medaljica sv. Benedikt / štit sv. Benedikta, PN 38b, 8 – medaljica sv. Mihael, PN 50, 9 – medaljica sv. Benedikt / štit sv. Benedikta, PN 58d, 10 – medaljica sv. Ivan Nepomuk / Bogorodica u zvonolikom plaštu (možda Triborg), PN 58a, 11 – medaljica Sv. Obitelj / Mariazell, PN 58e.

Plate 2: 1 – religious medal, St Benedict / Shield of St Benedict, PN 6; 2 – religious medal *arma Christi*, PN 7; 3 – religious medal of St Benedict / Shield of St Benedict, PN 12; 4 – religious medal of St Benedict / Shield of St Benedict, PN 47; 5 – religious medal of St Benedict / Shield of St Benedict, PN 21, 6 – religious medal Christ / St Mary, PN 38a; 7 – religious medal of St Benedict / Shield of St Benedict, PN 38b, 8 – religious medal of St Michael, PN 50; 9 – religious medal of St Benedict / Shield of St Benedict, PN 58d, 10 – religious medal of St John Nepomucene / Our Lady with a bell-shaped cloak (possibly a Triborg), PN 58a; 11 – religious medal of the Holy Family / Mariazell, PN 58e.

Tabla 3: 1 – krunica PN 60, 2 – krunica PN 17, 3 – zrno krunice PN 21, 4 – zrno krunice PN 55, 5 – križ sv. Benedikta PN40, PN, 6 – krunica? s križem sv. Benedikta PN 40a, PN, 7 – križ *Vitam presta*, PN 49.

Plate 3: 1 – rosary PN 60; 2 – rosary PN 17; 3 – rosary bead PN 21; 4 – rosary bead PN 55; 5 – the St Benedict Cross PN40, PN; 6 – rosary? with the St Benedict Cross PN 40a, PN; 7 – cross *Vitam presta*, PN 49.

Tabla 4: – prstenje: 1 – PN 8, 2 – PN 13, 3 – PN 10, 4 – PN 37, 5 – PN 39, 6 – PN 18, 7 – PN 25, 8 – PN 27, 9 – PN 11, 10 – PN 28, 11 – PN 42, 12 – PN 14, 13 – PN 33, 14 – PN 15, 15 – PN 26, 16 – PN 29, 17 – PN 34, 18 – PN 22 i 23, 19 – PN 45, 20 – PN 30, 21 – PN 31, 22 – PN 36a, 23 – PN 53, 24 – PN 52, 25 – PN 44, 26 – PN 59, 27 – PN 20, 28 – PN 36, 29 – PN 16, 30 – PN 39.

Plate 4: – rings: 1 – PN 8; 2 – PN 13; 3 – PN 10; 4 – PN 37; 5 – PN 39; 6 – PN 18; 7 – PN 25; 8 – PN 27; 9 – PN 11; 10 – PN 28; 11 – PN 42; 12 – PN 14; 13 – PN 33; 14 – PN 15; 15 – PN 26; 16 – PN 29; 17 – PN 34; 18 – PN 22 and 23; 19 – PN 45; 20 – PN 30; 21 – PN 31; 22 – PN 36a; 23 – PN 53; 24 – PN 52; 25 – PN 44; 26 – PN 59; 27 – PN 20; 28 – PN 36; 29 – PN 16; 30 – PN 39.

POPIS KRATICA

BDM – Blažena Djevica Marija

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod

NMS – Narodni muzej Slovenije

PN – posebni nalaz

POPIS LITERATURE

ANTOŠ, Z. 1996 – Životni običaji. *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak, 1996: 165–174.

AZINOVIĆ BEBEK, A.

– 2007. *Župna crkva sv. Marije Magdalene iz Čazme. Zusammenfassung: Pfarrkirche der Hl. Maria Magdalena in Čazma. Magistarski rad*. Zagreb, 2007.

– 2007a. Hodočasnici iz Čazme u 17. i 18. stoljeću. Summary: Pilgrims from Čazma in the 17th and 18th centuries. *VAMZ*, 3 s., 40/2007: 391–405.

– 2009. Krunice 17. i 18. stoljeća iz Čazme. Summary: Seventeenth- and Eighteenth-Century Rosaries from Čazma. *OpA*, 32/2008 Š2009Č: 167–193.

BELAJ, J. 2006 – Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve sv. Martina na Prozorju. Summary: Interpretation of the Modern Age finds from the graves of the church of St. Martin at Prozorje. *Prilozi*, 23/2006: 257–294.

BRAUNNECK, M. 1979 – *Religiöse Volkskunst*. Köln, 1979: DuMont Buchverlag.

BUTURAC, J. 1985 – Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine*, 59/1984: 43–108.

CVITANOVIĆ, Đ. 1985 – *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, Knjiga I. Gorički i gorsko dubički arhiđakonati*. Zagreb, 1985: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske.

DEMO, Ž. 1996 – *Vukovar – Lijeva bara, katalog izložbe*. Vukovar – Lijeva bara, Exhibition catalogue. Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 1996.

FASSBINDER, S. 2003 – Wallfahrt, Andacht und Magie, Religiöse Anhänger und Medaillen, Beiträge zur neuzeitliche Frömmigkeitsgeschichte Südwestdeutschlands aus archäologischen Sicht. *ZfA-Mitt, Beiheft*, 18/2003.

FRAS, F.de P.J. 1988 – *Cjelovita topografija karlovačke vojne krajine*. Gospić, 1988.

Fundort Kloster, Archeologie im Klösterreich. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg vom 1. Mai bis 1. November 2000. Bundesdenkmalamt, Reihe A, Heft 8. Abteilung für Bodendenkmale. Wien, 2000.

- GRÜNEWALD, M. 2001 – Pilgerzeichnen, Rosenkränze, Wallfahrtsmedaillen. *Der Wormsgau, Beiheft* (Worms), 36/2001.
- GUŠIĆ, M. 1955 – *Tumač izložene građe*. Etnografski muzej u Zagrebu. Zagreb, 1955.
- KNEZ, D., 2001 – *Svetinjice: iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije*. (Summary:) *Pilgrimage Badges from the Collections of the National Museum of Slovenia*. NMS, Ljubljana, 2001.
- KNEZ, D. 2005 – Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije. (Summary:) Crosses in the Collection of the National Museum of Slovenia. *Argo*, 48/2005: 116–30.
- KRNJAK, O. 2004 – Svetačke medaljice iz Brkača kod Motovuna. (Summary:) Saints' Medallions from Brkač near Motovun. *HistArch*, 35/2004: 111–142.
- LAPAJNE, D. 1996 – Spomenička baština Žumberka. *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak, 1996: 23–55.
- LOPAŠIĆ, R. 1881 – *Žumberak*. Zagreb, 1881.
- LOPAŠIĆ, R. 1884 – *Spomenici hrvatske*. Knjiga I od godine 1479 do 1610.; Knjiga II od godine 1610 do 1693; Knjiga III od godine 1693 do 1780. i u Dodatku od g. 1531 do 1730. Zagreb, 1884.
- MIRNIK, I. 1992 – Trsatske medaljice. *Dometi*, 11–12/1992: 501–506.
- MIRNIK, I. 1996 – Umjetnost medalje u priobalnoj Hrvatskoj od 15. stoljeća do 1818. Summary: The art of medal in littoral Croatia between 15th c. and 1818. *Petriciolijev Zbornik*, II (=Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 36/1995), Split 1996: 361–381.
- NADILO, B. 2003 – Ruševine zamkova na samoborskom i žumberačkom gorju. Summary: Castle Ruins at the Samobor and Žumberak Mountains. *Građevinar*, 55/2003, 4: 239–246.
- PAVIČIĆ, S. 1994 – *Križevi iz fundusa Hrvatskoga povijesnog muzeja*. Katalog izložbe. *Zusammenfassung: Kreuze aus der Sakralsammlung des Kroatischen historischen Museums*. Zagreb, 1994.
- PERKIĆ, D. 2005 – *Elaborat sa zaštitnih arheoloških istraživanja 1999.–2002*. Konzervatorski odjel. Karlovac, 2005.
- PEUS, B. 1982 – *Wallfahrtsmedaillen des deutschen Sprachgebiets*. Katalog 306. Frankfurt, 1982.
- SIMOVIĆ, V. 2000 – Potresi na Zagrebačkom području. Summary: Earthquakes in Zagreb area. *Građevinar*, 52/2000, 11: 637–645.
- SZABO, G. 1920 – *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1920. *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak, 1996.
- ZORIĆ, V. 1996 – Narodna nošnja. *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak, 1996: 145–153.
- <http://200.gvs.arnes.si/files/skapulir.jpg> (rujan 2009).
- www.mojzumberak.com (kolovoz 2009).
- <http://www.newadvent.org/cathen/02149a.htm> (kolovoz 2009).

SUMMARY

17 AND 18 CENTURY FINDS ROUND THE CHURCH OF ST NICHOLAS BISHOP
IN ŽUMBERAK

Archaeological research of the church of St Nicholas Bishop in Žumberak was part of a comprehensive conservation – restoration work carried out by Croatian Conservation Institute since 2004. The church has a rectangular ground plan with a polygonal chancel. Sacristy is younger than the church as well as the bell tower, built in front of the southwestern façade. Archaeological research encompassed the foundations of the apse as well as the wider area around it (probe S2A-S2D), south-east façade of the church (probe 1 / S1) and graveyard around the church. In the entire space of S1 a built tomb was found. Not a single grave was found intact inside this tomb. Considering all the found bones were scattered, it can be presumed that the tomb was built for deposition of earlier graves, while its vault was used as a floor of earlier sacristy. In probes 2A-D only 22 intact graves were examined, although considering the number of scattered bones it can be assumed that the number the graves was almost double. Scattered bones were mainly found in the upper 100 cm of mentioned probes, thus leading to conclusion that they belonged to graves devastated during several construction works on the church. All of the intact graves can be dated to 17th and 18th century due to grave finds characteristic for that period: religious medals, rosaries and adornment. Examined graves were densely buried in line with the church, with deceased's heads positioned either north-east or south-east. Most of them were buried in wooden coffins, confirmed by a significant number of found iron nails. The oldest ones of the examined graves were buried directly into the ground. They were possible to identify only by the imprint in the ground.

Archaeological findings that were found are accustomed for the 17th and 18th century: in examined graves were found rings (30 pieces) and religious medals (those with St Benedict predominate in number, on 6 out of 12 medals). On others are shown Virgin Mary, Jesus, St John Nepomucene, the Holy Family, *Arma Christi*, crosses (St Benedict and *Vitam Praesta*) and rosaries while there were two *litterae breves* (Breverl, Germ.) with inscriptions or religious pictures. Most of the religious medals and crosses were made of bronze, and only one medal was made of glass.

In examined graves clasps for clothing (also known as *babe* and *dedeki*) in various sizes were found as well as several pins and brooches.

The coins found were a *soldo* of the Venetian Doge Mark Anthony Giustinian (1684–1688), a *soldo* from 1767, a *kreuzer* (*kreutzer*, popularly known as a *krajcar*) from 1782 and one more from 1800.

Archaeological finds found in Žumberak graveyard are consistent with other examined 17th and 18th century graveyards. The only specific features are adornments made of bronze wire. Rings with spirally wound crown are inevitably reminiscent of Early Croatian work. Rings and wire brooches decorated with glass paste beads from this graveyard have no analogies on other 17th and 18th century graveyards, and therefore it can be assumed that they are some kind of traditional jewellery.

Rukopis primljen: 28.IX.2009.
Rukopis prihvaćen: 2.X.2009.

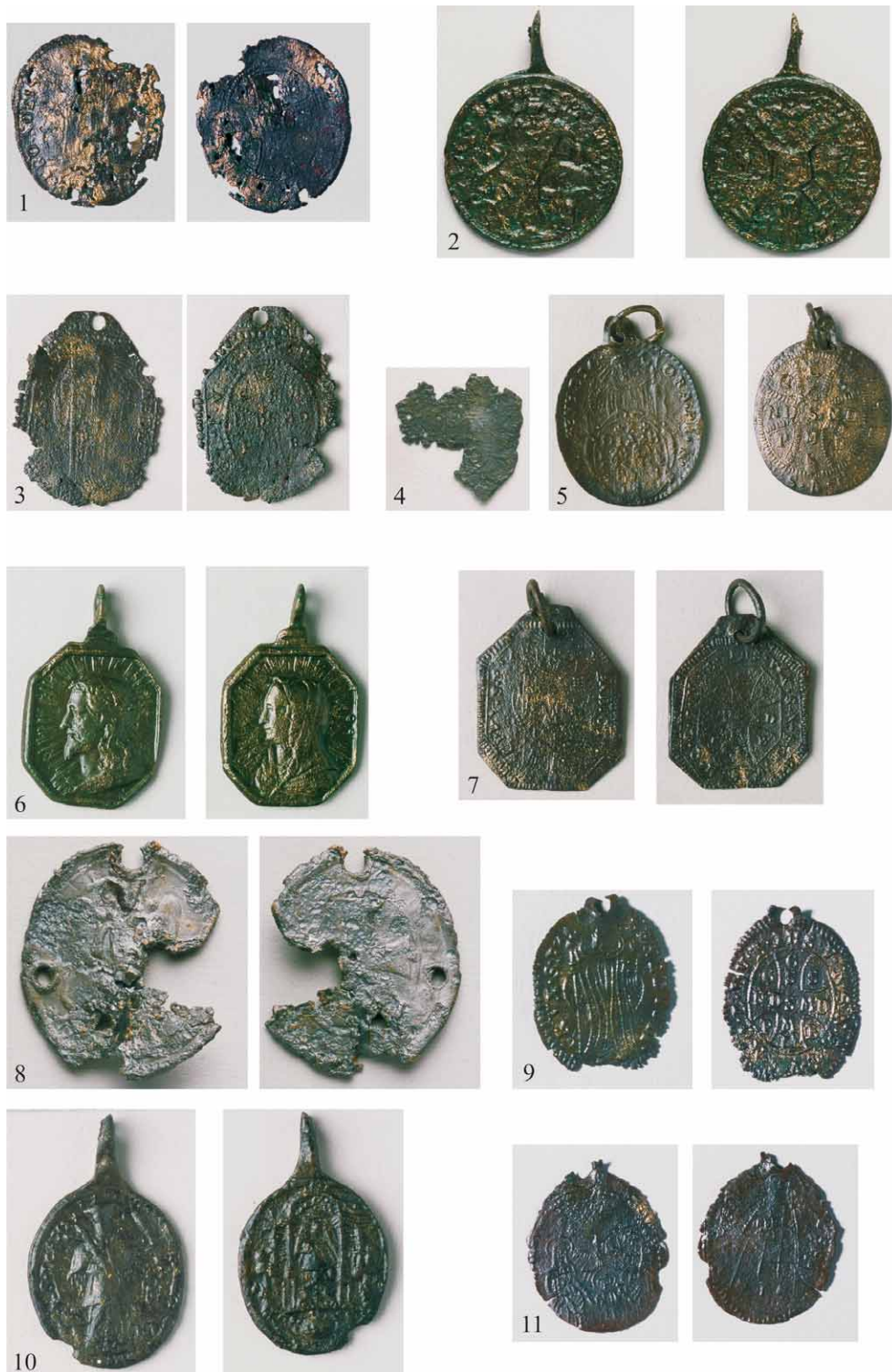


Tabla 1 – Plate 1



Tabla 2 – Plate 2



Tabla 3 – Plate 3



Tabla 4 – Plate 4

MARCEL BURIĆ

*Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10.000 ZAGREB
mburic@ffzg.hr*

CRTICE O POVIJESTI ARHEOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA GRADCA U BAPSKOJ I NJEGOVIH ISTRAŽIVAČA

**UDK 902.2/3 (497.5)
Stručni rad**

Rad donosi pregled povijesti istraživanja Gradca u Bapskoj, od najranijih dana površinskog, amaterskog prikupljanja materijala, do početka najnovijeg zaštitnog istraživanja započeto 2006. godine. Naglašen je doprinos muzejskih povjerenika, Mate Epnera i Mate Vohalskog, tamošnjih školskih učitelja, kako u prikupljanju prvih nalaza i informacija o nalazištu, tako i njihovoj intenzivnoj korespondenciji s upravom tadašnjeg Narodnog muzeja u Zagrebu. Osim njih, tekst donosi pregled Schmidtovih i Dimitrijevićevih istraživanja, njihove tadašnje interpretacije lokaliteta i nalaza te velik značaj Gradca za važnost proučavanja kasnog neolitika istočne Hrvatske.

Ključne riječi: Gradac, kasni neolitik, Schmidt R.R., Miložčić V., Dimitrijević S., sopotska kultura, vinčanska kultura.

Key words: Gradac, Late Neolithic, Schmidt R.R., Miložčić V., Dimitrijević S., Sopot Culture, Vinča Culture.

Saznanja o kasnom neolitiku južnog dijela panonskog bazena i jugoistočne Europe kao značajnom segmentu prapovijesti kontinuirano rastu intenziviranjem istraživanja tog područja u posljednje vrijeme. Gradac u Bapskoj, kao sastavni dio tog kasnoneolitičkog horizonta počinjemo sagledavati u svjetlu novih saznanja, stoga smatramo potrebnim, prije novih interpretacija, obraditi povijest arheologije toga lokaliteta.

Neolitičko naselje Gradac u Bapskoj jedan je od najranije poznatih lokaliteta u Hrvatskoj. Budući da su arheološki nalazi iz Hrvatske u 19. st. dolazili u zagrebački Narodni muzej¹, ta ustanova u svom Arhivu iz tih vremena čuva o njima mnoge zapise. Za Gradac je osobito važna korespondencija između Muzeja i muzejskih povjerenika iz perioda prije arheoloških istraživanja (od 1870-ih do 1911.) jer donosi niz zanimljivih okolnosti koje malo koji lokalitet u nas ima ovako dobro dokumentirane. Na tu bogatu dokumentaciju prve su mi skrenule pozornost Zdenka Dukata,² a po-

1 Današnji Arheološki muzej u Zagrebu.

2 Uz Nives Majnarić Pandžić bila je i sudionica Dimitrijevićevih istraživanja u Bapskoj 1964. godine.

sebno Dubravka Balen-Letunić, koja je dugi niz godina bila voditeljicom Pretpovijesnog odjela Muzeja,³ stoga joj ovom prigodom zahvaljujem na nesebičnoj pomoći i dragocjenim savjetima koje mi je tijekom više od deset godina naše suradnje pružila.

Temom Bapske u arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu bavili su se S. Dimitrijević i A. Bošnjaković, svaki iz svoje interesne sfere. Dok se prvi bavio arhivskim podacima o nalazima, drugi je proučavao tko je, kada i što sve radio u Bapskoj po pitanju tamošnjih arheoloških nalaza i tako zapisao mnoge detalje, danas dragocjene pri rekonstrukciji arheološko-istraživačkih aktivnosti na Gradcu.

Najstariji spomeni o amaterskom prikupljanju površinskih nalaza s lokaliteta dolaze od lokalnog školskog učitelja Mate Epnera.⁴ Iz onoga što se do sada dalo rekonstruirati, Epner je bio strastveni zaljubljenik u starine, stoga je zbog svojih aktivnosti u Muzeju evidentiran kao muzejski povjerenik. U prvom broju *Viestnika Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu* (1870.) Epner još nije naveden kao redovni povjerenik niti je na popisu onih kasnije dodanih (RAČKI 1870: 24-25; LUETIĆ 2001: 216 i dalje), dok je u broju 1 *VHAD*-a iz 1879. god. naveden kao »vrijedan skupljač starina«. Upravo u to vrijeme Epner započinje dopisivanje s Muzejom, ali poduzima i amaterska iskopavanja koja nisu bila samo površinsko sakupljanje nalaza. Njegovo najstarije pismo u Arhivu datirano je 13. 06.1878. Prvu objavu o njegovoj aktivnosti nalazimo odmah po tome pismu, u spomenutom *VHAD*-u (1878): »*Isti Epner dao je kopati i ondje blizu Novaka, na mjestu zvanu Gradac, i tu je našao komad kamena, balti nalična, provrtnjenih kotura od pečenice, lončića, svjetiljaka itd.; te će sve to zem. muzeju na dar odpremiti*« (*VHAD* 1879: 26⁵). U istom broju navodi se da Epner kopa »ogromni humac Zvezdam«, južno od Lipovca, uz jedan prtok Spačve. Kad je rad s 26 radnika napredovao prema središtu humka »banuo je šumar koji ih je prekinuo u poslu«. Na intervenciju Muzeja Epneru je odobreno iskopavanje, međutim on se razbolio i nije nastavio posao (*VHAD* 1879: 26). Također, na istom se mjestu spominje da je Epneru dopušteno kopati »*na gradini Bezdan kotara Drenovačkog*« (LJUBIĆ 1879: 35). Dakle, Epnerova aktivnost nije se samo ograničavala na Bapsku, već i na okolna nalazišta u njegovu kraju. U *VHAD*-u br. 2 iz 1880. god. Epner je prvi puta naveden kao stalni korespondent za *Viestnik* (*VHAD* 1880: ii). U broju iz iste godine pismom navodi da se »*na poljani među Babskom⁶ i Šidom, nedaleko Tovarnika u Sriemu, diže se ogromni ali umjetno sastavljeni humac... oko 1500 četvornih hvati...*« (EPNER 1880: 25). Nešto malo dalje u tekstu *Viestnik* donosi opis iskopavanja kako ga je pisao sam Epner: »*Kopao sam, piše nam on, u jendeku 3 stope duboko do zdrave zemlje, i tu sam našao jednu posudu, dva lončića, veliki zub, silu rogova jelenskih i drugih živinskih no sasma izkvarenih. Zemlja gdje su se pomenute stvari nalazile jest sasvim plava, kano što se nalazi na dunavskih obala, i pijeskom pomješana. Dalje nisam kopao jer bi morao rušiti humac, na kojem bi i vinograd rušio.* (EPNER 1880: 25). Ne mogavši nastaviti radove na tom mjestu, Epner se seli na drugi položaj na Gradcu te nastavlja kopanje (»*na mjestu gdje staza sječe humac na dvoje*«): »*Kopao sam u obsegu 3 četvornasta hvata a u dubljini do 3,5 dok sam naimo do zdrave zemlje došao. Jedan hvat duboko našao sam izgoritu zemlju, koja je bila sa pljevom*

3 Osim Dubravki-Balen Letunić, zahvaljujem i Jacquelinu Balen na pomoći pri traženju arhivskih dokumenata o Bapskoj u muzejskom arhivu, te ravnateljku Muzeja Anti Rendiću-Miočeviću na dozvoli za rad i publiciranje podataka iz Arhiva.

4 Mato Epner osoba je još uvijek prilično obavijena maglom. Ne spominje se ni u kakvim drugim spisima osim u Bošnjakovićevu tekstu i u navedena dva broja *VHAD*-a, odnosno arhivu AMZ-a. Škola u Bapskoj izgorjela je prije Domovinskog rata, a s njom i svi povijesni dokumenti o

njenim učiteljima. Nema ga u popisu župljana, no treba napomenuti da ti crkveni spisi nisu potpuni jer im nedostaju mnoge cjeline. Autor teksta upravo radi na traženju detalja o njegovu liku i djelu, stoga će Epner biti obrađen drugom prigodom.

5 Podaci se objavljuju u rubrici raznoraznih arheoloških novosti stoga nemaju autora.

6 Današnje selo Bapska nekada je bilo razdvojeno na dva manja sela: Babsku i Novak. Širenjem svakog od njih tijekom vremena spojeno je u jedno naselje Bapska.

napravljena i izgledala kano dno od naših seljačkih peći; i na tom izkapanju do dubljine od 3,5 hvata našao sam sve ostale zem. muzeju priposlane predmete. (...) Imam jošte primjetiti da je zapadna strana humca jedan hvat višja od istočne; te da na površini humca mnogo se nalazi črepovlja, opeka, različitog kamenja i kremenja.« (EPNER 1880: 25). Uredništvo nadalje spominje da su to »najstariji do danas na našoj zemlji otkriveni, pošto najstariji do sada našasti, potiču najviše iz neolitičkog doba. Preporučamo toplo g. Epneru, neka pobira sve, što bi se, bilo ma kako, pomolilo na površini onoga humca (...) (VHAD 1880: 26). Originalno pismo iz kojega je ovaj tekst prepisan u VHAD donosi još i najraniju poznatu skicu Gradca, po kojoj se i danas bez problema može stići do nalazišta (sl. 1. i sl. 1a). Epner, stoga, ne sakuplja samo površinske nalaze, već sam poduzima kopanje barem na dva mjesta na Gradcu, sudeći prema opisu i dubinama, vjerojatno negdje kod baze lokaliteta. O

123.
29/11

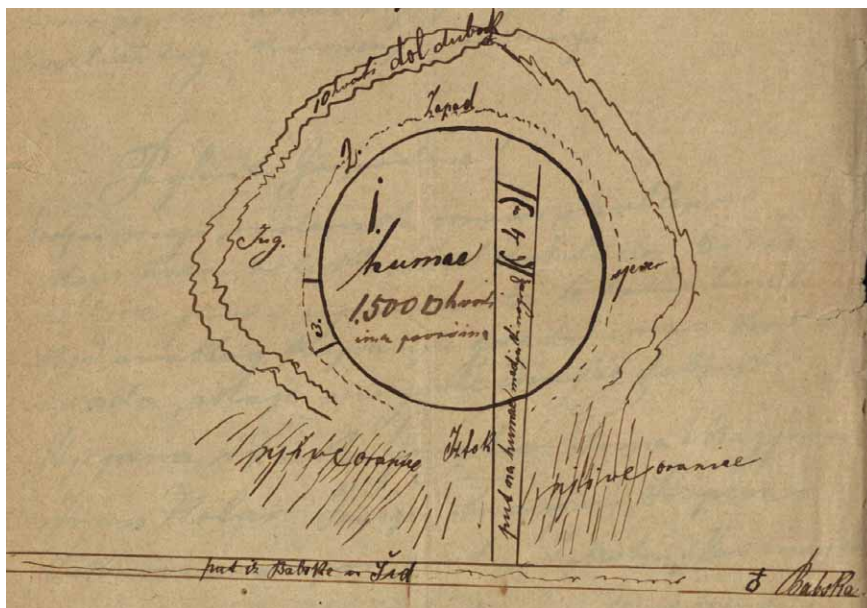
Glavnom rasvjeteljenom
arheol. odjelu narodnog muzeja
u Zagrebu

U privitku pod 1. podnasloju se
sl. tom rasvjeteljenom objedinele isprave:

- 1.) Isplativa na K 57.60 sa 6 radnika, ko
ji su 6 dana kopali na Babicevoj rijeci na
Graču u Bapskoj.
- 2.) Kamira na K 20 sa 4 dana nadzora
potpunoj izvješćima nad radnicima
pripremom iskopavanja starija na Graču u
Bapskoj.
- 3.) Njivdajnica na 40 fil. sa kopljima
2 sandučića za otpremu starija iskopanih
na Graču u Bapskoj.
- 4.) Vrat bodu, Gradac u Bapskoj
sa svima parcelama na njemu.

Prema odredbi gof. D. Hoffmanna ja
sam prednio daljnje kopanje na Graču
dne 13., 14., 20. i 21. o. m. j.; dokim je Babice
sam kopao sa radnicima tri dana tako, da
je na tom muzeju kopano 6 dana, a Ba-
bice je o svom trošku kopao 3 dana.
Otkrila se nije ništa novo, nego muzeja
kugaljka same veličine i utora za ribarske
mreže. U pravcu ovog izvješća potiče ili ovaj
osaka na Markovićevoj rijeci naselo se je vedom
na izvješću zemlje te smo u dubljini dugog

Sl. 1 – Fig. 1



Sl. 1a – Fig. 1a

intenzitetu njegovih radova svjedoči *Zapisnik odborske sjednice hrvat. arheološkoga društva od 29. siječnja 1879. pod predsjedništvom presv. g. Iv. Kukuljevića* na kojoj se odlučilo Epneru poslati svotu od stotinu forinti za pomoć njegovim akcijama (LJUBIĆ 1880: 64). Iz Arhiva AMZ-a vidljivo je da je lokalno stanovništvo povremeno nudilo nalaze s Gradca na otkup, pored poklona koje je Epner kao povjerenik redovito slao. Tako se na rubovima pisma sa specifikacijom ponuđenog materijala i pripadajućim cijenama (pismo Alfred Wollner, 22.02.1902., Bapska, Arhiv AMZ-a) vidi Brunšmidova bilješka br. 52 od 28.02.1902. o tome kako Wollner, lugar u Novaku Muzeju nudi »jednu lubanju i neke neolitičke predmete, te jedan željezni ključ sa drugoga mjesta« za cijenu »od 3 K«⁷ (Bapska, Arhiv AMZ-a). Nadalje, iz pisma s Brunšmidovim rednim brojem 127 od 14.05. 1902. potpisanog od Matije Došena, vidljivo je da je u to vrijeme postojala već dogovorena »tarifa« za određenu kategoriju nalaza s Gradca: »Pošto sam preuzeo od nadničara koji su rigolovali na Gradcu vinograd Gašpara Adamčića sve iskopane stvari, to ih današnjom poštom šaljem slavnom naslovu s molbom da za iste doznačiti izvolite prema vrijednosti stvari...« (Bapska, Arhiv AMZ-a).

Dok se tako muzejska riznica punila otkupima od žitelja i poklonima povjerenika, zahvaljujući znamenitom Ljubićevom popisu muzejskog inventara, Gradac (17 nalaza) postaje poznat široj stručnoj javnosti (LJUBIĆ 1889: 30 i dalje). Popularnost nalazišta vidi se po tome što i bečki Naturhistorisches Museum tijekom prijelaza iz 19. u 20. st. upotpunjuje svoje zbirke otkupljujući površinske nalaze od stanovnika (BURIĆ 2009: 85). O tim otkupima svjedoči nam Marijan Vidaković iz Bapske, koji ih se sjeća po pričanjima svojih starih u djetinjstvu (pers. comm. Marijan Vidaković, Bapska).

M. Epnera je na učiteljskom položaju u Bapskoj zamijenio Mato Vohalski, također muzejski povjerenik, koji je u literaturi znatno poznatiji kao otkrivač višeslojnog naselja Gomolava na obali

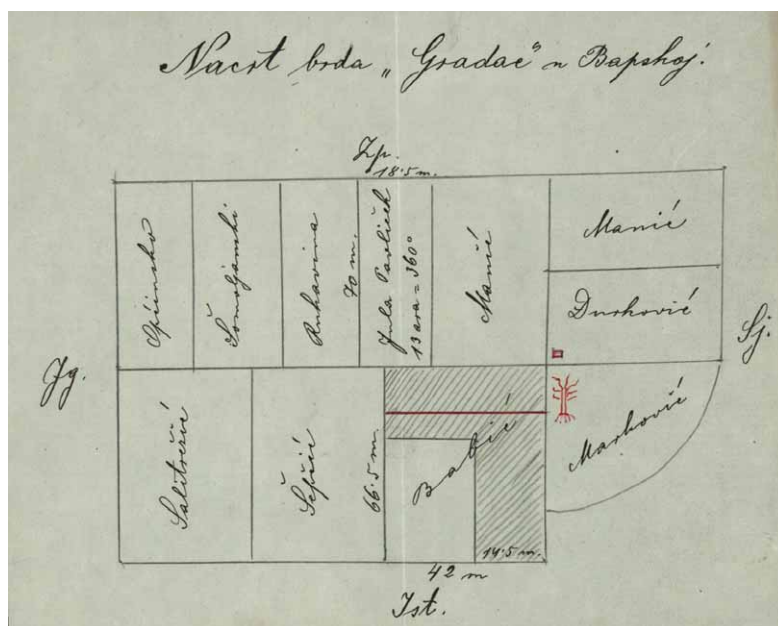
⁷ Austro-ugarska kruna, platežno sredstvo do 1918. godine.

Save. Posebno je zanimljivo njegovo pismo Brunšmidu u kojemu mu čestita na prvom imenovanju u redovitog profesora arheologije zagrebačkog sveučilišta (BALEN, J. 1996: 26), datirano 17.03.1909., iz kojega vidimo kada točno Vohalski u Novaku nasljeđuje Epnera. U vrijeme pisanja pisma, Vohalski je za Gradac samo čuo: »*Veleučeni gospodine! K vašem veleštovanom imendanu⁸ izvolite primiti od mene i moje supruge najsrdačniju čestitku! Daj Bože, da u zdravlju i zadovoljstvu još mnogo imendana doživite na korist hrvatske arheološke znanosti i mile nam domovine te da Vam se sve dobre i plemenite želje i ideje ispune i oživotvore! Živio!!! Kako vidite, ja Vam čestitam iz svog novog mjesta kamo me Mađari otjeraše; nu nije mi baš mnogo žao, jer sam došao u lijep fruškogorski kraj i među čisti hrvatski narod. Ovaj kraj i narod sjeća me puno na moj zavičaj, pa se nekako osjećam kao u svom rodnom selu. Hvala Bogu, da ne moram više gledati one hrtkovačke Mongole kako šire svoju azijsku kulturu! Od našeg načelnika Gjura Gjurkovića (ali ne onog okresivača) saznao sam, da imade ovdje jedan brijeg po imenu »Gradac« pa da se tamo iskopava kojekakvih starina, valjda rimskih, i da se već više takvih stvari nalazi u našem muzeju o čem ćete Vi bolje znati. Po tom ću i ja ovdje moći činiti usluge Vama i muzeju, te ću naputiti ljude, da paze kod kopanja vinograda i da nađene stvari sve mi predadu. Čim mi se prilika pruži otići ću na taj brijeg, da ga pobliže razgledam. (...)*« (Bapska, 23/1909, Arhiv AMZ-a). Moramo naglasiti da je osim prodavanja nalaza u Zagreb i Beč, stanovništvo Novaka i tada Babske, u velikoj mjeri zanemarivalo zaradu i nalaze poklanjalo ili se dogovaralo za razmjenu u korist obiju strana (najčešće je riječ o rigolanju vinograda i njiva).

U pismu 17.03.1910. god. Vohalski šalje sedam primjeraka novaca koje je dobio od Ivana Špehla, koji ih poklanja Muzeju. U istom pismu navodi da mu je Ivan Babić, jedan od vlasnika oranica na Gradcu javio da će te jeseni ići u rigolanje, a da mu je »jedan gospodin iz Zagreba obećao da će mu oni na državni trošak prevrnuti zemlju, jer se nadaju, da tamo štogod naići od starina«. Vohalski pretpostavlja da je posrijedi bio Hoffiller, za kojeg kaže da je godinu prije toga bio u Bapskoj (Bapska, 24/1910, Arhiv AMZ-a). Za sada, to je najstariji direktni podatak o tome kada je arheološka struka došla na Gradac, iako Vohalski spominje da je Brunšmid »pred više godina« bio u selu (Bapska, 24/1910, Arhiv AMZ-a). Vohalski je, sudeći po arhivu pisama u AMZ-u, intenzivno surađivao s Brunšmidom, a kasnije i s Hoffillerom, stoga su zajednički obavili pokusna iskopavanja na nekoliko lokaliteta. Tome u prilog govori podatak da je Brunšmid s Vohalskim kopao na Gomolavi 12.04.1904. god. (JOVANOVIĆ 2004: 7), dok su na Bapskoj on i Hoffiller kopali krajem 1911. godine, što nam prenosi Dimitrijević (Dimitrijević 1968: 13), međutim, do sada nisu bili poznati detalji kada je to iskopavanje obavljeno. U pismu 07.11.1911. Hoffiler javlja Vohalskom (i Ivanu Klauseru iz Sarvaša) da namjerava te zime kopati Sarvaš, Sotin i Bapsku jer na Bapskoj »misli malo dublje ući u taj brijeg«, stoga zaključujemo da je to upravo ono iskopavanje koje spominje Dimitrijević. Radovi su bili izvedeni u Babićevom vinogradu, a trajali su od 13.–21. 12. 1911. (Vohalski, pismo 23.12.1911., Bapska, Arhiv AMZ-a) (Sl. 1). U prethodnom pismu Vohalski šalje skicu s položajima različitih vinograda na Gradcu (sl.2), stoga osim što nam ova dva pisma otkrivaju prvi pouzdano utvrđen datum stručnih arheoloških istraživanja na Gradcu, saznajemo i gdje je otprilike bila smještena Hoffillerova sonda iz tih istraživanja (Bapska, Arhiv AMZ-a).

Kratak izvještaj o tom iskopavanju ne otkriva mnogo. Sam Vohalski pišući u Muzej navodi da nije bilo osobitih nalaza osim kugli i raznih utega. Pokušali su kopati na više mjesta na njivi, ali bez puno uspjeha. Iako je u pismu spomenuto da su na nekim mjestima došli do zdravice, treba ipak pretpostaviti, kako je to učinio i Dimitrijević, da je to iskopavanje zahvaćalo teren uglavnom oko dubina rigolanja. Temeljem opisa i skica iz spomenutog pisma, možemo zaključiti da je to Hoffillerovo istraživanje provedeno oko današnjeg središnjeg dijela južne padine na Gradcu. U godinama

8 Misli se na imenovanje profesure.



Sl. 2 – Fig. 2

koje su dolazile, aktivnost oko Bapske bilježi se uglavnom time što su lokalni vlasnici njiva davali na pregled teren u zamjenu da im se izrigola zemlja. Smatramo potrebnim ponovno naglasiti da je pored ponuda za otkup nalaza s Gradca, velik broj njih poklanjao kako od vlasnika njiva, tako i od nadničara, mahom nezaposlenih seljana, što je naročito vidljivo iz niza pisama Vohalskog u periodu od 1913.–1921. (Bapska, Arhiv AMZ-a).

U svakom slučaju, očito je interes za starine u Bapskoj prelazio izvan granica sela (pogotovo se to odnosilo na Epnera) te su stoga ta dva seoska učitelja uvelike zadužila početke arheologije ovog dijela Podunavlja. Bez obzira na to što spomenuta istraživanja nisu bila zamjetnijeg opsega, prikupila su novu količinu relevantnog materijala zagrebačkom Muzeju. Ti nalazi bili su dostupni Schmidt, sljedećem istraživaču u Bapskoj, koji ih je vjerojatno prilikom svog posjeta Zagrebu i vidio. Krajem 1930-ih, R.R. Schmidt⁹ (1882.–1950.) dovršava pripreme za iskopavanje vučedolskog Gradca.¹⁰ Obilaskom Podunavlja pretpostavlja da bi se negdje u njegovom hrvatskom dijelu trebala tražiti kulturno snažna naselja, *metropole*, kako ih sam naziva. Bez sumnje mu je za donošenje odluke da kopa na Vučedolu pomogla zbirka vučedolskih prapovijesnih nalaza, također dostupnih u Muzeju. U Ljeto 1938. godine Schmidt započinje znamenita iskopavanja na Vučedolu gdje otkriva slojeve nekoliko prapovijesnih kultura, uključujući sporadične nalaze starčevačke kulture. Ovdje treba naglasiti da se tim iskopavanjima pridružio V. Milošević (1918.–1978.), student prve godine arheologije beogradskog univerziteta, pod mentorstvom M. Vasića.

9 Osnivač Urgeschichtliches Forschungsinstitut svesučilišta u Tübingenu i njegov voditelj do 1929. Nakon plodne karijere u Njemačkoj, pod još nerazjašnjenim okolnostima, ali vjerojatno vođen sukobom sa svojim asistentom Hansom Reinertom, napušta Njemačku i dolazi u Hr-

vatsku gdje vrši znamenita iskopavanja u Slavoniji i Srijemu (VEIT 2006: 95 i dalje).

10 Detalje oko Schmidtova boravka u Hrvatskoj vidjeti kod GRUBIŠIĆ 2002.

Tijekom istraživanja na vučedolskom Gradcu Schmidt, Miložčić i Šeper (posljednji kao zastupnik Muzeja na vučedolskom iskopavanju), upućuju se na Gradac u Bapskoj (15. listopada 1938.), s namjerom da otvore jednu pokusnu sondu. Nije poznato koliko je dugo te godine iskopavanje trajalo, no zna se da se Schmidt vratio dovršiti posao u Bapskoj tijekom sljedeće godine. Kako je poznato, vučedolska iskopavanja obavljena u tom razdoblju ovjekovječena su kapitalnom monografijom *Die Burg Vučedol*, koja po svojim kvalitetama nije bila nadmašena sve do današnjih dana. Monografija obuhvaća rezultate vučedolskih istražnih radova, no u poglavlju o lokalitetima u regiji, Schmidt donosi i pregledne rezultate s iskopavanja u Bapskoj. Ta objava (1945.) prva je publikacija koja znanstvenim metodama, iako u reduciranom obliku, donosi opis slojeva, njihove dubine i nalaza iz Bapske. Na taj je način Bapska postala dostupna široj stručnoj javnosti, s ipak nešto više detalja od navedenih u Hoffilerrovom preliminarnom izvješću.

U međuvremenu Miložčić odlazi u Njemačku gdje svojim stručnim radom postaje jedan od najznačajnijih prapovjesničara Europe. Budući da je bio sudionikom istraživanja, u svom djelu *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas* predstavlja niz značajnih lokaliteta JI Europe, a među njima i Gradac u Bapskoj. Pojedine detalje koje Schmidt nije objavio u svojoj monografiji (preciznije stratigrafske odnose, tipologiju oblika i kronološki osvrt itd.), u toj je publikaciji obradio Miložčić. Desetljećima je ta knjiga bila polazišna točka istraživanja neolitika JI Europe, a zapravo je u nekim aspektima to još i danas. Pedesetih godina prošlog stoljeća na scenu aktivno stupa zagrebački profesor S. Dimitrijević (1928.–1981.). U to vrijeme, kao i tijekom svoga cijelog profesionalnog života, radio je na problematici hrvatskog neolitika, na čemu je i doktorirao 1959. godine (*Problem neolita u Slavoniji i Srijemu*). U sklopu istraživanja na mnogobrojnim lokalitetima rodne mu Slavonije (intenzivno od 1957.), 1964. obavlja i pokusno iskopavanje u Bapskoj. Još prije toga, Dimitrijević je neolitik istočne Hrvatske intenzivno predstavljao na međunarodnim simpozijima, pišući niz tekstova posvećenih toj i srodnim temama. Na taj se način profilirao unutar tadašnje znanstvene elite, što je rezultiralo, između ostalog, nizom pozivnih predavanja na sveučilištu u Heidelbergu (Arhiv Dimitrijevićevih pisama, Odsjek za arheologiju, Zagreb) te naposljetku primanjem prestižne Humboldtove stipendije koju je također odradio u Heidelbergu, tijekom 1962./63. (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2000: 29).

Boravak na tom uglednom sveučilištu omogućio mu je da izravno surađuje s Miložčićem, što je rezultiralo još intenzivnijim Dimitrijevićevim radom na nalazima iz Hrvatske. Iako za to nema izravnih dokaza, vjerojatno nije sasvim slučajno da Dimitrijević već sljedeće ljeto, odmah po dolasku iz Njemačke, istražuje na Gradcu. Miložčićevo iskustvo iz 1938. god. te detalji koje je Dimitrijević, bez sumnje, doznao za vrijeme stipendije, postavili su mu Bapsku visoko na ljestvici prioriteta. Poznata je tako anegdota iz Heidelberga kako su se njih dvojica dugo prepirali oko pitanja kada u vinčanskoj kulturi nastupa ukrašavanje spiralom ispunjenom ubodima. Dimitrijevićevo zapažanje da se to dogodilo tijekom njena C stupnja, danas je potpuno prihvaćena činjenica (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2000: 30), što je podatak dobiven proučavanjem stratigrafskih sljedova na Gradcu. Nakon iskopavanja u Bapskoj (i još nekim drugim lokalitetima, tijekom 1960-ih), intenzivirao je rad na periodizaciji sopotske kulture, što je konačno rezultiralo monografijom *Sopotsko-lendelska kultura* (1968.). U njoj je Dimitrijević definirao sopotsku kulturu kao glavnu kasneolitičku pojavu Slavonije i Srijema, a jedan od ključnih lokaliteta za njenu obradu bio je baš Gradac. Sloj sopotske kulture, koji predstavlja većinu arheološkog sloja, bio je toliko impozantan, da je u prvo vrijeme sopotsku kulturu nazvao bapsko-lendelska kultura. Međutim, prisutnost vinčanskog sloja na tom naselju natjerao ga je da promijeni ime u *sopotsko-lendelska*, kako je kultura nazivana do kasnih 70-ih godina, kada ju je sam preimenovao u sopotska kultura.

Rad na sopotskoj kulturi postavio je taj materijal i Dimitrijevića u samo središte tadašnjih neolitičkih tokova. Stoga, nakon što je Miložčić umro, tijekom zime 1978. godine, institut u Heidel-

bergu želio je na časnno mjesto njegova nasljednika postaviti Stojana Dimitrijevića (pismo W. Schrickela S. Dimitrijeviću 28. travnja 1978.; arhiv Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu), što svjedoči koliki je ugled svojim radom stekao S. Dimitrijević. Veliki broj njegovih stručnih rasprava obuhvaćao je Gradac, no nažalost, i S. Dimitrijevićeva iznenadna smrt spriječila ga je da Bapsku objavi u potpunosti, tako da je mnoštvo detalja tog istraživanja ostalo nepoznato. Primjerice, podatak na kojem mjestu se nalazila njegova sonda (što se nije znalo ni za Schmidtova istraživanja). Sretnom okolnosti u Bapskoj još živi svjedok Dimitrijevićevih, ali i Schmidtovih iskopavanja. Naime, M. Vidaković iz Bapske, bio je kod S. Dimitrijevića »predradnik«, a kao »jedanaestogodišnji dječarac skakutao je po Schmidtovom iskopu«, kako nam je sam posvjedočio. Sjeća se Schmidta kao vrlo ugađenog i ozbiljnog Nijemca »koji je na teren dolazio isključivo zapregom«. Zahvaljujući njegovim prisjećanjima, danas je otprilike poznato mjesto na kojem je kopao Schmidt, upravo u Vidakovićevu vinogradu, a pouzdano znamo i gdje je kopao Dimitrijević.¹¹ Osim tih podataka, Vidaković se sjeća čitavog niza drugih okolnosti. Zanimljivo je tako da je tijekom istraživanja Dimitrijeviću došlo izaslanstvo jugoslavenske vojske koje mu je preporučilo da se po završetku tekućih radova više ne vraća raditi na to mjesto. Gradac je, naime, smješten u neposrednoj blizini Titovog omiljenog lovišta na Pajzošu, stoga je arheološko iskopavanje tih dana ugrožavalo njegovu sigurnost.

Bapska je tako ispreplela sudbine dvojice iznimno uglednih europskih prapovjesničara koji su svojim stručnim radom, između ostalog i na materijalu iz Bapske iskopanom tijekom svih dotadašnjih istraživanja, označili jedan, vjerojatno najplodniji, period istraživanja prapovijesti na hrvatskom tlu. Odlaskom Stojana Dimitrijevića, Bapska i njen lokalitet pali su u četrdesetogodišnji zaborav. Taj je zaborav bio toliko dubok da do vremena iza Domovinskog rata arheološka struka nije točno znala gdje se lokalitet nalazi. Srećom, prilikom obilaska Bapske u ljeto 2003. godine (u društvu J. Balen i V. Herak iz AMZ-a) bilo je potrebno samo nekoga pitati za Gradac, odnosno lokalitet. Tako nam je neposredno po dolasku smjer u kojem se lokalitet nalazi pokazao mještanim Josip Kosturik. Od tada do prvog otvaranja nove istraživačke sonde prošle su nepune tri godine. U tom periodu obavljeno je nekoliko obilazaka lokaliteta, razgovora s vlasnicima poljoprivrednih parcela na Gradcu, dogovora oko ustupanja njihovih dijelova za višegodišnje iskopavanje, itd. Posebno je zanimljivo spomenuti susret u jednoj prigodi kada smo proučavajući napisanu i dostupnu literaturu na temu Bapske, naišli na gđu Slavicu Bošnjaković iz Bapske, sestru vlč. Antuna Bošnjakovića koji je napisao crkvenu povijest sela. U toj knjizi autor donosi brižno bilježenu kronologiju povijesti starih iskopavanja te čak prati rad i publikacije Stojana Dimitrijevića na tu temu. Gospođa Bošnjaković rekla nam je da je njen brat bio posebno impresioniran važnošću Gradca te kako je uvijek spominjao potrebu da se to istraživanje nastavi. Osobito važno je to što nam je ispričavala lokalnu legendu o tome što »stvarno« leži ispod njiva na Gradcu, a priča ide otprilike ovako: *Legenda kaže da je u davna vremena Frušku goru i Bapsku opasavalo Panonsko more. Bapska je bila zapadna obala kopna, stoga je u njoj bilo pristanište za prebogatne trgovačke brodove koji su ovdje prodavali svoju robu. Jedne noći, dok je jedan od takvih brodova bio privezan za Gradac, obalu je zadesila snažna oluja. Brod se razbio o obalu i potonuo, a Gradac je izdignut brežuljak zato što u svojoj unutrašnjosti krije potonulu lađu. Ono što su pronalazili oni koji su tamo već prije kopali, nastavlja gđa Bošnjaković, bila je roba za prodaju i suđe iz brodske kuhinje.* Legenda navodi sve važne faktore koje i treba imati: more, potonuli brod i blago. Zanimljivo je istaknuti kako je tu spomenuto Panonsko more koje nije slučajno izmišljeno. Netko, prilično obrazovan, morao je u priču utkati pradavno Panonsko more kako bi njime mogle zaploviti lađe od kojih će jedna pred Bapskom i potonuti. Na-

¹¹ Trag Dimitrijevićeve sonde vidljiv je još kao jedan mali, ulegnuti dio tjemena tela.

dalje, velik broj današnjih žitelja srednjih godina sjeća se priča o tome da su Turci ispod sela iskopali tunele u kojima su skrivali oružje, po jednim verzijama, ili opljačkano blago, po drugim. Nekolicina mještana rekla nam je da je vidjela taj ulaz, ali da nikada u njega nisu ušli. Nažalost, to je područje još uvijek pod opasnošću od mina (riječ je o surduku jugoistočno od sela, ispod seoskog groblja), stoga je obilazak te lokacije još uvijek nemoguć. Iste podrumne o kojima pričaju žitelji Bapske spominje i M. Vohalski u pismu 17. ožujka 1910. (Bapska, Arhiv AMZ-a). Bogata predaja priča u Bapskoj o njenoj prošlosti zanimljiva je tema koju svakako tek treba obraditi. U svakom slučaju, osim samog Gradca, i najuža okolica Bapske iznjedrila je čitav niz slučajnih nalaza iz doslovno svih razdoblja (Groblje, Kukavica, Telek, Vikarevac, Stara Bapska, itd.), po čemu se nedvojbeno može zaključiti da život u Bapskoj teče neprekinuto od kasnog neolitika do današnjeg dana.

Na kraju, samo ćemo ukratko prikazati mjesto Bapske u kontekstu sadašnjih saznanja o kasnom neolitiku ovog dijela Europe.

U ljeto, već spomenute 2006. god., autor ovih redaka s grupom studenata započeo je pripreme za iskopavanje koje je nastavljeno i sljedeće godine.¹² Odmah nakon početka istraživanja stigla su pisma podrške projektu iz Heidelberga, Kiela i Tübingena, naime, svih onih institucija koje su imale posredne ili neposredne kontakte s Bapskom.¹³ Bapska je na poseban način povezana s nekima od tih gradova. Iz Tübingena npr. dolazi Schmidt. Milojčić je 1938. god. upisao studij arheologije u Beogradu, te odmah iste godine završio sa Schmidtom na iskopavanju na Vučedolu i Bapskoj, vjerojatno svojim prvim terenskim iskustvima. Nakon završetka studija i nesuglasica s Vasićem (autorom iskopavanja na Vinči 1908.–1934. god.), po pitanju datacije vinčanskog materijala, odlazi u Beč, München, Saarbrücken i naposljetku u Heidelberg.¹⁴ U sklopu svog istraživačkog rada na prapovijesnom institutu u Heidelbergu, Milojčić nizom iskopavanja u Tesaliji potvrđuje nedvojbeno neolitičko podrijetlo vinčanske keramike, pitanja koje je, navodno, bilo glavnim uzrokom razmirica s Vasićem. Kako već rekosmo, u priču se tada uključuje i Zagreb sa S. Dimitrijevićem na čelu, koji po dolasku iz Njemačke kopa Gradac. Stoga imamo namjeru u novim istraživanjima okupljati studente iz Grčke (Sveučilište u Solunu), Njemačke (Sveučilište u Tübingenu) te studente iz Zagreba. Takva međunarodna ekipa radila je i 2007. godine na novim iskopavanjima, kada su 70 godina stare veze obnovljene zajedničkom studentskom ekipom.

Što je Gradac pokazao nakon svih dosadašnjih iskopavanja?

U najvećem dijelu svoje stratigrafije lokalitet pripada sopotskoj kulturi, dakle, okviru kasnoga neolitika II Europe. Kulturni sloj dubine pet metara, uz onaj u Sarvašu, predstavlja najdublju arheološku stratigrafsku sekvencu u Hrvatskoj. Kao što je već ranije naznačeno, najvažnije iskopavanje na Gradcu bilo je ono 1964. god. nakon čega je (1968.) uslijedila monografija o sopotskoj kulturi, u kojoj je detaljno izložena kulturna stratigrafija tog naselja:

12 Moram ovom prilikom ponovo zahvaliti studenticama Marti Rakvin, Mateji Hulini, Sandri Šošarić i Pavel Vrbanc koje su volonterskim radom po nesnosnoj ljetnoj žegi, bez pomoći radnika, same odradile sve faze tog prvog iskopavanja: od kolčenja sonde, kopanja, izbacivanja i prevoženja zemlje do bilježenja podataka u dokumentaciju. Svakako, koristim priliku zahvaliti i svim drugim studentima koji su do danas sudjelovali u istraživanjima, uključujući one iz Tübingena i Soluna.

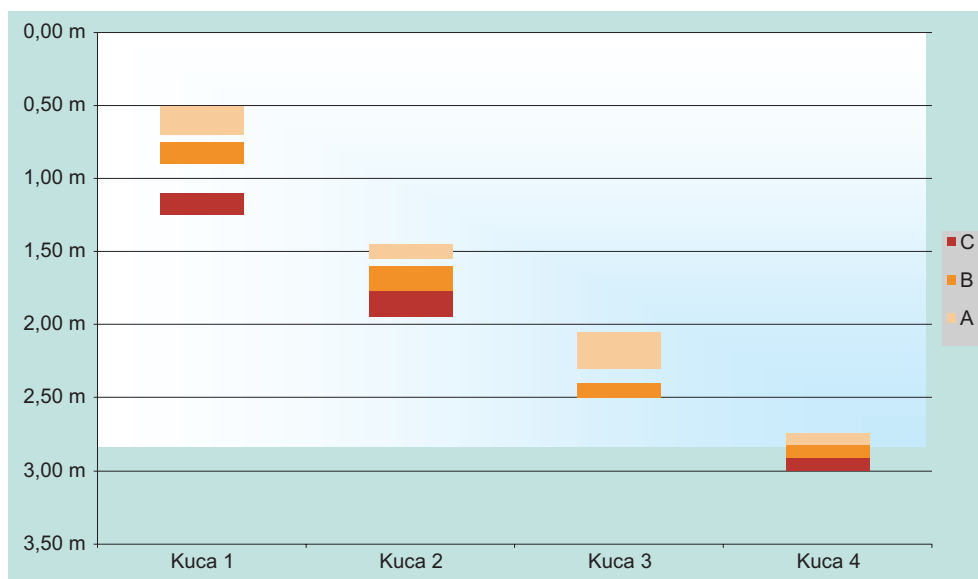
13 Prof. Maran, koji se sjeća Dimitrijevićevih predavanja kao mladi heidelberški student, bio je iznenađen kada

je shvatio da sav poznati materijal s Gradca u Bapskoj potječe iz jedne jedine sonde dimenzija oko 30 m².

14 Iako je općepoznato da je Vasić smatrao kako je vinačansko naselje jedna od jonskih kolonija na Dunavu, moramo naglasiti da je napisao nekoliko tekstova u kojima sam govori o Vinči kao neolitičkom naselju. Razloge različitih interpretacija vjerojatno treba tražiti u tadašnjoj političkoj situaciji u kojoj je cvala tzv. Nordijska teza podrijetla europske civilizacije u kojoj je tumačeno da sve napredno dolazi sa sjevera.

naziv cjeline	dubina (m)	kulturna pripadnost
Kuća 1A	0,50–0,70	vinča D2 sopot III
Kuća 1B	0,75–0,90	vinča D1/D2 sopot III
Kuća 1C	1,10–1,25	kasna vinča D1
Kuća 2A	1,45–1,55	vinča D1
Kuće 2B i 2C	1,60–1,95	vinča D1
Kuća 3A	2,05–2,30	kasni sopot II kasna vinča C, D1
Kuća 3B	2,40–2,50	sopot II vinča C (jedan nalaz)
Kuće 4A, 4B, 4C	2,75–3,00	sopot II vinča C (malo nalaza)

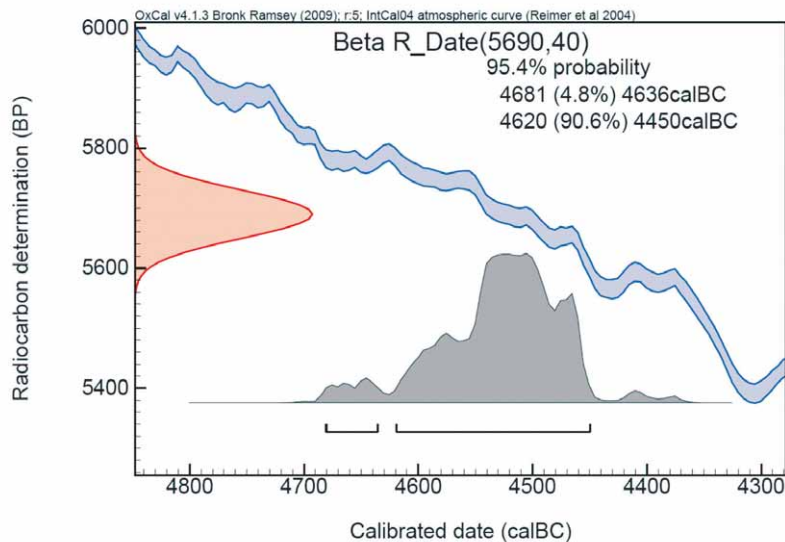
(BURIĆ 2009: 93, modificirano prema DIMITRIJEVIĆ 1968.)



Sl. 3. shematski prikaz položaja podnica kuća iz Dimitrijevićevih iskopavanja u odnosu na relativnu dubinu iskopa

Zanimljiva je činjenica da završnu fazu neolitika na Gradcu predstavlja vinčanska kultura, ista ona pojava koja je inicirala nastanak sopotske kulture u istočnoj Hrvatskoj, koja se nalazi u slojevima ispod vinčanske. Naime, iako je Bapska jedini do sada poznati lokalitet u Hrvatskoj sa slojem vinčanske kulture, ona se na Gradcu u svojstvu takvog horizonta života, (a ne samo prisutnošću importa kojeg ima u sopotskim slojevima) pojavljuje pred sam kraj svog postojanja (nešto prije po-

lovine 5. tisućljeća pr. Kr.). Nestajanjem vinčanske kulture iz matičnog područja, ona se u krajnjoj fazi kratko seli na zapad gdje potpuno gasne (Gomolava i Bapska). Iako za Gomolavu nema pouzdanog podatka za početak vinčanskog sloja, pretpostavlja se da bi se on mogao okvirno datirati oko 4900.–4850. god. pr. Kr., odnosno u trajanje vinčanske D faze, jednako kao Bapska. Najnovije radiometrijske analize, potpomognute Bayesian statističkim modeliranjem, pokazuju da velik broj najvažnijih i dobro uslojenih vinčanskih naselja gotovo istovremeno prestaje postojati; negdje oko 4600. godine pr. Kr., pokazujući tako raspadanje vinčanskog kulturnog identiteta kao jedinstven i gotovo istovremen proces na području jezgre vinčanske kulture (BORIĆ 2009: 235 i dalje). Bapska keramografski i apsolutno kronološki pokazuje da je jedna od posljednjih zajednica vinčanske kulture (BETA 241657: 5690±40 BP; 4681–4450 cal pr. Kr.), sl.4.



Sl. 4. graf distribucije vjerojatnosti analiziranog *short-life* uzorka iz Bapske (BETA 241657: 5690±40 BP).

Taj najnoviji, ali nažalost jedini do sada apsolutni, datum kulturnog sloja koji se nalazi odmah ispod humusa na Gradcu pokazao je dataciju točno u polovinu petog tisućljeća,¹⁵ s napomenom da je taj horizont miješani horizont vinče D1 i D2. Nova iskopavanja pokazala su da je u posljednjih četrdesetak godina samostalni D2 sloj, kako ga je prezentirao Dimitrijević temeljem svojih iskopavanja, uništen poljoprivredom. Ta nam činjenica dopušta pretpostavku da je spomenuti D2 sloj mlađi barem još koju generaciju.¹⁶ Svojim keramičkim inventarom, Gradac je, uz Gomolavu, istovjetan najkasnijem sloju na nalazištu Vinča – Belo Brdo. Dakle, u širem smislu, Bapska spada u niz nalazišta vinčanske kulture koji dijele nekoliko zajedničkih obilježja: nestajanje vinčanske kulture polovinom 5. tisućljeća pr. Kr., nestajanje naselja tel tipa u Karpatskoj kotlini i središnjem balkanskom prostoru, posljednji horizonti tih telova spaljeni su intenzivnim požarima. Navedene karakteristike

15 Tzv. *short life* uzorak (sjemenke žitarica).

16 Treba naglasiti da je na Gradcu bio zastupljen sloj badenske kulture na koju su nailazili i Schmidt 1938. i Di-

mitrijević 1964. Danas je taj sloj potpuno u ništen, osobito na sjeveroistočnoj strani tjemena tela na kojem se obavlja nova istraživanja.

trenutno su u žarištu zanimanja jer svojom rasprostranjenošću sugeriraju da to široko područje u periodu kasnog neolitika dijeli jednaku socijalnu sudbinu, bilo da je riječ o namjernom ili kakvom drugom spaljivanju. Jačanjem post-vinčanskih manifestacija u području jezgre vinčanske kulture kao npr. tiszapolgár kulture na granici Rumunjske i Srbije (SCHIER 2008: 61), iste kulture (uz još neke druge eneolitičke) na Gomolavi, bodrogkeresztúrske kulture na Vinči, itd. upućuju na zaključak da se polovina petog tisućljeća mora gledati kao kraj jednog stabilnog vremena u kojemu dolazi do pomicanja eneolitičkih populacija u prostor jezgre vinčanske kulture, koje tada započinju jednu novu eru razvijenog eneolitika toga prostora (tiszapolgár i bodrogkeresztúr sa sjevera i salkuța s istoka, odnosno jugoistoka). Post-vinčanski sloj na Bapskoj pripada badenskoj kulturi, međutim, iz starih istraživanja nije potpuno jasno je li badenska kultura izravno naslijedila vinčansku ili se, kao u Vinči između vinčanske i bodrogkeresztúrske, može pretpostaviti hijatus od nekoliko stoljeća.

Na kraju, naglašavamo jednu posebno važnu činjenicu u vezi s Gradcom u Bapskoj. On se nalazi na zapadnoj margini rasprostiranja vinčanske kulture, što je posebno važno s aspekta nastajanja kasnog neolitika istočne Hrvatske, odnosno sopotske kulture. Budući da je ona nastala upravo utjecajem vinčanske na domicilno, starčevačko stanovništvo, ti će kontakti najjače biti izraženi upravo na mjestu doticaja, odnosno na mjestu međukulturalne razmjene. Gradac će, nadamo se, skorajšnjim nastavljanjem zaštitnog istraživanja, najbolje pokazati temeljne oblike preuzete iz vinčanske kulture u krug starčevačkog keramografskog stvaralaštva, jer se ta razmjena ideja i utjecaja odigravala upravo na tome području. Dva su primarna razloga za takva očekivanja: a) Gradac sadrži kompletnu tipološku i vremensku stratigrafiju sopotske kulture, unutar čijih slojeva se redovito pojavljuju vinčanski importi koji tu mogu služiti kao tipološki »korektor«; b) Schmidtova i Milojčićeva izvješća spominju sloj starčevačke kulture (oko pola metra debljine), koji bi prema našim pretpostavkama (temeljeno intenzitetom pojave kasnostarčevačkih nalaza u mikroregiji) trebao biti horizont posljednjeg ogranka starčeva, na koji je vinčanska kultura izvršila kulturni pritisak i na taj način srijemsko područje uvela u period kasnog neolitika.

POTPISI ISPOD ILUSTRACIJA:

Sl. 1 – pismo sa datumima iskopavanja 1911. god. Arhiv AMZ-a.

Fig. 1 – letter with the dates of the first scientific excavation in Bapska. Courtesy of the Zagreb Archaeological Museum.

Sl. 1a – prva poznata skica Gradca u Bapskoj (M. Epner, prije 1880. god.). Arhiv AMZ-a.

Fig. 1a – the first known sketch of the Neolithic settlement at Gradac in Bapska (M. Epner, before 1880). Courtesy of the Zagreb Archaeological Museum.

Sl. 2 – nacrt Gradca s upisanim vlasnicima njiva i vinograda (M. Vohalski, 1911. god.). Arhiv AMZ-a.

Fig. 2 – sketch of Gradac with marked property owners on the site. (M. Vohalski 1911). Courtesy of Zagreb Archaeological Museum.

Sl. 3 – stratigrafski položaji otkrivenih kuća iz Dimitrijevićevih iskopavanja i međusobni razmaci njihovih podova unutar pojedinih kuća.

Fig. 3 – position of the houses at relative depth (discovered by S. Dimitrijević in 1964) and their multilayered floors.

Sl. 4 – Radiokarbonski datum uzorka iz novih istraživanja (2007.)

Fig. 4 – Radiocarbon (AMS) date of short-life sample (new excavations, 2007)

LITERATURA:

- BALEN, J. 1996 – Josip Brunšmid. *Muzeopis. 1846–1996*. Zagreb, 1996: 26.
- BORIĆ, D. 2009 – Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans. U: T.K. KIENLIN – B.W. ROBERTS (ur.). *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* (Bonn), 2009: 191–245.
- BOŠNJAKOVIĆ, A. – *Crkva Blažene Djevice Marije u Bapskoj*. Zagreb, 2000: Znanje.
- BURIĆ, M. 2009 – *Vinčanska kultura i njezin utjecaj na neolitik istočne Hrvatske*. Neobjelodanjena doktorska disertacija. Zagreb, 2009.
- CELESTIN, V. 1897 – Neolitska naseobina kod Osijeka. *VHAD*, NS, 2/1897: 104–109.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1968 – *Sopotsko-lendelska kultura*. Zagreb, 1968.
- GRUBIŠIĆ, A. 2002 – Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj. Summary: Archaeologist Dr Robert Rudolf Schmidt in Croatia. *OZ*, 26/ 2002: 107–134.
- Imena dopisnika u časopis »Viestnik« za g. 1880. *VHAD*, 2/1880, 1.
- JOVANOVIĆ, M. 2004 – Gomolava u vremenu i prostoru. *RVM*, 46/2004. 7–8.
- LUETIĆ, T. 2001 – Šime Ljubić kao upravitelj Zemaljskoga Narodnog muzeja u Zagrebu od 1867.–1878. godine. *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (Zagreb) 19/2001: 215–261.
- LJUBIĆ, Š.
– 1879. Darovi prikazani nar. zemalj. arkeol. muzeju tečajem godine 1878. *VHAD*, 1/1879, 1: 32.
– 1880. Zapisnici sjednica hrvat. arheološkog društva. *VHAD*, 2/1880, 2: 64.
– 1889. *Popis arheološkog odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu. Odsjek 1, svezak 1*. Zagreb, 1889.
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N. 2000 – *Stojan Dimitrijević*. Novi Sad, 2000.
- MILOJČIĆ, V. 1949 – *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*. Berlin, 1949.
- RAČKI, F. 1870 – Proglas jugosl. akademije u poslu nar. zemalj. muzeja, i muzealni povjerenici od nje imenovani. *VNZM*, 1870: 21–25.
- VEIT, U. 2006 – Notizen aus der Provinz: Zu den Anfängen ur- und frühgeschichtlicher Forschung and der Universität Tübingen. U: CALLMER, M. – M. MEYER – R. STRUWE – C. THEUNE (ur.), *Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach im europäischen Vergleich. Berliner archäologische Forschungen* (Berlin), 2/2006: 95–116.

Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Arhiv Odsjeka za arheologiju, Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu.

SUMMARY

NOTES ON THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON GRADAC
AT BAPSKA AND ITS EXCAVATORS

As a result of the increase in research in the Late Neolithic of the Southern Pannonian basin and SE Europe, knowledge of this segment of Prehistory is continuously increasing. Gradac at Bapska, as a constituent part of this Late Neolithic horizon, is now studied in the light of these new insights, it therefore seemed necessary to study the history of archaeology of this site before arriving to any new interpretation.

The Neolithic settlement of Gradac at Bapska is one of the earliest known Croatian sites (Fig. 5). Since archaeological finds from Croatia regularly arrived in the National museum in Zagreb during the 19th century,¹⁷ this institution possesses many records pertaining to them in its archives. The correspondence between the Museum and its commissioners preceding the archaeological excavations (from the 1870s to 1911) is of special importance for Gradac, because it exposes numerous interesting circumstances, rarely so well documented for an archaeological site in Croatia. Zdenka Dukat¹⁸ and, especially, Dubravka Balen-Letunić – the long-time head of the Prehistoric department of the Museum¹⁹ – were the first to point out this rich documentation to me (I would like to thank the latter for her help and advice over the years). S. Dimitrijević and A. Bošnjaković also conducted research on Bapska in the Archives of the Zagreb Archaeological Museum in Zagreb.

The earliest mention of amateurish collecting of surface finds from the site came from the local school teacher Mato Epner.²⁰ From the available information, Epner was a passionate antiquarian, listed among Museum commissioners. His earliest letter in the Archives dates from June 13th, 1878. Immediately following the letter, first evidence of his activities were published in the above mentioned *VHAD*. In the same volume we read that Epner had discovered »an enormous mound Zvezdam« south of Lipovac, lying along a tributary of the Spačva. In 1880 Epner was for the first time named as a regular contributor to the *Viestnik (VHAD 1880: ii)*. His letter, published in the same volume describes »an enormous man-made mound rises from a field between Bapska²¹ and Šid, not far from Tovarnik in Syrmia... c. 1500 square hvat...« (EPNER 1880: 25). In further text the *Viestnik* published a detailed excavation report by Epner himself. The editor adds that these are »the earliest finds discovered in Croatia, since the earliest so far came mostly from the Neolithic. We warmly recommend Mr. Epner to gather anything and everything that may appear, in one way or another, on the surface of the mound (...) (VHAD 1880: 26). The original letter, from which the text in *VHAD* comes, contains what is the earliest known sketch of Gradac; one can easily find the site

17 Modern Archaeological Museum in Zagreb.

18 She was – together with Nives Majnarić Pandžić – a member of the archaeological team of S. Dimitrijević in Bapska in 1964.

19 Besides Dubravka Balen-Letunić, I would like to thank Jacqueline Balen for her assistance in searching for archival records pertaining to Bapska in the Museum Archives, and also the director of the Museum Ante Rendić-Miočević, for his permission to research and publish the data from the Archives.

20 His life and works are still enveloped in mist. He is never mentioned in any other record beside the text of

Bošnjaković and two volumes of *VHAD* that we have already mentioned, and the AMZ Archive. The school building in Bapska was burned down before the Patriotic War, together with complete historical records on its employees. He is not listed as a parishioner, but it needs to be emphasized that these church records are not complete due to their lack of many sections. The author of this paper currently researches his life and works, therefore I will write on Epner on another occasion.

21 The modern village of Bapska was earlier divided into two lesser settlements: Bapska and Novak. Through their expansion, they merged into a single settlement of Bapska.

with the help of this sketch (Fig. 1a). Thus, Epner did not only gather the surface finds, but also excavated on at least two positions on Gradac, judging by his description and depths, probably somewhere at the base of the site. The intensity of his excavations can be appreciated through the *Record of the conference of the Croatian archaeological society held on January 29th, 1879, chaired by his Excellency Mr. Ivan Kukuljević*, which decided to send Epner 100 forints to help him in his work (LJUBIĆ 1880: 64). While the Museum treasury was thus filled with purchases from local population and commissioner's donations, thanks to Ljubić's notable Museum inventory Gradac (17 objects) became known to the wider public (LJUBIĆ 1889: 30ff). The popularity of the site is reflected in the fact that the Vienna Naturhistorisches Museum supplemented its collections during the late 19th and early 20th c. with purchases of surface finds from local population (BURIĆ 2009: 85). Marijan Vidaković from Bapska bears witness to these purchases, remembering them through his parents' stories from when he was young (Marijan Vidaković, *personal communication*).

Epner was replaced as a teacher in Bapska by Mato Vohalski, also a Museum commissioner, who is better known as the discoverer of the multi-layered settlement of Gomolava, on the Sava river bank. His letter to Brunšmid of March 17th, 1909, in which he congratulated him on his first appointment as an archaeology professor at the Zagreb University, is of special importance (BALEN, J. 1996: 26), since it gives us the date when Vohalski replaced Epner in Novak. When he wrote the letter, he had only heard of Gradac. In his letter from March 17th, 1910 Vohalski had sent seven coins he acquired from Ivan Špehl, who donated them to the Museum. In the same letter he further stated that Ivan Babić, one of the owners of the fields on Gradac, had informed him that he would trench his land in the autumn and that »a gentleman from Zagreb had promised him that the government would pay for the trenching, since they hope to find some antiquities there«. Vohalski supposed that the gentleman was Hoffiller, who was in Bapska a year before (Bapska, 24/1910, AMZ Archive) (Fig 1.). At the present this is the earliest unambiguous information on the arrival of archaeology on Gradac, although Vohalski mentioned that Brunšmid visited the village »some years ago« (Bapska, 24/1910, AMZ Archive). According to letters in the AMZ Archives Vohalski and Brunšmid – and, after him, Hoffiller – cooperated closely; thus Vohalski and Hoffiller undertook a joint excavation in late 1911, according to Dimitrijević (DIMITRIJEVIĆ 1968: 13). Until now, no details on the precise date of the excavations were known. Excavations were conducted in the Babić's vineyard from December 13th to 21st, 1911 (Vohalski, letter of December 23rd, 1911, Bapska, AMZ Archive). In a preceding letter Vohalski had sent a sketch with positions of different vineyards on Gradac (Fig. 2), which shows us the position of Hoffiller's trench, as well as the precise date of first professional excavations performed in Gradac (Bapska, AMZ Archive). On the basis of descriptions and sketches in the above mentioned letter we can presume that Hoffiller's excavations were conducted somewhere on the present central part of the southern slope of Gradac. Although these excavations were of moderate scale, through them more material arrived to the Zagreb Museum. These finds were available to Schmidt, the next excavator of Bapska, who probably saw them during his visit to Zagreb. In the late 1930s, R.R. Schmidt (1882–1950)²² had finished his preparations for excavations in the Vučedol Gradac.²³ Surveying the Danubian region, he presumed the existence – in the Croatian part of the region – of important cultural centers, *metropolises*, in his words. There is no doubt

22 The founder of the Urgeschichtliches Forschungsinstitut of the University of Tübingen and its head until 1929. After a successful career in Germany, under unexplained circumstances, but probably due to his conflict with his assistant Hans Reinerth, he left Germany and arrived in Cro-

atia, where he conducted important excavations in Slavonia and Syrmia (VEIT 2006: 95ff).

23 Details on Schmidt's stay in Croatia can be found in GRUBIŠIĆ 2002: 107-134.

that his resolution to excavate Vučedol was supported by the collection of Vučedol prehistoric finds, also available in the Museum. In the summer of 1938 Schmidt had started his celebrated Vučedol excavations. He found several layers from various prehistoric cultures, including sporadic objects belonging to the Starčevo culture. It is important to emphasize that V. Miložić (1918–1978), then an archaeology freshman of M. Vasić (Belgrade University), joined the excavations. During the Gradac excavations Schmidt, Miložić and Šeper (as a representative of the Museum) visited Bapska Gradac (on October 15th, 1938), planning to open a trial trench. It is not known how long this excavation lasted, but it is known that Schmidt returned to finish the work in Bapska during the following year. It is well known that the Vučedol excavations produced the capital monograph *Die Burg Vučedol*, surpassed only in recent times. The monograph covers the results of the Vučedol excavations, but in a chapter on the sites in the region Schmidt presented a review of the Bapska excavations. This monograph, published in 1945, was the first to describe – with the help of scientific, albeit somewhat reduced, methods – the layers, their depths and finds from Bapska. In this way Bapska became available to a wider public of professionals, in a more detailed form when compared with Hoffiller's preliminary report. In the meantime Miložić had travelled to Germany, where he became one of the most important pre-historians of Europe. Since he had witnessed the excavations, he presented Bapska Gradac, among numerous other important sites of SE Europe, in his *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*. The details left out by Schmidt (detailed stratigraphy, typology of forms, chronological discussion etc.) were now published by Miložić. For decades this book was a starting point for every discussion on Neolithic SE Europe, and it still remains so in some of its aspects. During the 1950s S. Dimitrijević (1928-1981), professor of Zagreb University, appeared on the scene. During his entire professional career he studied the problem of Croatian Neolithic, and he acquired his PhD on the subject in 1959 (*The problem of Neolithic in Slavonia and Syrmia*). As a part of the research on many sites in Slavonia, his birthplace (most intensively from 1957 on), he conducted a trial excavation in Bapska in 1964. In this way he drew attention to himself in the then scientific elite, which resulted in, among other things, several invited lectures he held in the University of Heidelberg (archives of Dimitrijević's letters, Department of Archaeology, Zagreb) and reception of the prestigious Humboldt grant, which he also got when in Heidelberg in 1962/63 (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2000: 29). The affiliation with this prestigious university allowed him direct cooperation with Miložić, which resulted in Dimitrijević's even more intensive work on finds from Croatia. Although there is no direct evidence, it is probably no coincidence that immediately after his return from Germany Dimitrijević conducted an excavation on Gradac the following summer. Miložić's 1938 experience, together with details Dimitrijević learned no doubt during his grant, set Bapska high on his list of priorities. After the Bapska excavations (and excavations on other sites during the 1960s) he intensified the work on the periodization of the Sopot culture, which finally resulted in his monograph *The Sopot-Lengyel culture* (1968). In this book Dimitrijević defined the Sopot culture as the leading Late Neolithic manifestation in Slavonia and Syrmia, and one of the most important sites in its analysis was Gradac. The Sopot cultural layer, representing the major part of the complete archaeological layering, was truly dominant – this even led Dimitrijević to name the culture the Bapska-Lengyel culture. Yet the presence of the Vinča culture layer on the settlement led him to change the name into the Sopot-Lengyel culture, which was kept until the late 1970s, when he changed the name again into the Sopot culture. After Miložić's death, during the winter of 1978, the Heidelberg institute wanted Dimitrijević to inherit his honorable chair (letter of W. Schrickel to Dimitrijević, April 28th, 1978; Department of Archaeology, Zagreb, Archives), which shows that Dimitrijević's reputation was indeed high. Several of his papers touched upon Gradac, but his unfortunate sudden death prevented him from publishing the material from this site in a

complete form, so many details from his excavations remained unknown. For example, it was not known where his trench was placed (similar to that of Schmidt's excavations). Luckily, a living witness of both Dimitrijević's and Schmidt's excavations lives on in Bapska. M. Vidaković of Bapska was Dimitrijević's »foreman«, and he »jumped over Schmidt's trench as an eleven-year boy«, as he himself testifies. He remembers Schmidt as a fine and serious German, »who used to come to the site strictly in a carriage«. Thanks to his memories it is possible to roughly reconstruct the location of Schmidt's trench, which is in the Vidaković vineyard, and it is possible to precisely locate the place of Dimitrijević's trench.²⁴

Thus Bapska interspersed the destinies of two respectable European pre-historians that marked, through their work – among other things, on the material from Bapska excavated during previous excavations – probably the most fertile period of research into Prehistory on Croatian soil. With the death of Stojan Dimitrijević, Bapska and its site were forgotten for four decades. This was so complete that archaeologists after the end of the Patriot War did not know the precise location of the site. Luckily, during a visit to Bapska in the summer of 2003 (together with J. Balen and V. Herak of the AMZ) it was enough to ask where Gradac – that is, the site – was located. From that occasion to the first opening of the new trench a mere three years passed and during the period several visits to the site were made, and also contacts with the owners of Gradac agricultural estates thus sidestepping negotiations for acquiring their consent for conducting excavations that would have taken several years etc. One occasion is of special interest, when we analyzed a published bibliography on the subject of Bapska, we came across Mrs. Slavica Bošnjaković of Bapska, sister of Msgr. Antun Bošnjaković, the author of the already mentioned church history of the village. In his book, the author published a meticulous chronology of earlier excavations, also following the work and publications of S. Dimitrijević on the subject. Mrs. Bošnjaković told us that her brother was especially impressed with the importance of Gradac and always emphasized the need for this excavation to continue. It is of special importance that she has recounted to us a local legend on what »truly« lies below the fields on the Gradac. The story runs thus: *The tale goes that the Pannonian Sea once encompassed both Fruška Mountain and Bapska. Bapska was the western bank of the land and it was a harbour for rich merchant ships that sold their merchandise there. Once, one of these ships was harboured at Gradac, when a terrible storm arose. The ship was driven on shore and sank, and Gradac has the form of a hillock because it covers a sunken ship. The objects that were found by the earlier excavators, Mrs. Bošnjaković continues, was merchandise and things from the ship's kitchen.* As one can see, the rich tradition of Bapska and its history is an interesting subject still waiting for analysis. In any case, besides Gradac, the surroundings of Bapska show a large number of finds from literally every period (Graveyard, Kukavica, Telek, Vikarevac, Old Bapska, etc.), which leads us to conclude that life in Bapska flowed continuously from the Late Neolithic to the present.

To end we will summarily present Bapska in the context of present knowledge on the Late Neolithic in this part of Europe.

The largest part of the site's stratigraphy is part of the Sopot culture, that is, the Late Neolithic of SE Europe. The cultural layer is five meters deep and it is – together with that at Sarvaš – the deepest cultural stratigraphic sequence in Croatia. As we have already mentioned, the most important excavation on Gradac was that of 1964, followed by a monograph on the Sopot culture (1968), with a detailed cultural stratigraphy of the settlement:

24 The trace of Dimitrijević's trench is still visible as a small convex part of the tell's vertex.

unit	depth (m)	Cultural affiliation
House 1A	0,50–0,70	vinča D2 sopot III
House 1B	0,75–0,90	vinča D1/D2 sopot III
House 1C	1,10–1,25	Late vinča D1
House 2A	1,45–1,55	vinča D1
Houses 2B and 2C	1,60–1,95	vinča D1
House 3A	2,05–2,30	Late sopot II Late vinča C, D1
House 3B	2,40–2,50	sopot II vinča C (single object)
Houses 4A, 4B, 4C	2,75–3,00	sopot II vinča C (small number of objects)

(BURIĆ 2009: 93, adapted after DIMITRIJEVIĆ 1968.)

and a schematic representation of the positions of house floors in Dimitrijević's excavations in relation to the depth of the dig (Fig. 3)

It is interesting that the final phase of the Neolithic on Gradac is represented with the Vinča culture, the very same manifestation that initiated the creation of the Sopot culture in Eastern Croatia; the latter is found in layers under the Vinča layers. Although Bapska is the only known site in Croatia with a Vinča layer, it appears here at the very end of its existence (before the mid-5th c. BC) as a characteristic of the horizon of habitation (and not only as an import in Sopot layers). With the disappearance of the Vinča culture from its core area, it still remained present in the western part of its territory, where it gradually faded away (Vinča, Gomolava and Bapska). Although there are no secure data on the beginning of the Vinča layer at Gomolava, it is supposed that it can be dated to c. 4900–4850 BC, that is, the period of the beginning of the Late Vinča culture, as in Bapska. The latest radiometric analyses, supported by Bayesian modeling, show that a large number of most important and stratigraphically rich Vinča settlements ceased to exist during a relatively short period of time, c. 4600 BC, suggesting that the collapse of the Vinča cultural identity was a uniform and almost synchronic process in the core area of the Vinča culture (BORIĆ 2009: 235ff). Both ceramic production and absolute dates prove that Bapska is one of the latest settlements of the Vinča culture (BETA 241657: 5690±40 BP; 4681–4450 cal BC) (Fig. 4). This latest, although, unfortunately a sole dating of the cultural layer placed directly under the layer of humus on Gradac, has given a date that falls exactly in the mid-fifth millennium,²⁵ with a remark that this horizon is a mixed horizon of Vinča D1 and D2. The new excavations showed that an independent D2 layer, as presented by Dimitrijević on the basis of his excavations, has been destroyed by agriculture during the last four decades. This fact allows us to presume that the D2 layer was at least a few generations earlier.²⁶ With

25 Short life sample (cereal seeds).

26 It should be emphasized that a Baden culture layer was present on Gradac, found both by Schmidt in 1938 and

Dimitrijević in 1964. Today the layer is completely destroyed, at least on the north-eastern side of the vertex of the tell, where new excavations are performed.

its ceramic inventory Gradac is contemporaneous with the last layer on the site of Vinča – Belo Brdo, as well as with Gomolava. In a wider sense Bapska is one of the Vinča cultural sites that share a few common characteristics: the disappearance of the Vinča culture in the mid-fifth millennium BC, the disappearance of the tell-settlements in the Carpathian Basin and the Central Balkan area, while the last phases of these tells, that is, the sites dating to this period, were burned down in intensive fires. These characteristics are in the focus of interest at the moment, because they suggest, through their spread, that this wide area during the Late Neolithic shared a common fortune, whether this was an intentional or some other kind of burning. The increase in strength of certain Post-Vinča manifestations in the core area of the Vinča culture, such as the Tiszapolgár culture in the border area of Romania and Serbia (SCHIER 2008: 61), the same culture (along with several other Eneolithic cultures) in the Gomolava, Bodrogkeresztúr culture at Vinča, etc., which suggests that the mid-fifth millennium should be observed as the end of a stable period, with a movement of Eneolithic populations to the core area of the Vinča culture, resulting in the beginning of a new period of a developed Eneolithic in the area (Tiszapolgár and Bodrogkeresztúr from the north and Salkuta from the east or southeast). The Post-Vinča layer at Bapska belongs to the Baden culture, but it is not clear from earlier excavations whether the Baden culture came directly after the Vinča or – as we can suppose – between the Vinča and the Bodrogkeresztúr culture – there is a hiatus of several centuries.

In the end, we will emphasize an important fact pertaining to Gradac at Bapska. It is located on the western margin of the spread of the Vinča culture, which is of special importance when viewed from the aspect of the origin of the Late Neolithic of Eastern Croatia, that is, the Sopot culture. Since it originated through the influence of the Vinča culture on the domestic Starčevo population, these contacts would be most pronounced just at the point of close contacts that is, on the place of intercultural exchange. Gradac will show, with the continuation of rescue excavation, the basic forms taken over from the Vinča culture into the circle of the Starčevo ceramic creation. There are two main reasons for these expectations: a) Gradac contains a complete typological and temporal stratigraphy of the Sopot culture; within the layers of the Sopot culture the Vinča imports regularly appear and they can be used as a typological corrective; b) Schmidt's and Miložić's reports mention the Starčevo layer (c. half a meter deep), which should, according to our belief (based on the intensity of the appearance of Starčevo finds in the microregion), represent a horizon of the latest branch of the Starčevo culture, culturally pressured by the Vinča, which led the Sarmatia area into the Late Neolithic.

Rukopis primljen: 27.I.2010.
Rukopis prihvaćen: 1.II.2010.

NIKŠA PETRIĆ

Vrisak bb
HR – 21.450 HVAR

PRETPOVIJEST DUBROVNIKA

UDK 902.2»63«:903 (36:497.5)
Stručni rad

Dubrovačko područje, prema dosadašnjem arheološkom kontekstu nalazi se između dva vrlo značajna jadranska pretpovijesna lokaliteta – Gudnje kod Stona na poluotoku Pelješcu i Spile kod Perasta u Boki kotorskoj. Pretpostavke naših arheologa o pretpovijesnom naselju Dubrovnika pokazale su se točnima. Tako je već 1956. god. I. Marović iznio sažeto mišljenje da se na mjestu Dubrovnika mogla nalaziti pretpovijesna gradina na onome mjestu gdje je bila najstarija jezgra oko koje se kasnije razvio Raguzij. Đ. Basler je 1960.god. iznio mišljenje da se na mjestu Dubrovnika moglo nalaziti ilirsko naselje. Nalazi s područja katedrale učinile su te pretpostavke realnima. Godine 1997. I. Žile napravio je izrazit pomak u promišljanju razvoja pretpovijesnog, antičkog i kasnoantičkog naselja Dubrovnika opisujući relevantne arheološke nalaze u području grada.

Ključne riječi: Dubrovnik, arheologija, pretpovijest.
Key words: Dubrovnik, archaeology, prehistory.

»Uvod u prehistoriju dubrovačkog područja«, rad iz 1981. godine u kojem sam prikazao pretpovijesne nalaze iz pećine Močilje i Viline pećine (Ombla) u Rijeci dubrovačkoj, od neolitika do brončanog doba, prvi je prikaz starije pretpovijesti dubrovačkog područja (PETRIĆ 1981). S nalazima od konca neolitika, eneolitika i brončanog doba, od kojih su neki vrlo karakteristični za ta razdoblja, istaknuli smo neke posebnosti osobito na temu eneolitika i ranog brončanog doba i stavili ih u kontekst razmatranja tih razdoblja u pretpovijesti jadranskog prostora te tako potaknuli da pretpovijest dubrovačkog područja uđe u razmatranja o jadranskoj pretpovijesti od strane naših arheologa.

Tako je već 1983. godine B. Čović u sklopu razmatranja eneolitika i ranog brončanog doba jadranskog područja uzeo u razmatranje nalaze iz Viline i pećine Močilje, a 1991. godine pri razradi žlijebljene keramike s konca eneolitika, koje sam kao poseban keramički izraz postavio i izdvojio upravo u tom članku, on je još cjelovitije razradio (ČOVIĆ 1983; 1991). I to je, daljnjim radom naših arheologa, već postala normalna konstanta u poimanju jadranskog eneolitika, pa je danas lakše uočavati i novije takve nalaze s ostalih nalazišta.

Zatim je Š. Batović 1988. godine u cjelovitijem osvrtu, odnosno prikazu dubrovačke pretpovijesti, od neolitika do antičkog razdoblja, za razdoblja neolitika, eneolitika i brončanog doba u potpunosti uzeo u obzir nalaze iz pećina Močilje i Viline razmatrajući ih u kontekstu jadranske pretpovijesti s nekim dobrodošlim napomenama (BATOVIĆ 1988). To je istom nadopunio svojim

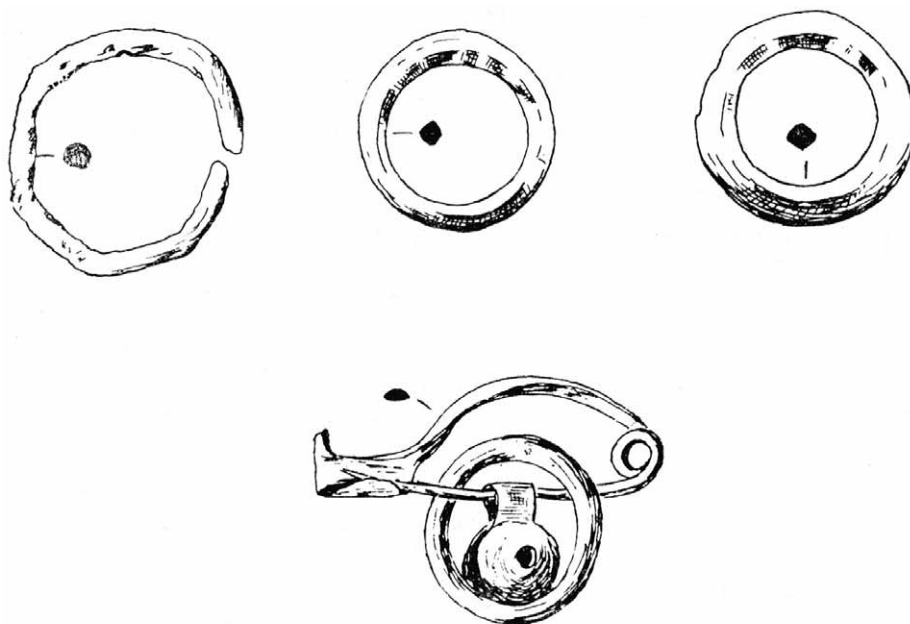
opservacijama i Z. Marković, a spominju se potom i kod drugih arheologa, na temu eneolitika i brončanog doba (MARKOVIĆ 1988).

Ovime sam samo osnovno htio naznačiti kao primjer sadržaj dubrovačke pretpovijesti, a budući da do sada nije nikad bilo arheološki sustavno istraživano, ipak smo i sa sekundarno dosad nađenim nalazima iz spilje Močilje i Viline pećine iz tridesetih godina 20. st., arheološki ih sistematiziravši, ostvarili prilog i ispunili poznavanje ovog dijela jadranske obale, koji do tada nije bio razmatran u našoj pretpovijesnoj arheologiji, a sada je postao korporativni dio sklopa jadranske pretpovijesti, osobito iz razdoblja eneolitika i brončanog doba.

Dakle, o pretpovijesti dubrovačkog područja možemo zasad reći nekoliko bitnijih napomena.

Dubrovačko područje, prema dosadašnjem arheološkom kontekstu nalazi se između dva vrlo značajna jadranska pretpovijesna lokaliteta – Gudnje kod Stona na poluotoku Pelješcu i Spile kod Perasta u Boki kotorskoj. Obje spilje, osobito Gudnja, dale su nalaze iz cijelog razdoblja neolitika, eneolitika i brončanog doba. Kompleksni sadržaj neolitika pećine Gudnje, uz one Nakovane i Vele spile na otoku Korčuli te hvarskih spilja, pokazuju osebujni kulturni kvalitet dalmatinskog neolitika o čemu će se tek meritornije moći raspravljati u kontekstu jadranskog i mediteranskog neolitika, tog značajnog razdoblja u razvoju europske civilizacije (MARIJANOVIĆ 2005). Spila kod Perasta posebno je zanimljiva, pored ostalog, kao primjer nalazišta hvarske kulture mlađeg neolitika i njene difuzije na južnom Jadranu. S tim prostornim relacijama i poznavanjem arheološkog sadržaja tih nalazišta, može se pretpostaviti i sadržajnost sličnih nalaza u pretpovijesti dubrovačkog područja, pa je to opravdano očekivati ovdje s budućim arheološkim istraživanjima.

S nalazima iz Viline i pećine Močilje bitno se upotpunjuje pretpovijest ovog dijela jadranske obale. Nalazi iz ovih pećina pokazuju tradicije s konca neolitika i daju osobito značajne podatke iz eneolitika.



Slika 1 – Figure 1



Slika 2 – Figure 2



Slika 3 – Figure 3

Danas smo, u poznavanju eneolitika s definiranjem nakovanske kulture još od 1976. godine te žlijebljene keramike i drugih nijansi eneolitičkog razdoblja, a što su potvrdili i potvrđuju novi nalazi te s ostalim primjerima eneolitičkih izraza, čemu su bitno doprinijeli i nalazi iz spomenutih nalazišta s dubrovačkog područja, bitno razradili eneolitičko razdoblje jadranske pretpovijesti, a što nije bilo poznato do 1976. godine (PETRIĆ 1976; 1981). Također su značajni nalazi iz ranog brončanog doba te ostali nalazi iz tog razdoblja.

Tako su nalazi iz pećine Močilje i Viline pećine zasada pokazatelji najranije pretpovijesti ovog područja u samoj blizini grada Dubrovnika. Nalazi kasnog brončanog doba iz Cavtata i Osojnika upotpunjuju ta ranija razdoblja dubrovačke pretpovijesti.

Željezno doba dubrovačkog područja nešto je bolje poznato zahvaljujući radovima A. Evansa, I. Marovića, P. Lisičara, Š. Batovića i B. Marijana (LISIČAR 1963; BATOVIĆ 1988; MARIJAN 2001).

Za brončanog doba oblikuju se gradine kao urbani počeci kasnijeg formiranja gradova, pa to ovdje naglašavamo kao arheološki element važan za početke grada Dubrovnika. Zabilježene su u okolici grada Dubrovnika, a sačuvani toponimi kao Gradac zorno očituju starije tradicije ovog prostora. Zsigurno da je na gradskoj dominanti Dubrovnika bila gradina od početka željeznog doba.

Ako se usredotočimo na uže područje grada Dubrovnika, a to je područje od Rijeke dubrovačke do Cavtata, vidjet ćemo da su na tom prostoru kroz povijest opstojale i opstojale dvije urbane cjeline, Epidaur, Cavtat i Dubrovnik.

Naime, u nizu priobalnih naselja uzduž jadranske obale Hrvatske, naseljenih već od pretpovijesti, možemo spomenuti Cavtat gdje se počeci Epidaure mogu zasad promatrati od kasnog brončanog doba (DRECHSLER-BIŽIĆ 1982). Izvršna luka na jadranskom pravcu plovidbe sigurno je omogućila i samu naseljenost tog prostora.



Slika 4 – Figure 4

Zatim, Dubrovnik o kojem ovdje pišem, pa Ston te bi i sam položaj grada Korčule, pretpostaviti je, bio naseljen u pretpovijesti s obzirom na pretpovijesne nalaze s njegovih otočića i bliže okolice te na položaj Korčule na plovidbenom putu.

Pretpovijesni nalazi s područja grada Hvara dobro su poznati, a također i Farosa (PETRIĆ 1998). Zatim Split i Trogir, a nedavno su utvrđeni i pretpovijesni nalazi u Vranjicu (RADIĆ-ROSSI 2008). Prapovijesni nalazi nađeni su i u Šibeniku, a osobito u Zadru, pa se smatra da je pretpovijesni areal Zadra bio kao antički. Zatim još Krk, Osor, Pula, Rovinj i Poreč koji su svi naši značajni jadranski gradovi naseljeni još od pretpovijesti (PETRIĆ 2003).

Za obalno područje Istre svakako je karakteristična naseljenost od pretpovijesti i manjih mjesta, uglavnom poluotočica kako je to lijepo prikazala kolegica Kristina Mihovilić (1995). Geomorfološki je karakteristično za većinu ovih nalazišta da su to poluotoci s dobrim lukama. Dakle, izrazito se očituje da je već od rane pretpovijesti uzmorska naseljenost hrvatske obale bila vrlo intenzivna.

Ovaj nešto veći ekskurs napravio sam da bih u tom kontekstu naglasio i prikazao lakše razumijevanje za pretpovijesne početke grada Dubrovnika, a s obzirom na njegove geomorfološke karakteristike i nautička svojstva, što je ovaj prostor kroz povijest uvijek činilo značajnim, htio sam naglasiti da je već u pretpovijesti Dubrovnik bio važna luka na plovidbenom putu uzduž hrvatske obale.

Za antičko razdoblje grada u tom smislu su vezani značajni radovi kap. A. Ničetića (1996).

Svojedobne pretpostavke naših arheologa o pretpovijesnom naselju Dubrovnika pokazale su se točnima. Tako je već 1956. god. I. Marović iznio sažeto mišljenje da se na mjestu Dubrovnika mogla nalaziti pretpovijesna gradina na onome mjestu gdje je bila najstarija jezgra oko koje se kasnije razvio Raguzij (MAROVIĆ 1956). Đ. Bosler je 1960. god. iznio mišljenje da se na mjestu Dub-



Slika 5 – Figure 5

rovnika moglo nalaziti ilirsko naselje (BASLER 1960). Nalazi s područja katedrale učinile su te pretpostavke realnima (STOŠIĆ 1988). Godine 1997. I. Žile napravio je izrazit pomak u promišljanju razvoja pretpovijesnog, antičkog i kasnoantičkog naselja Dubrovnika opisujući relevantne arheološke nalaze u području grada (ŽILE 1997; 2000).

Koncem 19. st. zabilježeni su, uopćeno, podaci o nalazima tumula, odnosno grobovi sa žarama na sjeverozapadnoj strani predjela Gradac, koji se nalaze na zapadnoj strani grada izvan zidina, a kojemu i sam naziv ukazuje na gradinski objekt (ŽILE 1997: 102).

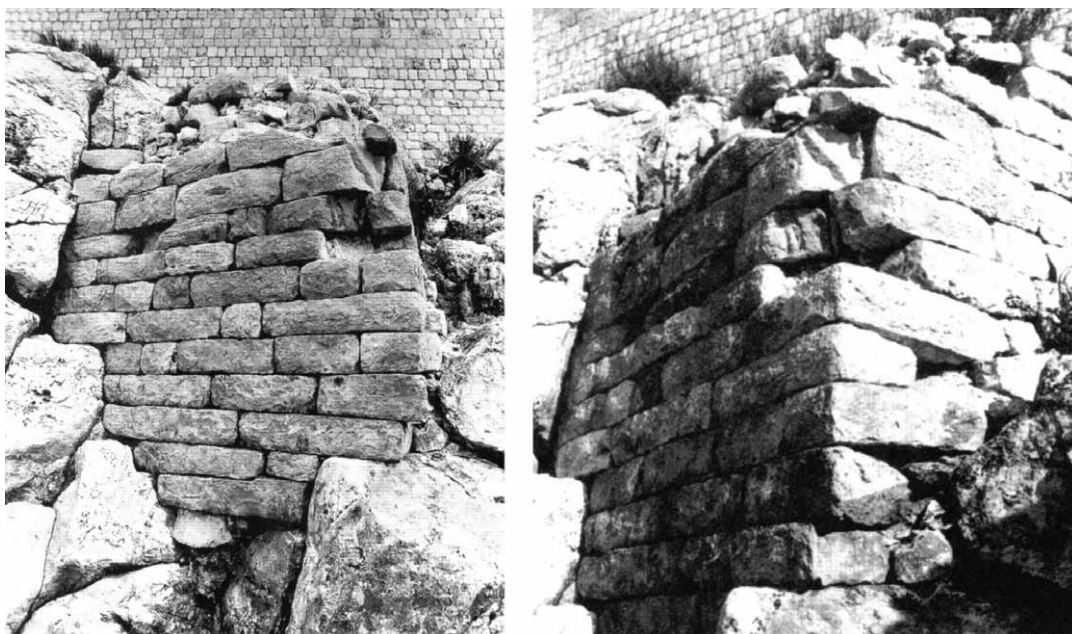
Osobito su zanimljivi željeznodobni nalazi na Lokrumu. Godine 1927. bila su nađena dva groba s priložima, a sačuvana practerosoidna fibula s alkama i privjescima datira te nalaze u 6.–5. st. pr. Krista (BATOVIĆ 1988: 62, Sl. 11). Tumuli, odnosno ukopi na otoku ispred naselja imaju svoje analogije s Hvarom gdje se na Paklenim otocima ispred grada nalazi skupina tumula koji su pripadali pretpovijesnom naselju grada Hvara. Prema tome je razložno da su grobovi s Lokruma pripadali stanovnicima pretpovijesnog naselja na mjestu grada Dubrovnika.

Izuzetno je zanimljiv nalaz i podatak, potom zaboravljen, kako ga je ukratko zabilježio M. Nikolanci 1973. god.: »*Ima nalaza koji još nisu objavljeni ni poznati, npr. jedan mali arhajski brončani kourós nađen pred nekoliko godina u Dubrovniku.*« (NIKOLANCI 1966: 112, bilj. 118). Vjerojatno je riječ o nalazu iz 6. st. pr. Kr., koji bitno upotpunjuje dubrovačku pretpovijest.

Zatim je tu i sačuvani komad zida koji se nalazi između bastiona sv. Spasitelja i sv. Stjepana, koji je po tehnici gradnje tipičan helenistički zid 3.–2. st. pr. Krista i pokazatelj je fortificiranosti ilirskog naselja grada Dubrovnika (ŽILE: 1997: 104–105, 120, 121).

Ipak, zasad su najkonkretniji arheološki nalazi helenističkih novaca kod katedrale u području gradinske dominante Dubrovnika, koji potvrđuju da je tu postojalo naselje u 4.–3. st. pr. Krista, a i prije. Prema I. Mirniku to su novci Apolonije, Dirahija i Epira iz 3. st. pr. Krista, zatim Filipa V. (220.–178.) te ilirskih vladara Gencija (197.–168.) i Baleja (167.–135.) iz 2. st. pr. Krista (MIRNIK 1997: 248–258). Novci su kod katedrale dospjeli slijevanjem.

Za nadopunu poznavanja pretpovijesti Dubrovnika nedavno je objavljen jedan, za našu temu, izuzetno zanimljiv arheološki nalaz. Nađen je prilikom arheoloških istraživanja u vrtu Osnovne škole Marina Getaldića, u ulici Miha Pracata 1986.–1988. godine (MENALO 2004: 253, 255, 268, Sl. 7).



Slika 6 – Figure 6

Riječ je o ulomku posude dimenzija 11 x 11 x 0,3–0,5 cm, tj. dijelu trbuha posude s donjim dijelom drške. Na crnoj, sjajnoj podlozi kvalitetno je naslikan u oker crvenoj boji muški lik u pokretu (sačuvan torzo, lijeva ruka i lijeva noga), koji lijevom rukom drži plašt. Autorica smatra da je fragment dio skyphosa i datira ga u 4. st. pr. Krista. Muškarac na dubrovačkom fragmentu predstavlja nagog mladića koji plašt pridrži lijevom rukom, a prebačen mu je preko desne i predstavlja desnu stranu scene izmjene ponuda. S lijeve strane nalazi se djevojka odjevena u hiton, koja stoji ili sjedi i u phiali nešto nudi, kao voće na pelike 2.

Za dubrovački fragment donosimo dvije analogije tog prikaza na dvije protoapulske pelike iz mjesta Pisticci u istočnoj Lukaniji u Apuliji (Lo PORTO 1973: 166, 180, T. XVI, 1; T. XXXII, 3, 4). Te karakteristične scene i ove protoapulske pelike datiraju se u razdoblje 380.–370. g. pr. Krista. Pelike 2 datira se u 380.–370. g. pr. Krista, a pelike 1 oko 380. g. pr. Krista.

Međutim, kod dubrovačkog fragmenta pitanje je ručke, koja bi nam trebala pomoći u određivanju vrste posude kojoj pripada taj fragment. Na fragmentu je sačuvan donji dio ručke, i to negdje po sredini trbuha posude. Kod pelike ručke stoje okomito i izlaze iz ramena posude, a kod kratera ručke su u gornjem dijelu i izrazito su deblje. Fragment zasigurno ne pripada skyphosu, budući da su mu ručke vodoravno pri obodu posude ili negdje niže. Prema položaju ove ručke koja ne ide okomito nego je vodoravno položena, najprije bi odgovaralo tipu hydrie, osobito po položaju na trbuhu posude.

Nama je ovdje bitno da smo mogli dubrovački fragment usporedno likovno odrediti i omogućiti preciznu dataciju u 380.–370. g. pr. Krista, što nam se ipak čini najvažnijim.

Ova keramika s početka 4. st. pr. Krista ujedno je, uz nalaze helenističkih novaca, pokazatelj komunikativnosti i trgovine pretpovijesnog naselja Dubrovnika i funkcioniranja luke tog naselja na jadranskom pomorskom putu.

Dakle, može se smatrati zasigurnim da je na prostoru historijske jezgre Dubrovnika postojalo željeznodobno naselje kojega se pripadni nalazi s Lokruma datiraju u 6.–5. st. pr. Krista. Nalazi u prostoru povijesne jezgre grada, keramike s početka 4. st. pr. Krista, novaca iz 3.–2. st. pr. Krista i helenističkog zida iz 3.–2. st. pr. Krista, pokazuju da je to bilo značajno naselje i luka na pomorskom putu Jadranskim morem. Taj se značaj nastavlja i kroz antičko, a osobito kasnoantičko razdoblje.

Dakako, arheološke potvrde koje smo iznijeli o pretpovijesnom naselju Grada svakako su kvalitetan i višeznačan doprinos poznavanju urbanog kontinuiteta i kulturno-povijesnog značaja znamenitog grada Dubrovnika.¹

POPIS SLIKA LIST OF FIGURES

Sl. 1 – Nalazi s Lokruma, 6.–5. st. pr. Krista.

Fig. 1 – Finds from Lokrum, 6th–5th c. BC.

Sl. 2 – Protoapuljska pelike (Pisticci), oko 380. g. pr. Krista.

Fig. 2 – Proto-Apulian *pelike* (Pisticci), c. 380 BC.

Sl. 3 – Proto-Apulian *pelike* (Pisticci), c. 380–370 BC.

Fig. 3 – Protoapuljska pelike (Pisticci), oko 380.–370. g. pr. Krista.

Sl. 4 – Protoapuljska pelike, scena izmjene ponuda.

Fig. 4 – Proto-Apulian *pelike*, a scene depicting offer exchange.

Sl. 5 – Dubrovački fragment, 380.–370. g. pr. Krista.

Fig. 5 – Dubrovnik fragment, 380–370 BC.

Sl. 6 – Helenistički zid između bastiona sv. Stjepana i sv. Spasitelja, 3.–2. st. pr. Krista.

Fig. 6 – Hellenistic wall between the tower of St Stephen and St Savior, 3rd–2nd c. BC.

LITERATURA

BASLER, Đ. 1960 – Jedan stari zid dubrovačke tvrđave. *Beritićev zbornik*. Dubrovnik, 1960 1960.

BATOVIĆ, Š. 1988 – Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti. Zusammenfassung: Rückblick auf das Gebiet von Dubrovnik in der Urgeschichte. *IzdHAD*, 12, 1988: 51–77.

BATOVIĆ, Š. 1988 – Konavle u prapovijesti. *Konavoski zbornik* (Dubrovnik), 2, 1988: 13–148.

ČOVIĆ, B. 1983 – Regionalne grupe ranog brončanog doba. *PJZ*, 4, 1983.

ČOVIĆ, B. 1991 – Eneolitska žlijebljena keramika na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu. Zusammenfassung: Kupferzeitliche gerillte Keramik an der Ostküste der Adria und in ihrem Hinterland. Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. *PosIzdCBI*, knj. 95, *Odjeljenje društvenih nauka*, knj. 27/1991: 67–78

1 Drago mi je što će ovaj članak biti u svesku »Vjesnika AMZ« posvećenog dragoj prijateljici i kolegici Dubravki Balen Letunić, inače Konavoki. S posebnim sjećanjem

na hvarska ljetna druženja zajedno sa Zdenkom i Joem na Križnom ratu.

- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1982 – Ostava kasnog brončanog doba iz okolice Cavtata. Résumé: Dépôt de l'âge du bronze récent provenant des environs de Cavtat. *ARadRaspr*, 8–9, 1982: 63–73 +1 T.
- LISIČAR, P. 1963 – Prilozi poznavanju Epidaura. Riassunto: Osservazioni sulle iscrizioni greche in Dalmazia. *RadFilZad*, 4/1962–63: 5–13.
- Lo PORTO, F.G. 1973 – Civiltà indigena e penetrazione greca nella Lucania orientale. *MAAL*, 48/1973, *Serie miscellanea*, 1–3.
- MARIJAN, B. 2001 – Željezno doba na južnojadranskom području. Summary: The Iron Age of the Southern Adriatic area (Eastern Herzegovina, Southern Dalmatia). *VAHD*, 93/2001: 7–221.
- MARIJANOVIĆ, B. 2005 – Gudnja, višeslojno papovijesno nalazište. Dubrovnik, 2005.
- MARKOVIĆ, Z. 1988 – O nekim kronološkim pitanjima eneolitičkih i brončanodobnih kultura južne Dalmacije i njezina zaleđa. Zusammenfassung: Zu einigen chronologischen Fragen der eneolithischen und bronzezeitlichen Kulturen Süddalmatiens und seinen Hinterlandes. *IzdHAD*, 12, 1988: 79–88.
- MAROVIĆ, I. 1956 – Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika. *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* (Dubrovnik), 4–5/1956: 9–30.
- MENALO, R. 2004 – Nalazi stambene arhitekture (13.–17.st.) u Dubrovniku u svjetlu arheoloških istraživanja. Summary: Residential architecture finds in Dubrovnik in the light of archaeological research. (From the 13th to the 17th centuries). *Zbornik Dubrovačkih muzeja* (Dubrovnik), 1, 2004: 253–281.
- MIHOVILIĆ, K. 1995 – Školjić (Funtana) i tragovi prapovijesnih obalnih i otočnih lokaliteta Istre. Hill-fort on Isle of Školjić, Bronze Age pottery. *HistArch*, 26/1995: 28–58.
- MIRNIK, I. 1997 – Nalazi antičkog novca u Dubrovniku. *Dubrovnik*, NS, 8/1997, 4: 248–258.
- NIČETIĆ, A. 1996 – *Povijest dubrovačke luke*. Dubrovnik, 1996.
- NIKOLANCI, M. 1966 – Arhaiski import u Dalmaciji. Résumé: Importations archaïques (grecques) en Dalmatie. *VAHD*, 68/1966 (1973): 89–118.
- PETRIĆ, N.
– 1976. Prehistorijske kulture Pelješca. *Pelješki zbornik* (Dubrovnik-Korčula), 1/1976: 295–311.
– 1979. Hvarski tumuli. Résumé: Tumuli de Hvar. *VAHD*, 72–73/1979: 67–78.
– 1981. Uvod u prehistoriju dubrovačkog područja. Summary: An introduction into the Prehistory of the Dubrovnik Region. *VAMZ*, 3.s., 14/1981: 1–9.
– 1984. Vilina pećina. *Dubrovački horizonti* (Zagreb), 24/1984.
– 1998. Pretpovijest Pharosa. Summary: The pre-history of Pharos. *RadFilZad*, 36 (23)/1998: 23–32.
– 2003. Pretpovijest jadranskih gradova Hrvatske. *HistAnt*, 11/2003.
– 2005. Razmatranja o dubrovačkoj pretpovijesti. *ObHAD*, 47/2005, 2: 14.
- PERKIĆ, D. 2005 – Prapovijesni lokaliteti na području Župe dubrovačke. Prehistoric Localities in Župa dubrovačka Area. *ObHAD*, 47/2005, 2: 14.
- RADIĆ-ROSSI, I. 2008 – Arheološka baština u podmorju kaštelanskog zaljeva. Summary: The underwater archaeological heritage in the Kaštela Bay. *ArAdriatica*, 2/2008: 489–506.
- STOŠIĆ, J. 1988 – Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku. Summary: A review of finds under the Cathedral and Bunićeva poljana in Dubrovnik. *IzdHAD*, 12, 1988: 15–38.
- ŽILE, I. 1997 – Naselje prije Grada. *Dubrovnik* (Dubrovnik), 1, 1997.

ŽILE, I. 1999–2000 – Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre grada Dubrovnika. Summary: Archaeological finds within the historical nucleus of the city of Dubrovnik. *OpA*, 24–25/1999–2000: 337–346.

SUMMARY

THE PREHISTORY OF DUBROVNIK

The author reports on the Prehistory of Dubrovnik and describes finds from the historical urban core of the city and its nearest surroundings. It is believed that there was a prehistoric hill fort on an elevated position in the part of the city that had developed earliest; the settlement developed down the northeastern slopes, towards the harbor that entered deeper into the area of the city in that period.

Grave finds from the site of Gradac, just outside the city to the west, were also part of this prehistoric settlement in the area of modern Dubrovnik. In this context, the finds from the island of Lokrum are interesting. Two prehistoric graves with grave goods consisting of fibulae, pendants and s were found there in 1927. Precisely the pre-ceroid fibula from the 6th–5th c. BC gives the date for this find. These graves (tumuli) on the island off the coast where the prehistoric Dubrovnik settlement had developed show the affiliation of the island to the settlement. A similar example exists in Hvar: on the Paklenski Island off the coast there is a group of tumuli, eight of which were excavated. These tumuli were affiliated with the area of the prehistoric settlement on the territory of modern Hvar.

The author analyzes a pottery fragment with a depiction of a young man cloaked in a cape. The fragment, according to the depiction, belongs to pottery with similar scenes; from these, the author adduces two analogies in the form of two Proto-Apulian *pelike* from Apulia (Pisticci), dated from 380 to 370 BC. Chronologically, the next find is a piece of Hellenistic wall from the 3rd–2nd c. BC. Of special importance are the finds of Hellenistic period coins, recovered during archaeological excavations at the Cathedral. Beside the fact that coins of the 4th c. BC are present, there are also coins of Apollonia, Dyrrachium and Epirus (3rd c. BC), also Phillip V (220–178) and Illyrian rulers Gentius (197–168) and Ballaios (167–135) of the 2nd c. BC. Ceramic finds of the early 4th c. BC – together with coins – witness the communicability and trading activities of the prehistoric settlement in the area of Dubrovnik, and the existence of the settlement harbour on the Adriatic naval trail.

Rukopis primljen: 2.XII.2009
Rukopis prihvaćen: 6.XII.2009.

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB
imirnik@amz.hr

TRAGOVI SKUPNIH NALAZA ZLATNOG RIMSKOG CARSKOG NOVCA IZ SLAVONIJE U NUMIZMATIČKOJ ZBIRCI ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

UDC 737.122.1 (36:439.24:497.5)

Stručni rad

Pisac upozorava na nekoliko rimskih carskih zlatnika, nađenih u Slavoniji, izvorno po svoj prilici na skupu. Ostave su odmah po nalasku raspršene. Riječ je o jednom novcu Elagabala, nađenom u Osijeku 1897., dva rijetka aurea Magnencija iz Čepina te o jednoj ili dvije raspršene ostave iz Vinkovaca, u kojima je bilo zlatnika Konstantina I., Krispa i Konstancija II. Novac je obrađen s pomoću računalnog programa NUMIZ (Numizmatični kabinet, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana).

Kako to već oduvijek biva, rijetki su skupni nalazi novca koji u svojem većem dijelu dospiju u muzeje, u ruke stručnjaka numizmatičara, a još su rjeđi slučajevi kad se takvo jedno novčano blago može proučiti u cijelosti. Naročito je problematična sačuvanost skupnih nalaza zlatnog novca, bez obzira na vrijeme iz kojeg on potječe. Jednom smo već upoznali znanstvenu javnost s nekim ostacima skupnih nalaza zlatnog srednjovjekovnog i novijeg novca (MIRNIK 1994). Pregledavajući Numizmatičku zbirku Arheološkog muzeja u Zagrebu, odabrali smo malobrojne primjerke aurea, odnosno solida, koji su ostaci triju, možda čak i četiriju skupnih nalaza rimskog carskog novca.

Tako se u Zagrebu čuva jedan primjerak aurea cara Elagabala (218.–222.) iz skupnog nalaza zlatnog i srebrnog novca, nakita i grumenja bronce do kojeg je došlo u proljeće 1897. god. prigodom popravka pločnika na Trgu bana Josipa Jelačića u Donjem gradu u Osijeku (CELESTIN 1897; 1899; MIRNIK 1981: 67, 199; GÖRICKE-LUKIĆ 1997: 45, 49, 54). Lijepi zlatni prsten imao je uloženi intaglio od ahata s prikazom Jupiterova orla. Aurei su pak iskovani za vladanja Elagabala (7 primjeraka + 1) i Aleksandra Severa (222.–235.: 4 primjerka), a denari potječu iz vladanja Gordijana III. (238.–244.). Dio te ostave posjedovao je vrlo kratko vrijeme poznati osječki numizmatičar sakupljač Karlo Franjo Nuber (*1872 +1935) te ga je poklonio Muzeju Slavonije dana 12. IV. 1897. god. Skupni je nalaz objelodanio Vjekoslav Celestin (*1861 +1936). U Muzeju Slavonije čuvaju se sljedeći aurei iz prethodno spomenute ostave: Elagabalus (RIC 25, 37 – 2 primjerka, 39, 57, 121) i Alexander Severus (RIC 4, 6, 159).

O ostalim, pretpostavljenim, nalazima na skupu nemamo podataka. Za dva primjerka rijetkog zlatnog novca Magnencija (vladao od kolovoza 350. do 11. kolovoza 353.), brata Decencijeva (proljeće 351. – 18. kolovoza 353.), zabilježeno je da su nađeni u Čepinu, ne zna se kada, no u svakom slučaju prije 1912. god., jer su u sastav Zagrebačke zbirke ušli 1912. god. skupa sa značajnom numizmatičkom zbirkom Oskara Frimla Antunovića iz Osijeka.

Treća skupina solida gotovo iz istog vremena potječe iz Vinkovaca. Riječ je o po jednom solidu Konstantina I. (306./7.–337.), Krispa (–326.) i dva primjerka solida Konstancija II. (323.–361.). Konstantinov zlatnik također je nabavljen skupa s Frimlovom zbirkom 1912. god., Krispov solid i jedan zlatnik Konstancija II. poklonila je Muzeju Imovna općina u Vinkovcima 1901. god., a drugi solid Konstancija II. otkupljen je 1909. od Jakoba Wendlinga. Samo je za posljednji primjerak novca zabilježeno da je iskopan kod vinkovačkog vatrogasnog tornja, no ne zna se kada. Stoga, ukoliko je riječ o jednom skupnom nalazu solida, do toga je svakako došlo prije 1901. god.

KATALOG

Osijek, 1897.



Nađeno u proljeće 1897., prigodom popravka pločnika. Više zlatnika i srebrnika, prsten s gemom, komad zlata. Celestin 1897; 1899

Elagabalus (218.–222.)

1 Au b.g. (218.–222.) Rom C. 5
RIC 57

1 Av.: IMPANTONINVSPIVSAVG. Pop.: lovorom ovjenčano, u oklopu I plaštu, nad. Bk. Rv.: ADVENTV SAVGVSTI; Elagabal, na konju, jaši nal.; podiže d., u lj. drži koplje. Bk. Ogreben. Pol. kal.: 1. T.: 6.35g. Dim.: Ø 21mm. 538:ZAG C18811. Celestin 1899,1. Cohen IV, 323,5; RIC IV,2: 32,57.

Čepin, prije 1912.



Magnentius (350.–353.)

1 Sol b.g.(350.–351.) Rom C. 1 iza RP
RIC 168



2 Sol b.g.(351.) Aq C. 48 SMAQ
RIC 134

1 Av.: DN MAGNEN – TIVSPFAVG. Pop.: gologlavo, u oklopu i plaštu, nad. Bk. Rv.: BISRES-TITVTALIBERTAS; Victoria, stoji l. nad.; d. Libertas, stoji d. nal., u lj. koso drži skeptar; između sebe drže koplje s nataknutim trofejem. Bk. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 4.51g. Dim.: 21x23mm. 538:ZAG C18819. Cohen VIII,9,1 iza; RIC VIII, 261,168.

2 Av.: DN MAGNEN – TIVSPFAVG. Pop.: gologlavo, u oklopu i plaštu, nad. Bk. Rv.: VICTORIA AVGLIBEROMANOR; l. Victoria, stoji nad.; d. Nal. stoji Libertas sa skeptrom u lj.; između sebe drže koplje s nataknutim trofejem. Bk. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 1. T.: 4.32g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG C18820. Cohen VIII, 15,48; RIC VIII, 327,134.

Vinkovci



Constantinus I. (306./7.–337.)

1 Sol b.g.(310.–313.) Tre C. 148 PTR
RIC 810

(Crispus)

2 Sol b.g.(319.) Sis C. – SIS
RIC –

Constantius II. (337.–361.)



3 Sol b.g.(351.–355.) Con C. 116 CONS
RIC 96



1 538:ZAG C18814. Av.: CONSTAN – TINVSPFAVG. Pop.: lovorom ovjenčana glava, nad. Bk. Rv.: FELICITASREIPUBLICAE; Constantinus I., sjedi nal., na podiju, ukrašenom girlandama; l. i d. po jedan časnik s po dva koplja; dolje l. tri nad. klečeća lika. Bk. T.: 4,43g. Dim.: Ø 17mm. Cohen VII, 245,148; RIC VI, 221,810. Odlično sačuvan.

2 538:ZAG C16181. Av.: IVLCRISPVSNOBKAES. Pop.: lovorom ovjenčano, u oklopu i plaštu, nad. Bk. Rv.: VICTORIAE AETERNAE; Viktorija stoji nad., na ari drži štit s VOT/XX; dolje l. zarobljenik. Bk. T.: 4,52g. Dim.: Ø 20mm. Vrlo lijepo sačuvan.

3 538:ZAG C20173. Av.: FLIVLCONSTAN – TIVSPERPAVG. Pop.: sa šljemom, s krijestom, u oklopu i plaštu, licem; u d. preko d. ramena drži koplje; u lj. ovalni štit s prikazom cara na konju nal., kako probada neprijatelja na tlu. Bk. Rv.: GLORIA – REI – PVBLICAE; Roma l., nad., i Constantinopolis, d. nal. sjede na prijestoljima; Roma licem, Constantinopolis nal.; između sebe drže ovalni štit s VOT/XXX/MVLT/XXXX; Roma drži u lj. koplje; Constantinopolis u lj. skeptar; postavlja d. nogu na provu broda. Bk. T.: 4,41g. Dim.: Ø 21mm. Cohen VII: 458,116; RIC VIII: 455,96. Odlično sačuvan.

Vinkovci – Vatrogasni toranj



Constantius II. (337.–361.)

1 Sol b.g.(351.–355.) Nic C. 112 SMNT
RIC 74

1 538:ZAG C20170. Av.: FLIVLCONSTAN – TIVSPERPAVG. Pop.: sa šljemom s perjanicom, u oklopu i plaštu, licem; u d. preko d. ramena drži koplje; u lj. štit s prikazom cara kako napada barbara na tlu, nal. Bk. Rv.: GLORIA – REI – VBLICAE; Roma i Constantinopolis, sjede jedna nasuprot druge; drže ovalni štit s VOT/XXX/MVLT/XXXX; Roma drži koplje u l.; Constantino-polis žezlo u lj., te polaže nogu na provu broda. Bk. T.: 4,31g. Dim.: Ø 21mm. Cohen VII, 457,112; RIC VIII, 477,74. Vrlo lijepo sačuvan.

LITERATURA

CELESTIN, V. 1897 – Nalazak zlatnih novaca u Osijeku. *GZM*, 9/1987, 4: 497–500.

CELESTIN, V. 1899 – Goldmünzenfund in Essegg. *WMBH*, 6/1899: 525–526.

COHEN, H. 1880–1892 – *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*², I–VIII. Londres 1880–1892. (=Coh.)

GÖRICKE-LUKIĆ, H.

– 1987. Kronologija razvoja Numizmatičkog odjela Muzeja Slavonije (1877–1914). Zusammenfassung: Kronologie der Entwicklung der Numismatischen Abteilung des Museum Slavoniens (1877–1914). *OZ*, 18–19/1987: 89–114.

– 1997. Rimski zlatni novac u Muzeju Slavonije u Osijeku. Summary: Roman gold coins in the Museum of Slavonia in Osijel. *OZ*, 22–23/1997: 45–70.

– 1997a. GÖRICKE-LUKIĆ, Hermine. Numizmatički odjel. *Muzej Slavonije Osijek 1877.–1997. Blago Muzeja Slavonije*. Osijek, 1997: 95–115.

MIRNIK 1981 – Coin hoards in Yugoslavia. *British Archaeological Reports, International Series* (Oxford), 95, 1981.

MIRNIK 1994 – Tragovi skupnih nalaza zlatnika Srednjeg i Novog vijeka u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Summary: Traces of several mediaeval and modern gold coin hoards in the Zagreb Archaeological Museum. *Numizmatičke vijesti* (Zagreb), 36/1994, 47: 43–49.

SUTHERLAND, C.H.V. – A.R.G. CARSON 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, VI *From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*. London 1968. (=RIC VI)

SUTHERLAND, C.H.V. – A.R.G. CARSON 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, VIII *The family of Constantine I A.D. 337–364*. London 1968. (=RIC VIII)

SYDENHAM, E. – C.H.V. SUTHERLAND 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, IV – 2. *Macrinus to Pupienus*. London, 1968. (=RIC IV,2)

SUMMARY

TRACES OF HOARDS OF ROMAN IMPERIAL GOLD COINS FROM SLAVONIA IN THE
ZAGREB ARCHAEOLOGICAL MUSEUM NUMISMATIC COLLECTION

As usually happens, coin hoards rarely reach a museum in their complete and pristine state to be seen and studied by experts. The most problematic are of course hoards containing gold coins of any period. Some time ago remnants of hoards of mediaeval and more recent gold coins were brought to the attention of scholarly circles (MIRNIK 1994). Going through the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection scarce specimens of Roman Imperial gold coins from three or even four hoards excavated in Slavonia have been selected for this paper.

Thus for instance there is an aureus struck under Elagabalus (218–222) which belonged to a treasure trove discovered in Osijek (*Mursa*) in the spring of 1897, in the Banus Josip Jelačić Square in the Lower Town when the pavement was repaired. The hoard consisted of gold coins of Elagabalus (7 + 1 specimens) and Alexander Severus (222–235; 4 specimens), and silver coins of Gordianus III (238–244), a beautiful gold ring with an agate intaglio representing Jupiter's eagle and a gold nugget (CELESTIN 1897; 1899; MIRNIK 1981: 67, 199; GÖRICKE-LUKIĆ 1997: 45, 49, 54). The surviving part of the hoard was for a short time owned by the well-known Osijek collector Carl Franz Nuber (*1872 +1935), who presented it to the Slavonian Museum on April 12, 1897. It was first published by Vjekoslav Celestin (*1861 +1936). In the Slavonian Museum in Osijek are the following aurei from this hoard (RIC 25, 37 – 2 specimens, 39, 57, 121) and Alexander Severus (RIC 4, 6, 159)

There are no details about the other assumed coin hoards. The two rare gold coins struck under Magnentius (reigned from August 350 to August 11, 353), the brother of Decentius (spring 351 – August 18, 353), are only known to have found at Čepin, one does not know when or under what circumstances, but it must have been before 1912, when they were bought for the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection together with the considerable coin collection owned by Oskar Antunović Friml of Osijek.

The third small number of almost contemporary solidi came from Vinkovci (*Cibalae*): one solidus of Constantine I (306/7–337), one of Crispus (–326) and two solidi of Constantius II (323–361). Constantine's gold coin entered the Zagreb collection as part of the Friml Collection in 1912; the solidus of Crispus and one solidus of Constantius II were presented to the Museum from the Vinkovci community property in 1901, the second solidus struck under Constantius II was purchased in 1909 from Jakob Wendling. The last was noted to have been found close to the Vinkovci water tower, but we lack the date and circumstances. Therefore, if we consider these coins as remnants of a dispersed hoard, it must have been unearthed before 1901.

Rukopis primljen: 10. VI. 2009.
Rukopis prihvaćen: 13. VI. 2009.

POPIS KRATICA – ABBREVIATIONS

Cf.: MÜLLER, Otto v. – Wolfram NAGEL – Eva STROMMENGER. Sigelschlüssel der archäologischen Literatur. *Acta Praehistorica et Archaeologica* (Berlin), 9–10/1978–79: 167–383; *Numismatic chronicle* (London), 156/1996: xiv–xvi; *American Journal of Archaeology* (Princeton, NJ), 62/1958, 1: 1–8; 80/1976, 1: 3–8; BLASCKE, Stefan. *The History Journals Guide*; Deutsches Archäologisches Institut. *Abkürzungsverzeichnisse – Abgekürzte Zeitschriften*.

AA – *Archäologischer Anzeiger*. (Berlin)

AAWW – *Anzeiger der (Kais.) Akademie der Wissenschaften (in Wien.) Philosophisch.-historische Klasse*. (Wien)

ABAWP – *Abhandlungen., Bayerische Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse)*. (München)

AbhGött – *Abhandlungen. der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-historische Klasse*. (Göttingen)

AcAn – *Acta Antiqua. Academia Scientiarum Hungarica*. (Budapest)

ActaACarp – *Acta Archaeologica Carpathica*. (Kraków)

ActaAHung – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ActaAKøb – *Acta Archaeologica*. (København)

ActaGeCro – *Acta Geographica Croatica*. (Zagreb)

ActaGothob – *Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs Universitets årsskrift*. (Göteborg)

ActaInstRomFin – *Acta Instituti Romani Finlandiae*. (Helsinki / Helsingfors)

ActaInstRomSuec – *Acta Instituti Romani regni Sueciae* (Lund)

ActaMusCib – *Acta musei cibalensis*. (Vinkovci)

ActaMusNap – *Acta Musei Napocensis*. (Cluj-Napoca)

Adriatica – *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*. (Zagreb, 1970)

AEA – *Archivo Español de Arqueología*. (Madrid)

AEM – *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. (Wien)

AFSB – *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*. (Dresden)

Agria – *Agria*. (Eger)

AH – *Archaeologia Hungarica*. (Budapest)

AIPHOS – *Annuaire de l' Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*. Universitaire Libre de Belgique. (Bruxelles)

AJA – *American Journal of Archaeology*. (Princeton, N.J.)

AJAH – *American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*. (Boston, Mass./Concord, N.H., Princeton, N.J.)

- AJPh** – American Journal of Philology. (Baltimore)
- AJug** – *Archaeologia Jugoslavica*. (Beograd)
- ALaz** – *Archeologia Laziale*. (Roma)
- AlbaRegia** – *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Múzeumok Közpointi Propaganda Irodája*. (Székesfehérvár)
- ALBiH** – *Arheološki leksikon BiH*. (Sarajevo)
- AMC** – *Acta Musei Cibalensis*. (Vinkovci)
- AMN** – *Acta Musei Napocensis*
- Anali** – *Anali*. (Zagreb)
- AnÉp** – *L'Année épigraphique*. (Paris)
- Angustia** – *Angustia*. (Baia Mare)
- AnnInstArchZag** – *Annales Instituti Archaeologici*. (Zagreb)
- AnnInstNum** – *Annali dell' Istituto Italiano di Numismatica*. (Roma)
- AnnKoper** – *Anali za istrske in mediteranske študije*. (Koper)
- AnnTransvaalMus** – *Annals of the Transvaal Museum*. (Pretoria)
- ANRW** – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. (Berlin – New York, 1979)
- AnOsijek** – *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*. (Osijek)
- ANSMN** – *American Numismatic Society, Museum Notes*. (New York)
- AntAlt** – *Antichità Altoadriatiche*. (Aquileia)
- Antheus** – *Antheus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae*. (Budapest)
- Anth** – *L'Antropologie*. (Paris)
- Antiquity** – *Antiquity*. (London)
- Anuari** – *Anuari de l' Institut d' Estudis Catalans*. (Barcelona)
- AnZavJAZU** – *Zavoda JAZU*. (Osijek)
- AP** – *Arheološki pregled*. (Beograd, Ljubljana)
- APA** – *Acta Praehistorica et Archaeologica*. (Berlin)
- APHBW** – *Abhandlungen der (Königlichen) Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse*. (München)
- Apulum** – *Apulum. Buletinul muzeului regional Alba Julia*. (Alba Julia)
- AquilN** – *Aquileia Nostra*. (Aquileia)
- ArAdriatica** – *Archaeologia adriatica*. (Zadar)
- ArAu** – *Archaeologia Austriaca, Beiträge zur Paläanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs*. (Wien)
- ArBel** – *Archaeologia Belgica*. (Bruxelles)
- ArBul** – *Archaeologia Bulgarica*. (Sofia)
- Archaeolingua** – *Archaeolingua*. (Budapest)

- Archaeometry** – *Archaeometry*. (Oxford)
- ArchAustr** – *Archaeologia Austriaca*. (Wien)
- ArchAustrMon** – *Archaeologia Austriaca: Monographien*. (Wien)
- Archaeology** – *Archaeology* (New York)
- ArchÉrt** – *Archaeologia Értésítő* (Budapest)
- ArchKorr** – *Archäologisches Korrespondenzblatt*. (Mainz)
- ArchRoz** – *Archeologické rozhledy*. (Praha)
- ARadRaspr** – *Arheološki radovi i rasprave*. (Zagreb)
- Argo** – *Argo*. (Ljubljana)
- Arheologija** – *Arheologija*. (Sofija)
- ArhMon** – *Arheološke monografije*. (Beograd)
- Arkiv** – *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. (Zagreb)
- Athenaeum** – *Athenaeum*. (Pavia)
- ATr** – *Archeografo Triestino*. (Trieste)
- AttAL** – *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*. (Roma)
- AttiIstr** – *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*. (Venezia)
- AttiRov** – *Atti del Centro di ricerche di Rovigno*. (Trieste)
- AttiTrieste** – *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste*. (Trieste)
- ASAE** – *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*. (Le Caire)
- AusgrabManching** – *Die Ausgrabungen in Manching*. (Stuttgart)
- AUG** – *Acta Universalis Gothoburgensis. Göteborgs Högskolas årsskrift*. (Göteborg)
- AVes** – *Arheološki Vestnik*. (Ljubljana)
- AWLAG** – *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Akademie der Wissenschaften in Mainz*. (Mainz, Wiesbaden)
- Balacai közlemenyek** – *Balacai közlemenyek*. (Veszprém)
- Balcanica** – *Balcanica*. (Beograd)
- BalcPosn. Acta et studia** – *Balcanina posnaniensia. Acta et studia*. (Poznan)
- BalStud** – *Balkan Studies*.
- BAR** – *British Archaeological Reports, International Series*. (Oxford)
- BASD** – *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (Split)
- BAUB** – *Beiträge zur Anthropologie und Urgeschichte Bayerns*. (München)
- BCH** – *Bulletin de correspondance hellénique*. (Athènes / Paris)
- BdA** – *Bollettino d'arte*. (Roma)
- BhTAVO** – *Beihefte zum Tübinger Atlas der Vorderen Orients*. (Wiesbaden)
- Bilten HAZU (JAZU)** – *Bilten (Bulletin) instituta za likovne umjetnosti HAZU (JAZU)*. (Zagreb)
- BInstALondon** – *Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London*. (London)

- BJ** – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande.* (Köln/Graz/Kevelaer)
- BJRL** – *Bulletin of the John Rylands Library.* (Manchester)
- BJVABh** – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Beihefte.* (Bonn)
- BMC** – *British Museum Catalogue.* (London)
- BMFr** – *Blätter für Münzfreunde.* (Dresden)
- Boreas** – *Boreas. Münsterische Beiträge zur Archäologie.* (Münster)
- BPI** – *Bullettino di palenologia italiana.* (Roma)
- BRGK** – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts.* (Frankfurt / Main – Berlin)
- BSFN** – *Bulletin de la Société française de numismatique.* (Paris)
- BVBI** – *Bayerische Vorgeschichtsblätter.* (München)
- CarArch** – *Carniola Archaeologica.* (Novo Mesto)
- CCP** – *Croatia christiana periodica.* (Zagreb)
- CH** – *Coin Hoards.* (London)
- CHL** – *Commentationes Humanarum Litterarum.* (Helsingfors)
- CIL** – *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
- CINCR** – *Commission Internationale de Numismatique, Compte rendu.* (Wetteren, Belgique)
- CNI** – *Corpus Nummorum Italicorum.*
- ComArHung** – *Communicationes Archaeologicae Hungariae.* (Budapest)
- CR** – *Classical Review.* (Oxford)
- CRAI** – *Comptes rendus des séances de l'année ... Académie des inscriptions et de belles lettres.* (Paris)
- CSIR** – *Corpus Signorum Imperii Romani.*
- CVA** – *Corpus Vasorum Antiquorum.* (Paris et al.)
- ČIP** – *Čovjek i prostor.* (Zagreb)
- ČZN** – *Časopis za zgodovino in narodopisje.* (Maribor)
- Dacia** – *Dacia.* (Bucuresti)
- DarSag** – DAREMBERG, C. – E. SAGLIO – *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines,* Paris
- DebrDMuzEvk** – *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* (Debrecen)
- Dela** – *Dela Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti.* (Ljubljana)
- Diadora** – *Diadora.* (Zadar)
- DissArch** – *Dissertationes Archaeologicae.* (Budapest)
- DissBern** – *Dissertationes Bernenses* (Bern)
- DissBg** – *Dissertationes.* Arheološko društvo Jugoslavije. (Beograd)

- DissBreslau** – *Dissertationes*. (Breslau)
- DissGöttingen** – *Dissertationes*. (Göttingen)
- DissHalle** – *Dissertationes*. (Halle)
- DissMonBg** – *Dissertationes et Monographiae*. (Beograd)
- DissMonLj** – *Dissertationes et monographiae*. (Ljubljana)
- DisMonZg** – *Disertacije i monografije. Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. (Zagreb)
- DissPann** – *Dissertationes Pannonicae*. (Budapest)
- DjelaCBI** – *Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- Dometi** – *Dometi*. (Rijeka)
- DÖAW** – *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. (Wien)
- EAACO** – *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. (Roma)
- DOC** – *Dumbarton Oaks Catalogue*. (Washington, DC)
- DolZbor** – *Dolenjski zbornik*. (Novo mesto)
- Dometi** – *Časopis za kulturu i društvena pitanja*. (Rijeka)
- DOP** – *Dumbarton Oaks Papers*. (Washington, DC)
- DOS** – *Dumbarton Oaks Studies*. (Washington DC)
- EeTM** – *Etudes et Travaux d'Archéologie marocaine*.
- EJA** – *European Journal of Archaeology* (London)
- ELU** – *Enciklopedija likovnih umjetnosti* (Zagreb)
- EphDR** – *Ephemeris Dacoromana*. (Roma)
- EphEp** – *Ephemeris Epigraphica*. (Berlin)
- Epigrafica** – *Epigrafica* (Roma)
- Epigraphica** – *Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia*. (Milano)
- Epigraphica** – *Rivista italiana di epigrafia*. (Faenza)
- EPRO** – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*. (Leiden)
- Fiume** – *Fiume Rivista* (Rijeka/ Fiume)
- FMRD** – H. GEBHARD – K. KRAFT et alii (edd.). *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. Berlin, 1960–.
- FÖ** – *Fundberichte aus Österreich*. (Wien)
- FS** – *Fundberichte aus Schwaben*. (Stuttgart)
- FolArch** – *Folia Archaeologica*. (Budapest)
- FontAH** – *Fontes Archaeologiae Hungariae*. (Budapest)
- FontAM** – *Fontes Archaeologiae Moravicae*. (Brno)
- Gallia** – *Gallia. Fouilles et Monuments Archéologiques en France Métropolitaine*. (Paris)

- GaR** – *Greece & Rome*. (Oxford)
- GCBI** – *Godišnjak. centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH*. (Sarajevo)
- GeolVj** – *Geološki vjesnik*. (Zagreb)
- Germania** – *Germania*. (Frankfurt / Main)
- GFFNS** – *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. (Novi Sad)
- GIIBH** – *Godišnjak Istorijskog instituta Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- GIDBH** – *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- GlasSAD** – *Glasnik Srpskog arheološkog društva*. (Beograd)
- GlasSANU** – *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
- GlasSrpKraljA** – *Glas Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- Glaux** – *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica*. (Milano)
- Glotta** – *Glotta*. (Göttingen)
- GodGB** – *Godišnjak grada Beograda* (Beograd)
- GodGMS** – *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*. (Sisak)
- GodGMV** – *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*. (Varaždin)
- GOMHV** – *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*. (Vinkovci)
- GR** – *Građa i rasprave*. Publikacija Arheološkog muzeja Istre. (Pula)
- GrobZb** – *Grobnički zbornik*. (Rijeka)
- GSJ** – *Galpin Society Journal*. (London – Edinburgh)
- GSM** – *Glasnik Slavonskih muzeja*. (Osijek)
- GSND** – *Glasnik Skopskog naučnog društva*. (Skopje)
- GSUFF** – *Godišnik na Sofijskija Universitet Filologički Fakultet*. (Sofija)
- GZFFS** – *Godišen zbornik na Filozofski fakultet*. (Skopje).
- GZM** – *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- HAG** – *Hrvatski arheološki godišnjak*. (Zagreb)
- HrvRev** – *Hrvatska revija*. (Zagreb)
- HTR** – *The Harvard Theological Review*. (Cambridge, Mass.)
- HBN** – *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. (Hamburg)
- HelArch** – *Helvetia Archaeologica*. (Zürich)
- HistAnt** – *Histria Antiqua*. (Pula)
- HistArch** – *Histria Archaeologica*. (Pula)
- Historia** – *Historia*. (Wiesbaden)
- HOMÉ** – *A Herman Otto Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- HSCP** – *Harvard Studies in Classical Philology*. (Cambridge, Mass.)
- HumMed** – *Humedales Mediterraneos*. SEHUMED. (Valencia)
- IBAI** – *Izvestija na Blgarskaja arheologički institut*. (Sofija)

- IG** – *Inscriptiones Graecae*.
- IID** – *Izvestija na istoričeskoto društvo*. (Sofija)
- IJNA** – *International Journal of Nautical Archeology*.
- Iliria** – *Iliria*. (Tirana)
- ILJug** – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*. (Ljubljana)
- ILS** – H. DESSAU. *Inscriptiones Latinae Selectae*.
- IMS** – *Inscriptions dela Mésie Supérieure*. (Beograd)
- IntNumN** – *International Numismatic Newsletter*. (Wien-Padova)
- InvArch** – *Inventaria Archaeologica*.
- InvPHung** – *Inventaria Praehistorica Hungariae*. (Budapest)
- IstČas** – *Istoriski časopis*. (Beograd)
- ISNZ** – *Iz starog i novog Zagreba*. (Zagreb)
- IstZb** – *Istarski zbornik* (Pula)
- IzdHAD** – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
- JAI** – *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. (London)
- JAMEvk** – *Josa Andrasy Muzeum évkönyve*. (Nyiregyhaza)
- JAS** – *Journal of archaeological science*. (Oxford)
- JBaS** – *Journal of Baltic Studies*. (Glasgow)
- JdI** – *Jahrbuch des (Kaiserlich) Deutschen Archologischen Instituts*. (Berlin)
- JEA** – *The Journal of Egyptian Archaeology*.
- JfA** – *Jahrbuch für Altertumskunde*. (Wien)
- JFAr** – *Journal of Field Archaeology*. (Boston)
- JfNG** – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*. (München)
- JHE** – *Journal of Human Evolution*. (Academic Press – Elsevier)
- JHS** – *Journal of Hellenic Studies*. (London)
- JIVF** – *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität in Frankfurt a.M.* (Frankfurt)
- JMS** – *Journal of Mithraic Studies*.
- JÖAI** – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*. (Wien)
- JÖAIBeibl** – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt*. (Wien)
- JPMÉ** – *A Janus Panonius Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- JRA** – *Journal of Roman Archaeology*. (Ann Arbor, Michigan)
- JRGZ** – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. (Mainz)
- JRS** – *Journal of Roman Studies*. (London)
- JWP** – *Journal of World Prehistory*.
- JZ** – *Jadranski zbornik*. (Rijeka – Pula)
- KatMon** – *Katalogi in Monografije*. (Ljubljana)

- KinM** – *Katalogi in monografije*. (Ljubljana)
- Klio** – *Klio*. (Leipzig / Berlin / Wiesbaden)
- KSA G** – *Kleine Schriften zur alten Geschichte*. (Leipzig)
- KSLeipzig** – *Kleine Schriften*. (Leipzig)
- KSMarburg** – *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg*. (Marburg)
- LÄ** – *Lexikon der Ägyptologie*. (Wiesbaden)
- Latomus** – *Latomus*. (Bruxelles)
- L & GLatina & Graeca**. (Zagreb)
- LIMC** – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Basel).
- Ljetopis HAZU** – *Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. (Zagreb)
- Ljetopis JAZU** – *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. (Zagreb)
- LVN** – *Litterae Numismatae Vindobonenses*. (Wien)
- LRBC** – R.A.G. CARSON – P.V. HILL – J.P.C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1962.
- LT** – *Liburnijske teme*. (Opatija, Rijeka, Matulji)
- LZ** – *Lepoglavski zbornik*. (Lepoglava)
- Ljetopis JAZU** – *Ljetopis JAZU*. (Zagreb)
- MAA** – *Macedoniae Acta Archaeologica*. (Skopje)
- MAAL** – *Monumenti antichi. R. Accademia nazionale dei Lincei* (Roma).
- MAAR** – *Memoirs of the American Academy in Rome*. (Roma)
- MAGW** – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. (Wien)
- MAL** – *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*. (Roma)
- MarbStud** – *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte*. (Marburg)
- MASI** – *Materialia Archaeologica Slovaca*. (Nitra)
- MAZ CatMon** – *Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae*. (Zagreb)
- MBVF** – *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*. (München)
- MdHVS** – *Mitteilungen des historischen Vereines für Steiermark*. (Graz)
- MdI** – *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Berlin)
- MCC** – *Mitteilungen der K.K. central-Commission zur (für) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. (Wien)
- MEFR** – *Mélanges d'archéologie et d'histoire. École française de Rome*. (Paris)
- MemPrHistFr** – *Mémoires de la Société Préhistorique Française*. (Paris)
- MemTransvaalMus** – *Memoirs of the Transvaal Museum*. (Pretoria)
- MFME** – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Szeged)
- MIB** – W. HAHN. *Moneta Imperii Byzantini*. Wien, 1972-

- MiChA** – *Mitteilungen zur christlichen Archäologie.* (Wien)
- MittArchInst** – *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* (Budapest)
- MonFrMitt** – *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie.* (Innsbruck)
- MonKatPula** – *Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre.* (Pula)
- MÖNG** – *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft.* (Wien)
- MonRGZM** – *Monographien RGZM.* (Mainz)
- MonZad** – *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar.* (Zadar)
- MPK** – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission.* (Wien)
- Materijali SADJ** – *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije.* (Beograd)
- MBVF** – *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.* (München)
- Münzstudien** – *Münzstudien.* (Halle / Saale)
- Muzeji** – *Muzeji.* (Zagreb)
- MusBelge** – *Le Musée Belge.* (Bruxelles)
- MuzV** – *Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske.* (razni gradovi)
- MZK** – *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege.* (Wien)
- NarStar** – *Narodna starina.* (Zagreb)
- NašeStar** – *Naše starine.* (Sarajevo)
- Nature** – *Nature.* (London)
- NC** – *Numismatic Chronicle.* (London)
- NK** – *Numizmatikai Közlöny.* (Budapest)
- NotNum** – *Notae Numismaticae. Zapiski numizmatyczne.* (Krakow)
- Novitates** – *Novitates Musei Sarajevoensis.* (Sarajevo)
- Numizmatičar** – *Numizmatičar.* (Beograd)
- Numizmatika** – *Numizmatika* (Zagreb)
- NumVest** – *Numizmatični vestnik* (Ljubljana)
- NumVij** – *Numizmatičke vijesti.* (Zagreb)
- NZ** – *Numismatische Zeitschrift.* (Wien)
- NyJAMÉ** – *Nyíregyházi Jósa András Múzeumi Évkönyve.* (Nyíregyháza)
- ObHAD** – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva.* (Zagreb)
- OJA** – *Oxford Journal of Archaeology.* (Oxford)
- OpA** – *Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog Zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb)
- OpInstArSlov** – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae.* (Ljubljana)
- OZ** – *Osječki zbornik.* (Osijek)

PACT – *PACT. Journal of European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology.*

PamArch – *Památky archeologické.* (Praha)

PAS – *Prähistorische Archäologie in Südosoteuropa.* (Berlin &c.)

PBF – *Prähistorische Bronzefunde.* (München; Stuttgart)

PBSR – *Papers of the British School at Rome.* (London)

Peristil – *Peristil.* (Zagreb)

Philologus – *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum.* (Stolberg et al.)

PJZ – *Praistorija jugoslavenskih zemalja.* (Sarajevo)

PodZb – *Podravski zbornik.* (Koprivnica)

PomZb – *Pomorski Zbornik.* (Rijeka)

Poročilo – *Poročilo o raziskovanju nelita in eneolita v Sloveniji.* (Ljubljana)

Poročilo – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji.* (Ljubljana)

PosIzdCBI – *Posebna izdanja. Centar za balkanološka ispitivanja.* (Sarajevo)

PosIzdSANU – *Posebna uzdanja SANU.* (Beograd)

PosIzdŽA – *Posebna izdanja. Živa Antika* (Skopje)

PovPril – *Povijesni prilozi.* (Zagreb)

PraceKraków – *Polska akademia nauk. Odzdzial w Krakowie. Prace komisiji archeologicznej.* (Krakow)

Prilozi – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu.* (Zagreb)

PriloziHvar – *Prilozi povijesti otoka Hvara.* (Hvar)

PriloziPUD – *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji.* (Split)

Prinosi – *Prinosi Odjela za arheologiju u Zagrebu.* (Zagreb)

PZ – *Prähistorische Zeitschrift.* (Wien)

QdAV – *Quaderni di archeologia del Veneto, Giunta regionale del Veneto.* (Padova)

QdSPPFVG – *Quaderno. Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli- Venezia Giulia.*

QFAGG – *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie.* (Berlin)

RadCenZad – *Rad Centra JAZU u Zadru.* (Zadar)

RadFilZad – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru.* (Zadar)

RadGo – *Radovi Geografskog odjela.* (Zagreb)

Rad JAZU – *Rad JAZU.* (Zagreb)

RadZad – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU (JAZU) u Zadru.* (Zadar)

RAr – *Revue archéologique.* (Paris)

RAN – *Revue Archéologique Narbonnaise.* (Montpellier)

Razprave – *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti.* (Ljubljana)

- RBN** – *Revue belge de numismatique*. (Bruxelles)
- RCRFCActa** – *Rei cretariae romanae factorum acta*. (Tongres, Abingdon)
- RE** – Pauly, Adolf Friedrich – Georg Wissowa – Kroll. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
- Revija** – *Revija*. (Osijek)
- RGF** – *Römisch-Germanische Forschungen*. (Berlin)
- RIAVen** – *Rivista di archeologia*. (Venezia)
- RIC** – MATTINGLY, H. – E. SYDENHAM et alii. *The Roman Imperial Coinage*. London, 1923-
- RIEB** – *Revue internationale d'études balkaniques*. (Belgrade)
- Rijeka** – *Rijeka. Časopis povijesnog društva Rijeka*. (Rijeka)
- RIN** – *Rivista italiana di numismatica*. (Milano)
- RIU** – *Die römischen Inschriften Ungarns*. (Bonn)
- RN** – *Revue numismatique*. (Paris)
- RNSSP** – *Royal Numismatic Society Special Publications*. (London)
- Romanitas** – *Romanitas*. (Rio de Janeiro)
- RPC** – A. BURNETT – M. AMANDRY – P. RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage*. London – Paris, 1992–.
- RBPA** – *Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie*. (Bonn)
- RRC** – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- RRCH** – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coin Hoards*. London, 1989.
- RSPT** – *Rivista di scienze Preistoriche*. (Trieste)
- RStLig** – *Rivista di studi liguri* (Cuneo/Bordighera)
- RVM** – *Rad vojvođanskih muzeja*. (Novi Sad)
- SaalbJb** – *Saalburg Jahrbuch*. (Berlin)
- SANUBI** – *Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut*. (Beograd)
- SBNMP** – *Sborník Národního muzea v Praze. Acta Musei Nationalis Pragae*. (Praha)
- SBWien** – *Schriften der Balkankommission*. (Wien)
- SenjZb** – *Senjski Zbornik*. (Senj)
- SicAr** – *Sicilia Archeologica*. (Palermo)
- Sirmium** – *Sirmium*. (Beograd)
- Situla** – *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. (Ljubljana)
- Sk** – *Solinska kronika*. (Split)
- SIAnt** – *Slavia Antiqua*. (Poznan / Warszawa – Poznan)
- SlovArch** – *Slovenská archeológia*. (Nitra)
- SM** – *Schweizer Münz Blätter*. (Zürich)
- SNG** – *Sylloge Nummorum Graecorum*.

- SÖAIW** – *Sonderschriften des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien.* (Wien)
- SourcesOr** – *Sources Orientales.* (Paris)
- SP** – *Starohrvatska prosvjeta.* (Split)
- Spomenik SANU** – *Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti.* (Beograd)
- Spomenik SKA** – *Spomenik Srpske kraljevske akademije.* (Beograd)
- SSF** – *Societas Scientiarum fennica. Commentationes Hummanarum litterarum.* (Helsinki / Helsingfors)
- Starinar** – *Starinar.* (Beograd)
- StMA** – *Studies in Mediterranean Archaeology.* (Lund)
- StRomagnoli** – *Studi Romagnoli.* (Faenza)
- StudAlb** – *Studia Albanica.* (Tirana)
- StudArchASH** – *Studia Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* (Budapest)
- StudBal** – *Studia Balcanica.* (Sofija)
- StudCN** – *Studii si cercetari de numismatica.* (Bucuresti)
- StudCom** – *Studia Comitatus.* (Szentendre)
- StudSlavBalcPet** – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* (Sankt Peterburg)
- SvS** – *Schild von Steier.* (Graz)
- Swiatowit** – *Swiatowit.* (Warszawa)
- SzolnokMMÉ** – *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve.* (Szolnok)
- Syria** – *Revue d'art oriental et d'archéologie.* Institut français d'archéologie de Beyrouth. (Paris)
- ŠtudZvesti** – *Študijné zvesti.* (Nitra)
- TAPA** – *Transactions and Proceedings of the American Philological Association.* (Cleveland, Ohio/ Baltimore)
- ThrDac** – *Thraco-Dacica* (Bucuresti)
- Thracia** – *Thracia.* (Sofija)
- Tribunia** – *Tribunia.* (Trebinje)
- UPA** – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie.* (Bonn)
- VrGl** – *Vranjski glasnik.* (Vranje)
- VAHD** – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku.* (Split)
- VAMZ** – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s.* (Zagreb)
- VAPD** – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku.* (Split)
- VarSpom** – *Varstvo spomenikov.* (Novo Mesto)
- VHAD** – *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n.s.* (Zagreb)
- VHARP** – *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (Rijeka)
- VinZb** – *Vinodolski zbornik* (Crikvenica)
- VKDAZ** – *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu.* (Zagreb)

- VKZA** – *Vjesnik kraljevskog zemaljskog arhiva.* (Zagreb)
- VMBP** – *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja.* (Sl. Brod)
- VMKH** – *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske.* (Zagreb)
- VNAEN** – *La vie numismatique, Alliance Européenne Numismatique.* (Bruxelles)
- VNZM** – *Viestnik narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu za godinu 1870; 2/1876.* (Zagreb)
- VVM** – *Vjesnik vojnog muzeja Jugoslavenske narodne armije.* (Beograd)
- WestdZ** – *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst.* (Trier)
- WiadNum** – *Wiadomosci Numizmatyczne.* (Warszawa)
- WMBH** – *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina.* (Wien)
- WNum** – *Wiadomosci Numizmatyczno-archeologiczne.* (Krakow)
- ZadRev** – *Zadarska revija.* (Zadar)
- ZborADBiH** – *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)
- ZborASar** – *Zbornik ANUBH.* (Sarajevo)
- ZborFilozFakBeograd** – *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu.* (Beograd)
- ZborFilozFakLjublj** – *Zbornik Filozofske fakultete.* (Ljubljana)
- ZborInst Zad** – *Zbornik Instituta za historijske nauke.* (Zadar)
- ZborKas** – *Zbornik Kastavštine.* (Rijeka)
- ZborKM** – *Zbornik krajiških muzeja.* (Banja Luka)
- ZborMuzĐak** – *Zbornik muzeja Đakovštine.* (Đakovo)
- ZborPo** – *Zbornik Poreštine* (Poreč)
- ZborNMBeograd** – *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu.* (Beograd)
- ZborRadBeograd** – *Zbornik radova. Vizantološki institut.* (Beograd)
- ZborSlovNM** – *Zborník Slovenského Národného Múzea.* (Bratislava)
- ZfAMitt** – *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters.* (Bonn)
- ZfN** – *Zeitschrift für Numismatik.* (Berlin)
- ZM** – *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg)
- ZPE** – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* (Bonn)
- ŽA** – *Živa Antika* (Skopje)
- YCS** – *Yale classical Studies.* (New Haven, Conn.)

